

EESTI NSV AJALOO LUGEMIK

EESTI NSV
AJALOO LUGEMIK

A-23097

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

XIII
A-508

EESTI NSV AJALOO LUGEMIK

I KÖIDE

Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani

Koostasid J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar

Varangu
Külaraamatukogu
V.-Maarja rajoon
7899

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1960

«Eesti NSV ajaloo lugemiku» ülesandeks on võimaldada kõigil, kes tahavad meie vabariigi ajalugu lähemalt tundma õppida, laiendada ja süvendada oma teadmisi põhiliste dokumentaalsete ja muud laadi allikatega tutvumise teel.

Ajaloo lugemikus toodud materjalide, eriti dokumentide paremaks ja õigemaks mõistmiseks tuleb tutvuda vastavate osadega Eesti NSV ajaloo marksistlikes üldkäsitlustes. Enamik käesolevas lugemikus avaldatud materjalidest on koostatud valitseva klassi esindajate poolt, kes püüavad selle klassi tegusid õigustada või ilustada. Sellistesse materjalidesse tuleb suhtuda väga kriitiliselt. Kuid ka oma klassipositsiooni tõttu piiratud autorite töödes kajastub mõnikord väga kujukalt ajaloo karm tõde.

Ajaloo lugemiku koostamisel on põhiliselt tuginetud seni juba tehtud tööle ajalooliste allikate publitseerimisel. Enamik tekste on tõlgitud originaaldokumentide usaldusväärsete teaduslike väljaannete järgi.

Lugemikus ajaloolistele tekstidele eelnevad sissejuhatavad märkused annavad vaid teksti mõistmiseks hädavajalikke faktilisi andmeid ajalooliste sündmuste, vastava ajaloolise allika autori ja tekkeloo kohta. Teksti kohta käivate joonealuste märkuste ülesandeks on tuua vajalikke lisaandmeid käsitletavate isikute, asutuste jne. kohta, selgitada segaseid sündmusi või olude kirjeldusi ning parandada faktilisi vigu ja ebatäpsusi. Vananenud ja arusaamatute sõnade kohta selgituse saamiseks tuleb pöörduda raamatu lõpus toodud «Vähem tuntud ja seletust nõudvate sõnade» nimistu poole. Samuti on lugemiku lõppu paigutatud selgitavad andmed tekstides esinevate kaalude ja mõõtude kohta.

Tavalistesse sulgudesse on paigutatud tekstis esinevad raskesti mõistetavad koha- või isikunimed nende algallikas esineval kujul; nurksulgudesse aga tõlgi või toimetaja poolt teksti paremaks mõistmiseks juurdelisatud ja algallikas endas otseselt mitte esinevad sõnad.

Enamikust ajaloolistest allikatest on käesolevas lugemikus ruumi kokkuhoiu kaalutlustel avaldatud ainult väljavõtted. Samadel kaalutlustel on lugemikust täiesti välja jäetud või toodud ainult minimaalsel määral nende küsimuste kohta käivaid materjale, mida avaldatakse spetsiaalsetes sarjades või kogumikkudes (nagu kirjandusloo, õiguse ajaloo, rahvaluule jms. materjalid). Kuna ka ühiskondliku mõtte ajaloo kohta avaldatakse materjale eriväljaannetes, siis on ajaloo lugemiku I köites selle küsimuse kohta toodud tekste peaasjalikult sel määral, kuivõrd nad valgustavad rahva olukorda vaadeldaval perioodil. Kultuuri ja elu-olu käsitleva osa (VI) peamiseks ülesandeks on valgustada talurahva elu-olu ja üldist kultuuritaset XVIII saj. ja XIX saj. esimesel poolel (varasemate ajajärkude kohta leiduvad need materjalid vastavates üldosades).

Lugemiku koostamisel tuli paratamatult arvestada ka asjaolu, et Eesti ala oli mitme sajandi jooksul jaotatud kahte administratiivossa: Põhja-Eesti moodustas endast nn. Eestimaa, Lõuna-Eesti kuulus aga Liivimaa koosseisu. Põhiliselt samad ühiskondlik-majanduslikud protsessid ja nähtused kajastuvad seetõttu sageli paralleelsetes dokumentides. Nii näiteks kehtestati 1804. a. sama-

laadilised talurahvaseadused eraldi nii Eestimaa kui ka Liivimaa kubermangu jaoks. Sama lugu kordus 1816/19. ja 1849/56. aastal. Asjatute kordamiste ärahoidmiseks on neil puhkudel kahest paralleeldokumendist kasutatud ainult ühte, seda, mis tundus olevat tüüpilisem või seostus paremini teiste lugemispaladega.

Ajaloo lugemiku struktuur on üles ehitatud kronoloogilisel printsiibil. Ajaloolised allikad on temaatilistes alajaotustes paigutatud ajalises järjekorras.

Lugemiku osadele eelnevad lühikesed bibliograafilised nimistud marksismi-leninismi klassikute tööde kohta. Need bibliograafilised nimistud, mis ei pretendeeri ammendavale täielikkusele, peavad kergendama lugejal tutvumist Marxi, Engelsi ja Lenini tähtsamate seisukohavõttudega ajaloo vastava perioodi olulisemate sotsiaal-majanduslike protsesside, sündmuste, olude ja ajalooliste tegelaste kohta. On arusaadav, et paljud marksismi-leninismi klassikute seisukohavõtud konkreetselt vene rahva ajaloo küsimustes aitavad mõista sama perioodi või samalaadilisi nähtusi naaberrahva — eestlaste ajaloos. Eesti ala agraararengut ja Balti mõisnike agraarpoliitikat XVIII—XIX sajanditel aitavad näiteks õigesti mõista marksismi-leninismi klassikute seisukohavõtud vene aadli ja tsaarivalitsuse agraarpoliitika kohta. Nimistutes märgitud marksismi-leninismi klassikute töödega on soovitav tutvuda tervikuna. Sulgudes toodud annoteerivate märkuste ülesandeks on hõlbustada lugejal marksismi-leninismi klassikute töödes neid huvitavate seisukohavõttude kiiret ülesleidmist. Täiendavate allikate ja käsitluste otsimisel on soovitav alustada Eesti NSV ajaloo I köite lõpus (lk. 745—760) toodud bibliograafiast.

Ajaloo lugemikus avaldatud tekstid tõlgiti J. Kahki (28, 32, 44, 55, 68, 71, 82, 95, 96, 106, 116, 138, 156, 179 ja 180), R. Kenkmaa (11, 13, 18, 20, 26 ja 84), H. Klementi (134), V. Milleri (29, 34, 38 b, 40, 41, 43, 47, 48, 50, 51, 57, 65, 66, 72, 74, 75, 76, 79, 81, 83, 85, 88—94, 97—103, 105, 108—115, 117—133, 137, 139—146, 148—155, 157, 160—167, 170, 171, 173—175, 178, 186, 189 ja 190), V. Orava (1, 3, 4, 6, 7—9, 15, 17 a, 22, 24, 25, 27, 30, 38 c, 38 d, 58—64, 67, 69, 70 ja 73), O. Saadre (12, 14, 16, 17 b, 19, 21 ja 23), H. Saha (2, 5, 33, 35, 36, 39, 45, 46, 52 ja 80) ja E. Siimo (42, 49, 53, 54 ja 56) poolt. Mõnede tekstide puhul (37, 38 a, 77, 86, 104, 169, 172, 185) kasutati varasemates allikväljaannetes juba ilmunud ja enamikus H. Kruusi poolt tehtud tõlkeid.

Lugemiku koostasid J. Kahk ja A. Vassar. Tekstid redigeeris, kommenteeris ja lugemiku toimetas J. Kahk. Lugemiku I osa ja II osa alajaotuse A tekstide redigeerimisest ja toimetamisest võttis osa R. Kenkmaa; tema poolt otsiti välja, tõlgiti ja kommenteeriti ka lugemispala nr. 87. Lugemispala nr. 10 tõlkis prantsuse keelest (võrreldes ühtlasi Leningradis leiduva araabiakeelse käsikirjaga) vene keelde ja varustas kommentaaridega prof. V. Beljajev. Lugemispala nr. 78 tõlkis ja kommenteeris E. Tarvel, nr. 31 A. Vassar. Registrid koostas O. Saadre.

Palju tänu võlgnevad lugemiku koostajad akadeemik H. Kruusile, Tartu Riikliku Ülikooli õppejõududele J. Madissonile, S. Vahtrele, aspirant H. Palametsale, reale Tallinna pedagoogidele ja oma kaastöötajatele Ajaloo Instituudist, kes lugemiku struktuuri ja sisu kohta juba ettevalmistustööde ajal tegid palju hinnatavaid kriitilisi märkusi. R. Kleis, kes viis hiljuti lõpule Läti Henriku kroonika eestikeelse tõlke, vaatas käesoleva lugemiku jaoks valmistatud kroonika tõlkepalad lahkesti läbi ja tegi parandusettepanekuid.

Esimene osa

X-XII sajand

MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUD

K. Маркс, **Хронологические выписки I.** От —91 приблизительно до 1320. Архив Маркса и Энгельса, т. V, Госполитиздат (Л) 1938 (lk. 80 K. Marx Jaroslavi sõjaretkest Konstantinoopoli vastu 1043. a.).

K. Маркс, **Хронологические выписки IV.** Приблизительно от 1580 до 1648. Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, Госполитиздат (Л) 1946 (lk. 142—143 K. Marx vene ajaloost Kiievi-Vene riigi perioodil).

F. Engels, **Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine.** Tallinn, 1958 (lk. 145—164 ürgkogukondliku korra langusest ning eraomandi, klasside ja riigi tekkest)..

V. I. Lenin, **Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?** Teosed, 1. kd., lk. 109—299 (lk. 132—134 ürgkogukonna lagunemisest seoses tootmise arenemisega).

V. I. Lenin, **Riigist.** Sverdlovi ülikoolis 11. juulil 1919 peetud loeng. Teosed, 29. kd., lk. 434—452 (lk. 438—439 ürgkogukondlikust korrast).

1. Venelaste, tšuudide ja teiste hõimude asukohast

XII sajandi alguses koostatud vene kroonikast ehk letopissist «Jutustus möödunud aegadest» («Повесть временных лет», Москва-Ленинград 1950, lk. 10).

Jafeti maades[1] asuvad venelased, tšuudid ja teised rahvad: merjalased, muromlased, vepslased, mordvalased, Zavolotšje tšuudid[2], permlased, petšooralased, hämelased, ugralased, leedulased, semgalid, kuršid, latgalid, liivlased. Aga ljahhid[3] ja preislased ning tšuudid asuvad Varjaagi[4] mere ääres.

[1] *Piiblimuistendi järgi olevat legendaarsel esiisal Noal olnud kolm poega — Sem, Ham ja Jafet. Pärast müütilist ülemaailmset veeuputust jäänud see perekond ainsana ellu ja jaganud kõik maad omavahel järgmiselt: Jafetile — põhja- ja läänemaad, Semile — idamaad, Hamile — lõunapoolsed maad.*

[2] *Zavolotšje tšuudid — soome-ugri hõimud, kes asusid Onega (Äänis) järvest ida pool Severnaja Dvinaa ääres.*

[3] *Ljahhid — poolakad.*

[4] *Varjaagi meri — Balti meri ehk Läänemeri.*

2. Rootsi kuninga Ingvari sõjaretk eesti hõimude vastu

Seoses klassiühiskonna kujunemisega rootslastel, taanlastel ja norralastel hakkasid nende ülikad oma kaaskondlastega sooritama rüüste- ja vallutusretki ümberkaudsetele maadele, sealhulgas ka Balti mere idarannikule. Eriti hoogustusid nende nn. viikingite ehk varjaagide mereretked Läänemere idarannikule IX saj. Neist viikingiretkedest räägitakse islandi ja skandinaavia pärimustes — saagades. Umbes aastail 1178—1241 elanud islandi luuletaja ja ajaloolane Snorri ehk Snorre Sturluson koostas nende saagade põhjal suurel määral legendaarse kuningate ajaloo — «Heimskringla», milles leidub andmeid ka skandinaavlaste kokkupuudete kohta muistsete eestlastega.

«Heimskringlast» väljaandes «Antiquités russes d'aprés les monuments historiques des Islandais et des anciens scandinaves editées par la Société Royale des Antiquaires du nord», Copenhague 1850, I kd., lk. 263.

Selle järel valitses rootslaste üle kuningas Eysteini poeg, nimega Ingvar[1]. See oli silmapaistev sõjamees ja võttis sagedasti osa laevaretkedest. Aga tol ajal kimbutasid Rootsimaad väga taan-

[1] *Ingvar olevat valitsenud Rootsis 600. a. paiku.*

lased ja idapoolsed rahvad. Kuningas Ingvar, sõlminud rahu taanlastega, hakkas laastama ja rüüstama ida alasid. Ühel suvel, kutsunud kokku sõjaväe, läks ta Eestimaale ja korraldas samal suvel rüüstamise kohas, mis kannab nime Stein[2]. Siis ruttasid kohale eestlased suure väega ja pidasid lahingu. Et kohaliku rahva vägi oli arvult ülekaalus, ei olnud rootslastel jõudu vastu panna. Selsamal paigal langes kuningas Ingvar, ta sõjamehed põgenesid. Ta on maetud sinna kalmukünka alla, päris mere lähedale. Seda kohta nimetatakse Adalsyslaks.

Pärast seda lüüasaamist pöördusid rootslased kodumaale tagasi. Nõnda ütleb Thjodolv:[3]

Kõikjal sai teatavaks,
et Ingvari
Sysla sugu
on surmanud,
ja et eestlaste vägi
hiilgava kuninga ihhu
haavad lõi
Madalmere Südame lähedal.
Aga Läänemeri
seal puhkavat rootslaste kuningat
vetelauluga hellitab.

---

[2] *Võib olla Kiideva (Kividepää) Läänemaal.*

[3] *Norra kuninga Harald Haarfagri (valitses 860.—933. a.) õukonna skald (kangelaslugude laulik).*

3. Rahvad ja hõimud Kiievi riigis

Vene letopissist «Jutustus möödunud aegadest» (vt. nr. 1), lk. 13.

Pärast nende vendade[1] surma hakkas nende järelsugu valitsema poljaanide juures, drevljaanidel aga oli oma vürst, dregovitšidel — oma, aga Novgorodi slaavlastel — oma vürst; ja teine vürst Polota jõel, kus elasid polotšaanid. Neist viimastest pärinesid krivitšid, kes elavad Volga ülemjooksul, samuti Dvinaa kui ka Dnepri ülemjooksul. Neile kuulub ka Smolenski linn, nimelt elavad seal krivitšid, kellest põlvnevad ka severjaanid. Beloozero ümbruses elavad aga vepslased ja Rostovi järve ääres — merjalased ning Kleštšino järve ääres samuti merjalased. Okaa jõe ääres, seal, kus ta suubub Volgasse, elavad muromlased, kes kõnelevad oma keelt, ja tšeremissid[2], kel on oma keel, ning mordvalased, kel on oma keel. Venemaal kõnelevad ainult slaavi keelt need:[3] poljaanid, drevljaanid, novgorodlased, polotšaanid, dregovitšid, severjaanid ja bužaanid, keda nimetati nii sellepärast, et nad elasid Bugi jõel, hiljem aga hakati neid nimetama volõõnlasteks. Teised rahvad, kes maksid Venemaale andamit, on järgmised: tšuudid,

---

[1] *Muistendi järgi elas poljaanide maal varem kolm venda — Kii, Stšek ja Horiv.*

[2] *Tšeremissid — marid.*

[3] *Ida-slaavi hõimud.*

Kiievi vürstid koguvad tšuudidelt maksu. *Miniatuur Radzivili letopissist XV sajandist.*

merjalased, vepslased, muromlased, tšeremissid, mordvalased, permlased, petšooralased, hämelased[4], leedulased, semgallid, kuršid[5], naroovlased[6], liivlased, — neil on oma keel, nad on Jafeti[7] järeltulijad, kes elavad põhjapoolsetes maades.

[4] *Soome-ugri hõimud (kelle hulka kuuluvad ka liivlased).*
[5] *Balti hõimud.*
[6] *Kroonikates esineb see hõim ka «noroma», «neroma» jne. nime all. Ei ole selge, millisesse hõimude gruppi ta kuulub.*
[7] *Vt. nr. 1, märkus 1.*

4. Olegi sõjaretk Kiievisse 882. a.

Vene letopissist «Jutustus möödunud aegadest», lk. 20.

Aastal 6390[1] asus Oleg sõjakäigule, võttes kaasa palju sõjamehi: varjaage[2], tšuude, slaavlasi, merjalasi, vepslasi, krivitšeid, ja tuli ühes krivitšitega Smolenskisse, võttis linnas võimu enda

[1] *Venemaal arvati kuni XVIII saj. alguseni aega müütilisest maailma loomisest alates, millisest sündmusest meie ajaarvamise alguseni (legendaarse Kristuse sündimiseni) olevat möödunud 5508 a.*
[2] *Varjaagid — vt. nr. 2 sissejuhatav osa.*

kätte ja paigutas sinna oma mehed. Sealt läks [jõge mööda] allapoole ja võttis Ljubetši ära ning paigutas ka sinna oma mehed. Ja jõudsid Kiievi mägedeni... Oleg jäi vürstina valitsema Kiievi. Ning Oleg ütles: «Saagu ta vene linnade emaks.» Ja olid tema all varjaagid ja slaavlased ning kõik teised, kes nimetasid end venelasteks.

5. Olav Trygvepoeg (Trygvesson) Eestis

Olav Trygvepoja saaga räägib silmapaistvast viikingite juhist X sajandil. Saaga järgi oli ta Norra kuninga Trygve ja kuninganna Estridi poeg. Ühes oma väikese poja ja selle kasuisa Torulfiga põgenes Estrid pärast mehe surma oma isa Eiriki juurde ja sealt edasi Rootsi Haakon Gamle juurde. Nende edasisest saatusest Eestis ja Olavi sattumisest viimaks Novgorodi jutustab alljärgnev lugemispala.

«Heimskringlast» (nr. 2 all mainitud väljaandest lk. 415—419).

Kui Olav[1] ja Estrid (Astrid) kaks talve vanaisa Haakoni juures olid mööda saatnud, andis ta nad, olles korraldanud toreda ärasaatmise, kaupmeeste hooleks, kes itta Novgorodi pidid minema. Ta saatis nad nimelt Estridi venna Sigurdi juurde, kes oli novgorodlaste vürsti juures suures aus. Vanaisa Haakon andis neile kaasa kõik, mis selleks teekonnaks vaja oli, ja ei lahkunud neist enne, kui nad ühes tubli saatjaskonnaga olid laevale asunud. Siis tõmmati purjed üles.

Aga teel tungisid neile kallale röövlid[2], kes kõik riisusid; osa inimesi tapsid, ülejäänud aga lahutasid vägivaldselt üksteisest ning viisid vangi ja orjusse. Siin lahutati Olav emast, keda pärast ühelt maalt teisele maale müüdi. Ka Olav, nagu teisedki vangid, müüdi orjaks. Selles vangipõlves oli tal kolm isandat, kellest see, kes Olavi esimesena ostis, nimega Klerkon, poisi kasvataja tema enda nähes tappis. Varsti pärast seda müüs ta Olavi parimat tõugu soku vastu kellelegi Klerko nimelisele mehele, kelle oma nooruk oli mõnda aega. Aga jumal, kes ei salli, et ta sõprade au ja väärikus jääksid pimeduse hõlma, tegi nii, et — nagu pimedus ei suuda päriselt neelata valgust, nõnda ka sellele noorukile anti au tagasi, — vabastas ta sellest orjapõlvest, nagu kunagi päästis Joosepi[3]. See mees aga, kelle võimuses Olav nüüd oli, müüs ta kellelegi mehele, nimega Eres, võttes selle eest kallihinnalise rüü, mida meie keeles vesliks ehk slagningiks nimetatakse.

[1] *Pärastine Norra kuningas, kes elas umbes aastail 965—1000.*

[2] *Saaga ühes teises variandis on öeldud, et neile tungisid kallale «... viikingid — need olid eistirid (s. t. eestlased)».*

[3] *Joosep — legendaarne piiblitegelane, kelle ta vennad orjusesse müüsid.*

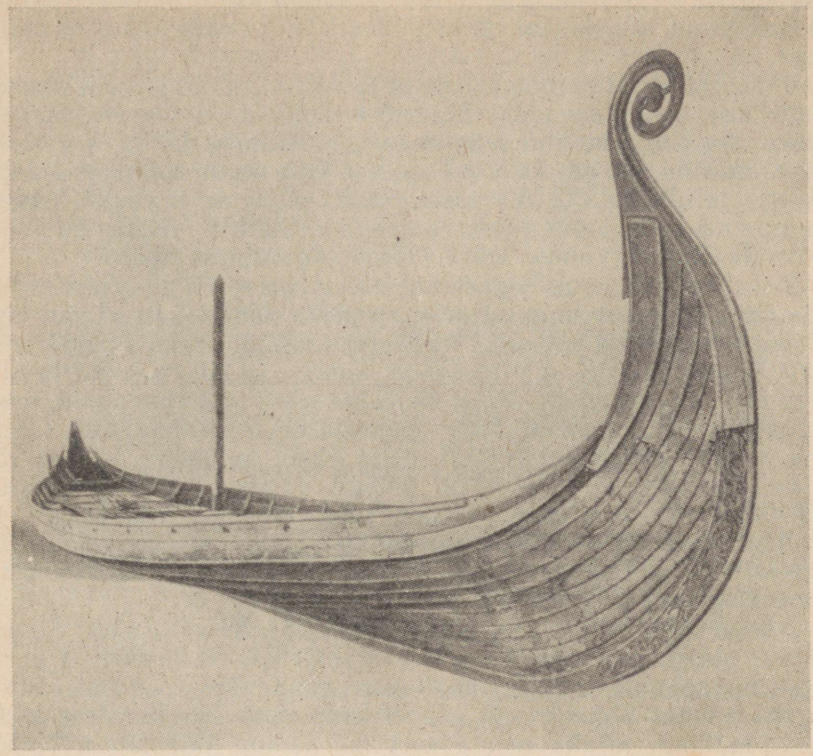

Osebergi lähedal Norras viikingipealiku hauast välja kaevatud laev.

Peremees, kes ta sedapuhku ostis, oli pärit paganate maalt; ta naise nimi oli Rekon (Rehhon), poja nimi Reas. Sama mees ostis koos Olaviga ka selle kasuvenna Torilsi (Thorgilsi), Torulfi (Thorolvi) poja, kes aastailt oli Olavist vanem. Selles orjuses olid nad kuus talve.

Tol ajal valitses Novgorodimaal Valdamar[4], kelle naiseks oli vürstinna nimega Allogia, väga tark naine. Sigurdist, Estridi vennast, pidas vürst nõnda lugu, et andis talle oma laialdasi maid ja suure maakonna valitseda, pani ta vürsti asju otsustama, paljudelt maakohtadelt vürstile andamit sisse nõudma. Tema nõu ja sõna maksis kogu riigis. Olav oli juba üheksa aastat vana, kui kord juhtus, et sel ajal, kui talumees oli koos sulastega põllule läinud, tuli külasse, kus Olav elas, Sigurd, ta ema vend. Sigurd, keda ümbritses suur meeste hulk — hiilgav saatjaskond, ilmus külasse ratsa. Samal ajal mängis Olav koos teiste poistega: nii väga armastas teda peremees, et ei lasknud tal teha orjatööd, vaid pidas

[4] *Vladimir Svjatoslavitš aastail 970—978 Novgorodi vürst.*

teda koguni nagu oma last, kellele ta üheski asjas, mida see palus, ära ei ütelnud, lubades tal ennast lõbustada iga päev mistahes mänguga.

Saabujat tervitas rõõmsal ilmel ja ülimal määral peenekombeliselt Olav, kelle sõnadele Sigurd armuliselt ja leebelt vastas: «Näen, mu poiss, et sind selle maa päriselanike hulka arvata ei saa — nii sinu näo kui ka kõne poolest. Ütle mulle ometi oma nimi, päritolu ja isamaa.» Teine vastas talle: «Olav on mu nimi, Norra mu isamaa, olen kuninglikku päritolu.» Sigurd: «Kelle tütar oli su ema?» Tema: «Võimsa mehe, Oprostadeni Eiriki tütar.»

Seda kuulnud, astus Sigurd hobuse seljast maha ning tervitades teda lahkelt, andes suud, ütles enese tema onu olevat: «Vaat, kus rõõmust särama lõi päev, mil meie sellel paigal kokku saime.» Siis päris Sigurd Olavilt, mis teedel ja kuidas ta siia saanud ja kui kaua ta siin orjanud oli. Nüüd kirjeldas teine oma rännakuid, missugused need olid olnud. Selle peale [ütles] Sigurd: «Tead, sugulane, ostan sinu su peremehelt, et sa enam ta juures orjuses või sulaseks ei oleks.» Teine vastu: «Nüüd vähemalt — selle kõrval, mis varem oli — on minu elu hea, siiski tahaksin heameelega, et mind siit lunastataks koos kasuvennaga, et teda orjusest vabastataks ja ta minuga kaasa tuleks.» Sigurd kinnitas, et ta teeb seda heameelega — kuludest hoolimata.

Pärast seda koju tulnud talumees Eres tervitas viisakalt Sigurdit, kes nimelt pidi maamaksu võtma sealt ümbruskonnalt ja üksikutelt majapidamistelt ning hoolitsema nende täpse maksmise eest. Lõpuks hakkas Sigurd talumehega kauplema, kas ta oleks nõus poisse müüma: «Raha nende eest ma kaalun jalamaid.» Teine: «Vanema poisi müün hinnaga, nagu kokku lepime, aga noorem pole müüdav, sest ta paistab silma mõistlikkuse ja kena välimuse poolest ja on mulle palju kallim. Selle [poisi] äraandmine on mulle vastumeelt, müüksin ta vaid väga suure raha eest.» Seda kuuldes küsis Sigurd, kuidas siis asi lõpuks jääb. Talumees jonnis edasi, aga Sigurd käis seda tormakamalt peale. Õige on see, kui selle kauplemise tulemusena siinkohal öelda, et vanem poiss müüdi poole naela kulla eest, noorem üheksa poolnaela kulla eest, ent siiski seda [nooremat poissi] ära anda oli talumehe meelest rängem kui toda teist.

Kui see oli sündinud, läks Sigurd Novgorodimaale tagasi, võttes kaasa oma sugulase Olavi. Selle maa seadustes oli ette nähtud, et keegi vürsti teadmata ei tohtinud kasvatada võõrast sugu või välismaise päritoluga kuningapoega. Nii viis Sigurd Olavi enesega kaasa oma majja, varjas teda seal väheste inimeste teades, kuid hellitas teda siiski üliväga. Kui aga mõni aeg oli mööda läinud, juhtus ühel päeval kogemata kombel, et Olav oma kasuvennaga, onu Sigurdi teadmata, eluruumist lahkus ja salaja hiilides jõudsid nad tänavale, kus Olav oma silmaga nägi vaenlast, kes kuus aastat tagasi oli tapnud ta kasvataja tema nähes ja ta enese orjusse müünud. Teda nähes tursus tal nägu lõõmavalt kee-

vast verepunast, ta vaim sattus määratusse erutusse. Ja sellepärast ruttas ta koju tagasi. Varsti pärast seda tuli Sigurd turult tagasi ja kui ta nägi õepoega Olavit vihast lõkendamas, küsis, mis temaga juhtunud. See seletas põhjuse, paludes, et ta aitaks teda kätte maksta kasvataja eest. Ta ütles: «On ju too mees mulle nii palju valu ja mitmekordset häbi teinud; nüüd otsustasin kätte maksta oma kasvataja eest.» Sigurd tõotas, et osutab talle selle teene. Nad tõusid üles ja sammusid Olavi juhtimisel turu poole suure meeskonna saatel. Ja kui Olav meest märkas, haarasid nad selle ja viisid ta linnast välja. Siis astus Olav, see nooruk, ette, kätte maksma oma kasvataja eest. Talle oli kätte antud määratu suur tapper, et ta mehe sellega maha lööks. Vuhistas tapriga, lõi läbi kaela, raius pea otsast. See löök nii noorelt poisilt kutsus esile suurt kiitust.

6. Linnade[1] ehitamine ja mehitamine 988. a.

Vene letopissist «Jutustus möödunud aegadest» (vt. nr. 1), lk. 83.

Ja Vladimir[2] ütles: «Ei ole hea, et vähe linnu on Kiievi ümbruses.» Ning ta hakkas linnu ehitama nii Desna kui ka Ostra, nii Trubeži kui ka Sula ja Stugna jõel. Ta hakkas võtma parimaid mehi slaavlaste ja krivitšite, tšuudide ja vjatitšite hulgast ja pani nad linnadesse elama, sest oli käimas sõda petšeneegidega. Ta sõdis nendega ja võitis nad.

[1] *Linnade all tuleb siin mõista peamiselt linnuseid — kindlustatud punkte, mis ehitati kaitseks välisvaenlaste vastu, ning olid ka teatud määral käsitöö ja kaubanduse keskusteks.*

[2] *Vladimir Svjatoslavitš — aastail 978—1015 Kiievi suurvürst.*

7. Jurjevi (Tartu) linnuse ehitamine 1030. a.

Vene letopissist «Jutustus möödunud aegadest», lk. 101.

Samal aastal[1] läks Jaroslav[2] sõjaga tšuudide peale, võitis nad ja asutas Jurjevi linna.

[1] *6538. a., meie ajaarvamise järgi 1030. a .(vt. nr. 4, märkus 1).*

[2] *Jaroslav I Vladimirovitš, kes ristimisel võttis endale nimeks Juri, oli aastail 1019—1054 Kiievi suurvürstiks.*

8. Otepää vallutamine Vene vägede poolt 1116. a.

Vene letopissist «Jutustus möödunud aegadest», lk. 201.

Samal aastal[1] läks Mstislav Vladimirovitš[2] ühes novgorodlaste ja pihkvalastega sõtta tšuudide vastu ning vallutas nende linnuse nimega Otepää (Karupea) ja lugematu hulk asulaid, tulles suure sõjasaagiga koju tagasi.

[1] *6624. a., meie ajaarvamise järgi 1116. a. (vt. nr. 4, märkus 1).*

[2] *Mstislav Vladimirovitš (1075—1132) oli kuni 1117. aastani esialgu Rostovi, siis Novgorodi vürstiks.*

9. Antifeodaalne ülestõus Eestis 1060. a.

Väljavõte Novgorodi esimese letopissi hilisemast variandist, mis käsitleb sündmusi kuni XV sajandini. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Москва-Ленинград, 1950, lk. 183.

Hiljem läks Izjaslav[1] sossoolide[2] vastu ja pani neid maksma andamit 2000 grivnat[3] aastas; nemad aga, olles [algul] nõus maksma, ajasid maksukogujad minema; kevadel aga tulid ja vallutasid külad Jurjevi[4] ümbruses, põletasid linnuse ja majad ning tegid palju kurja, jõudes sõdides kuni Pihkvani. Ja nende vastu läksid taplusse pihkvalased ja novgorodlased; venelasi langes 1000, sossoole aga arvamata palju.

[1] *Izjaslav (1024.—1078. a.), Jaroslav I poeg, Kiievi suurvürst.*
[2] *Sossoolid — eesti (tšuudi) hõim; arvatakse, et nad olid sakalased.*
[3] *1 grivna = 50 rezani = 25 kuni. «Russkaja Pravda» järgi pidi hobuse varguse eest maksma trahvi 2 grivnat, härja puhul — 1 grivna.*
[4] *Jurjev — Tartu.*

10. Araabia geograafi Idrisi (1100—1166) poolt 1154. a. koostatud Eesti ala kirjeldus

Du nouveau sur Idrisi. Edition critique, traduction, etudes par O. I. Tuulio (Tallgren). Studia Orientalia VI, Helsinki 1936.

Selles seitsmenda kliima[1] neljandas osas on suur osa Russiast ja Finmarki maast[2], Tabasti maa, Astlanda maa[3] ja Maagide maa[4]. Suurem osa neist maadest on tühjad kohad ja tasandikud, inimtühjad asulad ning kaua püsivad lumed; nende asustatud alad on väikesearvulised.

Ja Anheli linnast Ragvalda linnani on kakssada miili.

Anhel on ilus, tähelepanuväärne, õitsev linn. Ta kuulub Astlanda maale. Astlanda linnade hulka kuulub ka linn Koluvan[5]. See on väike linn, suure linnuse taoline. Selle elanikud on maaharijad ja nende sissetulek on napp, kuid neil on palju karja. Anheli linnast temani kagu suunas on kuus päevateekonda. Ja samuti Anheli linnast sellele, kes läheb rannaäärset teed mööda kuni Bernu[6] jõe suudmeni, viiskümmend miili. Aga temast Falamuse linnuseni, kaugel mererannast, sada miili.

See [Koluvan] on linnus, mis talveti maha jäetakse; ta elanikud jooksevad temast ära koobastesse, mis on kaugel merest, ja otsivad

[1] *Vana aja geograafid jaotasid maailma kliimavöönditeks ehk kliimadeks, lähtudes seejuures päikese maksimaalsest kõrgusest keskpäeval ja päeva pikkusest.*
[2] *Russia — Venemaa, Finmarki maa — Soome.*
[3] *Astlanda maa — Eestimaa.*
[4] *Maagide maa — varjaagide-tulekummardajate maa.*
[5] *Koluvan — Tallinn.*
[6] *Bernu jõgi — tõenäoliselt Pärnu jõgi.*

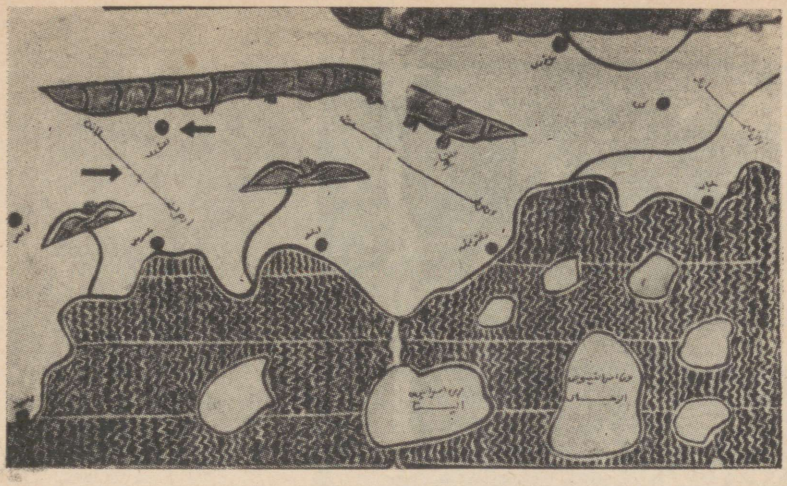

Idrisi kaardi 64. leht. Astlanda nimetusele osutab vasakpoolne, Koluvanile parempoolne nool.

neis varju; nad süütavad neis lõkked talvistel päevadel ja külmal ajal ning põletavad neid lakkamatult. Kui siis saabub suveaeg, rannikult kaovad udud ja lõpevad vihmad, pöörduvad nad tagasi oma linnusesse. Ja sellest linnusest Madsuni linnani on kolmsada miili.

Madsuni linn — suur, rahvarikas, õitsev, inimesi väga täis. Ta elanikud kummardavad tuld, on maagid. Tema juurest Surtu[7] linnani maagide maal on rannikut mööda seitsekümmend miili. Aga maagide alade hulka, mis on kaugel merest, kuulub Kainu linn. Tema ja mere vahel on kuus päevakäiku. Aga Kainu linnast samuti Koluvani linnani on neli päeva [teekonda]. Aga Koluvani linnast ida suunas Hulmkari[8] linnani on seitse päeva. See on suur õitsev linn, päris mäe tipus, millele on võimatu tõusta.

[7] *Surtu — tõenäoliselt Sortavala.*
[8] *Hulmkari (Holmgard) — Novgorod.*

Teine osa

XIII–XV sajand

MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUD

K. Маркс, **Хронологические выписки I.** От —91 приблизительно до 1320. Архив Маркса и Энгельса, т. V, Госполитиздат (Л) 1938 (lk. 340—348 K. Marx Baltimaade, Preisi ja Poola ajaloost kuni XIV saj. keskpaigani).

V. I. Lenin, **Kapitalismi arenemine Venemaal.** Teosed, 3. kd., (lk. 151—153 ja 162—163 iseloomustatakse feodaalse teoorjusliku majanduse põhijooni ja selle tekkimist ning visa püsimist Venemaal).

VÕITLUS SAKSA-SKANDINAAVIA VALLUTAJATE VASTU. FEODAALSE KILLUSTUMUSE PERIOOD

A. EESTLASTE JA VENELASTE ÜHINE VÕITLUS SAKSA-SKANDINAAVIA VALLUTAJATE VASTU

11. Merelahing Eesti rannas ristisõdijatega 1204. a. sügisel

Läti Henriku nime all tuntud kroonik võttis, sageli Riia piiskopi Alberti kaaskonnas, osa mitmetest diplomaatilistest üritustest ja sõjaretkedest, sooritas eestlaste sundristimist paljudes maakohtades nii Lõuna-, Kesk- kui ka Põhja-Eestis. Suurel määral isiklikel tähelepanekutel põhineva ja seetõttu rikkalikult faktilisi andmeid sisaldava «Liivimaa kroonika» kirjutas Läti Henrik aastail 1225—1227. Nimetatud kroonika õigustab ja ülistab Baltimaade rahvaste verist alistamist saksa feodaalide poolt, kiites eriti piiskop Alberti tegevust.

Генрих Латвийский, Хроника Ливонии — введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского, предисловие В. А. Быстрянского, М.— Л., 1938 (VIII, 4).
Heinrichs Livländische Chronik, Zweite Auflage, Bearbeitet von Leonid Arbusow † und Albert Bauer, Hannover 1955.

Ülalmainitud rüütlid nimelt koos oma kaaslastega vaevlesid kaua merelainetel ja saabusid lõpuks Eestimaa alale. Tahtes neilt vara ja elu võtta, ründasid eestlased neid kümnel röövlaeval[1] ja kaheteistkümnel muul laeval. Kuid jumal hoidis omi ja vaenlased ei teinud neile mingit häda ega viga; vastuoksa, üks röövlaev purustati kristlaste poolt, mõned paganatest tapeti, mõned uppusid armetult meres. Haaranud ühest teisest röövlaevast raudkonksuga kinni, püüdsid nad[2] selle endi juurde tõmmata. Kuid paganad, paremaks pidades end pigem meres ohtu saata kui langeda kristlaste käe läbi, hüppasid üksteise järel laevalt vette ja siis, kui need heitsid endid surmaohtu, taganesid teised laevad ning pääsesid minema.

---

[1] *Läti Henriku kroonikas kasutatav halvustav nimetus saarlaste sõjalaevade kohta.*
[2] *Ristisõdijad.*

12. Eestlaste võit Ümera jõel 1210. a.

Läti Henriku kroonikast (XIV, 7, 8).

Niisiis oli Liivimaa kirik sel ajal paljudes hädades, sest ta asus keset arvukaid paganahõime ja venelaste naabruses, kellel kõigil oli üks siht — teda hävitada.

Seepärast otsustasid riialased läkitada Polotski vürsti juurde saadikud katset tegema, kas nad vahest ei saaks temaga mingit rahu soetada.

Ja saadeti Rodolf Jerichost koos mõnede teistega Venemaa poole teele. Ja kui nad lähenesid Võnnule[1], [siis] ennäe tulid eestlased suure väega ja piirasid Võnnu ümber. Ja Rodolf oma meestega pääses sellesse linnusesse. Ja eestlased võitlesid Bertholdi[2], ta ordurüütlite ja vendidega[3] kolm päeva vana linnuse juures, kus veel elasid ordurüütlid koos vendidega. Ja langes palju ammukütide poolt haavatud eestlasi, samuti tapeti ka mõned vendid vaenlaste odadega. Siis kandsid eestlased suured puuriidad kokku ja süütasid tule linnuse mahapõletamiseks. Lohistanud metsast kohale suuri puid koos juurtega, tegid nad neist midagi piiramistorni taolist, toetades ja kindlustades seda teiste palkidega; ja kuna nad all võitlesid, kippusid nad ülalt tule ja suitsuga linnuses olijaile ägedasti kallale. Ja kui sõja päevad poleks lühenenud, oleksid nad kindlasti suurematki kahju teinud, sest mõnede lohakuse tõttu jõudsid kuuldused riialasteni mitte esimesel ega teisel, vaid piiramise kolmandal päeval. Ja need, sealt teele asunud, tulid neljandal päeval Siguldasse (Sygewalde). Kuulda saanud, et koos Kaupoga[4] ja ta sõpradega on saabunud suur hulk liivlasi ja lätlasi, lahkusid eestlased samal päeval Võnnu linnuse alt, läksid üle Koiva[5] ja puhkasid ning magasid järve ääres, mis on Beverini[6] viival teel. Ordurüütlid Võnnust aga ja Kaupo koos liivlaste ja lätlastega järgnesid neile hommikul, peatusid hommikusöögiks sellesama järve ääres ja saatsid luurajad ning sõjaväe valvesalga ette. Mõned neist teatasid tagasi tulles, et eestlased on suure kiiruga põgenemas üle Ümera[7]. Nende sõnu liiga kergesti uskudes hakkasid liivlased ja lätlased otsekohe vaenlastele järele ruttama, öeldes, et nad kuidagi ei saa viivitavaid riialasi ära oodata. Kuid Kaupo ja sakslased ütlesid: «Oodakem oma vennad ära, siis on meil jõudu tapelda ja oma tiivad võtta ning kõrgusse

---

[1] *Võnnu — Cēsis.*

[2] *Võnnu linnusesse asunud ordurüütlite ülem.*

[3] *Vendid — Läti Henriku kroonika (X, 14) järgi Kuramaalt Venta jõe äärest pärinev väike hõimukild, kes oma endiselt asupaigalt saadud nime edasi andis ka uuele elukohale Võnnule (Cēsis).*

[4] *Kaupo — liivi feodaal (liivlaste vanem), kes reeturina läks üle saksa feodaalide poolele.*

[5] *Koiva — Gauja.*

[6] *Põhjapoolseima läti hõimu latgalite territooriumil asunud muinaslinnus, mis arvatavasti oli pärastise Volmari (Valmiera) linnuse eelkäija.*

[7] *Koiva (Gauja) parempoolne lisajõgi umbes 3—4 km Valmierast edelas.*

Ümera lahing 1210. a.

lennata.»[8] Kuid seda nõu põlates ja pigemini sakslaste kadu soovides, hakkasid nad eestlasi taga ajama. Ent sakslased paigutati ette, et ise nende taga minnes lahingu tulemust silmas pidada ja olla enam valmis kas taga ajamiseks või põgenemiseks. Ja nad liikusid edasi Ümera [jõe] juurde, mitte teades, et eestlaste vägi oli peidus metsades Ümera ääres, ja nägid äkki kogu väge[9] endi peale tulevat. Siis tõstis ordurüütel Arnold lipu ja ütles: «Hoiame ühtekokku, vennad sakslased, ja vaatame, kas me suudame võidelda, ja ärgem põgenegem nende eest ega tehkem häbi oma rahvale!» Ja nad läksid nendele kallale, ja tapsid mõned neist ja võitlesid nendega ja langesid Bertold, Kaupo poeg, samuti ta väimees Vane, julge ja vapper mees, ja mõned ordurüütleist ja piiskopi sulased Wichmann ja Alder said raskesti haavata. Niipea aga kui liivlased nende taga tulles nägid igalt poolt metsadest sõjaväge hulganisti tulevat, pistsid nad kohe põgenema ja sakslased jäid üksinda. Seda märgates ja oma vähest arvu silmas pidades, sest neid oli kõigest kahekümne ümber, kogunesid sakslased tihedalt ühte jõuku ja läksid vaenlastega võideldes otseteed Koiva juurde tagasi. Rodolf Jerichost langes odast haavatuna maha, kuid friis[10] Wigbold tõstis ta uuesti sadulasse. Usaldades hobuse väle-

[8] *Piibli eeskujul kombineeritud ütlus.*
[9] *S. t. eestlaste väge.*
[10] *Friisid — germaani hõim Madalmaadel.*

dust, päästis seesama friis paljud, kord põgenedes, kord vaenlaste juurde tagasi pöördudes ja kitsastes kohtades neid kinni pidades. Eestlased aga ajasid taga nii sakslasi kui liivlasi ja läti jalamehi, kes põgenesid paremal ja vasakul, võtsid neist ligi sada kinni, tapsid ühed, viisid teised Ümera äärde tagasi ja piinasid nad julmalt surnuks. Viimaseid oli nimelt neliteist, kellest nad ühed praadisid elusalt, teistel võtsid riided ihult, tegid neile oma mõõkadega ristid seljale ja kägistasid nad surnuks; ja saatsid nad, nagu me loodame, taevasse märtrite hulka.

Tagasi pöördunud oma maale ja teotades kristlasi, saatsid eestlased siis sõna kõigisse Eesti maakondadesse, luues vandenõusid ja liite, et olla üks süda ja üks hing kristlaste nime vastu.

13. Saarlaste ja mandrirandlaste sõjakäik Koiva jõele Kaupo linnuse alla ja lahing seal 1211. a. suvel.

Läti Henriku kroonikast (XV, 3).

Vahepeal kutsuvad saarlased, rävalased[1] ja ridalased[2] kokku suure ning tugeva sõjaväe kõigist ümberkaudsetest Läänemaa kihelkondadest. Ja nendega olid kaasas kõik vanemad Saaremaalt, Ridalast ja kogu Eestimaalt. Neil oli palju tuhandeid ratsamehi ja veel enam tuhandeid neid, kes tulid laevadel, ja nad liikusid edasi Liivimaale[3]. Ja ratsamehed koos oma jalameestega, jõudnud Metsepolesse[4], tõttavad Turaidasse (Thoreidasse)[5]; teised, tulnud üle mere, sõidavad oma röövlaevadel Koivat mööda üles ja kogunevad ühel ja samal päeval kõik ühes oma ratsameestega Kaupo suure linnuse[6] juurde, milles tollal olid liivlased kartusest paganate ees, ja piiravad nad kõikjalt ümberringi sisse; ratsamehed lähevad linnuse esikülje vastu, teised tagakülje vastu oma laevade juurde jõe ääres. Ja neile lähevad väljale vastu ammukütid, kes Riiast saadetuina valvasid koos liivlastega linnust, ja haavavad paljusid neist, tapavad paljud, sest nad olid kaitsevarustuseta, mille kandmine neil ei olnud sel määral kombeks kui teistel rahvastel. Seejärel saadavad eestlased vapramaid mehi endi hulgast maakonda välja maad laastama; need süütavad külasid ja kirikuid, tapavad, keda nad liivlastest kätte saavad, viivad teisi vangi, võta-

---

[1] *Rävalased — muistse Rävala maakonna elanikud Põhja-Eestist Tallinna ümbrusest.*

[2] *Ridalased — muistse Ridala kihelkonna elanikud Läänemaalt.*

[3] *Tolle ajani riialaste poolt ristitud liivlaste ja latgalite ala nimetus Daugava (Väina) ja Gauja (Koiva) jõgede alamjooksul.*

[4] *Muistne liivlaste loodepoolseim maakond Riia ehk Liivi lahe idarannikul vastu pärastist Pärnu maakonda.*

[5] *Muistne liivlaste kihelkond Koiva alamjooksul, peamiselt selle jõe paremal kaldal, millise osa vanemaks oli Kaupo, kellel seal oli kaks linnust.*

[6] *Asus Koiva paremal kaldal.*

Saarlaste laevastik Koival.

vad hulga saaki, ajades härgi ja kariloomi kokku oma kogunemiskohale, tapavad ning ohverdavad härgi ja muid kariloomi oma jumalatele, soovides nende poolehoidu. Kuid kukkudes tapmisel vasakule küljele, ilmutavad loomad jumalate viha ja on halvaks ettekuulutuseks. Nad ei ütle siiski oma ettevõttest ära, algavad kallaletungi linnuses olijatele, seavad valmis puuvirnu, kaevavad alt linnuse mäge ja tõotavad seal magetac[7], s. o. sinna jääda alatiseks, kuni nad kas linnuse hävitavad või liivlased oma nõusse saavad, nii et nad nendega koos sama teed läheksid Riiat hävitama. Ja lausus üks liivlane linnusest: «Maga magamas», s. o. siia jääd sa igaveseks lebama.

Kui nüüd ordurüütlid Siguldas nägid kõike, mida paganad tegid, andsid nad sellest riialastele teada ja palusid ristisõdijate abi. Peale selle tulid linnuses ümberpiiratud liivlaste saadikud, kes pisarsilmil jutustasid kõigist hädadest, mida paganate poolt oli liivlastel ja lätlastel tulnud kannatada, ja palusid härdasti piiskoppe[8], saata oma mehed välja ja vabastada oma kirik. Sedamaid manitsevad piiskopid oma rüütleid ja teevad ristisõdijaile ja kogu rahvale kohuseks pattude andekssaamiseks oma vendadele liivlastele appi minna ja jumala abiga eesti paganlikele hõimudele kätte

[7] *da-infinitiiv murdelisest või kroonikas moonutatud eestikeelsest verbist magada.*

[8] *Tol ajal viibis Riias neli piiskoppi — piiskop Albert ja kolm ristisõdijatega Saksamaalt saabunud piiskoppi.*

maksta. Ja tõusid ordurüütlid koos ristisõdijatega ja Helmold Plessest[9] ja [teised] rüütlid, võtnud oma sõjariistad ning katnud oma hobused soomusrüüga, lähevad oma jalameeste ja liivlastega ja kõigi oma kaaslastega Koiva äärde ja lähevad üle Koiva. Ja minnes kogu öö, jõuavad nad juba paganate lähedusse. Rivistanud sõjaväe ja andnud talle juhtnöörid lahinguks, saadavad nad jalamehed ette suurt, Wendekulla juurest minevat teed mööda; ratsamehed aga läksid järele parempoolset teed mööda. Ja jalamehed liikusid ettevaatlikult ning heas korras, ja lastes hommikul mäest alla, näevad linnust ja paganate sõjaväge; ja nende ja vaenlaste vahel oli org. Ja sedamaid lõid nad rõõmu pärast litaure, lõbustades meeste meeli muusikaga ja oma lauluga, tõttavad kiiresti, jumala armu endile appi hüüdes, paganate vastu, ja ületanud oja, peatavad viivuks, et ühte koguneda. Seda märganud ja kohkunud möödapääsmatust ohust, pistavad paganad jooksma, haaravad kilbid, ühed tõttavad hobuste juurde, teised hüppavad üle tara, kogunevad ühtlasi kokku, panevad õhu rõkkama oma kisaga, astuvad kristlastele suure hulgaga vastu ja lasevad odasid nagu vihma nende peale sadada; kristlased püüavad oma kilpidega odad lennult kinni; kui odad olid otsa lõppenud, haaravad nad mõõgad, astuvad lähemale, alustavad käsitsivõitlust, haavatud langevad, paganad võitlevad mehiselt. Nende vaprust nähes tormavad rüütlid otsekohe vaenlaste keskele, ajavad neile oma soomuskattes hobustega hirmu peale, rabavad paljud jalust maha, löövad teised põgenema, ajavad põgenejaid taga, tapavad, keda nad teel ja põldudel kätte saavad. Liivlased linnusest koos ammuküttidega astuvad põgenevatele paganatele vastu, paiskavad nad mööda teed laiali, sulevad nad rõngasse, raiuvad neid maha kuni sakslasteni välja ja jälitasid neid nii hoogsalt, et vähesed neist pääsesid ja et sakslased tapsid ka mõned eestlastega sarnanenud liivlased. Mõned neist [eestlastest] pääsevad, põgenedes teist teed ümber linnuse Koiva poole ja jõudes oma sõjaväe teise osa juurde. Kuid õige paljud neist tapetakse mäest allaminekul tagaajavate rüütlite poolt. Seal langeb ordurüütel Everhard ja mõningad meie rüütleist saavad haavata.

Vahepeal koguneb teine osa [eestlaste] sõjaväest, nähes omade hukku, linnuse ja Koiva vahelisele mäele ja nad valmistuvad kaitseks. Liivlased aga ja kristlaste jalamehed jooksevad saagi kallale, röövivad hobuseid, keda seal oli palju tuhandeid, ja unustavad võitluse ülejäänud paganatega. Kuid rüütlid ja ammukütid kipuvad mäel viibijate kallale ja tapavad paljud. Seepärast paluvad nad rahu ja tõotavad ristimise sakramendid vastu võtta. Nende sõnu uskudes andsid rüütlid piiskoppidele teada, et need tuleksid neid [ristimiseks] vastu võtma. Eestlased põgenevad aga öösel oma röövlaevadele ja tahavad sõita pärivett alla merele, kuid ammukütid tõkestavad Koiva mõlemalt kaldalt nende allasõitu. Teised

[9] *Linnus Lääne-Saksamaal Göttingeni lähedal.*

ristisõdijad, kes koos Bernhardiga Lippest[10] tulid Riiast Koiva äärde, teevad silla üle jõe, ehitavad selle peale palkidest ehituse ja võtavad lähenevaid röövlaevu noolte ja odadega vastu; põgenemistee suletakse paganatele kõikjalt. Seepärast tulid nad järgmise öö sügavas vaikuses, kogu oma vara maha jättes, salaja oma röövlaevadelt maale ja põgenesid; ja ühed surid nälga metsades, teised tee ääres ja vähesed neist pääsesid oma maale, et teatada kodus, mis oli juhtunud.

Sealt saadi ligi kaks tuhat hobust, samuti oli tapetud mehi teist kaks tuhat. Ristisõdijad ja kõik, kes sõjast olid osa võtnud, pöörasid Riiga tagasi ja tõid kaasa paganate röövlaevad, umbes kolmsada peale väiksemate laevade, jaotasid võrdselt omavahel hobused ja kogu saagi, andes kirikutele osa ja kiites koos piiskoppidega ja kogu rahvaga jumalat, kes kohe paljude piiskoppide kohale jõudmisel oli andnud nii kuulsusrikka võidu paganate üle. Siis igatahes märkas Liivimaa kirik, et jumal tõesti võitleb tema eest, sest selles sõjas langes Eestimaa pea, s. o. Saaremaa vanemad ja Ridala ja teiste maakondade vanemad, kes kõik seal tapeti. Ja nõnda taltsutas issand nende kõrkust ja alandas vägevate upsakust.[11]

---

[10] *Lippe — maakond, hiljem osariik Lääne-Saksamaal Reini samanimelise lisajõe ääres. Ülalmainitud krahv Bernhard oli Läti Henriku kroonika andmeil (XV, 4) juba oma kodumaal kurikuulus verise ning vägivaldse suurfeodaalina.*

[11] *Piiblist laenatud ütlus.*

14. Ristisõdijate rüüsteretk Vaigasse ja Järvasse 1212. a. jaanuaris

Läti Henriku kroonikast (XV, 7).

Pärast issanda sündimise püha[1] pühitsemist, kui püsib pakane ja kõik madalamad kohad teedel kinni külmuvad, saatsid piiskopid[2] sõna kõigisse Liivimaa linnustesse ja kõigisse lätlaste maakondadesse, et nad tuleksid koos sakslastega sõjakäigule; nad saatsid välja oma rüütlid koos ristisõdijate ja ordurüütlitega[3] ja määrasid sõjaväe kogunemise Beverini[4] linnuse juurde. Ja nendega läks Eestimaa piiskop Teoderich[5]. Pühitsenud issanda kolme-

---

[1] *25. detsember.*

[2] *Riias oli tollal kohal 4 piiskoppi (vt. nr. 13, märkus 8).*

[3] *Saksa feodaalse agressiooni sõjaväe moodustasid: a) Riia piiskopi ja ta vasallide sõjamehed, b) Saksamaalt Liivimaale lühemaks ajaks tulevad ristisõdijad, c) 1202. a. asutatud Mõõgavendade ordu liikmed — ordurüütlid, d) sõjaretkedest osa võtma sunnitud lätlased ja liivlased.*

[4] *Vt. nr. 12, märkus 6.*

[5] *Teoderich — tsistertslaste ordu munk, 1205.—1211. a. Daugavgriva (Dünamünde) kloostri abt (ülem), oli väga aktiivne tegelane ristisõdade organiseerimisel. 1211. a. nimetas Riia piiskop Albert selle oma energilise abilise asutada kavatsetud Eesti piiskopkonna piiskopiks. Ordu ja taanlaste vastuseisu tõttu sellist piiskopkonda tegelikult ei loodud.*

kuninga püha[6], liikusid nad edasi Ugandisse ja oli neid nelja tuhande ümber sakslasi, jala- ja ratsamehi, ja teist niipalju liivlasi ja lätlasi. Ja nad suundusid Tartu (Tharbiten) alale, läksid üle Emajõe (Matrem aquarum) ja tulid raidtõkke[7] juurde, mille varemini kristlased olid lammutanud. Seni kui ristisõdijad seal puhkasid, liikusid liivlased ja lätlased ja kiiremad sõjaväe hulgast edasi Vaigasse ja, rüüstanud kogu maakonna, kogunesid Somelinde linnuse juurde. Järgmisel päeval tulid nad omade juurde Vaigasse, peatusid 3 päeva, rüüstasid kogu maa ümberkaudu, põletasid maju ja külasid, võtsid palju vange, lõid palju rahvast maha ja said rohke saagi. Ja neljandal päeval liikusid nad edasi Järvamaale,

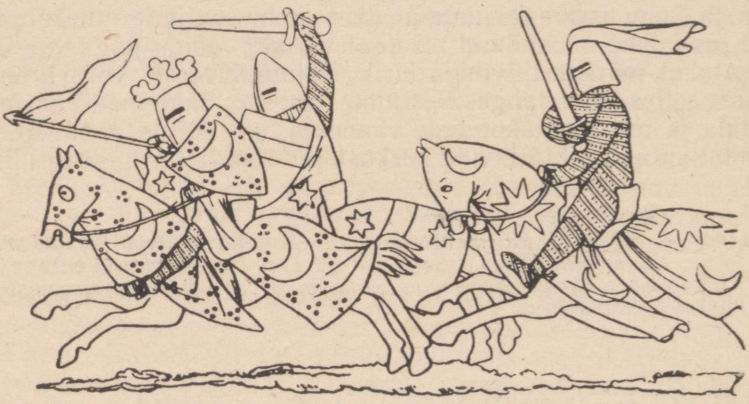

Saksa ristisõdijad. *Keskaegne miniatuur.*

jaotasid sõjaväe laiali mööda kõiki kihelkondi ja külasid, võtsid kinni ja tapsid palju paganaid, viisid naisi ja lapsi vangi, röövisid hulga karja, hobuseid ja [muud] saaki. Nende kogunemiskohaks oli Kareda (Carethen) nimeline küla; ja nad laastasid tulega kõik, mis ümberkaudu oli leida. Tol ajal oli aga Kareda küla väga ilus, suur ja rahvarohke, nagu seda olid kõik külad Järvamaal ja kogu Eestimaal; neid kõiki laastasid ja põletasid meie omad hiljem mitu korda. Kolme päeva pärast kogu rööviga tagasi pöördudes põletasid nad läheduses olevaid külasid ja maakondi, nimelt Mõhu (Mocha) ja Nurmekunda (Normegunda) ja jõudsid nii lõpuks järve juurde, mida nimetatakse Võrtsjärveks (Worcegerrewe), ja pöördusid mööda jääd minnes rõõmuga Liivimaale tagasi.

---

[6] *6. jaanuar.*
[7] *Sõõrikujuline pelgupaik metsas, mis ehitati maharaiutud puudest.*

15. Novgorodi vägede sõjaretk Eestisse 1212. a.

Väljavõte Novgorodi esimese letopissi vanemast variandist, mis käsitleb sündmusi kuni XIV saj. 30-ndate aastateni (lugemispala nr. 9 ees mainitud väljaandest, lk. 52—53). Sakslaste tungimine Ida-Eestisse, Otepää ja Tartu hävitamine puudutasid Novgorodi bojaaride ning kaupmeeste huve. Teada saades sakslaste 1211.—1212. a. rüüsteretkest (vt. nr. 14) ruttas Novgorod kindlustama oma positsioone Eestis. Novgorodlaste sõjaretk oli üheks olulisemaks põhjuseks, mis sundis saksa feodaale ajutisele ettevaatlikkusele ja 1212. a. eestlastega kolmeks aastaks rahu sõlmimisele.

Aastal 6722[1] 1. veebruaril, viimasel nädalal enne suurt paastu, oli pärast hommikust jumalateenistust äike, mida kõik kuulsid; ja seejärel nähti siis lendavat madu.[2] Samal päeval läks Mstislav[3] ühes novgorodlastega Järvamaa tšuudide vastu, läbis Tšuudimaa kuni mereni; nende külad ta hävitas ja nende kindlustused vallutas; ja seisis ühes novgorodlastega Varbola (Воробин) linnuse all, ning tšuudid kummardasid ta ees. Vürst Mstislav võttis neilt andamit, nii et kaks osa andamist läks novgorodlastele, aga kolmas osa vürsti õukondlastele; seal oli ka Pihkva vürst Vsevolod Borissovitš ühes pihkvalastega ja Toropetsi vürst David, Vladimiri vend; ja kõik tulid tervelt tagasi ühes paljude sõjavangidega.

---

[1] *Novgorodi kroonika annab ekslikult 1214. a., teiste allikate andmeil toimus see 1212. a. (vt. ka nr. 4, märkus 1).*

[2] *Arvatavasti mõnd komeeti, meteoori või muud sel ajal seletamatut taevanähtust.*

[3] *Mstislav Mstislavitš Udaloi (?—1228) oli 1205. a. alates Toropetsi ja 1210. a. mitut puhku Novgorodi vürst, kellena sooritas paar sõjaretke ka Eestisse. Kalka lahingus 1223. a. juhatas ta vene vägede avangardi.*

16. Leole[1] piiramine ja vallutamine 1215. a.

Läti Henriku kroonikast (XVIII, 7).

Pärast seda kui nad siis sõjakäigu väsimusest olid puhanud ja nad ise kui ka nende hobused olid endise jõu tagasi saanud, määravad nad paastu ajal[2] teise sõjakäigu. Asunud teele koos ordurüütlitega, kutsuvad riialased endiga kaasa liivlasi ja lätlasi ja lähevad Sakalasse. Jätnud seljataha Viljandi linnuse ja rüüstanud kogu ümberkaudse maa, kogunesid nad lõpuks ootamatult Lembitu[3] linnuse alla, mida nimetatakse Leoleks. Eestlased aga, kes olid linnuses, astuvad esimestele tulijatele julgesti vastu ja ajavad

---

[1] *Lõhavere.*

[2] *3. märtsist kuni umbes 1. aprillini.*

[3] *Lembitu — üks sakalaste vanemaid, saksa feodaalse agressiooni vastase võitluse silmapaistev juht, langes Viljandi lähedal lahingus 21. septembril, 1217. a. (vt. nr. 18).*

neile hirmu peale. Kuid need, kogunedes ühte, ootavad omade tuleku ära. Järgmisel ja kolmandal päeval tormavad nad linnuse peale, kannavad kokku vallist kõrgema puuriida ja teevad tule alla ja süütavad valli, mis oli ehitatud palkidest ja mullast. Ja tõustes järk-järgult, läheneb tuli ülalt kindlustusele. Kui siis linnuses olijad nägid, et valli on tule võimuses, ja lõid kartma, et seeläbi linnus vallutatakse, lubavad nad raha, et piirajad linnuse alt lahkuksid. Sakslased aga kinnitavad, nad ei nõudvat neilt mitte midagi muud, kui et nad laseksid endid ristida ja tõelise rahuloojaga lepitatuina saaksid nende vendadeks nii selles ajalikus kui tulevases elus. Need aga jälestavad seda ja kardavad endid nendele kätte anda. Kuid liivlased ja lätlased koos kogu sõjaväega suurendavad tuld ja ähvardavad mahapõletamise ja tapmisega. Kui vall oli juba hävitatud, löövad nad aga kartma, et nad tapetakse, hakkavad härdasti armu paluma, tulevad linnusest välja, lubavad endid ristida lasta. Kohal on preestrid Johannes Stric ja ordurüütlite preester Otto. Ristitakse kõige truudusetum Lembitu koos kõigi teistega, niihästi naiste kui ka laste ja meestega, kes olid linnuses; ja nad lubasid muutumatu ustavusega ristiusu kohustusi pidada. Selle lubaduse murdsid nad siiski hiljem oma salakavalas truudusetuses. Vahepeal tungis sõjavägi linnusesse, röövis kogu vara, ajas välja hobused ja härjad ja kogu karja, võttis palju saaki ja, selle omavahel jaganud, pöördus rõõmuga tagasi Liivimaale, viies endaga kaasa selle linnuse vanemad, Lembitu koos teistega. Kui nad olid oma pojad pantvangideks andnud, lasti nad oma maale tagasi. Ja kõik kiitsid issandat, kes imelisel viisil oli linnuse nende kätte andnud ilma ammuküttide või piiramismasinate rünnakuteta ja Kristuse nimi levis ka teistesse maakondadesse.

17. Vene ja eesti vägede võit Otepää all 1217. a.

Novgorodi esimese letopisi vanemast variandist (nr. 9 mainitud väljaandest, lk. 57).

Aastal 6725[1] läks Mstislav[2] Kiievisse, jättes Novgorodi vürstinna ja oma poja Vassili; ja võttis endaga kaasa Georgi Ivankovitši, Sbõslav Stepanõtši ja Oleksi Putilovitši. Samal ajal läks Vladimir[3] oma sõjariistadega Novgorodi. Nad sõdisid leedulastega Seloni [ääres]; novgorodlased ajasid neid taga, aga ei tabanud neid. Ja nad läksid Otepääle ühes vürst Vladimiri ja possadnik Tverdislaviga ning jäid linnuse alla seisma. Tšuudid[4] aga hakkasid saatma libekeelseid tervitusi, ise aga saatsid sakslaste järele; ning hakkasid novgorodlased ühes pihkvalastega arutama tšuu-

[1] *Vt. nr. 4, märkus 1.*

[2] *Vt. nr. 15, märkus 3.*

[3] *Vladimir Mstislavitš, Mstislav Udaloi vend, Pihkva vürst 1208.—1212. ja 1216.—1225. a.*

[4] *Tegelikult räägitakse letopissis Otepää garnisonist, keda venelaste ja eestlaste poolt piirati.*

dide kõnet, saates voorid kaugemale. Kui öised valvurid olid juba ära tulnud, aga päevased valvurid polnud veel sinna läinud, tungisid [sakslased] ootamatult vooride kallale, kuid novgorodlased

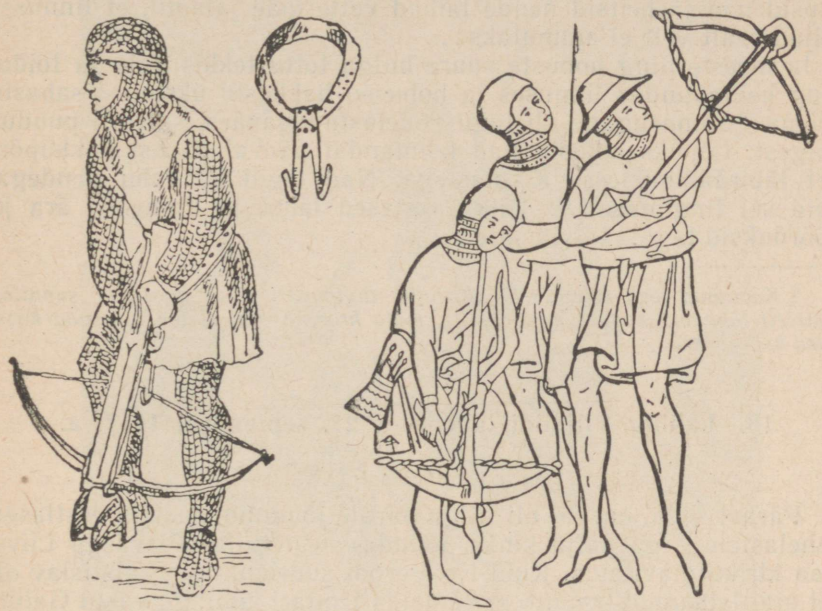

Ammuküttide pildid XII (vasemal) ja XIII—XIV sajandist.

jooksid veetšelt vooride juurde, haarasid sõjariistad ja lõid nad vooride juurest minema; sakslased põgenesid linnuse juurde ja novgorodlased tapsid kaks väejuhti, kuna kolmanda võtsid kätega kinni, hobuseid aga võeti neilt ära 700, ja kõik tulid tervelt tagasi.

Läti Henriku kroonikast (XX, 7).

Pärast seda kui Liivimaa sõjavägi Järvamaalt tagasi pööras, kogusid novgorodlased otsekohe paastu ajal suure venelaste väe ja nendega koos tuli Pihkva vürst Vladimir oma linlastega ja nad saatsid sõna läbi kogu Eestimaa, et eestlased tuleksid piirama sakslasi ja ugandlasi Otepääl. Ja tulid mitte ainult saarlased ja harjulased, vaid ka juba ammu ristitud sakalased, lootes sel viisil heita endilt sakslaste ikke kui ka nende ristimise. Ja nad läksid venelastele vastu ja piirasid koos nendega Otepää linnuse ümber ja võitlesid sakslastega ja nendega, kes olid koos nendega, seitseteist päeva ja ei suutnud neile kahju teha, sest linnus

oli väga tugev. Kuid ordurüütlid ja piiskopi ammukütid, kes olid linnuses, haavasid oma ambudest paljusid venelastest ja tapsid neid. Samuti haavasid venelased nooltega oma vibudest mõnda linnuses olijat.

Ja venelased käisid ringi mööda maad ja võtsid paljud kinni, tapsid nad ja heitsid nende laibad vette mäe jalamil, et linnuses olijad sealt vett ei ammutaks . . .

Ja meeste ning hobuste suure hulga tõttu tekkis nälg ja toiduning heinapuudus linnuses ja hobused hakkasid üksteisel sabasid sööma. Samasugune oli lugu venelaste sõjaväes, sest oli puudus kõigest. Lõpuks astusid nad kolmandal päeval pärast kokkupõrget läbirääkimistesse sakslastega. Nad tegid ka rahu nendega, kuid sel tingimusel, et kõik sakslased läheksid linnusest ära ja pöörduksid tagasi Liivimaale[5].

[5] *Kaotanud oma esimese kindlustatud tugipunkti olid sakslased sunnitud ajutiselt lahkuma kogu Lõuna-Eestist, mida kroonik veel ei loe Liivimaa koosseisu kuuluvaks.*

18. Lahing Viljandi läheduses 21. septembril 1217. a.

Läti Henriku kroonikast (XXI, 2—5).

Pärast seda, kui ta[1] oli Riiga pärale jõudnud, saatsid eestlased venelastele väga palju kinke, paludes neid tulla sõjaväega Liivimaa kirikut hävitama. Kuid Novgorodi suurkuningas[2] Mstislav oli sel ajal lahkunud kodunt, et võidelda Ungari kuninga vastu Galiitsia kuningriigi pärast, ja oli oma troonile Novgorodi jätnud uue kuninga.[3] See läkitas oma saadikud Eestimaale ja lubas tulla suure sõjaväega ühes kuningas Vladimiri[4] ja õige paljude teiste kuningatega.[5] Ja rõõmustasid eestlased ja saatsid sõna üle kogu Eestimaa ning kogusid väga suure ja tugeva sõjaväe. Ja nad peatasid Pala juures Sakalas. Nende ülem ning vanem Lembitu kutsus kokku kõik kõigist maakondadest. Ja tulid nende juurde nii ridalased kui harjulased, nii virulased kui ka rävalased, järvalased ja sakalased. Ja neid oli kuus tuhat, kes kõik ootasid viisteist päeva Sakalas vene kuningate saabumist.

Kuulda saanud nende kogunemisest, tõusid riialased ja tõttasid kiiresti nende vastu, soovides venelastest ette jõuda. Ja nendega läks krahv Albert[6] oma rüütlite ja sulastega, ordumeister Volquin oma rüütlitega, abt Bernhard Daugavgrivast (Düna-

[1] *Piiskop Albert.*

[2] *Läti Henriku kroonikas kasutatav nimetus Novgorodi vürsti kohta.*

[3] *Vürst Mstislav Romanovitši poja Svjatoslavi, kes alles 1. augustil 1218. a. jõudis Novgorodi.*

[4] *Pihkva vürst, piiskop Alberti venna Teoderichi äi, oli 1212.—1214. a. sakslaste teenistuses.*

[5] *S. t. vürstidega.*

[6] *Taani kuninga Valdemar II õepoeg, tema vasall ning truu abiline.*

Eesti sõdurid XII—XIII sajandil.

münde)[7], praost Johannes[8], liivlased ja lätlased, samuti ka ustavaim Kaupo, kes kunagi ei jäänud eemale issanda võitlustest ega sõjakäikudest. Nad kõik tulid Sakala lähedusse, kus on sõjaväe palvetamise ja läbirääkimiste koht[9]. Ja neid oli ligi kolm tuhat valitud meest. Ja sakslased seati üles keskmisele teele, liivlased paigutati paremale, lätlastele aga anti tee vasakult. Teisi saatsid nad küladesse, ja need, võtnud mõned inimesed kinni, said neilt

[7] *1205. a. asutas piiskop Albert Daugava suudmes Daugavgriva (Dünamünde) kloostri (vt. nr. 13, märkus 10).*

[8] *Riia Maarja kiriku ülemvaimulik.*

[9] *Seda kohta mainitakse Läti Henriku kroonikas korduvalt seoses lõunast Eesti alale sooritatud sõja- ning rüüsteretkedega. Arvatavasti asus see Põhja-Lätis, pärastises Evele kihelkonnas Valga lähedal.*

teada [vastase] sõjaväe suuruse, samuti ka, et see on juba vastu tulemas ja valmis lahinguks. Seda kuulnud, liikusid nad ettevaatlikult ja heas korras edasi ja jõudsid õhtu saabumisel Viljandi linnuse juurde, kus nad olid öö; pidanud sealsamas piduliku missa, läksid nad apostel Matteuse päeval[10] vaenlastele vastu. Ja nad leidsid, et need on ära läinud teise kohta, ja läksid neile järele, ja kui nad nägid neid lahinguvalmis äkki vastaspoolelt metsadest välja tulevat, läksid nad nendele kallale; ja sakslased võitlesid keskmisel teel, kus vaenlaste hulk oli suurem ning tugevam. Ühed nendest ratsa, teised jala oma rivis pikkamööda edasi rühkides, tungisid nad nende keskkohalt läbi, murdsid nende lahingurivi ja ajasid nad põgenema.

Ka lätlased, kes võitlesid vasakul tiival, kippusid julgesti koos sakslastega oma vastastele kallale. Nende vastu olid üles seatud sakalased ühes Lembitu ja teiste nende vanematega. Need haavasid paljusid lätlastest, tapsid [neist] mõne, võitlesid vapralt ja panid kaua vastu. Kuid märganud, et sakslased olid keskmise väesalga ajanud põgenema, pistsid ka nad ise põgenema. Lätlased jälitasid neid ja tapsid neist paljud, teised aga põgenesid. Ja Veko, Roboami vend, tundis Lembitu ära ja sai ta taga ajades kätte ja tappis ta, võttis ta riided, teised aga raiusid tal pea otsast ja viisid selle endiga kaasa Liivimaale. Ja langesid seal veel teised Sakala vanemad, Vottele, Manivalde koos õige paljude muudega. Liivlased aga, kes olid paremal, nähes eestlaste odasid kohutavalt endi kohal lendamas, põikasid kõrvale sakslaste juurde ja ajasid koos nendega põgenejaid taga. Kuid eestlased, kes olid tulnud võitlema nende [liivlaste] vastu, tungisid kallale mõnedele meie omadest, kes olid taha jäänud; ent need lõid nad mehiselt tagasi ja ajasid nemadki põgenema. Ja pärast seda, kui kõik eestlased asusid põgenema, ajasid neid liivlased, lätlased ja saksid taga ja tapsid neid metsades nii palju, et arv tõusis peaaegu tuhandeni, ja veel arvutul hulgal neid, keda polnud võimalik mööda metsi ja soid ära lugeda, ja röövisid neilt ligi kaks tuhat hobust ja võtsid nende relvad ja kogu saagi ja jagasid järgmisel päeval kõik röövitu võrdselt omavahel.

Kaupo aga, kes mõlemast küljest oli odaga läbi pistetud, võttis usukindlalt issanda kannatust meenutades issanda ihu sakramente[11] ja heitis ristiusu siira tunnistajana hinge, olles enne seda jaotanud oma vara kõigile Liivimaal leiduvaile kirikuile. Ja teda leinasid niihästi krahv Albert, kui abt[12] ja kõik, kes olid nendega. Ja ta keha põletati, luud aga viidi Liivimaale ja maeti Kubeselesse.

Pärast lahingut läks aga sõjavägi edasi Pala juurde Lembitu külla ja oli seal kolm päeva, kuna nad liivlasi ja lätlasi saatsid

---

[10] *21. september.*

[11] *Kiriklikud talitused surija juures nn. patukahetsuse, püha õhtusöömaaja ja viimse võidmise näol.*

[12] *Daugavgriva tsistertslaste kloostri ülem krahv Bernhard Lippest (vt. nr. 13, märkus 10).*

kõiki ümberkaudseid maakondi paljaks riisuma ja tulega laastama. Ja nende juurde tuli Lembitu vend Unnepeve koos teistega, kes olid alles jäänud, endise rahu taastamist paluma. Ja sakslased ütlesid neile: «Et te vastuvõetud püha ristimise sakramendid maha jätsite ja Kristuse usku rüvetasite paganate ja venelastega ühel nõul, selle eest on teid issanda löök tabanud. Nüüd siis pöörduge ustavalt Kristuse juurde tagasi ja me võtame teid edaspidi oma vennaliku armastuse osasaamisse.» Ja see oli neile meelepärast. Ja pärast pantvangide saamist anti neile juba teistkordselt rahu tingimusel, et nad kõiki ristiusu kohustusi ustavalt täidaksid. See toimunud, pöördus sõjavägi kogu oma saagiga Liivimaale tagasi ja kiitsid neile jumala poolt antud nii kuulsusrikka võidu eest issandat, kes on kiidetud igavesti.

19. Lindanise[1] vallutamine taanlaste poolt 1219. a.

Läti Henriku kroonikast (XXIII, 2).

Selsamal ajal tõusis ka Taani kuningas[2] suure sõjaväega ja tulid ühes temaga Lundi kiriku auväärne peapiiskop Andreas, piiskop Nikolaus[3] ja kolmas piiskop[4], kuninga kantsler ja oli nendega kaasas Eestimaa piiskop Teoderich[5], kes oli varemini Riias pühitsetud, oli Liivimaa kiriku maha jätnud ja liitunud kuningaga, ja slaavlaste vürst Wizzlaus[6] oma meestega. Kõik nad läksid maale oma sõjaväega Rävala maakonnas ja asusid Lindanisesse, mis oli varemini olnud rävalaste linnus, ja lammutasid vana linnuse ning hakkasid teist, uut ehitama. Ja rävalased ja harjulased kogusid nende vastu suure sõjaväe ja saatsid oma vanemad kuninga juurde salakavalate rahusõnadega. Ja kuningas uskus neid, mitte tundes nende salakavalust, ja andis neile kingitusi ja piiskopid ristisid nad ja saatsid nad rõõmuga minema. Omade juurde tagasi pöördunud, tulid nad kolme päeva pärast kogu oma sõjaväega õhtu eel, pärast lõunasööki, ja langesid viies kohas taanlastele kallale ja astusid nendega ootamatult võitlusesse. Ja mõned neist arvasid, et kuningas on telgis, mis oli Eestimaa auväärse piiskopi Teoderichi oma, tungisid tema juurde sisse ja tapsid ta[7]. Ja teised jälitasid teisi ja lõid palju nende hulgast maha. Isand Wenezlaus aga seisis oma slaavlastega orus, mis on merepoolsel mäe jalal[8],

[1] *Lindanise — muinaslinnus Tallinna pärastisel Toompeal.*
[2] *Valdemar II (Sejr) (1202.—1241. a.).*
[3] *Schleswigi piiskop.*
[4] *Taani allikate järgi Roeskilde piiskop.*
[5] *Vt. nr. 14, märkus 5.*
[6] *Lääne-slaavi hõimude vürst, Rügeni saare ja osa Pommeri valitseja Wizlaus ehk Wenezlaus I, kes oli Taani kuninga vasall.*
[7] *S. t. Teoderichi.*
[8] *Kõige tõenäolisemalt kusagil pärastise Laia tänava alguse lähedal vanas all-linnas.*

Taani sõdur soomusrüüs XIII sajandi algusest. *Kuju Odderi kiriku altaril Taanis.*

ja nähes vaenlasi lähenevat, astus neile kohe vastu. Ja ta võitles nendega, ajas nad põgenema ja ajas neid taga, maha lüües ja tappes neid teel. Kui aga teised eestlased, kes taanlasi taga ajasid, nägid nende põgenemist, kes slaavlastega võitlesid, peatusid nad ka ise, loobudes taanlaste tagaajamisest. Ja kogunesid kõik taanlased ühes kuningaga ning mõned sakslased, kes olid koos nendega, ja astusid eestlastele vastu ja võitlesid nendega vapralt. Ja eestlased põgenesid nende eest. Ja pärast seda, kui kogu nende hulk oli põgenema aetud, järgnesid neile taanlased koos sakslaste ja slaavlastega ja tapsid neist, oma vähesele arvule vaatamata, enam kui tuhat meest, ülejäänud aga põgenesid. Ja kuningas ning piiskopid tänasid jumalat võidu eest, mis jumal neile paganate üle oli andnud. Ja ülalnimetatud piiskop Teoderichi kohale määrasid nad oma kaplani Wescelinuse. Ja kui linnus oli valmis saanud ja meeskond sees, läks kuningas tagasi Taanisse. Ja sinna jäid maha piiskopid koos kuninga meestega, kes terve selle aasta läbi võitlesid rävalastega, kuni need lõpuks ristimise sakramendi vastu võtsid.

20. Eestlaste ristimine sakslaste ja taanlaste poolt 1220. a.

Pärast seda kui Taani feodaalid olid alistanud Rävala ja Harju maakonna, puhkes juba 1220. a. algul nende ja lõuna poolt tulnud sakslaste vahel äge tüli ja konkurents Põhja-Eesti maakondade ristimise pärast, kuna ristimistoiming oli kujunenud vastava maa-ala lõpliku poliitilise alistumise märgiks.

Läti Henriku kroonikast (XXIV, 1 ja 2).

Ja saatnud saadikud Venemaale, pöördus piiskop[1] novgorodlaste poole rahusõnadega ega viivitanud vahepeal teiste preestrite Eestimaale saatmisega. Nendest oli esimene Peeter (Petrus) Kaikevalde Soomest ja Henrik[2], lätlaste vaimulik Ümeralt[3]. Asunud koos teele Eestimaale, läksid nad läbi juba varem ristitud Ugandi, kuni nad jõudsid Tartu (Dorbete) juures jõeni, mida nime-

[1] *Riia piiskop Albert.*
[2] *Kroonika autor ise.*
[3] *Vt. nr. 12, märkus 7.*

tatakse Vete Emaks[4]. Ja hakanud jõest peale kristliku õpetuse seemet külvama, pritsisid nad ümberkaudseid külasid uuestisünni püha veega. Ja kui nad Lohkvas (Lovecotte) ja ka teistes külades olid toimetanud püha ristimise müsteeriumid[5], läksid nad edasi Saadjärvele (Sadegerwe), kutsusid rahva kokku ja ristisid seal umbes kolmsada[6]. Ja seejärel käisid nad läbi teised ümberkaudsed külad ja tegid samuti. Ja nad tulid Vaigasse ja, pühendanud selle piirkonna inimesed pühadesse müsteeriumidesse, ristisid nad kõik ja kutsusid lõpuks Riolesse[7], mis oli nende kõige kaugem linnus, inimesed kokku ja jagasid neile evangeeliumi õpetust[8]. Ja kui nad seal olid ristinud viissada mõlemast soost, liikusid nad edasi Virumaale. Ja neid võtsid vastu virulased esimesest piirkonnast, mida nimetatakse Pudiviruks[9], ja ristiti nad kõik neljateistkümnes külas koos nende vanema Tabeliniga[10], kes hiljem poodi taanlaste poolt sellepärast, et ta oli ristimise vastu võtnud riialastelt ja oli oma poja andnud ordurüütleile pantvangiks. Et aga muud virulased teistest piirkondadest ei julgenud taanlaste ähvardamise tõttu riialaste preestreid vastu võtta, kutsusid nad taanlased kui oma naabrid endi juurde ja ristiti nende poolt. Niisiis mõtlesid virulased, et on üks jumal kristlastel, nii taanlastel kui sakslastel, ja üks usk ja üks ristimine ja võtsid vahet tegemata oma naabritelt taanlastelt ristimise vastu, arvates, et sellest ei tule mingit tüli. Riialased ütlesid aga, et Virumaa kuulub neile, sest see olevat nende omade poolt ristiusu ikke alla heidetud, ja saatsid ülalnimetatud preestrid seda ristima.

Kuid taanlased, tahtes seda oma naabermaad haarata, läkitasid oma preestrid nagu võõrale viljalõikusele. Need ristisid mõned külad ja saatsid oma inimesi teistesse küladesse, kuhu nad nii kiiresti ise ei suutnud minna, ja käskisid kõigisse küladesse üles seada suured puuristid, saatsid talupoegade kaudu pühitsetud vett, käskides sellega piserdada naisi ja lapsi, ja püüdsid niiviisi ette jõuda riialaste preestreist ja tahtsid sel kombel kogu maa haarata taanlaste kuninga kätte. Seda märganud, läksid Peeter ja Henrik ära Järvamaale.

---

[4] *S. t. Emajõeks.*

[5] *Müsteerium — salapäraselt püha toiming.*

[6] *See toimus suure kiirustamise tõttu ühe korraga ristimise näol järves, mille vesi selleks otstarbeks enne preestrite poolt õnnistati.*

[7] *Kõige tõenäolisemalt Ripuka «Punamäe» nimeline muinaslinnus praeguse Pedja raudteejaama lähedal.*

[8] *Ristiusu õpetust.*

[9] *Väike-Viru — Virumaa kõige edelapoolsem nurk vastu Vaigat ja Järvat.*

[10] *Tabelini kohta märgitakse mujal samas kroonikas, et ta oli end juba varem, Ojamaal viibides ristida lasknud. Neid külasid nimetab kroonik veidi hiljem Tabelini provintsiks.*

21. Eestlaste üldine ülestõus aastail 1222—1223

Eestlaste ülestõus aastail 1222—1223 taani ja saksa vallutajate vastu kujutab endast kõige ulatuslikumat ning võimsamat antifeodaalset ülestõusu eesti rahva ajaloos, kõige tõsisemat katset murda agressorite võim kogu Eesti territooriumil enne selle lõplikku kindlustumist.

Läti Henriku kroonikast (XXVI, 2—9).

Ka Taani kuningas[1], kogunud suure sõjaväe, ilmus koos krahv Albertiga[2] Saaremaale ja hakkas ehitama kivilinnust. Ja taanlased läksid [linnusest] välja võitlema saarlaste vastu ja ei tulnud üksinda toime; kuid neile tuli krahv Albert omadega appi ja lõi saarlased põgenema ja nad tapsid palju nendest ja ülejäänud põgenesid. Ka tuli auväärne Riia piiskop[3] koos ordumeistri[4] ja oma vendadega, mõnede liivlaste ja teistega, kes olid saadetud Liivimaalt, Taani kuninga juurde Saaremaale. Ja kuningas oli rõõmus nende tuleku üle. Ja ta rääkis nendega selle annetuse üle, mille järgi Liivimaa[5] talle oli antud; aga nad ei olnud temaga nõus, vaid vaidlesid kõik ühel meelel vastu, nii nagu neile oli kästud kogu Liivimaa elanike poolt, ja palusid teda tungivalt loobuda sellisest Liivimaa tülitamisest ja jätta õndsa neitsi maa[6] vabaks. Seepärast, pidanud nõu oma arukamate meestega, andis ta lõpuks piiskopile tagasi Liivimaa ja kõik Liivimaa juurde kuuluva kogu vabadusega. Sakalas ja Ugandis aga loovutas ta kuninga õigused ordurüütlitele, kõik vaimulikud õigused aga Riia piiskopile, lisades juurde tingimuse, et nad alati jääks talle ustavaks ega keelduks tema omadele oma abi andmast niihästi venelaste kui paganate vastu. Ja nad lubasid niihästi teda kui ta omi alati ustavalt abistada; seepärast jätsid nad ka Teoderichi, piiskopi [Alberti] venna, koos mõne ordurüütliga kuninga palvel sinna uude linnusesse ja pöörasid tagasi Liivimaale. Kuningas, aga viinud kiiresti lõpule linnuse müüri ehituse ja pannud linnusesse mehi, läks tagasi Taanisse.

Saarlased aga, kogunenud kõigist küladest ja kihelkondadest, piirasid selle linnuse ümber ja saatsid Läänemaa eestlastele sõna, et nad neile appi tuleksid. Ja mõned neist läksid Varbolasse ja õppisid kasutama paterelli ehk [sõja]masinat, mille olid taanlased varbolastele kui oma alamatele kinkinud. Ja Saaremaale tagasi

---

[1] *Vt. nr. 19, märkus 2.*

[2] *Vt. nr. 18, märkus 6.*

[3] *Piiskop Albert.*

[4] *Ordumeister Volquin.*

[5] *Siin tuleb arvestada, et Liivimaa all mõeldi tol ajal liivlaste ja latgalite ala ning Lõuna-Eestit, mitte aga taani feodaalidele loovutatud Põhja-Eestit.*

[6] *Ristisõdade propageerimiseks oli katoliku kirik Liivimaa kuulutanud jumalaema neitsi Maarjale pühendatud maaks. 1219. a. Taani kuninga ja Riia piiskopi vahel sõlmitud kokkuleppega ja paavsti bullaga 9. oktoobrist 1218. a. lubati Taanile kõik tulevikus Eestis vallutatavad alad. Hiljem jätkasid ka sakslased Eesti alade vallutamist ja agressorite vahel tekkisid sellepärast korduvalt tülid.*

tulnud, hakkasid nad ehitama paterelle ja [teisi] masinaid ja õpetasid seda teistele. Ja igaüks neist tegi endale masinad. Ja nad ilmusid kõik korraga seitsmeteistkümne paterelliga ja heitsid 5 päeva järjest hulga suuri kive ega andnud rahu neile, kes olid linnuses, sest neil polnud maju ega [muid] ehitusi ega polnud neil kohta ega varjupaika veel lõpuni ehitamata linnuses; ja paljud neist said vigastada. Saarlastest aga langes palju ammuküttide poolt haavatuina, ometi ei lakanud nad seetõttu linnusele kallale tungimast. Pärast palju päevi kestnud lahingut ütlesid siis saarlased neile, kes olid linnuses: «Kuna te teate, et teie selles linnuses ei saa

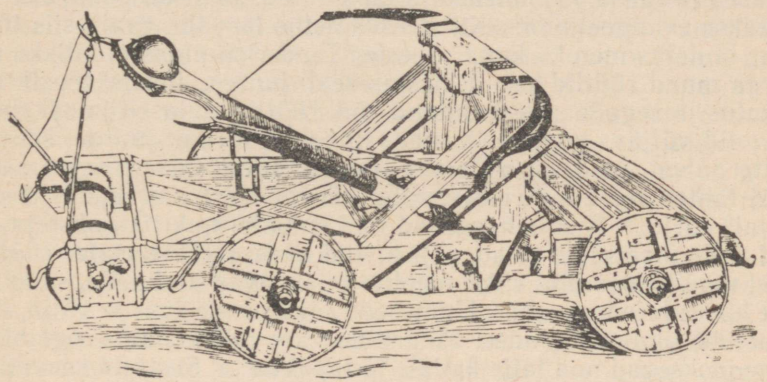

Kiviheitemasin.

kuidagi pääseda meie lakkamata kallalekippumise eest, paneme teile ette ja palume, et te teeksite meiega rahu ja siis tervetena ja puutumatutena kõik läheksite linnusest välja ja jätaksite meile linnuse ja meie maa.» Et nad aga võitlesid lageda taeva all, neil polnud maju ja puudus kõik vajalik, võtsid nad rahu sel kujul vastu, läksid linnusest välja, viisid oma asjad endiga kaasa laevadele ja jätsid linnuse ja maa saarlastele. Ka pidasid saarlased seal pantvangidena rahu kindlustuseks kinni seitse taanlaste hulgast ja Teoderichi, Riia piiskopi venna; kõik ülejäänud läksid tagasi taanlaste juurde Tallinna.

Siis lammutasid saarlased linnuse kogu ulatuses ega jätnud kivi kivi peale ja saatsid üle kogu Eestimaa sõnumi sellest, et nad on ära võitnud taanlaste kuninga linnuse ja kristlased välja ajanud oma maadest. Ja nad meelitasid eestlasi kõikides maakondades endilt taanlaste iket ära heitma ja kristlase nime maal hävitama ja ütlesid, et taanlaste linnust on kerge vallutada, ja õpetasid neid valmistama masinaid ja paterelle ja muid sõjapidamisriistu; ja puhkes häda maal.

Pärast seda, kui siis saarlased koos harjulastega oma vandenõu õelad sepitsused taanlaste ja kristlase nime vastu olid täide viinud, kogunesid nad kõik korraga ka ühes Läänemaa eestlastega Varbola linnusesse kokku, tapsid mõned taanlastest ja oma preestritest, kes nende juures elasid, ja saatsid sõna Virumaale, et need teeksid samuti. Et aga virulased ja järvalased on lihtsameelsed ja muudest eestlastest alandlikumad inimesed, ei julgenud nad seda teha, kogusid oma preestrid kokku ja saatsid need vigastamatult taanlaste linnusesse. Sakalased aga, kes elasid ordurüütlitega koos Viljandi linnuses, ei suutnud enam varjata oma südame salakavalaid mõtteid nende rüütlite vastu, jooksid kõik oma mõõkade, odade ja kilpidega kokku, võtsid kinni mõned rüütlitest ja nende sulased ja saksa kaupmehed ja tapsid nad. Ja et oli pühapäev[7], kui loetakse evangeeliumi: «Kui Jeesus astus laevale, vaata siis tõusis suur lainetus merel,» kuna preester Teoderich pidas pidulikku missat ja muud rüütlid seisid kirikus seal juures, tõusis tõesti suur rahutus ja segadus. Sest tapnud kõik rüütlid, sulased ja sakslased, kes olid väljas, kogunesid nad linnuses kiriku juurde, soovides mitte palvet, vaid verevalamist, ihates mitte missa sakramente[8], vaid tahtes Jeesuse Kristuse rahu häirida, sest nad kandsid endis Kaini[9] kurjust. Niisiis haaravad nad enda kätte kiriku ukse ja asuvad selle ümber, piiravad, sõjariistad käes, relvastamata rüütleid, ja et neid hõlpsamini välja meelitada, lubavad nad neile, salakavalalt käsi ulatades, rahu. Esimesena läks nende juurde välja, truudusetuid liialt usaldades, Mauritius, kes oli nende foogt olnud; kohe jooksevad nad talle kallale ja tapavad ta. Seetõttu seavad end teised, ilmsest ohust kohkunud, kaitseks valmis, aga kui pärast pikka viivitust neile lõpuks vandega tõotati rahu, lähevad ükshaaval nende juurde välja. Sõnamurdjad võtavad nad kohe kinni, seovad neid käsist ja jalust, röövivad kogu nende vara, raha, hobused ja jagavad selle omavahel. Ja tapetute kehad heidavad nad väljadele koertele närida, andes, nagu on kirjutatud [piiblis], «su sulaste laibad roaks taevalindudele, ja su vagade liha metselajatele, nad on valanud nende verd nagu vett ja ep olnud seda, kes maha mattis». Mõned neist läksid veel teise linnusesse, mis oli Pala [jõe] ääres, ja käskisid seal teha samuti ja tapsid teel oma preestri koos teistega . . .

Korda saatnud nii nurjatu teo, läkitasid Viljandi vanemad samal päeval sõna Otepääle, soovitades neil toimetada samuti. Ja tartlastele saatsid nad märgiks verised mõõgad, millega nad olid sakslased tapnud, ja nende hobuseid ja riideid. Ja need kõik võtsid selle sõnumi rõõmuga vastu, tormasid ordurüütlite kallale, sidusid nad kinni ja tapsid Johannese, kes oli olnud nende foogt, ja kõik nende sulased; ka kaupmeestest hukkasid nad õige paljud mõõ-

---

[7] *29. jaanuar.*
[8] *S. t. jumalateenistuse talitusi.*
[9] *Kain — legendaarne kuju piiblist, vennatapja.*

gaga ja ülejäänud pääsesid, peites endid; need heitsid nad hiljem ahelaisse. Ja röövinud kõik ordurüütlite ja muude sakslaste ja kaupmeeste vara, jagasid nad selle omavahel ja jätsid tapetute kehad väljadele matmata lamama ...

Siis läks sõna välja üle kogu Eesti- ja Saaremaa ja kutsuti üles võitlema taanlaste ja sakslaste vastu. Ja nad heitsid kristlase nime välja kõigilt oma aladelt. Venelasi aga, nii Novgorodist (Nogardia) kui ka Pihkvast (Plescekowe), kutsusid nad endile appi, kinnitasid nendega rahu ja panid mõned neist Tartusse (Tharbata), mõned Viljandisse ja teised teistesse linnustesse, et võidelda sakslaste ja ladinlaste ja kõikide kristlaste vastu; jagasid nendega hobused, raha ja kogu ordurüütlite kui ka kaupmeeste vara ja kõik, mis nad olid röövinud. Ja nad kindlustasid väga tugevasti oma linnused ja ehitasid paterelle kõikides linnustes ja õpetasid üksteisele ammu kasutamist ning jagasid omavahel suure hulga ordurüütlite ambe, mis nad olid röövinud. Ja nad võtsid oma naised tagasi, kes olid ristiusu ajal ära saadetud,[10] ja kaevasid oma kalmistutele maetud surnukehad haudadest välja ja põletasid need endise paganate kombe kohaselt ja pesid endid ja oma maju ja linnuseid veega ja pühkisid neid luudadega, püüdes sel viisil ristimise sakramenti oma maal täiesti hävitada.

Ja sakalased läkitasid saadikud Riiga, kes teatasid, et nad küll meeleldi uuendavad rahu, kuid et edaspidi enam kunagi ristiusku vastu ei võta, seni kui maal veel leidub aastavanune või küünrapikkune poisike. Ja nad nõudsid tagasi oma poisikesi-pantvange, lubades anda vastu ordurüütleid, kes olid ahelais ja veel elus, iga pantvangi vastu ühe ordurüütli ja kaupmehe; nii tehtigi.

---

[10] *Nähtavasti oli tegemist mitmenaisepidamisega või abiellumisega lähedaste sugulastega, mis ristiusu õpetuse järgi oli keelatud.*

22. Novgorodi väed Tallinna all 1223. a.

Novgorodi esimese letopissi vanemast variandist (nr. 9 all mainitud väljaandest lk. 61).

Vürst Jaroslav[1] tuli venna juurest ja läks kogu väega Kolõvani[2] alla ning sõdis kogu tšuudide maal; sõjavange tõi arvutu hulga, aga linn jäi võtmata, kulda saadi rohkesti, ja kõik tulid tervelt tagasi.

---

[1] *Jaroslav II Vsevolodovitš (1190—1246) — Novgorodi vürst, Aleksander Nevski isa.*

[2] *Kolõvan — Tallinn.*

23. Tartu kaitsmine 1224. a.

Läti Henriku kroonikast (XXVII, 5; XXVIII, 2, 3, 5, 6).

[1223. a.]

Siis läkitasid novgorodlased vürst Vjatško (Wiesceka), kes kunagi oli surmanud Riia piiskopi mehed Kokneses (Kukenoisis)[1], ja andsid talle raha ja kakssada meest kaasa, usaldades talle võimu Tartus[2] (Darbeta) ja teistes maakondades, mis ta suudab enda alla heita. Ja see kuningas ilmus oma meestega Tartusse ja linnuslased võtsid ta rõõmuga vastu, et saada tugevamaks võitluses sakslaste vastu, ja loovutasid talle andami ümberasuvatest maakondadest. Ja kõigi nende vastu, kes ei maksnud andamit, saatis ta sõjaväe ja rüüstas kõik temale mittekuulekad maad Vaigast kuni Virumaani, Virumaast kuni Järvamaani ja Sakalani, tehes kristlastele igasugust kurja, mis ta aga suutis . . .[3]

[1224. a.]

Ja kui läänemaalased kuulda said, et nad kuuluvad Riia kiriku alla[4], rõõmustasid nad väga ja tasusid täielikult kahe aasta andami, mille nad taanlaste kallaletungi tõttu olid õiendamata jätnud[5]. Ka ugalased rõõmustasid samuti Otepääl asuva piiskop Hermanni võimu üle, kuid neid takistas kuningas Vjatško oma tartlastega[6], kes oli püüniseks ja suureks kuradiks sakalastele ja teistele ümberkaudsetele eestlastele.

Ja piiskopid läkitasid saadikud kuninga juurde Tartusse, paludes teda ära öelda neist mässajaist, kes olid linnuses, kes olid teotanud oma ristimise sakramente, kes olid Jeesuse Kristuse usu kõrvale heitnud ja tagasi läinud paganausku, kes olid ordurüütleid, oma vendi ja isandaid, osalt tapnud, osalt vangistanud ja sel viisil nad oma piiridest välja ajanud, kes kõiki Jeesuse Kristuse usku läinud naabermaakondi olid iga päev rüüstanud ja laastanud. Ja kuningas ei tahtnud nendest loobuda, sest novgorodlased ja venelaste vürstid olid talle andnud selle linnuse koos ümberkaudsete

---

[1] *Vjatško — Polotskile allunud, Daugava kaldal asunud Koknese vürstkonna endine valitseja. Rikkudes sõnamurdlikult rahu, tungisid saksa feodaalid 1208. a. alguses ühel ööl Koknese kallale ja tapsid palju Vjatško sõjamehi. Kättemaksuks laskis Vjatško hiljem tappa Koknesesse saadetud saksa rüütlid ning alustas koos Polotski ja lätlastega sõda Riia vastu. Saanud lüüa, siirdus Vjatško Venemaale.*

[2] *Vt. nr. 21 lugemispala lõppu.*

[3] *Vjatško tegevust maksude kogumisel ja ta võitlust sakslastega, kes selleks ajaks olid juba uuesti alistanud Sakala, kujutab kroonik sihilikult moonutades riisumisena.*

[4] *1224. a. maajagamisel läks Läänemaa Riia piiskopi ja Maarja kiriku valdusse.*

[5] *Maksude mittemaksmise põhjuseks oli 1222. a. puhkenud ülestõus.*

[6] *Pole mingit põhjust uskuda, et eestlased oleksid rõõmustanud mõne piiskopi võimulesaamise üle, otse vastupidi, tartlaste eeskujul püüdsid nad uuesti sakslaste ikkest vabaneda.*

Vürst Vjatško koos eesti vanemaga Tartu kaitsel. *O. Männi skulptuur.*

maadega alatiseks kingituse läbi ja lubanud päästa sakslaste kallaletungidest.

Ja sellesse linnusesse olid koos kuningaga kogunenud kõik kurjategijad naabermaakondadest ja Sakalast, kes olid reeturid, oma vendade, ordurüütlite ja kaupmeeste mõrtsukad ja õelate salanõude sepitsejad Liivimaa kiriku vastu. Nende peaks ja isandaks oli seesama kuningas, sest ka ta ise oli ammu kõige kurja juureks Liivimaal . . .

Riia auväärne piiskop saatis sõna ja kutsus kokku ordurüütlid kui ka kirikumehed ühes ristisõdijate, kaupmeeste, Riia kodanike ning kõigi liivlaste ja lätlastega ja määras sõjakäigu kõikide jaoks, kes kuulusid Liivimaa kiriku alla. Ja kõik kogunesid ustavalt sõna kuuldes oma sõjaväega Kaagjärve (Rastigerwe)[7] äärde, kutsunud endiga kaasa tolle auväärse Riia piiskopi koos ta venna Hermanniga, kes oli mitte vähem auväärt piiskop, ja koos kõigi ta meeste, preestrite ja rüütlitega. Kui ta on toimetanud seal pühalikud nõupidamised ja palved, saadavad nad paremad ning vapramad sõjaväest ette, et need ööpäeva jooksul läheksid läbi Ugandi ja võiksid järgmise päeva hommikul Tartu linnust üllatada. Need [kes olid

[7] *Umbes 11—12 km praegusest Valga linnast kagu poole.*

ette läinud], jaotavad uuesti oma väesalga, määravad ühed linnusele pealetungimiseks ja saadavad teised Virumaale ikka veel mässulisi elanikke rüüstama. Need toovad kolme päeva pärast külluses lambaid, härgi ja muud, mis sõjaväele tarvis oli. Piiskopid aga koos ristisõdijate ja kogu [sõjaväe] hulgaga lähevad järele ja jõuavad õndsa neitsi [Maarja] taevaminemise päeval[8] linnuse juurde. Selsamal päeval eelmisel aastal võeti ära Viljandi linnus. Niisiis katavad nad väljad telkidega, alustavad võitlust linnuses olijatega, ehitavad väiksemaid [piiramis]masinaid ja paterelle[9], valmistavad suurel arvul sõjapidamisriistu, teevad kaitseehituse ehk väga tugeva puust [piiramis]torni, mille nad ehitasid osavalt suurtest ja väga kõrgetest puudest kaheksa päevaga linnusega võrdselt kõrgena, nihutavad ta lähemale kraavi kohale ja hakkavad all kohe maad kaevama. Kaevamiseks öösel ja päeval määratakse pool sõjaväest, nii et ühed kaevavad, teised kannavad varisenud mulda välja. Seepärast variseb hommiku saabumisel suur osa kraavinõlvast vallilt alla ja varsti paigutavad nad piiramistorni linnusele lähemale. Vahepeal läkitatakse läbirääkijatena vürsti[10] juurde tähtsaid mehi, preestreid ja rüütleid, talle lubatakse vaba tee väljumiseks oma meeste ja hobuste ja kogu varaga, kui ta ainult linnusest ära läheks ja selle ususalgaja rahva maha jätaks. Kuid et vürst ootas novgorodlastelt vabastust, kinnitab ta kangekaelselt, et ta mingil juhul ei lahku linnusest. Vahepeal ilmuvad venelased maakonda rüüstama, kuuldused sellest levivad telkides ja kohe on sakslased valmis, tulevad ja tahavad neile vastu astuda, tõttavad väljale ja jätavad teised linnust piirama. Et venelased [lähemale] ei tule, pööravad nad uuesti tagasi linnust ründama. Ambude nooltega haavavad nad paljusid linnuse ülemisel äärel ja tapavad teisi masinatelt heidetud kividega, pilluvad paterellidega tulist rauda ja tuleanumaid linnusesse, ajavad linnuses olijaile suure hirmu peale sellega, et ühed valmistavad riistu, mida nimetatakse siilideks[11] ja sigadeks[12], teised kannavad puid virnadeks kokku, kolmandad pistavad neile tule otsa. Nii võitlevad nad õige palju päevi. Niisamuti ehitavad linnuses olijad masinaid ja paterelle kristlaste masinate vastu, suunavad nende noolte vastu vibulaskjaid nende vibudega ja ammukütte. Ja nad kaevavad puhkamata päeval ja öösel, mistõttu torn ikka enam läheneb linnusele. Väsinutele ei anta mingit puhkust, päeval nad võitlevad, öösel korraldavad mängu ja kisavad. Liivlased ja lätlased taovad karjudes mõõku vastu kilpe, sakslased löövad litaure, puhuvad vilepille ja mängivad muid muusikariistu, venelased mängivad oma muusikariistadel ja karjuvad; nii veedavad nad kõik ööd unetult.

[8] *15. august.*

[9] *Vt. nr. 21 lugemispala.*

[10] *Vürst Vjatško.*

[11] *Tõenäoliselt on mõeldud mingisuguseid teravate, nähtavasti rauast okastega kaetud võitlusseadmeid.*

[12] *Oletatavasti mingi kaitsekatus vajalike seadmetega linnuse muldvalli õõnestamiseks, millega töötamine meenutas sea songimist.*

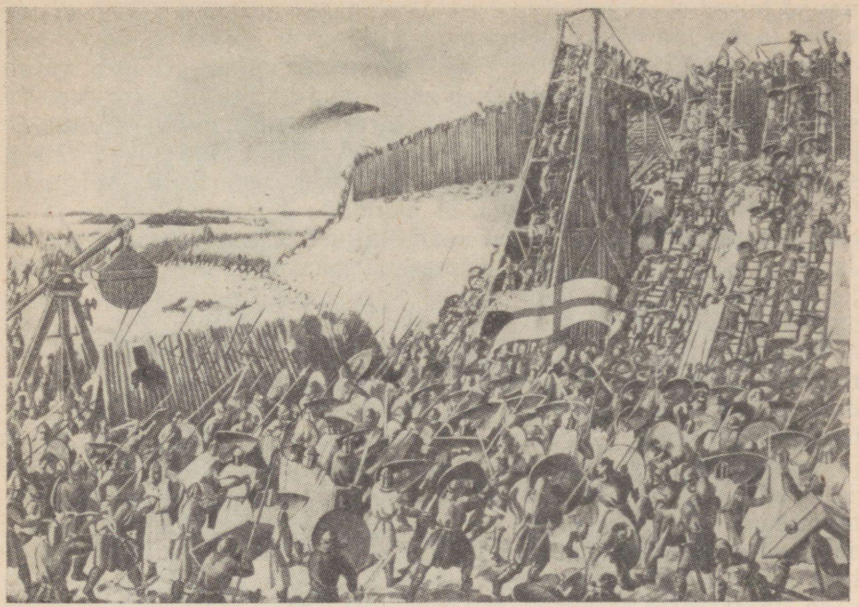

Maalinnuse ründamine ristisõdijate poolt.

Kogunevad jälle kõik kristlased ja küsivad jumalalt nõu. Nende hulgas oli Fredehelm, ristisõdijate juht ja foogt[13], suursugune ja rikas mees, kes ütles: «See linnus tuleb vallutada tormilise ülesronimise teel ja kurjategijaile teiste hirmuks kätte maksta. Neile on ju alati kõigis senini liivimaalaste poolt vallutatud linnustes jäetud elu ja vabadus ja seetõttu pole teised sellest mingit hirmu tunda saanud. Nüüd järelikult, ükskõik kes meist üles ronides esimesena linnusesse tungib, seda ülendame suure auga, anname talle hobuseid ja parima vangi, kes linnuses leidub, peale kuninga, kelle me tõstame üle kõigi, puues ta kõrgeima oksa külge.» Kõigile meeldib see nõu, nad annavad issandale ja õndsale neitsile tõotusi, ja kohe hommikul, kui oli peetud pidulik missa, algab taplus. Kantakse puid kokku, kuid kogu töö on ilmaaegne, sest jumala kättemaksu aeg pole veel kätte jõudnud.

Siis üheksandal tunnil süütavad eestlased linnuses suured tuled, avavad kindlustuses suure mulgu, mille kaudu veeretavad alla tulega täidetud rattaid, sihivad need torni pihta ja viskavad sinna ülalt lisaks suuri puuhunnikuid. Kuid kristlaste tugevad relvastatud mehed pilluvad tule laiali, purustavad rattad, nõrgestavad kogu leekide ägedust ja kaitsevad oma torni. Vahepeal kan-

[13] *Mingi ülem, kelle ülesandeks oli arvatavasti kohtumõistmine, muude tüliküsimuste lahendamine ja alluvate juhatamine sõja- ning rüüsteretkedel.*

navad teised sõjaväe hulgast puid kokku ja süütavad silla[14]; nende vastu jooksevad kõik venelased värava juurde kokku.

Johannes[15] Appeldernist[16], piiskopi vend, kuulus rüütel, võtab tuletungla enda kätte ja hakkab esimesena vallile üles ronima. Ta sulane Peter läheb kohe teisena ta järel ja ilma mingi viivituseta jõuavad nad kiiresti kindlustuseni. Seda nähes jooksevad teised sõjaväe hulgast kõik neile järele. Mida veel enam [öelda]? Igaüks tõttab esimesena üles ronima, et ülendada Jeesuse Kristuse ja ta ema Maarja kuulsust ja et ise saada kiitust ja tasu oma vaeva eest. Ja keegi ronis üles, — kes esimesena pärale jõudis, ma ei tea, jumal [ise] teab — ja talle järgnes kogu hulk. Igaüks tõstis nimelt oma võitluskaaslast üles linnusesse, ja teised tungisid avasse, mille kaudu linnuses olijad olid välja lasknud rattaid tulega; esimesed tegid ruumi järgnevatele ja ajasid eestlasi mõõkade ja odadega vallilt minema. Pärast seda, kui siis jõba palju sakslasi oli linnusesse tulnud, järgnesid neile ka lätlased ja mõned liivlastest ja asusid kohe rahvast tapma, nii mehi kui ka mõningaid naisi, ega heitnud neile armu, nii et nad jõudsid [tapetute] arvult juba tuhandeni välja. Venelased aga, kes kaitsesid endid kõige kauemini, võideti lõpuks ja põgenesid ülalt [vallidelt] kindlustusse ja tiriti sealt uuesti välja ja tapeti kõik, koos kuningaga umbes kakssada [meest]. Ja teised sõjaväe hulgast piirasid linnuse kõikjalt ümber ega lasknud kellelgi põgeneda. Igaüks nimelt, kes linnusest alla laskudes sai seest välja pääseda, langes nende kätte, kes väljas olid. Nii jäi kõikidest linnuses olnud meestest ellu üksainus, kes oli Suzdali suurvürsti vasall ja oli saadetud oma isanda poolt koos teiste venelastega sellesse linnusesse. Hiljem panid ordurüütlid ta riidesse ja saatsid ta heal hobusel Novgorodi ja Suzdali tagasi, et ta oma isandale teate viiks sellest, mis oli toimunud.

Kui aga kõik mehed olid tapetud, algas kristlastel suur rõõmutsemine ja mäng litauridel, vilepillidel ja [teistel] muusikariistadel, sellepärast et nad olid kätte maksnud kurjategijatele ja tapnud kõik Liivimaalt ja Eestimaalt sinna kogunenud truudusemurdjad. Selle järel võtsid nad venelaste relvad, riided, hobused ja kogu saagi, mis oli linnuses, ja veel ülejäänud naised ja lapsed, süütasid linnuse põlema ja pöörasid kohe järgmisel päeval suure rõõmuga tagasi Liivimaale, kiites jumalat taevas temalt neile osaks saanud võidu eest, sest ta on hea ja ta halastus kestab igavesti.

---

[14] *Pole täiesti arusaadav, kas on tegemist püstiasendisse vinnatud väravaesise tõstesillaga.*

[15] *Üks Riia piiskop Alberti neljast vennast.*

[16] *Koht Lääne-Saksamaal Bremerhafenist lõuna pool Bex- ehk Buxhövede kirikuküla läheduses. Viimase järgi nimetati Alberti ilmalikkude sugulaste järglasi XV sajandiga alates ka «von Buxhövden».*

Tüli Novgorodi ja Suzdali vürstiriikide vahel. *Seinamaal XII sajandi lõpust.*

24. Novgorodi tüli Pihkvaga 1228. a.

Novgorodi esimese letopissi vanemast variandist (vt. nr. 9), lk. 65 ja 66.

Enne seda sõjakäiku[1] läks vürst Jaroslav ühes possadnik Ivankoga ja tuhatnik Vjatšeslaviga Pihkvasse. Kuuldes, et vürst tuleb nende juurde, sulgusid pihkvalased linna, ei lasknud endi juurde; vürst aga, peatunud Dubrovnas, pöördus Novgorodi tagasi. Pihkvas aga levis kuuldus, et vürst veab [endaga kaasas] vangiraudu ja tahab raudu panna tähtsamaid mehi. Ja saabunud [Novgorodi], kutsus kokku veetše piiskopi õuel ja ütles, et «ma ei mõtelnud

[1] *Mõeldakse sõjaretke hämelaste vastu 1228. a.*

midagi halba pihkvalaste vastu, vaid vedasin kastides neile kingitusi: kallihinnalisi välismaa kangaid ja toiduaineid, nemad aga laimavad mind»; ning tõstis nende vastu raske süüdistuse. Siis tõi ta sõjaväe Perejaslavlist, üteldes: «Tahan Riia vastu minna»; ja peatas Gorodištše läheduses telkides, teised aga Slavnos, majades. Ja turul muutus kõik kalliks: nii leib, nii liha kui ka kala; ja sellest tekkis elukallidus: leiva eest makseti kaks kuuni, rukkivaka eest 3 grivnat[2], nisutündri eest — 5 grivnat ja hirsitangude eest 7 grivnat; nii püsis 3 aastat. Pihkvalased seda kuuldes, et Jaroslav tõi kaasa sõjaväe, ja sellest hirmu tundes, sõlmisid rahu riialastega, mööda minnes Novgorodist, ja ütlesid: «See olete teie, aga novgorodlased on iseasi; meile ei ole [neid] vaja; kui nad aga tulevad meie peale, siis aidake meid»; ja nad vastasid: «Olgu nii», ning võtsid neilt pandiks 40 meest. Sellest teada saades ütlesid novgorodlased: «Vürst kutsub meid Riia vastu, aga tahab minna Pihkva kallale.» Siis vürst saatis Miša Pihkvasse, üteldes: «Tulge minuga kaasa [sõjakäigule], ma ei mõtelnud vähimatki kurja teie kohta; kuid andke mulle välja need, kes mind teie ees laimasid.» Läkitades [saadikuna] Gretšini ütlesid pihkvalased: «Me tervitame sind, vürst ja vennad novgorodlased; [sõjakäigule] kaasa ei lähe ja oma vendi välja ei anna; riialastega aga oleme rahu sõlminud. Teie käisite Kolõvani[3] all, tõite kaasa hõbedat, ise läksite Novgorodi, aga õigust ei teinud [sõjasaagi jagamisel], linna ära ei võtnud, samuti ka Võnnu all, samuti ka Otepääl; selle eest aga nad peksid meie vendi [Pihkva] järvel ja mõned neist viisid kaasa, kuna teie tekitasite tüli ja läksite ära; kui teie aga kavatsete meie peale tulla, siis läheme teile vastu jumalaema kujuga ja kummardusega vürstile; parem on kui teie, aga mitte roojased, raiuvad meid tükkideks ja võtavad endile meie naised ja lapsed. Seda palume.» Novgorodlased aga ütlesid vürstile: «Ilma oma vendadeta-pihkvalasteta ei lähe meie Riia vastu; see on meie palve, vürst.» Kaua sundis vürst, aga nad ei läinud teele. Siis saatis vürst Jaroslav oma väed koju tagasi. Pihkvalased kutsusid siis sakslased ja tšuudid, latgallid ja liivlased, ning saatsid nad jälle tagasi; need aga aeti Pihkvast minema, kel oli Jaroslavi kinke: «Minge oma vürsti juurde, teie ei ole meie vennad.» Siis läks Jaroslav ühes vürstinnaga Novgorodist Perejaslavli, Novgorodi aga jättis oma kaks poega, Feodori ja Aleksandri ühes Fjodor Danilovitšiga ja tiun Joakimiga.

---

[2] *Vt. nr. 9, märkus 3.*

[3] *Kolõvan — Tallinn. Juttu on lugemispalas nr. 22 kirjeldatud sõjaretkest.*

25. Novgorodi vägede võit saksa feodaalide üle Emajõel 1234. a.

Novgorodi esimese letopissi vanemast variandist (vt. nr. 9), lk. 72 ja 73.

Aastal 6742[1] läks vürst Jaroslav[2] ühes novgorodlaste, kogu valdkonna ja oma sõjaväega Jurjevi[3] alla sakslaste vastu; vürst ühes sõjaväega jäi linna lähedal peatuma ning laskis oma meestel minna moona muretsema; sakslased aga tungisid linnast välja ja mõned tulid Otepäält ja tungisid [koos vene] valvemeeskonna kallale ning võitlesid sellega kuni jõudsid sõjaväe asupaigani. Jumal aitas Jaroslavi ja novgorodlasi ning nad lõid sakslasi [ajades neid taga] jõeni ja siin langesid mõned parimaist sakslastest; kui aga sakslased olid Emajõel (на Омовыжи), siis raskusest murdus [jää] ja paljud neist uppusid, mõned aga haavatuna põgenesid Jurjevisse, teised Otepääle; palju laastati nende maad ja hävitati vara. Sakslased pöördusid palvega vürsti poole ning Jaroslav sõlmis nendega rahu kõigi oma õiguste alusel; novgorodlased pöördusid kõik tervelt tagasi, aga alamjooksu elanikest[4] mõned langesid.

[1] *Vt. nr. 4, märkus 1.*
[2] *Vt. nr. 22, märkus 1.*
[3] *Jurjev — Tartu.*
[4] *Alamjooksu elanikud — Rostov-Suzdali vürstiriigi elanikud.*

26. Liivimaa ordu leping saarlastega 1241. a.

1236. a. puhkes Saaremaal ülestõus. Alles 1241. a. suutsid saksa feodaalid saarlased uuesti alistada, mille kohta ordumeistri ja saarlaste vanemate vahel sõlmiti alljärgnev leping.

J. Uluots, Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII Jahrhundert, Tartu 1937, lisa.

Kui auväärt Saare- ja Läänemaa piiskopi isand Heinrich[1] reisis tema oma asjus apostliku aujärje ette[2] ja oli oma piiskopkonna valitsemise teinud ülesandeks ordumeistrile ja saksa ordurüütlite majale Liivimaal, siis juhtusid alamal märgitud asjad. Kui mina, Andreas von Velven[3], sakslaste majaülem ja tolleaegne ordumeister Liivimaal, viibisin Läänemaal, siis usust taganenud saarlased, kes silma paistsid oma väga suure vaenulikkusega ja kahjulikkusega kristlaste vastu nii maal kui merel kui ka siinpool merd asuvatel saartel, jumalaarmust juhituna saatsid üle mere Läänemaale oma saadikud, et sõlmida kokkulepe. Ja vahetanud niiviisi kaua aega mõlemalt poolt arvamusi ning pidanud läbirääkimisi leppisid lõpuks selles siiski kokku, et kiriklik õpetus saarlastest muutmata jääb: nad tahavad alandliku meelega ja vabal

[1] *Heinrich I — 1234.—1260. a. Saare-Lääne piiskop.*
[2] *S. t. paavsti juurde Rooma.*
[3] *Andreas von Velven — 1240.—1241. a. ordumeister.*

tahtel tagasi pöörduda katoliku usku, millest nad saatana kihutusel olid ära taganenud. Kokkuleppe tingimused olid järgmised.

Hinnusena lubasid nad igalt adramaalt anda pool mõõtu nisu, mida üldiselt punnaks nimetatakse ja viia selle laeva, mille muretseb omal kulul nende piiskop või Riia ordumeister. Kui need aga laeva hankida ei saa, siis muretsevad nad ise endi maal laevamehed ja laevad, mis viiakse saarlaste endi poolt Riiga või Läänemaale. Foogti võtavad nad kohtumõistmiseks ilmalikes asjades vastu üks kord aastas, nimelt sel ajal, kui kogutakse hinnust. Tema saab kohut mõistma maavanemate nõuannete kohaselt.

Poisslapse tapmise eest makstakse trahvi kolm oseringi[4], ema aga peab üheksal pühapäeval kirikuõues paljale ihule karistatud saama. Seevastu jälle see, kes paganlikul viisil ohverdab või enda eest ohverdada laseb, need kumbki annavad pool marka[5] hõbedat. Sedasinast aga, kes nõnda ohverdab, seda pekstakse alasti kolmel pühapäeval kirikuõues paljale ihule. See, kes reedel kvadrageesima[6] ajal, apostlite päeva[7] eelpäeval või kvatembrite[8] ajal liha sööb maksab trahvi pool marka hõbedat. Kui inimesetapmine aset leiab nende endi ja mõne teise maakonna inimeste vahel, siis lunastatakse seda kümne marga hõbedaga. Kihelkonna vaimulike ja kirikute heaks peavad nad kandma samu kohustusi, mis neil olid kombeks enne usust taganemist, ühtlasi kohustudes tagasi andma kõik äravõetud varad.

Saanud siis teada, et nimetatud saarlased oma ümbruskonnas asuvatele kristlastele väga palju kurja on teinud, mis on väga tugevasti takistanud ristiusu edu ja kasvu Liivimaa üksikutes osades, olen mina, ülalmainitud ordurüütel ja meister Riiast oma rüütlite ning Läänemaa vaimulikkude ja vasallide ja paljude teiste usklike sakslaste ja eestlaste nõusolekul, aetuna kõige suuremast hädavajalikkusest ja olles kindel selle kasulikkuses, ette pandud kokkuleppeplaani, arvestades ühtlasi piiskopi õigusi ta piiskopkonnas, kõigis punktides vastu võtnud, kinnitades käesoleva lepingu meie eespool märgitud konvendi pitseriga ja andes talle igaveseks jõu ja tugevuse.

Tunnistajad on: isand Nikolaus, kes sel ajal täitis piiskopi aset, preester Woltherus; Läänemaa komtuur, kelleks sel ajal oli Robert, ordurüütel Friedrich Stultus, ordurüütel ja marssal Heinrich Stultus, ordurüütel ja laekur Johannes ja palju teisi saksa

---

[4] *Osering — Eesti alal õige vanasti käibel olnud raha, mille lähem iseloom on seni tundmata.*

[5] *1211. a. alates münditi Riias kohalikku raha (1 mark = 8 ööri = 1296 penni). 1 Riia mark sisaldas 204—207 g hõbedat.*

[6] *Kvadrageesima — suur paast.*

[7] *Apostlite päev — 15. juuli.*

[8] *Kvatember — kirikliku veerandaasta alguse nimetus, mille kiriklik pühitsemine paastuga pidi välja tõrjuma paganlikke, aastaaegade vahetustega ühendatud pidustusi.*

ordumaja vendi. Sindorammus — jutlustajate ordu[9] vend, Konrad Thidericus — paljasjalgsete ordu[10] vend, kiriku vasallid Johannes von Bardewich, Heydenicus von Bekeshoveth, Henricus von Brackle, piiskopi vend Gerbertus, Johannes von Huxaria, Thidericus von Pallele, Th. Ezzeke ja Läänemaa eestlaste vanemad ja paljud teised.

[9] *Jutlustajate ordu — 1216. a. rajatud dominiiklaste mungaordu. Eesti alale ilmusid ta esindajad 1229. a. Hiljem oli dominiiklastel tähtis osa kiriku õpetust mitte tunnustavate inimeste hävitamisel inkvisitsiooni abil.*

[10] *Paljasjalgsete ordu — tõenäoliselt on mõeldud kristlikku asketismi propageerivat frantsiskaanide ehk minoriidide mungaordut, mis tekkis 1223. a. paiku ja mille esindajad ilmusid Eesti alale 1241. a.*

27. Novgorodi vägede võit saksa-taani feodaalide vägede üle Jäälahingus 1242. a.

Väljavõte XVI saj. esimese poole ärakirjas säilinud vene nn. Simeonovi letopissist, mis käsitleb sündmusi 1177.—1494. a. Полное собрание русских летописей, изд. Археографической комиссии, т. XVIII, Спб. 1913, lk. 63—65.

Samal [1241.] a. võtsid sakslased — Otepäält, Tartust ja Viljandist koos vürst Jaroslav Vladimirovitšiga[1] ära Irboska linna. Ning tuli teade Pihkvasse, et sakslased on vallutanud Irboska, ja astus välja sakslaste vastu kogu [Pihkva] linn. Nad astusid nendega lahingusse ja võitlesid nendega ägedasti, ning nende vahel oli suur taplus. Siin tapeti vojevood Gavriil Gorislavitš ning aeti pihkvalased põgenema, ja palju neist löödi põgenemisel maha, teisi aga võeti vangi. Lähenedes [Pihkva] linnale, süütasid [kallaletungijad] põlema kogu possaadi ja tekitasid palju kurja: paljud kirikud ja neis asuvad pühad ikoonid ning kogu kiriku varandus põlesid ära ja külad Pihkva ümbruses laastati ära. Nad seisid nädal aega linna all, kuid linna ära võtta ei jõudnud ja läksid ära, viies kaasa palju sõjavange. Ja [pihkvalastel] ei olnud nendega rahu. [Mõned] pihkvalastest said äraandjateks ja hoidsid sakslaste poole, keda tõi Tverdilo Ivankovitš mõnede teistega, ning Pihkvas hakkas valitsema Tverdilo ise ühes sakslastega, rüüstates Novgorodi külasid, kuna teised pihkvalased ühes naiste ja lastega põgenesid Novgorodi. Samal talvel tulid taas lääne poolt sakslased ja tšuudid vadjalaste vastu ja vallutasid kõik ning maksustasid neid andamiga ja nad ehitasid puust kindluse suurvürst Aleksandri[2] pärusmaal — pogost Koporjes. Kuid häda polnud üksi selles, nad võtsid ära ka Tessovo ja tappes kaupmehi tegid röövretke kuni 30 verstani Novgorodist, teisel pool aga kuni Luugani ja Sabljani. Suurvürst Aleksander aga, läinud tülli novgorodlastega, oli siis ühes ema, vürstinna ja kogu oma õukonnaga

[1] *Endine Pihkva vürst, kes pärast 1241. a. lahkus Pihkvast ja siirdus Liivimaale.*

[2] *Aleksander Nevski.*

TRÜ Raamatukogu

ära sõitnud Suzdalimaale — Perejaslavli linna. Novgorodlased aga saatsid suurvürst Jaroslav Vsevolodovitši juurde saadikud palvega, temalt paludes poega endile vürstiks, ja ta andis neile oma poja vürst Andrei. Olles aga nõu pidanud, saatsid novgorodlased uuesti palvega suurvürsti juurde piiskop Spiridoni ühes bojaaridega, paludes endale [vürstiks] tema poega suurvürst Aleksandrit. Sel ajal aga tungisid Novgorodimaa peale leedulased, sakslased ja tšuudid[3], võtsid Luuga [jõe] ümbruses ära kõik hobused ja kariloomad, nii et külades ei olnud millega kündagi. Suurvürst Jaroslav võttis siis vastu piiskopi palve ja novgorodlaste maanikummarduse ning andis neile jällegi oma poja Aleksandri.

Aastal 6750[4] tuli suurvürst Aleksander Jaroslavitš Novgorodi ja läks varsti ühes novgorodlaste, laadogalaste, karjalaste ja ingerlastega Koporje linna peale ning purustas kindluse maatasa, sakslasi lõi maha ja mõned tõi endaga kaasa Novgorodi, teistele aga andis armu ja laskis vabaks, sest oli ülimal määral armuline, ent vadjalased ja tšuudid poos kui äraandjad ja läks Perejaslavli. Sakslased aga kogunesid talvel teisest küljest, tulid Pihkva peale ja võitsid Pihkva sõjaväe ning määrasid Pihkvasse oma asevalitsejad. Sellest kuuldes kurvastas suurvürst Aleksander väga valatud kristlaste vere pärast ja vähimatki viivitamata, olles lõkkele löönud omas südames ja innustatud ustavusest püha kolmainu jumalale ja püha Sofiale, saabus Novgorodi, võttes kaasa oma venna Andrei ja kogu oma sõjaväe ja kummardas püha Sofia[5] ees palvetades pisarsilmil.

Ning ta läks suurte jõududega koos venna Andrei, novgorodlaste ja suzdallastega sakslaste maale, et sakslased ei hoopleks: «alandame slaavi rahvast». Pihkva linn oli juba vallutatud ja linnas nende[6] ametnikud kohale määratud. Suurvürst Aleksander aga võttis enda alla kõik Pihkvasse viivad teed, vallutas linna, võttis kinni sakslased ja tšuudid ning saksa asevalitsejad ja saatis nad raudus Novgorodi, Pihkva linna aga vabastas vangistusest, sõdis ja põletas sakslaste alal ning võttis palju vange, aga mõned lõi maha. Nemad aga kogunesid ja ütlesid kiideldes: «Läheme Aleksandri vastu, võidame ta ja võtame kätega kinni.» Kui nad lähenesid, siis suurvürst Aleksandri valvepostid imestasid sakslaste jõu üle ja kohkusid. Palvetanud püha kolmainu jumala kirikus, läks suurvürst Aleksander sakslaste maale, soovides kätte tasuda kristlaste vere eest. Sel ajal oli talv ja niipea, kui ta jõudis nende maale, laskis ta kõik oma väed moona muretsema, ent Domaš Tverdislavitš ja Kerbet olid retkel. Ja siis tapeti tubli mees, possadniku vend Domaš ning palju teisi löödi ühes temaga maha, mõned võeti kätega kinni, mõned aga jooksid suurvürsti juurde

---

[3] *Tšuudid — eestlased, keda saksa feodaalid oma röövsõjakäikudest sundisid osa võtma.*

[4] *Vt. nr. 4, märkus 1.*

[5] *Sofia — kreeka-õigeusu pühak.*

[6] *S. t. sakslaste.*

Jäälahing. *Miniatuur «Illustreeritud koondletopissist» (valmistatud 1560—1570-ndail aastail).*

sõjaväkke. Sellest kuulda saanud, läks ordumeister nende vastu ühes kõigi oma piiskoppide ja suure hulga rahvaga ning kõigi sõjajõududega, mis ainult olid nende maa-alal, koos kuninga[7] abivägedega. Ja nad laskusid järvele, mida nimetatakse Peipsi järveks. Suurvürst Aleksander taganes. Sakslased ja tšuudid tulid talle järele. Suurvürst seadis oma väed üles Peipsi järvel Usmeni lähedal Voroni kivi juures ja kinnitanud end risti väega ning valmistunud lahinguks, astus neile vastu. Nad astusid võitlusse Peipsi järvel; nii ühtesid kui teisi oli tohutu hulk. Siin oli ka ühes Aleksandriga ta vend Andrei suure hulga oma isa sõjameestega ning oli Aleksandril hulk vapraid, tugevaid ja vastupidavaid mehi, kes kõik olid täis tapluse vaimu ning nende südamed sarnanesid

[7] *S. t. Taani kuninga.*

lõvisüdametega. Ja nad ütlesid: «Vürst, nüüd on saabunud aeg ohverdada oma pea sinu eest...»

Siis oli laupäevane päev ja kui päike tõusis, astusid mõlemad sõjaväed üksteisele vastu. Ja sakslased ning tšuudid murdsid seana[8] läbi sõjaväest. Ning oli siin sakslastel ning tšuudidel äge ja suur taplus, oli kuulda murduvate piikide raksatusi ja mõõgalöökide tärinat, nii et jää kinnikülmanud järvel murdus ega olnud jääd näha, sest see oli verega kaetud. Ma ise kuulsin seda pealtnägijalt, kes oli siis seal...

Ning vaenlased pistsid põgenema ja aeti neid taga võideldes nagu õhus ega olnud neil, kuhu varju põgeneda. Ja löödi neid 7 versta ulatuses mööda jääd kuni Sobolitse kaldani; sakslasi langes 500, tšuude aga lugematu hulk, vangi võeti 50 saksa parimat väejuhti ja toodi nad Novgorodi; mõned sakslased uppusid järves, sest oli kevad, mõned aga põgenesid raskelt haavatuna. See lahing oli 5. aprillil.

[8] *Kiilrivina (vt. nr. 30, märkus 7).*

28. Skandinaavia feodaalide katse tungida üle Narva jõe Novgorodi maale 1256. a.

Novgorodi esimese letopissi vanemast variandist (vt. nr. 9), lk. 81.

Aastal 6764[1]. Tulid rootslased, häme ja soome hõimud ja Didman[2] oma maade [sõjaväega] suurel hulgal ja hakkasid ehitama linnust Narva jõel. Sel ajal polnud vürsti Novgorodis ja novgorodlased saatsid alamjõe maadele[3] vürsti[4] juurde, [et ta tuleks] polkudega; ka oma maad mööda saatsid laiali [käskjalad sõjaväge koguma]. Saanud sellest kuulda, jooksid need neetud mere taha.

[1] *Vt. nr. 4, märkus 1.*

[2] *Tõenäoliselt Taani kuninga vasall Virumaal Dietrich von Kiwel, kes selle aja paiku oli pöördunud paavsti poole ettepanekuga alistada katoliku kirikule ka Novgorodi alal elavad ingerlased.*

[3] *Alamjõe aladeks nimetasid novgorodlased Rostov-Suzdali maad Volga ülem- ja keskjooksul.*

[4] *Mõeldud on Aleksander Nevskit.*

29. Saarlaste ülestõus 1260. a. ja selle mahasurumine

Vanema riimkroonika autor, kelle nimi on teadmata, saabus Liivimaale aastail 1278—1279 ja kuulus ordumeistrile lähedaste inimeste ringi. Täpsemaid faktilisi andmeid sisaldab kroonika perioodist pärast 1242. aastat. Kroonikas kirjeldatakse vaimustusega ordurüütlite veriseid sõja- ja röövretki «paganate» vastu.

Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar, herausgegeben von Leo Meyer, Paderborn 1876, lk. 140—145.

On teada mulle vanasõna, et mõnelgi on tulnud nõnda, — kui läheb mehel halvasti, ei tule häda üksinda, toob kaks või kolm kaasa ka. Kuid olgu, kuis on sellega.

Saarlased olid rõõmsad, et ordurüütlid olid Daugava (Düna) juures kaotanud lahingu.[1] See oli neile armas, mitte vastumeelt. Sellest said nad nõu astuda kokku, et elada vabalt ja hakata vastu jumala rüütlitele, kusjuures neil oli südamest kahju, et olid sallinud puhast ristiusku oma maal. Ümber pööras[2] noor ja vana, iga saarlane. Kristlasi varitses nende maal oht igal pool, neist langesid väga mitmedki, nagu teile endalegi on teada. Sel ajal oli Liivimaal meistri kohal üks vend, kes iialgi ei taganenud õigelt teelt. See sai teate, et kõik saarlased olid ristimisest ära taganenud, mis tähendas talle suurt kaotust. Tema saadikud saadeti jalamaid usinasti [Taani] kuninga vasallide juurde, ta palus tõesti abi rüütlitelt — tõsi on see. Saadikud kuulutasid Tallinnas avalikult sõnumit. Seal lubati mehe väes, et rüütlid tahavad appi tulla vagadele jumalarüütlitele ja ristiusule. Otsekohe tehti neile teatavaks [üks] päev külmadest talvepäevadest, nii nagu sellest kõigile teile jutustan. Saadikud pöörasid siis jälle tagasi Riiga. Meister saatis nüüd kõikide ordurüütlite juurde maal ja andis neile teada, et tema tahab sõjaga rüüstata saarlasi ja ei keegi muu kui jumal üksi võiks seda takistada. Siitpeale aitasid puhas neitsi [Maarja] ja ta laps Jeesus Kristus, et selle järel tuli varsti nii külm talv, et mõnigi saarlane külmaks jäi. Talve võim oli nii suur, et ta sulges metsiku mere kõik üheks tükiks, nagu oleks see sild Saaremaa ja Eestimaa vahel. Siis saadeti otsemaid Tallinnast mõnigi hea kangelane, kõigil oli julge sõjahoog; tulid ka [Liivimaa] ordu vasallid, kui nad teate said, väga heasoovlikult koguni kõik, rikkad ja vaesed, mitme salgaga. Piiskopid ei jäänud maha, truult kutsusid nad oma mehi tegema ruttu reisi kaasa. Selline oli nende kõigi komme.

Kui vägi tuli kokku, siis võttis ta ette suure teekonna saarlaste maale. See sai neile otsekohe teatavaks. Nende maa asub kaks miili mere sees, sinna tulid ordurüütlid oma väega. Otsekohe nähti suurt tulekahju, selle suits laotus üle saarlaste maa kui tormituul, nende häda kasvas otsekohe. Nähti ka mõnd vahvat salka riisumas siin ja seal. Siis kadus saarlastel kõik rõõm, kellele neist iial kallale kiputi — see eluga lunastas. Neile tehti seal palju suurt kahju, palju seal röövsaaki laaditi. Lätlased, liivlased, [mandri-] eestlased võtsid küll kõige enam röövsaagist, mis siin võeti, seda tegid nad täiesti hoolimatult: nad võtsid kõik oma saanid täis, nagu pean tõtt tunnistama. Sellega pöörasid nad kohe meheväes Kaarmaks nimetatud kindluse ette; ordumeister oli selle nõnda seadnud, et kindluse juurde tuldi pühapäeva vara hommikul. Kui nüüd tuli pühapäev, haaras iga mees oma sõjariistad, nendega tungisid nad kindluse juurde, nad löödi aga vahvasti sealt tagasi — väga vihased olid kõik saarlased. Kristlased tungisid aga lüües jälle kindlusele peale; saarlastest sel tunnil said paljud haavata, nii et nad jäid maha ja unustasid igavesti võitlemise. Nii võitlesid nad püha-

[1] *13. juulil 1260. a. lõi leedulaste ja preislaste ühendatud vägi Durbe järve juures hävitavalt Saksa ja Liivi ordu väge.*

[2] *S. t. taganes ristiusust, pööras vana usu juurde tagasi.*

päeval edasi. Saarlastest oli osa kindluse ees surnult maas, aga uuesti seadsid ennast võitluseks need, kes olid kindluses — nad suutsid olla selles hädas küllalt mehised. Nüüd käskis meister, et tuleb kasutada häid kütte. Kütid võtsid vahvasti ammud ja tulid vihaselt kindluse ette. Siis kuuldi saarlasi hüüdvat hädakisaga igal pool. Kristlased tõstsid sõjakisa ja tungisid kindlusesse, mis oli ümber saarlaste ehitatud; selle vallutasid nad jõuga ja lõid maha mõlemad, nii noored kui vanad, kes kindluses olid olnud, neist nähti väheseid terveks jäävat.

Kui [vaenlane] oli saarlaste kindlusest ordurüütlite poolt välja löödud, siis nähti seal röövsaaki nii palju, et oli otsata see saak, mis kristlased seal võtsid. Sõjavägi tuli siis ka kõik kindluse juurde, mis oli võidetud, nagu ma praegu rääkisin. Seal seisid ordurüütlid oma väega võimukalt kaks ööd. Kristlased kandsid ja ajasid tubli usinusega sõjaväe juurde kõik, mis oli jäänud kindlusesse, saarlaste poolt ei olnud mingit vastupanu. Siis tuli see kolmandal päeval — ordurüütel, kes juhtis sõjaväge, oli nõupidamisel, seal tuli kohale üks saadik saarlaste poolt. Ta ütles: «Me oleme kõik väga maha rõhutud selle sõjaväe poolt, meie jõud on otsas; me oleme näinud, et ta võidab seal, see ordurüütel, kuhu iganes läheb. Me oleme nõnda ära kurnatud, et peame seda igavesti taga kurtma, rahvast on meil palju tapetud. Nüüd näidake mulle, kus on meister.» Nad rääkisid kõik «ta on siinsamas» ja näitasid talle teed sinna käega. Kui meistrile sai teatavaks, et tuli üks saarlane, võttis ta otsekohe ühe ordurüütli, sellel käskis ta minna väga kähku ordurüütlite nõupidamisele, ja tuua saarlane enda ette. Siis läks vooruslik ordurüütel saarlasele järele ja kuulas tema teadet. Kui teda oli hästi kuulda võetud, siis käskis teda tulla meistri ette.

Saarlane tuli otsekohe, ta ütles: «Isand, ma olen saadetud sinu juurde täiesti rahu saadikuna. Seda tõotame sulle elu nimel. Murrame me kunagi veel sinu õpetust, siis tee meiega mis sa tahad, sa pead olema meie kilp, ja meie õige isand nagu enne — teisiti ärgu olgu see enam kunagi.» Meister vastas siis: «Ütle saarlastele, et nad tulevad minu rahus[3], see peab neid küll rahuldama.» Saarlane tuli uuesti, kõik oma paremad võttis ta kaasa ja pööras meistri juurde jälle tagasi. Otsekohe lõpetati seal tüli mõlemalt poolt. Siis algas lahkumine. Meister see võttis hästi pantvange, sest tal oli tark meel, ja keeras mandrile tagasi. Ma tean küll, et harva kunagi on võetud nii suurt röövsaaki. Pöörasid sõidul tagasi ka rüütlid Tallinnast, kes sealt olid tulnud vagade vendade juurde, neil kõigil olid käed täis [saaki] ja ratsutasid tagasi oma maale. Piiskopi vasallid, suured ja väikesed, pöörasid rõõmsalt tagasi oma maale ja tõid küllalt röövsaaki. Ordu vasallid olid nii targad, et neil olid saanid täis röövsaaki; see tegi neile palju meelehead.

---

[3] *S. t. ordumeister kindlustab saarlaste saadikuile isikupuutumatuse — rahuliku tulemise ja tagasipöördumise.*

30. Novgorodlaste sõjaretk saksa-taani feodaalide vastu ja Rakvere lahing 1268. a.

Novgorodi esimese letopissi vanemast variandist (vt. nr. 9), lk. 85—87.

Aastal 6776[1] pidasid novgorodlased nõu oma vürsti Juriga[2] ja ühed tahtsid minna Leedu vastu, teised Polotski vastu, mõned aga Narva jõe taha. Ja kui olid Dubrovnas, siis tekkis tüli ja pöörasid tagasi ning läksid Narva jõe taha Rakvere (Rakovor) alla; palju maad laastati seal, kuid linn jäi võitmata; linnast aga lasti [nooltega] maha tubli mees Fjodor Sbõslavitš ja õ teist meest; ning [ülejäänud] saabusid tervelt tagasi. Samal aastal novgorodlased, pidanud nõu possadnik Mihhailiga, kutsusid Perejaslavlist vürst Dmitri Aleksandrovitši ühes sõjaväega ja läkitasid saadikud Jaroslavi järele; ning saatis Jaroslav enda asemel Svjatoslavi ühes sõjavägedega. Nad otsisid üles [sõjavarustuse tegemiseks] vajalikud meistrid ja [need] hakkasid tööd tegema piiskopi õuel. Ning läkitasid sakslased — riialased, viljandlased, jurjevlased[3] ja teistest linnadest — oma saadikud, kes libekeelselt ütlesid: «Meil on teiega rahu; võidelge kolõvanlaste ja rakverelastega[4], meie nendega ei ühine, suudleme [selle kinnituseks] risti.» Ning saadikud

Novgorodi vägede sõjaretk Rakvere alla 1268. a. *Miniatuur «Illustreeritud koondletopissist» (valmistatud 1560—1570-ndail aastail).*

[1] *Vt. nr. 4, märkus 1.*

[2] *Juri oli tegelikult Novgorodi ja Tveri vürsti asevalitseja, vürst elas ise Tveris.*

[3] *Jurjevlased — Tartusse asunud saksa feodaalid.*

[4] *S. t. Kolõvani (Tallinna) ja Rakverre asunud feodaalidega, Taani kuninga vasallidega.*

suudlesid risti; sinna sõitnud [bojaar] Lazar Moissejevitš laskis kõigil neil — piiskopi ja jumala aadlikel[5] — risti suudelda, et nad ei aitaks kolõvanlasi ja rakverelasi; ja risti suudeldes võtsid nad oma käemeheks Novgorodis tähtsa mehe Semjoni. Ja kogunesid kõik vürstid Novgorodi: Dmitri, Svjatoslav, tema vend Mihhail, Konstantin, Juri, Jaropolk, Dovmont Pihkvast ja mitu teist vürsti ning läksid 23. jaanuaril Rakvere alla. Ja kui nad olid nende maale tunginud, hargnesid nad kolmele teele ja sõdisid nendega väga palju... Sealt läksid nad Rakvere alla; ja kui nad olid Kegola jõe ääres[6], siis kohtasid seal saksa sõjaväge, mis näis seisvat nagu mets — oli kokku tulnud kogu sakslaste maa. Vähematki viivitamata läksid novgorodlased nende juurde teisele poole jõge ja hakkasid sõjaväge üles seadma: pihkvalased olid paremat kätt, kuna Dmitri ja Svjatoslav läksid ülespoole samuti paremat kätt, aga Mihhail läks vasakule poole, ja novgorodlased läksid keskele otse raudrüütlite väe suure sea[7] vastu. Ja nii mindi vastamisi kokku; ja kui väed kokku põrkasid, toimus kohutav lahing, mida isad ega vanaisad ei ole näinud. Ja siis leidis aset suur õnnetus: tapeti possadnik Mihhail ja Tverdislav Punane, Nikifor Radjatinitš, Tverdislav Moissejevitš, Mihhail Krivtsevitš, Ivatš, Boris Ildjatinitš, tema vend Lazar, Ratšja, Vassili Voiborzovitš, Ossip, Žiroslav Dorogomilovitš, Poroman Podvoiski, Poljud ja palju häid bojaare, aga lihtinimesi tohutu hulk. Mõned jäid teadmata kadunuks: tuhatnik Kondrat, Ratislav Boldõževitš, Danil Mozotinitš ja palju teisi, jumal neid teab, samuti ka pihkvalasi ja laadogalasi[8]; vürst Juri aga põgenes või oli äraandja, jumal seda teab... Kui see suur lahing oli lõppenud ja tähtsad mehed painutasid oma pead püha Sofia[9] ette, saatis armuline issand peatselt armu... abistas vürst Dmitrit ja novgorodlasi 18. veebruaril, püha isa Leo[10] mälestuspäeval, võinädala laupäeval; ning ajasid neid [sakslasi taga] kuni linnani kolme teed kaudu 7 versta, nii lüües neid, et hobused laipade tõttu ei saanud astuda. Siiski pöörasid nad[11] linna juurest tagasi ja nägid teist väge, [rivistatult] suure seana, mis oli tunginud novgorodi vooride keskele. Novgorodlased tahtsid neile peale tungida, kuid mõned ütlesid: «öö on juba ammu käes, kas me ei lähe segi ja ei hakka iseennast peksma»; ja nõnda jäid, päevavalgust oodates, nende vastas seisma. Nemad aga, neetud ristisuudluse murdjad, põgenesid, valgust ära ootamata.

---

[5] *Jumala aadlikud — Liivimaa, varem mõõgavendade ordu rüütlid (ametliku nimega «Kristuse sõjateenistuse vennad»).*

[6] *Lahing leidis aset Sämi jõe ja Kohala soo vahelisel maa-alal.*

[7] *Siga — soomusrüüs rüütlite kiilukujuline rivistus, mis pidi läbi murdma vaenlase väe keskosast.*

[8] *Vana-Laadoga linna elanikud.*

[9] *Vt. nr. 27, märkus 5.*

[10] *Leo — kreeka-õigeusu pühak.*

[11] *Venelased.*

B. FEODAALSE KILLUSTUMUSE PERIOOD XIII—XV SAJ.

I. TALUPOEGADE SUNNISMAISEKS MUUTMINE. FEODAALIDE OMAVAHELISED VÕITLUSED. TALURAHVA KLASSIVÕITLUS

31. Eesti ala territoriaalne jaotus XIII saj. algul

Alljärgnev loetelu on «Liber Census Daniae» (Taani hindamisraamatu) nn. väikese Eestimaa lehe ehk nimistu Eesti ala kohta käiv osa, kus on ära toodud muistsed maakonnad (välja arvatud Ugandi ja Sakala) koos kihelkondade ja adramaade arvu märkimisega. Nimistu arvatakse olevat koostatud paavsti aselegaadi Alna Balduini või kellegi talle lähedase isiku poolt 1230. a. nende alade kohta Läänemere idarannikul (peale Eesti ka osa Läti, Leedu ja Preisi alasid), mis pidid kuuluma vahetult paavstile allutada kavatsetavasse vasallriiki. See plaan nurjus ja nimistu sattus hiljem Tallinna piiskopi materjalide hulgas koos eri ajal tekkinud nn. suure Eestimaa nimistuga (Rävala, Harju ja Virumaa külade loetelu koos adramaade arvu ja feodaalvaldajate märkimisega) Taani kuninga kantseleisse. Seal nad liideti, kirjutati XIII sajandi teisel poolel käsitsi ümber ja köideti koos väga mitmesuguste teiste osadega üheks pärgamentlehtedega raamatuks, mida praegu säilitatakse Taani riigiarhiivis Kopenhaagenis. Tõlge on valmistatud ladinakeelsest algtekstist, mille faksiimile on avaldatud P. Johansen i teoses «Die Estlandliste des Liber Census Daniae» (Kopenhagen-Reval, 1933), l. 40 v. Loendis mainitud maakondade asend vt. kaardil «Eesti NSV ajalugu» (Tallinn, 1957), lk. 27.

Virumaal (Wironia) — 5 kihelkonda, millistes on 3 tuhat adramaad.

Järva (Jerwia) — 3 kihelkonda, kokku kahe tuhande adramaaga.

Vaiga (Wegele) — üks kihelkond, kus mõõgavendadel on 600 ja piiskop Hermannil 400 adramaad.[1]

[1] *Tartu (1234. aastani ametlikult Lihula piiskopi nime kandev) piiskop Hermann andis poole oma piiskopkonnast Mõõgavendade ordule «igaveseks valduseks» lepinguga 23. juulist 1224. a., mille põhjal jagati ka Vaiga.*

Mõhu (Møge) — üks kihelkond, kus on 400 adramaad.
Nurmekund (Norumegunde) — üks kihelkond, kus on 600 adramaad.
Alempois (Alempos) — üks kihelkond, kus on 400 adramaad; selle on mõõgavennad ebaõiglaselt omastanud, kuna pole teada, et nad kelleltki seda oleksid saanud kindla [valdus] tiitliga.[2]
Rävalas (Reuaelae) — 3 kihelkonda, kus on 1600 adramaad.
Harjus (Harriaen) — 3 kihelkonda, kus on 1200 adramaad.
Saaremaal (Osilia) — 4 kihelkonda, kus on kolm tuhat adramaad.
Läänemaal (Rotelewich) — 7 kihelkonda, kus on 1900 adramaad.

---

[2] *Kuid 1232. a. septembris välja antud ürikus, millega Saksa keiser Friedrich II ordumeister Volquini palvel võttis Mõõgavendade ordu «meie ja impeeriumi protektsiooni ja kaitse alla», on tollal «õigusega saadud valduste» hulgas mainitud ka juba Alempois (Alenboys).*

32. Liivimaa talurahvaõigus

Kindlad tavaõiguse normid olid eestlastel välja kujunenud hiljemalt XIII saj. alguseks. Täiendades neid valitsevate klasside huvides koostatud paragrahvidega valmistati keskajal (XIV—XVII saj.) nn. Liivimaa talurahvaõiguse kodifikatsioonid. Allpool toodud tõlge on tehtud Upsala ülikooli raamatukogus säilitatava originaali koopiast. Liivi talurahvaõiguse teised variandid on avaldatud teoses «Mitteilungen aus der livländischen Geschichte», 23. kd., Riga 1924—1926, lk. 51—67, 69—70, 75—88. «Исторический Архив», VII, Москва 1951, lk. 201—205.

Allpool järgneb ilmlik õigus, mis on maksma pandud isand Liivimaa piiskopi, jumala rüütlite[1] ja Liivi vanemate poolt — talurahva õigus, mis harilikult maksab Liivimaal.

1. Esiteks, kes lööb silma välja — [trahv on] 20 marka
2. Jala lööb otsast — 20 marka
3. Käe lööb otsast — 20 marka
4. Pöidla raiub otsast — 5 marka
5. Sõrme pöidla kõrvalt — 5 marka
6. Keskmise sõrme eest — 4 marka
7. Kolmanda sõrme eest — 3 marka
8. Viimase sõrme eest — 3 marka
9. [Ettekavatsemata] surnukslöömise eest — 40 marka
10. Kui keegi süüdistab teist varguses, siis võib süüdistatav end vande andmisega õigeks teha, süüdistaja aga peab [kaebust] tõendama kolme usaldusväärse mehe tunnistusega.

---

[1] *Vt. nr. 30, märkus 5.*

11. Kui keegi haavab teist noaga — [trahv on] 3 marka
12. Kui keegi haavab teist mõõgaga — 1 mark
13. Kui leivanoaga haavab teist — 6 marka
14. Kui odaga haavab teist — 3 marka
15. Kui kirvega haavab teist — 1 mark
16. Kui keegi vägistab naise ja viimane võib seda kolme usaldusväärse mehe tunnistusega tõendada, [tasub see] kaelaga[2].
17. Kui keegi varastab isandalt kümnise, [tasub see] kaelaga.
18. Kes rikub teise vilja võtab[3] — [trahv on] 9 marka
19. Kes teise väetatud põldu ümber künnab — 9 marka
Pea meeles: seda tuleb võtta iga põllu eest eraldi.
20. Kes põllupeenra oma põllumaaks ümber künnab — 6 marka
21. Kui keegi ajab teise kodulooma panti või võtab laudast — 9 marka
22. Võetakse see õuest — 6 marka
23. Kui keegi mees on võõra kodulooma põllult ära ajanud ja see temalt [lunamaksu tasumata ära] võetakse ning ära viiakse — 3 marka
24. Kui võõras koduloom põllult kinni võetakse, [siis on trahv looma omanikul] 1 mark
25. Haava eest näkku — [trahv on] 6 marka
Kolmas osa läheb isandale.
26. Siniverme eest näol, väljaspool juukseid — 3 marka
27. Kui keegi hammustab teist ja on hammustanud nelja hambaga, peab ta iga hamba lunastama 4 marga eest või tuleb tal need sisse lüüa.
28. Vere[4] eest rõivaste all — [trahv on] 3 marka
29. Siniverme eest rõivaste all — 1 mark
30. Siniverme eest peas — 1 mark
31. Kes teise [ettekavatsetult] tapab, [pannakse] rattale[5].
32. Nõid tuleb põletada.
33. Kes isanda, tema Kuningliku Majesteedi ülema[6] käsu jätab täitmata, sellele vitsad või poomissurm.
34. Kes laimab teist ja seda ei saa tõeks teha, saab vitsatrahvi.
35. Kes aitab teist tunnistamisega [kehalise] haavamise kohta ja ei suuda seda tõeks teha, sellele trahvi 1 mark; sest olgu nii, et ta seda oma õigusega kinnitaks, nagu seda peab[7].

---

[2] *Kaelaga tasumine — surmanuhtlus poomise teel.*
[3] *Selle punkti täpsest tähendusest pole seni suudetud aru saada.*
[4] *Mõeldakse verist haava.*
[5] *Rattale panemine — surmanuhtlus rattal tükkideks kiskumise läbi.*
[6] *Sõnad «tema Kuningliku Majesteedi ülema» on hiljem, tõenäoliselt XVII saj. juurde lisatud.*
[7] *35. punkti sõnastus on rikutud ja ebaselge.*

36. Kõigest, mis antakse haavamiste ja surnukslöömise eest, läheb kolmas osa isandale ja kaks osa kaebajale, kellesse asi puutub.
37. Kui [kedagi] kaitstakse vägivalla või ebaõigluse eest, [siis peavad ka] isandad tasu [saama].
38. Kes varastab isandalt koorma heinu, maksab isandale iga koorma pealt — 3 marka
39. Pealegi peab ta heinad kinni maksma.
40. Kes teiselt röövib teel [rohkem kui] kuus penni, see läheb kaelakohtu alla.
41. Tubadest ja kirikutest [röövimise eest] seesama [karistus].
42. Kui juba kord otsustatud asi tuleb [uuesti] isandate ette — [trahv on] 1 mark
43. Kes valekaebuse annab — 1 mark
44. Läheb või jookseb sulane või teenijatüdruk enne tähtaja lõppu ära — kaotab ta oma palga.

33. Taani kuninga Erik Klippingi poolt 1281. a. antud kinnitus Eestimaa vasallide ja Tallinna piiskopi kokkuleppele piiskopile talupoegadelt võetavate maksude kohta

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge (edaspidi lühendatult Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch), I kd., Reval 1853, dok. nr. 475.

Erik, jumala armust taanlaste ja slaavlaste kuningas ja Eestimaa hertsog. Kõigile, kelle kätte käesolev kiri satub, tervitus kõikide lunastaja nimel.

Kunagise Tallinna piiskopi, heas mälestuses oleva Thrugoti[1], pärast aga nüüdse sama kiriku piiskopi, auväärt isa härra Johannese[2], vahel ühelt poolt, ja meie Eestimaal asuvate meeste ning vasallide vahel — teiselt poolt tekkis kord tüli ja vaieldi kümniste pärast seal rajatud ja rajatavatelt eramõisatelt ja samuti sinodivilja[3] pärast. Siis lõpuks, pärast erinõukogu vahelesegamist, nimetatud meie mehed ja vasallid —

oma rahu ja eelmainitud piiskopi ja kiriku kasu silmas pidades ja et ennast ning oma pärijaid eelmainitud asjas mõistlikult kindlustada piiskopi ja selle järeltulijate võimalike nõudmiste vastu,

et eeltähendatud tüliküsimus jäädavalt summutatud ja maha maetud oleks,

et sellel alusel edaspidi ei võiks kellegi vastu nõudmisi esitada või kedagi kimbutada —

---

[1] *Tallinna piiskop aastail 1263—1279.*
[2] *Tallinna piiskop aastail 1280—1293.*
[3] *Sinodivili — piiskopile võetav viljamaks ehk nn. kümnes osa kümnisest.*

juba mainitud piiskopihärra nõusolekul ja tahtel eraldasid eeltähendatud kümniste arvel kuuskümmend adramaad, mis asuvad Vaetele[4] ja Koddiel'i[5] külas ja andsid need süllekallamise[6] tava järgi kõige juurdekuuluvaga — see on põldudega, heina- ja karjamaadega, metsade, vete ja kalapüügikohtadega piiskopihärra kätte, tema ja tema järeltulijate ülalpidamiseks, alatisse omandusse. Peale selle tõotasid meie nimetatud vasallid, et nad oma eestlasi ei sõnadega ähvardades, ega vitsahirmul, ei paludes või raha pakkudes vanalt maa-alalt ära ei aja ega — mis [oleks] veel ebaõiglasem — raja sellele maale uusi eramõisu. Kui aga nende piiskop neilt selle kohta peaks aru nõudma, siis peavad nad selle kohta põhjendatud vabanduse esitama, kinnitades seda kehalise vandega. Peale selle on kõik eestlased, kes elavad eeltähendatud meie vasallide maadel, kohustatud samalt arvult adramaadelt, missuguselt nad oma isandaile kümnist maksavad, piiskopile ja selle järeltulijaile iga aasta sinodivilja andma — see on igalt adramaalt kaks mõõtu, mida eestlased oma keeles kylemeth'iks[7] nimetavad, nagu neil seda on kombeks olnud maksta juba vanast ajast.

Et järelikult see, mis ülal toodud, püsiks muutumata ja kõigutamata, nii üldiselt kui üksikult ja saaks pidevalt püsiva jõu, kinnitame seda oma kuningliku mõjuvõimuga ning tõendame käesoleva kirja kindlustusel. Selle asja tunnistuseks arvame heaks kinnitada käesoleva kirja külge oma pitseri — koos meie armastatud ema, kuninganna Margareta ja auväärsete härrade Lundi peapiiskopi Johannese ja piiskoppide — Tallinna Johannese, Roskilde Ingvari, Odense Johannese, Ślesvigi Bondo, Ripeni Thuco, Aarhusi Thuco, Burgla Sveno ja Viiburi Peetri pitseritega.

Antud Ålenborgis, aastal 1281, 17. juulil, härrade: kantsler Nikolause, marssal Stigoti, lauaülem Petruse, kojalaekur Andrease[8], Jacobi ja mitmete teiste, nii vaimulike kui ka usaldusväärsete mittevaimulike juuresolekul.

---

[4] *Tõenäoliselt Vatla.*

[5] *Tõenäoliselt Kodila.*

[6] *Taani seaduste järgi oli maa müümise juures tavaks tehingu kinnitamise märgiks müüdud maatüki mulda ostjale sülle kallata.*

[7] *S. t. külimituks.*

[8] *Marssal (= tallide ülem), lauaülem, kojalaekur — kõrgemad õukonnaametnikud.*

34. Saare-Lääne piiskopi Hermanni ürik kümnise ja teiste talupoegadelt nõutavate koormiste kohta 1284. a.

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, I kd., Reval 1853, dok. nr. 490.

Püha kolmainu nimel. Aamen. Meie, Hermann, jumala armust Saaremaa piiskopkonna piiskop, kes meie oleme määratud oma diotseesi peale Kristuse igaveses usus, tervitame tema nime, kes

on kõigi usklikkude tõeline hüve. Meie soovime, et teile kõigile oleks teada meie õigus uuendada ja selle kirjaga uuesti ka oma võimuga kinnitada meie eelkäija vana päritud korda ja õigust, mis oli antud meie diotseesi uuskristlaste[1] palvel, Jeruusalemma saksa ordu meistriisanda ja ordurüütlite ning meie piiskopkonna vasallide nõul ja oli kirja pandud ja välja antud meie juba nimetatud eelkäija heaks mälestuseks ja oli meie piiskopkonna prelaatide ja kanoonikute, Lihula linnuse komtuuri ja ordurüütlite ja vasallide ning piiskopkonna vanemate poolt tõotatud. Selle korra ja õiguse katkestamatut edasikestmist kuulutame sellega järgnevalt: et tasuksid kümnise kõigest, millest tava järele on harjutud arvama kümnist, samuti annaksid igalt adralt kaks ja pool marka, samuti ka igalt adralt noorlooma[2], samuti ühe päeva künnavad oma isandale oma härgade ja oma tööriistadega, kaks päeva aga lõikavad. Samuti sellest, mida igalt vikatilt[3] võivad niita, lubavad anda kaks koormat [heina]. Niisamuti toovad igalt adralt puid sellise virna, mis on ühesuurune pikkuselt, laiuselt ja kõrguselt ja mida rahvakeeles nimetatakse süllaks. Teeksid ka odraviina ja viiksid seda oma isandatele. Selle määratud kümnise viiksid ka sinna kohta diotseesis, kuhu isandale meeldib, väljapoole diotseesi viima neid aga ei sunnitaks.

Peale selle ehitaksid piiskopkonna linnused ja oma isandate majad, kui juhtub, et need hävivad tulekahjus või vaenlaste kallaletungi läbi. Samuti ehitaksid ja uuesti ehitaksid oma kirikud ja preestrite majad, kui need tulekahju või mõne muu juhuse läbi hävivad. Nõndasamuti oleksid valmis sõjakäiguks ja maa kaitseks, kui neid kutsutakse piiskopi poolt. [Vaimulikkudes asjades] käiksid vaimuliku ja preestriõiguse järele, teistes asjades on oma isandate õigusemõistmise all. Ebaõige õigusemõistmise korral, kui nad tunnevad, et neid on ilma asjata süüdi mõistetud, võivad nad aga apostliku võimu ja rahvaste õiguse järele apelleerida piiskopi poole. Kui nad aga tahavad anda oma isandatele lisaks peale selle, mis on ette kirjutatud, kas teos või teistes andamites, ilma igasuguse sunduseta, ainult heast tahtest, siis jätan selle nende vaba arvamise otsustada. Mitte ühelegi kõigist inimestest ärgu olgu niisiis lubatud rikkuda seda meie uuesti sisseseadmise ja kinnitamise kirja või sellele jultunud hoolimatusega vastu panna. Kui aga keegi võtaks ette seda katsuda, karistame kirikust väljaheitmisega, mille niisugusele [inimesele] määrame. Kui uuesti astub üle, karistame teda seda valjema karistusega apostliku õiguse järele, kuna jätkab seda jonnakas jultumuses. Preestritele aga, kes on seatud neile seitsmele kihelkonnale, teeme korralduse, kui nad tahavad ka ise hoiduda tõotatud karistusest või selle sarnasest, et

---

[1] *Uuskristlased ehk vastristitud — vägivaldselt ristitud eesti ja läti talupojad.*

[2] *Ader — siin adramaa tähenduses. Pullus (ladina k.) võib tõlkida nii noorloom kui ka kanapoeg.*

[3] *Vikat — vana maamõõduühik heinamaade mõõtmisel.*

nad igaüks oma kihelkonnas ei jätaks ette lugemata seda määruse kirja niihästi vasallidele kui uuskristlastele kaks korda aastas, nimelt Paasapühade ajal ja Paastu-Maarjapäeval[4].

Et see määrus jääks kindlasti ja muutmata püsima, kinnitame selle kirja meie ja meie kapiitli pitseritega. Antud Haapsalus 1284. aastal.

[4] *Paastu-Maarjapäev — 25. märts.*

35. Paavst Bonifacius VIII kiri Tallinna piiskopile kirikuvande äravõtmisest tema piiskopkonnalt, kuna ristiusk seal veel väga nõrk on. 7. detsember 1300. a.

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, I kd., Reval 1853, dok. nr. 591.

Bonifacius jne. auväärt vennale, Tallinna piiskopile, tervitus jne.

Sinult ja armsatelt poegadelt, Tallinna kiriku dekaanilt ja kapiitlilt ja ka Tallinna linna ning diotseesi preesterkonnalt, on meile tulnud teade, et Taani riik meie auväärt venna Johannese, Lundi peapiiskopi vangistamise ja kinnipidamise pärast, nimetatud riigi kõrgemate vaimulike kontsiili otsuse põhjal, mis apostliku tooli[1] poolt kinnitatud, pandi interdikti[2] alla ja kuulutati välja üldine armulaua mitteandmise[3] otsus kõigi selle interdikti vastu eksijate kohta. Sinagi oled pidanud kinni ja pead praegugi kinni sellestsinatsest interdiktist. Kuna aga eelnimetatud linn ja diotsees, mis Eestimaa hertsogiriigis[4] asetsevad, nimetatud riigi vanadest piiridest teatavasti kaunis kaugel seisavad, on ümbritsetud vastristitute[5] ja isegi rohkearvuliste uskumatute poolt, nagu [teatavad] nimetatud kapiitli dekaan ning teised ja preesterkond, kes panevad tähele, et kuna nad ise alistuvad tollele interdiktile, [siis] eeltähendatud linna ja diotseesi elanikud, kes [alles] äsja katoliku usku pööratud ja pole selles veel püsivad, kõhklevad selles märgatavalt, võivad sellisel juhul sellest usust kergesti kõrvale kalduda ja oma vanadesse eksimustesse taganeda. Seda enam, et ümbruses olevail paikadel elavad venelased, karjalased, ingerlased, vadjalased ja leedulased neid sellele otsekui üles kihutavad, päevast päeva aga peale käies. [Seetõttu] on tähendatud linnas ja diotseesis, mis asetsevad sellessamas riigis, jumalateenistusi peetud ja peetakse neid praegugi, jagatud ning jagatakse sakramente[6] seal-

[1] *S. t. paavsti.*

[2] *Interdikt — kirikuvanne. Interdiktiga, mis kehtestati ka sel ajal Taanile kuuluvas Põhja-Eestis, keelati vaimulikel paavsti poolt kiriklikud talitused.*

[3] *Vt. sama lugemispala, märkus 6.*

[4] *Põhja-Eestit nimetati ajal, mil ta kuulus Taani või Rootsi riigi koosseisu, Eesti hertsogiriigiks või hertsogkonnaks.*

[5] *Vt. nr. 34, märkus 1.*

[6] *Katoliku kirik nõudis oma liikmetelt seitsmest sakramendist osavõtmist. Need olid ristimine, konfirmatsioon (leeritamine), patukahetsus (pihtimine), püha õhtusöömaaeg (armulaual käimine ehk Kristuse ihu söömine), ordinatsioon (vaimulikku seisusesse pühitsemine), kiriklik abielu, viimne (surmaeelne) võidmine.*

seile elanikele mitte apostlilt[7] saadud keelu võimu mõnitamiseks, vaid selleks, et hoida neid elanikke mainitud usus, mille nad vastu võtnud, ja lootuses selles asjas saada armuandmist apostlikult toolilt. Et nüüd sina ja needsinatsed dekaan ning kapiitel ja preesterkond, pöördudes selle rahva asjus apostliku armu poole, palusite meid alandlikult [ja] kuna eeltähendatud linnas ja diotseesis tuleks tõepoolest karta ristiusu peaaegu sootut kadumist, kui tähendatud interdikt jõusse jääks, siis oleme isalikult lahkesti heaks arvanud armu anda neile — dekaanile ja teistele kapiitlist ning eeltähendatud preesterkonnale, ära hoides ohud, mis selles linnas ja diotseesis võiksid esile kerkida ja neid tulevikus tabada sellest interdiktist kinnipidamisel. Mõistagi, ei pea ükski mujal seda rikkuma, lootuses andestamisele . . .

[7] *Rooma katoliku kiriku rajas kirikliku pärimuse järgi apostel Peetrus.*

36. Liivimaa ordu, piiskoppide ja Riia linna vahelised võitlused XIII saj. lõpus, XIV saj. alguses

Liivimaa jagamise pärast puhkesid 1297. aastal vallutajate eneste vahel verised võitlused. Liivimaa ordu vastu astusid üheskoos Riia linnaga välja piiskopid. 1298. a. lõi ordu selle võitluse käigus Saare-Lääne piiskopi vägesid ja vallutas piiskopikindluse Lihula. Saare-Lääne piiskopi vasallid läksid enamuses üle ordu poole.

Mõlemad pooled saatsid kaebekirju paavstile. Küsimuse uurimiseks saatis paavst Clemens V Liivimaale oma kaplani Franciscus de Moliano, kes aastail 1311—1312 kuulas Riias üle tunnistajaid. Seoses Franciscus de Moliano tegevusega koostatud dokumendid räägivad kujukalt neist kannatustest, mis pärisrahvail üle elada tuli feodaalse killustumise aegsete sõdade tõttu.

Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312) — Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens, bearbeitet von August Seraphim, Königsberg i. Pr. 1912, lk. 6, 15, 44, 158—161, 193—194.

a) Liivimaa ordu vastuväited piiskoppide ja Riia linna süüdistustele

Et kolmandik kogu Saaremaa piiskopkonna maadest kuulub ja kuulus, nüüd juba üle neljakümne aasta, tähendatud ordurüütlitele — apostliku tooli[1] poolt neile lubatud loovutuse järgi.[2]

Et Saaremaa piiskop, Conradus[3] nimi, ja mõned ta kanoonikud

[1] *S. t. kiriku (vt. nr. 35, märkus 1).*

[2] *Ordurüütlid, Saare-Lääne piiskop ja Riia linn olid Saaremaa omavahel jaganud.*

[3] *Konrad I, piiskop alates 1297. a.*

Ratsamehed lahingus. *Joonistus 1334. aastast pärinevast käsikirjast.*

ja Saaremaa piiskopkonna elanikud tegid salavandenõu, salasepitsuse ja liidu Riia kodanikega ja uskmatute leedulastega[4] nimetatud ordu Liivimaal asuvate ordurüütlite vastu ja pärast kõigi ordurüütlite ja nende perekondade vastu. Keda nad nimetatud piiskopkonnas tabasid, need võtsid nad Riia kodanike abiga kinni ja tassisid vägivaldselt laiali kõik nende varandused.

Et nimetatud [ordu] Liivimaa [osale] seatud ülem ja vennad manitsesid oma saadikute kaudu Saaremaa piiskoppi ja kanoonikuid ning piiskopkonna elanikke, et nad eelmainitud salanõust, mille nad teinud koos nimetatud riialastega ja paganatega, tagasi astuksid ja neile kuuluva kolmandiku nimetatud piiskopkonnast tagasi annaksid.

Et tähendatud ülem ja ordurüütlid olid nimetatud, neile kuuluva kolmandikumaa, elanikke oma saadikute kaudu eriliselt manitsenud, et need ise tagasi tuleksid nende juurde ja ütleksid lahti mainitud salanõust.

Et kõnesolevad piiskop ja vasallid ning piiskopkonna elanikud ütlesid tähendatud ordurüütlite saadikuile, et mainitud kolmandikku nad nimetatud ordurüütlitele tagasi anda ei taha, samuti ei taha taganeda nimetatud salanõust, vaid tahavad sellest kinni pidada.

Et eelnimetatud ülem ja ordurüütlid läksid sõjariistus Saaremaale, tagasi võitma nimetatud kolmandikku, mis neile kuulus

[4] *Võitluseks orduga sõlmis Riia linn sõjalise liidu leedulastega.*

Saaremaa piiskopkonnas, samuti ka oma varandusi, ja vangistama eeltähendatud piiskoppi ning selle vasalle. Siis olevat kõik piiskopkonna elanikud nimetatud ülemale ja ordurüütlitele vastu hakanud ja sõtta läinud nende vastu, missuguses sõjas oli palju surnuid mõlemal poolel. Ja et siis mainitud ordurüütlid eeltähendatud sõjas võitjaiks tulid ning hõivasid neile kuuluva kolmandiku selle piiskopkonna maadest.

Et härra Isranus[5], kunagine Riia peapiiskop, sõlmis rahu ja lepingu Saaremaa piiskopi ja selle kapiitli ning piiskopkonna elanike vahel ühelt poolt ja nimetatud orduvendade vahel teiselt poolt kõigi lahkhelide, riidude ja vaidluste kohta, mis neil omavahel olid.

Et eelnimetatud ülem ja ordurüütlid nimetatud härra Isranuse korraldusel andsid nimetatud Saaremaa kiriku kanoonikuile neile samade ordurüütlite poolt põhjustatud kahjude katteks sada kuuskümmend sälitist teravilja.

Et nimetatud sada kuuskümmend sälitist teravilja maksis siis tavalise hinna järgi kuussada marka[6] head ja puhast hõbedat riia kaalu.

b) Saare-Lääne piiskopkonna poolt paavstile Liivimaa ordu vastu esitatud kaebus

Jumala nimel aamen. Soovides alljärgnevate punktidega ühtlasi avalikult teada anda [olukorrast] pühale apostlikule toolile ja auväärt isale Saaremaa piiskop Conradile, esitavad sama kiriku kapiitli ja kanoonikute ning Saaremaa rahva prokuraatorid[7] käesolevaid punkte niihästi püha Maarja nimelise Saksa ordu meistri ja vanema või kõige kõrgema ülema ja meistrite ning teiste komtuuride või ülemate ja ka tähendatud Liivimaa ordu rüütlite vastu.

(CXXVII)[8] Esiteks — tähendatud meistrid, komtuurid või ülemad ja ordurüütlid, kes tahtsid Liivimaal mässajate kombel [talitades] ikestada ja oma võimule alla heita või pigemini orjastada kogu Saaremaad, mis eksisteerib omaette, püha Peetri[9] õiguste ja omandiõiguse alusel. [Nad] korraldasid selle saare vaimulikkonna ja rahva vastu vaenulikke retki ja sõjakäike, tappes, tekitades raskeid kehavigastusi ja üles puues paljusid selle saare elanikke.

(CXXVIII) Et nad umbes 80 selle saare elanikku, salakavalalt, lootust andes rahuleppe sõlmimisele nendega, ühte paika, mida Põideks kutsutakse, enda juurde välja kutsusid ja tulla lasksid, ja ettekäändel, et mainitud elanikud nende ordurüütlite

---

[5] *Isarnus — aastail 1300—1302 Riia peapiiskop.*

[6] *Vt. nr. 26, märkus 5.*

[7] *Prokuraator — asjaajaja, volinik.*

[8] *Sulgudes märgitud rooma number näitab, mitmenda punktina läks vastav kaebus kokkuvõtlikusse süüdistusakti.*

[9] *Vt. nr. 35, märkus 7.*

keskel end seda enam julgena tunda võiksid, neid ergutasid tulema sõjariistus.

(CXXIX) Et nimetatud meister ja ordurüütlid need saarlased, kes nende poole sedaviisi tulid, äraandlikult ja vägivaldselt sõjariistadest ja muust varast, mis neil kaasas oli, paljaks riisusid, tulejad ise aga kinni võtsid ja vangidena nimetatud maakoha, Pöide, vanglatorni heitsid.

(CXXX) Et nad selle tõttu, lootes nimetatud saart kergemini alistada, kuna neil tähendatud inimesed nõndaviisi vangidena käes olid, liitsid endaga ususttaganenute ja uskmatute väehulga, tungisid suure sõjaväega nimetatud saarele, panid seal toime rööve, riisumisi ja võtsid rohkesti saaki.

(CXXXI) Et [Saaremaa] vaimulikkond ja rahvas pärast hoolikat omavahelist nõupidamist kokku leppides läkitasid volitatud saadikuid Saaremaa piiskopi juurde, kes siis väljaspool Saaremaad viibis, palvega piiskopile, et ta annaks neile nõu, kuidas end kaitsta tähendatud ordurüütlite vastu ja et neid abistataks, sest muidu nad määravad omale ise uue isanda, kes neid kaitseks ordurüütlite vastu.

(CXXXII) Et Saaremaa piiskop selle peale mõnelt ordurüütlilt, kuivõrd ta selleks veel võimeline oli, sõbralikult nõudis ja püüdis neid manitsemistega mõjutada, et nad ometi loobuks tülitamast nimetatud saaremaalasi ja jätaks nad rahule.

(CXXXV) Tuuakse ette, et kuna nimetatud ordurüütlid midagi kindlat ei tahtnud selle kohta vastata või midagi teist ette võtta, siis eelnimetatud piiskop olevat saatnud saarlased koju tagasi, üteldes, et nad oma maa kaitseks tehku kõik, mis on lubatud ja aus, kuni nende ja tähendatud ordurüütlite vahel jälle saab maksma rahu ja üksmeel.

(CXXXVI) Et nimetatud meister ja ordurüütlid, tehes sel puhul näo, et nimetatud piiskop neid olevat haavanud, püüdsid igasuguste riugastega teda ta Lihula linnusest, kus ta oli, oma võimusesse saada. Piirasid ta suure uskumatuist ja ususttaganenuist kokkutoodud sõjaväega ja kippusid talle kallale seal seni, kuni piiskop, kes teist viisi minema ei pääsenud, loobus oma linnustest, kindlustustest, piiskopkonna kõigi tuluallikate valitsemisest tagasi astus ja kõik neile ordurüütlitele üle andis, loobudes igasugusest lootusest selle tagasisaamiseks.

(CXXXVII) Nii et piiskop elab püsivalt paaris mõisakohas, mis tal maal olid, ega lahku iial Saaremaa provintsist; ka ei saa ta kunagi esitada mingeid nõudmisi või kaebusi nimetatud meistri ja ordurüütlite ega kellegi teise vastu nende killast.

(CXL) Et tähendatud meister ja ordurüütlid panid eespoolnimetatud isikuid koostama ja kirjutama mõnesuguseid kirju oma heaksarvamise järele, vaatamata Saaremaa kiriku dekaani, kapiitli ja kanoonikute vastuseisule ning vastuvaidlustele ja väevõimul või hirmu sunnil, mis võis meelekindlatki vapustada, piiskoppi alatult mõjutasid neile kirjadele oma pitseri panema.

(CXLI) Seesama meister ja ordurüütlid hävitasid peaaegu sootuks nimetatud Lihula linnuse ja muud nimetatud piiskopi kinnisvarad, kiskudes välja juurtega puid, röövides loomi, riisudes muud vallasvara, tekitades isegi tulekahjusid ja tegid (niiviisi) piiskopi paljaks kogu vallasvarast.

(CXLII) Et nimetatud piiskop ja Saaremaa kirik eelnimetatud tagajärjel kahju kannatavad ja kandnud on umbes kuni 10 000 hõbemarga suuruses.

(CXLV) Et nimetatud meister ja ordurüütlid sel maal sõjariistaga käes on hävitanud või hävitada lasknud mitu kirikut, riisunud altareid, purustanud jumala ja õndsa Maarja kujusid, on maha põletanud varjupaiku ehk hospiitse ja ühtlasi kavatsenud maksma panna hullema türannia kui see uskumatute juures valitsemas.

(CLII) Et kui nimetatud kanoonikud mõne aja pärast jälle ühinesid tähendatud Saaremaa piiskopiga, nii nagu see nende kohus, välja arvatud üks varem tähendatud praost ühes mõne tema sabarakuga, siis meister ja ordurüütlid sellest teada saades varsti süütasid nimetatud kanoonikute majad ja viljaaidad, kihutasid kanoonikud välja kiriku juurest ja maadest, võtsid ära nende varad ja asutasid mingi uue konvendi[10] oma ordurüütlitest.

(CLIII) Et Saaremaa kirik, kapiitel ja kanoonikud sel kombel kahju kannavad ja on kandnud umbes kuni 1200 hõbemarga suuruses.

(CLV) Saaremaa piiskopkonna peakiriku, kus tavaliselt jumalat austati ja jumalateenistusi peeti, muutsid nad linnuseks, tugevdasid seda uute kindlustustega. Sealt nad panid ja panevad praegugi toime palju jõledaid häbitegusid kõigi eeltähendatud inimeste kallal omal nõul ja eeltähendatud Saaremaa praosti osavõtul.

(CLX) Et nad rohkesti teisi hirmsaid teotusi ja tõsist kahju on põhjustanud Saaremaa piiskopile, kapiitlile, preestritele ja rahvale oma vägivallategudega ja päevast päeva jätkavad nad neid, mida üksikasjaliselt seletada oleks aeganõudev ja ränk.

c) Tunnistajate ülekuulamine

Kuulati üle aulik härra Henricus Langueman, Saaremaa kaplan, pärast seda, kui teda oli tunnistajaks vannutatud, lugedes talle ükshaaval ette ülalkirjutatud punktid.

Punkt CXXVII kohta, mis algab «Esiteks — tähendatud meistrid . . .», ütles tunnistaja, et mis punktis seisab, on õige. Küsimusele, kust ta seda teab, vastas ta, et tema — tunnistaja — kuuldes ja nähes ilmunud mingid eeltähendatud saare — Saaremaa — vastristitud ülikud Saaremaa piiskopi juurde kaebusega tähendatud

[10] *S. t. uue toomkapiitli.*

ordurüütlite vastu, et viimased olevat tapnud, raskesti vigastanud ja poonud üpris palju saare elanikke tähendatud ordurüütlite foogti või prokuraatori, nimega vend Gerardus de Duerga, juuresolekul. See leidnud aset Kaarma kirikus. Selle peale Saaremaa piiskop manitsenud tähendatud foogti, et ta enam ometi ei hävitaks Saaremaa vastristituid, missugune foogt Saaremaa piiskopile vastas — anname teile ja [saame] ka endile küllalt saaki. Selle vastuse andis foogt kohal, mis kannab Pöide nime.

Punkt CXXX kohta, mis algab «Et nad selle tõttu, lootes...», ütles ta, et mis punktis seisab, on õige. Küsimusele, kust ta seda teab, vastas, et nimetatud ordurüütlid Kuramaalt inimesi, kes ei olnud vähimatki osa saanud usust ega ristimisest, toonud Saaremaale ühe torni äravõtmiseks Pöide-nimelisel kohal, et aga saaksid selle saare alistada.

Punkt CXXXI kohta, mis algab «Et vaimulikkond...», ütles, et mis punktis seisab, on õige. Küsimusele, kust ta seda teab, vastas, et tema olnud seal juures, kui punktis nimetatud saadikud seda, millest selles punktis räägitakse, piiskopi-härrale ette panid, kes siis olnud oma Saaremaa kapiitli juures. Kui talt küsiti, kus tähendatud ettepanekud tehti, vastas ta, et Haapsalus, peakirikus. Küsimusele, kes need saadikud olnud, vastas ta, et ühe nimi olnud Utnehat, teise nimi Filedene ja olnud veel terve hulk teisi. Küsimusele aja kohta vastas — see olnud nii umbes 13 aastat tagasi.[11]

Kaheksas tunnistaja.

Vend Jacobus de Wasfalia, Tartu piiskopkonna Kärkna tsistertslaste kloostri munk, kuulati üle pärast seda, kui teda tunnistajaks oli vannutatud, lugedes talle ükshaaval ette ülalkirjutatud punktid.

Punkt CLXIX kohta, mis algab «Samuti, et hävitasid...», ütles ta sellest, mis punktis seisab, muud midagi mitte teadvat, kui et tähendatud ordurüütlid tunginud Saaremaa piiskopkonda relvaväega ja pannud seal toime suured tapatalgud, laastanud nimetatud piiskopkonda ja võtnud seal vange. Aga muust, mis samas punktis seisab, ütles ta mitte midagi teadvat. Küsimusele, kust ta seda teab, vastas, et kuulnud seda mitmelt usaldusväärselt isikult. Ka ütles tunnistaja, et teab ka, et tähendatud ordurüütlid on saarlasi kinni võtnud ja vangidena ära viinud, nagu selles punktis seisab, kuna Kärkna kloostri foogt ehk prokuraator ühe mainitud vangidest ostnud Kärkna kloostrit ja munki orjama. Viimast näinud tunnistaja ise ja ütles, et pärastpoole on vangi vanemad poja lunastanud sama hinnaga, millega teda oli ostetud. Küsimusele aja kohta vastas, et seda ei mäleta.

---

[11] *Langueman kuulati üle 1312. a., seega leidis nimetatud sündmus aset umbes 1299. a.*

37. Suur nälg Eestis 1315. a.

Liivimaa ordumeistri kaplan Bartholomeus Hoeneke poolt kirjutatud nn. noorem riimkroonika, millest pärineb alljärgnev väljavõte, käsitleb sündmusi aastail 1315—1348. Nagu on eriti hästi näha lugemispalas nr. 38, õigustab kroonik ordurüütlite ka kõige julmemaid ja reetlikke tegusid eestlaste kallal. Hoeneke kroonikast on säilinud vaid üksikud katkendid, mida kasutas Johannes Renner (vt. nr. 71) oma kroonikas.

Jüngere livländische Reimchronik des Bartholomeus Hoeneke 1315—1348, herausgegeben von Konstantin Höhlbaum, Leipzig 1872, lk. 1—2.

Aastal 1315 oli suur häda Liivimaal, mäherdust enne siin kunagi pole kuuldud, kalli aja ja nälja tõttu. Sellest tahan ma mõnda asja, nagu tol ajal sündinud, kirjeldada ja teatada.

Üks naine lõi surnuks oma lapse ja sõi teda oma mehega, mis oli üks meeleheitlik söömaaeg.

Paljusid neist, keda üles poodi, võtsid vaesed inimesed maha ja sõid.

Palju inimesi suri nälga ja nad maeti siis suurtesse kraavidesse; neist varastati mõned ja söödi.

Ühel mehel oli kaks last, aga ei olnud leiba ega muud, mida ta neile anda oleks võinud, ei olnud endal ka midagi süüa. Siis lõi ta ühes naisega mõlemad lapsed surnuks ja sõi neid. Et nälg tuli, siis tahtis mees ka naise surnuks lüüa ja teda süüa. See sai aru ja jooksis ära. Kui foogtile sellest teatati, laskis ta mehe kinni võtta ja ära põletada.

Ühel saksa mehel oli naisega kaks last, kuid ei midagi süüa. Naine suri suure nälja kätte. Siis võttis mees mõlemad lapsed ning pani nad sooja tuppa, ja läks kurvalt ning pettunult minema, sest tal polnud neile midagi anda. Selle järel surid nad nälja kätte.

Ühel teisel isal oli neli last; neile polnud tal ka midagi anda. Nende piina ei suutnud ta kauem näha, pani lapsed majja, pistis tule otsa ja põletas lapsed sees ära.

Eestimaal on küla, nimega Puiatu (Pugget);[1] seal elas üks vaene mees ühe pojaga. See nõudis isalt leiba. Isa vastas — kust võtta leiba — tal polnud talle midagi anda. Siis võttis poeg kirve ja lõi isa surnuks. Selle eest löödi aga temal pea maha.

Palju inimesi suri nälga ning lamasid kaua [surnukehad matmata]; neid söödi siiski ilma soola ja leivata.

[Piiblis] on lugeda, et Jeruusalemmas üks naine sõi oma lapse, aga siin juhtus hädaga palju enamatki.

Nälg tuli siin sellest, et külm rukki, odra ja muu vilja ära võttis, nii et kuskilt polnud vilja saada, ja kes tahtis saada, pidi sälitisest maksma 18 marka. Vaestel inimestel polnud raha, sellepärast pidid nad nälga surema.

---

[1] *Küla, mis XVIII saj. lõpus asus Aruküla ja Raasiku vahel.*

38. Jüriöö ülestõus aastail 1343—1345

a) Väljavõte Bartholomeus Hoeneke kroonikast.

Kroonik jutustab Jüriöö ülestõusust, Tallinn 1945.

Aastal 1343, püha Jüri ööl[1] sündis suur tapmine Harjus, sest eestlased Harjus tahtsid endile oma kuningaid saada ja hakkasid asjaga nii peale. Ühel mäekünkal asus maja; selle tahtsid nad pühal Jüri ööl põlema süüdata; siis tahtsid nad samal ajal kallale tungida ja hukata kõik sakslased ühes naiste ja lastega. See siis nii ka sündis, sest nad hakkasid maha tapma neitseid, naisi, sulaseid, ümmardajaid, aadlist ja mitteaadlist noori ja vanu; kõik, kes olid saksa verest, pidid surema. Padise kloostris lõid nad maha 28 munka ja süütasid kloostri põlema. Nad põletasid maha kõikide aadlikkude mõisad, käisid maa risti-rästi läbi ja hukkasid kõik sakslased, kelle kätte said.

Siis valisid nad neli eesti talupoega kuningaiks. Nad ehtisid need kullatud kannustega ja kirjude kuubedega, panid pähe neitsikroonid (kullatud, nagu see tol ajal pruugiks oli), mis nad olid röövinud, ja tõmbasid kullatud vööd ümber keha: see oli nende kuninglik ehe. Kes naistest ja lastest meeste käest pääsesid, neid lõid mittesaksa naised surnuks, põletasid maha kirikud ja mõisad.

Kui see kõik oli sündinud, läksid kuningad eestlastega edasi ja piirasid Tallinna kümne tuhande mehega. Seal lõid nad rüütleid. Nad olid aga mures, et kui nad võõrast abi ei saa, siis ei suuda nende valitsus kauemaks püsima jääda. Sellepärast saatsid nad Rootsi Turu foogti juurde abi saama ühes teatega, et nad kõik sakslased Harjus on hukanud, sest et need neid on piinanud, ikestanud ja vaevanud ning et nad oma suure raske töö eest kuiva leibagi ei saa; selle eest on pidanud sakslased karistust kandma. Kui tema nüüd võtaks neile head nõu ja toetust anda, siis tahaksid nad tema alamaiks hakata; Tallinna on nad ümber piiranud, selle tahaksid nad temale ilma mõõgalöögita üle anda. Foogt lubas suure väega varsti nende juures olla. Nii tulid saadikud rõõmuga jälle Tallinna alla, tõid teate, et foogt varsti suure väega pärale jõuab.

Lähemail päevil pärast seda lõid ka läänemaalased kõik sakslased, kelle nad kätte said, surnuks, nagu see Harjus oli sündinud, piirasid Haapsalut ja hukkasid Läänemaal 1800 inimest, noori ja vanu.

Selles hädas põgenes igaüks, kes pagema sai. Nii tulid mehed, naised ja lapsed paljalt ja kingadeta Paidesse ja teatasid foogtile sellest hirmsast tapmisest, mis Harjus oli sündinud. Nii tulid varsti kirjad ka Läänemaalt samasuguse sisuga. Sellest kirjutas foogt kiiresti ordumeistrile. Kohe saatis meister eestlaste juurde ordurüütli, kes nende keelt oskas ja keda nad tundsid, ja laskis neile

[1] *Jüripäev — 23. aprill.*

ütelda, et temale on suurest tapmisest, mille nad korda saatnud, teada antud; nüüd tahtvat tema pühapäeval peale püha ristipäeva Paidesse tulla. Sinna pidid nad läkitama oma saatkonna. Nii tahtis ta teada saada, mis põhjus neil selleks mässuks oli, ja kui sakslased süüdi, siis tahtvat ta hoolega püüda, et kõik asjad jälle heaks saaksid. See oli eestlastele väga meelepärast, sest nad võisid väga hästi mõtelda, et nad ei suuda sõda meistri vastu mitte kaua pidada.

Meister tuli Paidesse ja käskis omi, et nad kõik talle järele tuleksid, samuti ka need, kes Riia piiskopkonnast.

Ühel päeval ratsutasid 500 eestlast Ravenicki külla, keetsid ja praadisid [toitu], võtsid suure karja loomi ja tahtsid neid ühes viia Tallinna alla laagrisse. Seda märkas vend Johann de Witte, Kursi komtuur, sai Paide marssali ühes teiste Järva teenritega enesele appi, tungis külla eestlastele kallale ja tappis neist 300, teised pääsesid sealt põgenema ... Sellest teatati meistrile kirjalikult; see oli väga rõõmus ja tuli Paidesse, nagu ülal tähendatud. Sinna tulid ka vend Goswin von Herike, Viljandi komtuur, vend Dirck von Rambouw, Riia komtuur, vend Wilcken von Ilsede, Järva foogt, vend Hermann von Nesen, vend Andres von Steinberch ja veel teisi suuri orduisandaid. Sinna tulid ka Tallinna piiskop ja eestlaste neli kuningat kolme sulasega. Siis küsis meister neljalt kuningalt, miks nad siis ometi sakslasi, noori ja vanu, nii armetult on tapnud ja surnuks löönud.

Selle peale vastas üks neist — neid olevat nii kaua piinatud ja vaevatud, et nad seda kauemini enam välja kannatada ei saanud. Meister küsis jällegi — mis põhjusel on nad vaesed mungad Padises surnuks löönud? Nad vastasid — neilsinaseil olnud küllalt süüd, ja kui veel oleks leidunud üks küünrapikkune sakslane, oleks seegi pidanud surema; kui aga meister tahaks neid oma alamaiks võtta (sest nad kuulusid Taani kuningale), siis tahaksid nad temale sõnakuulelikud olla, muidu ei taha nad endile ühtegi junkrut ega isandat. Meister vastab — see ei kõlbavat temale, et ta niisuguseid mõrtsukaid jätaks karistamata, kes säärase teoga valmis saanud, määrast maailma algusest saadik veel kuulda pole olnud; nad peavad aga nii kauaks vabaks ja puutumata jääma, kuni ta uuesti tagasi tuleb ja eestlasi on karistanud. Kui kuningad seda kuulsid, said nad vihaseks ja nõudsid — lastagu neid oma väe juurde tagasi ja lubatagu neid oma õnne katsuda ning seda teha nii hästi kui võimalik. Ka kõnelesid nad salaja, et tahavad kõik need isandad surnuks lüüa; siis võivat nad suure auga surra. Kui meister seda kuulis, läks ta välja ja käskis Järva foogti, et see nende külaliste eest küllalt hoolitseks. See sündis Paide lossi löövi all.

Nüüd tahtis üks eestlastest foogti surmata. Foogti kannupoiss oli aga valvas ja hüppas oma isanda ette, sai raskesti rinda ja kaks korda kätte haavata. Nüüd haarasid isandad sõjariistad ja raiusid kõik need eestlased, kuningad ja sulased, tükkideks.

Jüriöö ülestõus. *E. Okka maal.*

Varsti pärast seda läks meister suure väega Tallinna peale, tuli ühte külla, nimega Kimmole ja jäi sinna üheks päevaks ja ööks, et vägi kokku saaks tulla. Pühapäeval pärast seda tulid 200 eestlast vara hommikul enne päeva ja tahtsid seda kohta rüüstata. Neile tormati kallale ja 100 neist löödi maha; teised pääsesid põgenema.

Varsti pärast seda tulid veel 100 eestlast ja ei teadnud sellest lüüasaamisest midagi; sellepärast piirati nad sakslaste poolt ümber ja 60 neist löödi maha. Kui see oli sündinud, läksid sakslased lauda ja asusid sööma, aga hobused jätsid nad sadulasse, sest vaenlased võisid jälle tagasi tulla. Sealt tuli aga tuhatnelja Põltsamaa foogti venna teener ja tõi teate, et eestlasi olevat palju kohal ja nad tahtvat foogti lüüa, nõudis sellepärast kiiret abi. Kohe istusid nad hobuste selga ja ratsutasid foogti juurde, kes pool penikoormat eemal asus. Kui sakslased pärale jõudsid, jooksid vaenlased Kannavere rappa. See asus aga nii, et sinna igalt poolt sisse sai pääseda. Siis ütles meister omadele, nad pidavat jala võitlema. Sellega olid nad päri, tulid hobuste seljast maha ja asusid vööst saadik rappa. Seal said surma vend Herman von Nesen ja veel kaks ordurüütlit, neli aadlikku ja 14 talupoega. Kuid siiski ei pää-

senud sealt palju eestlasi. Meister tuli rabast välja, oli märg ja porine.

Kui ta aga teada sai, et talupojad jällegi kogunevad, käsutas ta oma mehi ja asus uuesti rappa talupoegade kallale, ja nad löödi kõik maha, kes kätte saadi, ning sakslased läksid selle järele jällegi laagrisse. Siiski pidi Järva foogt raba äärde valvele jääma ja vaenlast silmas pidama. See laskis oma tõlgi läbi hüüda, kes veel elus ning end alla anda tahtvat, see pidavat armu saama. Siis tulid 15 eestlast, kes olid haavamata jäänud, üksteise järel ja palusid armu; kui neile see antaks, siis tahtvat nad ühes naiste ja lastega Paidesse asuda. Neile lubati armu. Siis andsid nad alla, ja eestlasi tapeti maha 1600 selles Kannavere rabas. Selle järele läks Järva foogt Kimmolesse teiste juurde.

Sealt läks meister Tallinna poole, ja kui ta kesknädalal linnale ühe penikoorma lähedusse jõudis, kutsus ta oma mehed kokku ja ütles — siin olla suur soo, üks penikoorem pikk, selle võivat vaenlased, kui nad nii suurt väge näevad, oma alla võtta; sellepärast oleks tema nõu, et kaks lippu väge välja saadetaks, kes neid kinni peaks, et nad ei saaks sellesse sohu põgeneda. See meeldis neile ja selleks valiti Treideni foogt ja Võnnu foogt, kes sinna läksid. Seal ütles Võnnu foogt eestlastele — meister saatnud teda küsima, kas nad tahavad oma sõjariistad maha panna ja end alla anda. Sest kui see sünniks, heidetaks nende peale armu, olgugi ainult siis, kui nad mässu algatajad välja annavad. Eestlased olid sellega päri.

Kui nüüd vahepeal suur vägi lähenes, ratsutas foogt meistri juurde ja teatas temale, mis oli korda saadetud ja et eestlased end mõõgalöögita tahavad alla anda. Selle peale laskis meister kogu sõjaväe kokku tulla ja andis talle sellest teada, oodates temalt selle kohta nõu. Sõjamehed olid kõik selle vastu ja ütlesid — eestlased on nende sõpru ja sugulasi surnuks löönud, seda tahavad nad kätte maksa ega soovi neile mõrtsukaile armu anda. Siis saadeti foogt uuesti eestlaste juurde teatega, et neile armu ei anta, ja nad pidid end kaitsma. Eestlased pistsid siis kohe põgenema ennenimetatud soo poole. See aga ei aidanud neid palju, sest neist löödi 3000 üürikese ajaga maha, kusjuures üks noor orduhärra surma sai. Kui taplus oli lõppenud, tuli Tallinna linnast hulk inimesi surnuid vaatama, nende hulgas oli üks kodanik, kes tuli ka surnute hulka; seal tormas üks eestlane üles, oli paljas ja alasti ning oleks kodaniku üpris hukanud (nii vaenulised olid nad sakslaste vastu, et see eestlane veel poolsurnult tahtis kodanikku tappa). Seda märkas üks rüütel, kihutas ratsa juurde ning lõi eestlase lõplikult maha.

b) Väljavõte Marburgi Wigandi kroonikast.

Saksa ordu heerold (õukonnaametnik) Marburgi Wigand kirjutas oma, Saksa ordu tegusid ülistava kroonika 1393.—1394. a. paiku. Andmeid sündmuste kohta Liivimaa ajaloost ammendas ta teistest kroonikatest ja orduarhiivist.

Scriptores rerum Prussicarum oder die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergang der Ordensherrschaft, II kd., Leipzig 1863, lk. 501—504.

Aastal 1343 — ordumeister Luteri[2] ajal, siis kui Taani kuningas veel valitses rävalaste jne. maal, rõhusid kuninga sõjamehed ja vasallid elanikke nii suurte koormiste ja nõudmistega, et need — keda rahvakeeles nimetatakse eestlased, saarlased ja teised pärisrahvad — [sellest] liialeminevast ägamisest ja kannatusest kaebasid ja andsid teada meistrile ja ordurüütlitele. Isegi nii suur oli vägivald nende vastu, et [vasallid] häbistasid nende naisi, rikkusid nende neitsisid, võtsid ära vara ja kasutasid neid oma orjadena. Sellepärast eestlased, harjulased ja saarlased tõusid nende vastu üles ja saatsid kuninga[3] juurde küsima, kas tema tahab neid kaitsta niisuguste rõhumiste eest, millepärast nad tahavad ennem surma kui niisuguse ikke all hääbuda, ja kui neid ei lunastata, tahavad võidelda nende jumalaga ja pühakutega. Nii vanad kui noored, kõik kaebasid niisuguse vägivalla all.

Räägitakse, et see saatkond kõrvaldati, millega rahvas viidi eksiteele. Sellest tuli palju paha — sõjameeste, orjade, vabade ja kõikide teiste tapmine.

Sel ajal oli Liivimaal meistriks Borgardus[4], kes kogus omale suure väe, millega läks Venemaale — tahtis vallutada Irboskat (Yserborgi). Seda kuuldes kogusid venelased tugeva sõjaväe ordu vastu ja oli sõda nende vahel, milles tapeti enam kui 100 venelast. Nõnda vallutas meister ordurüütlitega Irboska, mida pommitas kahe kiviheitemasinaga 8 päeva, 5 päeva enne Laurentsiuse püha[5] . . .

Ja vahepeal, kui meister oli Venemaal, piirasid nimetatud eestlased, harjulased jt. suure sõjaväega Tallinna, laastates vihase halastamatu tapmisega jne. maad. Saades sellest teada, läks meister Borgardus omadega suures hulgas Tallinna lähedale, et taltsutada ja pöörata nimetatud paganaid. Kuid nemad jäid kangekaelseks, ja panid ette [üheskoos] laastata linna. Sellepärast küsis meister tõlgi läbi, mikspärast nad teevad niipalju kurja tapmistega jne. Ja ütlesid nad, paludes meistri armu: «Meister, kaebame

---

[2] *Saksa ordu kõrgmeistriks sel ajal oli Ludolf König (1342—1345). Braunschweigi hertsog Luther oli kõrgmeistriks aastail 1331—1335.*

[3] *Taani kuningas Waldemar IV Atterdag (1340—1375). Tegelikult aga mingit saatkonda ei saadetud.*

[4] *Burchard von Dreileben (1340—1345).*

[5] *Laurentsiuse püha — 10. august.*

sulle oma hädasid ja rõhumisi ja ülekohut, mida kannatame sõdalaste ja ülemate läbi ja ennem tahame kõik surra kui nii hääbuda, ja tõuseme vabanemiseks, mida me kunagi ei oleks teinud, kui sina teeksid meile õigust.» Aga tõlk pettis nimetatud harjulasi, kandes meistrile ette valet, öeldes, et nemad vastasid nõnda: kui nad ei oleks teinud niimoodi seniajani, siis tahaksid seda [edaspidi] teha.

Sellepärast meister ühel nõul oma meestega tungis kallale neile ja samuti eestlastele ja neist enam kui 12 000 tapeti, kuigi nad palusid meistrilt armu.

[Aga toimus see kõik järgmiselt.]

Aastal 1343 tegi meister Borgardus de Drelegen omadele ettepaneku hävitada harjulased ja ühtlasi ka teistel, ordu põhjustel, saatis Luterus Stecke, Järva foogti Paide konvendist nende vastu. Samuti teatas meister Preisi ordumeistrile Luterusele, kuidas nimetatud eestlased, harjulased, saarlased jt. usu tagakiusajad tahavad laastata terve Liivimaa, kuidas nad juba tapsid sõjamehi ja teisi — kõiki keda kohtasid ja nõnda tahtsid kallale tungida kõigile kristlastele nende poolt määratud päeval.

Aga jumala arm oli [nende] usuvaenlaste vastu. Saarlased nimelt olid kokku tulnud 8 päeva enne kindlaksmääratud päeva ja ei viinud täide kokkulepet, nii nagu harjulased ette arvestasid. Kuuldes niisuguseid kõnesid saatis [Preisi] meister Liivi meistrile vend Henriku, Strassburgi komtuuriga sõjaväe — 700 kõige paremini võitlusvalmis ratsanikku[6]; andes talle kaasa Birgelau komtuuri Johannes Nothaffti, et korraga hävitada eestlasi, harjulasi, saarlasi, kõiki usuvaenlasi. Veel saadeti nimetatutega kolmandana Engelsburgi komtuur. Sõjavalmilt tulid nad Riiga lihavõttepaastu keskpaiku[7]. Ja jagas meister sõjaväe kolme ossa: ühe osa valis omale, aga orduvend Dusmer jäi omadega Riia linna; komtuur vend Conrad oma kohordiga[8] saadeti Viljandi linnusesse; Johannes Nothafft saadeti omadega Paidesse asja lõpule viima. Pärast kolme nädala möödumist ja pärast püha Martini päeva[9] käskis nimetatud meister Borgardus sõjaväge koos saadetud preislastega [minna sõjakäigule] selle kavatsusega, et laastaksid harjulaste maad, tappes vanu ja noori, mis ka tehti.[10]

Saarlased aga ümbritsesid end kaitseks sügavas soos kõrge taraga, millel oli 3 väravat [ja] mille sisse ehitasid kähku kokku pandud puudest kindlustuse oma kaitseks, mida ei saanud võita ei tule ega nooltega. Lühikese nõupidamise järele saatis meister hommikust ööni pealikuid jne. kaht väravat vallutama. Ise aga ründas jõuga tara, milles 2000[11] inimest tapeti ja tara põletati, ja

---

[6] *Teiste kroonikute andmetel 630 ratsanikku.*

[7] *Tegelikult kogunesid väed sügisese paastu ajal — 17. septembril.*

[8] *Kroonik on siinkohal kasutanud Vana-Rooma sõjaväeüksuse kohordi (1/10 leegionist) nimetust.*

[9] *Mardipäev — 11. november.*

[10] *Siitpeale hakatakse kirjeldama 1344. a. sõjakäiku Saaremaale.*

[11] *Teiste kroonikute andmeil 9000 või 10 000.*

leidis see aset Issanda lihakssaamise päeval[12], hommikust õhtuni. Aga enne kui see toimus, valisid saarlased omale enda soost kuninga nimega Vesse, kes sealsamas vangi võeti ja kes kõige kõvemini käsivartest kokkuseotult üles poodi[13]. Kristlastest tapeti ka tara ees 500. Pärast seda pöördusid sõjakäigust osavõtjad paastu keskel[14] tagasi ja paasapüha ajal[15] tulid võiduga Liivimaalt Preisimaale.

c) Pihkvalaste abi ülestõusnud eestlastele 1343. a.

Novgorodi esimese letopissi hilisemast variandist (vt. nr. 9), lk. 356—357.

Aastal 6851[16] läksid pihkvalased, arvult 5 tuhat, ühes vürst Jevstafiga sakslaste maale Otepää linnuse juurde ja sõdisid pihkvalased 8 päeva ja 8 ööd. Suvistepühal jõudsid sinna Ostretšno järve poolt sakslased ja seadsid oma väed üles pihkvalaste vastas ning pihkvalased seisid nendega vastamisi. Ja toimus suur lahing[17]; jumal aitas vürst Jevstafit ühes pihkvalastega, nad tapsid neil ära foogti ja lõid maha palju viljandlasi[18] ja sakslasi; ka pihkvalastest tapeti possadnik Korman Kjur, Oluferi ja mõned teised bojaarid . . .

d) Novgorodi letopiss Jüriöö ülestõusust

Novgorodi esimese letopissi hilisemast variandist, lk. 357.

Aastal 6852[19] oli suur mäss Narva jõe taga; tšuudid tapsid maha oma maabojaarid[20] nii Kolõvani[21] maal kui ka Narvamaal, arvult 300; siis astusid nende vastu viljandlased ühes tartlastega[22] ja tapsid tšuudidest 14 000[23], ülejäänud aga põgenesid Saaremaale (в Островскую землю). Sinna Saaremaale läksid neile järele viljandlased, kuid neid kätte ei saanud, ise aga said lüüa ja läksid minema[24].

---

[12] *15. veebruaril.*
[13] *Pärast seda, kui tal olid jalad ära rebitud.*
[14] *14. märtsil 1344. a.*
[15] *4. aprillil 1344. a.*
[16] *Vt. nr. 4, märkus 1.*
[17] *1. juunil.*
[18] *S. t. Viljandi ordurüütleid.*
[19] *1344. a. (vt. nr. 4, märkus 1).*
[20] *S. t. feodaalid.*
[21] *Kolõvan — Tallinn.*
[22] *Mõeldud on rüütleid Viljandi ja Tartu linnustest.*
[23] *Letopissi vanemas variandis räägitakse 4010 tapetust.*
[24] *Liivimaa ordu pidi Saaremaale sooritama kaks sõjakäiku — aastail 1344 ja 1345.*

39. Liivimaa suurfeodaalide kokkulepe kirikukorralduse, kaubanduse ja maapäevade pidamise küsimustes 1422. a.

Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage, bearbeitet von Leonid Arbusow jun., I kd. (1304—1459), Riga 1926, dok. nr. 299.

Üldine maakorraldus, antud Riia peapiiskop Johannes [Ambundi] poolt, kes on ühtlasi volitatud Saaremaa piiskopi Kaspar [Schuwenpflugi] ja Kuramaa piiskopi [Gottschalk Schutte] poolt;

Tartu piiskopi Dietrich [Resleri] poolt, kes on ühtlasi volitatud Tallinna piiskopi Heinrich [Üxkülli] poolt;

ja ordumeister Siegfried Lander von Spanheimi poolt, kes on ühtlasi volitatud Saaremaa piiskopi poolt

nende piiskopkondade, maade ja rahva asjas ja nende toomkapiitlite ja nende nõunike enamiku soovitusel, nõusolekul ja tahtel. [Maapäeval] Valgas, 1422. a. 28. jaanuaril.

Jumala nimel aamen. Olgu teada kõigile, kes juhtuvad nägema või kuulma sedasinast kirja, et meie, Johannes, jumala ja rooma paavsti armust Riia püha kiriku peapiiskop, oma Riia piiskopkonna ja rahva eest ja alltähendatud asjus Saaremaa ja Kuramaa aulike isade ja isandate piiskoppide volitusel nende piiskopkondade ja rahva eest;

ja meie Dyderich, samal armul Tartu piiskop, meie piiskopkonna ja rahva eest ja jumalas auliku isa ning isanda Tallinna piiskopihärra Henriku volitusel tema piiskopkonna ja rahva eest;

ja meie, vend Syfrid Landere van Spanheim, Liivimaa Saksa ordu meister, meie ja meie ordu Liivimaa ja Kuramaa maade ning rahva eest ja ühtlasi meie isanda Saaremaa piiskopi eest, kelle nimel meie samuti volitatud oleme alltähendatud asjus — oleme selle kirja kirjutamisel koos viibinud. Oleme oma kapiitlite ja meie nõunike enamiku soovitusel, nõusolekul ja tahtel kokku leppinud, määranud ja korraldanud neid puudusi muuta ja parandada, mis paraku selsinatsel meie maal valitsemas, õigele kristlikule usule ja kristlikule abielule ja ausameelsusele kahju teevad. Määrame ja korraldame selle kirjaga, [et tuleb] rangelt ja kõrvale kaldumata kinni pidada sellest, millest siin allpool kirjutatud:

1) Esiteks, et igaüks meist, eelnimetatuist, ja meie volitajatest, kelle all on mittesakslasi[1], peab oma mittesakslasi koos teistega hoolikalt ning rangelt juhtima, et nad oma lapsi laseks ristida kristlikul kombel ühe kuu jooksul pärast sündi. Ka et ükski ei tohi ära ütelda kristlikust ristimisest ega seda maha pesta, surmanuhtluse ähvardusel.

2) Edasi peame meie ja igaüks meie eelnimetatud volitajatest oma [inimesi] hoolega manitsema ja rangelt sundima, et nad

[1] *S. t. eestlasi, lätlasi ja üldse kõiki kohalikke rahvaid.*

suurtel pühadel ja pühadel päevadel, iseäranis pühapäeval, käiks oma kihelkonna kirikus missal, kuulaks seal jumalasõna ning võtaks osa kirikuteenistusest. Aga eriti karmilt peame just mittesakslasi sundima, et nad vana kombe kohaselt [armulaual käimise] järjekorrast kinni peaksid.

3) Ka tahame tõsiselt, et ühtki kaubitsemist ei oleks ega peetaks enne lõunat, pühapäeviti ja meie armsa jumalaemapäeval, nii linnas, turgudel või maal. Seda keelatakse pea maharaiumise nuhtluse ähvardusel mittesakslastele, maalt väljasaatmise ähvardusel sakslastele.

4) Edasi peavad kõik meie maa kirikhärrad korraldama, et nad neidsinatseid pühasid oma kihelkonnarahvale tutvustavad ja õpetaksid neile paternoster'it[2] ja Ave Maria't[3] ja püha ristiusu kahtteist peatükki ja ka jumala kümmet käsku ning kuidas rahval käituda ristiusu pühade sakramentide[4] suhtes, nimelt pihil ja meie issanda Jeesuse Kristuse ihu püha sakramendi talitusel. Peaasjalikult [saavutaksid], et iga mõistuse ja arukuse ikka jõudnud ristiinimene vähemalt kordki aastas paastuajal enne lihavõtet oma kirikhärrale kõik oma patud pihiks — peksukaristuse ähvardusel. Edasi peavad siis kirikhärrad, nii nagu eelpool tähendatud, rahvale seitse surmapattu[5] nimetama ja õpetama, kuidas kahetsuse ja pihtimise teel nendest vabaneb.

5) Ka peavad kirikhärrad oma rahvast õpetama ning juhatama, kuidas pühas abieluseisuses üleval pidama peab, peaasjalikult, et mees ja naine, kes koos elada tahavad, oma preestri poolt endid kristlikul kombel laulatada lasevad, enne kui nad üksteisega ühinevad, või neljateistkümne päeva jooksul pärast seda — peksukaristuse ähvardusel. [Et nad] enne seda aga järele mõtleksid ja kindlaks teeksid, et neid mingi sünnipärane või kiriklikult määratud sugulus abiellu heitmast ei takistaks.

6) Edasi tuleb, nagu juba öeldud, õpetada ja manitseda ning igaühel oma mittesakslasi kohustada, et neist keegi oma külgelaulatatud abikaasat ei petaks või teda kergemeelselt maha jätaks — peksukaristuse ähvardusel. Ja kui keegi neist sellest üle astub teise isanda juurde minemise teel, ei pea teda mitte hoitama, vaid ta tuleb esimesele isandale ja abikaasale, kelle juurest ta põgenenud, vastuvaidlemata tagasi anda neljateistkümne päeva jooksul pärast nõudmise ja järelekuulamise alustamist, kolme riia marga[6] trahvi ähvardusel, mille see, kes keeldub välja andmast põgenenud seaduslikku abikaasat, peab viivitamata valmis panema ja tasuma ja sellesinase põgenenud õige abikaasa ühtlasi välja andma, nagu eelpool tähendatud. Sellest kolmest margast

---

[2] *Paternoster — meie isa palve, iga jumalateenistuse lõpuosas loetav palve.*
[3] *Ave Maria — palve neitsi Maarjale.*
[4] *Vt. nr. 35, märkus 6.*
[5] *Katoliku kiriku õpetuse järgi varitsesid inimest kõikjal seitse surmapattu: upsakus, kadedus, ihnsus, himurus, aplus, viha ja laiskus.*
[6] *Vt. nr. 26, märkus 5 ja nr. 42, märkus 5.*

üks mark läheb kiriku ehituskuludeks, mille alla põgenenud abikaasa kuulus, enne kui ta põgenes; teine mark läheb tema isandale, kolmas aga nõudjale. Aga kui asi on nii, et keegi mees või naine, kes sedaviisi oma abikaasa juurest põgenenud teisega abiellub, enne kui ta välja antakse, kannab ta oma kaelaga vastutust selle ees, kelle juurest ta põgenes.[7]

7) Edasi ei tohi ükski mittesakslane naist või tüdrukut vägivaldselt röövida; süüdlast, koos kõigi tema röövikaaslastega karistatakse selle eest pea maharaiumisega.

8) Edasi peavad kirikhärrad oma rahvale igal viisil tutvustama paastupäevi ja pühakute päevi, nimelt neid, mil püha kiriku seadmisel ja käsul tuleb paastuda ja püha pidada. Ja igaüks jälgigu täpselt ning rangelt, et tema mittesakslased paastuksid ja peaksid pühi nii, nagu see neile kästud.

9) Edasi ei tohi keegi liiakasu võtta, kes aga sel viisil on raha laenuks andnud, korraldagu, et lähemast mihklipäevast[8] peale aasta jooksul ta raha oleks niiviisi paigutatud, et seda liiakasuks nimetada ei tohiks. Vastasel korral tuleb sellega talitada nagu kirikuõigus selle vastu teha käsib[9]. Ja kui keegi, kes võlakirju rendile välja on andnud, mis liiakasuvõtlikud on, oma põhisumma alles hoida tahab, nõustugu ta võlakirja uuendamisega ja ümberkirjutamisega sel kujul, et renti liiakasuks nimetada ei saaks. Ja ostku välja ja tagastagu nendele, kelle käes ja hoiul on põhisumma rent ja selle eest [tagatisena] võetud varad võlakirja sisule vastavalt, mis siis nende kohta koostati — mõistagi nii, et nõusolek selleks oleneb inimesest, kelle käes raha, aga mitte laenutajast.

10) Edasi tuleb kõigis kirikuis ja jumalakodades vaadata, et meie issanda Jeesuse Kristuse püha ihu püha sakramenti[10] ei hoitaks lahtiselt. Eriti et seda püha sakramenti ja teisigi sakramente mitte naised ei käsitseks, vaid [et seda] preestrite või teiste vagade ja auliste inimeste poolt väärikalt luku taga hoitaks.

11) Edasi, kes vikaariaid asutada ja sisse seada tahavad, need määraku neile kindlasti igavest renti. Kui vikaaria asutaja pole ise mitte piiskop, siis esitagu ta vikaari [kinnitamiseks] selle vikaaria peale piiskopihärrale, kelle piiskopkonda vikaaria kirikuteenistuste pidamiseks asutatakse, et vastu võtta temalt institutsioonid ja sisseseadmise alused, nagu see kirikuseadustes ette nähtud.

12) Edasi ei tohi ükski mittevaimulik-võhik, olgu linnas või külas, oma kirikut või kabelit sama [kiriku] piirkonnas sulgeda oma kirikhärrale, kirikhärrale kahjuks, vaid kirikud ja kabelid

---

[7] *S. t., et feodaal võib teda selle eest tappa.*

[8] *Mihklipäev — 29. september.*

[9] *Katoliiklik kanooniline õigus keelas intresside võtmist laenu eest. Keelust hiiliti mööda sel viisil, et protsendi peale laenutatud vara nimetati rendile äntuks.*

[10] *S. t. armulaual joodavat veini ja söödavat kirikuleiba.*

tulevad kirikhärrale avada, lubades tal seal laulda ja lugeda või laulda ja lugeda lasta õigel ajal ning korralikul kombel.

13) Ja kõigi nende eelkirjutatud punktide põhjal peame meie, peapiiskop ja piiskopid, koos teistega sellel maal seda hoolsamalt [kirikuid] üle vaatamas käima või üle vaadata laskma, selleks et neist punktidest, jumalale kiituseks ja ristiusu ning kristliku abielu kindlustamiseks [kinni peetaks], ühtlasi eriti igasuguse ebasündsa tembutamise ja usu kõigutamise summutamiseks ja hukkamõistmiseks nagu kord ja kohus seal, kus sellest teada saadakse. Selleks peamegi meie kõik ja meie omad, kes oleme selleks kutsutud ja seatud, valmis olema ja kaasa aitama oma parimaid oskusi mööda, jättes igaühele nende visiteerimiste puhul siiski puutumata tema vanad õiglased privileegid.

14) Edasi peame meie, eelnimetatud peapiiskop, piiskopid ja ordumeister ühes kõigi meie omadega ja ühtlasi kõigiga, kes meie maale tulevad kaubitsemise eesmärgil, rangelt vaatama ja kindlasti kõige väega ära hoidma, et ei müüdaks ega mistahes viisil antaks mittekristlastele ja valeusulistele [sõjariistu] ja et neil, kus see [iganes] teatavaks saab, ei lubataks ega lastaks osta ei hobuseid, raudrüüsid ega laskeriistu, nagu ambusid ja tuleriistu ja igasuguseid materjale, millest võiks teha või valmistada raudrüüsid, sõjariistu ja selliseid laskeriistu, olgu nende nimi mistahes, mille varal need ebakristlased ja valeusulised end võiksid selle maa ristirahva vastu tugevdada, varustada ja sõjariistu panna. Ja kui keegi sellele vastaselt talitaks ning see tõeks saab tehtud, siis peab teda vanne tabama, mida meie püha isa, paavst igal suurel neljapäeval, enne lihavõttepühi nendesinatsete kohta tavaliselt kuulutab ja teda tuleb ka selles vandes avalikult kõigi kuuldes nimetada ja [ta peab] kaotama kogu varanduse, mis tema juurest leitakse.

15) Edasi oleme suurema üksmeele pärast kokku leppinud, et selle maa julgeoleku ja üldise kasu ning sobivuse pärast peavad edaspidi igal aastal üldiselt kõik kiriku võimukandjad-prelaadid ja eeltähendatud selle maa isandad, nimelt meie — peapiiskop, piiskopid ja Liivimaa meister; kokku tulema ajal ning kohal, mille mina, Riia peapiiskop määran ja mille kohta teiste eeltähendatud prelaatidega ja härradega kokku lepin. Niisugusel kokkutulekul arutatakse, seletatakse, korraldatakse ja õiendatakse võimalust mööda neid puudusi, vaimulikku ja ilmalikku laadi, mis sellele maale on kahjuks või mittesobivad, et siis korraldada ning teha seda, mida siis tunnistatakse meie maale tarviliku ja kasuliku olevat.

Selle tõenduseks ja kinnituseks, et kõik eelkirjutatud artiklid ja peatükid meie: peapiiskopi, piiskopi ja ordumeistri poolt täievoliliselt on arutatud, määratud ja otsustatud ja neid kindlasti pidada tuleb kogu ulatuses, nagu eelpool tähendatud, meie ja teiste eemalviibivate prelaatide poolt, kellelt meil, peapiiskopil, piiskopil ja ordumeistril on volitused, nagu eelpool öeldud, oleme meie, eelnimetatud Johannes, Riia peapiiskop, enda eest ja meie

isandate Saaremaa ja Kuramaa piiskoppide eest oma; ning meie, Tartu piiskop Dyderick enda eest ja meie isanda Tallinna piiskopi eest oma pitserid, aga meie, vend Syfrid, Liivimaa ordumeister, enda eest ja ühtlasi meie Saaremaa isanda eest oma pitseri selle kirja külge riputanud. Antud Valgas, pärast Kristuse meie issanda sündi, aastal üks tuhat nelisada ja selle järel kahekümne teisel, lähimal kesknädalal pärast püha Pauluse[11] pöördumise päeva.

[11] *Paulus — ristiusu apostel, kes kirikliku pärimuse järgi olevat elanud I saj. keskpaiku ja kelle ristiusku pöördumist kirik tähistas 25. jaanuaril.*

40. 1452. a. pärinev tõend talupere müümise kohta ilma maata

Beiträge zur Kunde Estlands. Herausgegeben von der Estländischen Literärischen Gesellschaft in Reval, 13. kd., 5. vihik, lk. 157.

Mina, Hans Wacke, tunnistan ja tõendan avalikult kõigi nende ees, kes seda kirja näevad, kuulevad või loevad, et mina oma aulise ema voliga olen müünud ja jätnud Willem Gerdeshagenile[1] täielikuks omandiks ühe pere saja marga eest, mille tema on minule minu ema jaoks vabalt ja täielikult ära maksnud. Selle asja seda suuremaks kinnitamiseks olen mina, Hans, riputanud oma pitseri selle kirja külge. Kirjutatud neljapäeval enne kolmandat paastu pühapäeva[2] meie issanda aastal MCCCCLII.

[1] *Lasinurme (Virumaal) mõisnik.*
[2] *9. märtsil.*

41. Maasilinna ordurüütlite kokkulepe Saare-Lääne piiskopi Ludolphiga pagenud talupoegade kinnipüüdmise ja väljaandmise kohta 1453. a.

Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abtheilung, Bd. 11 (1450—1459). Herausgegeben von Philipp Schwartz. Riga — Moskau 1905, dok. nr. 301.

Mina, vend Diderik von den Dorneborch, teisiti nimetatud der Laghe, Saksa ordu foogt Maasilinnas (Soneburg), teen teatavaks ja ilmutan kõigile neile, kes seda kirja näevad, kuulevad või loevad, et mina, andes seda kirja minu ja meie auväärse ordu Maasilinna ametkonna alamate kasu ja rahu huvides, olen pidanud [ühe nõupidamise] päeva Löve mõisas sõbralikus lugupidamises ja armastusväärsel viisil jumalas auväärse isa ja isanda Ludolphi, Saaremaa kiriku piiskopi ja ta vanematega. Ja seal on auväärset isand piiskoppi Ludolphi minu poolt vaigistatud ja rahuldatud mõnede perede, pärisorjade, leitud üksjalgade ja palgasulaste pärast, kes toodi ette eelmärgitud päeval ja mõisas ja kelle nimed on selgesti märgitud kviitungitele, mis mina temale nende kohta andsin ja [ta] on tunnistanud asja lahendatuks. Ja leppisime meie nõnda ja lubasime mõlema poole poolt nimetatud päeval, et inimeste üle, kes on kummaltki poolt pagenud ja ei tulnud ette ja ei ole mitte ette toodud ja kelle kohta ei ole minu poolt nimetatud

Saaremaa talupojad. *Raidskulptuur Pöide kirikust XIV saj. keskpaigast.*

Saaremaa isandale antud kviitungeid, et nad on vabad inimesed, ja keda ei ole veel küsitletud ja ei ole mitte teada, kus nad elavad, saab mõlema poole poolt järgneval viisil järele uuritud. Et auväärne eelpoolnimetatud isand, Saaremaa kiriku piiskop võib saata oma saadikuid, sakslasi ja mittesakslasi Maasilinna ametkonda, niikaua kui mina seal olen foogtiks ja lasta seal otsida ja pärida oma Saaremaa kiriku talupoegi, inimesi ja üksjalgu ja lasta neid ilma iga vastupanuta minu või minu omade poolt kinni püüda, kus ja missuguses vakuses see neile näib sobivat ja olevat võimalik ja lasta neid tuua minu ette, et ma võiksin kuulata tema õigust ja süüd. Ja siis tema õiguse ja süü järele luban mina selle kirjaga eespoolnimetatud auväärsele isandale, inimeste suhtes, kes mulle siis saavad ette toodud, talitada hea, truu ja kindla lubaduse järele õiglaselt ja ausalt. Selle tõenduseks siis olen mina eelpoolnimetatud vend Diderik lasknud riputada oma ametkonna pitseri selle kirja alla, mis on antud ja kirjutatud nimetatud Löve mõisas üks tuhat neljasaja viiekümne kolmandal aastal pärast Jumala sündimist Püha Ristija Johannese hukkamise päeval.[1]

[1] *29. augustil.*

42. Tartu piiskopi Bartholomeus Savijerwe ja ta vasallide kokkulepe põgenenud talupoegade väljaandmise kohta. Vastu võetud hiljemalt 1458. a. esimesel poolel.

Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, XXIII kd., Riga 1924—1926, lk. 95—100.

Meie Bartholomeus, jumala armust Tartu piiskop, teatame ja avaldame selles käesolevas kirjas, et meie oleme sõlminud üksmeelselt meie auväärse kapiitli ja auliku vaimuliku isa ja härra Kärkna abti ja meie eelmainitud kiriku auväärsete rüütlite ning sulaste nõul, igaüks iseenda ja omade [nimel], ühe uue lepingu vana kokkuleppe asemele — meie nendega ja nemad meiega, kõigi nendega, kel on seal meie piiskopkonnas lääni- või pantmõisa, [selle lepingu] pidamiseks meie ja meie omade keskel, kogu ulatuses, nagu siin järgnevalt seisab kirjutatud.

1. Esiteks, kui keegi teenijaskonnast ja maainimestest on oma isanda juurest minema pääsenud ja ta nõuab neid tagasi, võib ta saata [nende järele] selle juurde, kelle all need inimesed on, ja jälle tagasi nõuda oma inimesed kokkuleppe kohaselt. Tahab see [kostja] siis nõudmise kohta tõendit saada, siis peab ta nõudjaga [kaasa] ratsutama või oma [inimesi] temaga kaasa saatma. On need inimesed seal, siis peab ta [nad] sellele, kelle juurest nad on põgenenud, jälle välja andma koos kogu varaga, mida nad on sealt endaga kaasa toonud. Pole neid seal, siis ei pea ta kahju kandma. On aga [asi nii], et see mainitud mees või naine, vaimulik või ilmalik, hädaliste toimetuste tõttu pole vaba selleks, et nõudjaga nii kiiresti kaasa sõita või temaga [kedagi] kaasa saata, siis peab see, kelle juures inimesed pidavat peavarju leidma, sellele, kelle juurest nad on põgenenud, viivitamatult määrama aja, et 8 päeva jooksul saaksid inimesed jälle tagasi antud sellele, kelle [juurest] nad on põgenenud, koos kogu varaga, mis nad sinna [kaasa] on toonud — kui nad seal on. Kui neid aga pole seal, kuid [kahtlustatakse, et] nad on seal siiski [varem] olnud [siis võib, kui] tahab see, kelle juures neid otsitakse, selle üle haagikohtuniku ees vande anda, et ta neid inimesi pole mitte vastu võtnud või äraviimise eest hoiatanud ega ära toimetanud. [Kui ta aga seda teeb selle pärast], et ta neid sellele, kellelt need inimesed on põgenenud, jätta ei taha, siis peab tema[1] tegema oma täieliku õiguse järgi.

2. Samuti, kui inimesed on seal, kus neid on otsitud ja ei taha see, kelle juurde need inimesed on asunud, neid enda juurest välja anda, siis võib see, kelle juurest nad on põgenenud, [ise] sõita või [kedagi] saata haagikohtuniku juurde ja paluda kaitsmist [selle] õigusega ja kaitset selle vastu, kes temale keelab tema teenijaid ja inimesi. Siis peab haagikohtunik kohe andma kaebajale kirja ja selles kirjas paluma seda, kes neid inimesi enda juures hoiab, et tema kaebajale tagasi annaks selle inimesed lähima nel-

[1] *Nõudja.*

jateistkümne päeva jooksul, nagu nad tema juurde on tulnud, kõige temale[2] kuuluvaga, mida nad toonud on tema[3] juurde. Ei toimu see mitte, siis peab haagikohtunik otsekohe sõitma mõisa ja kaasa võtma kaks meie vannutatud meest ja välja mõistma kaebajale tema teenijad ja tagasi andma temale need inimesed kõige temale kuuluvaga, mida nad on tema juurde toonud, olgu see võetud kust tahes. Kui neid inimesi ja teenijaid sealjuures välja ei anta, kas sellepärast, et haagikohtunikul puudub võim neid välja anda või välja mõista, siis peab haagikohtunikul olema võim anda kaebajale pandiks üheks aastaks ja päevaks üks talupere (on neid 2 — siis 2) koos selle maaga, [mis on kas] sama hea või parem, kui on [see nõudja] üks pere kõige selle varaga, mis seal peab olema ja koos kõige muuga. [Selle pandi annab ta] kasutamiseks ja valdamiseks nii kauaks, kuni ta[4] on kokku leppinud kaebajaga. Ei jõua nad kokkuleppele [ka] aasta ja päeva jooksul jä [nõudja panti] on kasutanud aasta ja päeva, siis võib ta seda kasutada veel nii kaua, kuni meie, meie kapiitel ja kaaskond temale kuulutame, mida tema õiguse poolest peab saama oma pere eest. Kui asi on nii, et tema annab kaebajale tema pere selle aasta jooksul tagasi, siis peab see jälle maha jätma selle maa, mida ta omanud tagatisena ja laskma endale tasuda kahjud, mida ta on saanud tunda pere pärast, kes tema juurest oli põgenenud.

3. Samuti, [ükskõik] kus ja millal, kui haagikohtunik koos kahe meie vannutatud mehega tahab minna kohut mõistma, siis peab kaebaja, kes haagikohtunikku nõudis, haagikohtunikku koos tema kaaslastega ülal pidama, kuni ta sinna pärale jõuab, kus kohtumõistmine täide viiakse. Siis peab see, kelle peale kaebus tõsteti, vabatahtlikult [ja] kogu aususega haagikohtunikku koos selle kaaslastega edasi ülal pidama. Kui tema [seda] aga ei taha, siis võib kohtunik end ise ülal pidada ja võtta mõisast seda, [mis on vaja], et ta saaks ülal pidada ennast, kohut ja oma külalisi.

4. Samuti — kui kohtunik tuleb mõisa, kus tema peab kohut mõistma, ja panevad temale vastu need, kelle üle ta peab kohut mõistma, siis peavad need, kes vastu panevad, maksma trahvi 3 uut marka[5], neist üks uus mark peab langema kõrgemale kohtule, üks uus mark haagikohtunikule ja üks uus mark kaebajale.

5. Samuti — kui sai välja antud mees, kes oli külvanud vilja, oli see missugune vili tahes, sellest viljast peab isand ära võtma tema otsese võla, tema kümnise ja tema andamid.

6. Samuti — kui haagikohtunik nõuab kedagi meie vannutatud meestest kohtuotsuse täitmisele ja tema peaks sellest keel-

---

[2] *Kaebajale.*
[3] *Uue isanda.*
[4] *Kostja.*
[5] *Pärast 1422. a. mündireformi sisaldas nn. uus riia mark umbes 83 g hõbedat, kusjuures 1 uus riia mark = 36 uut killingit = 144 uut artigit = 4 vana riia marka = 576 vana artigit.*

duma ilma mõjuva, tõeks tehtud ja küllaldase põhjuseta, peab ta trahvi maksma 6 uut ferdingit[6], neist 2 peavad langema kõrgemale kohtule, 2 haagikohtunikule ja 2 kaebajale.

7. Samuti — kui keegi inimestest[7] on käinud Venemaal ja mitte keegi pole talle kaitsekirja andnud, [siis tuleb ta välja anda]. Ja on asi selline, et mõni on talle kaitsekirja andnud, siis peab sellest teatama tema pärishärrale neljateistkümne päeva jooksul. Jõuavad nad selles omavahelisele kokkuleppele, siis peab kaitse maksma 2 kuud ja mitte kauem. Kui need 2 kuud on möödunud ja mees leitakse selle mõisast, kes oli talle kaitsekirja andnud, siis peab ta mehe välja andma. Kui seda ei toimu, siis peab ta trahvi maksma 6 vana riia marka, mida tuleb jagada, nagu eelpool seisab kirjas. Ja selle eest peab ta pärishärrale jälle välja andma ta teenijad kogu varaga, mida nad olid toonud Venemaalt, või andma selle eest panti, nagu eelkirjutatus seisab. Kui ta välja ei anna või selle eest panti ei anna, siis peab haagikohtunik toimima sellisel viisil, nagu eespool tähendatud.[8]

8. Samuti — ühel adratalupojal, kes on üksinda ühel adramaal, ei pea olema õigust palgata end kellegi teise teenistusse. Kui see aga vastupidi [keelule siiski] sünnib, siis peab see, kes teda palkas, [ta] jälle välja andma. Ei täida ta seda, siis peab seda tegema haagikohtunik ja võtma temalt trahvi 6 vana riia marka sel viisil, nagu eelkirjutatus seisab. On neid [aga] kaks või enam ühel adramaal, need võivad end oma härraste nõusolekul palgata lasta, kuhu nad tahavad. [Kui] pere nõusolekul lasevad end palgata need, kes on saanud täisealisteks, nende pärishärra tahab [aga] neid sealt saada jälle enda teenistusse, siis peab ta sellele, kellele nad end olid palganud, tasuma kogu palga. Samuti tuleb seda sel viisil pidada kõikide palgalistega, kes on põgenenud enne nende [teenistus-] aja [lõppu]. See, kelle juurde nad tulevad, peab nad jälle välja andma, olgu tegemist mehe või naisega, või vastasel korral andku ta [ära] kogu teenistustasu, või haagikohtunik peab selle välja mõistma ja võtma sellest [ka] trahviraha ja jagama selle kolme ossa, nagu eelkirjutatus seisab.

9. Samuti — [kui] mõned inimesed on teineteist võtnud üksmeeles ja hea tahtmisega ning on pulmad pidanud ja selle abielu kohta pole mingit kahtlust, seal [aga] üks teise maha jätab, siis peab see, kelle all ta tabatakse [teda] kohe jälle välja andma. Ja tahab see, kelle juures ta tabatakse, teda edasi endale jätta, siis peab haagikohtunik ta välja andma [või] pantima [ühe inimese] samast mõisast või [tasuma pandi mõisa] varast: on see üks mees — 6 vana riia marka, on see üks naine — 3 vana riia marka, sellest siis üks osa kõrgemale kohtule, teine haagikohtunikule, kolmas kaebajale.

---

[6] *Ferding ehk veering = 1/4 marka.*

[7] *S. t. talupoegadest.*

[8] *Nendele põgenenud talupoegadele, kes olid lasknud end feodaalide poolt palgata sõjaretkedele venelaste vastu, tehti mõningaid soodustusi.*

10. Samuti maarahvast, kes on põgenenud enne vana kokkuleppe [sõlmimist], peab nõudma piiskopkonna seadusega piiskopkonna kohtuniku ette.

11. Samuti — kui talust, kus on kohal olemas enam kui 2 või kolm meest, kust mõni naine või noor mees on läinud Venemaale ja nende endi vastutusel kaitsekirjata jälle tulevad piiskopkonda: kelle juurde nad asuvad, see peab sellest viivitamatult teatama nende pärishärrale, et nad on armu [peale lootes] tulnud tema juurde. Jõuab ta temaga kokkuleppele — on hea, kui mitte, siis peab ta nad kohe välja andma lepingu kohaselt. On lugu selline, et see, kelle juurde nad on asunud, neist ei teatanud, peab haagikohtunik nad välja andma lepingu järgi [või] võtma panti mehe pealt ja naise pealt, nagu eelkirjutatus seisab, ja kasutama kolmes osas, nagu eespool öeldud.

12. Samuti — kui mõned peredest on jooksus — mehed või noormehed, naised või tüdrukud, kes kuuluvad lepingu alla, on oma isandate juurest põgenenud [nende juurde], kes asuvad linnas[9] ja omavad maamõisu väljaspool linna. Siis peab haagikohtunikul olema võim kohtumõistmiseks või nad tehku tõeks, et mõis on vabaks antud nende Tartu isanda ja tema kapiitli poolt, nagu kodanikele seespool linna müüre.

---

[9] *Tartus.*

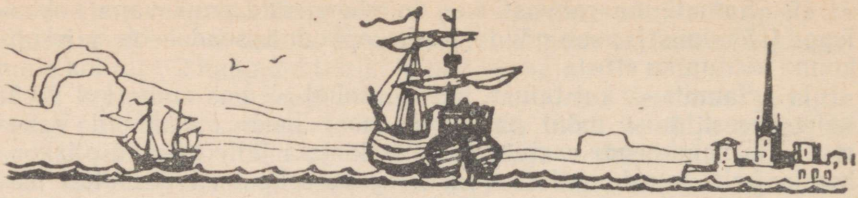

II. LINNAD JA KAUBANDUS FEODAALSE KILLUSTUMUSE PERIOODIL

43. Novgorodi saksa kaupmeeste kiri Tallinna raele Novgorodiga sõlmitud kaubalepingu kohta 1346. a.

Saksa kaupmehed, kes külastasid Novgorodi, elasid seal erilises püha Peetri nimelises saksaõues. Ou sai oma nime temas asuvast püha Peetri kirikust, mida kasutati ka laoruumina ja kaubanduskohtu asukohana. Saksaõue rahaasju valitsesid erilised vanemad — püha Peetri oldermanid, muid asju juhtis kaupmeeste poolt valitud vanem koos oma abilistega.

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, II kd. (1301—1367), Reval 1855, dok. nr. 842.

Auväärsete ja valitud meeste, Tallinna linna isandate raehärrade [suhtes näitavad] olderman, vanemad ja kõik Novgorodis asuvad saksa kaupmehed üles kõige suuremat teenistusvalmidust ja ausust.

Teie auväärsusele teeme meie teatavaks, et meie oleme täies üksmeeles nii sisemaa kui ülemere linnade kirjade ja saadikutega jõudnud otsusele, et ükski mees, olgu ta kes ta on, ei tohi teha ühe aasta jooksul Novgorodi enam kui ühe reisu ega ei tohi tulla [talle] kaupa ühe aasta jooksul olgu kompaniiga või komisjonikaubana või ükskõik mil viisil enam kui üks kord. Kui asi oleks nõnda, et keegi mees seda eelnimetatud [lepingut] kauba [toomisega] rikub, siis peab varjatud kauba välja nõudma püha Peetri heaks. Edasi, kes tuleb Novgorodi saaniteega, see peab saaniteega ära sõitma, [või] olgu siis asi [nõnda], et on üldine kaubitsemise keeld või kiire asjatoimetus, mida võib tõendada — [siis] peab ta sõitma esimese veega; kui aga asi on nõnda, et ta ei kasuta esimest vett, siis peab teda arvatama suvesõitjaks. Edasi, kui mees tuleb Novgorodi vettpidi, see peab vettpidi ära sõitma; või olgu asi [nõnda], et on kaubakeeld. Kui tema siis hilineb viimasele veeteele, siis peab teda arvatama talvesõitjaks. See eelnimetatud otsus on maksev reiside kohta nüüd möödaläinud jõuludest[1] alates 3 aastat

[1] *25. detsembrist.*

Novgorodi turg. *Miniatuur «Illustreeritud koondletopissist» (valmistatud 1560—1570-ndail aastail).*

ja seda eelnimetatud otsust tuleb pidada ilma mingi salakavaluseta. Edasi oleme meie jõudnud nõule, et ükski mees ei pea ratsutama kaubaga maad mööda, ei läbi Preisi, ei läbi Kuramaa, ei läbi Rootsi. Ja et keegi ei tohi sõita keelatud kohast ei Saaremaalt ega Kuramaalt, ega kusagilt, kuidas seda keelatud kohta ka nimetataks, vaid purjetaks välja ainult Riiast, Tallinnast, Pärnust. Kui see juhtuks, et keegi mees seda eelnimetatud kokkulepet rikub, see kaotab elu ja vara ja ei tohi seda lubada see, kes tahab olla kaupmehe õigustes. Edasi — võltsitult tehtud karusnaha kaupade asja, mille pärast on siin linnade saadikud, ei võinud meie nii ruttu lahendada, meie pidime seda ennem arutama venelastega. Nii oleme meie tulnud kõikide kaupmeeste täielikus üksmeeles nõule, et mitte keegi pärast püha Mihkli päeva[2], mis nüüd tuleb, ei tohi osta mingit võltsitud kaupa, ega mingit venitatud kaupa, ega mingit karusnahakaupa, mida mõni venelane on ümber teinud; ei ka mingit õmmeldud ega liimitud või kimpu-köidetud võltskaupa; ega mingit kaupa, mis on välimuse järgi kõrgemaks tehtud ta tegelikust väärtusest; ainult sügisekaupa ja sellesarnast võib osta tema

[2] *Mihklipäev — 29. september.*

väärtuse järele. Seda eelnimetatud võltskaupa ei tohi pärast eelnimetatud püha Mihkli päeva, mis nüüd tuleb, osta ei Novgorodis, ega Pihkvas, ega Polotskis, ega Riias, ega Tallinnas, ega Tartus, ega Viljandis, ega Ojamaal, ega kusagil [mujal], kuhu venelastel on kombeks sõita, ükski, kes tahab olla kaupmehe õigustes, olgu ta kes ta on. Kes eelnimetatud kaupa ostab, see murrab [lepet] ükspuha [ostab ta siis] ühe timmeri[3] või ühe tuhande [eest kaupa]. Kui asi oleks [nõnda], et keegi mees eelnimetatud võltskauba [asjus lepet] murraks, see peab kaotama kauba ja 10 marka hõbedat ja seda ei pea võtmata jätma püha Peetri pärast. Edasi oleme meie kõigi kaupmeeste tahtel jõudnud otsusele, et ükski mees ei saaks Novgorodis üle tuhande marga ühe aasta jooksul, ei kompaniis, ega komisjoni ega mingil muul viisil. Kui oleks asi [nõnda], et keegi mees saaks üle tuhande marga Novgorodis ühe aasta jooksul, see peab kaotama kauba püha Peetri heaks ja ei või mitte kunagi enam tuua uut kaupa Novgorodi või võtta osa püha Peetri asjust. Edasi — siis peavad püha Peetri oldermanid selles nõnda talitama, et igaühele saab tema [osa] ja mitte kellelegi enam, milles aidaku neid jumal ja kõik jumala pühad ja hea püha Peeter, et selle kirja tahet ilma salakavaluseta peetaks. Kui asi oleks nii, et kellestki leitakse niimoodi, et tema salaja või salakavalalt sellest mööda läheb, olgu see kauba või korraldusega, olgu see kus see on, sellelt peab otsustama kauba ära võtta püha Peetri heaks ja seda mitte võtmata jätma. Edasi oleme meie kõigi kaupmeeste heaks jõudnud nõule, et üle 20 aasta vanu õpilasi ei pea Novgorodis pidama ega neid õpetama, kes tahavad olla kaupmehe õigustes, sest kaupmeestel on suur pahandus ja halbus vanadest õpilastest.

[3] *Timmer — nahakaupade arvestamise ühik (40 või 60 loomanahka).*

44. Liivimaa ordumeistri Wilhelm von Vrymersheimi poolt 31. oktoobril 1374. a. Narva linnale antud privileegid

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, III kd, Reval 1857, dok. nr. 1097.

Kõigile Kristust armastavatele inimestele, kes seda kirja saavad nägema või kellele seda ette loetakse, soovime meie, Jeruusalemma ordu Liivimaa saksa maja vendade meister Wilhelm von Vrymersheim, igavest jumala õndsust. Kuna mööduv on inimeste tänu ja kõik kaob aja jooksul, siis anname me kõigile inimestele teada, et meie oma tarkade ordurüütlite tahtel ja volitusel anname oma armsaile kodanikele Narvas erilist armu, nii nagu siin allpool on kirjutatud. Kõigepealt anname me Narva linnale ühismaadeks ja karjamaaks kõik need haritud ja harimata põllud, heinamaad ja metsad, aasad ja karjamaad, mis [asuvad järgmistes piirides]. Viru väravast välja ratsutades on paremat kätt üks ristiga kivi, otseteed edasi Tallinna poole kuni ühe ojani, mille juures on ristikivi,

mida kutsutakse Vunken'i rist ja mis oli vanasti piiriks Narva lossi põldude ja Czerendorpe[1] küla põldude vahel. Edasi ristist paremat kätt, oja mööda alla liikudes, ristist ristini ja kivist kivini ja auguga kivist auguga kivini, kuni ühe ojani, mida hüütakse Maroie ja mis on piiriks Narva ja Vepsküla (Wepzendorpe) vahel ja seda oja mööda alla minnes kuni Narvani. [Kõik need maad annetame] igaveseks ja kõigi vabaduste ja õigustega omandiks ainult selle piiramisega, et ordulossi kariloomad ja hobused võivad samuti selle vaba ja piiratud maa peal karjas käia ja samuti veel ainult see välja arvatud: et kui Narva ordulossi foogt tahab sellelt linna maalt võtta kive, savi või liiva, siis ei tohi nad seda talle keelata. Ka anname me neile needsamad vabadused ja õigused, mis on meie kodanikel Tallinnas. See ei käi aga kõigi meie majade ja pärusvara kohta, mis meil seal on või mida me seal muretseme — see peab kõik igavesti maksust vabaks jääma. Ka ei pea linnafoogt kunagi kohut pidama, ilma et Narva lossifoogt või keegi tema asetäitja osa võtaks ja pool rahatrahvidest peab minema Narva lossile, teine pool linnale. Ka annetame neile, et neil peab olema lossihärrastega ühine ja vaba puudekasutamise õigus metsas, mis kajab. Kui peaks aga olema, et lossifoogt eraldi puid raiub või puid raiuda tahab, siis ei tohi nad tal seda takistada. Ka seda me lubame neile, et nad võivad vabalt laagrit pidada ojal, mida kutsutakse Hackejecke[2] ja võivad sinna tulla õllega kauplemiseks ja [tulla kas] sularaha või õllega. Sel viisil võivad nad müüa õlut katelde, kannude või kaussidega — seda tahame me neile küll lubada. Tervete tünnidega [õlut] müüa või ülespoole vedada nad ei tohi rahatrahvi ähvardusel. Mis selle juures rahatrahvi või kohtutasu võetakse, see peab nagu varemgi minema ainult Narva lossifoogtile. Ka seda välja arvates, et kui mõned rüütlisulased, kes on ordu teenistuses, tahavad selsamal Hackejecke ojal kaubelda, siis ei tohi neid keegi takistada või kahjustada. Ka keelame me oma Tartu ja teistel võõrastel kaupmeestel, et nad selsamal Hackejecke ojal viibides ei teeks meie eespoolnimetatud Narva kodanikele kahju nende kaubanduses. Ka anname me oma eespoolnimetatud Narva kodanikele vaba kalapüügiõiguse üldistes kalavetes ülalpool Narva lossi ja allpool lossi, ühest jõesuust teiseni. Edasi arvame me sellest välja ka kõik need, kel juba vanast ajast oli kalapüügiõigus supikalale ja angerjaile, et neid meie eespoolnimetatud Narva kodanike poolt ei takistataks. Silmukala kümnise asjus ja silmude õise püügi asjus, mis korraldatakse siis, kui lossifoogt seda tahab ja ka selle poole tuurakala saagi asjus, mis antakse Narva lossile — kõik jääb nagu vanasti. Ka ei pea nad suvel enne jaagupipäeva[3] lõhevõrkusid välja panema; kui nad seda teevad, siis vaid lossifoogti loaga. Kõigi nende eespool kirjutatud asjade ja olude igaveseks kinnita-

[1] *Asus nähtavasti hilisema Kudruküla kohal.*
[2] *Hilisem Rosona või Kullaküla jõgi.*
[3] *Jaagupipäev — 25. juuli.*

miseks ja tõendamiseks oleme me selle kirja külge riputanud oma pitseri. Aset leidnud ja antud Võnnus, üks tuhat kolmsada ja seitsekümmend neli aastat pärast meie issanda sündi kõigi pühade päeva eelõhtul.

45. Tallinna kivitööliste tsunfti skraa (põhikiri) 1459. aastast koos hilisemate täiendustega

Tallinna kivitööliste kohta on andmeid juba XIV saj. keskpaigast, esimene skraa kinnitati neile XV saj. alguses. Kivitööliste tsunfti kuulusid põhiliselt eestlastest käsitöölised.

Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, herausgegeben von der Estländischen Literärischen Gesellschaft, VII kd., Reval 1910, lk. 199—208. (1459. a. skraa esimese punkti teksti on tõlkija H. Saha poolt parandatud ja täpsustatud Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklikus Arhiivis leiduva XVI saj. algusest pärineva koopia järgi.)

Aastal tuhat nelisada ja selle järel viiskümmend üheksa pärast meie issanda Kristuse sündi — reedel enne pühapäeva, mil pühas kirikus lauldakse «Cantate»[1], andsid meile meie isandad pürjermeister ja raehärrad Tallinnas skraa ning õiguse, mille järgi meil kivitööliste tsunftis end valitseda tuleb — seal määratud karistuse kartusel —nagu järgmiselt kirja pandud.

1. Esiteks, kui keegi meie ametit õppida tahab, peab ta tsunftile vaadi õlut andma ning kolm aastat õpilasena teenima ja talle tuleb anda päevas esimesel aastal 2 killingit, teisel aastal päevas 3 killingit, kolmandal 4 killingit ja mitte rohkem; igast ettekirjutatud punktist tuleb kinni pidada 3 marga trahvi ähvardusel[2].

2. Edasi — kui peaks olema, et keegi peab enam [kui ühe] poisi ehk õpilase ja kui kaks meest seda tõendavad, [maksku] 1 mark [trahvi].

3. Jällegi — kui 1 poiss ehk õpilane 3 õpiaastat teeninud, võib ta edaspidi teenida, kelle juures tahab.

4. Edasi — kes tahab õigust saada meie tsunfti tööd teha, peab maksma 6 ööri[3] meie laekasse[4] ja tsunftile kostitamise korraldama: kolm rooga ja kaks vaati õlut[5], juurde [suupisteks] juustu ja vähke soovi mööda. Ja kostitamisest ei pea ei keegi muu, olgu ta vaimulikust seisusest või ilmalikust, osa võtma peale [linna] elanike ja nende, kes tsunfti kuuluvad — 3 marga trahvi [ähvardusel sellest üle astumisel].

---

[1] *20. aprillil 1459. a. Katoliikliku vana kalendri järgi nimetati pühapäevi kirikuteenistuse avasõnade järgi; neljandal pühapäeval pärast kevadpühi algas kirikuteenistus psalmiga «Cantate».*

[2] *1 riia mark = 36 killingit.*

[3] *1423. a. andmeil 1 killing = 4 artigi = 1⅓ ööri.*

[4] *Originaalis esinevat sõna «kertsen» võib tõlkida kahte moodi — kirst (laegas) või küünlad s. t. küünlaraha tsunfti altari valgustamiseks kirikus.*

[5] *1402. a. skraaga nõuti 7 rooga ja 3 vaati õlut.*

Kiviraidurid. *J. Amman'i puulõige XVI sajandist.*

5. Edasi — kui meie koosolek kokku kutsutakse, kes jääb sinna ilmumata, see maksab 6 killingit [või] ööri, kui ta just end mõistliku põhjusega vabandada ei saa.

6. Jällegi — see, kelle tsunft meistriks-töödejuhatajaks valib, see hakaku selleks ja ärgu pangu vastu ja ärgu ütelgu ära sellest 1 marga trahvi ähvardusel, [ka pärast trahvi maksmist] peab ta ikkagi selleks saama.

7. Jällegi — kes oldermani pahandab halbade sõnadega, peab maksma trahviks 1 veeringu[6].

8. Edasi — kes tellimise vastu võtnud, ei tohi sellest [tööst] loobuda, enne kui töö tehtud, 3 marga trahvi [ähvardusel]. Ka ei tohi ükski teine sinna [töökohale] üles minna ilma tema loata. Kes nii teeb, maksab 1½ marka trahvi, 1 mark korjanduskarpi ja pool marka meie laekasse.

9. Jällegi — kes kodanik ei ole ja oma kohuseid linna vastu ei täida, seda ei pea mitte tsunfti meistriks vastu võetama; ka ei tohi ta selleks saamiseks siin linnas töötada ega selles linnas tööd võtta, 3 marga trahvi [ähvardusel].

[6] *Vt. nr. 42, märkus 6.*

10. Edasi — kes meie tsunftis meie koosolemisel enam õlut sisse võtab kui passib ja kui sellest ebasündsust tekib meie jootudel või väljas, kojas ukse taga, see peab maksma pool marka trahvi.

11. Edasi — kui meie oma koosolemisel joome, peab iga mees oma pussnoa meistri-töödejuhataja ette panema. Kui ta seda ei peaks tegema, kui seda temalt nõutakse, peab trahviks andma 3 marganaela[7] vaha meie laekasse[8]. Peaks tal aga peidetud relvi või teisi relvi leitama, maksab ta 2 riia marka trahvi. Kui ta aga sealjuures vahest vastu peaks hakkama, peab teda tsunftist eemaldatama, kuni ta oma trahvi on tasunud.

12. Jällegi — kui keegi võtaks õpetamata mehe ja laseks tal töötada kellu ning haamriga ja müüritööd teha, siis peab teda trahvitama 2 riia margaga, kui ta süütegu on kindlaks tehtud kolme kivitöölise poolt.

13. Edasi — kui meister-töödejuhataja kella helistab või lokulauaga märku annab, siis trahvitakse 1 killingiga seda, kes siis sellest edasi ei hooli ega kuule ja seepärast sõnakuulmatu on. Kui ta aga kergemeelselt ja vägisi lahkub, peab ta nii kaua tsunftist eemal olema, kuni ta end vabandab sõnakuulmatuse pärast ja andeks saab.

14. Jällegi — kui keegi peekri õllega ümber lükkab, või [õlut] maha valab või peekri õllega jalge alla tallab tsunftile trotsiks ja mõnituseks, see maksab 1 veeringu meie laekasse.

15. Edasi — kui keegi väljastpoolt tuleb ja tahab ja peab meistrimehena töötama, see saagu meie tsunfti liikmeks eelkirjeldatud viisil ja täitku oma kohust linna vastu.

16. Edasi — kui asi on nii, et õpipoiss oma õpiajal meistri juurest ära läheb ilma meistri nõusolekuta, siis seda poissi ei tohi keegi oma juures pidada, tsunftikaristuse kartusel. Pealegi peab see poiss oma õpiaastaid uuesti alustama ja oma kohust täitma, nagu siin ette on kirjutatud.

17. Jällegi peab igale meistrimehele antama 5 killingit päevas ja mitte enam, kui ta täie töö mõõdu võib ja saab välja töötada. Kui aga asi on nii, et keegi meistrimeestest täiel mõõdul töötada ei taha või ei suuda, siis määravad meistrid-töödejuhatajad eri tasu, mille ta välja teenida suudab, ja meistrid-töödejuhatajad peavad selles suhtes hoiatama inimesi, kellele need [sellid] tööd teevad, 3 marka trahvi [sellest punktist üleastujale].

18. Edasi — igamees olgu hommikul oma töökohal, kui kell neli lööb ja istugu lõuna ajal mitte üle tunni, hommikul ja pärastlõunal pool tundi ja töötagu õhtuni, kuni kell kuus lööb[9]. Raad

[7] *1 marknael ehk nael (400 g).*

[8] *Võib ka tõlkida — meie küünalde jaoks.*

[9] *1402. a. skraas on see punkt sõnastatud järgmiselt: «Edasi — iga mees olgu hommikul oma töökohal, kui mungakloostris varahommikune palvetund on lõppenud ja puhaku hommikul 1 tund, lõuna ajal mitte üle tunni, pärastlõunal 1 tund ja töö lõppegu õhtul, kui mungakloostris Ave Maria kella helistatakse ööpalvelaulule.»*

tahab, et sellest kinni peetaks, 3 riia marga suuruse trahvi ähvardusel.

19. Jällegi — õpipoisid, kes alles 3 killingi eest töötavad, peavad töömeestega koos sööma ja jooma — mida neil seal just juhtub olema — aga mitte koos meistrimeestega õlut jooma.

20. Edasi — kui keegi meie tsunftist, olgu kes ta on, kodanikule lubab tööd teha, peab ta viimasele kõigepealt töötama ja töö lõpule viima, enne kui ta kellegi teise tööle läheb, ühe riia marga trahvi [ähvardusel].

21. Edasi — kui keegi meie tsunftist rikub kodaniku töö, nii et see maha variseb, peab ta selle kodanikule omal kulul uuesti tegema vastu vaidlemata, 3 marga trahvi [ähvardusel].

22. Jällegi — kui asi on nii, et keegi müürimeistreist või sellidest linnatööl või kodaniku töökohal end sedavõrd täis joob, et ta enam aususe ja oma tsunfti nõudeile ei vasta, siis pannakse ta alevilauta[10] ja seal peab ta istuma kolm päeva ja sööma ja jooma vett ja leiba.

23. Jällegi — ükski meie tsunftis ei tohi õpipoisse võtta, kui ta ise oma ametit hästi ei oska ja korralikult töötada ei jaksa, et head inimesed korraliku töö saaksid. Kui keegi selle vastu talitab, maksku 1 mark trahvi.

24. Enne lihavõtet ja pärast püha Mihklit[11] ei tohi kivitöölised puhkama istuda ei keskhommikul ega pärastlõunal, 1 marga trahvi [ähvardusel].

25. Tsunfti ülemad peavad määrama tsunftist 6, 8 või 9 [meest], kes selleks tublid ja tööd hästi oskavad, kivikatusekatjaiks, et nad inimestel nende varandust ei rikuks. Neile tuleb maksta päevas 7 killingit.

26. Edasi — kui keegi sinna trügib ja end kivikatusekatjaks nimetab, kes selles kutseseisuses pole, või kes mitte kõlbulik polé selleks tööks, siis peab ta 3 marka trahvi maksma.

27. Edasi jälle, kui kellelgi mehel perenaine oleks, kes avalikult halvas kuulsuses on, siis naine ei tohi mitte gildi või tsunfti [õigusi] kasutada.

28. Jällegi — ühelegi kivitöölisele saunaraha mitte anda, vaid ainult neile määratud korra pärane tasu.

29. Jällegi — kui keegi meie tsunfti [liige kuskil] töötab ja ehitusmeistrid saavad töömeeste pärast kahju, kuna ta siis ehitab teisiti, kui ehitusmeistrid teda [käskinud], peab ta 3 marka trahvi maksma, või tuleb teda panna alevilauta.

30. Edasi — ahju eest ei tohi enam võtta kui pool marka ja kui meie tsunftis leitakse keegi, kes seda selle hinna eest ehitada ei taha, võib see, kes omale ahju tahab lasta teha, vaadata ringi, kust ta ühe teise saaks, ilma et tsunft sellele vastu räägiks.

---

[10] *Alevilaut — raekoja taga asetsev arestimaja.*
[11] *Mihklipäev — 29. september.*

31. Jällegi — linna müürimeister peab koos rae poolt määratava teenriga kivimurdudes praakima ja nad peavad saama iga hunniku eest 1 killingi. Raha maksab see, kes kivi ostab ja raha jagavad omavahel pooleks müürimeister teenriga. Nad peavad kaks korda nädalas mäele minema, et üle vaadata kivide ladumist.

32. Jällegi — kui kive praagitakse, peavad kivimurdjad praakijatele poole veeringut maksma.

33. Jällegi — ühtki [väljaõppinud] poissi ei tohi tsunfti vastu võtta, kui ta oma oskust — nagu kiviraiumist, ladumist, müürimist ja muud meistriametiks vajalikku — kuue või kaheksa meistritöödejuhataja ees näidanud ja tõestanud ei ole, nii et nad ta tubliks tunnistavad. Ka ei pea ükski meie tsunftis kohta vahetama, olgu siis et ta tsunftilt [loa] on saanud.

34. Jällegi — kui keegi meie tsunfti liige paeplaate raiub oma majast väljas aga linnamüüride sees, siis peab ta pae rusud 4 nädala jooksul linnast välja vedada laskma. Ei tee ta seda mitte, maksku trahviks 2 marka riia [raha] ja peab selle ikka ära vedama.

35. Jällegi — kõik trahvi- ja karistuserahad, mis selles skraas mainitud, jagatakse rae ja tsunfti vahel pooleks, välja arvatud raha, mis läheb laekasse, nagu eelpool tähendatud. Ja peab olema korjanduskarp, millest üks võti tsunftihärrade ja teine tsunfti oldermani käes peab olema. Kes seal trahvitakse, peab oma trahvi ette tooma ja üle andma tsunftihärrade juuresolekul.

36. Selle ettekirjutatud skraa on meile 5 aastaks andnud meie raehärrad.

37. Jällegi — ei tohi ükski meie tsunfti juurest, olgu ta meistrimees või sell enne Jaagupipäeva[12] linnast rae loata lahkuda, [et minna] mujale tööle — 3 marga trahvi [ähvardusel].

38. Aastal anno domini[13] [14]86 otsustasid oldermanid ja vagad härrad tsunftiisandad isand Johan Gellinckhusen ja isand Johan Boissman kivitööliste tsunftimajas, et meister peab sellile veerand aastat ette teatama, kui ta viimast teenistuses edasi pidada tahab ja sell jällegi veerand aastat ette teatama meistrile, kui ta tema juurde jääda tahab; selles leppisid nad kõik üksmeelselt kokku kindlaks määratud päeval, kesknädalal enne keskpaastupäeva[14].

[Lisa skraale 1491. a.]

41. Jällegi — kes tsunfti astuda tahab, peab andma 20 marka ja mitte enam selle eest, kuna maks on ühekordne.

42. Aastal [14] 93 vastlaajal[15], meie, kaasistujad, leppisime vannet andes kivitöölistega kokku selles, et ükski ei tohi tsunftis meistriks saada, kui ta mitte kolmele koosolekule pole esitanud

---

[12] *Jaagupipäev — 25. juuli.*
[13] *Anno domini — jumala aastal (ladina k.).*
[14] *1. märtsil.*
[15] *Vastlaaeg — 21. veebruarist 7. aprillini.*

niisugust soovi ja peab siis tõestama oma meistrioskuse tsunfti vanemate ees selle skraa eeltähendatud sisu kohaselt.

43. Jällegi — aastal [14]97 on auväärt raad alljärgneva artikli selle skraa juurde kirjutada lubanud.

Jällegi — kui müürimeister laevameestele või kaupmeestele paeplaate müüb ja laevaga ära saadab, peab ta raele tolli maksma 1 riia mark saja pae eest, 1 veering hauakivi eest ja 1 paari vabatrepi eest ühes etikutega 1 mark, aga lihtsate vabatreppide eest ilma etikuteta 12 killingit. Kui aga neid keegi kodanik või sell raiuda ja valmistada laseb, peavad nad sellest raele teatama mainitud tolli tasumiseks.

1. Aastal [15]12 on auväärt raad müürimeestele ja tsunfti meistritele ette kirjutanud, et neile nende töötamise kohtadel mingil tingimusel õlut anda ega muretseda ei tohi. Teeb keegi selle linna kodanik või elanik seda, siis peab ta pool marka trahvi raele maksma. Juhul, kui sama tsunfti müürimeistri sell üleannetult õlut nurub ja sellepärast töökohalt ära läheb, peab ta raele 1 marga trahvi maksma, enne kui teda jälle töökohale lubatakse.

2. Jällegi — ükski kiviraiuja ei tohi iseendale enam kui 200 paeplaati raiuda — kivide kaotuse ähvardusel.

3. Jällegi — veel võib iga meister iseendale raiuda paari vabatreppe etikutega ja paari hauakive, ja mitte rohkem — kivide kaotuse kartusel.

[Lisa skraale 14. juunist 1536. a.]

2. Jällegi — sell, kes oskab oma tööd hästi, peab saama oma meistrilt palka aastas 10 marka, 4 paari jalatseid, 2 särki, 2 põlle ja laupäeviti gilditoas [tasuta] joodud.

3. Jällegi — igakord, kui meister palkab selli, tuleb viimasele vähemalt 3 killingit käsiraha anda. Sellest artiklist üleastujal tuleb kuus marka trahvi maksta iga kord, kui ta seda rikub.

[Lisa skraale 7. juulist 1538. a.]

Aastal [15]38 7. [päeval] juulikuus leppisid kivitöölised oma tsunftihärradega, isand Heinrich Dellinckhuseniga ja isand Merten Hensefeltiga, kokku selles, et nüüdsest peale nemad ei taha ega pea võtma kedagi oma tsunfti meistriks enne, kui ta oma meistritööd omal kulul raiunud ja [valmis] teinud ei ole — nimelt puhast väikest ust ja lihtsat aknapiilarit ja puhast kivist väljaraiutud pesukaussi. Selleks peavad nad võimaldama tal mäelt osta niipalju kive, kui ta selleks vajab. Kui tal see valmis on, peavad tsunftihärrad koos oldermaniga ja kolme tsunftivennaga vanemate seast [tööd] üle vaatama, ja kui ta siis katse ära teeb, peab ta tsunfti [õigusi] kasutama nagu teised. On aga ta töö laiduväärt, peab ta veel nii kaua [sellina] teenima, kuni ta selle paremini ära õpib.

[Lisa skraale 28. maist 1547. a.]

2. Kivitööliste meistrile, kui see katuse otsas töötab, päevas 12 killingit ja sellile siis 1 veering, muidu peab meister päevas saama 10 killingit, sell 8 killingit ja poiss päevas 7 killingit.

3. Meistrilt, kui ka sellilt ja poisilt, kes õigel ajal tööle ei tule — kinni pidada 1 killing iga tunni eest.

[Lisa skraale 29. maist 1550. a.]

4. Need [töötajad] samuti, kes ülal Toompeal asuvad ja sealsamas elavad, peavad koos kõigi kivitöölistega, kes siin-seal väljaspool, eeslinnas elavad, samuti teiste kivitöölistega, kes siin all [linnas] korteris asuvad, oma käesoleva skraa alla kuuluma ja sellele nagu teisedki alla heitma. Juhul, kui see neile on vastuvõtmatu ja nad sellest üle astuvad või sellele vastu töötavad, ei pea nad skraa õigusi kasutama ja ka mitte mäelt kive võtma või neile [kivi] raiuda lubatud olema, ka ei tohi nad linnas töötada.

[Lisa skraale 1. juunist 1561. a.]

Aastal [15]61 1. juunil on auväärt raad järgmised artiklid käesolevasse kivitööliste skraasse lasknud panna vastavalt praegusele olukorrale, mille järgi, samuti nagu varemalt tehtud artiklite järgi, nad peavad käima, et ära hoida kahjusaamist. Kivitööliste meistrile tuleb anda ta töö eest päevas 20 killingit, sellile ½ marka, poisile 16 killingit. Enne lõunat kann õlut ja pärast lõunat samuti kann õlut.

Kolmas osa

XVI-XVII sajandò

MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUD JA JUHENDAVAD DOKUMENDID

К. Маркс, **Хронологические выписки** IV. Приблизительно от 1580 до 1648. Архив Маркса и Энгельса, т. VIII. Госполитиздат [Л] 1946 (lk. 163—166 K. Marx Ivan Groznõi valitsusaja kohta).

Ф. Энгельс, **О разложении феодализма и развитии буржуазии.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XVI, ч. 1. М. 1937, lk. 440—450 (lk. 441, 443, 445, 449—450 Euroopa sotsiaalmajanduslikust arengust XV—XVI sajanditel ja tsentraliseeriva keskvõimu ajalooliselt progressiivsest tähtsusest, kusjuures eraldi märgitakse Ivan III tegevust).

Ф. Энгельс, **Крестьянская война в Германии.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., издание второе, т. VII, Москва 1956, lk. 343—437 (lk. 353—368 reformatsioonist Saksamaal ja sellega seotud klassivõitlusest).

V. I. Lenin, **Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?** Teosed, 1. kd., lk. 109—299 (lk. 134, kus iseloomustatakse ülevenemaalise turu tekkimise protsessi alates XVII sajandist).

V. I. Lenin, **Kuidas sotsialistid-revolutsionäärid teevad revolutsiooni kokkuvõtteid ja kuidas revolutsioon tegi kokkuvõtteid sotsialistide-revolutsionääride kohta.** Teosed, 15. kd., lk. 300—313 (lk. 306 tsaari isevalitsusest XVII sajandil).

V. I. Lenin, **Meie likvideerijad.** Teosed, 17. kd., lk. 38—57 (lk. 46 tsaari isevalitsusest XVII sajandil).

Teesid Ukraina Venemaaga taasühinemise 300. aastapäeva kohta (1654—1954), Tallinn 1954 (lk. 6 tsentraliseeritud Vene riigi osast Nõukogude Liidu rahvaste ajaloos).

TEOORJUSLIKU MÕISAMAJANDUSE ARENEMINE JA PÄRISORJUSLIKU SURVE TUGEVNEMINE. NAABERRIIKIDE VÕITLUS EESTI TERRITOORIUMI PÄRAST. EESTI ALA ROOTSI RIIGI KOLONIAALPROVINTSINA

I. LIIVIMAA SISEOLUD XVI SAJANDIL

46. Saare-Lääne piiskopi, ta vasallide ja teiste feodaalide kokkulepe põgenenud talupoegade väljaandmise kohta 1504. a.

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III kd. (1494—1535), Riga 1910, dok. nr. 27.

Meie Johannes[1], jumala ja Rooma [paavsti] tooli armust Saaremaa kiriku piiskop, tõendame ja tunnistame avalikult, et meie oma auväärse kapiitli ja meie lugupeetava meeskonna[2] teadmisel ja täielikul nõusolekul oleme sõlminud meie kapiitliga ja meie meeskonnaga 10 aastaks lepingu. Mida [me] selle kirjaga ka teatame ja annetame, nii nagu siin alljärgnevalt kirja pandud on.

1. Esimeseks. Inimeste ja alamatega, kes järgmise kümne aasta jooksul selle eeltoodud kirja andmisest [lugedes] põgenevad nende isandate juurest [tuleb teha nii]. Kui nende isand teada saab neist inimestest, siis võib tema selle juurde minna või selle juurde [kedagi] saata, kelle juures need inimesed on. Siis peab seesama, kelle juures need inimesed on, temale aja määrama inimeste väljaandmiseks lähima nelja nädala jooksul. Kui aga asi on nii, et see ei toimu, siis peab kaebaja minema või saatma haagikohtuniku juurde. See peab temale siis lähima neljateistkümne päeva jooksul määrama aja selles valduses, kus need inimesed on, ja temale [siis] välja andma need inimesed nende varaga ja lisaks kogu vilja- ja heinasaak, välja arvatud laenatud või üüritud [kari] ja välja arvatud see, mis maa küljes või naeltega kinni.[3]

[1] *Johannes III (Orgas).*

[2] *Alates XV sajandist tähistatakse ürikuis sõnaga «meeskond» teatava piirkonna aadlikke.*

[3] *S. t. kinnisvara.*

2. Edasi. Kui juhtub selline asi, et kellegi juurde tuleb üks teine adratalupoeg kõige oma perega ja varaga, siis peab see, kelle [juurde] ta tuleb, nelja nädala jooksul laskma sellele teatada, kelle juurest mees on lahkunud. Peab selle üle temaga kokku leppima — mees või võlg[4]. Kui asi on nii, et see ei toimu eelnimetatud aja jooksul ja teine oma kodakondseile või mehele järele tuleb, siis peab ta mehe temale ilma vastu rääkimata välja andma. Ja kui ta temale mingit võlga on peale pannud, tohib see temale maksmata jätta.[5]

3. Kui asi on nii, et keegi on vastu võtnud ühe mehe ja tema [õigele] isandale ei lase seda teatavaks saada, sel viisil nagu eespool on kirjutatud, ja kui mees sellesama [uue isanda] juurest ära peaks jooksma selle aja jooksul — see on selle aja sees või pärast nõudmist [endise isanda poolt], siis võib kaebaja selle tähtaja sees [pöörduda] haagikohtuniku poole, nagu eespool on kirjutatud, ja lasta siis endale oma vastaspoolelt jälle välja anda [ühe talupere] maa ja inimestega nii pikaks ajaks, [kuni] temale on õigeaegselt tasutud ta pere eest.

4. Edasi, kui juhtub, et kellelgi ühest talust üks mees ära jookseb ja end palgata laseb sulaseks ühele teisele. Kui tema härrased temale järele tulevad, võib see [jooksik], keda härrased tahavad [tagasi] saada, nii [teha], et ta oma aja välja teenib. [Sel juhul] peab seesama, kellele ta end oli palganud, selle mehe eest hea seisma. Aga kui see [uus isand] seda teha ei taha, siis peab ta selle mehe välja andma. Kui juhtub, et see mitte ei toimu, siis peab seda tegema kohtunik kolme marga [suuruse trahviga ähvardades].

5. Edaspidi ei pea ükski lubatäht [ühest kohast teise minemiseks] maksma üle kolme nädala, sellepärast ei pea keegi edaspidi lubatähti kauemaks kui kolmeks nädalaks välja andma.

6. Samuti kui asi on nii, et keegi üht üksjalga tahab nõuda adratalupoja pähe, siis peab ta oma vandega kinnitama, et see [talupoeg] on pidanud tema [juures] adramaad [enne], kui ta lahkus tema juurest. Ja niisugust adratalupoja naist, kes on põgenenud oma mehe juurest ja teisele mehele läinud, peab välja andma vasturääkimata. Kui see ei toimu, siis peab haagikohtunik toimetama väljaandmist ja seesama, kes naist [seadusevastaselt] tagasi hoidnud, peab trahvi maksma kolm marka. Kohtunik võib seal selle [summa] eest panti võtta. Sellest peab üks mark langema kõrgemale kohtule, üks mark kohtunikule ja üks mark kaebajale.

7. Kui keegi peaks olema, kes enda juures hoiab inimesi, kes enne seda aega[6] on põgenenud, ja temalt neid nõutakse, [siis tehakse nii]. Kui need inimesed veel ei ole vabastatud [oma endiste isandate juurest] ja ta inimesed endale tahab jätta, siis võib seesama, kes neid inimesi endal on pidanud, [neid] oma õigusega pidada [ja ühtlasi hoolitseda], et inimesed [endiste isandate alt]

[4] *Vrd. käesoleva lugemispala 16. punktiga.*

[5] *Teiste sõnadega, kui talupoeg uuele isandale võlgu on, siis pole vana isand seda kohustatud tasuma.*

[6] *S. t. enne selle lepingu sõlmimist.*

saaksid vabaks. Ei taha tema seda teha, siis peab ta mehe või võla välja andma ühe kuu jooksul, vana tava kohaselt.

8. Samuti, kes tahab kohut mõista oma inimeste kaela ja käe üle[7], see peab selleks võtma kaks [kohtunikku] meie meeskonnast, kellele see [kohtuasi] teada on, et nüüd ja edaspidi õigesti saaks kohut mõistetud maaõiguse kohaselt.

9. Samuti jäävad rootslased nende vana õiguse juurde. Eriti kui on tegemist sellise rootslasega, kes tahab minna ühe adramaa peale ja seda pidada, see peab omandiõiguses võrdne olema teise adratalupojaga.

10. Samuti peavad meie piiskopkonnas kaks haagikohtunikku olema — üks meie auväärsest kapiitlist ja üks meie lugupeetavast meeskonnast. Ja need ei pea sellest [ametist] ära ütlema 6 marga [trahvi ähvardusel]. Ja kui meie vaimulikke midagi peaks takistama selle lepinguga ettenähtud õiguste kasutamisel ja nad peaksid nõudma kohtumõistmist ilmalikult haagikohtunikult, [siis] peab see kohut mõistma vaimulikule neljateistkümne päeva jooksul. [Kui] ilmalik haagikohtunik seda ei tee, siis võib ja peab kohut mõistma vaimulik haagikohtunik [ka] ilmalike varade juures. Ja samuti peab toimima ilmalik haagikohtunik kirikule kuuluvates vaimulikes valdustes. Kuid maaisanda ja kloostri varade asjus peab alati, kui see on vajalik, kohut mõistma ilmalik haagikohtunik.

11. Samuti — kui vaimulikult haagikohtunikult saab nõutud kohtumõistmist, siis peab ta enda juurde võtma kahte vaimulike hulgast. Ja ilmalik kohtunik, kus ja millal temalt ka nõutakse kohtumõistmist, peab enda juurde võtma kaks ilmalikku meie meeskonna hulgast. Ja igaüks peab kohut mõistma tema südametunnistuse järgi selle lepingu kohaselt. Ja kes selles asjas õigust rikub, seda peab haagikohtunik karistama kolme uue riia margaga[8]; kolmas osa peab langema kõrgemale kohtule, üks kolmandik osa kaebajale ja üks kolmandik kohtunikule endale.

12. Samuti see, kelle juurde kohtunik tuleb kohut mõistma, peab hoolitsema tema ja ta kaaslaste eest, ei taha ta seda teha, siis võib kohtunik ise hoolitseda enda ja omade eest.

13. Samuti, kui juhtub niisugune asi, et aset leiab mingi vastuhakkamine kohtunikule ja tema kaaslastele. Seda, kes seda teeb, peab trahvima kümne uue riia margaga; kolmas osa kõrgemale kohtule, üks kolmandik osa kaebajale, üks kolmandik osa kohtunikule endale.

14. Samuti peavad preestrid ja teised vaimulikud isikud neis eelkirjutatud asjus oma vande andma nii, nagu see on sünnis teha vaimulikul viisil.

15. Samuti, kui asi on nii, et üks mees põgeneb oma isanda juurest ja isand tahaks teda süüdistada varguses, mõrvas või mõnes teises kuriteos, seda peab kohtunik kinni pidama vanade, tavaliste

[7] *S. t. kriminaalasjus, mille puhul võis karistada kehaliselt või isegi surmanuhtlusega.*

[8] *Vt. nr. 42, märkus 5.*

ja sündsate maaseaduste järgi. Ja see, keda nii süüdistatakse, ei pea mitte rauda kandma.[9]

16. Samuti [on asi] möldrite, seppadega, kes on vabad võlgadest (aga mitte ükski päristalupoeg ega ka üksjalad ei pea olema kaasa arvatud sellesse lepingusse). Kuid [kui] nad[10] on võlgu jäänud härrastele, kelle all nad on elanud, peab neid selleks manitsema, et nad tasuksid võlad, või peavad härrased, kelle alla nad on läinud, tasuma need võlad või need inimesed välja andma.

17. Selle veel suuremaks tunnistuseks, et see eelkirjutatud asi ja artiklid peavad saama peetud valjult ja kindlalt, oleme meie eelmainitud piiskop Johannes, meie kapiitli ja meeskonna teadmisel, ja enda kindla teadmisega lasknud suruda meie pitseri selle kirja veerule.

See on antud ja kirjutatud meie Kuressaare lossis reedel peale letarepäeva[11], peale Kristuse meie armsa issanda sündi tuhande viiesaja ja neljandal aastal.

[9] *Mõeldud on ilmselt nn. tuleproovi, mille puhul kohtualust sunniti kandma tuliseks aetud rauda. Kui raud tema keha poleks kõrvetanud, siis oleks ta tunnistatud süütuks.*

[10] *S. t. möldrid ja sepad.*

[11] *22. märtsil.*

47. Talupoegade olukord XV ja XVI sajandil Balthasar Russowi Liivimaa kroonika andmeil

Balthasar Russow (1542 või 1543—1600) sai kõrgema hariduse Stettinis ja aastail 1563—1600 oli kirikuõpetajaks Tallinnas. Tema 1578. a. esimest korda ilmunud kroonikas on eriti väärtuslikud III ja IV osa, milles ta isiklikele tähelepanekutele ja Tallinna linna arhiivi materjalidele toetudes kirjeldab XVI sajandi sündmusi. Tallinna linnakodanike poliitika õigustajana kritiseerib Russow ühena esimestest teravalt balti aadlit ja paljastab talupoegade pärisorjuslikku rõhumist.

Balthasar Russow's Chronica der Prouinz Lyfflandt, in erneutem Wiederabdrucke mit Wörterbuch und Namenregister versehen, Riga 1857, lk. 28.

Ja nii toredasti kui aadlikud Liivimaal olid privilegeeritud, nii viletsalt olid seevastu kohtu ja õiguse poolest hoolitsetud ja kaitstud vaesed talupojad sellel maal. Sest vaesel talupojal ei olnud rohkem õigust kui junkur või foogt[1] aga ise tahtis. Ja see vaene mees ei tohtinud kellegi kõrge ülemuse ees mingi vägivalla või ülekohtu pärast kaevata. Ja kui talupoeg oma naisega suri ja jättis maha lapsed, võeti lapsed siis nõnda eestkostmise alla, et härrased võtsid omale kõik, mis vanemad olid järele jätnud ja lapsed pidid minema alasti ning paljalt junkru kolde juurde lamama või linnadesse kerjama ja oma isa varast täiesti ilma jääma. Kõige selle üle, mis ühel vaesel talupojal oli, ei olnud isand mitte tema, vaid härra-

[1] *Mõisavalitsejaid kutsuti XVI saj. ja ka hiljem junkruiks, foogtideks ja landknehtideks.*

sed. Ja kui mõni talupoeg oli teinud pisut kurja, riputati ta tema junkru või maafoogti poolt, keda siin nimetatakse landkneht'iks, ilma igasuguse tunde ja kaastundeta alasti üles ning peksti teda ta vanusest hoolimata pikkade teravate vitstega, ükski talupoeg ei olnud kaitstud selle türannia vastu, või olgu siis selle tõttu, et ta oli rikas ja võis end alati suure kingitusega lunastada. Ka leidus mõningaid aadli seas, kes on vahetanud ja kaubelnud oma vaeseid talupoegi ja alamaid koerte ja hurtade vastu. Niisugust ja sellesarnast ülbust, ülekohut ja türanniat pidi talupoeg siin maal kannatama aadli ja landknehtide poolt ilma mingi vahelesegamiseta ülemuse poolt.

48. Vakupidu Liivimaal

B. Russowi kroonikast, lk. 42.

Liivimaa vakustega aga on ja toimetatakse nõnda, et kõigi isandate ja aadlike külade maad on jaotatud vakustesse. Suuri jõukaid külasid on üks või kaks vakuses, väiksemaid ja kehvemaid on mitu kokku pandud, nõnda et igal isandal ja aadlimehel oli tema külade arvu järgi mõned vakused. Ja iga vakus pidi isandale või junkrule[1] korraldama igal aastal korraliku pidusöögi, kuhu siis pidid ilmuma ka kõik talupojad ja maavabad, kes vakusesse kuulusid, tasuma isandale või junkrule oma aasta maksu ja tribuudi. Seal hakkasid siis orduhärrad mihklipäeval[2] pidama vakuseid, kuhu siis tulid hulgana ka kõik nende mõisapere koos kõigi ümberkaudu elavate aadlikkudega ja maavabadega, sakslastega ja mittesakslastega. Ja kui maksud olid tasutud, hakati seal priiskama ja prassima, kuidas aga saadi; seal hakkasid siis alles peale Liivimaa kunstid, rüütlimäng ja rüütlivoorus.

Seal toodi siis välja suured puust peekrid, mida nimetatakse kaussideks ja mis on nii suured, et neis võiks vannitada lapsi, neist siis jõid kaks üksteisega kokku ja nõnda ikka edasi mitte ainult ühe kausiga, vaid paljude suurte ja väikestega, kuni silmad pahempidi läksid ja üks teist enam ei näinud. Ja kes jäi viimaseks ja oli kõik teised joonud laua alla, see oli teisel päeval vahva kangelane ja tal oli au ja kiitust, just nagu oleks ta mõne maa ära võitnud. Teised aga, kes ei tahtnud talle seda kiitust lubada, rääkisid, ta polevat ausasti, vaid võltsilt joonud, või tal olnud head abilised, muidu oleks ta küll võiduhinnast ja aust ilma jäänud. Siis hakkasid nad uuesti pihta, võitlema suurte ja väikeste kaussidega ja igaüks oli usinasti selle peale väljas, kuidas ta saaks rüütliks ja võiduhinna. Seal nähti ka 14-aastaseid aadlipoisse, kes vanade eeskujul poolikute ja täis peekritega või kaanega kannudega üksteisega kokku jõid ja ennast selles harjutasid. Vakusepidu kestis üle terve maa mihklipäevast jõuludeni, kõigi ordumeistrite, valitsejate ja aadlikkude juures.

[1] *Vt. nr. 47, märkus 1.*
[2] *Mihklipäev — 29. september.*

49. Tallinna kolme gildi kiri Liivimaa ordumeistrile selle kohta, et aadli nõudeid linna põgenenud talupoegade väljaandmise kohta pole võimalik täita. 1514. a.

XVI sajandi alguses teravnesid lahkhelid Liivimaa linnade ja kohaliku aadli vahel talupoegade linna põgenemise küsimuses. Linna alamrahva survel oli raad sunnitud kaitsma talupoegade linna põgenemise õigust, kuna see oli ühtlasi rikaste kaupmeeste ja käsitöömeistrite huvides, kes vajasid lihttöölisi.

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III kd. (1494—1535), Riga 1910, dok. nr. 61.

Kõrgeauline ja vägev vürst, kõige armulisem armas isand. Eelkõige [teatame] Teie vürstlikule armule meie teenistusvalmidusest, [oleme] igal ajal valmis selleks, mida me head suudame [Teie] tahtmiseks ja meeleheaks [teha]. Samuti teatame meie sündsa lahkusega, et meie [oleme] kätte saanud esmaspäeval enne Toomast[1] Teie kirja Harju- ja Virumaa rüütelkonna arvamusest jne. nende meie linna põgenenud talupoegade pärast. Oleme [seda kirja] lugenud, heatahtlikult vastu võtnud ja hästi aru saanud. [Selles kirjas], kus [leidub] üldiselt kõik neistsamadest nende talupoegadest järgnev [jutt], öeldakse, pöördudes kaebusega Teie vürstliku armu poole, et pärast aset leidnud sõbralikku ettekutset meie auliku rae juures, [olevat] nendesamade talupoegade väljaandmises tehtud takistusi ja kuritegelikult ning avaliku vägivallaga keeldutud. Kõigearmulisem isand [teadku], et meil on südamest kahju, jumal olgu tunnistajaks, et Teie vürstlikku armu meie linna pärast selliste ja selletaoliste kaebustega nii sageli tülitatakse. Meid võõrastab väga, mis põhjusel need mõisnikud, meie naabrid, nüüd päris üldiselt [ja] nii hulgaliselt on kibestunud, kaebavad ja kurvastavad talupoegade pärast, mida varem kunagi ei võinud mõeldagi nende esivanemate ajal. Oleme kahtluseta kasulikuks tunnistanud, et Tallinna linna, mida ometi aadlikud oma nõudmistega ängistavad, mida külastatakse ka teiste mittesaksa rahvaste poolt ja millist [linna] õige suurel määral just nende[2] ettevõtete kaitseks kasutatakse — tuleb hoida ka selle maa rahva abiga. Sellepärast pole varem talupoegadega nii täpselt arvet peetud nagu nüüd, jumal paraku, sünnib iga päev. Sellepärast anname Teie vürstlikule armulikule härrale ja Teie väärikaile käsuandjaile ja ühtlasi meie armulisele isandale ja lahkusele need asjad vajaliku põhjalikkusega Teie vaeste alamate heaks käekäiguks läbivaatamiseks. Et kui see asi talupoegade pärast otsustatakse üleantud kirjade ja neis olevate artiklite järgi, milledes meie tähele paneme mitte midagi muud kui pahatahtlikkust meie peatoiduse suhtes ja linna kadu; kui sellel, mida

[1] *Toomapäev — 21. detsember.*
[2] *S. t. mõisnike.*

mõisnikud soovivad, peaks edu olema, — missugusesse hädaohtu satuks siis sellepärast Tallinna linn.

Niisiis oleme sunnitud võõraid, mittesaksa rahvaid, keda meie hulgas alati enam kui liiga palju on, kutsuma meie linna ülalpidamiseks, silmas pidades, et üldiselt kolmas osa kõigist meie sulastest ja teenijatüdrukutest, nagu teada, on sündinud rootslased ja taanlased. Kui meie siis teist sisemaist rahvast ei peaks saama kasutada ja tarvitada raha eest, mida meile aga väga visalt lastakse, ja milles meid salakavalalt segatakse — milline hädaoht võib selle all peidus olla, sellest võib Teie korduvalt mainitud vürstlik arm küll hästi aru saada. Kui sellepärast tulevikus, mille eest jumal hoidku, selline õnnetu juhus äraandmise tõttu aset leiaks, ei saa ütelda, mis siis võiks sündida. See peaks kahtlemata Teie armulikkusele ja aulikule ordule vähe kasuks olema ning kasvama meie maale suureks õnnetuseks, sama vähe mõisnikele kui meile kasulik olema. Sellepärast palume meie täie hoolega alandlikult ja teenistusvalmilt Teie armulikkust, et Te armulikult vaataksite ka meie linnale ja Teie vaestele truudele alamatele, jättes meid meie vanade pruukide juurde, mida meie kunagi pole rikkunud ega neist taganenud. Ja et me neid pruuke samuti võiksime kasutada nagu meie esivanemad, — et selletõttu meie linn nagu varem nii ka tulevikus saaks auga kaitstud.

Aulikult raelt oleme meie küll teada saanud, et mõningail möödunud aegadel, kui Teie vürstlik arm tuli esmakordselt Tallinna, üksmeele ja armastuse saavutamiseks meie naabritega, [siis raad] vanade traditsioonide vastaselt [leppis vähemaga], kui nad õiguse poolest vanade pruukide järgi oleksid kohustatud olnud, võtsid vastu ja nõustusid mitte lubama abielus adratalupoegi [linna], kuigi mõisnikel neid sel ajal oli küllalt. Missuguse [küsimuse] nad nüüd möödunud aastal Silvestri päeval[3] jälle olid üles tõstnud ja kavatsevad sel kombel rusikaga maksma panna ja ei [taha] jätta mingit abi vaestele inimestele. Mitte vähem, lahke armas isand, oleme meie koos meie auväärse härra komtuuriga sellepärast sobitanud [ka] sõbralikke läbirääkimisi mõisnike ja meie auliku rae vahel, mida meie aulik raad ei keeldunud tunnustamast armastuse ja sõpruse pärast. Mida meie aulik raad neis asjus varem on korda saatnud ja teinud meie linna vanade kommete ja õiguste alalhoidmiseks, [see] on toimunud meie tahtmisel ja nõusolekul, meie erilisel korraldusel ja käsul. [Selles, mis toimunud] meie sellepärast eriti ei saa süüdistada aulikku raadi, kes kahtlemata selles asjas Teie vürstlikule armule küll põhjalikult ja hästi teatab saatkonna kaudu või kirjaga. Et meie auliku rae ja teiste linna valitsevate isikute teadmisel mittesakslasi laevaga üle mere teistesse maadesse saadetavat, nagu on ette kantud Teie vürstlikule armule, [seda] ei pea, nii on jumala tahtmine, kunagi leitama õige [olevat]. Seni [peaks] väga hästi teada olema, et meie aulik raad igal aastal laseb

[3] *31. detsembril.*

käskida kõigile laevnikele kindlaks määratud trahvide [ähvardusel, et nad] sellist — siin maal sündinud mittesaksa rahvast mitte kaasas ära ei veaks. Kui sellepeale selline kokkumängitud põgenemine teadmata mil moel [siiski] toimub, siis seda õnnetust ei juhtu palju. Mis selles asjas meie aulikule raele või meile teada on, [seda] võib heal viisil hästi tähele panna Teie sagelimainitud vürstlik arm, kes kahtlemata saab soosides ja armulikult meid meeles pidama, heasoovlikult õpetades mõisnikele, [et] nemad läheksid oma esivanemate teed mööda ja peaksid vana viisi kõigi asjadega. [Lõpuks tahame] me jälle hea meelega teatada Teie armule ja Teie auväärsele ordule oma teenistusvalmidusest, tahame kogu hoole ja sündsusega, armastuse ja hea tahtmisega [Teid teenida ja palume] Teie sagelimainitud vürstliku armu õndsa heaolu ja pika eluea eest kõigevägevamat jumalat.

Antud Tallinnas, aastal 1514 jne.

50. Turniir Tallinnas ja tüli aadlike ning linlaste vahel

B. Russowi kroonikast (vt. nr. 47), lk. 35.

Aastal 1536, küünlapäeval[1], sõitis Hermann von Brüggeney[2] Tallinna sisse, mis ajal talle Tallinnas truudust vannuti. Ja kui meister oli raekojas võõrsiks, oleks peaaegu juhtunud suur õnnetus aadli ja kodanikkonna vahel. Sest üks aadli seast ja üks kaubasell, need tahtsid korraldada meistri auks turu peal ratsamängu. Ja kui kaubasell torkas aadlimehe maha, hakkasid teised aadlike seast väga pahandama, et üks kaupmees viib maavürsti ja teiste seisuste ees ära võiduhinna, rääkisid selle pärast pahu sõnu, millest siis tekkis suur lahkarvamine ja mürgel aadli ja kodanikkude ning nende kaaskondsete vahel sel viisil, et nad tõmbasid [mõõgad] tupest ja ei olnud kuulda muud kui tapaiha kisa. Meister nõudis raekojast rahu käe ja suuga, viskas kübara peast ja leiva laualt märatseva rahva hulka, et neid nõnda rahustada; ei aidanud aga midagi. Gilditoad ja õllemajad löödi kiiresti kinni, selleks et need, kes seal sees olid, ei tuleks välja ja seda kõike ei suurendaks. Lõpuks vaigistati rahvasumm härra Thomas Fegesack'i, pürjermeistri poolt, kes oli mõjukas mees.

[1] *2. veebruaril.*
[2] *Liivimaa ordumeister 1535.—1549. a.*

51. Kaupmeeste ja käsitööliste halvast vahekorrast Tallinnas ja mujal Liivimaal

B. Russowi kroonikast, lk. 38.

Niisugust ja sellesarnast lahkuminekut ja tüli tõusis selsamal ajal ka Liivimaa linnade kaupmeeste ja käsitööliste vahel. Sest kaupmehed ei tahtnud kuidagi sallida, et mõni käsitöömees võiks

ka sadamas ja väravate ees midagi osta või peaks kauplema võõra mehega. Nõndasama ei olnud väike ka vimm nende prouade ja tütarde rõivaste pärast, kuidas ju üks proua ei pidanud käima teisega võrdselt riides. Ja kui ühe köösneri tütar Tartus oli ennast välja ehtinud kaupmehe tütre sarnaselt ja kirikusse läks, kutsuti Tartu linna rae poolt mõned raesulased, kes pidid pidama tema järele vahti. Ja kui aus häbelik tüdruk tuli kirikust ja midagi halba ei kartnud, seal kargasid linnasulased ette ja röövisid talt kõige ilma ees ta ehted ja häbistasid teda. Ka ei tahetud käsitöölistele lubada linnakodaniku tiitlit ja nimetust. Niisuguste ja sellesarnaste lahkuminekute ärahoidmiseks määras ordumeister mõned volinikud, nimelt, Berend von Schmerten'i, Paide foogti ja Franz von Anstel'i Tallinna komtuuri, kes pidid kõrvaldama kõik tüliasjad Tallinnas. Ja kuigi küll asja mõnel määral aeti, jäi siiski vana vimm aadli ja linnakodanike ja kaupmeeste ja käsitööliste vahel igal pool alles ja suurenes päev päevalt, kuni suur [surma] pühitsus haaras neid kõiki[1].

[1] *On mõeldud seda, et puhkes hävitav Liivi sõda.*

52. Talupoegade olukorra halvenemisest ja nende rõhumisest mõisa ja kiriku poolt Saaremaal XVI saj. alguses

1519. a. kevadel alustas Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel oma piiskopkonnas ülevaatusi (visitatsioone), millest protokollid on säilinud 1519.—1522. aastate kohta. Piiskopi-visitatsioonide eesmärgiks oli selgitada välja puudused kiriku tegevuses. Sel teel koguti ühtlasi andmeid ketserluse vastu võitlemiseks, vasallide poolt röövitud piiskopimaade tagasinõudmiseks jne.

«Ajalooline Ajakiri», 1933. a., nr. 3 lk. 161—164.

K a a r m a

Aastal [üks tuhat viissada] kakskümmend kaks võttis aulik isand, härra Johannes, Saaremaa piiskop sinodaalvisitatsioonil[1] Kaarma kihelkonnakiriku juures teatavaks selle kihelkonna talupoegadelt ja kihelkonnarahvalt järgmist.

Üles tunnistatud ja uuritud

Nõnda ütlevad talupojad, et foogt ja valitseja Berenth Berg ja abiline Hynryck Haenn ühtki talupoega üldistest töödest ei vabasta, nii et rikkad ja vaesed, noored ja vanad ühtemoodi peavad tööle ilmuma.

[1] *Sinodaalvisitatsioon — sinodi (kirikukogu) otsuse põhjal läbi viidud visitatsioon.*

Edasi jälle ütlevad talupojad, et foogt üsna viisakalt oma kapper-vakuse[2] andamit haarab ja võtab ning ei kimbuta talupoegi ähvardustega ega tee talupoegadele kahju.

Edasi räägivad ja tõendavad talupojad, et foogt ei pea ametkonna piires ühtki kõrtsi.

Edasi kaebab Peter Turtall, et Johan Ninegall temale välja ei anna tema venda, kes on sündinud minu armulise isanda [valitsuse] all, ühes minu armulisele isandale kuuluva ühe adramaa suuruse maatükiga. Selles asjas on tema vürstlik armulikkus foogtile tõsise käsu andnud lisada seesinane maa vürstliku armulikkuse kätte tagasi pöörduvale maale. Ka on Johan Ninegall koos poisiga endale võtnud veel 1 mära ja 1 lehma. Sellest on nimetatud Peter mära tagasi saanud, ning tal on puudu veel ta vend ja 1 lehm. Poisi koos lehmaga sellele Ninegali talupojale tagasi anda on tema vürstlik armulikkus foogtile ülesandeks teinud.

Kirikhärrast isand Johannes Holste'st.

Edasi — kaebavad kihelkonna inimesed, et see kirikhärra on taudi ajal[3] Tallinna sõitnud ja ei ole lasknud kirikuteenistust pidada, jättes hooletusse palju haigeid ja surnuid.

Edasi veel kaebavad talupojad ja kogu kihelkond, kuidas see kirikhärra vist küll 9 nädalat aastast Preisimaal ringi reisinud ja oma rahvast sugugi ei hoolinud.

Edasi jälle kihelkonna lihttalupojad — neil polevat siin kirikus mitte preester, vaid kuulus kaupmees ja liiakasuvõtja.

Edasi ütlevad talupojad, et olevat veel palju talupoegi, kelle juures kirikhärra pole käinud ega neid pihile võtnud.

Edasi kaebab Hans Dole, et vennapoeg pidanud kirikhärrale sunniviisil 6 veeringut[4] andma, enne kui see nõustunud ta pihile[5] võtma.

Edasi on Dael, Kaarma vakusevanem, kirikule andnud 1 lehma, kui ta ema suri, veel 1 noore hobuse, kui ta vend suri ja teise venna eest kirikule 1 mära; veel, kui ta venna naine suri, siis 1 mära 1 varsaga; veel on kirikhärra saanud 6 marka vigiiliate[6] eest ja ohvrirahaks. Kõik selle on kirikhärra oma kasuks võtnud ja kirikult kõrvaldanud.

Edasi, Paimla (Paymell) vakuse vanem andis kirikule ühe lehma ja kirikhärrale ühe härja — ka lehma jätnud kirikhärra endale.

Edasi — Hynth Tiliken Uduveres (Vteuer) andis kirikhärrale 1 lehma, mis pärast kirikhärrale üleandmist uppunud. See aga ei

---

[2] *Kapper-vakuse andamid — need vakuse andamid, mis läksid otseselt mõisavalitsejale (foogtile) ja mõisaametnikele, mitte maahärrale.*

[3] *1520. a. augustis puhkes mandril katk.*

[4] *Vt. nr. 42, märkus 6.*

[5] *Vt. nr. 35, märkus 6.*

[6] *Vigiiliad — surnueestpalved.*

tahtnud [ta poega] matta, ta pidi talle teise lehma asemele andma ja veel 1 härja oma poja matmise eest, millise härja ta omavoliliselt võtnud.

Edasi — Micheell Petrisz Laadjala-Kiratsi (Laudel Kerredisz) vakusest pidi kirikhärrale andma 1 härja ning 1 lehma, muidu ei tahtnud tema ta väikeseid lapsi taudiajal mitte matta ja [ta] ei olnud talus nende viimastel [tundidel], et täita kirikukohust mõlema [tema lapse] vastu. Ja ta naine andis meie armsa proua[7] pildile 1 hõbedast risti. Seda risti nähakse nüüd puudu olevat.

Edasi — Pawell püha Lauritsa (Laurensz) talupoeg[8] on andnud kirikule 1 härja, selle härja jättis endale kirikhärra.

Edasi — Jacop Hermensz Tahulast (Tawell) andis kirikule 1 härja, ka selle härja sai endale kirikhärra.

Edasi — Jacob Melens Vaivere-Esmuse (Wayuer Esmus) vakusest andis kirikule 1 härja, härja jättis endale kirikhärra.

Edasi — Jacop Ramp Vaiverest andis ka 1 härja kirikule, mille kirikhärra jättis endale.

Edasi — kirikhärra sai kiriku tarvis Esmuse talust paari härgi, ½ sälitist teravilja ja 6 marka rahas, ja on selle endale võtnud.

Edasi — Meedla (Meldell) ehitusmeister Matthys andis kirikhärrale 1 härja.

Edasi — Matthysz Atens Laudjalast (Laudell) andis 1 oina kirikhärrale kellahelistamise eest.

Edasi — Peter püha Lauritsa talupoeg 1 lamba kirikhärrale kellahelistamise eest.

Edasi üksjalg Tomas Landeverest[9] andis kirikule 1 noore härja, vastu võttis kirikhärra.

Edasi — Peter Mathys Elmest (Helmede) andis kirikhärrale 1 lehma.

Edasi — Nicolas Petrisz Elmest andis kirikhärrale 1 lehma.

Edasi — Mathysz Tump Muratsist (Morras) andis 1 lehma kirikhärrale, kes aga [ometi] ei viibinud tema viimsel [tunnil] ta juures. [Enne seda aga oli nii, et] selle lehma vasikas lõppes, mispärast ta mehe alles lühikest aega enne nelipühi pihile võttis.

Edasi — varem oli kombeks kellalöömise eest anda 3 killingit[10], mis kuulusid kirikule, nüüd tahab kirikhärra saada 1 härja või 1 lehma ja selle endale jätta.

Edasi — kirikhärra ei taha kedagi matta, kui ta ei saa 1 härja või 1 lehma.

Edasi — kui kirikhärra kaubareisil ära oli, oli surnuaias 7 hauda laipadega lahti jäänud. Sellest oli nii suur lehk, et ükski kiriku

---

[7] *S. t. jumalaema Maarja.*

[8] *Tõenäoliselt on mõeldud Kuressaare püha Lauritsa kirikule kuuluvat talupoega.*

[9] *Tõenäoliselt Randvere.*

[10] *1 riia mark = 6 krossi = 18 killingit (šillingit). Sama allika andmeil maksis veerand riia vakka rukist 3 killingit.*

tulla ei julgenud. Seda nägid Maasilinna orduhärra Plate ja paljud teised. Kirikhärra oli Preisis ja ei olnud preestrit tema asemel.

Edasi olevat kirikhärral ebaõige mõõt: üks pund[11] vilja tuleb neil täita 6 vakaga, mille üle kõik talupojad nurisevad. Ja pidavat talupojaga maal [kokku saades] teda sundima tema tervisoks jooma, mis pole olnud talupoegade kombeks.

Edasi — Jacob Willwes Eiklast (Ewkull) on kirikhärrale andnud 2 lehma, muidu ei tahtnud ta surnuid matta.

Edasi — Jurgen Halli Vaivere (Wayuer) vakusest andis kirikhärrale 1 lehma.

Edasi — Thomas Petrisz Elmest — sellelt on kirikhärra vägivaldselt surnuaia ees ühe härja vankri eest, millel laip lamas, lahti rakendanud; selle härja laskis foogt jälle tagasi tuua talupojale [tagasiandmiseks].

Edasi — varem oli kombeks anda kirikhärrale ½ vaati õlut, kui ta talupoegade poole kapper-vakuse söömingule tuli, nüüd tahab ta 1 vaadi õlut saada, vastasel korral ei taha ta kapper-vakusele tulla oma andamit vastu võtma.

Edasi — kirikhärra võtab talupoegadelt viljas tõlgipundi, aga tõlki ta ametis ei pea.

Valjala

Aastal [üks tuhat viissada] kakskümmend kaks pidas aulik isand ja vürst, härra Johannes, Saaremaa piiskop, püha apostel Matteuse päeval[12] sinodi[visitatsiooni] Valjala (Woldell) kiriku juures. Seda saadi teada talupoegadelt.

Nimelt Hinck Hynckeni poeg Koksi (Koxis) vakusest kaebab Christoffer Lode vastu, ta võtnud talt 3½ sülda heina[maad], mis kuulub minu armuliku härra heinamaa juurde.

Edasi — Tõnija (Tonnyell) [vakuse] vanem koos kõigi vakuse talupoegadega kaebavad, et mõisamehed, kes nendega elavad ja kellel nende põllumaade keskel põldu on,[13] olevat nende igavene hukatus, kuna mõisameeste aiad ei pea vastu nii nagu talupoegadel.

Edasi — Peter Kuszockx kaebab, et Jurgen Vytynck Jürsil (Jorsz) piirab aiaga sisse minu armulise härra maad temale kuuluva [maa] vastas.

Edasi ütlevad kõik talupojad, et Jacob Snyderile olevat läänik antud 2 adramaa suurune maatükk, aga ta pidavat ja saavat kasu 3 pealt.

Edasi — Nicolas Hanno poyck kaebab, et Jacob Snyder olevat temalt võtnud 3 sülda heinamaad.

Edasi — Merten, külavardja Kallikülas on oma naise maha jätnud ja peab enda juures kellegi teise mehe naist.

---

[11] *1 pund (umbes 160 kg vilja) = 2 tündrit = 5 saare-lääne vakka = 6 tallinna vakka.*

[12] *21. septembril.*

[13] *Nähtavasti on mõeldud vasallimõisate omanikke.*

Edasi — kõik talupojad ametkonnas ütlevad avalikult ja lausa [hüüavad], et nad oleksid vägagi tänulikud, kui neile Jurgen Wulff valitsejaks tuleks, kelle nad [koguni] parema meelega raha eest tahaksid osta oma valitsejaks, kui sallida, et Johan Ninegall sellesse ametisse pääseks.

Edasi kõik pundenikud ja talupojad kaebavad, et neid tööle sunnitakse, kuigi nad oma raha ja teravilja [oma maade eest] täielikult maksma peavad. Ja kõik, mis kadunud vanahärra nendele talupoegadele Saaremaal poole raha ja poole tera poolest oli loovutanud, seda peavad nad nüüd täies rahas, täies teras koos kõige tööga mõisale õigeaegselt tasuma. Selle kohta olevat neil olemas kiri, see on 5 või 6 aasta eest välja antud.

Edasi kaebavad kõik talupojad, et mõisameeste [talupojad] üldse [teistele] talupoegadele vakusel õigust ei tee[14] nii, nagu see maaraamatus märgitud.

Edasi — mõisamehed ja nende talupojad tahavad kirikla ja kiriku ehitada, [andes] oma osa aedadeks, katusteks jne.

Edasi küsiti kõiki talupoegi pärijateta maa kohta, ühenduses taudi surnutega, ja kõik ütlesid ühel häälel, et kõigist, kes surnud, olevat järele jäänud lapsi ja pärijaid, ja surnute [varast] pole midagi härrastele osaks saanud.

Edasi ütlevad kõik talupojad, et neil foogti, kirikhärra, maakirjutaja, landknehti[15] ja teiste ametimeeste kohta midagi vigu või puudusi ette tuua ei ole ja ütlevad neile kõigile oma tänu.

Edasi — kadunud Johan Klenen'i ema kaebab, et eestkostjad ülemäära hoolitsevad ta päranduse eest, tema ning pärija kahjuks.

[14] *Võib ka tõlkida — nende õigustatud osa välja ei anna.*
[15] *Landkneht — lossile alluva ala (ametkonna) valitseja.*

53. Saare-Lääne piiskopi Johannes Kieveli poolt ta vasallidele 1524. a. antud privileegid

XVI sajandi esimesel poolel toimub vasallide-, kesk- ja väikeaadli maavalduse järjest kiirenev kasv piiskoppide ja ordu maavalduste arvel. Vasallide majandusliku võimu tugevnemisega käis kaasas ka nende poliitilise mõju suurenemine, mis õõnestas piiskoppide ja ordu võimu. Eriti energiliselt võitles vasallide õiguste laienemise vastu Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel (Kyvel), kes nõudis enesele läänide müümisel eelostu õigust jne. 1524. a. moodustasid rüütelkonnad, Tallinna, Tartu ja Riia linn liidu piiskop Kieveli vastu. Selle liidu survel oli Kievel viimasena piiskoppidest sunnitud ka oma vasallidele andma õige suured eesõigused (privileegid).

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III kd. (1494—1535), Riga 1910, dok. nr. 169.

Meie, Johannes Kyvel, jumala armust Saaremaa kiriku piiskop, tunnistame ja tõendame selle avaliku pitseeritud kirjaga meie endi

ja kõigi meie järglaste eest, kõigile, kes seda näevad, kuulevad või loevad, mis tahes seisuses või auastmes nad ka on, vaimulikud või ilmalikud, et meie hästi läbimõeldud meelel ja sundimatult ehk vägivallata, meie auväärse kapiitli tahtmisel ja volitusel oleme lubanud, andnud ja armulikult annetanud meie lugupeetavale, ustavale Saare- ja Läänemaa rüütelkonnale [oma vürstlikku] armu ja pärimis[õiguse]. Nii et nemad seda peavad omama ja kasutama samuti, kui [juba] kasutab, omab, tarvitab ja pärandab lugupeetud ja ustav rüütelkond Riia ja Tartu piiskopkonnas, [millist pärimisõigust] võivad [kasutada] niihästi mehed kui naised. Niisamuti peavad nad kõik kasutama armu ja pärandit, ka vanu kombeid ja õigusi ja neistsamadest [vanadest kommetest] omakorda selgesti tõestatud [õigusi], mitte midagi ja mitte kedagi välja arvates. Ja seda meie armu ei pea kasutama kodanikud ega talupojad, kes on mitteaadlikud, ja kes peavad sellest täielikult eraldatud olema ja mitte selle alla käima või seda pärima.

Kuid läänimõisad, mis meie õndsad esiisad, [piiskopid] härra Peter Weddeberch[1], härra Johan Orgas[2] ja meie oleme läänistanud meie piiskopkonnas oma tulumõisatest, mis on Saaremaal, [need] hoiame endile ja meie järglastele. Need peavad läänioiguse järgi jälle tagasi langema meie kirikule, meile isiklikult ja [meie] järglastele, ega pea mitte sisalduma selles armu- ja pärimis[õiguses]. Seda meie armulikku annetust ja kinkimist on meie lugupeetav ja ustav rüütelkond meilt ja meie auväärselt kapiitlilt suure tänuavaldusega vastu võtnud. Ka peavad nemad vabad olema [avalikust] kuulutamisest ja neil peab olema õigus oma mõisu osta ja müüa, kellele nad tahavad, ilma igasuguse pakkumiseta või kuulutamiseta. Kuid meile ja meie kiriku järglastele hoiavad nad alles truudusevande ja teenistuskohustuse nende privileegide ja õiguste kohaselt. Ka peab olema vaba edasikaebamisõigus üldisele maapäevale igaühel, kellele see meeldib. Ka on meie ja meie lugupeetava ustava rüütelkonna vahel nii mõningadki lahkhelid ja eksimused kaua püsinud ja kestnud. [Seetõttu] oleme meie neilt artiklite [näol saadud kaebused] üles tähendanud ja anname neile meie alljärgneva armuliku vastuse ja [lubaduse selle] pidamises, [nii] nagu selles meie pitseeritud kirjas öeldud ja tõotatud on ja mida meie — selle meie kirja jõul — tõotame pidada.

1. Esiteks — alustades [küsimusega] jumalasõnast ja pastoritest kihelkonnakirikutes jne.[3] Meie oleme küll rahul sellega [ja tahame], et armurikas jumalasõna, nagu seisab pühas evangeeliumis vana ja uue testamendi järgi, ilma inimeste seadmisteta, nii nagu on jutlustanud Kristus meie issand ise ja tema pühad apostlid, saaks jutlustatud ja õpetatud võltsimatult. Meie tahame kogu meie võimuga ka selle poole püüda, et pühitseda kihelkonna kiri-

[1] *Petrus Wetberch (1471—1491).*
[2] *Johannes III Orgas (1492—1515).*
[3] *Rea punktide alguses on ära toodud rüütelkonna vastava kaebuse artikli esimesed sõnad.*

kute peale [ametisse] häid pastoreid, kes sealsamas nende all olevatele kristlikele lammastele — vaestele talupoegadele kristlikku usku peavad õpetama ja püha evangeeliumi jutlustama ja kihelkonda hästi teenima ilma igasuguse erandita. Ja kui meie lugupeetav, ustav rüütelkond peaks teadma ausaid, jumalakartlikke, mõistlikke ja pühas evangeeliumis õpetatud inimesi, [ja] tahaks neid meile esitada — kui meie neid [siis nende teadmiste poolest] üle oleme kuulanud, võime meie küll lubada kristliku usu kasvatamiseks vaeste talupoegade hulgas, et nemad selleks määratud saavad kihelkonna kirikute pastoriteks. [Ka siis], kui neid meile esitavad kihelkonna inimesed, peavad nad saama kinnitatud meie ja meie auväärse kapiitli poolt [ja] jääma kihelkonnakiriku peale niikauaks, kuni nad on seal kasulikud ja kihelkonna inimestelt [nõutavaid andameid] mitte rohkem kasutama kui pügalpuu järgi ja rahakümnisena [ette nähtud on] ning tarvitama oma mõisa tulusid. Meie auväärse kapiitli ja lugupeetava ustava rüütelkonna nõusolekul tahame meie ka ühe seaduse teha, mille järgi nemad[4] peavad käima, et vaesed talupojad jääksid kahjuta.

2. Teiseks — kohtust ja seadusest, meie ja meie auväärse kapiitli ette kutsumise õigusest. Meie võime küll sallida ega ole meile vastumeelne, et meid ja meie auväärset kapiitlit kutsutakse kohtuasjus ette ja meilt aru päritakse vanaviisi nelja meie vannutatud nõuniku ees meie auväärsest kapiitlist ja kümne meie vannutatud nõuniku ees meie lugupeetavast ja ustavast rüütelkonnast, kes peavad õigust mõistma mõlemale poolele seaduse järgi, kuid tingimusel, et igaühele, kellele see niiviisi meeldib, [jääks õigus] edasi kaevata oma asjus Rooma keiserliku majesteedi kammerkohtusse. Kuid meie lugupeetavale ustavale rüütelkonnale jääb vanaviisi alles edasikaebus üldisele maapäevale, nagu eespool öeldud.

3. Kolmandaks, kui kauakestva viivitamise tõttu ei saada [sellist] seaduspärast [kohtu]otsust, siis tahame meie sel viisil pidada: meie tahame, jumal aidaku [meid] nõuga, meie auväärse kapiitli, nelja meie vannutatud nõuniku ja meie lugupeetava ustava rüütelkonna kümne kohtuniku tahtmisel ja volitusel ning koos meie nõuandjatega pidada igal aastal üht meespäeva, kuhu igaüks võib tulla ja nõuda oma õigust piiskopkonna seaduste järgi. Seda [meespäeva] peab niiviisi peetama: igaüks peab oma relvad maha panema sellest tunnist peale, kui meie foogti ja lugupeetava ustava rüütelkonna pealiku poolt on kuulutatud rahu. Ja need, keda leitakse sõnakuulmatud olevat ja tülitsemas, peavad saama karistatud meie piiskopkonna seaduste järgi, olgu see võõras või piiskopkonna mees. Meie tahame ka korraldada, et valvet mõlema värava vahel peavad vanaviisi meie teenrid. Sel ajal, kui meie ja meie auväärsed ja lugupeetavad nõunikud istungit peame — peavad need [teenrid] ära hoidma ohjeldamatut käitumist. Igaüks peab rahul olema seaduslikkusega ja oma asja ajama kohasel kristlikul

[4] *S. t. kirikuõpetajad.*

[viisil], ilma vägivallata. Kui keegi tunneb, et meie ja meie auväärsete ja lugupeetavate nõunike poolt langetatud otsuse läbi tema õigustele on kahju tehtud, see peab andma oma kaebuse artiklid teada selleks, et meie ja meie kohtunikud nõu peaksime; ja siis tahame meie koos meie auväärse lugupeetava nõukoguga lähemal meespäeval sellised, ükskõik kelle poolt esitatud kaebuse artiklid ette võtta, küpselt kaaluda ja arutada, et mõlemale poolele õigust sünniks ja [kui vaja on] kaebus tühjaks teha ning [sellest] kuulutada selleks, et mitte keegi ei tohiks kaevata meie auväärse nõukogu kohtu üle. Ja mis meespäeval meie ja meie auväärsete lugupeetavate vannutatud nõunike poolt õiguse poolest otsustatud saab, peab meie piiskopkonna Meeskohtu kohtunik ilma mingit vabandust vastu võtmata kombekohaselt ja vana viisi järgi, nagu see on nõutav vana seaduse järgi, kuue nädala jooksul täide viima niihästi ilmalikele kui vaimulikele, et mõlemale poolele õigust mõistetaks viivituseta. Meie piiskopkonna meeskohtunikkudel peab ka vaba võimu olema piiskopkonna seaduste elluviimiseks ja kus neid nõutakse õiguse poolest, [seal] peavad nad tõrkumatult õigust mõistma igaühele, niihästi vaimulikele kui ilmalikele. Selle vastu ei pea ükski meie kiri või keeld kasutatud saama või aitama. Ka peab meie haagikohtunik õigust mõistma ka ilmalikele, kui nad [seda] nõuavad, ilma igasuguse viivituseta — piiskopkonna seaduste järgi.

4. Neljandaks, selle kohta, et rüütelkonda ja nende vanemaid [kokku] ei kutsuta ja [et me] ei nõudvat kümmet kohtunikku, kes on nõukogu liikmed, maa- ja kirikuasjade [otsustamisele] jne. Meie tahame end nende suhtes edaspidi üleval pidada kombekohaselt ja mitte midagi otsustada või teha ilma meie auväärse kapiitli ja nende kümne [meheta] meie lugupeetava ustava rüütelkonna hulgast ja nende vanimate kohtuniketa ja nõuniketa, vaid neid selle juurde kutsudes ja mitte midagi toimetada ilma neilt nõu [küsimata]. Meie tahame ka meie lugupeetavat, ustavat rüütelkonda ja nende nõukogus istuvaid vanemaid pidada ja hoida võrdselt meie auväärse kapiitliga kõigi tavade järgi. Ja kui meie neid või ka üldist rüütelkonda kirjateel kutsume enda juurde tulema, peavad meie ametimehed kihelkonnakirjad laiali saatma mõisast mõisa ja igaüks peab end selleks ette valmistama, et sellega ei sünniks mingit kahju meile ja kirikule ja üldisele heakäekäigule.

5. Viiendaks — ühe uue maahärra valimiseks peale meie lahkumist surma läbi jumala tahtmisel, oleme meie sel viisil kokku leppinud meie auväärse kapiitliga [ja] lugupeetava ustava rüütelkonnaga, et meie auväärsel kapiitlil peab olema ja alles jääma oma vaba valimisõigus. Kuid [ühtlasi on] nii otsustatud, — kui nemad siis peale meie surma toimetavad jumala tahtmist mööda, peavad nad kirjateel kokku kutsuma meie lugupeetava ustava rüütelkonna ja sedasama tegema nende vanematega, kümne nõukogus istujaga, [nende] tahtmisel, nõusolekul ja volitusel. Ja on

see toimunud, peab meie lugupeetav ustav rüütelkond valimisotsuse alla [oma vabal] teadmisel riputama oma pitseri meie auväärse kapiitli pitseri kõrvale — enama kindluse, õigsuse, armastuse ja üksmeele [jaoks]. Ja kes sel viisil üksmeelselt saab valitud meie auväärse kapiitli poolt ja heaks kiidetud ning vastu võetud meie lugupeetud ja ustava rüütelkonna poolt, sellele peavad meie auväärne kapiitel ja lugupeetav ustav rüütelkond [tema] täielikku valdusesse üle andma kirikud, lossid ja kindlused — vastavalt maapäeval antud retsessile, ja teda kaitsma elu ja varaga ning hoidma piiskopkonnas. Kuid [ühtlasi on tehtud] selline otsus, et seesama valitud uus maahärra peab enda juures asemikena kaht [meest] meie auväärsest kapiitlist ja kaht meie auväärse ja ustava rüütelkonna [hulgast], nendega nõupidamiseks ja tegutsemiseks, nii kaua kuni ta saab kinnitatud paavsti või keiserliku majesteedi poolt, kes juhivad ja kaitsevad kristlikku [maailma].

6. Ka seda on meie lugupeetav ja ustav rüütelkond palju kordi nõudnud, et vaimulike kohad meie toomkiriku juures oleksid loodud, tehtud ja asutatud aadlile ja nende lastele ja on ette toonud, et meie esiisad, selle maa päritoluga aadlikud, kes end on pühendanud jumalale — esimesed kuuskümmend aastat on olnud praostid [ja] dekaanid ja auväärseim osa meie auväärsest kapiitlist on olnud aadlikud ja on seda ka praegu, [seepärast] tahavad ja nõuavad [nad, et] ei lubataks enam ühtegi mitteaadlikku meest vaimuliku kohale, ja kuna meil on veel mõned mitteaadlikud isikud meie peakiriku juures, [siis] nõuavad nad, [et] laseksime nad erru ausa otsusega ja läänistaksime vaimulike ametkohad uuesti aadlikele. Selle peale oleme meie neile niiviisi teatanud, et mitteaadlist inimestele peavad jääma vaimulikud kohad nende eluajal, kuid peavad päeva ja ühe aasta jooksul valima koadjuutoreid meie lugupeetava ustava rüütelkonna lastest, keda [nende] vanemad peavad koolitama. Need peavad salvo privilegio optionis'e[5] põhjal saama need vaimulikud ametkohad peale nende [vanade vaimulike] surma läbi lahkumise. Ja nii [peavad need ametkohad] igavesti jääma [neile] selleks kohaseile aadlikele, kes võivad tõestada oma aadlikku päritolu kõigi oma isa- ja emapoolsete nelja esivanemaga, nagu välismaal paljude kirikute ja paikade juures kombeks olevat. Ka seda ei taha ega või meie lugupeetav ustav rüütelkond mingil viisil kannatada, et meie auväärse kapiitli liikmed elavad välismaal või kusagil mujal. Nad on meid palunud, et kui need inimesed välismaal või ka siin maal [väljaspool piiskopkonda] end ülal peavad, neid kutsuda kohale ilmuma kaheksa kuu jooksul ja siin elama hakkama vaimuliku koha kaotamise [ähvarduse] juures. Ja kui nad kohale ei ilmu, nõudma neilt nende vaimuliku ametkoha äravõtmist ja selle läänistamist nende[6] sõpradele ja lastele. Sest neil raskeil ja käärivail [aegadel] on neil vaja palju nõuannet ja inimesi. Ka ei taha

---

[5] *Salvo privilegio optionis — abilise eelisõigus.*
[6] *S. t. aadlike.*

[nad] enam [piiskopkonnast] välja anda ei mingil viisil mingit raha või maksu — ainult härra doktor Lohn'ile kakskümmend viis kuldnat tema truu teenimise eest. Selle nende palve oleme meie oma auväärse kapiitli nõul ja kaasteadmisel vastu võtnud ja nõus olnud nii tegema ning kinnitanud selle kirja jõul ja väel igaveseks püsimiseks.

7. Tulude pärast oleme meie niiviisi kokku leppinud meie auväärse kapiitliga ja lugupeetava ustava rüütelkonnaga, et need peavad jääma tuleva nelipühini[7]. Mida vahepealsel ajal kasutavad Riia, Tartu ja Tallinna kapiitlid, peab meie auväärne kapiitel ka kasutama.

Kuid neil raskeil, ägedail ja käärivail aegadel tahame meie selles küsimuses kõige vähem [nõuda]. [Koormised] meie kiriku tulude jaoks peavad saama kergendatud. [Kui] selles kristliku korralduse [küsimuses] välismaal näiteks keiserlik majesteet, kuurvürstid, vürstid ja isandad, Liivimaal aga isandad ja maaseisused teevad maapäeval ühe teistsuguse korralduse rentide asjus, siis peab selle [korralduse hüvesid] kasutama ka meie lugupeetav, ustav rüütelkond.

8. Pantimise pärast kaebab lugupeetav ustav rüütelkond rängalt jne. [Selles asjas] peab sel viisil pidama, et ühe asustatud adramaa eest — välja arvatud kümniseadramaad[8] Saaremaal, need peavad vanaviisi jääma — peab võtma ja andma kakssada marka asustatud adramaa eest ja selle eest [seda] üles kirjutama ja pantima. [Pant]kirjad peavad olema niisugused, nagu see on kombeks ja peetakse meie kirikus.

9. Kuuendaks[9], kuna lugupeetav ja ustav rüütelkond ei taha olla meie poolt ähvardatud ja kahju saada. [Selle tõttu] tahame meie nende vastu olla kõige aupaklikkusega ja mitte kedagi ähvardada ega talle kahju teha, vaid igaüht ainult õiguse järgi karistada ja karistada lasta meie auväärsete kümne kohtuniku läbi, selleks et igaühele tehtaks õigust.

10. Mis sõjasulaste [pidamiseks minevaisse] maksudesse puutub, kuna seda [ei saa nõuda] õiguse järgi ja see on vaid palve, [siis] võime meie küll lubada, et see edaspidi ära jääb, kuid kui see on hädavajalik sellele maale, peab siiski igaüks sel viisil olema, end pidama ja välja saatma [sõjasalga] hobustega, raudrüüdega, sõjariistadega ja sõjasulastega, nagu see jumalale, inimestele ja maale teada on ja tema tahtmine ning ta kohustus on oma isanda ees. Ja mida nad sõjas võidavad ja saavad, peavad nad [endale] pidama; saavad nad ka kahju, peavad nemad [ise seda] kandma. Samuti peab ka meie lugupeetav ustav rüütelkond vanaviisi vaba olema valve- ja vahiteenistusest ja ei pea neid sunnitama rohkem teenima Liivimaa kaitseks ja tõrjeks kui vanasti. Ja [peavad nad]

[7] *4. juunini.*

[8] *Kümnist tasusid Saaremaal üksjalad, vabadikud ja adratalupojad ainult nende valduses olevalt uudismaalt.*

[9] *Käesoleva üriku 9. punkt on vastuseks rüütelkonna kaebuse punktile nr. 6.*

sisemaal ning mitte väljaspool teenima nende õiguste, kommete ja privileegide järgi, mille juurde meie neid armulikult jätame.

11. Suurte kõigi poolt kasutatavate teedega ja maavaldustega tuleb neil nii pidada, et iga isand kaitsku oma teid ja hoidku neid rikkumise eest ja samuti [hoidku] metsi vanaviisi. Meie tahame kaitsta lugupeetavat ja ustavat rüütelkonda ka selle maa elanikkude vastu, isandaid ja linnu mitte koormata sõjateenistustega, ka [ei taha me] ühtegi sõda või vaenu heaks kiita nende nõusolekuta või [kellelegi] kaasabi osutada.

12. Seitsmendaks, mis puutub varustamisesse jne. [Selles] tahame meie oma kohustusi pidada lugupeetava rüütelkonna vastu ja meespäevadel ning kokkutulekutel kõigiti sündsalt ülal pidada nende pealikut ja kümmet kohtunikku, nende vanemaid, kes meie nõukogus istuvad meeskohtunikuga, pidades sellega täiesti sel viisil, nagu peetakse Riia peapiiskopkonnas. Ja kui meie neid kasutame saatkondades või lähetustes, peavad nad meid teenima meie kulul, toidul ja [meie] sõiduvahenditega.

13. Kaheksandaks, [mis puutub] keelu alla pandud varadesse, oleme meie küll rahul, et need jäävad nende omanikele. Kui selles küsimuses on nõudmist, [siis] võime meie seda küll sallida, et nad seaduse järgi kutsutakse meespäevale, kus igaühele peab õigust tehtama, nagu seisab eespool.

14. [Olukorda] piiskopkonna foogtidega tahame me meeleldi muuta ja määrata meie valitsemisaja kestel piiskopkonna foogtideks niihästi Lääne- kui Saaremaal mitte kedagi teist kui ainult meie lugupeetava ustava rüütelkonna hulgast. Neile [foogtidele] tahame meie nende vande all käskida, et pärast meie surma läbi lahkumist jumala tahtmise järgi, ei pea meie piiskopkonna losse, kindlusi ja mõisu kellelegi [muule] üle antama [kui] ainult meie auväärsele kapiitlile ja meie lugupeetavale ustavale rüütelkonnale, kes siis neid kõigiti nõuetekohaselt peavad. Ka peavad meie piiskopkonna foogtid oma vande kohaselt hoolsalt tähele panema meie kiriku talupoegi, et neile kahju ei tehtaks ega saaks neile enam peale sunnitud [kui] nende vanad koormised. [Nad peavad silmas pidama] ka [seda], et meie lossid saaksid kindlustatud ja varustatud kõige hädavajalikuga. Meie tahame neid ka käskida karmilt kasutada ilmaliku kohtu õiguse mõõka, et julm tapmine ja surnuks löömine peavad kaelakohtuliselt karistatud saama valju seaduse [alusel].

15. Üheksandaks, [mis puutub] retsesside pitseerimisesse jne., [siis] peab see [praegusel kujul] jääma kuni tulevase maapäevani. Mis siis jääb nagu kord ja kohus ning teiste isandate ja seisuste juures tarvitusele võetakse, selles ei taha ka meie teistmoodi olla.

16. Kümnendaks, [mis puutub] lepingutesse jne. Meie [mõisate] valitsejad peavad end sündsalt ülal pidama meie lugupeetava ustava rüütelkonna vastu ja ei [tohi] kellelegi keelduda [välja andmast] tema talupoega. Meie tahame ka üht uut üldist lepingut sõl-

mida meie auväärse kapiitliga ja lugupeetava ustava rüütelkonnaga, [mis] jääks igavesteks aegadeks. Ka ei pea meie valitsejad enam koormama meie lugupeetavat ustavat rüütelkonda ja nende alamaid varastatud varade kolmandiku [nõudmisega], vaid laskma need kõik täielikult välja anda.

17. Üheteistkümnendaks — meie kantslerist ja kirjutajast. Need peavad sündsalt käituma meie lugupeetava ustava rüütelkonna suhtes ja neile kahju mitte tegema. Kõige tähtsama otsuse [dokumendi] pealt meie majesteedi pitseriga — peavad võtma ühe ungari kuldna ja mitte enam; lihtsailt otsustelt ja lepinguilt, ühe reini kuldna; nõudmistelt ja otsustelt paberil — horni kuldna[10], meie kantseleist väljaminevailt eeskirjadelt, kui neid nõutakse — ühe veeringu[11]. Ja meie mõisnikud Saaremaal peavad jääma meeslääni õigustesse, nagu seisab eespool, oma meeslääni õigust kasutama vanaviisi ega pea neid selles takistatama. Seda armu, kogukäe õigust, väljakutse ja edasikaebuse õigust, kõiki privileege, vabadusi, õigusi, kombeid, pruuke, omandit, mida meie lugupeetav ustav rüütelkond seniajani on omanud ja nüüd meilt saab, tahame meie neile meeleldi jätta, seda parema meelega armulikult suurendades kui vähendades. Ja seda kinnitame selle meie kirja jõul ja väel alati ja kindlalt igavesteks aegadeks. Meie lugupeetav ustav rüütelkond on [omalt poolt] jällegi seda meile lubanud ja tõotanud — jätta meile ja meie auväärsele kapiitlile kõik meie au ja õigused, mis meil nüüd on ja alles hoiame, [et me saaksime] meie armsa ja truu rüütelkonna neid privileege ja õigusi, mille juurde meie neid armulikult jätame, ja [samuti nende] elu ja vara aidata kaitsta ja varjata. Selle tunnistamiseks ja tõe veel suuremaks kinnitamiseks on sellest kirjast igaveseks meelespidamiseks tehtud kaks sama sisuga [ärakirja], [neist] üks pitseeritud meie majesteedi[12] pitseriga ja meie auväärse kapiitli pitseriga, mis on välja antud meie lugupeetavale ustavale rüütelkonnale. Teine, meie juurde jäetud [kiri on] ka pitseeritud meie ja meie auväärse kapiitli pitseriga, samuti tunnistuseks ja igaveseks kinnituseks pitseeritud meie lugupeetava, ustava rüütelkonna pitseriga, nende kõigi nimel. See on antud ja kirjutatud meie Haapsalu lossis neljapäeval pärast püha neitsi Lucia päeva[13] viiesaja ja kahekümne neljandal aastal pärast meie armsa issanda Jeesuse sündi.

---

[10] *Liege'i piiskopi Johannes Horni poolt münditud kuldnate nimetus muutus Liivimaal madala kullasisaldavusega Madalmaade kuldnate üldnimetuseks.*

[11] *Vt. nr. 42, märkus 6.*

[12] *1520. a. nimetas Saksa keiser Karl V Saare-Lääne piiskopi riigivürstiks.*

[13] *15. detsembril.*

54. Liivimaa ordumeistri üleskutse Tartu piiskopkonna seisustele seoses Tartu linnas 10. jaanuaril 1525. a. puhkenud rahutustega

Seoses reformatsiooniliikumisega tekkisid Liivimaa linnades stiihilised rahutused, milles peamist osa etendas linnakehvistu. 7. jaanuaril 1525. a. kihutasid rahvahulgad Tartus preestrid ja mungad kirikutest ja kloostritest välja; pildid ja kujud kirikutes põletati ja purustati. 10. jaanuaril rahvahulga ja piiskopi sõjasalga vahel tekkinud kokkupõrke juures sai mitu eestlast ja sakslast surma ning paarkümmend inimest haavata. Et ära hoida rahutuste laienemist sõlmisid rikkad kaupmehed raega eesotsas aadlike ja vaimulikega kokkuleppe. Foogt andis piiskopilossi üle rikaste linnakodanike ja aadlike poolt moodustatud komisjonile.

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III kd. (1494—1535), Riga 1910, dok. nr. 173

Kõrgeaulisele vürstile, meie armulisele isandale, Liivimaa ordumeistrile on pärale jõudnud Tartu piiskopkonna auväärselt kapiitlilt, lugupeetavalt rüütelkonnalt ja aulikult linnalt kiri sellise järgneva sisuga, et teisipäeval pärast kolmekuningapäeva[1] siinsamas Tartus on piiskopkonna auväärse foogti läbi tekitatud üks mäss ja [sõjariistus] kokkupõrge, nii et kaks kodanikku said raskesti haavatuna surma, mispärast kogukonnal oli põhjus lüüa häirekella, relvastuda, haarata kaitserüüd ja muid sõjariistu, samuti suurtükid lossi ette tõmmata, kavatsedes väevõimuga võita piiskopkonna foogti. Et [olukord oli] niisugune, [siis] olid piiskopkonna härrad ametimehed ja neli [esindajat] linnast, soovides ära hoida veel suuremat kurja ja verevalamist, võtnud lossi oma valdusesse. Sellepärast paluvad Tartu piiskopkonna seisused minu kõrgeaulist armulist härrat, kas tema vürstlik arm [ei] tahaks teatada [sellest] jumalas auväärseimale vürstile ja isandale, härra Johannesele, Riia peapiiskopile, Tartu ja Tallinna piiskopile[2], nende auväärsele isandale, [ja] et tema vürstlik arm ütleks neis asjus järgmiselt. Selleks, et selleläbi jälle ei tuleks mässu ja verevalamist, oli minu armuline isand silmas pidanud eriti [seda], et kuna see Tartu piiskopkond asub armuta venelaste ees, siis pole hädavajalikumat [asja], kui et seal valitseks rahu ja üksmeel. Peale selle on kõrgeauline vürst, minu armuline isand, jumal teadku seda, täiesti vastumeelselt kuulnud seda, mis tema armulikkust kurvastab ja [teda] murelikuks teeb, et on tekitatud sellist rahutust ja kokkupõrget, mille tõttu ümberkaudsed naabrid, iseäranis venelased võiksid leida põhjust, sellele maale — Liivimaale peale tungida ja [talle] kahju teha, mida nad võib olla oleksid tahtnud teha, kui nad poleks olnud teise vaenuga seotud. Nii on kõrgeauline vürst, minu armulik isand [ordumeister] Tartu piiskopkonna seisuste soovil ja palvel lasknud seda asja esitada kõigeauväärsemale peapiiskopile. Minu armulik

[1] *10. jaanuaril.*

[2] *Johannes V Blankenfeld oli kõik need piiskopikohad enda kätte haaranud.*

isand [ordumeister] leiab niisiis, et niisugune rahutus ja sobimatus meie armulist isandat [piiskoppi] tõsiselt kurvastab ja [piiskoppi] vabandab [see], et tema arm pole selles süüdi ja pole selleks andnud mingit põhjust. Kuna kõige auväärsem härra Riia peapiiskop, Tartu ja Tallinna piiskop meie aulik isand pole Tartu piiskopkonna seisustele takistusi teinud nende eesõigustes, õigustes, vabadustes, vanades tavades ja kommetes, ega taha edaspidi neile sugugi takistusi teha nende privileegides, õigustes, vabadustes, vanades kommetes ja tavades, [ega] neid teotada või nõrgendada, kiidab kõrgeauline vürst, meie armuline isand [ordumeister] seda väga ja oma armulikkuses on [ta] heatahtlik ja armulik arvamus, et Tartu piiskopkonna seisused omalt poolt nende aulist isandat laseksid jääda tema auliku vürstliku armulikkuse võimu, õiguste, vabaduste, vanade kommete ja kõige muu juurde, mida varem kasutanud tema vürstliku armulikkuse kiiduväärse ja leebe mälestusega eelkäijad ja [mida] tema vürstlik aulikkus seni omanud ja kasutanud. Selleks, et jälle ei tekitataks mingit mässu, millest ümberkaudsed naabrid, venelased põhjust leiaksid tulla kahju tekitama ja kallale kippuma sellele maale. Sest Tartu piiskopkonna seisustele on teada, et ümberkaudsete naabritega on küllalt tegemist olnud, ja et sellele maale ei saa olla midagi kahjulikumat kui sisemaine mäss, lahkhelid ja omavahelised tülid. Sellepärast tahab kõrgeauline vürst, minu armulik isand [ordumeister] heatahtlikult loota ega kahtle, et teie auväärsed, väärikad ja aulikud [isandad] kui rahuarmastajad saavad selles asjas üldise hea käekäigu edendamiseks niiviisi nägema, tegema ja [asjast] aru saama, et see [asi] lahendataks heatahtlikult, rahus ja üksmeeles, et [mõistliku] äranägemise vastu sellest ei tekiks tapmist, surnukslöömist, verevalamist ja veel muud sellist, mis selle maa üldisele kasule halba ja kahju teeks, see olgu ära hoitud jne.

55. Väljavõte Harju-Viru rüütelkonna poolt Liivimaa ordumeistrile esitatud kaebusest Tallinna linna peale, milles räägitakse, et linlased ja uue usu kuulutajad ässitavad talupoegi nende isandate vastu üles. 1527. a. märtsi algus

Aastail 1521—1524 Liivimaal levima hakanud reformatsioonipropaganda avaldas linnade kaudu mõju ka talupoegadele, kes olid eriti vastuvõtlikud kõigi inimeste võrdsuse ideele. Harju- ja Virumaalt tuli juba 1524. a. kevadest alates teateid talurahva käärimisest. Septembris toimus Kiviloo mõisas talupoegade vastuhakk, mis veriselt maha suruti. 1525. a. sügisel teatas Tartu piiskop, et talupojad on loobunud võlgade ja rendi tasumisest.

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III kd., Riga 1910, dok. 242.

Ja kui meie talupojad vilja, põletuspuudega ja teiste maasaadustega linna tulevad, viivad nad[1] talupojad enda juurde oma

[1] *S. t. linlased.*

majadesse ja kauplevad nendega seal nagu ise tahavad, ja õpetavad neile uut usku, et talupoegadel ei olevat enam vaja oma isandaile sõnakuulelik olla. Nad teevad neile selgeks, et nad olevat sama head kui nende isandad, ja annavad neile reedel ja veel muudel päevadel liha süüa. Kui nüüd talupojad koju tulevad, peavad nad oma isandaile ja ülemustele sõnakuulelikud olema, selleks ei saa neid aga enam sundida — kui neid talupoegi siis karistatakse, siis põgenevad nad linnadesse, kus neid hästi vastu võetakse.

56. Väljavõte Tallinna rae nõupidamisel 1532. a. jaanuaris vastu võetud otsusest, milles räägitakse talupoegade raskest olukorrast Liivimaal

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III kd. (1494—1535), Riga 1910, dok. nr. 298.

4. Neljandaks — võlastunud pärustalupoegade kohtuliku ettekutsumise pärast arvab aulik raad mitte soovitava ja õige olevat astuda nõutud kokkuleppeisse ja [sõlmida] lepinguid selle maa isandatega rüütelkonna [hulgast], silmas pidades selle maa talupoegade vara äraröövimist ja igavest rõhuvat orjust. Kust kohast ja missugusest tõestatud põhjusest on see [orjus] siia toodud ja sisse seatud, selle kohta pole olemas kindlat ja tõepärast teadet. Siiski pole teadmata, et mõned selle maa talupojad — eriti Harjus ja Virumaal, alguses mitte päris[-orjad], vaid vabad olid olnud ja kiiduväärse [ning] leebelt mälestatava, kuninglikult auväärse Taani [kuninga] poolt koos maadega ja linnadega, mille all nad asunud, olid üle kantud ja jäetud Saksa rüütliordule ilma igasuguse orjuse kohustuseta, lahtiselt ja vabalt, nagu nad varem olnud, milliseid [õigusi] nemad endiselt nagu kord ja kohus pidid kasutama. Niisiis järelikult see vara röövimine ei pärine loomulikust või õigesti uuritud jumalikust ja kirjutatud seaduse põhjusest [ja] pole [niiviisi] senini küllalt teatavaks saanud ja tõestatud. [Sellepärast] ei ole aulikule raele sobiv ega sünnis nõus olla sellise lepinguga ja ühendusega vaeste, viletsate, mahajäetud inimeste igaveseks surveks ja rõhumiseks, mööda minnes ja rikkudes linna seadusi, vanu traditsioone, eestleitud ja senini alleshoitud kombeid.

57. XVI sajandi lõpust pärinevad määrused talupoegade koormiste ja kohustuste kohta Eestimaal

Allpool on toodud XVI saj. lõpus Eestimaa rüütelkonna pealikuks olnud Tõnis Maydelli paberite hulgas säilinud määrused talupoegade kohta.

Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands..., herausgegeben von Dr. F. G. von Bunge und Dr. C. J. A. Paucker, VI kd., Reval 1851, lk. 215—220.

Talurahvakorraldus

Kuidas nad peavad ennast oma ülemuse vastu ülal pidama kõigi andamite, maksude, kümniste, ümberasustamiste, koormiste, müümiste ja kõigi muude juhuslikkude teenimiste suhtes, [täitma]

kohust isandate vastu, [pidama] kaalusid [ja otsuseid] piirivahede asjus, mõõtude võltsimise [küsimustes ja andma] sööke, jooke ja kõike, mis saab osaks ja kuulub ülemusele vakustel, töö, väljaminekute ja varustamise [osas], mitte midagi välja arvamata. Trahvid ja karistused [õiguse] rikkumise eest; armu [andmise õigus] aga on igal ülemusel.

Aasta-vakused

1. Kõik vanad sissetulekute puudujäägid, mis on jäänud tagantjärele eelmisest aastast, peavad nad sisse tooma, maksma ja õiendama.

2. Selle järele tooma kõigepealt vakuandamid vakukorra kohaselt — 1 veise, 1 sea, 1 lamba, kanu, mune, võid, leiba ja mis veel muidu vana kombe järele vakuste suuruse järgi tuuakse.

3. Selle peale võtavad härrased või valitseja vakuraha maa ja paiga korra järele, koos võlgujäänud osaga, puudujäägi ja kirikukümnisega.

4. Selle järele kutsutakse kas vakukupja[1] või landknehti[2] poolt välja: kellel kaevata on see kaevaku ja kaevaku kõvasti, [nii et ta tõestada suudab], kui ta ei taha langeda vakukaristuse ja otsuse alla. Vakukaristus on 4 paari vitsu ja üks vana mark[3]. Kes valesti kaebab, pannakse kirikupakku. Kui need on kaelakohtu-asjad, siis on määratud teine karistus kirjutatud seaduste järgi.

5. Õigete ja tõendatud kaebuste kohta tehakse maaõiguse ja asja iseloomu järele otsus ning aru ülemuse ja 6 kogenud varaka talupoja poolt.

6. Selle peale peab, nii tihti kui vakust peetakse, ette loetama need alljärgnevad reeglid, mille järele talumees teab ennast seada ja kurjast hoida.

7. Keegi ei pea julgema või katsuma maha salata haritud põldusid, nagu ale-põldusid, metsa-alesid, uudismaid, rendipõldusid[4] ja sellesarnaseid, mille eest kuulub ülemusele maks või kümnis. Kes sellelt tabatakse, selle külvatud tükid langevad ühes viljaga ülemusele. [Trahviks] valitsejale üks mark, kööki 1 lammas ja 14 päeva vee ja leiva peale vangi.

8. Kes maksu ja kümnist ei tasu enne mardipäeva[5], misajaks peab, on vana [kombe] järele teinud kurja 1 marga eest, või olgu, et tal on muidu õige ja tõepärane vabandus.

9. Ei tohi ka keegi majas pidada või anda ulualust ühelegi tundmatule või võõrale, olgu need sakslased, talupojad, mees või naine, ta peab sellest teatama mõisa. Kui juhtub, [et antakse varjupaika] kurjategijatele, nagu varastele, mõrtsukatele, röövlitele ja teistele

---

[1] *Originaalis valesti kirjutatud Thäter (peaks olema Tegeter).*
[2] *Vt. nr. 47, märkus 1.*
[3] *Vt. nr. 42, märkus 5.*
[4] *Originaalis: Busch-Acker, Lombsen, Rödinge, Huer-Acker.*
[5] *Mardipäev — katoliku kalendri järgi 11. november, luteri kalendri järgi 10. november.*

rahututele jooksikutele pahategijatele ja keegi selle pealt tabatakse, kannab külalise võõrustaja sama karistuse [kui varjul olnud kurjategija?].

10. Ei tohi keegi müüa külas õlut, kui talle see pole ülemuse poolt lubatud, vastasel korral teeb ta esimesel korral kurja pool marka, teisel korral ühe marga, kolmandal korral [kaotab] vaadi õllega ja kõigega.

11. Ei tohi ka ükski, vitsahirmu juures, jätta pastorile andmata maksu ja kümnist, mis ta oma maalt peab aastas andma.

12. Ei tohi keegi elada oma naisega, ilma et nad oleksid abiellu heitnud, vaid peab laskma end kirikus, kristliku korra järele poole aasta jooksul laulatada. [Vastasel korral] karistus kirikule 2 marka, ülemusele 2 marka, pastorile 2 marka või kummalegi [süüdlasele] 3 paari vitsu häbipostis.

13. Ei tohi keegi ka teiselt ära võtta ta peret[6] [vastasel korral] karistus 4 marka kirikule, 2 marka ülemusele, või peab sulast koos ärameelitajaga karistatama vitsadega kõikide selle küla meeste ees, kus see sündis.

14. Ei tohi ka ükski talumees rõhuda teist ülemäärase kasu või liiakasuga (kasuviljaga). Kui keegi sellelt tabatakse, peavad minema ülemusele kõik kasud, peasumma või väljalaenatud vili laenuandjale.

15. Ei tohi ka kellelgi olla võimu välja laenata või müüa neid asju, nagu loomad, hobused, härjad, lehmad, lambad, sokk või kits, vili, mesi, vaha, metsloomad, metsasaadused ja sellesarnased — ta peab need ennem esitama mõisas.

16. Ei tohi keegi hoida oma majas vale mõõtusid ja kaalusid; kes selle pealt tabatakse, saab kirikukaristuse 4 paari vitstega.

17. Kes võltsib [põllu] piiri, kui ta künnab; piiri-risti või märgi teise kohta viib või pöörab, seda peab maaõiguse järgi karistatama kaelakohtuliselt või 40 margaga. Siia juurde kuulub piiri ja kõnnumaa meelega süütamine ja põletamine.

18. Kes ei paranda tarasid oma põllu ja heinamaa, aedade või muu sellise ümber, see peab, kui tekib kahju, tasuma naabrile ja heaks tegema ülemusele, vastavalt selle koha kommetele — see [läheb] valitsejale jootrahaks.

19. Kes ei tule vakusele õigel ajal on [sellega] peavalitseja vastu kurja teinud — [karistus] 2 marka või 14 päeva veel ja leival.

20. Kes vakusel teist lööb, sellele peab andma kere peale nelja paari vitstega, ilma iga armuta. Haavab ta teda, leiad sa karistuse kohtu-artiklites.

21. Kes rehepeksu ajal jätab rehe tegemata[7], sellele on karistuseks esimesel korral lammas (lamba söövad teised rehepeksjad), teisel korral vangi, kolmandal korral üks paar vitsu.

---

[6] *S. t. sulaseid ja tüdrukuid.*

[7] *S. t. rehepeksule teolised saatmata.*

kuulub ülemusele kõigepealt kümnes osa.
Adramaalt — rukist — 2 punda.
Metsa-ale, uudismaad või alemaad annavad eraldi, selle järele kuidas on viljaseis ja tüki suurus;
Adramaalt — otra nii palju kui rukist.
— „ — kaera olukorra järele.
— „ — nisu samal mõõdul.
Kes palju on külvanud, annab palju.
Peale selle tasuvad nad oma vakuandamid või õlle ja kõik kulud, mis selle jaoks läheb, köögis, keldris, tallis, tulekul ja minekul:

Üks lammas
„ koorem heina
„ koorem õlgi
4 tükki kanu
} adramaalt ühe aasta pealt andamit.

2 naela peenlinast lõnga, nende oma linast
3 naela lina ja
5 naela takku
} ketravad nad; mõisast antakse selleks lina.

Villa ketravad nad ja teevad olude ja mõisapere vajaduse järele.
Üks kott adramaalt.
Üks köis.
Üks vana taaler vakurahaks.
Üks tugev tööline oma tööloomadega adramaalt iga päev ja aitavad omal leival olles [heina]töö ajal heina koristada, rukist ja suvivilja lõigata.

II. VÕITLUSED LIIVIMAA FEODAALIDE JA MOSKVA RIIGI VAHEL XV SAJANDI LÕPUS JA XVI SAJANDI ALGUSES

58. Moskva suurvürsti väed Eestis 1482. a.

XVI sajandi 30-ndail või 40-ndail aastail koostatud Voskressenski letopissist. Полное собрание русских летописей, VIII kd., Спб. 1859, lk. 214.

Samal aastal saatis suurvürst[1] väed sõdima sakslaste maadele, isand ordumeistri vastu, nende lubamatu ülespidamise pärast, kuna nad olid oma väega tulnud tema pärusmaa Pihkva kallale sel ajal, kui tsaar seisis Ugra jõel[2] ja vennad olid suurvürsti maha jätnud. Sellepärast saatis suurvürst nende vastu oma vojevoodid ühes sõjaväega: vürst Ivan Vassiljevitš Bulgaki ja vürst Jaroslav Vassiljevitši Obolenski ning Novgorodi asevalitsejad vürst Vassili Fjodorovitš Šuiski ja Ivan Zinovjevitši ühes Novgorodi sõjaväega, ning vürst Vassili Vassiljevitš Šuiski ühes Pihkva vägedega. Suurvürsti vojevoodid läksid Pihkvast välja veebruarikuul suure sõjaväega sakslaste maale mitmeid teid kaudu, põletades ja laastates sakslaste maid, tappes sakslasi ja võttes vangi. Nad jõudsid Viljandi linna alla 1. märtsil, kuid isand ordumeister oli päev enne suurvürsti vägede linna alla jõudmist põgenenud, suurvürsti vojevoodid hakkasid linnale kõvasti kallale kippuma suurtükkidest, arkebuusidest ja falkonettidest[3] ning, purustanud müüri, vallutasid Viljandis ühe linnaosa. Kuid tsitadellist hakati paluma suurvürsti vojevoode, et nad oleksid armulikud, ei võtaks neid vangi, vaid võtaks neilt lunaraha, niipalju kui nad võivad [anda]. Ordumeistrit hakkas jälitama vürst Vassili Fjodorovitš Šuiski ja suurvürsti teised vojevoodid, ajasid taga 50 versta ja ei saanud kätte, aga ta

[1] *Ivan III (1462.—1505. a.).*

[2] *1480. a. kohtusid Moskva suurvürsti väed Ugra jõel Kuld-hordi vägedega. Julgemata lahingusse astuda lahkusid tatari feodaalide väed — tatari ike Venemaal oli langenud. Samal aastal sooritasid saksa feodaalid kallaletunge Novgorodile ja Pihkvale.*

[3] *Vanaaegsed tulirelvad. Falkonetid — väikesed, sõjaväega koos liikuvad suurtükid; arkebuusid (musketid) — püssitaolised tulirelvad, mis nendest laskmisel toetati erilistele tugikeppidele.*

moonavooridest võeti palju ära sõjasaagiks. Kuid vürst Ivan Bulgak ja vürst Jaroslav võtsid Viljandi tsitadellilt endale salaja 2000 rubla ning lahkusid ühes vägedega linna alt, tsitadelli vallutamata. Sealt nad pöörasid tagasi paljude vangide ja sõjasaagiga ning tulid kõik tervetena suurvürsti juurde. Siis tõid pihkvalased suurvürstile ka sakslastelt sõjasaagina võetud kaheksa kirikukella Viljandist.

59. Saksa kaubakontori sulgemine Novgorodis 1494. a.

Voskressenski letopissist, lk. 228—229.

Aastal 7003[1] saatis suurvürst Novgorodi asevalitsejate juurde djakk Vassili Žuki ja Danil Mamõrevi ja käskis Novgorodis kinni võtta saksa kaupmehi Tallinnast ja nende kaubad üles kirjutada ning saata Moskvasse nende lubamatu ülespidamise pärast, kuna nad suurvürsti kaupmeestele Novgorodist olid Tallinnas suurt ülekohut teinud ja omavoliliselt teotanud. Mõned suurvürsti mehed olid elusalt katlas ära keedetud, ilma suurvürstile teatamata ja ilma juurdluseta. Samuti teotati suurvürsti saadikuid, kes olid suurvürsti poolt saadetud Rooma, Prantsusmaale ja Saksamaale. Ka suurvürsti vanadele Novgorodi kaupmeestele oli tehtud nende poolt palju ülekohut ja sündsusetut ning [neid] merel röövitud. Sellepärast suurvürst Ivan Vassiljevitš pani nad[2] oma viha alla, nende kaupmehed käskis vangi heita, nende kaubad toimetada Moskvasse ning nende vanad kaubahoovid ja kirikud käskis ära võtta. Ning sakslased, tundes oma süüd ja ülekohut suurvürsti ees, saatsid endi poolt saadiku Leedu suurvürsti Aleksandri[3] juurde, kes oli suurvürst Ivan Vassiljevitši väimees, palvega, et suurvürst Aleksander oleks armuline, kostaks oma äia suurvürst Ivan Vassiljevitši ees nende kuriteo ja ülekohtu pärast ja et suurvürst [Ivan Vassiljevitš] oleks lahke ning laseks vabaks kinnivõetud saksa kaupmehed. Leedu suurvürst Aleksander saatis nende palvel omalt poolt saadiku suurvürst Ivan Vassiljevitši juurde paluma nende kuritegude pärast, et suurvürst oleks lahke ja tema pärast laseks vabaks saksa kaupmehed. Samuti tuli isand ordumeistri, kogu Liivimaa ja seitsmekümne välismaa linna poolt[4] saadik paluma sama asja pärast, et suurvürst oleks lahke ja laseks vabaks saksa kaupmehed ja annaks käsu nõupidamine kokku kutsuda Narva jõe saarel maavalitsemise küsimustes. Kogu Venemaa suurvürst Ivan Vassiljevitš oli oma väimehe suurvürst Aleksandri eestkostmise ja ordumeistri ning seitsmekümne välismaa linna ja kogu Liivimaa palvete tõttu armuline ning laskis vabaks nende kaupmehed ja laskis neil omale maale minna aastal 7004[5], aprillis.

---

[1] *Vt. nr. 4, märkus 1.*
[2] *S. t. tallinlased.*
[3] *Aleksander — Leedu suurvürst 1492.—1506. a.*
[4] *Mõeldud on nähtavasti Põhja-Saksa kaubalinnade liitu — Hansat.*
[5] *1496. a.*

60. Vene kaupmeeste vangistamine Tartus 1501. a.

Voskressenski letopissist, lk. 240.

Samal kevadel vangistasid sakslased Tartus enam kui 200 meest suurvürsti Novgorodi ja Pihkva kaupmeeste hulgast, nende kaubad riisuti ära ja nad ise saadeti vangi linnadesse. Kogu Liivimaa kogunes ühtekokku ja nad läksid suurvürsti pärusmaa Pihkva linna vastu, sõdisid Pihkva maadel ja pöörasid omale maale tagasi.

61. Seritsa lahing ja Vene vägede sõjakäik Liivimaale 1502. a.

Voskressenski letopissist, lk. 241.

Samal sügisel, oktoobris, saatis suurvürst oma vojevoodid vürst Danil Aleksandrovitš Penka ja teisi oma vojevoode ning nad said ootamatult kokku paljude sakslastega Seritsa jõel, ja sakslased surusid neid tagasi: suurvürsti vojevoodid ei jõudnud veel sõjariistu võtta. Selles lahingus tapeti vojevood Ivan Borissovitš Borozdin, tapeti suurtükikuuliga ka väikene arv teisi mehi. Suurvürsti vojevoodid taganesid ja vürst Danil läks ära ning jäi peatuma Pihkvas. Pärast seda saatis suurvürst vürst Danil Vassiljevitš Štšenja, vürst Aleksander Vassiljevitš Obolenski ja teisi vojevoode ühes paljude meestega sõdima sakslaste maale Liivimaal nende ülekohtu pärast, kuna nad olid sõjaga laastanud tema pärusmaad Pihkvat ja olid ta kaupmehi Tartus vangi võtnud. Suurvürsti vojevoodid, kaks vürsti Danili, hakkasid sakslaste maid vallutama ja põletama, tapma ja vangi viima ning äkki juhtus neil suur lahing. Kell kolm öösel 24. novembril tulid sakslased suurte jõududega teadmata kust poolt suurtükkide ja arkebuusidega,[1] ent jumala abiga said suurvürsti vojevoodid neist võitu, ühed löödi maha, teised võeti vangi, aga paljudel õnnestus põgeneda. Selles lahingus[2] tapeti vürst Aleksander Vassiljevitš Obolenski. Vojevoodid käisid ära Tallinnast saadik ja tulid välja Ivangorodi juurde, sakslaste maa aga tegid tühjaks.

[1] *Vt. nr. 56, märkus 3.*
[2] *Helme lahing 24. novembril.*

62. Smolino lahing 1502. a.

Voskressenski letopissist, lk. 242.

Samal aastal tulid Liivimaa sakslased Pihkva alla, kuid suurvürsti vojevoodid olid siis ühes meestega Novgorodis ning vojevoodid läksid [nüüd ruttu] Novgorodist Pihkvasse. Peaväes läks vürst Danilo Vassiljevitš, peaväes läks samuti teine vojevood vürst Vassili Vassiljevitš Šuiski poeg vürst Ivan, ja peaväes veel kolmas

vojevood vürst Boris Tebet Ulanov. Eelväes — Novgorodi asevalitseja vürst Vassili Vassiljevitš Šuiski ja eelväes ka vürst Pjotr Loban. Paremal tiival — vürst Jossif Dorogobužski ja teisena Pjotr Žitov. Vasakul tiival — vürst Vladimir Andrejevitš Mikulinski. Valveväes, tagapool Semjon Karpovitš ja teisena Mihhailo Andrejevitš Kolõtšov ja kolmandana vürst Semjon Romodanovski. Kui sakslased kuulsid, et suurvürsti vojevoodid tulevad Pihkvasse, läksid nad ära Pihkva alt. Ja suurvürsti vojevoodid jõudsid neile järele Smolino juures ning suurvürsti vojevoodidele ütlesid Danilo Naštšokin ja Lev Harlamov, et sakslased põgenevad. Ning suurvürsti väest hakkasid paljud [sakslasi] taga ajama ja viisid sõjaväe korratusse. [Nad] tapsid paljusid saksa moonamuretsejaid, kuid sattusid saksa sõjaväe peale. Saksa väed aga seisavad [valmis ja] sõjariistus. Mõningaid suurvürsti meestest, kes olid tulnud jaokaupa, nad tapsid, ennast aga suutsid kaitsta, sest suurvürsti vojevoodide väed olid korratusse viidud. Selles lahingus tapeti vürst Andrei Aleksandrovitš Kropotkin ja Juri (Jurli) poeg Pleštšejev.

63. Ordu ja piiskoppide saadikud paluvad 1509. a. Moskvalt rahu 14 aastaks

XVI sajandi keskpaiku koostatud Nikoni letopissist. Полное собрание русских летописей, XIII kd., II osa, Спб. 1906, lk. 11—12.

Samal talvel, neljapäeval, 8. märtsil ilmusid kogu Venemaa suurvürsti Vassili Ivanovitši[1] juurde saksa saadikutena Liivimaa ordumeistri, Riia peapiiskopi, Tartu piiskopi ja kogu Liivimaa poolt kantsler Johann Hildorf, Johann Oledensen, Johann Kaver, Kristern Süge[2] paluma suurvürstilt ordumeistri ja kogu Liivimaa nimel vaherahu. Kogu Venemaa suurvürst Vassili Ivanovitš austas Liivimaa ordumeistrit ja kogu Liivimaad, käskides Novgorodi asevalitsejal ja Pihkva vürstidel sõlmida nendega vaherahu 14 aastaks, arvates 25. märtsist, ja kaubelda oma inimestel nendega endistviisi.

---

[1] *Vassili IV (1505—1533).*

[2] *Saksa allikate järgi Johann Hildorp, Johann Oldensen, Johann Ranne ja Kersten Söye.*

III. LIIVI SÕDA JA EESTI TALURAHVA VÕITLUS FEODAALIDE VASTU

64. Ülevaade Liivi sõja algusest (1558.—1560. a.) «Astmete raamatus»

«Astmete raamat» (Степенная книга) on esimene kokkuvõtlik letopisside põhjal koostatud ülevaade Vene ajaloost. Koostati XVI sajandi teise poole alguses Moskva valitsejate tegude ülistamise eesmärgiga. Oma nime sai ta sellest, et valitsejate tegusid käsitletakse siin dünastiliste «astmete» järjekorras.

Полное собрание русских летописей, XXI kd., II osa, Спб. 1913, lk. 655—662.

Imeväärsest võidust Liivimaa sakslaste üle ja Narva, Tartu, Rakvere, Viljandi ning paljude teiste linnade vallutamisest. Liivimaa, kus oli enam kui seitsekümmend linna, kandis vanal ajal Tšuudimaa[1] nime. Sinna läks suurvürst Jaroslav Vladimirovitš ja rajas linna, mille nimetas oma nime järgi Jurjeviks[2] ning ehitas palju pühasid kirikuid. Ja seal olid õigeusu piiskopid, kes seisid Vene metropoliidi all[3]. Hiljem aga tulid mere tagant jumala ees jõledad sakslased ja hakkasid tšuudide keskel elama ning maksid andamit Vene valitsejaile Suures Novgorodis. Kui aga nende arv kasvas ja nad rikkaks läksid ning omavolitsedes uhkeks muutusid, siis nad mitte ainult ei maksnud enam andamit Novgorodile, vaid isegi hakkasid peale sõda, mõnikord võitsid, mõnikord said ise lüüa, ning tegid palju kurja Suurele Novgorodile ja Pihkvale. Palju kordi tegid nad ka rahu nii Novgorodi kui ka Pihkva tahte järgi. Ja niiviisi talitades nad ei pidanud kinni ausatest kommetest, vaid hakkasid hoopis

[1] *Tšuudimaa — tšuudide (eestlaste) maa.*

[2] *Tartu (vt. nr. 7).*

[3] *Metropoliit — kreeka õigeusu kiriku ülemvaimulik Vene riigis. Moskva riigi diplomaatia huvides moonutab autor siin tõsiasju — kreeka õigeusu piiskopkondi XI—XII saj. Eesti alal ei rajatud.*

oma hukatuseks kristliku kiriku vastu ja viisid Tartu piiskopkonna õigelt vagaduse teelt kõrvale, muutsid ta katoliku piiskopkonnaks. Samuti hävitasid jumalakirikuid ja purustasid pühi ikoone. Seal elanud õigeusu kristlaste vastu said nad maruvihasteks ja alustasid suuremat tagakiusamist kui vanaaegsed kõige õelamad ikonoklastid[4]. Ning piinasid neid [õigeusklikke] halastamatult. Hiljem aga kõrgid sakslased hävitasid Liivimaal kõik vene rahvusest elanikud. Ja kõik majad ning vene linnaosad, mis Liivimaa linnades olid, haarasid endile. Samuti tegid hiljem palju kahju kauplemise juures nende juurde tulnud vene ülemerekaupmeestele ja teistele kaupmeestele, võtsid neilt varanduse ja häbistasid neid ning sõimasid neid teotavate laimusõnadega. Jumalakartlik tsaar-valitseja ja suurvürst ning kogu Venemaa isevalitseja Ivan Vassiljevitš[5] tundis selle üle suurt haledust ja saatis mitmel korral armulise käsuga nende juurde mõistliku ja hea korra jaluleseadmise ning iga-aastase andami maksmise asjus [nõudes], et nad seda [maksu maksmise kohustust] täidaksid, nagu varemalt olid andnud [maksu] Novgorodile. Kui nad seda ei täida, siis ähvardas neid oma mõõgaga. Nemad, teades, et ta võitis Kaasani ja Astrahani riigid, mis ei andnud alla, nüüd aga olid tema valitsuse all, saatsid hirmunult, Liivimaa ordumeistri ja Tartu piiskopi poolt saadikud Moskvasse suure palvega, palusid armu ja rahu, ning lubasid alla andes andamit maksta möödunud aastate eest ja tulevikus ning teha vabaks vene linnaosad [venelaste jaoks] nagu vanasti ja lasta vene inimestel takistamatult ehitada kirikuid. Heasüdamlik tsaar ja suurvürst ei põlanud ära nende palvet ja näitas nende vastu üles armu. Ja ei saatnud siis nende vastu oma sõjaväge, lootes, et nad parandavad oma ülespidamist tema vastu.

Liivimaa saadikute teistkordne tulek. Aastal 7065[6] saatsid Liivimaa sakslased, teeseldes libekeelselt rahu, jällegi oma saadikud valitseja juurde andami kergendamise asjus. Vaga tsaar käskis oma bojaaridel nende sõnu kuulda võtta, aga ta sai aru nende salakavalast valest. Sest nad lubasid andamit maksta ja mitte ainult, et ei maksnud, vaid veel valmistusid sõjaks. Ja sellepärast ei võtnud ta neid ise vastu, jäädes lootma kõigevägevama jumala suurele armule ja oma õigusele nende suhtes.

Sõjaväe saatmisest Liivimaale. Ja ta saatis nende vastu oma sõjaväe ja palju oma vojevoode ühes kõigi novgorodlaste ja pihkvalastega ning paljude meestega valiku järgi Moskva linnadest ning tsaar Šigh-Alei[7] ja tema teenistuses seisvad kaks

---

[4] *Pildirüüstajad — VIII—IX saj. m. a. j. Bütsantsi riigis tegutsenud ja hiljem ametliku kiriku poolt põlu alla pandud usulahk, kes nõudsid igasuguste piltide ja kujutuste kõrvaldamist kirikuist ja hävitasid neid.*

[5] *Ivan IV Groznõi (1533—1584).*

[6] *1557. a. (vt. nr. 4, märkus 1).*

[7] *Ivan IV poolt vallutatud Kaasani khaaniriigi endine valitseja.*

Vene väed sõjaretkel. *Olaus Magni 1555. a. ilmunud raamatust.*

[Kuld] hordi printsi[8] — Tohtamõši ja Kaibula, ning tšerkessi[9] vürstid, kes olid tulnud tsaari teenistusse: Siboki ühes kaaskonnaga ja Maašiki ühes kaaskonnaga ja teiste tšerkessidega ning palju mehi Kaasanist, Svijažskist, Tšeboksarõst ja tšeremisse[10] ning vastristituid ning Gorodetsi elanikke[11] — seidid[12], vürstid ja murzad[13]. Ja nad läksid ja sõdisid sakslaste maades Leedu piirist kuni mereni ja peaaegu Riiani, samuti ka peaaegu Tallinnani (Kolõvanini). Ning sakslastest, kes neile mitmel pool vastu hakkasid, paljud tapeti ja lugematu hulk võeti elusalt vangi. Sakslaste hobuseid ja muud vara saadi väga palju ning vallutati linnus Kastre. Paljudel linnustel, nagu: Aluksnel, Sõmerpalul (Korslov), Babinil[14], Tartul, Rakverel, Kärknal, Kongutal, Laiusel, Narval, Askilusel[15] põletati eeslinnad, külad ja vallad ning inimesed võideti ja võeti vangi. Ise nad aga, jumalast kaitstuna, pöörasid ühes kõigi

[8] *Pärast Kuld-hordi lõplikku lagunemist XV saj. lõpus tema viimase khaani Ahmedi järglased asusid Astrahani. Vallutanud 1554. a. Astrahani, muutis Ivan IV nad oma vasallideks.*

[9] *Tšerkessid — adõge hõim Kubanist lõuna pool ja Musta mere kaldal. XVII—XVIII sajandi vene allikais kutsuti tšerkessideks ka ukraina kasakaid.*

[10] *Tšeremissid — marid.*

[11] *Gorodets — endine sõltumatu vürstiriik Volga alal, kus elas palju vähemusrahvusi.*

[12] *Seid — muhamediusulise kõrgema feodaali tiitel.*

[13] *Murza — feodaali tiitel Kuld-hordi lagunemise tagajärjel tekkinud tatari khaaniriikides.*

[14] *Tõenäoliselt Vaabina.*

[15] *Võib-olla on mõeldud Kiltsit (Ass saksa k. + Kiltsi — eesti k.).*

meestega tervena tagasi. Ordumeistrile aga saadeti ütlema: «Kui te valitseja ees ei paranda end, saate näha veel kibedamat [häda].» Ordumeister aga vastas kirjaliku palvega, et neile tsaarilt armu palutaks, ja lubas andami tasuda. Vojevoodid andsid ordumeistri palve tsaarile teada. Armuline tsaar soovis nende vastu üles näidata armu, käskis ilmuda koos andamiga. Ja siis hakkasid õelad sakslased Ivangorodi eeslinna Narva linnast suurtükkidega laskma. Seda kuuldes käskis tsaar ja suurvürst kõikidest Ivangorodi suurtükkidest lasta Narvat. Oma vojevoodidel käskis neile kallale kippuda Pihkvast ja Irboskast, Võšgorodist ja Krasnõi linnast. Nemad läksid ja vallutasid linnad: Valga, Rezekne, Ludza, Cesvaine ja võtsid ära külad ning vallad ning rohkesti sõjavange. Jumalavallatud sakslased aga kogunesid suurel arvul, ratsa ja jalgsi, suurtükkide ja hulga muu varustusega ning astusid neile vastu. Jumala abiga võitsid vojevoodid kõiki neid, paljusid võtsid elusalt vangi, said sõjasaagiks neli suurtükki ühes kogu varustusega ja püssirohtu ning kuule ja saatsid Moskvasse tsaarile. Vojevoodid ise aga läksid laiali, igaüks oma kohale.

Liivimaa saadikud käivad kolmandat korda. Ja siis saatsid ordumeister, peapiiskop, piiskop ja kogu Liivimaa [elanikud] tsaari ja valitseja juurde, paludes saadikuile kaitsekirja ja et ta käsiks lõpetada sõja nende vastu, et saades rahu nad võiksid valitseja ees oma kohust täita. Armuline valitseja, kes ei soovinud verevalamist, andis neile kaitsekirja ja keelas nendega sõdimast, kuni nad tema ees end parandavad. Ja nii lasti neil minna. Ja seejärel lasti Narvast vahetpidamata Ivangorodi ja palju mehi sai surma. Vojevoodid saatsid Ivangorodist nende juurde Narva saadikud, öeldes: «Miks palusite valitsejalt kaitsekirja ja nüüd lasete meid?» Nemad aga vastasid: «Foogt[16] laseb, meie ei jõua teda takistada.» Ja nii hakati tsaari käsul Ivangorodist kõikidest suurtükkidest laskma — nii otse eesvallilt kui ka linnuse müüridelt, lasti kivi- ja tulekuulidega ning tehti neile suurt kahju ja palju mehi tapeti.

Sakslaste salakavalusest. Ja tulid suurel laupäeval[17] Narva possadnikud[18] vojevoodide juurde paludes, et valitseja näitaks nende vastu üles armu ja annaks andeks süü ning võtaks neid oma alamaks ja küsisid [luba minna] valitseja juurde. Vojevoodidele aga andsid selleks ajaks pandiks parimaid mehi, oma sõpru. Kõigest sellest anti teada valitsejale. Tema käsul ilmusid tema juurde raehärrad, pürjermeistrid ja possadnikud sügavalt kummardades ja paludes, andsid temale Narva ja ta tsitadelli ning kogu Narvamaa ja suudlesid [selle kinnituseks] risti, et nad ustavalt teenivad tsaari ja et peale tsaari ja tema laste nad teisi valitsejaid ei otsi. Ja nii, kuna nad said valitseja armu osalisteks, lasti neil minna Ivangorodi. Valitseja käskis oma vojevoodidel

[16] *Liivimaa ordu võimu esindaja Narvas, garnisoniülem.*
[17] *9. aprillil.*
[18] *On mõeldud Narva linnakogukonna esindajaid.*

kaitsta neid ordumeistri eest. Vojevoodid saatsid kaitseks ordumeistri eest väikese sõjaväe Narva taha ja nägid Tallinna poolt Narva sihis tulemas rohkesti mehi ratsa ja jalgsi ühes suurtükkidega, kes olid ordumeistri poolt narvalastele nende palvel appi saadetud. Ning saatsid sakslased tuhat eneste hulgast väljavalitud meest [vene] kaitsesalga kallale. Kui lahing toimus, võitsid armulise jumala abiga sada meest tuhat sakslast ja kolmkümmend kolm võtsid elusalt [vangi].

Narva linna vallutamisest. Aastal 7066[19], pärast lihavõtteid — viienda nädala kesknädalal, 11. mail, hakkas [üks] sakslane Narvas oma majas õlut keetma. Siis, võtnud püha Nikolai ikooni, hakkas kõlvatu mees püha ikooni kirvega lõhkuma ja ütles pilgates: «Seda kuju austavad vene inimesed nagu jumalat ja kummardavad tema ees. Mina aga, lüües ta pilbasteks, keedan endale õlut. Ning mis ta suudab mulle teha.» Ja niiviisi löönud [ikooni] pilbasteks, heitis tulle, tulehakatuseks katla alla. Ja kohe tõusis seal leek ja hakkas põletama kõiki maju Narvas[20]. Ning keegi ei suutnud pisutki kustutada tulemöllu. Tsaari ja suurvürsti vojevoodid aga, kes olid Ivangorodis, ja kõik teised inimesed nägid suurt tulekahju Narvas ning läksid kiiresti Narva juurde Narva jõe taha, mis oli väga sügav ja kiire vooluga ja millest sügavuse ja käreda voolu tõttu vahel suure vaevaga laevadega üle mindi. Sel korral aga, jumalast vaimustatuna, läksid ühed üle jõe ratsa kõigi sõjariistadega, mõned aga laudadel ja ülejäänud lihtsalt puupakkudel, märjaks saamata ja kahju kannatamata, nagu inglite poolt kantud, ja jõudsid Narva alla. Kurikavalad sakslased aga tulid linnast välja ning alustasid suurt lahingut, kuid võideti, ülejäänud põgenesid tsitadelli. Vene sõjavägi tungis igast küljest linna, mõned ronisid üles linnamüüridele ja lasksid tsitadelli Narva [enda] suurtükkidest. Samuti lasti tsitadelli Ivangorodist. Ja siis hakkasid tsitadellis narvalased kisendama ja andsid lõplikult alla, paludes vojevoodidelt endale armu, foogti aga ja ühes temaga saabunud mehed lasksid nad linnast välja. Ja nii lasti nad jalgsi minema. Siis võtsid vojevoodid tsitadelli ühes kõige varustusega oma kätte ning võtsid ära suurtükid ja arkebuusid[21] ning kogu sakslaste vara. Suuremaid ja väiksemaid suurtükke saadi kakssada kolmkümmend.

Narvalaste vastu aga näitas isevalitseja üles armu ja käskis neil elada omal kohal ning käskis vangivõetud narvalased vabaks lasta.

Liivimaa saadikutest ja Vasknarva ning teiste linnade vallutamisest. Siis saatsid Liivi ordumeister ja Tartu piiskop oma saadikud valitseja juurde, paludes libekeelselt, et ta ei käsiks neilt andamit võtta, sest nende maa on sõjas laastatud ja ei ole, millega tasuda. Aru saades nende kavalusest, käskis valitseja nad tühjalt ära saata. Oma vojevoodidele aga

[19] *1558. a. Vene letopissis on siinkohal ekslikult märgitud 7068—1560.*
[20] *Narva tulekahju tegelik põhjus on teadmata.*
[21] *Vt. nr. 58, märkus 3.*

andis käsu liikuda Narvast Vasknarva alla. Nad läksid ja vallutasid Vasknarva linnuse aastal 7066[22], 5. juunil, esimesel nädalal pärast suvistepühi. Saksa foogti ühes väheste meestega lasksid nad tema palvel vabaks. Ja siis ehitati Vasknarvas vaga isevalitseja käsul püha kolmainu jumala nimel kirik, kõrvalaltaritega püha Nikolai ja püha Ilarioni auks. Ning sealt edasi minnes vallutasid vojevoodid Edise linnuse, 30. juunil vallutasid sõjariistade abil Vastseliina ja tungisid sealt edasi ning vallutasid Kirumpää. Nad läksid edasi, otsisid üles ordumeistri ja piiskopi ning liikusid nende lähedusse. Ordumeister põgenes kiires korras ja piiskop ise ühes väheste meestega põgenes Tartusse. Tema sõjavägi löödi puruks, mõned võeti elusalt [vangi]. Siis vallutati ka linnus Kastre (Kuroslav). 18. juulil vallutati lahinguga Tartu linn, kus saadi 552 suurtükki ja saadeti need valitsejale. Ka piiskop ja parimad linlastest saadeti valitsejale. Siis vallutati ka Rakvere linn ja sõditi Tallinna läheduses ning võeti vangi palju inimesi ja saadi rohkesti vara. Laiuse linnuse juures purustati sakslaste valvetõke ja võeti oma alla Laiuse. Samal ajal vallutati Rõngu linnus ja põletati maha Paide linna eeslinnad ning tapeti palju inimesi. Ja sõdinud Paide, Tallinna ja Viljandi ümbruses, vallutasid mere ääres Toolse (Belgrad). Ning jumal andis neile rohkesti võite ja nad sõdisid Võnnu ümbruses, kus neile sakslased kallale tungisid.

Ja nad võitsid sakslasi ning paremaid väejuhte: Indrikut ja Kasperit[23] ning palju teisi võtsid elusalt [vangi] ning sõdisid Gauja ja Gulbene aladel. Nii vallutati siis jumala abiga ühel 7066. aastal[24] 20 sakslaste linna ühes kõigi valdade ja küladega ja kõigis linnades ehitati jumala kirikud. Jumal valgustas seda maad õigeusu valgusega. Hiljem aga, aastal 7067[25] vallutati Gaujiena linn ja Gulbene linnus, kus tapeti palju inimesi. Vallutati Põltsamaa ja põletati see, Tallinna linna all löödi maha palju mehi. Siis kogusid ordumeister ja peapiiskop kõik mehed ja mere tagant tulijad ning tulid Rõngu linnuse juurde, kus seisid kuus nädalat, tsaaril ja suurvürstil oli selles ainult 90 meest. Nad võitlesid sakslastega innukalt ja väsisid. Sakslased aga vallutasid linnuse ja, võtnud selle enda kätte, läksid ära[26]. Sama aasta veebruaris tulid saksa linnuse Kukimeltini[27] juurde tsaari ja suurvürsti 500 kasakat, kellega linnuse elanikud tugevasti võitlesid. Nemad aga purustasid kivimüürid rammidega ning võtsid enda kätte linnuse ühes kõigi suurtükkidega ja tapsid sakslasi ning teisi võtsid elusalt [vangi]. Siis sõdisid sakslaste maal suurvojevoodid, kelle vastu astusid paljud sakslased. Nemad aga tapsid palju sakslasi — väejuhte, mõisamehi ja

---

[22] *1558. a.*

[23] *Tõenäoliselt on mõeldud ordu väepealikuid Kuldiga komtuuri Heinrich Stedingkit ja hilisemat Paide komtuuri Kaspar (Jasper) Oldenbockumit.*

[24] *1558. a.*

[25] *1559. a.*

[26] *Rõngu langes tegelikult juba 1558. a. oktoobris.*

[27] *Tõenäoliselt on mõeldud Smiltenet.*

Narva vallutamine Vene vägede poolt 1558. a. *Vana gravüür.*

parimaid mehi, ja võtsid elusalt 24 meest ning läksid Rauna juurde. Ja sõdides Võnnu ümbruses tulid Riia linna juurde, kus seisid kolm päeva ja sõdisid mere lähedal mõlemal pool Riiat ning läksid piki Dvinaa[28] jõge, kahel pool Dvinaad kuni Kokneseni. Ülejäänud sõjavägi liikus Preisi ja Leedu piiri mööda ning jõudis Leedu piiri ääres välja Opotškani. See [vägi] sõdis piiri äärest kuni Riiani 600 versta pikuti ja 200 versta laiuti ning vallutas palju saksa linnuseid, millede nimed on: Miklin, Rekot[29], Piebalga, Dzerbene, Skujene, Ergli, Radogož[30], Nitaure, Dundaga, Mapils, Valtaiki. Sakslased aga põgenesid linnustest. Tsaari ja suurvürsti sõjavägi tuli koju tagasi tervena, tuues kaasa hulk sõjavange ja vara.

Liivi ordumeistri salakavalusest ja vaenulikkusest, Viljandi vallutamisest ja ordumeistri kinnipüüdmisest. Ja saatis siis Taani kuningas Frederik[31] oma saadikud, ordumeistri palvel tsaari-valitseja ja suurvürsti juurde ning palus väga härdalt ordumeistrile ja kogu Liivimaale mõneks ajaks rahu, missuguse aja jooksul ordumeister lubas ise ilmuda tsaari ja suurvürsti juurde, et kõigis asjus oma kohust täita. Olles nõnda õelalt salakaval, leidis ta nii paraja aja puhku-

---

[28] *Dvinaa — Daugava — Väina.*

[29] *Arvatavasti Adaši läheduses asuv Riekule abikirik.*

[30] *Tõenäoliselt Ropaži.*

[31] *Frederik — Taani kuningas aastail 1559—1588. Saadikud saatis välja tegelikult juba ta eelkäija, Kristian III (1534—1559).*

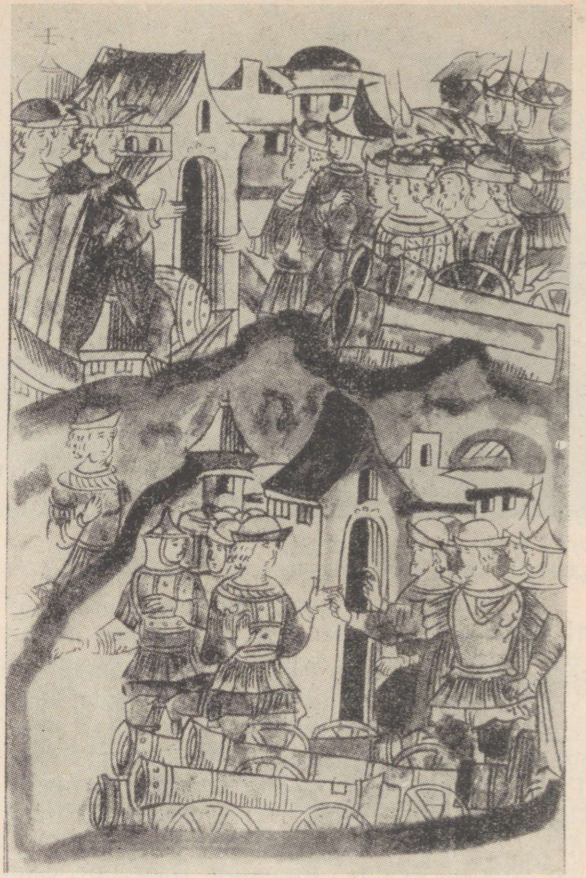

Sakslastelt vallutatud suurtükid. *Miniatuur «Illustreeritud koondletopissist» (valmistatud 1560—1570-ndail aastail).*

seks ja sel rahuajal kogus ta oma mehed ning palgates palju mehi mere tagant tungis salaja Tartumaa piiridesse ja astus ootamatult lahingusse valitseja meestega, kellest mõned tapeti sakslaste poolt, mõned aga viidi vangi. Siis said surma Aleksei ja Skrjabin, samuti ka palju sakslasi tapeti mitmes paigas. Ordumeister ja peapiiskop aga tulid ühes kogu sõjaväega ja paljude suurtükkidega Tartu linna juurde ja tõotasid mitte enne lahkuda Tartu alt, kui linn on vallutatud. Valitseja sõjamehed tulid linnast välja, lõid surnuks palju sakslasi ja samuti ka linna suurtükkidest tapeti paljusid. Ja niiviisi sakslased, jõudmata linnale midagi teha, läksid ära. Nende järel tulid välja linnasolijad ning mitmel pool [vaenlasele] järele

jõudes tapsid paljusid sakslastest ja võtsid paljusid elusalt [vangi]. Siis läksid ordumeister ja peapiiskop kõigi oma meestega ja suure suurtükiväega Laiuse linnuse juurde ning lõhkusid linnuse müürid 15 sülla pikkuselt maani maha. Linnusest lastes hävitati kaks suurtükki ja palju sakslasi tapeti. Valitseja sõjamehed tulid välja linnusest nende vastu. Ja nii võideti ning võeti elusalt kinni palju sakslasi ja saanud nende sõjavarustuse ning palju sõjariistu, pöörasid [kaitsjad] linnusesse tagasi. Nii läksid ordumeister ja peapiiskop linnuse juurest suure häbiga minema.

Viljandi vallutamisest. Ja kurikavalate sakslaste sääraste sepitsuste ja salanõu tõttu saatis tsaar ja suurvürst nende vastu oma sõjaväed. Nad läksid, lõid sakslastega palju lahinguid ja vallutasid Viljandi, võttes seal vangi ordumeistri[32] enese, kes toodi kaasa Moskvasse.

[32] *Wilhelm Fürstenbergi.*

65. Narva vojevoodi kiri Gdanski (Danzigi) linnale. 1558. a. 17. mai

Хрестоматия по истории средних веков, под редакцией Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина, III kd., Москва 1950, lk. 316—317.

Jumala armust kõige Venemaa valitseja ja suurvürsti Ivan Vassiljevitši . . . bojaarilt ja vojevoodilt Aleksei Danilovitš Basmanovilt meretaguse linna Gdanski (Danzigi) pürjermeistrile ja raehärrale ning ülemerekaupmeestele, kaupmeestele ja kõigile selle linna inimestele.

Kõige armulisema jumala tahtel andis jumal valitsejale, meie kõige Venemaa tsaarile Narva linna ja tsitadelli ja teisi Liivimaa linnu. Ja inimesed, kes enne seda sõitsid kaubitsema Narva linna, need inimesed sõitku ka nüüd meie valitseja pärusmaale Narva linna kauplema meie valitseja ülemerekaupmeestega, kauplejate inimestega ilma iga hädaohuta. Nende tee on vaba, tulgu ja mingu ja kaubelgu igasuguste kaupadega ilma takistusteta, soovikohaselt. Aga meie tsaaril, kõige Venemaa valitsejal on ülemerekaupmehi ja kaupmehi ja kauplejaid inimesi kõiksuguste kaupadega väga palju.

See minu kiri on tsaari ja suurvürsti poolt annetatud ja on kaitsekiri. Sellele kirjale kinnitas oma pitseri bojaar ja vojevood Aleksei Danilovitš Basmanov. Kirjutatud meie kõige Venemaa valitseja pärusmaal [Narva] tsitadellis 7066 aasta[1] maikuu 17 päeval.

[1] *Vt. nr. 4, märkus 1.*

66. Väljavõtted Tallinna linna poolt ordumeister Wilhelm Fürstenbergi juurde läkitatud saatkonna jaoks koostatud instruktsioonist, milles räägitakse Vene võimude tegevusest Narvas ja Alutaguses. 1558. a. 30. mai

Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit..., herausgegeben von C. Schirren, I kd., Reval 1861, lk. 142 ja 146—147.

[1558. a. mai lõpus, pärast Narva vallutamist Vene vägede poolt, tuli sealt Tallinna kaupmees Hans Berndes, kelle kaudu Narva vojevood Basmanov Tallinna raele teatas järgmist]

Nii laseb ta Narvas palju ehitada, kõik suurtükid olevat juba müüridel valmis, väravad raudvõrega kaitstud ja soomusega üle löödud, ehitatakse silda kahe kindluse[1] vahel üle Narva jõe. Kõik kaubad on suurvürsti jaoks linnast kindlusesse viidud. Ja kõik talupojad Alutaguses ja Narva juures kuni Purtseni äestavad ja künnavad... ja on küll rahul, sest suurvürst tahab neid kaitsta ja hoida, anda leiba ja seemnevilja, härgi ja hobuseid, ning juba ehitavad talupojad oma onne ja maju. Üleval pool — Vasknarva all ei taha ta raisata ühtegi lasku, kuna see [kindlus] talvel küll ise peab oma [väravad] avama.

[Järgneb olukorra hinnang Tallinna rae poolt ja tema ettepanekud olukorra parandamiseks]

Pealegi ei ole võimalik ega tahetagi enam pidada talupoegi. Aadlilossid on osalt põletatud ja teised peavad vähese lootuse pärast [talupoegade käest midagi saada] loobuma. Meie, kes meie oleme teinud võimalust mööda kõik parima, oleme nüüd Narvas kaotanud suurema osa oma piskust, nii et ei ole võimalik pidada meie linna sõjarahvast väljas üle määratud aja...

Ja meie arvates oleks kasulik ja nõukas, et teie lähemal ajal sellest kõigest härradele Tartu kapiitli[2] rüütelkonnast ja linnast, Saaremaa ja Kuramaa piiskopkondadest ja kiiduväärsest ordust läkituste teel [teada annaksite] ja katsuksite [saavutada], et alustataks ja tehtaks kõike üksmeeles. Muidu pööravad üksteise järele selja. Ja Liivimaa võib vaevalt leida niisugust valitsejat, et see teda siis sel viisil võiks päästa ja hoida, ilma et see võimas ja uhke vaenlane ei võiks ja ei tuhgiks kallale teistele naabritele.[3] Hans Berndes ütles suure saladuskatte all, et härra Jochim Krumhusen[4] andis veel teada, et Narva vojevood ütles, et nemad[5] peavad tööd tegema ja [sinna] elama jääma, sest et Narva ei pea mitte jääma ainult linnaks, vaid vürstkonnaks. Ja suurvürst tahtvat kirjutada ülemere linnadele ja kaupmeestele, kes juba ammu oleksid heameelega saatnud oma saadikud tema juurde, et nad tulgu siia, kauplema suur-

[1] *S.t. Narva ja Ivangorodi.*

[2] *Siinkohal piiskopkonna tähenduses.*

[3] *Dokumendi autorid on tahtnud väljendada mõtet, et ükski riik ei julge hakata Liivimaad kaitsma, kuna nad kardavad suure sõja puhkemist ja kallaletungi ka endale.*

[4] *Joachim Krumhausen — Narva raehärra, Ivan IV pooldaja.*

[5] *S.t. Narva elanikud.*

vürsti linnas Narvas kodanikkudega ja tema inimestega, igasuguste kaupadega, ilma iga tolli ja takistuseta. Ja kuigi meie ei tahtnud Hans Berndeselt sääraseid kirju ja värbamisi vastu võtta ja tema lubas seda pidada oma saladuseks, on siiski kindel, et suurvürst võib sedasama neile [ülemere] linnadele edasi saata selle asemel Viiburist ja teiste kohtade kaudu. Ja sellega oleks siis meie linnaga ja terve maaga täiesti läbi, sest üks järgneb siis teisele ...

67. Talupojad teatavad 1558. a. juulis venelastele ordumeistri ja piiskopi vägede põgenemisest Kirumpäält

Nikoni letopissist (vt. nr. 61), lk. 303.

Samal kuul saatsid bojaarid ja vojevoodid tsaari ja valitseja juurde vürst Pjotr Ivanovitš Šuiski ja kõik bojaarid ning vojevoodid: vürst Fjodor Obolenski Tšornõi ja Andrei Zatšeslamski, [kes teatasid]: vojevoodide juurde tulid joostes kaks lätlast[1] ja ütlesid, et niipea kui ordumeister ja piiskop kuulsid, et vojevoodid on Vastseliina vallutanud, põgenesid nad Kirumpäält, jättes Kirumpääle vähe mehi. Vojevoodid saatsid Kirumpää juurde ette vojevood Andrei Ivanovitš Šeini ja Danil Fjodorovitš Adaševi, et ordumeistri kohta teateid saada ja teda kinni pidada kuni vojevoodide tulekuni; suurvojevoodid läksid neile kiires korras järele.

[1] *Lõuna-Eesti elanikke nimetavad vene letopissid sageli lätlasteks.*

68. Tartu alistumisest Vene vägedele 1558. a. juulis. Nyenstädti kroonikast

Franz Nyenstädt (1540—1622) tegutses alates 1554. a. Tartus Vene aladega kaupleva kaupmehena. 1571. a. asus ta Riiga ja 1585. a. valiti selle linna pürjermeistriks. Oma kroonika kirjutamisel kasutas ta palju isiklikke tähelepanekuid. Õigustades eesti talupoegade orjastamist ja ekspluateerimist saksa feodaalide poolt kasutas ta ettekäänet, et kõik see barbaarne hävitamine ja rõhumine olevat toimunud kõrgema kultuuri levitamise huvides.

Monumenta Livoniae Antiquae ..., II kd., Riga und Leipzig 1839, lk. 58—59.

Selle järel läksid kodanikud ja sõjamehed, kes [kohale] jäädа ei tahtnud, kõige sellega, mis nad kaasa suutsid võtta, ka välja, ja neid saatis sama palju bojaare ja ratsanikke ja neile ei tehtud mingit häda. Kui nüüd need ära läksid, siis soovis väeülem vürst Peeter Šuiski, et raad peab saatma tema juurde välja mõned pürjermeistritest, raehärradest ja kogukonna seast[1], kes saadaksid teda linna. Ta tahtis saata ette ühe vojevoodi mõnede meestega, kes pidid viima sisse rahulipu ja seadma sisse hea korra. Kodanikud pidid hoidma

[1] *Viimaste all on mõeldud gildide ja tsunftide esindajaid.*

Tartu sakslased alistuvad venelastele 1558. a. *Miniatuur «Illustreeritud koondletopissist (valmistatud 1560—1570-ndail aastail).*

end [majade] sees nii kaua, kuni hea kord on sisse seatud ja ei pidanud neil olema vähematki karta.

Sellepeale läksid välja väeülema juurde laagrisse mõned selleks määratud inimesed raest ja kogukonnast, ka mõned kapiitli härrade seast, kaks piiskopi poolt. Need võttis ta vastu heatahtlikult, andis neile kätt, pakkudes suurvürsti armu ja tema suuri soodustusi.

Siis ulatasid esiteks kapiitli-härrad, sellejärel rae saadikud väeülemale lossi ja linna väravate võtmed. Siis laskis ta neid istuda telgis senikaua, kuni saatis sisse mõnisada oma ihukaitsjatest. Sellejärel läks üks vojevood mõnede ratsanikkudega lossi. Üks teine vojevood läks linna ja võttis küttidega enda alla turu ja tänavad, sellejärel läks väeülem vürst Peter Ivanovitš Šuiski ise sisse ja kapiitli, rae ja kogukonna poolt saadetud [inimesed] käisid tema ees ning saatsid teda lossi.

Sellejärel laskis ta kehalise karistuse ähvardusel välja kuulutada, et ühelegi linna elanikkudest ei pea tehtama mingit häda. Ka laskis ta kuulutada, et kodanikud ei tohi oma majades müüa sõjameestele mingisuguseid jooke, et ära hoida pahandust. Nüüd pandi nad[2] lossi, Toomele ja äraläinute majadesse, aga ta pidas kõva valitsust, et kellelegi ei juhtuks häda ja süüdlasi laskis ta tõepoolest häbiväärselt peksta ja piitsutada. Ka määrati bojaarid mõnede küttidega, kes iga päev linnas ringi sõitsid; need lasksid kõik purjus mehed ja kes ennast sündsusetult ülal pidasid, kohe vanglasse viia. Kui kodanikud seda nägid, leppisid nad oma õnnetusega, ei olnud neil ka mingi kallaletungimise või mingi vägivalla üle kaevata.

Sellepeale saatsid raad ja kogukond talle meeleheaks korvi veini, õlut ja mis nad said; värskeid kalu ja juurvilju, mis võeti heatahtlikult vastu ja ta kinnitas veel kord, et kellel on kõige vähematki kaevata tema sõjameeste peale, sellele on avatud tema tuba ja kõrvad, ta mõistvat karistada ja igaühte kaitsta.

[2] *S. t. sõjamehed.*

69. Rakvere vallutamine Vene vägede poolt 1558. a. augustis

Nikoni letopissist (vt. nr. 61), lk. 305.

Samal päeval[1] jõudis kohale Tartust vojevoodide poolt tsaari ja valitseja juurde saadetud vürst Danilo Rostovskoi ühes kaaslastega ja nad jutustasid: bojaarid ja vojevoodid vürst Pjotr Ivanovitš Šuiski ühes kaaslastega saatsid pealiku Boris Kolõtšovi ja teisi pealikuid Rakvere ja Porkuni alla. Ning pealikud vallutasid Rakvere ja Porkuni, foogtid aga lasti kantsidest minema. Kõik lihtinimesed aga vandusid ustavust valitsejale, et nad elu lõpuni ei tagane valitsejast. Boris Kolõtšov ühes kaaslastega saatis enda poolt vürst Mikita Priimkovi ühes kaaslastega Tallinnamaale sõdima ja vürst Mikita sõdis kümne versta kaugusel Tallinnast, sai rohkesti vange ja palju vara ning tuli tervelt Rakveresse tagasi ühes kõigi meestega.

[1] *9. augustil 1558. a.*

70. Vaherahu sõlmimine 1559. a.

Nikoni letopissist, lk. 317—318.

Samal kuul[1] jõudsid kohale Taani kuninga Frederiki[2] saadikud Klius Vernem Biltemverskoi, Vodislav Bobigerov ja Peter Bilden, doktor Hieronümus Tener[3]. Saadikud esitasid valitsejale kuninga

[1] *1559. a. märtsis.*

[2] *Vt. nr. 64, märkus 31.*

[3] *Saksa allikate järgi olid saadikute nimed Klas Urne, Peter Bilde ja Vladislav Vobitzer.*

Lihtrahvas annab vande Vene vojevoodidele. *Miniatuur «Illustreeritud koondletopissist» (valmistatud 1560—1570-ndail aastail).*

palve ja kingitused ning palusid, et valitseja lubaks nende saatkonna ära kuulata. Tsaar ja suurvürst saatis nende juurde saatkonna ärakuulamiseks ja neile vastuse andmiseks oma okolnitši Aleksei Fjodorovitš Adaševi, djakk Ivan Mihhailovi ja Kazarin Dubrovski ning käskis kõige kohta lepingu sõlmida. Taani kuninga Frederiki saadikud palusid tsaari-valitsejat, et tsaar ja suurvürst sõlmiks sõprussidemed kuningas Frederikiga ja lubaks oma inimestel tema inimestega vastastikku takistamatult kaubelda. Et tsaar ja valitseja oleks armuline ja kuninga palvel lõpetaks vihakandmise Liivi ordumeistri ja kogu Liivimaa vastu, annaks kas või vähekeseks ajaks rahu nende maale, — ordumeister aga selle aja sees tuleb kas ise valitseja juurde või saadab saadikud või palub valitsejalt andeks oma süütegude eest, valitseja aga olgu

tema vastu armuline, nii kuidas see on sünnis Tema Majesteedile valitsejale. Nad palusid ka Tallinna eest, nimetades Tallinna Taani kuningale kuuluvaks [linnaks], et valitseja oleks armulik ja keelaks Tallinnaga sõdimast. Aleksei ja djakid andsid valitsejale kuninga palve edasi ning tsaar ja valitseja oli kuninga vastu armulik, ei keeldunud temaga sõbralikult läbi käimast ja lubas tema meestel oma inimestega kaubitseda kõigis oma vene ja saksa linnades — Tartus, Narvas, Novgorodis ja Pihkvas. Ordumeistrile, Riia peapiiskopile ja Tallinna piiskopile andis kuninga palvel lühikese vaheaja, keelates kuueks kuuks — maist novembrini — sõdimise, et sel ajal tuleks ordumeister ise või saadaks saadikutena oma parimaid mehi ning paluks andeks kõigi oma süütegude eest, nii kuidas valitseja heaks arvab. Ning valitseja andis Taani kuninga saadikule Liivi ordumeistri ja tema saadikute jaoks kaitsekirja takistuseta sisse- ja väljasõiduks. Tallinna kohta käskis valitseja vastata, et on rumalus, kui kuningas nimetab Tallinna ja Virumaad oma maaks: need on iidsest ajast tsaari maksualused [maad] ja nüüd tahab valitseja neid oma nimel pidada ning kindlasti ka tulevikus. Ning kuningas ärgu tulgu Tallinna ja Virumaale, kui ta ei soovi valitsejaga riidu. Saadikud tänasid valitsejat kogu lahkuse eest, sest valitseja lahkus olevat kuningale üpris väga armas. Ning tsaar ja valitseja, olles [nad] auga vastu võtnud, laskis saadikuil kuninga juurde tagasi sõita.

71. Oomuli lahing 1560. aastal. Johannes Renneri Liivimaa kroonikast

1560. a. purustasid venelased lõplikult ordu ja peapiiskopi väed Oomuli lahingus Ergeme (Härgmäe) lähedal. Vene vägesid abistasid selles lahingus kohalikest talupoegadest teejuhid, kes viisid nad läbi metsade ja soode sakslaste selja taha.

Vestfaalist pärit olev notar Johannes Renner (sündis 1525. a. paiku, suri 1583. a.) viibis aastate 1555 ja 1561 vahel Liivimaal, teenides alguses Järva foogti kirjutajana ja hiljem Pärnu komtuuri notarina. Liivimaal kogutud vanade kroonikate, dokumentide ja pealtnägijate jutustuste põhjal kirjutas ta oma Liivimaa kroonika, milles sündmusi valgustades lähtub ordu seisukohast, suhtudes vaenulikult kohalikku talurahvasse ning Liivimaa ordu välisvaenlastesse.

Johannes Renner, Livländische Historien 1556—1561. Zum ersten mal nach der Urschrift herausgegeben von Peter Karstedt, Lübeck 1953, lk. 97—98.

Sel päeval asusid härrad Trikatesi juurest teele ja liikusid vaenlasele lähemale. Seal asusid nad koos laagrisse kahe miili kaugusel Härgmäest.

2. augustil läksid 30 hobusemeest hobuseid söötma umbes kolme ja poole miili kaugusele laagrist ja nägid 500 venelast ühe

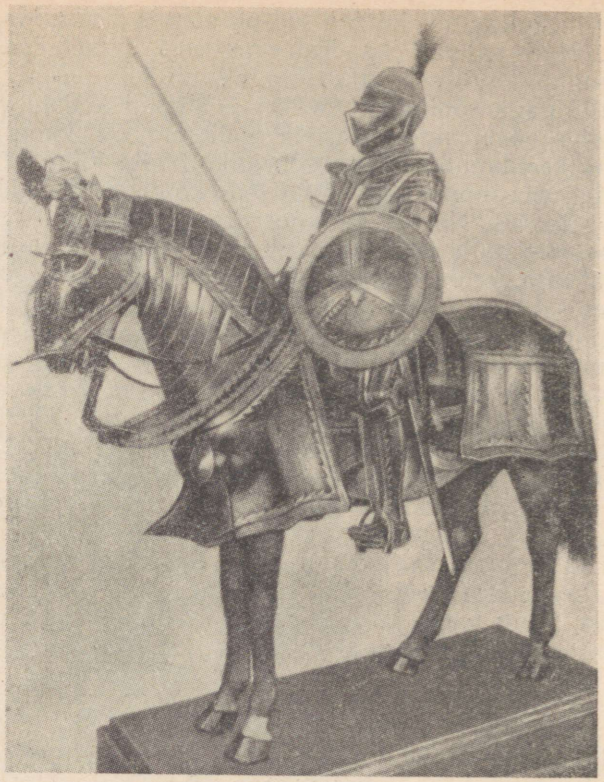

Raudrüüs rüütel XVI sajandi teisest poolest. *Riikliku Ermitaaži kogudest Leningradis.*

oja teisel kaldal. Nad tulid nii lähedale, et üks laskis teist ja 1 venelane maha jäi. Otsekohe põgenesid teised oma poole ühele heinamaale. Siis pöörasid 18 sakslast tagasi ja lasksid 12-l vaenlast taga ajada. Kui need vaenlase varitsuskoha teada olid saanud, põgenesid nad tagasi laagrisse, et teistele teada anda, mis oli juhtunud, kuid kaotasid siiski tee peal mõned endi seast. Siis ruttasid landmarssal Philip Schall von Bell koos oma venna Verner Schall von Belli — Kuldiga komtuuri, härra Siborchi — Kandava foogti ja Hinrich von Galeni — Rujene komtuuriga 300 ratsamehega teele ja tahtsid lüüa puruks 500 venelast (sest neile oli selgeks tehtud, et neid polevat rohkem, kuna neid ometi oli 40 000[1]). Kõige-

[1] *Kõigi 1560. a. sõjakäigust osa võtnud Vene vägede üldsuurus oli teiste allikate andmeil 30 000 ratsameest ja 10 000 jalameest. Oomuli lahingust võttis osa aga vaid vürst Barbatini 12 000-meheline väeosa.*

pealt tungisid nad vaenlase vahisalga kallale, need põgenevad oma varitsuspaiga poole. Sakslased ruttavad kiiruga järele ja tungiti neile vaenlase poolt igast küljest ümberringi kallale, nii et nad ei saanud ära põgeneda. Siis läks nüüd lahti üks laskmine ja mahalöömine ja vaenlaste suur hulk kurnas ära väikese sõjasalga, nii et Kandava foogt Christofer Siborch, Kandava rüütelvend Hinrich von Suilen, teine rüütelvend Kuldigast Johan von Elszen, Trikatesi pealik Franz Lipperheide, pealik Johan Bolswing, pealik Bonnikchusen, lipnik Hans von Hildensem, Philip von der Bruggen, Evert Stromberch, Hans Barth, Evert Berch, Goertken Korf, Hans Nieruth, Ort Harrel, Hans ja Dirich von Unna, Hermen Roebel, Hermen Hesse, Christofer Thierbach, Tonnies von Campen, Andres Haver, Simon Schmitt, Bernt Tomschleger ja paljud teised maha löödi. Seal võeti vangi landmarssal, Kuldiga komtuur, Rujene komtuur, Reinolt Sasse, Gabriel Schall von Bell, Roleĭ Hoberch, Hinrich Kerssenbrock, Hinrich Hoberch, Bernt von Delmenhorst, Hans Ruiter ja paljud teised. Ülejäänud, kes olid jäänud laagrisse ja polnud võtnud võitlusest osa, põgenesid sohu ja padrikusse, kuhu aga keegi sai. See lüüasaamine leidis aset Wolter von Plettenbergi mõisa juures, 2 miili kaugusel Härgmäest. Venelasi sai nii palju surma, et laibad veeti 14 vankriga ühe korraga Taabri mõisa, kus nad ära põletati. Sakslasi langes ja võeti vangi kokku 261.

72. Eesti talupoegade ülestõus 1560. a.

a) Ülestõusnud talupojad piiravad Koluvere lossi.

Johannes Renneri kroonikast, lk. 105.

Pärast seda, kui Liivimaa talupojad nüüd nägid, et nad sakslaste ja ülemuste käest mingit kaitset ei saa, kogunesid Harju- ja Läänemaa talupojad jõukudesse, valisid ühe mittesakslasest sepa endale kuningaks, vedasid teda vankril, mille juures jooksis 12 trabanti ja üks ratsutas torupilliga ees. Kuningal oli peas kaks ülestikku pandud kübarat, mis ümberringi okstega läbi pistetud; see oli ta kroon. Nad ei tahtnud enam aadli all olla, vaid tahtsid vabad olla ja aadli hävitada, põletasid sellepärast mõnede aadlike mõisad ja tapsid aadlikud, keda nad seal leidsid, nimelt Jacob Uxeli Lümandust, Otto Uxeli Kircheta'st, Jurgen Risebiteri ja Dirck Live. Talupojad saatsid ka Tallinna linna saadikud, et nendega sõprust ja rahu teha. Raad kutsus saadikuid üles rahule ja manitses neid usinalt oma ettevõttest loobuma. Aga nad ei hoolinud sellest, vaid hakkasid liikuma ja piirasid Koluvere lossi, kuhu olid läinud paljud aadlist...

Sel ajal[1] said mässulised talupojad Harjus lüüa; see toimus

[1] *1560. a. oktoobri keskel.*

niiviisi. Christopher Monnickhusenil[2] oli 60 hobusega [sõjameest] koos, sundis sellega Lihula ja teisi ümbruskonna talupoegi, et nad teda aitaksid või [vastasel korral] põletab ta nende [vara] esimeses järjekorras maha. Kui nad nüüd nõus olid, tegid nad selle kallaletungi koos. Koluvere ees oli 300 talupoega; sinna pidid Lihula ja teised talupojad juurde minema, nii nagu nendele abiks tulles; sel ajal tahtis Monnickhusen teisest küljest peale tulla ja nad niiviisi endi vahele võtta. See kallaletung läks korda, sest nad said mässulised 2 vahele[3] ja lõid neist 70 maha[4]. Nende kuningas võeti vangi, selle laskis Monnickhusen neljaks kiskuda ja ka teisi vange haledasti piinata ja tappa. Niiviisi oli sellel mässul ka lõpp.

b) Ordumeister Gotthard Kettleri kiri Poola kuningale, milles ta teatab talurahva ülestõusust Harju- ja Virumaal, 1560. a. 8. oktoober.

Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit . . ., von C. Schirren, VI kd., Reval 1879, lk. 71—73.

Kõige õilsamat ja väärikamat isandat ja võimukamat kuningat tervitan, [ja ruttan] jumalalt kõigis asjades parimat edu paluma auväärsele isandale, sõbrale ja naabrile. Ei või aga, kuigi raske südamega, jätta [ühtlasi] ruttamata oma kaebustega Teie Majesteedi ette, et meile on kindlate luureandmetega teada antud, kui raske piiramisega kipub meie kindluse Paide kallale moskvalane ja et me oleme oma vastupanus ja võitluses niivõrd täiesti välja kurnatud, et ei ole meil praegusel ajal võimu lüüa tagasi nii vägeva ja hästivarustatud vaenlase pealetungi. Ja kuigi see kindlus on küllalt tugev ja kaitstud meie inimeste truudusega, kelle sõnakuulmine, ustavus ja sõjaline vaprus jääb ikka kõikumatuks, ei või ta ka kõige kangekaelsema vastupanuga niisuguse vaenlase pealetungile pikka aega vastu pidada. Nõnda näib, et peame saatma Teie Kuninglikule Majesteedile selle kirja, millega teeme Teie Kuninglikule Majesteedile teatavaks selle asja. Ja tuleb kahetseda, kui kindlus nõnda heidetakse vaenulikkude rahvaste poolt orjusesse ja kristlaste nimi teotatud saab. Ja kui see [kindlus] on võetud ja vallutatud, siis vaenlane mitte ainult et kindlustab oma laialipillatud jõude ja julgustab neid, vaid teeb ka seda kergemini oma võimualuseks naaberkindlused ja linnad, samuti ka terve provintsi. Sellepärast palume ja anume Teie Kuninglikku Majesteeti, et te arvaks heaks tulla selles haletsusväärses ja leinalises olukorras appi Liivimaa provintsi kaitsele. Peale selle on meile teatatud, et sakslaste vastu on tõstnud mässu talupojad, harjulased ja virulased, üle nelja tuhande, kes arvu poolest iga

[2] *Christoph Münchhausen, Saare-Lääne piiskopi vend.*
[3] *Originaali teksti võib ka tõlkida: kahe kaitsetara vahele.*
[4] *Teistel andmetel langes 200 ülestõusnut.*

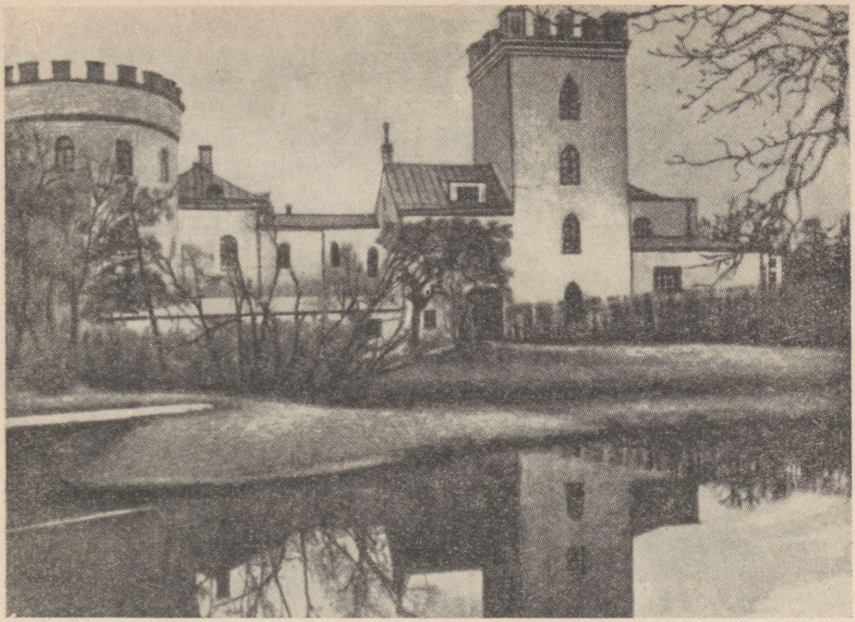

Koluvere loss. Endisest linnuselossist on pärast ümberehitusi säilinud ümmargune ja neljakandiline torn.

päevaga kasvavad ja jõuledaid rüüstamisi, tapmisi ja röövimisi toime panevad. Aadlimehi löövad nad osalt surnuks, osalt viivad vaenlase kätte; paljudele aadlinaistele lõid [talupojad] palju haavu. Kui sellele kurjusele ja hädaohule õigel ajal abi ja rohtu ei leita, siis muutub väga raskeks ja hädaohtlikuks seda talupoegade jultumust maha suruda. Oleks ometi meil paremat kirjutada Teie Kuninglikule Majesteedile! Siiski palume, et Teie Kuninglik Majesteet tunneks muret selle provintsi pärast ja sooviks anda isandale Hieronimus Katkowitzile[5] käsu, et ta, nii kiiresti kui võimalik, saadaks kindlustesse määratud kaitsemeeskonnad ja ettenähtud varustuse. Sellega soovime Teie Kuninglikule Majesteedile (kellele südamest heameelega soovime ja lubame kõik, mis meil on), et kõige parem ja suurem jumal annaks teile kaua kahju saamata ja rahus valitseda oma riiki. Antud meie kindluses Dünamündes[6] 8. oktoobril 1560.

Gotthard, Jumala armust Saksa ja
Liivi Ordu meister.

---

[5] *Poola-Leedu väepealik Chodkiewicz.*
[6] *Dünamünde — Daugavgriva.*

c) Hertsog Magnuse kiri Taani kuningale Frederik II-le, milles ta teatab eesti talurahva suurest ülestõusust. 1560. a. 17. oktoober.

1559. a. lõpus ostis Taani kuningas Frederik II Saare-Lääne piiskopilt Johann Münchhausenilt 30 000 taalri eest ära ta piiskopkonna oma venna hertsog Magnuse jaoks, kes selle vastutasuks loobus oma nõudmistest Schleswig-Holsteini peale. Aprillis 1560. a. saabus uus piiskop Saaremaale ja ostis endale varsti ka Tallinna piiskopi koha. Hertsog Magnuse tähtsamateks abilisteks olid endise Saaremaa piiskopi vend, avantürist Christoph Münchhausen ja endine piiskopkonna foogt Dietrich Behr. Kuna hertsog Magnuse käsutuses oli ainult vähe sõjalisi jõude, kujunes ta olukord Liivimaal esialgu õige ebakindlaks.

Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit..., von C. Schirren, III kd., Reval 1885, lk. 61—65.

Kõigepealt [pakume Teile] meie sõbralikke teeneid ja mida me veel muud vennalikust truudusest armast ja head võime [anda] — kõrgeauline võimukas ja kõrgestisündinud vürst, eriliselt armastatud isand ja vend. Missugust hukatust, häda, kahju ja halbust on otse vastupidiselt Teie kuningliku auväärsuse poolt meile antud lootustele teinud meile, meie vaestele alamatele ja piiskopkondadele verejanuline venelane ja missuguses rõhumises, hädaohus ja viletsuses meie pealegi nüüd oleme, seda on Teie kuninglik auväärsus kahtlematult nüüd juba selletagi meie sekretäri teadetest sõbralikult ja vennalikult tähele pannud. Kuna see nimetatud venelane hiljuti, kuna tatarlane tema maale tungis, natuke jälle tagasi tõmbas, lootsime meie selletõttu oma losside jaoks, nii palju kui vaenlasest ja selle aasta ikaldusest ikkagi veel järele jäänud oli, sisse nõuda, et kuni abi tulemiseni Teie kuningliku auväärsuse poolt millestki elada. [Lootsime] kuni järgmise talveni jumala abiga ja Teie kuningliku auväärsuse toetusega, mida meie usume ja loodame endale tulevat enne seda talvet, kindlust kuni kevadeni ja edasise toetuseni seda paremini vaenlase eest hoida. Nüüd tuleb aga üks õnnetus teise peale. Sest ei saa meie hoolimata oma kahetsusest seda varjata, et pärast venelaste äraminekut on talupojad Läänemaal, samuti ka Harjus, Virus ja teistes kohtades, kahtlemata vaenlase salakavala nõu ja õhutuse tagajärjel, muutunud mässulisteks, kokku kogunenud ning rüüstavad haletsusväärsel kombel, põletavad ja hävitavad, mis vaenlasest veel järele on jäänud. Ja löövad surnuks, kelle nad sakslastest kätte saavad. Nii nad ongi juba mõned meie ja ordumeistri aadlimeestest ja teenritest halastamatult tapnud ning sel tunnil seisavad nad kogu jõuga Läänemaal meie lossi Koluvere ees, piirates seal Christoffer von Munnichhauseni ja mõningaid [inimesi] aadlist. Ja nad türanniseerivat isegi rohkem kui venelased, nii et ükski sakslastest ei saa

ilma kartuseta isegi Tallinna ümbruses reisida või liikuda. Sellist mõlemate — talupoegade ja sulaste[7] mässu on meil siin Saaremaal iga päev karta, kuna nad näevad, et meie ja nemad oleme nii täiesti maha jäetud ja ei tea, missugust issanda päästmist me peame lootma. Ja on karta, et kui sellele aegsasti vastu ei astuta, siis annavad nad ennast täiesti venelaste alla ja meid ning kõiki sakslasi koos kindlustega neile üle annavad. Sest kuigi meie tahaksime neid heameelega viia sõnakuulmisele, oleme meie nende [allaheitmise] jaoks siiski liiga nõrgad, kuna meie lootuses heanaaberlikele suhetele, nagu meie jaoks oli ette nähtud Teie kuningliku auväärsuse poolt venelastele saadetud kirjas, loobusime ratsameestest ja sõjasulastest. Nii peavad ka nüüd [Riia] peapiiskop ja koadjuutor ühes härra ordumeistriga Riias Poola kuninga võimu nimel esineva Ratzewill'iga[8] jälle läbirääkimisi, milledel, nagu räägitakse, Ratzewill peaaegu nõudvat Poola kroonile ja Leedu suurvürstkonnale Riia linna ja veel teiste maade üleandmist, ilma et ta milgi määral oma sõjaväega, mis pidavat seisma selle koha lähedal, edasi liikuda mõtleks. Sellele nõupidamisele on kutsutud ka Maasilinna foogt[9]. On arvata, et nad Poolale kogu maa üle annavad ja meie siin ka uue ebamugava naabri saame. Missuguse surve all on praegu Tallinna linn koos Harju- ja Virumaaga, on Teie kuninglik auväärsus meie eelmisest kirjast küll ära näinud. Ja on sellest karta, et kui Teie kuninglik auväärsus sellele mitte aegsasti vastu ei astu, heidavad nad end suures hädas võõraste võimu alla. Sest ümberolijad, nagu näiteks rootslased, ei viivita ja saadetakse saatkondi sinna ja tänna. Palume selle kõige pärast Teie kuninglikku auväärsust veel kord täiesti sõbralikult ja vennalikult, et te ei jätaks meid selles meie ahastuses ja [raskes] olukorras nõu, abi ja lohutusega tröstimata. Eriti, et saadaksite eespool palutud abiväe enne talve üle, et võiksime kõikvõimsa abiga oma lossid suvenii alles hoida. Et on ka veidi Teie kuningliku auväärsuse huvides saada õigusi Harju-, Virumaa ja Tallinna üle, [siis] pole vaja selles asjas kõhelda ja hädavajadus nõuab, et Teie kuninglik auväärsus kirjaga või saatkonnaga seda linna ja rüütelkonda palute oma iseseisvust hoida ja kui võimalik tröstite neid kevadel saabuva abiväega. Sest meie vürstliku noorusest tingitud ja lihtsameelse [arvamuse] järele peab see ju teile ja teie riigile väljakannatamatu olema, et niisugune linn satub rootslaste või teiste võõraste võimude alla. Siiski jätame meie selle Teie kuningliku nõu, mõtlemise ja meeldimise hoolde, ennast aga tröstime [teie] sõbralikkuse ja vennalikkusega, et Teie kuninglik auväärsus ei jäta meid ja meie vaeseid alamaid hädades mitte lohutamatult maha. Seda saab alati

---

[7] *Arvatavasti on mõeldud sõjasulaseid.*

[8] *Vilno vojevood Nikolaus Radziwill, kes Liivimaa feodaalide ja Poola kuninga Sigismund Augusti vahel sõlmitud kokkuleppe põhjal ilmus 1560. a. juulis Poola vägedega Liivimaale.*

[9] *Pärast palgasõdurite mässu Maasilinnas haaras hertsog Magnus enda kätte ka selle ordulinnuse ja ordufoogt pidi lahkuma.*

hea jumal Teie kuninglikule auväärsusele rikkalikult tasuma. Ja meie (kes me ise Tema Jumalikule Majesteedile head valitsemist, värsket ihutervist ja kõike heakäekäiku täie truudusega palume), oleme temale kõige südamlikumalt sõber ja enam kui valmis vennalikult alluma.

Antud meie lossis Kuressaares, neljapäeval, 17. oktoobril 1560. a.

Magnus, Jumala armust Saaremaa, Läänemaa ja Kuramaa piiskop, Tallinna piiskopkonna administraator, Norra pärisvalitseja, Schleswigi, Holsteini, Stormann'i ja Ditmargi hertsog, Oldenburgi ja Delmannhorsti krahv.

Teie kuningliku auväärsuse truu vend ja alati sõnakuulelik Magnus oma käega (allkiri)

[Lisasedel]

Eriti armastatud isand ja vend. Meie ei saa Teie kuninglikule auväärsusele sõbralikult mitte jätta ütlemata, et meie piiskopkonna foogt Läänemaal Radt ja armas truu Christoffer von Munnichhausen on ühes meie kapiitliga ja mõnede nõunikkudega jõudnud täna siia meie juurde Kuressaare ja meile muuseas teatanud, et meie rüütelkond vastu oma tahtmist on pidanud kallale tungima mõningatele talupoegadele, neist umbes kakssada tapnud ja mõningad eestvedajatest rattale tõmmata lasknud. Ja vangi võtnud on selle, kelle nad oma kuningaks valinud, kes mõne päeva pärast siin Kuressaares oma õiguse saab. Teised on üleskutsete ja läbirääkimiste tagajärjel enamasti laiali läinud. Kuigi nüüd meie nimetatud vaesed inimesed, lootes kõvasti neile lubatud tulevase abiväe peale, natuke rahule jäävad, ei saa neid veel usaldada, sest kuna talupojad Harjus ja Virumaal seisavad veel mitme tuhandena koos ja meie Läänemaal kardame päev-päevalt nende kallaletungi pärast, võivad nad end kohe, kui teistel on edu ja nad saavad ülekaalu, lasta meelitada mässule. Sõbralikult ja armulikult kuulete Teie seda kõike veel pikemalt ja üksikasjalisemalt nimetatud von Munnichhauseni ja teiste kapiitli liikmete suust, keda meie suure häda pärast Teie kuningliku auväärsuse juurde tröösti ja abi otsima lõpuks otsustanud oleme saata, et nad selle kõrval ka teile kasulikud oleksid. Ja ei ole meie tahtnud seda Teie kuningliku auväärsuse ees, kelle vastu meie vennalikke tundeid ja kõike head üles näidata püüame, ka mitte kiirustamise pärast salata.

Kuupäev nagu kirjal.

Teie kuningliku auväärsuse alati truu ja sõnakuulelik vend Magnus oma käega

d) Väljavõtted hertsog Magnuse kirjast Taani kuningas Frederik II-le, milles räägitakse talurahva ülestõusust ja talupoegade poolehoiust vene võimudele. 1561. a. pärast 29. juulit

Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit . . ., von C. Schirren, III kd., Reval 1885, lk. 202 ja 204.

[1561. a. juulis saatis Dietrich Behr oma teenri kirjaga Viljandi vene vojevoodi juurde. Teener saadeti tagasi teatega, et kui Taani kuningas lähemal ajal oma kohustusi Moskva suhtes ei täida, tungivad Vene väed uuesti Saare-Lääne piiskopkonda]

Kui nüüd teener jälle meie lossi Koluveresse jõudis ja Ditterich Behre seda otsust kuulis, olid vahepeal ka meie, samuti meie kapiitli ja aadlimeeste talupojad hulgana kokku kogunenud ja koos Viljandisse jooksnud, ennast venelaste alla heitnud, neile truudust vandunud ja neilt kirjad toonud, et nad enam oma härraste sõna ei pea kuulama. Selle peale läksid talupojad nii jultunuks, et neid ei saanud ühelegi tööle sundida ja vili, nii palju kui seda veel väljale külvatud oli, [pidi sinna] jääma ja peaaegu täiesti hävinema. [Siis] saatis Ditterich Behre jälle kirja asevalitsejale Viljandi ja kirjutas talle talupoegade pärast, millele vastust ei ole veel tulnud. Kahtlemata on ta ise Teie kuninglikule auväärsusele kõik asjaolud alandlikult kirjas teatanud. Ja ta on jumala nimel, suurvürsti poolt saadetud kaitsekirja ja Rakvere asevalitseja kirja peale [lootes] välja sõitnud [läbirääkimistele] . . .

Nüüd aga oleme oma vaeste alamatega raskes rõhumises, viletsuses ja tagakiusatud ja ei ole meil võimu meie oma talupoegadegi üle ega ole meie omade [inimestega] nende eest kindlad. Armas vili ja hein väljal, seal, kust vaenlase vägi läbi läinud, on täiesti maha tallatud, põletatud ja hävitatud. Ülejäänu, kus vaenlane ei olnud, jääb talupoegade sõnakuulmatuse tõttu väljale seisma ja läheb hukka. Talupojad ei taha ka meile või meie kapiitlile ja aadlile mingit maksu või kümnist maksta.

73. Vaherahu sõlmimine Moskva riigi ja Rootsi vahel 1564. a.

Nikoni letopissist (vt. nr. 61), lk. 385—386.

Samal aastal 2. augustil saatis Rootsi kuningas Erik[1] tsaari ja suurvürsti juurde oma saadikud Isak Nikolajevi, Ivan Lavrentjevi ja kirjutaja Franz Jerichovi ühes kaaslastega[2] paluma vaherahu Liivimaal bojaari ja vojevoodi Liivimaa asevalitseja Mihhail Jakovlitš Morozoviga. Et need linnad, mis tema, kuningas Erik,

[1] *Erik XIV — Rootsi kuningas aastail 1560—1568.*

[2] *Hiärni kroonika (vt. nr. 79) andmeil olid saadikuiks Bengt Gylte, Gustaff Fincke, Hermann Anrep, pürjermeister Johann Winter, raenõunik Hanss Brussmann ja sekretär Franz Jericho.*

Liivimaal on ordumeistrilt ära võtnud — Tallinn, Pärnu, Paide, Karksi — jätaks valitseja temale, kuningas Erikule, ühes nende linnade juurde kuuluvate maakondadega ja käsiks oma bojaaril ja vojevoodil ning Liivimaa asevalitsejal kirjutada [nad] tema, kuningas Eriku, nimele. Läbi rääkinud oma bojaaridega, käskis tsaar ja suurvürst oma bojaaril Mihhail Jakovlitšil sõlmida Rootsi kuninga Erikuga vaherahu seitsmeks aastaks ja need linnad, mis kuningas Erik oli Liivimaal ära võtnud: Tallinn, Pärnu, Paide ja Karksi, kirjutada rahulepingus kuningas Eriku nimele ühes nende linnade alla kuuluvate maakondadega, välja arvatud kaks — Kolga ja Kolga maakond ja suur kirik Tallinnas ja selle kiriku juurde kuuluvad piiskopi ja pappide majapidamised, sest selle kiriku ja piiskopi ning pappide majapidamised oli valitseja kinkinud Taani kuningale Frederikile; aga Kolga ühes maakonnaga käskis valitseja kirjutada Rakvere alla. Neisse linnadesse Liivimaal, mis on tsaari ja suurvürsti käes, ordumeistri ja [Saare-Lääne] piiskopi käes ning mis on Leedu käes — ühessegi neist linnadest ei tohi kuningas Erik tungida. Tallinna, Pärnu, Paide ja Karksi käskis valitseja vaherahulepingus kirjutada kuningas Eriku nimele sellepärast, et Leedu kuningaga algasid tsaaril ja suurvürstil suured asjad. Niipea kui Leedu kuningaga seaduslik kord on jalule seatud ja Rootsi kuningaga sõlmitud vaherahu tähtaeg lõpeb, siis hakkab valitseja, jumalalt armu paludes, hoolt kandma Tallinna ja teiste linnade eest, mis Liivimaal on Eriku käes ning oma pärusmaad — Liivimaad — puhastama niipalju, kui jumal teda aitab. Moskvast lasti Rootsi saadikud — Isak Nikolajev ühes kaaslastega — minema, vaherahu aga sõlmiti Tartus bojaari ja vojevoodi ning Liivimaa asevalitseja Mihhail Jakovlitš Morozovi poolt, ning oma valitseja — kuningas Eriku eest suudlesid [saadikud] rahulepingu sõlmimisel risti Mihhaili ees selle [kinnituseks]: kui Mihhaili saadik jõuab kuningas Eriku juurde, siis Mihhaili saadiku juuresolekul kuningas Erik kinnitab rahulepingule oma pitseri ja selle kirja juures kuningas Erik suudleb risti selle [kinnituseks], et ta bojaari ja vojevoodi ning Liivimaa asevalitsejaga sõlmitud vaherahust hoiab kinni määratud tähtajani ja talitab nii, kuidas rahulepingus on kirjutatud.

Samal aastal käskis tsaar ja suurvürst teha Tartus oma pärusmaa Liivimaa jaoks pitseri, millele on vermitud kahe peaga kotkas, kotka parema jala juures on vapp Liivi ordumeistri pitseriga, vasaku jala juures vapp Tartu piiskopi pitseriga; pitseri juures on allkiri: «Tema Majesteedi tsaari bojaari, Liivimaa bojaari, asevalitseja ja vojevoodi pitser». Selle pitseriga käskis ta Tartu bojaaril ja vojevoodil kinnitada rahuleping Rootsi kuningaga ja ametlikud kirjad, [mis saadetakse] teistesse riikidesse.

74. Narva vojevoodi kiri Tallinnasse, nõudega lõpetada Narva sõitvate laevade kinnipidamine. 1565. a. 16. oktoober

Хрестоматия по истории средних веков, под редакцией Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина, III kd., Москва 1950, lk. 318—319.

Jumala armust tsaari ja kõige Venemaa valitseja suurvürsti Ivan Vassiljevitši ... ja Liivimaa linna Tartu ja Polotski ja teiste valitseja nimel Narvast vojevood Fedor Ivanovitš Tšjulkovi poolt Rootsimaa, gootide ja vendide kuningale Tallinnas, Tallinna pürjermeistritele ning linlastele, raehärradele ja raeliikmetele. Käisid meie palvel kogu Venemaa valitseja tsaari suurvürsti Narva sakslased, raehärra Zahharia Djadin ja raeliige Rodi von Limborch ja kõik Narva sakslased. Olevat nemad sel 7073[1] aastal saatnud oma laevad kaubaga mere taha ja teie selle Tallinna linna Tallinna sõjamehed olevat võtnud need nende laevad kaubaga ja kaubad röövinud ja viinud Tallinnasse, teised aga Stokholmi. Aga nüüd olid Narva sakslased meie palvel, et nemad saadavad Narvast mere taha oma neli laeva oma kaupadega ja neissamades neljas laevas olevat ka Hollandi ja Hamburgi sakslaste kaubad. Ja nendeni olevat jõudnud kuuldus, et Tallinna sakslased seisavad valvel merel ja tahavad need tulla nende laevade peale ja nende kaubad röövida, aga mere taha neid Narva sakslasi laevadel ja kaupadega lasta ei taha. Ja see, et meie valitseja ja kogu Venemaa tsaari ning suurvürsti Narva sakslaste laevu võtavad Tallinna sõjamehed merel kinni ja nende kaubad röövivad ja meretagustesse linnadesse neid läbi ei lase, pole sugugi ilus. Aga meie oma kogu Venemaa valitseja, tsaari ja suurvürsti Ivan Vassiljevitši käsu kohaselt, anname teie Tallinna sakslastele, kauplejatele inimestele Narvas [luba] vabalt kaubelda igasuguste kaupadega ja laseme neid Tallinnasse ilma iga takistuseta ja mingit paha ja solvamist neile ei tee, ja teeme neile õigust kõigis asjus ilma igasuguse venitamiseta. Ja teiegi peaksite samal viisil meie valitseja, kogu Venemaa tsaari ja suurvürsti Ivan Vassiljevitši Narva sakslaste laevad ja kaubad meie pitseritega [varustatud] vojevoodlikkude reisulubakirjadega laskma läbi mere taha ilma takistusteta ja neile mitte häda tegema ega neid solvama. Aga [kui ükspuha] missugused ka teised meretaguste linnade laevad meie valitseja kogu Venemaa tsaari ja suurvürsti pärusmaalt, Narva linnast lähevad mere taha ja neil on meie vojevoodlikud reisukirjad meie pitseriga, ka neid meretaguste linnade kauplejaid inimesi, nende kaupu laevadel [peaksid] teie Tallinna sõjamehed laskma meretagustesse linnadesse ilma iga takistuseta, tegemata neile mingit häda ja solvamata neid, kellel on meie reisukirjad. Et oleks meile otsekohe sellest kirjutatud sellesama Narva lätlasega Jurkaga, et meile oleks see [Teie vastus] teada. Kirjutatud kogu Venemaa valitseja tsaari suurvürsti Ivan Vassiljevitši pärusmaal, Liivimaa linnas Narvas aastal 7074, oktoobri 16. päeval.

[1] *1564. a. (vt. nr. 4, märkus 1).*

75. Poola käsilaste Johann Duve ja Elert Kruse katse vallutada Tartu 1571. a.

Alltoodud väljavõttes Nyenstädti kroonikast (vt. nr. 66) on juttu avantüristidest, Liivimaa aadlikest Johann Duvest (Taubest) ja Elert Krusest, kes olid astunud Ivan IV opritšnina sõjaväkke. Tsaari korraldusel pidasid nad 1569. a. aprillis Tallinna rae esindajatega läbirääkimisi linna alistumise kohta, mis aga nurjusid. Pärast seda reetsid Duve ja Kruse tsaari ja sõlmisid sidemed Poola kuningaga.

Monumenta Livoniae Antiquae . . ., II kd., Riga und Leipzig 1839, lk. 71—74.

Aastal 1570, kui hertsog Magnus tuli Moskvast[1], lubati Tartu äraviidud kodanikkudel Moskoovia linnadest jälle kodumaale Tartusse minna[2]; — nende suureks õnnetuseks; oleksid võinud parem jääda sinna. Sest aastal 1571, kui Tallinna piiramine oli äpardunud ja Johann Taubel ja Eylert Krusel ei olnud midagi head oodata suurvürstilt, vaid pidid kartma tema viha, kuna nad olid andnud talle suuri lootusi Tallinna allaandmise ja Liivimaa kohta, saatsid nad Tartust ühe aadlimehe nimega Dierich Kall kirjaga Poola kuninga juurde, kinnitusega, nagu see [Dierich Kall] mulle ise rääkis, et kui nad kuninga juures saavad sama seisukoha ja samade hüvede osaliseks, mis neil olid suurvürsti juures, siis nad püüavad ihust ja hingest haarata ja vallutada Tartu linna. Poola kuningas pidavat aga hoidma teatud hulga sõjamehi Riia piiskopkonnas valmis, et nad saaksid kiiresti abi linna käeshoidmiseks. Selle nõu kiitis kuningas heaks ja saatis nende juurde saadikud; saatis ka härra Kotkiewicz'i[3] sõjameestega maale juhust ootama. Sellejärele saatsid mõlemad — nimetatud Taube ja Kruse — tähelepandamatult oma asjad ja raha ennem linnast ära oma mõisatesse ja seadsid seal sisse niisuguse praktika, et talupojad tulid hulgaviisi Tartu asehalduri ja bojaaride juurde nurisema ja kaebama, et sõjamehi on nende juures liiga palju ja laostavad neid, ja et neid [sõjamehi] tuleks kuhugi mujale jaotada. Nende maale paigutatute hulgas olid Tartu piiskopkonnas Reinhold von Rosen ja Hans von Seitze kahe lippkonnaga.

Selle peale kutsus asehaldur Johan Taube ja Eylert Kruse [enda juurde] ja tegi neile teatavaks talupoegade kaebused, mille nad ometi ise olid esile kutsunud. Mille peale need mõlemad arvasid paremaks, et need kaks lippkonda pannakse teisele poole Tartu linna, üle jõe. Mille peale asehaldur ütles, et neid ei tule üle viia mitte korraga, vaid esmalt üks lippkond, sest nad pidid

---

[1] *Aastail 1569—1570 peetud läbirääkimiste tulemusena otsustas Ivan IV luua Liivimaal Moskvast sõltuva vasall-kuningriigi, mille kuningaks sai hertsog Magnus (vt. nr. 72-c).*

[2] *1565. a., kartes Tartu langemist poolakate kätte, viisid Vene võimud osa Tartu kodanikke ära Vladimiri, Nižni Novgorodi, Kostroma ja Uglitši linnadesse.*

[3] *Poola-Leedu väepealik Chodkiewicz.*

minema üle silla, mis läheb otse linnavärava vastast üle jõe, missugune jõgi koos sillaga ei ole enam kui 12 või 15 sammu linnaväravast. Kui nüüd see oli otsustatud, kutsusid nad Reinhold von Roseni enda juurde, meelitasid ta enda poole ja andsid talle teada oma nõu, et nad tahavad julgeda linnale kallale tungida, andsid talle ka salaja raha, püssirohtu ja tina, et mõisamehi nõusse saada. Ka võideti [nende poole] tähtsamad lippkonnast, keda ta võis usaldada, tehti nad usalduseosalisteks ja öeldi neile, et nad hoiaksid torud ja padrunid hästi valmis ja peaksid asja hästi silmas, sest nad tahtsid vojevoodi maha lasta sel ajal, kui nad lähevad üle silla. Keegi ei pidanud aga päästma toru [lahti] enne, kui laseb rittmeister Rosen.

Selle peale seadsid Taube ja Kruse oma kallaletungi kella tunni järele, nii et kõigil olid ühtekäivad osutid[4] ja just 12. löögi ajal ühel pühapäeval, sest siis on venelased missa[5] järele söönud ja peavad meelsasti lõunauinakut, pidid nad teele asuma ja kallaletungi teoks tegema. Taube tahtis just siis oma õuest tulla, Toome väravas lossi juures oma teenritega seisma jääda ja seal bojaaridega juttu ajades viivitada, kuni ta kuuleb Reinhold Roseni märgulasku. Siis tahtis ka tema laskma hakata, värava ära võtta ja häda juhuks lahti hoida. Eylert Kruse kasutada oli Laial tänaval suur maja, mis ennem kuulus auväärsele pürjermeistrile, õndsale härrale Eberhardt von Neuenstedile — sellel majal oli lai õuevärav, mis läks välja otse Vene värava juurde. Ta oli vähehaaval salaja majja sisse toonud mõned rüütlid, kes olid valmis. Kruse aga oli tubli, vapper sõjamees, kes vaenlastele heameelega vastu astus, mida ta sageli on tõeks teinud. Taube ei olnud selles temaga võrdne, ja temal oli ülesanne, et ta pidi, niipea kui Rosen oli märguande lasknud, valve Vene värava juures maha raiuma, ise värava enda kätte võtma ja turul Rosenit ja tema inimesi kohtama ning katsuma linna niikaua hoida, kuni rittmeister Hans Seitze, kelle järele nad ka saatsid, nende asemele tuleb. Kui nüüd rünnak oli niimoodi plaanitsetud, määrati see 12. oktoobrile 1571, pühapäevale. Siis tuleb Rosen üle selle värava juurde, ratsutab ette valve juurde, annab bojaarile, kes oli valve üle pealikuks, kätt ja räägib temaga sõbralikult. Ta hoidis aga püstolit saapas valmis, samuti ka teised, kellele oli rünnak usaldatud ja kes ratsutasid lähemale tema järele. Korraga annab ta ühe ümbervaatamisega märku, tõmbab lahti ja laseb bojaari, nii et ta maha kukub. Sellepeale tungivad nad hulgakesi kallale, lasevad valvurid otse räbalateks, nii et suits tõuseb. Kui nüüd Taube ja Kruse lasku kuulevad, mida nad olid usinasti oodanud, ei viivita ka nemad mitte — lasevad teised valvurid mõlema värava juures samuti maha. Eriti Kruse hakkas asjast tuliselt kinni, pani oma värava kinni ja võttis ta enda kätte, tuli varsti selle järele Rosenile turule appi ja tungis

[4] *S.t. kellad.*
[5] *S.t. jumalateenistuse (missa — jumalateenistus katoliku kirikus).*

vapralt venelastele kallale — laskis vanglad lahti murda, kõik vangid välja lasta, kes haarasid surnute sõjariistad ja aitasid niipalju kui iganes võimalik [kaasa]. Ta laskis ka kodanikkude majade juures välja hüüda — nad tulgu välja ja aidaku oma vabadust võita. Aga kodanikud olid hirmust oma majad sulgenud ja olid ka ilma sõjariistadeta. Rosen hoidis küll üle kahe tunni tänavad enda käes ja laskis [kõik], mis tänaval oli, maha, aga bojaarid ja streletsid, kes olid garnisonis, sulgesid esmalt majad ja relvastusid seal sees, isegi naised pildusid akendest telliskive ja vigastasid paljusid mõisamehi. Lõpuks tungisid eeslinnast, kus oli palju streletse, [need koos] eeslinlastega ja vene kaupmeestega kirveste, odade ja nuiadega lähemale ja tungisid väravate peale, kus polnud nii palju kui vaja mehi, murdsid need lahti ja tungisid hulgana sisse. Kui Rosen seda nägi, astus ta sissetungijatele kähku ja agarasti vastu, laskis küll paljud maha, aga suure arvu tõttu surusid nad talle nii peale, et ta koos paljude omadega pidi seal väravate juures jätma oma elu. Sest [ka] need, kes majades, tulid välja ja [igaüks] tegi oma parima, mille peale nemad[6] pidid linna maha jätma. Ja jooksid need, kes võisid, välja Toomeväravaist, mida Johann Taube lahti hoidis. Nii jäi linn venelastele ja nad said võidu. Kui Taube ja Kruse oleksid saanud teise, Hans Seitze lippkonna appi, siis oleks neil võib olla nende kallaletung õnnestunud; aga ju see ei pidanud nii olema.

[6] *Mõisamehed.*

76. Maa laastamine sõja käigus

B. Russowi kroonikast (vt. nr. 45), lk. 62, 69, 85, 93, 96, 100, 101, 102, 105, 121—122, 142.

[1560. a.]

Sel ajal läks lahti üldine kisa, et Läänemaal ja kõigil nendel kohtadel, mis hertsog Magnusele kuuluvad, on kindel rahu venelastega. Sellepärast tundsid läänemaalased end päris kindlalt ja selle kõrval ka harjulased, aadlikud ja mitteaadlikud, viisid ja vedasid kõik oma karjad ja paremad varad Harjumaalt Läänemaale kui heasse varjupaika ja lootsid lahtise maa peale enam kui ühegi kindluse kaitse peale. Enne kui nad end selle eest aga kaitsta võisid, oli venelane kõige oma sõjaväega Läänemaal ja viis kõik ära ja peale selle viis veel õige paljud vangi Moskvasse ja Tatarimaale . . .

[1563. a.]

Selsamal ajal rüüstasid saksa ja rootsi sõjamehed maid Haapsalu ümber ja kogu Läänemaad nii armetult, et mõned vaesed talupojad pidid [pärast] ise atra vedama ja nende naised atra juhtima, sest neilt olid röövitud kõik nende härjad ja hobused.

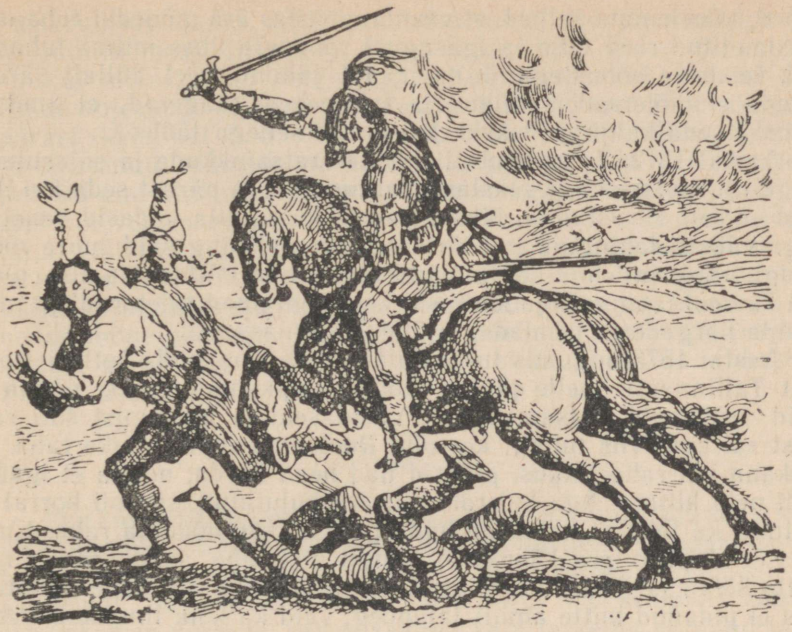

Kallaletung talupoegadele. *Joonistus XVII sajandist.*

[1570. a.]

Selsamal ajal saatis moskoviit Liivimaa Narva mõned tuhanded opritšnikuid, kes alguses ei lasknud märgata midagi muud, kui tahaksid nad teha sõjakäigu Rootsi vägede vastu Liivimaal. Kui nad aga olid Narva sisse lastud, siis hakkasid nad kohe jõledalt tapma, möllama ja märatsema. Seal ei halastatud kellegi peale venelastest, olgu kõrgest või madalast soost, naine või laps. Aga saksa kaupmeestele ja Liivimaa talupoegadele Narvas, keda opritšnina poolt elu ja vara kaotamise ähvardusel hoiatati, et nad ei tohi ühtki venelast, noort või vana, oma juures peita ja varjata, ei sündinud mingit häda . . .

[1571. a.]

Lõpuks ei ole ka päris asjatu märkida, missugune maa on Liivimaa ja mis ta küll võib. Sest ehk küll Harjumaa on vaevalt kahekümnes osa Liivimaast ja oli enne seda mitmel korral moskvalaste poolt laastatud, suutis see maakoht siiski nii palju, et ta pidas üle 30 nädala sööda ja toiduga täiesti rikkalikult ülal üle 30 000 mehe venelasi ja sakslasi, kes õgisid halastamatult. Samuti Järva või Paide ala, kus asusid ka nii kaua paljud tuhanded vene-

lased; kõnelemata sellest, et vaenlane vedas ära mõnedki tuhanded täislaaditud reed vilja ja igasugust röövvara ühes mitme tuhande pea veiste ja hobustega, ja on ikkagi jäänud veel küllalt järele, nõnda et mõlemad, aadlikud ja talumehed räägivad, et nad ei paneks seda kahju millekski, kui ainult sellega jääks ...

Aastal 1572, 7. septembril tuli üks ratsanikkude ja sõjasulaste vägi, nii rootslasi kui sakslasi, Tallinnasse, ja pärast seda kui nad olid ennast varustanud, läksid nad Rakvere alla, pidasid venelastega väikesi lahinguid ja röövisid Virumaal ning said suure röövsaagi härgi ja lehmi. Selle järel läksid nad Põltsamaa alla, pidasid ka seal lahinguid ja kaotasid kõige paremad tuletorud[1] ja tulid nõnda härgade ja lehmadega jälle Tallinnasse ...

Aastal 1573 augustis tulid esiteks kaks lippkonda šotlasi Rootsist Tallinnasse, selle järele mõned lippkonnad veel, nõnda et neid mõlemaid, ratsamehi ja sõjasulaseid ja igasugust šoti rahvast sai kuni viis tuhat, kes olid Rootsis saanud natuke raha. Ja niikaua kui raha jätkus, pidasid nad head korda, nõnda et igaüks pidi neid kiitma. Aga kui raha oli ära kulutatud, siis oli korral ja kiitusel ka lõpp ja hakkasid häda pärast jälle nõudma raha. Kuna aga ei olnud niipea käepärast mingit nõu raha asjas, lubati neil võtta sööta ja toitu talupoegadelt. Kui see aga oli neile lubatud, siis ei pidanud mitte ainult talupoeg, vaid ka kõik linnakodanikud ja linnaelanikud, aadlikud ja mitteaadlikud oma osa andma. Sest nad ei võtnud aadlikkudelt, linnakodanikelt ja talupoegadelt mitte ainult omale hädavajalikku söödaks ja söögiks, vaid võtsid vägivallaga kõik nende liikuva vara ja vilja, mis neil maal oli. Ja mis vaesed talupojad olid ära peitnud, selle pidid nad kuulmatute piinamiste ja piinade tõttu välja tooma ...

Sakslased, selle järel, kui nad nägid, et kõik läks šotlastel hästi, hakkasid ka tegema nende eeskujul ja nõnda ei olnud peaaegu mingit vahet sõprade ja vaenlaste vahel. Missugust hädakisa, ohkamist, hädaldamist ja kättemaksukisa tõstsid vaesed talupojad valitsejate üle, kes pidid neid õieti kaitsma, ei saa ära öeldagi.

[1574. a.]

Kui sõjamehed nüüd Rakvere kindluse all kõhklesid, panid nad oma lootuse riisumisele ja röövimisele ja rüüstasid ja laastasid maad palju hullemini kui ennem ja ei laastanud ega riisunud selle piiramise ajal Liivimaa maid, nimelt Tartu piiskopkonda, Virumaad, Järvat ja teisi kohti tappes, röövides ja põletades mitte vähem kui venelased ja tatarlased olid varem rüüstanud ja riisunud ...

Äraminekul möllasid ja märatsesid mõisamehed jõledalt Harjumaal, missugune maa vanast ajast peale alati on kuulunud Tallinna linna alla. Aga neist maa riisujatest pidasid paljud seda

[1] *S. t. suurtükid.*

moskoviitide maaks, millel nad aina vabalt röövida võisid, millega ka sunniti moskoviite seda maad enda omaks pidama...

Kui mõisamehed oma laagris Kuimetsas olid saanud teada Paide vojevoodi vastuse ja arvamuse[2], läksid nad jälle röövima ja pärast seda, kui nad olid maa Kuimetsa ümber täiesti rüüstanud ja laastanud, liikusid nad Uuemõisa ja olid jälle seal laagris ja pidasid end seal rüüstamise ja laastamisega mitte palju paremini ülal kui venelased ja tatarlased, nõnda et kõik sealsed talupojad tunnistasid, et venelased ja tatarlased, kes sellest kohast olid tihti ja paksult üle läinud, ei olnud teinud vaeseid inimesi nii täiesti paljaks ja lagedaks, kui oli sündinud saksa mõisameeste poolt nende mõne päevaga. Nad ei olnud niisiis röövimisega ära teinud midagi muud, kui et nad olid ainult andnud üle ja vabastanud Paides asuvate venelaste jaoks Tallinna maad.

[1577. a.]

Moskoviitide äramineku järel, aprillis, anti Tallinnas kõigile sõjameestele, mõisameestele, palgasõduritele, linnakodanikele, talupoegadele ja kõigile hulgustele vabaks rüüstata venelaste maid Liivimaal. Siis läksid teistega koos välja ka kerjused tänavalt, lombakad ja vigased, kes ei saanud käia ja kellel ei olnud jalgugi ja keda pidi hobustele kantama ja tõstetama, ja rüüstasid ning riisusid Läänemaad, Järvat, Virumaad, tervet Tartu piiskopkonda ja kokku kõiki Eesti maid vahet pidamata, ja tõid kole palju veiseid — mitu tuhat tükki, ja igasugust liikuvat vara Tallinnasse ja müüsid väikese raha eest, ja aeti neid [kariloomi] suve läbi Tallinnasse nii palju, et neid seal enam osta ei saadud ega võidud...

Talupojad, kes olid röövitud ja riisutud paljaks kõigist looma dest ja viljast, ei teadnud ühes oma poegade ja sulastega muud nõu, kui et nad läksid riisujate juurde ja röövisid ja riisusid nende moodi teisi talupoegi, kellel oli veel midagi alles. Siis oli kogu Eesti maal niisugune röövimine, häda, viletsus, ohkamine ja kaebamine, et on võimatu kõike kirjeldada. Talupoegadel oli aga selle röövimise juures parem olukord kui saksa mõisameestel ja palgasõduritel, sest nad olid maal sündinud ja kasvanud ja teadsid kõiki maa ja talupoegade olukordi, peale selle kõiki salajasi radasid ja teid läbi heinamaade, tihnikute, võsastikkude ja soode. Ja paljud neist olid elanud ja teeninud venelaste all ja teadsid, kus venelased pidasid harilikult oma täkkusid ja loomi ja ka ise tavaliselt ümber liikusid, mispärast nad ka hea luure tõttu oma heade sõprade ja sugulaste kaudu pärisid sagedasti suurema võiduhinna koos saagi ja vangi võetud venelastega, nõnda et saagi pärast tekkis mõningane vihkamine ja kadedus saksa mõisameeste ja mit-

[2] *1574. a. juulis lükkas Paide vojevood tagasi mõisameeste ettepaneku sõlmida vaherahu.*

tesaksa talupoegade vahel ja oli karta, et sakslastel tuleb nendesamaste talupoegadega talitada nagu šotlastega Rakvere all[3].

[1581. a.]

Ja on võimatu kirjeldada, kui tihti ja sagedasti needsamad talupojad Harjust ja Läänemaalt, vahest Rootsi ülemuse nõul, vahest ka nende tahtmise vastu röövisid ja riisusid mõni aasta, peaaegu igal kuul ja nädalal, nii talvel kui suvel, vahet pidamata kogu Eesti maad kuni Peipsini ja Aluksneni. Ja Liivimaa pühiti sel ajal tõesti tema oma elanike, sakslaste ja mittesakslaste, samuti ka teiste võõraste rahvaste poolt nii puhtaks, et paljudesse kohtadesse ei jäänud ei loomi ega inimesi...

[3] *1574. a. märtsis, Rakvere ebaõnnestunud piiramise ajal, tekkis šoti palgasõdurite ja saksa mõisameeste vahel tüli ning kokkupõrge, mille puhul Russowi andmeil üle 1500 šotlase tapeti.*

IV. TALURAHVA OLUKORD XVI—XVII SAJANDI VAHETUSEL

77. Sigismund Augusti privileegi punktid Liivimaa kiriku- ja halduskorra ning talupoegade olukorra kohta

Pärast Liivimaa ordu lõplikku purukslöömist Vene vägede poolt otsustasid ordumeister ja Riia peapiiskop alistuda Poola kuningale Sigismund Augustile. Liivimaa ilmlikud ja vaimulikud feodaalid esitasid sel puhul kuningale oma seisuslikud nõudmised, mis Sigismund Augusti poolt olevat kinnitatud 28. novembril 1561. a.

G. Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, I kd., Riga 1802, lk. 337—338, 343—345, 349—351, 366—367, 371—374.

I. Kõigepealt palume Teie Kuninglikku Majesteeti, meie kõigearmulisemat isandat, meie vabaduse päästjat ja kaitsjat, kellele me peale Jumala oleme pannud ja andnud kogu oma lootuse ja usalduse, sündsa ning alandliku alistumisega endi ja kogu Liivi aadli nimel, et meile jäetaks puutumata ning rikkumata meie usk, nagu see meil seni olnud puhta kiriku evangeelsete ja apostlikkude kirjade, Nikea kirikukogu otsuste ja Augsburgi usutunnistuse[1] järgi; ja et meid kunagi mingi käsu, keelu või vaimuliku ning ilmliku kohtuvõimu määrusega selles asjas ei võetaks rõhuda ega tülitada... Meile olgu vaba pühakirja määruste järgi... oma usku ja harilikke kirikukombeid pidada ning neist ei mingil põhjusel vähemaski kõrvale kalduda...

IV. Et riiklikku korda millegi muuga rohkem ei kõigutata ega rikuta kui seaduste, kommete ning harjumuste muutmisega, siis on T[eie] Kuninglik Majesteet... vürst Nikolaus Radzivili läbi... meie provintsile, aadlile, seisustele ja linnadele juba ette andnud kirjaliku kinnituse, et meil lubataks jääda saksa ülemuse alla ja

[1] *325. a. Nikea linnas aset leidnud kirikukogu otsuses formuleeriti rida katoliku usu põhitõdesid. Reformeeritud (luteri) kiriku usuõpetuse põhitõdesid sisaldav seletuskiri, nn. Augsburgi usutunnistus, esitati 1530. a. Augsburgi kogunenud riigipäevale.*

meile omaste saksa seaduste juurde . . . Seepärast palume tungivalt, et T[eie] Kuningliku Majesteedi autoriteediga määrataks üldine, kogu maa elanikkude poolt peetav maaõigus endistest pruukidest, privileegidest ja tehtud otsustest ja et selle koostamiseks T[eie] Kun[ingliku] Maj[esteedi] poolt seataks rooma õiguse tundjad, kes nõutava maaõiguse kava valmis teeksid ja kogu Liivimaa seisuste heakskiitmisel esitaksid selle T[eie] Kun[inglikule] Majesteedile vastuvõtmiseks, kinnitamiseks ja avaldamiseks.

V. Au- ja muile ametitele ning pealikukohtadele lastagu T[eie] Kun[ingliku] Maj[esteedi] poolt, nagu see juba lubatud, nagu Preisis, samuti ka Liivis ainult kohalikke elanikke vajaliku varandusega isikute hulgast. Samuti jäägu neile ametitele määramise viis ja aeg meie otsustada.

VII. . . . Ka jäägu meile puutumata ja kinnitatult püsima, nagu see juba varemini lubatud, tõendid läänistatud mõisate kohta, mis meie ja meie volitajad oleme saanud senistelt maaisandailt, ning samuti ka pitsatiga kinnitatud kirjad, omandus- ja kombeõigus, privileegid ning vabadused ja kõik, mis põlise tarvitamise teel saadud ja omandatud . . .

XVIII. Et Majesteedil on valitsejale vääriline mõte tunnustada, et valitsemine peab olema seadusepärane, siis ei tohi selle tõttu ei ükski maaülem, samuti ka mitte kõrgemad ega madalamad ülemused ega keegi muu, ilma et asi oleks vajalikult selgitatud, aadlist läänimeestelt ega muilt isikuilt omavoliliselt nende omandust võõrandada ega vägivallaga ära võtta.

XXII. Talupoegi, kes maaisandate armust või pärimise teel on kellegi võimuses, ei tohi keegi muu endale võtta ega kinni pidada, vaid tuleb sellele, kellele kuuluvad, välja anda ja harilikul viisil, Liivimaa vanade seaduslikkude kommete järgi tagasi toimetada; kui aga keegi kindlate kirjalikkude tõenduste või elavate tunnistajate läbi saab tõeks teha, et need talupojad nende seadusliku omaniku poolt on temale üle antud, siis jäävad nad tema võimusesse.

XXIII. Edasi palume selle eest hoolitseda, et talupojad oleksid kohustatud ainult oma isandaile orjust tegema, nagu see seni vana pruugi järgi olnud, ja et nende peale ei pandaks muid orjusi meie vabaduste kahjuks.

XXVI. Et Liivimaal on sagedasti juhtunud, et mõned aadlikud nende endi talupoegade poolt on salaja maha tapetud, siis paluvad Liivimaa aadlikud, et tulevikus sääraseid kuritegusid hirmu varal ära hoida, kuningat tema erilisest armust ja T[ema] Kun[inglikule] Majesteedile kuuluva võimuga anda neile nende mõisates kaela- ja tsiviilkohtu õiguse privileegi, nagu see Eesti hertsogiriigi[2] aadlikel juba varemini on saadud Taani kuningailt ning mis neil tänaseni on maksev.

---

[2] *S. t. Põhja-Eesti.*

78. Andmeid mõisamajanduse, talupoegade ja alevielanike olukorra kohta 1599. a. revisjoni aruandest

Pärast Poola võimu tegelikku kehtestamist Liivimaal 1582. a. oli keskvalitsusel vaja revideerida sealseid riigi maavaldusi ja neilt laekuvaid tulusid. Juba samal, 1582. a. määras kuningas Stefan Bathory revisjonikomisjoni, mis viis läbi ebaseaduslikult erakätesse läinud riigimaade riigile tagasivõtmise. Riigimõisate kirjeldamiseks ja sealsete talupoegade koormiste revideerimiseks viidi 1590. a. läbi teine revisjon. Riigimaade tagastamise tagajärjel Liivimaa aadli seas tekkinud nurina tõttu võttis Poola seim 1598. a. vastu otsuse korraldada Liivimaal kolmas revisjon. 1599. a. asus revisjonikomisjon tööle Leedu kantsler Lew Sapieha eesistumisel. Ülemkomisjon juhtis revidentide tööd, kes teostasid revisjoni kohapeal, kontrollides valdusdokumente, küsitledes aadlikke, kroonuametnikke ja talupoegi. 1599. a. revisjoni pikast ja õige üksikasjalisest aruandest säilis osa Varssavis Poola Finantsarhiivis. Poolakeelne käsikiri sisaldab revisjoniaruande 12 staarostkonna kohta. Eesti alalt kuuluvad sinna Tarvastu, Laiuse, Viljandi, Helme ja Põltsamaa staarostkonnad. Revisjoni aruanne sisaldab väärtuslikku materjali feodaalse majanduse ja talurahva olukorra kohta.

Polska XVI wieku pod względem geografizi-statystysznym. Tom XIII. Inflanty. Cześć I. Wydali Jan Jakubowski i Jozef Kordzikowski. Źródta dziejowe. Tom XXIV. Cześć I-sza. Warszawa 1915, lk. 105—107, 209, 212, 248—249, 263—265.

[Laiuse mõis]

Sellel lossil on üldse neli folvarki[1].

Esimene folvark on samas lossi külje all. Selle ees on vilets hingedega värav. Kummalgi pool väravat on rohuaed, tubli tara ümber, sealt vahelt [läheb] tee härrastemaja juurde.

Härrastemaja. Sellel on hingedel uks, koda, kust saab puhtasse tuppa, [selle ees] hingedel uks käepideme ja riiviga, neli akent tervete klaasidega, harilik ahi. Vastas on leivaküpsetusruum korstnata ahjuga, hästi korda seatud. Sel majal on õlgkatus. Suur laudadest juustukelder neljal postil, trepp viib üles. Neli rehte vilja kuivatamiseks ja peksmiseks.

Karjaõu. Viis korras lauta. Aed juustukeldri ja sauna vahel. Kari, mis on olemas, on kõik pan staarosta oma, kuna lossiga koos ei antud talle sugugi karja. Siiski võib neid [loomi] olla 150 ümber.

Saun. Sauna ees on koda, kust viib sauna hingedel uks. Saunas on kaks klaasruutudega aknakest, harilik pottahi katlaga, head pingid nagu tarvis, kaks vanni. Vastas on tuba kahhelahjuga, neli

[1] *Folvark (poola k.) — pärisorise talurahva teotööga majandatav suurem mõis, mis tootis põllumajandussaadusi turu jaoks. Lõuna-Eestis nimetati folvarkideks Poola riigimõisu XVI—XVII saj.*

akent, ühel on klaas ees, kaks pinki, uks hingedel. Toast käiakse läbi.

Folvargi ees jõe ääres on õlleköök, kus kõik alevielanikud peavad õlut pruulima, aga igalt laarilt, mis on neli vaati, maksavad katlaraha kaheksa krossi. Aastas toob see sisse 50 floriini[2].

Veskid. Päris lossi ees jõel, mis tuleb soodest lossi alla, allpool lossikraavi, on kahe pealtlöödava vesirattaga veski. Seal jahvatatakse lossi ja alevi tarbeks. Aastas toob sisse ligikaudu 100 floriini.

Selle veskikese juures on väike paraja sügavusega ja kõntsane tiigike, osa sellest ulatub päevatõusu poolt küljest lossini. Teine veski on allpool, sama jõekese ääres, ühe pealtlöödava vesirattaga. Toob sisse ligikaudu 30 floriini.

Lossi hea pinnaga põllud.

Selle lossi all asuval folvargil on põld, mida praegu kasutatakse [vaid] kolmes osas. Esimesele väljale rehtede taga, paremat kätt Jõgeva tee ääres, on külvatud möödunud 1598. aastal tänavuseks aastaks kasvama: rukist 90 tündrit riia mõõdu järgi — kaks vakka läheb tündrisse.

Teisele väljale, sama suurele, sealsamas Jõgeva tee ääres vasakut kätt, on külvatud suvivilja.

Kolmas väli nende kahe taga on samasugune nagu esimene.

Neljas nende kõigi taga, Kivijärve küla poole, on kesas. Sinna saab külvata umbes 100 riia tündrit.

Viies väli aleviku taga, mida nimetatakse Hundiauguks, on samuti kesas. Külvata saab 80 tündrit.

Külv tänavusel 1599. a.

Rukist folvargipõldudel 90 tündrit, tühjade [talude] põldudel 31 tündrit, alepõldudel 22 tündrit; teeb kokku 143 tündrit. Arvates saaki ühelt tündrilt 4, tuleb 572 tündrit, millest, kui eraldada seemneks see, mis külvati — 143 tündrit, jääb raha [eest müümiseks] 429 tündrit. Arvates hinnaks 40 krossi tünder, teeb see 572 floriini.

Otra folvargipõldudel 30 tündrit, Kivijärve puustustel[3] 12 tündrit, alepõldudel, see tähendab mitmesugustes kohtades puhtaks põletatud maal metsades, 13 tündrit; teeb kokku 55 tündrit. Arvates samuti saaki ühelt tündrilt 4 tündrit, tuleb 220 tündrit, kust, kui seemneks eraldada 55 tündrit, jääb raha [eest müümiseks] 165 tündrit. 36 krossi tünder, teeb kokku 198 floriini.

Kaera folvargipõldudel $59^1/_2$ tündrit, Kivijärve puustustel 3 tündrit, alepõldudel 9 tündrit, Hundiaugu põllul $3^1/_2$ tündrit; teeb

[2] *1 floriin = 30 krossi.*
[3] *Puustus — kõnnumaa, tühjaksjäänud talumaa.*

kokku 75 tündrit. Arvates saaki ühelt tündrilt 3 tündrit, teeb kokku 225 tündrit. Pannes samuti seemneks [kõrvale] 75 tündrit, jääb raha [eest müümiseks] 150 tündrit. 24 krossi tünder, teeb kokku 120 floriini.

Nisu alepõldudel 3 tündrit. Arvates sellest samuti neli seemet, teeb kokku 12 tündrit. Pannes seemneks 3 tündrit, jääb raha [eest müümiseks] 9 tündrit, 40 krossi tünder, teeb kokku 12 floriini.

Tatart alepõldudel 2 tündrit. Arvates temalt kolm seemet, samuti seemne ära võttes, jääb raha [eest müümiseks] 4 tündrit. 24 krossi tünder, teeb kokku 3 floriini 6 krossi.

Kanepit folvargipõldudel pool vakka ehk 3 külimittu. Arvates 1 külimitult 2 puuda kanepit, teeb see 6 puuda. 15 krossi puud, teeb kokku 3 floriini.

Lina folvargipõldudel $1^1/_2$ vakka ehk 9 külimittu. Igalt külimitult 1 puud lina, teeb kokku 9 puuda. 20 krossi puud, teeb kokku 6 floriini.

Hein on kirja pandud külade või vardjaskondade[4] juures.

Summa folvargi vilja eest teeb välja 914 floriini 6 krossi.

Viljasaak võib niisugune tulla valitseja andmete järgi. Hoiatasime, et kui folvargipõldudel kunagi lõikus või viljakus selle allpool kirja pandud taksiga võrreldes väheneks, siis seda saab tasa teha söödis maadega ja alepõldudega, kus on alati rikkalik saak — see on kaheksa või kümme seemet, aga mõnikord on peremees harjunud saama ka üle kümne (neile maadele külvavad kogu selles provintsis paljud).

[Pärnumaa metsatalupoegadest]

Lugase vardjaskond.

See vardjaskond asub Pärnu pool, 8 miili Viljandist, suurte metsade ja soode vahel.[5] See on üks Tema Kuningliku Kõrguse metsade ja laante ning samuti metsloomade suur hävitamine, millist pole näha mujal kogu Eestis, sest talupojad tapavad talvel põtru ainult naha pärast, aga liha ei jõua mõnikord ära süüa, nii et söödavad sellega koeri, aga ehituspuid, laevamaste ja igasugust muud metsa parvetavad nad jõgesid mööda Pärnu. Oleks vaja need satüürid[6] metsast välja ajada teistele maadele, mida näib seal olevat küll ja küll, aga sinna panna vannutatud metsnik.

Selles vardjaskonnas elavad talupojad või pärisorjad suurtes metsades ja soodes ühekaupa, kahekaupa ning mõnes kohas mitmekesi, aga see vardjaskond ulatub mitmeteistkümnele miilile. Seepärast pärisorjad seal tegu ei tee, vaid maksavad kindlaid andameid ja ainult rikuvad metsi. Nüüd juba kogub keegi Lugase vardjas seal endale kõik tulud, aga lossile maksab aastas renti 600 taalrit, mis teeb 720 floriini. Tapab ka põtru ja toob lossi.

---

[4] *Vardjas — külavanem.*
[5] *Umbes praeguse Kilingi-Nõmme ümbruses.*
[6] *Satüür — metsahaldjas.*

Lossiametnikel on raske valitseda seda vardjaskonda, kuna ta on niisuguste soode ja metsade vahel, kust suvel peaaegu kunagi ei pääse läbi kõigi talupoegade juurde ratsa, aga mõnede juurde ka jalgsi mitte. Lootsikuga (seda me vaatasime hoolega järele) pole mõeldagi, sest seal on aina rohi ja mädasoo.

[Talupoegade koormised Helme staarostkonnas]

Nende pärisorjade koormised.

Igalt talupojalt võetakse viljakümnist. Need andamid tegid tänavusel 1599. a. kokku: rukist 422 riia vakka, otra 366 vakka.

Võrreldes [15]90. aasta revisjoniga on seal hoopis suurem kümnis, see on rukist 602 vakka, otra 381 vakka. Pealegi liitis pan rentnik pärast toda revisjoni õigusega lossi juurde 23 pärisorja, mille tõttu vastavalt oleks pidanud näha olema märgatav tulude kasv. Ja nähes asja olevat kahtlase, jäime esimese revisjoni juurde (kuigi sel ajal, kui tema läbi viidi, ei olnud nii head majandust nagu nüüd on), aga nende 23 pärisorja pärast, kes on revisjoni järgi lossi juurde liidetud, lisasime selle, mis neilt kümnist võeti juurde ja arvestame nii:

rukist 714 riia vakka — 20 krossi vakk, teeb kokku 476 floriini
otra 492 „ „ — 18 „ „ teeb kokku 295 floriini
6 krossi
kaera 315 „ „ — 12 „ „ teeb kokku 126 floriini

} Teeb kokku 897 floriini 6 krossi

Sellele lisaks — igalt adramaalt 24 krossi vakuraha, teeb kokku 40 floriini 9 krossi.

Iga talupoeg [maksab]:

Oina või 18 krossi, teeb kokku 126 oinast — 18 krossi tükk, teeb kokku 75 floriini 18 krossi.

Lina 1 puud, [kokku] 126 puuda — 20 krossi puud, teeb kokku 84 floriini.

Herneid 1 külimit, teeb kokku 21 vakka — 1 floriin vakk, teeb kokku 21 floriini.

Paar kanu, teeb kokku 252 kana — $1^1/_2$ krossi tükk, teeb kokku 12 floriini 18 krossi.

10 muna, teeb kokku 21 kopat[7] — 4 krossi kopa, teeb kokku 2 floriini 24 krossi.

Heinu 1 koorem, teeb kokku 126 koormat — 8 krossi koorem, teeb kokku 33 floriini 18 krossi.

Humalaid annab igaüks neljanda osa oma saagist. Neid saab 15 puuda — 20 krossi puud: 10 floriini.

Mett, kel on mesilasi, tarult 3 naela, seda saab 8 puuda — 1 floriin puud: 8 floriini.

Nuumsigu annab kogu vardjaskond ühiselt 5 tükki — 2 floriini 15 krossi tükk, teeb kokku 15 floriini.

Härgi samuti kõik 6 tükki — 6 floriini tükk: 36 floriini.

[7] *1 kopa mune = 60 muna.*

Kogusummas tuleb kõigi nende koormiste eest 338 floriini 27 krossi.

Puid hangivad talvel lossile 1 süld adramaalt.

Tegu teevad veerand adramaalt ühe teolisega teisipäeva hommikust laupäeva õhtuni; lõikuse ajal kahe teolisega. Vastavalt ka poolelt adramaalt ja adramaalt, pärisorjade jõu järgi.

Valitsejale annab iga talupoeg 1 vaka kaera. Nad annavad nähtavasti midagi veel, kuid seda ei saanud teada.

Korraldus Põltsamaa alevi kohta.

Tema Kuningliku Kõrguse kassa ja Poola riigi kasuks tulevasteks aegadeks otsustasime nüüdsest peale: nädalaturg Põltsamaa alevis pidada laupäeval Tema Kuningliku Kõrguse alamate toiduainete ja tarbekaupade müümiseks ja ostmiseks; ning silmas pidades seda, et alev on uuesti asustatud, inimesed on seal vaesed ja viletsad, et maad ega abi pole kuskilt saada, vabastasime neid, olles neilt vastu võtnud alamluse- ja truudusevande Tema Kuninglikule Kõrgusele, Tema Kuningliku Kõrguse nimel neljaks aastaks turumaksu maksmisest, samuti kruntrendi maksmisest tühjade kruntide ja aedade eest alevis ja täisehitatud kruntide eest, mille järjekord ja arv on allpool kirja pandud; samuti igasugusest küüdikohustusest staarosta või lossi tarbeks. Aga pärast nelja aasta möödumist, lugedes käesolevast ajast augustikuul issanda aastal tuhat viissada üheksakümmend üheksa, nad on kohustatud 1603. a. maksma turumaksu, samuti maksu tühjadelt kruntidelt, aedadelt ja täisehitatud kruntidelt alevis Tema Kuningliku Kõrguse kassasse mardipäevaks, vastavalt revisjoni määrusele, nagu saab otsustatud. Siis veel, nüüd ja alati ja edaspidi, iga sõjakäigu ajal on kõik alevielanikud kohustatud Tema Kuningliku Kõrguse lossi juurde ilmuma iga vaenlase vastu.

Aga et mainitud alevielanikud kaebasid selle üle, et mitmesugused kaubitsejad võõrastest riikidest ja maadest kauplevad Tema Kuningliku Kõrguse Põltsamaa pärisorjadega enda kasuks, aga selle alevi hukatuseks, on pan Põltsamaa staarosta kohus seda silmas pidada ja keelata — et seda keegi ei julgeks, niisugustest kaupadest ilmajäämise karistusel, millest osa peab minema lossi, teine osa kaebaja, aga kolmas osa vaeste heaks.

Aga et kõik alevielanikud kurtsid, et neil pole krunte, kuhu nad saaksid midagi külvata endale peatoiduseks, siis selleks, et hoida neid alles lossi kaitsmiseks hädaohu korral, ning olles leidnud tee, millega ka pan staarosta on nõus, nähes selle olevat kahjutu Tema Kuningliku Kõrguse ja Poola riigi tuludele, lubasime selle peale, et pan staarosta kõik need krundid Platermõisast, mida esimesed komissarid[8] osalt veel polnud ära jaganud (alevielanikud ainult kasutasid neid lossi loal) nüüdsest peale peab mõõtma morgidesse

[8] *1582. a. revidendid.*

või bastidesse[9], jagama võrdseteks osadeks ning jaotama need kõigi alevielanike vahel samasuguste vabadustega, nagu ülalpool mainitud: neljaks aastaks. Jätsime siiski jõusse nende alevielanike valdused ja kasutusõigused, kes said need endale Tema Kuningliku Kõrguse esimestelt revidentidelt samas Platermõisas selle jagamisel otsekohe selle provintsi uuestivallutamise järel moskvalase käest ja mis neil praegugi on.

Salakõrtse ei tohi olla, karistuseks õllest ilmajäämine lossi heaks.

Aga et tihti alevi rehtedest, mis olid majade vahel, sündisid tulekahjud, siis nüüdsest peale on iga alevielaniku kohus ehitada oma rehi pisut linnast eemale.

Aga et loomad ei saaks kahju teha lossi viljale, peab iga alevielanik oma krundile aia ette tegema.

Peale selle alevi karjamaaks, mida elanikel seni polnud: lossi heina koristamise järel Kammari niidult võivad nad seda kasutada vabalt karjatamiseks kuni talveni ning samuti tuleb neile anda karjamaaks soo telliseahju taga, millest lossile pole kasu.

[9] *1 morg = 5⅔ ha, 1 bast = 66 sülda (1 ruutbast seega umbes 6,5 ha).*

79. Näljahäda ja Poola vägede rüüsteretked Liivimaale aastail 1601—1602. Thomas Hiärni kroonikast

Thomas Hiärn (Hjärne) sündis 1638. a. Ingeris, õppis lühikest aega Tartu ülikoolis, teenis valitsusasutustes Tallinnas ja Ingeris, mõisavalitsejana Virtsus ning rüütelkonna sekretärina Saaremaal. Suri Virtsus 1678. a. Oma kroonikas, mis valmis lühikest aega enne ta surma ja sisaldab palju väärtuslikku faktilist materjali, õigustab Hiärn igati Rootsi riigi poliitikat, kuid ei sule silmi ka talupoegade raske olukorra suhtes.

Monumenta Livoniae Antiquae..., I kd., Riga, Dorpat und Leipzig 1835, lk. 384—385.

Sellel ja järgneval aastal[1] oli Liivi- ja Eestimaal nii suur nälg, et seda peaaegu ei saa kirjeldada. Mõned tahavad [arvata], et vaevalt kümnes osa talupoegadest jäi elama. Selles hädas püüdsid nad oma nälga vaigistada surnud hobustega, koertega, kassidega, rottidega ja sellesarnaste ebaloomulikkude asjadega. Kus nad sattusid koerale, kes järanud inimese surnukeha kallal, tapnud nemad jälle selle ja õginud ära. Ja et kurjategijad kistud, niipea kui nad hukatud, võllastest ja rataste pealt maha, nende lihaga püüdnud viletsad inimesed vaigistada oma nälga.

Talvel leitud igal pool surnud inimesi, kes olid surnud korjuste toorest liha närides ja kellel oli veel niisugune liha suus. Aga kõige jäledam on, et üks inimene söönud teist, jah, vanemad söö-

[1] *1601. ja 1602. a.*

nud lapsi, mis pole sel ajal talupoegade hulgas mitte harva ette tulnud . . .

Kus reisimees tulnud külasse, leidnud ta need enamasti tühjad ja leidnud igal pool talumajades hunniku inimluid, millelt koerad ja loomad liha ära närinud. Seal jooksnud ka koerad suurtes karjades ümber ja tunginud reisimehele kallale, nii et peaaegu mitte keegi ei ole tohtinud julgeda reisida üksi. Seesugust viletsust maal ei olnud mitte vähe edendanud ja suurendanud Poola sõjaväed, kes vaatamata sellele, et nad pidid maad kaitsma, siiski talitasid nii barbaarselt, et ükski türk ega tatar ei tee hullemat ja halvemat. Ükski aus inimene ei või ka jälestuseta kuulda, kuidas kõikjal ausate ja suursuguste inimeste naised ja tütred seotud abielumeeste ja vanemate nähes tulpade külge, häbistatud ja neilt au röövitud. Vaeseid kinniseotud käte ja jalgadega talupoegi oli künade sees keeva veega üle valatud, nii nagu harilikult võetakse karva sigadelt, ja mõnedel olid põidlad ja suured varbad risti üle selja kokku seotud ja [nad] nõnda teiba otsa riputatud, terve öö läbi [niiviisi] piinatud, et nad peaksid tunnistama, kuhu nad on matnud selle vähese, mis neil pidi veel olema tagavaraks. Ja ei aidanud vaeseid inimesi ka see mitte, kui nad juba kõik tunnistasid, vaid löödi nad halastamatult kõik nagu koerad maha.

80. Talurahva olukord Tartumaal XVII saj. alguses

XVI—XVII saj. vahetusel elavnes seoses reformatsiooni vastase võitluse tugevnemisega Poolas katoliku kiriku ja mungaordude tegevus ka Poolale kuuluvas Liivimaa osas. 1613. a. korraldasid Cesise arhidiakon Johann Tecnon ja paater Erdmann Tolgsdorff Tartumaa katoliku kirikute ülevaatuse (visitatsiooni), mille protokollist on pärit alljärgnev väljavõte.

Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, herausgegeben von Dr. F. G. v. Bunge, I. kd., Dorpat 1842, lk. 36—37.

Tartu ja naabruskonna kirikute puudused seisavad peamiselt selles, et praostile on rabanduseohu kartusel üsna vastumeelt surijaid vaimulikult teenida — seda ülesannet täitku abiõpetaja, kes neid väljasõitudel teenima peab. Aga kõikjal kuulsime kaebusi selle kohta, et paljud lapsed surevat ristimata, inimesed — väetid või raugad, vanad või noorukesed — elavad säärases tooruses, et nad ei oska palvetada ega ei mõista seda, mis on õndsakssaamises vajalik, just selle tõttu, et neid väga harva [usuõpetuse teadmise suhtes] katsumas käiakse. Ometi andku nad iga aasta praostile külimitud vilja, aga nende hingeõnnistusest ei hoolita. Üpris tarvilik on, et mõned kirikud liidetaks ja igale kirikule preester kinnitataks; muidu aga tuleb neil, kes [kiriku] eesotsas [seisavad], jumala ees kõige tõsisemalt vastust anda.

Alamrahva kaebused kogu Tartu ökonoomiast:[1]

1. Igal pool nad kaebavad, et neid töödega üle koormatakse, nii et neil koguni ei lasta pidada pühi, et neid isegi juba pühapäeva õhtul sunnitakse tööle kokku tulema.

2. Härra Plettenberg[2] tegi ökonoomia mõisates niisugused uued mõõdud, et, kuigi endine vakk oli küllaltki suur, nad mõisatele kaks vakka annavad, Tartus aga niisuguse kahe vaka vastu saaksid kolm.

3. Et andamid võetakse ülemäära suured: külvas kehvik-alam maha ühe vakatäie, siis sellestsamast ühest külvist peab ta isandale kaaluma kaks vakka.

4. Ketserliku rentniku all ahvatletakse üsna rohkesti eestlasi ketseriusku[3] ja paljud on katoliku kirikust võõrutatud (eriti Tartus). Nad käivad ketserite pühitsematuis templeis ja võtavad hulgana osa nende jumalateotuslikest pühadest toimingutest ja ei panegi tähele, et teevad Tema Kuningliku Majesteedi käsukirja vastaselt, mis keelab, et ükski ministrant[4] ärgu jagagu õpetust eesti ega läti rahvale ning et Tartu rae poolt ametisse seatud jutlustaja on tahumatu, koolitamata inimene, ameti poolest nahksepp jne.

---

[1] *Ökonoomia — kuninga mõisate kompleks, tulunduskond.*
[2] *Nähtavasti Walter Plettenberg, Vastseliina staarost XVII saj. algul.*
[3] *S. t. luteri usku.*
[4] *Ministrant — luteri usu preester-jutlustaja.*

V. EESTI ALA ROOTSI RIIGI KOLONIAALVÕIMU ALL — TALURAHVA OLUKORD JA KLASSIVÕITLUS

81. Adramaade revisjon 1638. a. Kagu-Eestis

Riigimaksude täpsema sissenõudmise huvides korraldas Liivimaa kindralkubermangu valitsus 1638. a. sügissuvel adramaade revisjoni. Kubjaste ja talupoegade-kogukonnavanemate küsitlemise teel täpsustati andmeid talude suuruse kohta adramaades. Revisjoni materjalid räägivad kujukalt 1600.—1629. a. vahel (väikeste vaheaegadega) Liivimaal Poola ja Rootsi riikide vahel peetud sõdade laastavatest tagajärgedest, mõisamajanduse intensiivsemaks muutumisest ja talupoegade koormiste tõusust.

Liivimaa 1638. a. maarevisjon — Eesti asustusala I (Kaguosa), Tartu 1941, lk. 27—28, 125, 136—138, 160—162, 173—174.

a) Sõdade laastavast mõjust

[Tamme ja Tähtvere mõisad]

6-nda, 7-nda [küsimuse peale]. Et oleks veel midagi ülesandmata, ei ole teada. Valgeristi juures ei peeta midagi enamat. kui [seda], mis alati selle juurde kuulunud ja see olla poola revidentide poolt hinnatud ühe poola adramaa peale. Nüüd on selle peal aga paks mets ja ei ole kõik kokku rohkem kui 7 tündrimaad põldu, mille peale on omanik sel aastal ühe noore Kuramaa talupoja nimega Andresz elama pannud, andnud talle laenuks ühe hobuse ja leivavilja. Sellel maal ei ole peale ühe kaevu ei heinamaad ega vett. Talupojal ei ole ei last, lehma ega vasikat. Sel aastal on ta hakanud ehitama väikest onni.

Tamme mõisa[1] hinnati Poola ajal ühe poola adramaa peale, millele eelnimetatud Watzinski[2] elama pannud 4 talupoega: Miriherck'i, Killatotz'a ja Sitwitzki Matt'i ja veel ühe, keda ei teatud nimetada. Pärast seda aga, kui see sõda peale hakkas, jooksnud

[1] *Praegu Tamme linnaosa Tartus.*
[2] *Kohalik mõisnik ajal, kui see ala kuulus Poola riigile.*

talupojad ära, onnid põlenud maha ja maa jäänud tänapäevani tühjaks. Sellest on vahepeal tubli osa paksu võsa täis kasvanud, ülejäänut kasutavad mõned teadmata inimesed siinsest alevikust, et ainult aastakümnist välja töötada, mis, kuna maa on juba välja kurnatud, ei saa kesta kaua. Siin on veel Emajõe ääres üks heinamaa, nimetatud Grölingsholm, muidu ei ole sellel maal ei inimest ega onni. Peale ühe vana tiigi ei ole mingit vett. Mis Watzinski ajal oli Tamme mõisast neljanda talupoja käes, see on praegu koka Andresz'e käes ja see tükk maad kuulub nüüd Tähtverele.

b) Mõisate laiendamine, talupoegade koormiste tõus.

[Lauküla mõis]

Nötkenszhoff, mida nüüd [kutsutakse] Lauküla.

Ennem ja moskoviitide valitsuse ajal on see olnud eri mõis; pärast venelasi, nimelt Poola ajal, on see arvatud Sangaste juurde.

$1^1/_2$ [adramaad] — kubjas Laue Peter, pärustalupoeg, alati koormistest vaba olnud, on külvanud 20 tündrit rukist, 15 otra, 10 kaera; tal on 4 kasuvenda nimedega Matz, Peter, Hinrich ja Otto. Üks võib tööd teha, teised on veel väikesed. [Tal] on 5 hobust, 5 härga, 12 lehma, peab veskit, mis tema teate järgi pidavat olema nõiutud, nii et ei saa jahvatada.

$^5/_8$ [adramaad] — Merret Simon Koiolast, mis Poola valitsuse ajal kuulunud Sangastele; 17 aastat siin elanud. On Poola ajal maksnud igast viljast 3 vakka ja käinud 4 päeva teol; maksab nüüd 7 tündrit rukist, 6 otra, 4 kaera, teeb 5 päeva tegu. [Tal] on 2 poega, Otto ja Peep, kes mõlemad teevad tööd; 2 hobust, 1 paar härgi, 5 lehma.

Tyro Simon, astunud kolmandasse aastasse[3]. [Tal] on 2 hobust, 2 lehma. A. [1]639: arvatakse [ta talu] $^1/_4$ [adramaa suuruste hulka].

Zeletz Jaack, astub teise aastasse. [Tal] on 2 hobust, 2 lehma. A. [1]640: arvatakse [ta talu] $^1/_4$ [adramaa suuruste hulka].

$^1/_2$ [adramaad] — Kuste Jaack, pärustalupoeg, on Poola ajal maksnud igast viljast 3 vakka ja käinud 3 päeva teol. Nüüd maksab ta 5 tündrit rukist, 4 otra, 2 kaera, teeb 3 päeva tegu. [Tal] on 2 poega: Peep ja Andresz, üks teeb tööd, teine on veel väike; tema hobune on ära surnud, tal on 1 paar härgi, 2 lehma.

$^1/_2$ [adramaad] — Berend Tedder Keenist, missugune mõis olevat omal ajal, nimelt Poola ajal, olnud Wolter Delwigi oma, pärast seda aga pidanud von Puttkamer, kellel olnud [naiseks] Delwig'i tütar. Rootsi okupatsiooni ajast alates on asunud Sangaste maal. Maksab 5 tündrit rukist, 4 otra, 6 kaera, teeb 3 päeva tegu. [Tal]

---

[3] *Kolm aastat oli uusasukal maksuvaba aeg. Sellest järeldub, et see, kes astunud kolmandasse aastasse, muutus järgneval (1639.) aastal maksualuseks, see, kes astus teise aastasse, muutus selleks 1640. a.*

on 3 poega: Hansz, Knut ja Hinrich; üks teeb tööd, teised on veel väikesed; 2 hobust, 4 lehma ...

½ [adramaad] — Kubjas[4] Hansz, ostetud talupoeg. Maksab 6 tündrit rukist, 6 otra, 5 kaera, teeb 4 päeva tegu. Tal on 3 poega: Matz, Peter ja Mert — üks teeb tööd, teised on veel väikesed. [Tal] on 1 hobune, 1 paar härgi, 4 lehma.

½ [adramaad] — Kubjas Andresz, eelmise vend, on olnud koha peal 4 aastat. Maksab 7 tündrit rukist, 5 otra, 2 kaera, teeb 3 päeva tegu. [Tal] on 1 väike poeg nimega Andresz, 2 hobust, 1 paar härgi, 3 lehma.

1¼ [adramaad] — Poene Peep, pärustalupoeg. Maksnud Poola ajal 6 vakka rukist, 5 otra, 2 kaera, teinud 5 päeva tegu. Nüüd maksab ta 13 tündrit rukist, 12 otra, 5 kaera, teeb 5 päeva tegu. [Tal] on 1 vend nimega Simon, üks kälimees nimega Peter, 3 hobust, 2 paari härgi, 5 lehma.

[Koiola mõis]

Lühikest aega enne seda viimast maa okupeerimist laskis Heinrich von Gilsen — tolleaegse staarosta Gothard Johan Tysenhusen'i rentnik — siin 2 reht üles ehitada ja tal oli soov siin mõisakest asutada. Kuna nüüd küla enne seda Halvaks Koiolaks[5] kutsuti, siis kutsuti või nimetati seda pärast Koiola mõisaks[6]. — Umbes 10 aasta eest asustati [see] jälle talupoegadega. Sellel on üks väike järveke, kus ka kala püütakse, ja mitte kaugel sellest — ¼ miili kaugusel, on aga üks järv, kahes harus, mida kutsutakse Vardja järv, kalarikas.

Koiola ja Eoste

1 [adramaa] — Tyls Peter, pärustalupoeg, 13 aastat kubjas olnud. On oma kupjaameti pärast kõigist koormistest vaba. Ei olnud veel kõike maha külvanud. Arvab, et külvab rukist maha 9 vakka, otri on maha külvanud 7 vakka, kaera 5 vakka. Peab maja 2 vennaga — Jaek, võttis sel aastal naise, ja Heinrich, 12-aastane. Tal on 4 poega — Christoff 9-aastane, Jaen 7-aastane, Peter 3-aastane ja Hans — pooleaastane laps. Tal on peale vendade 3 hobust, 4 härga ja 7 lehma, manukat ei ole.

¼ [adramaad] — Pallo Pep, pärustalupoeg, ütleb, et nad pidid enne sõda andma adramaa pealt kõiki andameid kokku 8 leesikat lina, 1 külimit nisu, 1 külimit tangu ja 1 külimit herneid. Ja poolelt adramaalt poole ja ¼ adramaalt ¼ osa [sellest]. On külvanud 2 tündrit rukist, 2 tündrit otri, 1 tündri kaeru — see on temalt ka kümniseks võetud. Tal ei ole poega, ainult üks kasvandik — pärustalupoeg Hans, kes on hiljaaegu naise võtnud. Tal on 1 hobune, 2 lehma, manukat pole.

---

[4] *Siin on sõna Kubjas nähtavasti pärisnime tähenduses.*
[5] *Originaalis: Schlecht Koygull—kulla.*
[6] *Hilisem Vana-Koiola.*

½ [adramaad] — Kallus, pärustalupoeg; on külvanud 3 tündrit rukist, 3 tündrit otra, 2 tündrit kaera — seesama on temalt ka kümniseks võetud. Tal on 1 poeg, kes hiljaaegu naise võtnud, nimi Peter, ja 1 tütremees Ortusz, üks moskoviit — sellel on 1 poeg Jaen, 6 aastane. Tal on 2 hobust, 4 lehma, on üksi . . .[7]

½ [adramaad] — Letty Ivask, Venemaal sündinud; tema isa on sündinud Aluksnes; ta ise on siin juba kaua elanud. On külvanud 2 tündrit rukist, 2 tündrit otra, 1 tündri kaera — see on temalt ka kümniseks võetud. Tal on 2 poega — Jürgen, 15-aastane ja Illusk, see hulgub ümber, ei ole tema juures. [Tal] on 2 hobust, 2 lehma; manukat ei ole . . .

¼ [adramaad] — Hennike Pep, pärustalupoeg. On külvanud 2 tündrit rukist, 2 tündrit otra, 2 tündrit kaera — see on tema käest ka kümniseks võetud. Tal on 1 poeg Jaen 8-aastane; tal on 1 hobune, 2 lehma. Tal on manukas Nuztoka Jaen, üks vana mees, ei ole last, tal on 1 hobune, 1 lehm. Tal on veidi künnimaad talupoegade juures, mille eest ta neile tööd teeb . . .

Totz H . . . st[8]. Maakohtu otsusega Pindi mõisale välja antud, pidas ½ adramaad. Ei olnud sellele õieti asunudki.

1641. [aastal] ¼ [adramaad] — Jurgen, üks kuramaalane, mõtleb sel aastal siia asuda ja võtab ¼ adramaad maad vastu. Tal on 3 vaba aastat. Külvas natuke rukist. [Tal] on kaks poega: Jaen 16-aastane, Jaszke 8-aastane. Tal on 1 hobune, 1 varss ja 1 lehm; on üksi.

Lewo Paep ½ adramaalt, nõutud kohtu teel välja Peri mõisa.

[Vastseliina]

Veskite kohta. Linnuse juures on üks veski, mida peab linnus, enne seda pidas rendil Noha Pep, kes oli kubjas. See veski kavatsetakse aga ära kaotada ja teha suur kalatiik või kalapais, kuna linnuses olevat kalast puudus. Sellepärast on teist veskit 2 vesirattaga, nimelt Thomas Lüttke veskit, hiljuti uuesti asutatud ja parandatud. Ka Tam Hanz'u [veski] kivi annab renti 2 riigitaalrit[9]. Samuti Andrei [veski] kivi — selle eest annab see talupoeg aastas 2 riigitaalrit. Samuti Nodas Rein'u [veski] kivi — selle eest antakse aastas 2 riigitaalrit.

Veel on 1 talupoeg mölder Pep Ritzky tühimaal sel aastal ehitanud väikese veskikese — ei anna selle eest veel midagi.

Samuti Oraw Jürgen'i veski, täiesti mahajäetud, olla vanasti tammi pärast poolest saadik Vastseliina poolt kasutatud, teine pool kuulub Räpinale.

Samuti Rebbesz'e [veski]kivi on ehitatud Räpina maale, aga ka Vastseliina pidavat tammi pärast saama poole andamit. Samuti

---

[7] *S. t. tal pole manukat ehk popsi.*

[8] *Originaalis tindiplekk.*

[9] *1624. a. 1 riigitaaler = 6 marka = 48 ööri; XVII saj. lõpuks tõusis selle väärtus 8 margani (1 mark sisaldas 3,60 g hõbedat).*

olevat olnud üks väike Laszwa veskike, 30 aastat mahajäetult seisnud. Üle selle ei olevat enam võimalik veskeid asutada.

Härrased mõtlevad peale lossi juures asuva abimõisa asutada veel ühe uue mõisa, millega nad ka algust on teinud. See on 4 miili Vastseliinast ja 1 miil Rõuge kirikust, ühe falkoneti-lasu[10] kaugusel Riia teest, milleks on ära kasutatud tühjad talukohad, nagu Lauri Kallas'e tühimaa, Sicka Henn'u tühimaa, Pillack Mert'i tühimaa, Kiwatz'i tühimaa, Kebliste tühimaa, Rommel'i tühimaa, Sacka tühimaa, Sagri tühimaa — need tühimaad on ¼ ja ⅛ poola adramaa suurused üksi seisvad talumaad.

Järgnevad kubjaskonnad.

Kõigepealt ei tea mitte ükski talupoeg terves piirkonnas adramaadest õieti ütelda, missugused adramaad on. Vanad olevat ikka jäänud oma adramaaosade juurde nagu nende esivanemad pidanud. Missugune aga olnud siis piiskopiaegadel[11] adramaa, selle kohta ei ole ühtki õiget põhjalikku teadet. Talupojad räägivad, et nad vanadelt kuulnud, et seal olevat saksa adramaad olnud; kas need aga kõrgmeistri või Plettenbergi adramaad olnud, ei teata mitte.

Kuna nüüd need maad on nõndaviisi koodud, et paljude kõlbmatute maade tõttu elavad talupojad laiali, on nad võtnud arvesse ka tühimaad, see on üksiku talupoja talumaad, mis seisavad tühjad. Nagu hiljem näha, on need vanade [talupoegade] poolt ka ära hinnatud — mõned ¼ adramaa, mõned ⅛ adramaa peale. Teised on asustatud, nagu hiljem näha.

Neil talupoegadel on olnud alati püsiv koormis saksa adramaalt nõnda:

Poola ajal ¼ adramaalt		Nüüdse rootsi valitsuse ajal	
rukist	4 vakka	rukist	4 tündrit
otra	4 vakka	otra	4 tündrit
kaera	4 vakka	kaera	4 tündrit
maaraha	4 floriini[12]	maaraha	4 rootsi taalrit[13]
lambaid	1 tükk	lambaid	2 tükki
lina	½ leisikat	lina	1 leisikas
võid	5 marknaela[14]	võid	5 marknaela
humalaid	5 marknaela	humalaid	5 marknaela
võrgulõnga	5 marknaela	võrgulõnga	5 marknaela
puid	1 süld	kanu	4 tükki
kanu	2 tükki	kotte	1 tükk
mune	10 tükki		

[10] *Vt. nr. 58, märkus 3.*

[11] *Feodaalse killustumuse ajal, mil see ala kuulus Tartu piiskopile.*

[12] *Floriin — itaalia kuldkulden (võeti 1252. a. alates tarvitusele Firenze poolt).*

[13] *Erinevalt riigitaalrist (vt. märkus nr. 9) loeti tavaline ehk arvestustaaler võrdseks 4 margaga.*

[14] *Vt. nr. 45, märkus 7.*

Selle juurde terve nädal tegu.

1/8 poola [adramaalt] või 1/2 adramaalt teeb nädalas tegu 3 päeva, 1/4 saksa [adramaalt] nädalas 2 päeva ...

c) Alevielanikud

Vastseliina

Päris rahu ajal, enne Rootsi sõda, ei olnud käsitöölistel põllumaad. Sõja ajal aga kasutasid nad maad. Nüüd tahetakse aga mõisapõlde jälle kokku viia ja võetakse nendelt see maa ning jagatakse [neile] jälle tükk maad oja tagant, mille moskoviidid peavad poolakatele ära andma. Ei anna üldse midagi linnusele; kui nad midagi teevad, tasutakse see neile. Neid ei lubata enam [õlut] pruulida ja [viina] põletada; peavad ennast toitma, kuidas saavad. Ja need on järgmised:

Christoff, Kuramaalt Kuldigast pärit, on kingsepp, asub aiakrundil, on 4 aasta eest sinna asunud.

Thomas Wegener, kangur, on siia asunud härra Plettenbergi[15] aegadel, on Ostrovast Preisi piiri äärest.

Hans Siller pärit Saganist, Sileesiast, on lukussepp, teenib arsenali ülevaatajana, tal on selle eest moon; ka on antud tükk maad Vene poolel; on vaba.

Merswinsky Simon, masuurlane — oli h[ärra] Lenick'i[16] kokk. Tal oli varem tükk maad, nimetatud Absell'i tühimaa, millele asustas ja pidas 2 talupojakest. Nüüd aga elab selle peal üks talupoeg. Nüüd on tal ainult majakoht ja tükk maad Vene poolel. Temalt võetakse kümnist.

Jochim Heiku Sechsstetter'ist Bautzen'ist[17] pärit, on rätsep, mõtleb käsitööliste asulasse asuda; tal on ka maad Vene poolel; temalt võetakse kümnist, muidu ei maksa midagi.

Mathias Hannipoik, pärustalupoeg, kasutatakse ainult linnuse juures veskis.

Puhzep Peter'i lesk — tal on 1 poeg Jaen; pärustalupoeg, toidab ennast päevatööga, nõnda kuidas ka ta ema ketramisega.

Kallemeus Thomas, alevist sel aastal pastoraadi maale asustatud. On veel vaba.

Must Iwan, 3 aasta eest pagenud Venemaale.

Silda Otza Kersten, ilma pojata — surnud.

Kawaka Paep, koos naisega — surnud.

---

[15] *Vt. nr. 80, märkus 2.*

[16] *Matthias Lennick — esimene Vastseliina staarost Poola võimu ajal.*

[17] *Bautzen — maakoht Saksimaal.*

Laevaõnnetus Kunda lähedal. *Illustratsioon A. Olearіuse raamatust.*

82. Adam Olearius reisist Tartusse 1633. a. ja sealsest ülikoolist

Holsteini diplomaat ja kirjanik Adam Olearius (1603—1671) külastas Holstein-Gottorpi hertsogi poolt välja saadetud «suurte saatkondade» liikmena aastail 1633—1634 Venemaad ja aastail 1635—1637 Venemaad ja Pärsiat. Mõlemal korral läks saatkondade tee läbi Eestimaa. Pärast 1635. a. novembris neid tabanud laevaõnnetust elas Olearius pikemat aega Kundas ning Tallinnas.

Adam Olearius, Vermehrte neue Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse..., Schleszwig 1656, lk. 8—9.

Me olime [Riia] linnas viis nädalat paigal, kuni külm ja lumi tegid selle koha ümber asuvatele soodele hea saanitee. Sealt läks reis Tartusse ja 14. detsembril saadeti meie asjad ja kraam (või pagas) koos mõne inimesega 31 reel ette ja neile läksid järgmisel päeval järele härrad saadikud. Ja kuna enamus meie omadest ei olnud harjunud saanis istudes ise hobust juhtima, nii nagu meil seekord teha tuli, siis oli esimesel päeval näha, kuidas üks ja teine mitu korda ümber kukkus ja siis ennast ja oma kraami lumest üles korjas... 22. detsembril sõitsime me neli miili edasi kuni Rõngu lossini ja järgmisel päeval Tartu linna... Tartus on Liivimaa üli-

kool või universiteet ja kuninglik õuekohus. Ülikool on asutatud Dudderhoffi vabahärra Johan Skytte[1], omaaegse kuningas Gustav Adolfi koduõpetaja ja õueülema, ettepaneku ja heasoovlikkuse tõttu ja 1632. a. 15. oktoobril sisse õnnistatud. Härra Johann Skytte poeg Jakob sai ülikooli esimeseks rektoriks ja temale määrati prorektoriks Pommeri aadlik ja pühakirja doktor Andreas Virginius. Õpetatud meestest ja kuulsatest professoritest, kellega me seal tutvusime, [võib märkida] nimetatud dr. Virginiust, arstiteaduste doktorit Johannes Belovius't Rostockist, kes pärast kutsuti Moskvasse [tsaari] ihuarstiks, Friedrich Meniust, keiserlikult kroonitud poeeti ja ajaloo professorit ning Rootsist pärit olevat matemaatika õppejõudu Petrus Andreas Schomerus't. Üliõpilaste arv oli meie ajal veel õige väikene, kuna seal oli vaid 10 rootslast ja mõned üksikud soomlased.[2] Pärast seda, kui me Tartus olime pidanud oma jõulupühi, sõitsime 29. detsembril edasi ja jätkasime teed Narva poole.

[1] *Johan Skytte oli aastail 1629—1633 Liivimaa, Ingeri ja Karjala kindralkuberner.*

[2] *1634. a. oli Tartu ülikoolis registreeritud 30, 1635. a. 15 üliõpilast.*

83. Adam Olearius eesti talupoegadest

Adam Olearius, Vermehrte neue Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse . . ., Schleszwig 1656, lk. 107—110, 112—114.

Kuna aga barbarid ikka veel nende jaoks liiga võimsad olid ja neid sageli võitsid, siis kutsusid mõõgavennad kõrgmeistri [rüütlid] või saksa ordu vennad Preisist (millise ordu asutaja olevat olnud üks Jeruusalemma kuningas Falco, nagu kinnitab Chytráeus[1]) endale abiks. Kes siis ühendatud jõududega alistasid barbarirahvad, nad sõna kuulma sundisid ja samuti kristliku usu sinna istutasid.

Veel tänapäeval on Lettias ja Eestimaal alles palju nende järglasi, kel pole ei linnu ega külasid, vaid on orjad ja oma isandate pärisomandiks ning maa-aadli ja linnakodanike teenistuses, on alles hoidnud veel oma vana emakeele ja nimelt pole eesti keelei mingit sugulust läti keelega, neid kutsutakse aga ühteviisi mittesakslasteks.

Mittesakslaste riided

Neil on ka oma isesugused riided, eriti naisterahvail, kes kannavad kitsaid kleite nagu kotte, millel taga ripuvad messingist ketikesed, mille peale on lükitud peenraha, alt on nad ääristatud kollaste klaaskorallidega, tähtsamad kannavad aga kõik rinnal ammeplaate, ümmargusi hõbedast preese, mis on poole ja terve taalri suurused, kõige alumine aga on peaaegu puust kandiku või vaagna suurune ja õhuke nagu plekk.

[1] *D. Chyträus (1531—1600) — luteri usu teoloog ja kirikukirjanik.*

Pulmasõit. *Illustratsioon A. Olearіuse raamatust.*

Vallalised [naised] käivad palja peaga nii talvel kui suvel, lasevad juukseil kaelani rippuda ilma neid sidumata ja lõikamata, nii et nad oma pea poolest on sulastele õige sarnased, nende riided on halvast, karmist villasest riidest ja kalevist, mida nad ise teevad ja valmistavad. Suvel kannavad kasetohust kingi, talvel aga parkimata karmist härja- ja lehmanahast. Enamus on vaesed inimesed, neil pole palju rohkem varandust kui see, mis neil seljas ja ümber on ja mis nad suhu pistavad. Sellepärast, kui nad pulmi peavad, kannavad nad peale selle, mis nende isand neile annab, kokku seda, mida keegi anda suudab ja elavad selle juures nii toredasti kui suudavad.

Nende pulmad

Tseremooniad ja kombed nende pulmades on tavaliselt järgmised. Kui pruut ja peigmees on kahest eri külast, siis toob peigmees pruudi hobuse seljas ära. Ta[2] istub tema taha ja lööb parema käe ta keha ümber. Ees ratsutab üks torupillimees, selle järel kaks peiupoissi paljaste mõõkadega, millega nad ristamisi pulmamaja ukse pihta raiuvad ja pärast tera ülespoole palkidesse pistavad selle koha juures, kus istub peigmees. Peigmehel on, kui ta niiviisi oma pruuti ära toob, ühe lõhkiaetud kepi otsas kaks vaskpenni

[2] *Mõeldud on pruuti.*

või rundstükki[3], mis ta neile, kes tal väravaid kinni hoiavad, annab, et nad ta läbi laseksid. Pruudil on aga punased villased lindid, mida ta pillub teele, eriti sinna, kus ristteed on ja kus on ristid ristimata laste haudadel, keda neil on kombeks matta mitte jumalaaeda, vaid tee peale.

Pruudi kojutoomine

Peigmehe järel tulevad samuti ratsa teised külalised, mehed naiste ja sulased tüdrukutega.

Pruutide katmine

Pruudil peab nii kaua, kui ta laua taga istub, rippuma rätt üle pea, mis varjab ta nägu. Samasugune komme on ka moskoviitidel või venelastel, samuti pärslastel ja armeenlastel...

Kui nüüd mittesaksa pruut ja peigmees on veidi laua taga istunud ja söönud, kutsutakse nad üles ja viiakse voodi, kuigi on veel alles hele päev. Sel ajal on külalised lõbusad ja heas tujus, kahe tunni pärast tuuakse algaja abielurahvas jälle kohale ja tantsitakse ning juuakse kogu öö, nii et üks siin ja teine seal maha kukub ja magama jääb.

Mittesakslaste usk

...Paljudes kohtades maal on neid meie ajal õige halvasti ristiusu tarvitamises hoitud, kuna tööd sageli peeti tähtsamaks jumalateenistusest. Seepärast elasid nad suures teadmatuses. Paljudelgi pole tunda mitte kristlikku usinust tõelises jumalakartuses, vaid paganlike ja jumalavastaste asjade küljes kinni rippuvat südant. Sest nad valivad mitmetes kohtades, eriti küngastel, kindlad puud, mis nad kuni ladvani okstest puhtaks teevad, punaste lintidega ümber põimivad ja nende all ebausus oma soove avaldavad ja palvet peavad, mis pidavat suurendama nende ja nende sugulaste ajalikku heaolu...

Väikeste lastega teevad nad ka oma veidrusi. Meile räägiti, et mõned oma lapsed, kui nad umbes kuuenädalaselt on rahutud, salaja ümber ristivad ja teise nime annavad, tuues ettekäändeks, et laps olevat ebaõige ja ebasobiva nime saanud, mispärast ta rahutu on. Kuna nad nõidust nii hästi tunnevad ja nii raske tööga koormatud on, siis peaksid nad, kui nad vaid suudaksid, ka oma isandate ja mõisa ametnike [vastu seda nõidust pruukima]...

Neil on ka osalt imelik ettekujutus igavesest elust. Üks preester Riia lähedasest külast teatas, et üks läti naine oli oma mehe laibale kirstu kaasa pannud nõela ja lõnga. Kui selle põhjust oli küsitud, oli ta vastanud, et ta [tahab, et ta] mees sealses elus saaks oma riideid lappida, kui nad veidi katki lähevad ja ei peaks teiste inimeste naeruks ringi käima...

---

[3] *Rundstükk ehk vasköör = ⅓ hõbeööri = ⅛ marka (vt. nr. 81, märkus 9).*

Selliseks barbaarsuseks on peale praegu mainitud põhjuse (raske teoorjus) osalt põhjust andnud mõned õppimata ja oskamatud jutlustajad; kes nende aadlike poolt (kel on patronatus ehk preestri kohale määramise võim), kelle laste koolmeistreiks nad olid, vaatamata sellele, kui halvad nad ka olid, jutlustajaametisse seatakse...

Kuna see, nagu öeldud, üks orjarahvas ja karmi teoorjusega koormatud on, siis ei leidu neil ka palju muud vara kui nende majad külades ja see, mis neil seljas ja ümber on. Neil lastakse vaevalt nii palju maad ja põldu harida, et nad endid ja oma sugulasi napilt aasta läbi toita jõuavad. Mõnedes kohtades, kus on palju metsa, lähevad nad võsastikku, harivad seal salaja tüki maad põlluks, külvavad ja koristavad vilja ja peidavad ta siis maa sisse. Kui ülemad sellest teada saavad, siis võetakse see neilt ära, talupoega karistatakse ja pekstakse vitstega.

Mittesakslaste karistamine

Tavaline karistus, mis neile peale pannakse, on niisugune. Nad peavad särgi seljast tõmbama ja end kuni puusadeni paljaks tegema, pärast seda kas maha heitma või end ühe posti külge siduda laskma. Siis peab üks teine mittesakslane neid vitstega peksma ja antakse kindel arv vitsahoope, nii nagu süüteo iseloom nõuab. Kuna löömisel alati korraga üks paar [vitsu] kätte võetakse ja lüüakse nii, et veri voolab, eriti kui härra käsib: Selcke nak maha pexema (peab nii lööma, et nahk keha pealt maha tuleb), siis pekstakse nad õige viletsasse seisukorda...

Neil on ka vähe raha, kuna neile jäetakse sageli vaid paljas elu. Ja mida härrad ise karmuse suhtes tegemata jätavad, seda teevad mõisaametnikud. Sest igal härral, keda nad isandaks kutsuvad, on mõisates foogtid ja alamfoogtid. Viimaseid kutsutakse kubjasteks, esimesi aga valitsejateks, mittesakslaste poolt junkruteks. Need, eriti kui nad ei saa kindlat palka oma härralt, vaid peavad seda saama talupoegadelt, rõhuvad vaeseid inimesi sageli nii hirmuäratavalt, et need ei oska enam, kuidas olla või elada.

Meeleheite kohutav näide

See juhtus mõne aasta eest Liivimaal ja on veel praegu kogu Liivimaal üldtuntud, et üks selline piinatud talupoeg, kellelt valitseja viimast tahtis võtta, poos meeleheitest oma majas üles üksteise järel oma naise ja väikesed lapsed ja siis sõlmis enda ka sinnasamasse üles. Kui nüüd valitseja varahommikul tuleb, et ähvardatud pantimist läbi viia ja hämarasse majja astub, puudutab ta peaga ülespoodute jalgu ja märkab seda kurba pilti, ehmatab ja jookseb tagasi, ja ta oleks tagantjärele küll hea meelega soovinud, et ta talupojaga paremini oleks ümber käinud. Oma

Mittesakslase karistus. *Illustratsioon A. Olearіuse raamatust.*

orjaliku raske ja vaevarikka elu kohta on liivimaalased niisuguse laulu teinud[4].

Ma olen üks talupoeg Liivimaal
ja kibe on elu mul igal aal.
Kase otsa ma ronin sageli,
sest saan sealt valjad ja sadula.

Ma teen oma saapad kasetohust
ja täidan junkru vastu kohust.
Ma pastorile maksu andma pean,
aga jumalasõnast vähe tean.

Vabadus pole mittesakslastele kasulik

Kuid siiski arvatakse, et pole kasulik jätta neile palju vabadust ja raha, nad võiksid liig trotslikuks muutuda. Sest neil on ikka veel meeles, et see maa kuulus nende esivanematele, kes aga heideti alla sakslaste poolt ja tehti orjadeks. Sellepärast, eriti kui nad talve ajal linnast sõidavad ja purjus on, ei anna nad sakslasele, kes

[4] *Tegelikult pole see rahvalaul, vaid ühe balti-saksa autori loodud.*

nendega kohtub, hea meelega teed ega ka palju häid sõnu. Nende meeleolu saadi ka näha selle segaduse juures, mille kutsus esile ooberst Bothi sissetungimine[5], kuna sel puhul paljud talupojad hakkasid oma isandatele vastu ja olid valmis neid, kelle asukohta nad teadsid, vaenlase kätte andma, osalt isegi päris maha lööma. Mõned said hiljem selle eest mitmes kohas surmaga karistatud.

[5] *Mecklenburgi aadlik, avantürist ooberst Both pakkus pärast 1637. a. oma teeneid Rootsiga vaenutsevaile Brandenburgi kuurvürstile ja Poola kuningale. Poola toetusel tegi ta 1639. a. 900 palgasõduri eesotsas katse tungida üle Daugava jõe Liivimaale, kuid löödi õige varsti Rootsi vägede poolt puruks.*

84. Tartu ülikooli rektori ja professorite kiri 2. juulist 1655. aastast Rootsi riigisekretärile palvega parandada ülikooli majanduslikku olukorda

1632. a. Tartus rajatud ülikool ehk akadeemia sattus varsti majanduslikesse raskustesse. 1652. a. võttis Rootsi valitsus ülikoolile annetatud mõisad tagasi ja pantis nad ära, suurte rahaliste raskustega võitlev riigikassa aga ei suutnud ise palku ja stipendiume maksta. Seoses Vene vägede sõjaretkega Liivimaale lahkus 1656. a. enamus professoreid ning üliõpilasi Tartust ja ülikooli tegevus katkes.

Juhan Vasar, Tartu ülikooli ajaloo allikaid: I Academia Gustaviana — ürikuid ja dokumente, Tartu 1932, dok. nr. 82.

Kõrgestiüllas, väga lugupeetud, kõrgestiõpetatud kuninglik härra sekretär, eriti väga armuline härra ja väga austatud sõber.

Kuna Teie kõrgestiüllas olete meie kirja läinud kuu 11-ndast nüüd küll kätte saanud, siis olete lasknud pärast seda oma suures heatahtlikkuses meie palvel kohta ja ruumi leida, ja kahtlemata saate selle peale ka midagi viljakat õiendama — selles oleme meie täiesti kindlad. Kuna aga meile on saabunud usaldusväärne teade selle kohta, nagu oleks meie varade restitueerimine[1] ainult sellepärast raskendatud, et ei ole raha nende väljalunastamiseks, vaid kõik raha olevat vajalik sõja ettevalmistamiseks, siis võime meie niiviisi küll loota ainult pikaldast või üldse mitte mingisugust restitueerimist. Aga niiviisi ei saa see Akadeemia kuidagi püsida, vaid peab hukka saama. Küpse kaalumise põhjal tulime arvamusele, et nii ebakindla väljamaksmise korral riigikassast ei saa niihästi professorid kui stipendiaadid, kuna neil ei ole siin maailmas ülespidamiseks muid vahendeid, jääda elama siia, vaid peavad minema kusagile mujale otsima hädavajalikku ülespidamist ja kehakatet. Nõnda on siin sellega ka juba kurtmisväärselt algust

[1] *Tagastamine.*

tehtud, kuna juba (pärast seda kui tervelt kolme kvartali jooksul vaatamata kõigile alandlikkudele palumistele ja lohutamisele ei ole olnud maksmist), on kaks professorit ära reisinud mujal võimalusi otsima ja teised on juba valmis neile järgnema. Oraator ja poeet[2] jäävad nende halbade sõnumite pärast hoopis tulemata, meedikut (keda ometi enam kui teisi nii väga vajatakse) ei saa kutsuda, stipendiaadid on enamasti laiali läinud ja teisi, kuna nad peavad ilma tasuta virelema, ei saa küll ametis pidada. Nõnda pidasime meie selle järele hädavajalikuks teha seda Teie kõrgestiüllale isandale kui pärast härra Silbersterni äraminekut meie kõrgele patroonile teenistusvalmilt teatavaks ja paluda seda Tema Kuninglikule Majesteedile kui ka ekstsellentsidele riigi ja meie akadeemia kantsleritele[3], võimaluse korral alandlikult ette kanda ja katsuda, kas mitte teine abinõu, mis eelmisel aastal meie saadiku poolt alandlikult ette pandi ja mida siis peeti tähelepanu väärivaks ja kõlblikuks, võiks kasutamist ja aset leida: nimelt et varade pandivõtjad ka selle pandi osas saaksid tasutud Tema Kuningliku Majesteedi ja kõrgeltkiidetud kroonu (kellelt nad ju kõik oma heakäekäigu saavad) poolt, protsentide osas saaksid aga rahuldatud mõisate valitseja kassast, kust ka meie saaksime võtta meie palkade ja stipendiumide jaoks määratud rahad[4]; selleks et maailmakuulsa asutaja[5] (kes need varad määras Akadeemia igaveseks kindlaks aluseks) kõrge üritus ei läheks kaduma, vaid jumala auks ja Tema Kuningliku Majesteedi ja kõrgestikiidetud kroonu kuulsuseks ning armsa järeltuleva põlve igaveseks kasuks ning kosumiseks kestaks ilma kahjuta edasi.

Kui nüüd Teie kõrgestiüllas saavutate selles asjas, nagu me kindlasti loodame, meie Akadeemiale ja meile siin hea edu, siis tahame meie ja meie järeltulijad kiita seda kogu maailmale ja peale lubatud honorari[6], meeldivate teenetega oma tänulikkust tunnistada ja seda eriti südamesse võtta ja palume ühes sellega Teie kõrgestiüllale ustavalt jumalikku kaitset.

Tartus 2. juulil aastal 1655.

Teie kõrgestiüllale teenistusvalmid
siinse Akadeemia rektor ja professorid.

---

[2] *S. t. kõne- ja luulekunsti professorid.*

[3] *Ülikooli kantsleri aukohale valiti tavaliselt mõni kõrgem riigiametnik.*

[4] *Ettepaneku peamine eesmärk oli saavutada, et ülikool saaks temale määratud rahad jälle otse mõisatest, mitte aga riigikassast.*

[5] *Mõeldud on Rootsi kuningat Gustav II Adolfit.*

[6] *Tasu.*

85. Eesti talupoegade pärisorjusliku sõltuvuse juriidiline vormistamine kindralkuberner Clas Tott'i poolt välja antud maapolitseikorralduses

Pärisorjusliku sõltuvuse lõplik juriidiline vormistamine Liivimaal toimus rüütelkonna ülesandel koostatud ja kindralkuberner Clas Tott'i poolt 1668. a. avaldatud maapolitseikorraldusega, mille keskvalitsus 1671. a. kinnitas.

Liefländische Landes-Ordnungen nebst darzugehörigen Placaten und Stadgen, Riga 1705.

VI. Talupoegade väljaandmisest

1. Pärustalupoeg, sündinud pärustalupojast, tuleb kohe ilma igasuguse tõrkumiseta, 50 riigitaalri[1] trahvi ähvardusel, [millest] pool [läheb] kuninglikku renteisse vagaks otstarbeks ja pool rüütlimajale[2], välja anda.

2. Pärustalupoeg on samuti [see], kes on sigitatud võõra poolt, kes oma suitsu esmakordselt ühe aadlimehe maal üles laseb[3] — niisugune [inimene] käib ülaltoodud õiguse alla. Selle all tuleb mõista ka kõrtsmikke, kärnereid ja käsitöölisi, kui nad pärisorjadena on sündinud.

3. Samuti on teinud ennast päriseks see, kes on ennast võõrsilt ühele pärusmaale asutanud ja seal oma esimese suitsu üles lasknud; niisugune on samuti pärustalupoeg ja allub § 1 õigusele.

4. See on pärustalupoeg, kes kümme aastat oma eelmise härra teadmisel on ühe teise härra [mõisa] maal elanud ja seal oma vara kogunud. Kes aga on sulasena võõras kohas teeninud, seda ei saa siin all mõista [seni], kuni ta maa võtab.

5. Kui juhtuks, et üks talupoeg, kes on sündinud võõra [mõisa] maal Liivimaal, läheks elama teise aadlimehe [mõisa] maale ja oleks seal elanud kümme aastat oma pärushärra teades, siis aga kümne aasta möödumise järel tahaks joosta jälle sealt ära oma [endise] pärushärra juurde, kus ta on sündinud, siis nõuab teine ta õigusega välja § 1 järgi.

6. Iga maavaldaja kohus on, niipea kui üks võõras talupoeg tema juurde tuleb ja maad võtab, kohe küsida, kus ta on sündinud, ja sellest kolme kuu jooksul pärushärrale teada anda, 50 riigitaalri trahvi ähvardusel, [millest] pool kuninglikule renteile vagaks otstarbeks ja pool kuulub rüütlimajale. Kui see [endine pärushärra] ei nõua ärajooksnud talupoega kolme kuu jooksul pärast teadaandmist tagasi, kaotas ta oma õiguse tema peale, ja on see teise pärustalupoeg.

---

[1] *Vt. nr. 81, märkus 9.*
[2] *S. t. rüütelkonnale.*
[3] *S. t. rajab tuleaseme (kodu).*

7. Kõikide väljaandmiste juures tuleb tähele panna seda: 1) et talupoeg, kui ta välja antakse, tasuks härrale, kelle juures ta asunud, kõik oma võlad või nõudja härra need tema eest tasuks; kui see on sündinud, tuleb ta kõigega, mis tal on, välja anda; 2) kui niisugune talupoeg on suvi- või talivilja külvanud, kasutab ta seda õigusega, tasub sellest oma kohustused kuninga ja ka härraste vastu.

8. Kui pärustalupoeg heidab abiellu võõra [mõisa] maal [elava] lesega, siis jääb ta küll nii kaua peremeheks majasse, kuni ta pärushärra teda tagasi ei nõua. Nõuab ta teda aga tagasi, siis võtab ta perest oma naise, seal sigitatud lapsed ja mis tema ja naine on kaasa toonud, ülejäänu jääb lastele eelmisest abielust ja niisiis pärushärrale, kelle krundil see on muretsetud. Sest niisugune lesk ei või oma vara niimoodi mitte ära kasutada, vaid see jääb päranduse juurde.

9. Kui talupoeg võtab poisi tänavalt või antakse talle kasvatamiseks mõne hulguse, kerjuse või Riia käsitöölise poolt, see ei ole mitte ainult tema kasvandik, vaid saab ka pärustalupojaks härrale, kelle all ta üles kasvatatakse ja otsitakse nagu pärustalupoega.

10. Kui aga ühe härra pärustalupoeg annab oma poja kas vaesuse või sõpruse pärast teise kohta kasvandikuks, siis jääb niisugune küll sinna, nii kaua kuni ta ei ole abiellu heitnud, kui ta aga naise võtab, nõuab teda ta pärushärra kõigega, mis ta teeninud on ja kui ta juba on sigitanud lapsi võõral alal, järgnevad need õiguse järgi isale, ja ei saa niisugust, kui ta juba on kümme aastat või enam kasvandikuna viibinud võõra [mõisa] maal, viia § 4 alla või selle läbi kaduma läinuks või iganenuks lugeda.

11. Kui naine, kes on sünnitanud lapsi, läheks abiellumise teel ühe mõisa maalt teise ja need [lapsed] nende nooruse pärast viiks võõra [mõisa] maale, siis ei kaota pärushärra, kelle maal lapsed sündinud, sellepärast oma õigust nendele mitte, vaid nõuab need igal ajal õigusega ilma kasvatuse eest tasumata tagasi.

12. Kui sulane, kes on sündinud võõrsil, nagu Venemaal, Leedus jne., heidab abiellu ühe [mõisa] maal ja sigitab seal lapsi, siis on tema sigitatud lapsed pärustalupojad. Kui niisugune sulane on aga sündinud Liivimaal ja nõutakse jälle oma pärushärra poolt tagasi, järgnevad talle lapsed õiguse järgi.

13. Kui ühel pärustalupojal ei oleks poegi, vaid ainult tütar ja see abielluks võõra talupojaga, siis võib see tütar küll selle, mis isa ja ema surma järele riietes ja rahas järele on jätnud, ära võtta. Mis aga viljast, kariloomadest, hobustest ja majariistadest olemas on, jääb pärushärrale.

14. Kuna maal on palju manukaid ja logelejaid, siis tuleb nendega nii arvata. Kui manukas on Kuramaalt, Leedust jne. pärit ja sigitab lapsi mõne härra maal, siis peab ta sinna elama jääma, kus ta lapsed on sigitanud ja tema ja tema lapsed päruseks jääma. Kui aga Liivimaa talupoeg on manukas, sellele järgnevad tema lapsed

kõigega, mis tal on, kui ta tagasi nõutakse ja teda ei või pidada päruseks.

15. Vallaslaps jääb päruseks härrale, kelle alal ta on sündinud.

16. Kui ühele pärushärrale või tema opmanile—valitsejale ühe teise härra poolt mõne ülalmärgitud pärustalupoja või pärustalupoja õigustesse astunu väljaandmisest teada antakse ja seda talle 3 kuu jooksul välja ei anta, pärustalupoeg aga selle järele ära jookseb, peab vastutama see, kes välja ei andnud ja andma pärushärrale kas ühe teise talupoja, sama hea kui oli eelmine, või 100 riigitaalrit. Trahv aga 50 riigitaalri [suuruses, millest] pool kuninga renteisse vagaks otstarbeks ja pool rüütlimajale, selle eest, et talupojast ei ole teada andnud, jääb siiski püsima.

86. Ervita mõisa talupoegade kaebus oma mõisahärra peale 1684. a.

XVII sajandi 80—90-ndail aastail pöördusid eesti talupojad sageli kaebuste ja palvekirjadega Rootsi kuninga poole. Enamik neist palvekirjadest saadeti Stokholmist tagasi kohalikele riigiametnikele lahendamiseks. Otsuse tegemisel lähtuti mõisnike ja riigikassa huvidest.

«Ajaloolisest Ajakirjast», 1929. a., lk. 160—165.

Suurevõimuline Kõrgestisündinud Vürst, Kõigearmulisem Kuningas ja Härra.

Teie Kuninglikule Majesteedile sunnib ja ajab meid, vaeseid talunikke Eestimaalt, Järvast, Peetri kirikukihelkonnast, Ervita ja Udeva mõisate alt Ammuta ja Valila küladest, meie kibedam ja suurim häda ette kandma kõige truualamlikumalt ja alandlikumalt, mil viisil rittmeister aulik Franz Straszbergh, kes on meie isand, mitte ainult suurtel pidulikkudel püha- ja palvepäevadel, vaid ka muudel pühadel ja pühapäevadel, just lõuna paiku, hoiab meid töös ja orjuses oma heinamail ja rehtedes, vaatamata jumala ja kõrge Ülemuse valjule käsule, et meie need pühapäevad kaitstud oleksime töö ja talitamise eest; ilma põhjuseta ta on meile peale pannud ühe uue ebatavalise maksu, et anda igalt pooleadramaalt üks leisik linu, mis sellel meie maakohal kunagi pole olnud kombeks; ja iga pooleadramaa talunik kahe härja ning ühe hobusega iga päev, terve nädal läbi, peab käima tööl mõisale, enamasti aasta läbi, ja annab kaks jalameest nii kaua, kui kestab lõikuse- ja heinaaeg. Samuti on kohuseks anda kümme tündrit rukist, kümme tündrit vilja, kolm tündrit kaeru, kolm taalrit vaskrahas ja üks lammas; sellevastu aga terve adramaa peab maksma kahekordselt kõigis neis aineis. Tema annab teistele ja võõrastele küll teada, et ta rohkem ei saa oma pooleadramaatalunikelt kui viis tündrit rukist ja viis tündrit vilja ning ka üks punt kaeru; kuid siiski ülekohtune ja liiati suur on lisamõõt, kui see harilikult siinpaigas tarvitusel, sest need viis tündrit teevad kümme

tündrit maa tavalises mõõdus ja üks punt kolm tündrit. Kui meie ei saa või ei jõua teda rahuldada ja seda anda tähtpäevaks, röövib ta meilt meie härjad ja lojused. Minult, Ugametze Claesilt ta niimoodi on võtnud kaks härga ning minu ainsa lehma ja ka kolm vana siga, lastes ilma mingi põhjuseta ja süüta anda mulle viie paari vitstega naha peale. Samuti minu pojalt Ugametze Thomaselt ta on röövinud ühe hea hobuse sellepärast, et minu poja talunik[1] oli salaja ära karanud, milles minu pojal mingit süüd polnud. Minult, Ugametze Johanilt ta samal viisil on võtnud kaks lehma ja ühe härja; minu naist ta on lasknud ühe raudpiitsaga peksta ja lüüa kahe kupja poolt, et ta sellest hädavaevalt eluga pääses ja kolm nädalat pidi lamama sängis, kõik ainult selle eest, et mõned tööpoisid tema teadmata olid töölt lahkunud liig valju kohtlemise tõttu. Minu, Bertilla Mattisze, õde ta on lasknud ühe aiateibaga nii taguda ja peksta, ribid kehas katki, et tema pool aastat oli sängis ning ei võinud käia üksinda omal jalal, kui et muu rahvas teda aitama pidi sisse ja välja. Minult, Kollo Jurgilt, kes olen õndsa auliku härra Ewert Hastferi järelejäänud poja pärustalunik ja rendikujul tulnud Straszborgi alla, ta on võimuga võtnud ühe lehma peale selle, kui mina, nii hästi kui sunnitud olin vastutajaks ühe taluniku Adami eest, kes on ära karanud, ning ei saanud muretseda teda keegi kohale; mina ja tema järele karanud ei olnud selles süüdi. See Adam on kroonu talunik Öötla läänimõisa alt ja leitnant Pohlman kinkis ta meie härraseile, kuigi temal selleks küll polnud mingit õigust. Peale selle on härrased võtnud minult, Kollo Jurgilt, kaks härga ja ühe ïkke; varemail aegadel mina olen andnud oma maa eest ühe lamba, nüüd kaks, siis ühe koorma heinu, nüüd kolm koormat; ja peame meie kõik hirmu ning kartusega andma end härraste käsutusse siis, kui härrased ei ole meiega sõbralikud; kartusega ning hirmuga peame me täitma oma teenistust ja kohust. Täielikult meie rõhumiseks ja meelepahaks oleme mõisakoerte kiskuda ja taga ajada, nii et need saavad hävitada ja maha rebida meid; sellest on härrastel lust ja rõõm. Selletõttu nüüd meie hädased, õnnetud ja vaesed talunikud jääme allasurutuiks ning põhjalikult hukkume sellise türannia, nii suure valjuse ja nii kange karmuse läbi, nii et tulevikus sunnitud oleme lahkuma oma maadelt Venemaale, kui jumal ja kõrgeim Ülemus heaks ei arva muretseda armulikult siin abi ja parandust. Milleks siin aukartlikult ulatame Teie Kuninglikule Majesteedile meie hädase alandliku palve ning truualamliku sooviavalduse, voolavate pisaratega, Teie Kuninglikule Majesteedile kui Meie Kõrgeimale ja Kristlikumale Potentaadile, Regendile ning Ülemusele kõigearmulisemaks otsustamiseks ja heaksarvamiseks meist ning et meie viletsa surutud olemise ja seisukorra peale halastada, seda kergendada ja [meid] oma hoolde võtta, et meie kui ristiinimesed oleksime kristlikult ning õiglaselt valitsetud ja

[1] *Mõeldud on nähtavasti peremeest, kelle juures poeg sulasena teenis.*

juhitud. Saame, nagu vanasti ja harilikult, kandma oma koormisi, milledest meie ei saa keelduda ega ära öelda, et niiviisi hea südametunnistusega võiksime täita oma võla ja kohust jumalale ja teenistust ülemusele ning andameid, nagu on vaja; eriti ja iseäranis sellele Ervita mõisale, mida nüüd meie härrased omavad ja kasutavad, mis varemail aegadel on olnud Kuninga Küttide ning Kalurite maa; millise kõrge Kuningliku poolehoiu ja suure armulikkuse eest meie alati, kuni oma surmatunnini jääme

Teie Kuningliku Majesteedi
truualamlikumad, alandlikumad ja sõnakuulelikumad alamad ja talunikud
Claes Ugametz Ammutakülas Ervita all
Ugametz Johan sealsamas
Bertill Mattisz Valilakülas Udeva mõisa all
Kollo Jurgen sealsamas — Peetri kirikukihelkonnas Järvamaal elades.

87. Väljavõtteid Bengt Gottfried Forseliuse aruandest piiskop J. H. Gerthile rahvakoolide kohta Eestis 1688. a.

XVII sajandi teisel poolel hakkasid Rootsi võimud energilisemalt kui seni võitlema kirikliku ideoloogia levitamise eest talurahva hulgas Eesti- ja Liivimaal, et süvendada sel teel rahva kuulekust mõisnikele, pastoreile ja Rootsi riigivõimule. Sel eesmärgil püüti levitada talurahva hulgas lugemisoskust peamiselt kihelkonnakirikute juures loodavate rahvakoolide kaudu. Peaaegu kõikjal neis koolides töötas ainsa koolmeistrina köster, pastori abistaja ning teenindaja kiriklike ametitalituste juures, mistõttu neid koole tuntakse köstrikoolide nime all.

Köstrikoolide, eriti neile õpetajate ettevalmistamise, rahvalähedasema eesti kirjakeele ja loomulikuma lugema õpetamise meetodi eest sai kõige energilisemaks võitlejaks noor rootsi või soome päritoluga pastori poeg, entusiast Bengt Gottfried Forselius. Ta oli Eestis sündinud ja üles kasvanud, valdas vabalt eesti keelt ja tundis hästi kohalikke olusid. Innustatuna eestlaste «hingede päästmise» ideest kiriku kaudu oskas ta isikliku kontakti luua ka Rootsi kuninga Karl XI-ga, kes teatava määrani toetas Forseliuse püüdlusi eesti rahvakooli, piiblikeele ja uue lugemismeetodi alal. Samuti suhtus Forseliuse üritustesse soosivalt rida vaimulikke, eesotsas Eestimaa piiskopi dr. J. H. Gerthiga, kes oli ühtlasi lese kuninganna õue ülemjutlustajaks ning viibis seetõttu pidevalt Stokholmis. Viimasele ongi adresseeritud Forseliuse aruanded 1687. ja 1688. aastast eesti rahvakoolide olukorra ja tegevuse kohta. Need aruanded on Forseliuse poolt esitatud piiskop Gerthile väljavõtete näol kohalike praostide ja pastorite sellesisulistest kirjadest Forseliusele.

Eesti NSV RAKA, f. 1187, nim. 2, s.-ü. 372, l. 330—336.

Pärnu maakonna praosti ja Pärnu linna pastori härra Freyeri kirjast 19. aprillist 1688. a.

Kuigi ma oma südamest meelsasti oleksin tahtnud Teile esitada täieliku aruande selle kohta, kui kaugele neis paigus on jõutud eesti koolidega, pole mul ometi omaste raske haiguse tõttu antud juhtumil võimalik seda teha. Et ma aga koolmeistrit täiesti ilma tunnistuseta ei taha minna lasta, siis teatan käesolevaga, et uue kooliga, jumal tänatud, nõnda kaugele on jõutud, et jõulust saadik 40 talupoisikest, kelle hulgas 2 täiskasvanud meest, osalt lugemise täiesti selgeks on õppinud, osalt, nimelt hilinenud, tähtede veerimise täiesti kätte on saanud. Ka olen ma 10-l ja veelgi enamal poisil vanast koolist[1] lasknud uue õppeviisi selgeks õppida, millest arusaamiseks neil kulus 1 nädal. Ja nüüd on nad niihästi vana kui ka uue õppeviisi järgi õppinud lugema nii hästi, et võivad õpetada teisi. Jumal aidaku ainult, et see töö täiesti korda läheks . . .[2]

Härra Broocmanni[3], siinpool[4] Emajõge asuva praosti [kirjast] 11. märtsist 1688. a.

. . . Pean sellepärast teada andma, et kooliasjandus mulle usaldatud praostkonnas, tänu jumalale, kaunis korralikult edeneb. Oma visitatsiooniringsõidul leidsin ma, et Kolga-Jaani kirikus Põltsamaa alal oli 15 poissi, kes olid end kaunis korralikult lugemises harjutanud. Põltsamaa lossi juures oli üle 20 [koolilapse], kelle hulgas oli ka üks tütarlaps, kes poistest lugemises peaaegu üle olema kippus. Pilistveres pidavat ka 20 talupoegade last kooliõpetust saama, kes juba möödunud sügisel, kui ma seal olin, olid üles kirjutatud[5]. Äksis oli ainult 6 poissi. Maarja-Magdaleenas oli härra Gerstenkornil oma koolis 12 poissi, kelle hulgas oli üks suur noormees, kellele lugemine valmistas erilist lõbu. Palamusel on umbes 15 poissi, kes kõik üksteise najal kaunis häid lootusi annavad. Kodaverre ma ise küll seekord ei saanud enam minna, sest et ma möödunud suvel seal käisin, olen aga koolmeistrilt, kelle härra pastor kirjadega minu juurde läkitas, teada saanud, et tal 15 poissi koolis oli; ta nõudis ainult raamatuid, mida nad võib-olla peaksid Tartust tuua laskma.

Tormas oli 25 koolilast, kes nii hästi lugeda oskasid, et ma selle üle rõõmustasin jne. Minu enda koolis[6] on mul sel talvel üle 30 poisi, kes peaaegu kõik oskavad [tähti] kokku lugeda ja on oma

---

[1] *S. t. vana lugema õpetamise meetodit rakendanud koolist.*

[2] *Järgneb sõnarohke tervise ja õnne soovimine kuningale ning seejärel jumalalt abi palumine saatana ja ta põrguriigi vastu võitlemiseks, kes igal viisil püüdvat «vaese ning viletsa eesti talupoegkonna koolide asja nurja ajada».*

[3] *Laiuse kiriku õpetaja ning praost Reinerus Broocmann vanem.*

[4] *S. t. põhja pool.*

[5] *S. t. kooliõpilaste nimekirja võetud.*

[6] *Laiuse koguduse köstrikoolis.*

katekismuse juba mitu korda läbi võtnud, välja arvatud kõige viimati kooli tulnud, kes juba hästi oskavad tähti veerida jne. Sellepärast on minu kihelkonnas, need kaasa arvatud, keda ma ise hulga aastate eest olen õpetada lasknud, üle 100 inimese, kes raamatuid lugeda oskavad. Tuleva talve jaoks olen ma kohaliku visitatsiooni puhul kihelkonnas hea hulga selliseid lapsi üles kirjutanud, kes tuleval sügisel meelsasti kooli tahavad tulla, et lasta end lugemises ja laulmises õpetada. Pastorihärrad on ka lubanud järgmiseks talveks rohkem lapsi kooli nõuda, mis saab sündimagi, sest et talupojad aja jooksul enam nõustuvad oma laste kooli saatmisega jne. Kõigekõrgemal olgu igavesti au ja kiitus, et siin maal on juba jõutud niikaugele, et meil ei ole mitte ainult hea jumalateenistus, vaid ka lapsed oskavad kaunikesti paluda, milleks koolipoisid mitte vähe kaasa aidanud on ja saavad veelgi aitama. Mõned õpetavad oma [lapsi] lugema kodus, milleks nad on minult võtnud mitu aabitsat...[7]

Jõelähtme pastorihärra M. Wilckeni [kirjast] 2. juulist 1688. a.

Kuulsust, mis talle[8] ta väsimatu usinuse eest kooliasjanduse edendamisel ja kergema lugemisviisi tarvitusele võtmise eest talurahva noorsoo jaoks on lasknud osaks saada kogu Liivimaa, ei saa talle keelata ka meie Eestimaa, vaid teeb seda tänuliku suu ja meelega... Neil mail saab väheste aastate pärast rohkem valgustatud kristlasi olema, kui neil neid seni on olnud mitme sajandi jooksul. Mina olin ilma igasuguse tühise auahnuseta üks neist esimestest, kes oma vaeste kuulajate teadmatuse peletamiseks hakkas neile õpetama lugemist. Siis juhtus, et jumal nii imeväärsel kombel juhatas, et üks naine Prangli saarel ühe Tallinna kodaniku lastelt, kelle juures ta oli teeninud, oli lugema õppinud. Nüüd viisin ma mõisahärra kaudu asja niikaugele, et naine pidi mõned talulapsed enda juurde võtma ja nad lugema õpetama, mis hästi korda läks (ainult, et nad rohkem aega viitsid kui noormees, kes nüüd härra[9] meetodi järgi õpetab). Need[10] õpetasid omakorda teisi, isegi oma elatanud vanemaid nõnda, et nad igal pühapäeval oma kabelis mitte ainult evangeeliumit ja epistleid ei loe, vaid ka kõiki laule terve käsiraamatu[11] ulatuses hea meloodia pidamisega oskavad laulda...

Järva-Jaani kiriku pastori härra Kelchi[12] [kirjast] 19. juunist 1688. a., kes kahe talve jooksul laskis õpetada vanal viisil, kolmandal aga uue lugema õpetamise meetodi tarvitusele võttis. ...olin, varasemast rääkimata, eriti sel möödunud talvel, tänu jumalale, nõnda õnnelik, et sain 22 poissi kokku, mistõttu see asi

[7] *Välja jäetud tänuavaldus osaks saanud jumalaarmu eest ja palve takistada kuradit ning tema kaaslasi.*

[8] *B. G. Forseliusele.*

[9] *Pastorite kirjades ja aruandes nimetatakse B. G. Forseliust «härraks».*

[10] *Lugemise juba selgeks õppinud.*

[11] *Kristliku jumalateenistuse pidamiseks koostatud raamat vastavate tekstide ja kirikulauludega.*

[12] *Tuntud kroonikakirjutaja Christian Kelch.*

siinpaigus niisugusesse ausse tõusis, et ma tuleval talvel, (kui jumal tahab) loodan hea hulga koolilapsi kokku saada jne....

Pilistvere pastori härra Bertholdi [kirjast], mis dateeritud viimasel lihavõttepühal 1688. a., kes samuti kahel talvel õpetas vana viisi, kolmandal aga uue lugema õpetamise viisi tarvitusele võttis... Selle järele tegin kahel talvel [lugema õpetamise] katseid. Kui ma aga kuulsin, et mu härral on mingi kergem õpetamismeetod, siis kirjutasin talle ühe poisi pärast, kellelt sellest meetodist kuulda saaks ja kes võiks lapsi õpetada. Niisiis tänan südamest heatahtliku vastutuleku pärast, sest et ta selle [kirja] ettenäitaja Heinrich Schillingi möödunud mardipäeval[13] minu juurde saatis. Ta käitus kombekalt, vagalt ja hästi, oli usin ja õpetas 20 last...

Läänemaa praosti härra Embkeni [kirjast] 13. detsembrist 1687. a., kes selle järele, kui ta 4 nädalat oli lasknud kooli pidada, ühe poisi Tallinna tõi ja aabitsast härra praost Benderile ja Heidrichile tähti ette veerida laskis, mis toimus komistamata... Millist vaeva nõudis väheste koolipoiste (kelle arv kokku ulatub 15-le) kokkusaamine, sellest tahan, kui jumal elu ja tervist annab, pikemalt jutustada suuliselt. Ma pakkusin algul mõnele minu poolt [kooli] soovitud lapsele isegi prii ülalpidamist, mõningaid jõukamaid õppivaid lapsi lubasin aga toetada vähese viljaga; kuid see ei tahtnud kuidagi aidata. Lõpuks sain ülalnimetatud arvu siiski kokku ja nimelt veel sellised, kes end kõik ise ülal peavad jne. Ometi on mul väga hea meel, et ma algust ja katset tegin, kahtlemata annab see tulevikus paremaid tagajärgi...

Teisel pool[14] Emajõge asuva praostkonna praostihärra Rauscherti[15] [kirjast] 20. maist 1687. a.

Kui tarvilikud koolid talurahva noorsoole siin maal on, seda teab igaüks... Selle järele, kui mu härra möödunud sügisel poisi Bengt Adamsoni siia saatis, tehti sel talvel jumala õnnistusega hea algus, ehkki see poiss vaevalt üle 15 aasta vana on, ja mina mõnikord ka 2 või 3 nädala tagant vaevalt rohkem kui üksainus kord kooli olen saanud [katsuma] tulla jne. Bengt on töötanud suure usinusega, mispärast enamik kooliõpilasi selle aja jooksul niikaugele on jõudnud kui Lätimaal need, keda 2 talve on õpetanud sakslased, nagu ma seda (kuna ma peaaegu täiesti valdan läti keelt) 2 nädala eest oma Riia reisil tähele panna võisin. Et ma ka ühtlasi kindralsuperintendendilt olen kuulnud, et ta minuga ühel arvamisel on ning tahab, et sakslaste laiskuse, muutliku meele jne. pärast alati mittesakslased koolmeistriteks tuleb võtta. Tähed õppis enamus üheainsa tunni jooksul selgeks, 5 nädala pärast ei läinud neile aabitsat enam tarvis ja 10 nädala pärast võisid nad juba kaunikesti lugeda jne....

Sellesama [praosti] kirjast 15. maist 1688. a.

---

[13] *Mardipäev — 10. november.*

[14] *Lõuna pool.*

[15] *Sangaste-Laatre koguduse õpetaja ning tolleaegse Lõuna-Tartumaa praost.*

Selle järele, kui algasid põllutööd, lõppes korrapärane koolitöö. Saadan sellepärast mu härrale selle kohta, nagu aasta eest, lühikese aruande jne. Härra maanõunik Zeimer ja härra assessor Grafe lasksid poistel siinsest praostkonnast oma mõisates (Helme kihelkonnas) kooli pidada. Põlva pastorihärra sai siit oma kooli jaoks mõningad raamatud: sest enne kui Tartu sai endale raamatuköitja, peeti vajalikuks, et raamatute tagavara asuks siin, et nõnda neid ümberkaudsed kogudused palju kergemini kätte saada võiksid. Härra pastor Schützile (Tartus) üksinda olen ligi 100 aabitsat saatnud, tema suurest usinusest noorsoo juures ei taha ma aga praegu veel midagi teatada. Härra pastor Weidemannil on ka Hargla kiriku juures kool, mille õpilased ei näidanud endid laiskadena, sest et nad juba jaanuaris katekismuse ja lauluraamatute järele tarvidust tundsid ja need ka said. Et Karula pastorihärra alles hiljuti selle koguduse peale [ametisse] tuli, siis ei ole seal kooli alal veel midagi erilist tehtud; siiski ilmus kooli 5 õpilast, kelle hulgast üks lihavõtte pühade ajal hakkas kirikus katekismust ette lugema. Urvastes on 25 kooliõpilast, Otepääl 31 ja Rõngus 45, keda oma olen [katseks] üle kuulanud. Nad tulid lugemisega ühtlaselt toime, kuigi mõned üsna pisikesed olid.

Siin on neid nüüd 60, kellel lugemine enamasti juba selge, nende hulgas aga ainult 2 noort tüdrukut; sellest hoolimata andis üks neist juba veerandaasta eest oma usinusest toredaid näiteid avalikul koosolekul kirikus... Terminit «lapsed» ei saa alati tarvitada, sest on olnud ka 30-aastasi õpilasi, kelle hulgas leidus üks mehine kilter, kes kooli pärast loobus oma piitsast, millega karistatakse... Kes oleks võinud arvata, et nii lühikese aja pärast võib mõningais eesti talumajades leida kahes eksemplaris katekismuse, laulu- ja palveraamatu koos uue testamendiga! Kes oleks võinud arvata, et vaene eestlane midagi raamatutest hoolib!...

88. Talupoegade kohustused ja õigused Liivimaal 1696. a. majandusreglemendi järgi

1680-ndail aastail redutseeriti, s. t. võeti riigile tagasi varem viimasele kuulunud, kuid hiljem eraisikuile annetatud maavaldused Eesti- ja Liivimaa kubermangudes. Redutseeritud mõisad (Liivimaal umbes $^5/_6$, Saaremaal $^1/_4$, Eestimaal $^1/_3$ aadli maavaldusest) jäid üldreeglina nende endiste omanike kätte rendile. Et kaitsta juriidiliselt riigi omanduseks muutunud mõisate majapidamist rentnike omavoli eest ja säilitada riigitalupoegade maksuvõimet, pidi Rootsi valitsus talurahva ja riigimõisate rentnike suhteid reguleerima. Neil kaalutlustel andis Karl XI valitsus 21. märtsil 1696. a. Liivimaa riigimõisate jaoks välja erilised määrused, nn. majandusreglemendi. Nende määruste väljaandmisega sundis valitsust eriti kiirustama talude massiline laostumine ja talurahvarahutuste kasv seoses 1695.—1697. aastate näljahädaga (vt. nr. 89).

Livländische Landesordnungen, Erste Abteilung — II (Vom Jahr 1680 bis 1694), s. 1, s. a.

III [peatükk]

Riigitalupoegade maksudest, kohtlemisest ja juhatamisest rentnike poolt

1. Ükski rentnik ei pea talupoegadelt võtma enam koormisi ja renti kui iga mõisa vakuraamatu järgi. Kes talupojalt enam välja pressib või võtab, peab selle tagasi andma ja andma trahviks niisama palju kihelkonna kirikule.

2. Iga rentniku kohus on pidada mitte ainult õiget ülesmärkimise raamatut kõige üle, mis talupojad aastas maksavad, vaid anda igale talupojale endale hoida väikene paberist raamat, kuhu peab üles märgitama iga kord, kui talupoeg maksab midagi oma koormisest või saadud laenust. Kui antakse maksuks mingeid muid andameid kui neid, milleks talupoeg on kohustatud, kuna ta nõutud andameid naturaalselt [üldse] või küllalt anda ei saa, siis peab kohe õigesti kindlaks tehtama ja üles märgitama, mis väärtuses need vastu võetakse ja talupoja võlast maha kirjutatakse, selle järgi kuidas need, kellesse see puutub, selles kokku lepivad või vastav hindamine seda otsustab.

3. Ükski rentnik ei tohi sundida talupoega enamale nädalateole või teopäevadele kui on vakuraamatus [märgitud] — kahe hõbedase riigitaalri[1] karistusel ühe rakmepäeva eest ja ühe hõbedase riigitaalri [karistusel] jalateopäeva eest.

4. Heina- ja viljakoristuseks nõutavad abiteo-päevad arvatakse igale talupojale vakuraamatus kindlaks määratud teost maha; kui niisugust abi aga ei ole vakuraamatutes kindlaks määratud või määratust ei piisa põllutöö jaoks, siis peab asehaldur[2] vaatama, kuivõrd võib teatud abitegu, vastavalt mõisa vajadustele ja talupoegade võimalustele, veel määrata.

5. Kui mõnedes mõisates tuleb ette suurem ja raskem ehitus, kui seda saab teha korralise teoga, nõnda et oleks vaja erakorralist abi materjalide kohaleveoks või muuks, siis peab rentnik andma seda asehaldurile teada, kelle kohus on asjaolude kohaselt määrata, mis tuleb mõisa vajadusteks teha ja on talupoegadele kõige talutavam. Rentnik aga ei tohi, ülalpool näidatud trahvi ähvardusel, panna talupoegadele ise peale mingit erakorralist tegu.

6. Ükski rentnik ei tohi omakasupüüdlikult kasutada temale määratud teolisi ja teopäevi mõne eramõisa tarbeks või muuks sõbraviisi tehtud tööks ja seda ära võtta õigelt mõisalt, nõnda et selle harimine selle läbi kannatab, või tegu talupoegadel raske-

---

[1] *Vt. nr. 81, märkus 9.*

[2] *Administratiivvõim oli Liivimaal XVII saj. lõpus koondatud Liivimaa kindralkuberneri ja temale alluva kahe majandusasehalduri kätte, kelledest eesti ala asehalduri asukoht oli Tartus, läti ala asehalduri asukoht aga Riias.*

maks läheb. Kui seda sünnib, tuleb kahju, mis mõis või talupojad selle läbi saavad, hinnata ja rentniku poolt kahevõrra tasuda.

8. Kus ühe või teise asjaolu tõttu töös on vaja, et tööle peab tulema talu eesotsas seisev peremees ise — näiteks rehepapi-tööle, linnaste tegemisele või sellesarnasele —, siis maksab talupoja töö jala nii palju kui muidu töö teorakendiga ja, ehkki see on vakuraamatus arvatud rakmeteona, ei tohi teda sundida andma veel lisaks teole hobust. Siiski, kui vajadus nõuab, võib säärane talupoeg jääda viie rakmepäeva eest seitsmeks päevaks niisugusele jalateole. Kui rehepapp või linnastetegija võetakse talupoegade hulgast, kellel on vakuraamatu järgi vähem kui viis rakmepäeva nädalas, siis tuleb niisugusele seitsmepäevane nädalategu rehe juures või linnasterehes heaks teha teiste sobivate või sama suurte mahajätmistega. Samuti peavad talupojad, kellel ei ole võimalik teha oma [rakme]tegu ja keda võidakse ilma mõisale kahju tegemata võtta jalateole, tegema viie rakmepäeva eest seitse päeva jalategu.

9. Samuti — mõisa saadused tuleb vedada mõisa juurde kuuluvate talupoegade ja teoliste poolt, sealjuures tuleb valvata, et selle läbi ei pandaks talupoegadele sündmatut koormat, eriti ei tohi voore välja üürida või võõraid kaupu üles osta ja sellega voore suurendada. Samuti ei tule talupoegi või teolisi koormata puuveoga linnadesse. Samuti ei tohi linnadest üles osta kaupmeeste kaupu ja koormata voore tagasiteel nendega rohkem kui niipalju, kui on vaja mõisa ja mõisa talupoegade endi tarbeks soola, rauda jne. ja mida väikesel hulgal ja ilma raskusteta mõisa saata võib. Koormaid ei tohi ka teha nii raskeks, et selle läbi võiks saada hukka aetud ja rikutud tööloom. Ka tuleb talupoegi, niivõrd kui see on võimalik, ja vedu võib toimuda mugavamalt, päästa (vooridest) sügisel ja kevadel halbade teede ajal. Rentnik ei tohi ka panna talupoegade peale kohust, et nad jääksid linna ja müüksid voorikraami, eriti kindla ettenähtud hinna eest. Rendi (saakide, tulude) müümist peab toimetama rentnik ise, ilma et talupojal oleks sellest kitsendust või raskusi. Iga talupoeg peab voorisoleku ajal ka oma hobuse juurde jäetama ja teine töö ei pea takistama teda selle [hobuse] eest hoolitsemisel ja selle järele valvamisel. Kõiges muus peab iga rentnik käima määruste järgi, mis võidakse vooride andmise asjus igas mõisas teha. Kes üht või teist viisi talitab selle vastu ja ajab sellega mõnedel talupoegadel hobuse hukka, peab vastava uurimise ja arutuse järgi tasuma talupoegade poolt kannatatud kahju.

10. Reisideks, mida rentnik peab tegema rendimõisa pärast, saaduste müümiseks ja rendi klaarimiseks, lubatakse teda kasutada küüdiks mõisa teolisi nõnda, et selle vastu arvatakse teopäevadest, mida talupojad vakuraamatu järgi peavad tegema, maha niipalju, kui palju päevi need teomehed on oma hobustega reisil. Muidu peavad aga talupojad igatahes olema päästetud teistest

reisidest ja küütidest, mida rentnikud teevad oma eraotstarbeks. Kui rentnik võtab talupojalt küütisid ilma talupoja kohustuslikust teost maha arvamata, see peab maksma iga hobuse eest iga miili pealt 8 ööri hõbedat ($^1/_8$ albertus-riigitaalrit[3]).

11. Ükski rentnik ei tohi ükskõik missuguse kokkuleppe põhjal talupoegadega või muidu enda jaoks seemendada ja harida talumaid, olgu need tühjade või asustatud talude maad, kogu saagi kaotuse [ähvardusel].

13. Iga rentnik peab (kuni koostatakse ja avaldatakse Liivimaa taluperede ehituse-asjus spetsiaalmäärus 1681. aastal väljaantud majade järelevaatuse määruse järgi või nõnda, nagu see sobib maa loomule ja omadustele) usinasti tähele panema, et rendimõisa talupojad peaksid oma talusid tarvilikul viisil. Niihästi selles, mis puutub majade ja elumajade [korrashoidmisesse] kui ka maa harimisse ja väetamisesse ühes heinamaade puhastamisega. Eraldi peab selle järele vaadatama, et ükski talupoeg ei rendiks või ei annaks mingil viisil teisele kasutamiseks üle oma maad, ja peavad niihästi omanik kui rendile võtja jääma ilma sellest, mis aasta jooksul sellelt [maalt] saab, ja selle saab ülesandja. Peale selle trahvitakse talupoega esimesel ja teisel korral 10 paari vitstega, kolmandal korral tunnistatakse oma talust ilmajäänuks, kui leitakse tema asemele mõni teine hea talupoeg.

14. Kui mõni talupoeg, kas õnnetuse või oma hooletuse tõttu ei jõua enam talu õieti pidada ja oma koormisi ja tegu selle eest tasuda, nõnda et selle taluga ja talupojaga on tarvis ette võtta muudatus, siis peab rentnik teatama asjast asehaldurile, kelle kohus on, täpsete teadete saamise järgi, asustada talu mõne teise talupojaga. Ise aga ei pea ükski rentnik ühtki talupoega sündmatul kombel tema talust välja ajama. Kes seda teeb, see tuleb fiskaali[4] poolt Maakohtu ette kutsuda ja vastavalt kuriteole peab teda karistatama; ka on ta kohustatud tasuma talupojale kõik sellest saadud kahjud.

18. Ehkki rentnikul on õigus talupoegadelt sisse nõuda neid koormisi ja seda tegu, mis on vakuraamatus, tuleb siiski selle juures, eriti kui talupoeg erilise ikalduse, loomade suremise või muu õnnetuse tõttu ilma oma süüta vaeseks jääb, silmas pidada mõõdukust, nõnda et rentnik olukorda arvestaks ja katsuks teda jälle jalule aidata. Kui mõni talupoeg käib aga alla ilma rentniku süüta, nõnda et ta ei suuda ei vakuraamatus nõutavat anda ega oma maad ja peret sobivalt ülal pidada ja selle juures on vähe või ei ole üldse mitte lootust tema paranemisele, on aga teine võima-

---

[3] *Albertustaaler — Balti mere rannikuil XVII saj. laialdaselt käibel olnud Madalmaade hõbemünt. Käesoleval juhul on aga sõnadega «albertus-riigitaaler» väljendatud lihtsalt mõistet — hõbedane riigitaaler.*

[4] *Maakonnas (kreisis) teostasid administratiivvõimu kreisifoogt ja kreisifiskaal.*

lus — panna talusse kõlblik talupoeg, siis peab rentnik andma asjast asehaldurile teada, kelle kohus on vastavalt asjaoludele otsustada, kuivõrd niisugused jõuetud ja kõlbmatud talupojad tuleb välja tõsta.

IV

Talupoja kohustustest

1) Iga talupoeg on kohustatud sündsal viisil heade ja kõlblikkude andamitega tasuma nii oma vakuraamatu koormised kui ka saadud laenu. Kes aga matab maha või mõnel teisel viisil varjab või salgab maha tagavarad, millega ta võiks ja peaks tasuma, seda peab, iga kord kui teda sellelt tabatakse, trahvitama 6 paari vitstega ja peale selle tuleb teda sundkorras sissenõudmise ja pantimisega sundida tasuma. Ja kui niisugune juhtum aset leiab, peab rentnik sellest teada andma asehaldurile, kes selle peale peab käskima kreisifoogtil[5] asja uurida, ja kui rentnik saab oma kaebust täiesti tõeks teha, ka nimetatud trahvi täide viima ise juures viibides.

2) Selsamal viisil peab talupoeg tegema õigesti vakuraamatus tema peale pandud teo ja teopäevad. Kes sellega tõrksusest viivitab ja ei anna teolist õigel ajal või saadab kõlbmatu teolise või rakendi, kuigi tal ometi on parem ja võib parema saata, seda peab esimesel ja teisel korral tõsiselt hoiatama, ta peab ka teo kahekordselt tegema. Kui ta tuleb ka kolmandat korda jälle [hilja või kõlbmatu teolisega], siis ei tee ta mitte ainult kahekordselt tegu, vaid teda karistatakse ka 4 paari vitstega.

3) Iga talupoja ja teolise kohus on teha tööd, mis talle peale pannakse, kõlbulikult ja usinasti. Kes teeb teisiti, seda karistatakse üleastumise iseloomu ja sellega põhjustatud kahju järgi. Kui paha tehakse kündmisel, äestamisel, niitmisel, rehepeksmisel või muudel niisugustel töödel põllul, heinamaal, metsas või kusagil mujal, siis selle eest karistab staarost[6] või teine järelevaataja.

9) Selles ja kõiges muus, mis on talupoegade kohus eeltoodud punktide sisu järgi teha ja tähele panna ning mis kuulub rentniku järelevalve ja toimetamise alla, peavad nad olema vastava sõnakuulmisega rentniku käe all ja ei pea ei tema ega tema käsuviijate või järelevaatajate vastu näitama üles mingit austuse puudust või vastasust, veel vähem mõnda neist lööma. Talupoega, kes talitab selle vastu, peab asjade olukorra ja vajaliku äratundmise järgi karistatama rahatrahviga või ihunuhtlusega.

---

[5] *Vt. eelmine märkus.*
[6] *Staarost — siin vanema, kupja tähenduses.*

89. Suur nälg Eestis

Aastail 1695—1697 tabas Eesti- ja Liivimaad suur ikaldus, mille tagajärjeks oli nälg ja elanikkonna massiline suremine. Nälja ja taudide ohvriks langes Eesti alal umbes 70 000—75 000 inimest, seega umbes $^1/_5$—$^1/_4$ tolleaegsest elanikkonnast. Viletsuse järsk teravnemine sai ajendiks talurahva klassivõitluse tõusule XVII saj. lõpus.

O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697, Tartu—Tallinn 1938, lk. 306—307, 335—336.

a) Väljavõte Virumaal asunud Küti kroonumõisa valitseja Erich Wulffi kirjast Eestimaa kindralkubernerile A. J. de la Gardiele palvega saata sõjaväge talupoegade vastuhaku mahasurumiseks. 1695. a. 6. juuni.

Kibeda häda pärast ja siiamaani [minu poolt] valitsetud kuningliku Küti mõisa alleshoidmiseks pean oma härraste äraolemise tõttu ise sellega kõige alandlikumalt teada andma, kuidas mõned härraste poolt minu sõna alla antud talupojad sellest kuninglikust mõisast on end siiamaani üles näidanud hoopis pahatahtlikkude ja vastastena. Kuna needsinatsed ei ole mitte ainult ägedasti keeldunud täitmast neilt varem kuningliku vakuraamatu järgi nõutavat tegu ja koormisi, vaid nüüd, pärast seda, kui nemad hiljuti publitseeritud kuninglikust plakatist kuulsid, et neid ei tohi mõisas karistada[1], näidanud end üles palju kangekaelsematena kui enne seda, ja ei saa neid tuua ei mõisatööle ega vallitööle[2] ega sildu, tarasid ja muud niisugust parandama. Vaid kui mina ja mõisa kubjas neid selleks ülemuste poolt antud võimuga manitseme, annavad nad vastuseks: nemad ei tegevat seda ka siis, kui nad [selle vastupanemise] eest võlla või ratta peale läheksid. Ja kartusest, et nad võivad minult ja kupjalt elu võtta, ei võinud ma neid enam sundida. Kõigearmulisem Krahv ja Isand — nõndaviisi mitte üksi ei ruineerita täiesti kuninglik mõis, vaid lähevad päris varsti põhja ka minu härrased, kes nimetatud mõisa alleshoidmiseks laenasid selle juurde käivatele talupoegadele peaaegu 40 sälitist vilja nende hädavajadusteks. Ka toob säärane niihästi nende kui naabruse talupoegade kangekaelsus edaspidi halbu tagajärgi, kui sellele ei astuta õigeaegselt vastu. Kõige selle tõttu jõuab Teie Hiilguse Kõrgkrahvliku Ekstsellentsi ette minu här-

[1] *Mõeldud on ilmselt Eestimaa kindralkuberneri plakatit 8. juunist 1685. a., millega kroonumõisate rentnikel «... kõvasti keelati talupoega (kui see tema vastu eksinud peaks olema) piitsutada lasta ...» ja kästi neid suuremates süüasjades kohtu kaudu karistada.*

[2] *S. t. kindlusevallide ehitustöödele.*

raste ära olles minu kõige alandlikum palve, et Teie arvaksite heaks kõige armulikumalt käskida, et need kangekaelsed talupojad sõduritega sunniviisil linna viidaks ja neid siin lossis nende sõnakuulmatuse eest [nende süü suuruse] järgi teistele hoiatuseks karistataks. Vastasel korral ei saa mina ühes mõisa kupjaga oma elu pärast kindel olla.

b) Ülestähendused talurahva suremuse kohta 1696.—1697. a. Suure-Jaani kirikuraamatus

[1696]

[15. VI]: Tolgo Adami wäimehhe[3] Mardi n[aine] Anno nälga surnud.

[22. VI]: Kirbo Jani 2 last nälga surnud.

[24. VI]: Saggesare Lauri p[oeg] Mihkel. [Ta oli] sidunud Sassi Tomas'e lehma aia külge, lõiganud ära udara ja mokad ning tahtnud need nälja pärast ära õgida; oli aga selle juures tabatud ja vist [nõnda] pekstud, et ta päeval pärast seda suri.

[24. VI]: Toba Hants'ul tema saunik Mart nälga surnud.

[24. VI]: Harjo Mardi t[ütar], kes veidi enne surma palunud isalt veel tükikese leiba, aga kuna teda ei saadud sellega aidata, suri nälga.

[8. VII]: Lohho Andres, kes läks Pärakülast Tälliveresse, jäänud nälja tõttu teele maha.

[21. VII]: Üks tüdruk, umbes 14-aastane, kes tunti ära kui õndsa[4] Kirbo Jaan'i tütar, leitud surnult Epra teelahkmel Taevere kõrtsi taga rukkitara ääres, kus tal veel mõned toored viljapead suus olnud.

Veel on võsasse maetud, kes kõik nälga surnud — 95. Nõnda, et koos nendega, kes selles raamatus siin märgitud †-ga, on kokku surnud nälga 140 ja loomulikku surma 125.

[1697].

[6. I]: Üks teenijatüdruk, kes leitud mitte kaugel Navestist tee peal surnult. Nälga surnud.

[12. I]: Juntri Trino, kes Änge juures surnult leitud.

[12. I]: Must Hantso p[oeg], kes koos teiste lastega siin karjalauda taga söönud surnud põrsast ja selle peale Wallula[5] ja Änge vahel surnud.

[15. I]: Rauge Jaani teenijatüdruk, kes leitud Reisi Jaagu talu ja kiriku vahel Saumametsas teeääres surnult.

---

[3] *Sõrendatult toodud sõnad olid kirjutatud eesti keeles (üldiselt oli aga kirikuraamat peetud saksa keeles).*

[4] *Sõna «õnnis» tarvitati sel ajal surnute kohta.*

[5] *Wallula — Võlli (?).*

† 1. Üks tundmatu poiss, kes leitud minu karjatalli taga surnult.
† 2. Kaubi Jago p[oeg] Mart, kes surnud Uudeküla aedade vahel.
† 2. Womma Matsi k a k s l a s t, Liso ja Tõnnis. Õhhato Jaagu juures nälga surnud.
† 3. Lahmuse endine veisekarjus Andres ja tema poeg.
† 4. Üks tüdruk, kes leitud Leetva juures raba peal surnult.
† 4. Mikko Jürri k a k s L a p s e d Andres ja An, kes Mikko Miku juures nälga surnud.
† „ Ayako Mihkel, kes Uudeküla ja Vastem:[õisa] uue kõrtsi vahel surnult leitud.
† 7. Üks poiss, kes Vastem:[õisa] juures surnud.
† 8. Üks noor mees, kes Kuiavere väljal surnult leitud.
† 9. Mikko Mik, Harjate juures surnult leitud.
† „ Üks Viljandi teenijatüdruk minu rehe juures surnult leitud.
† 12. Üks tundmatu teenijatüdruk, kes Jaskamõisa väljal surnult leitud.
† 16. Rautseppa Jürri, oma mõlema lapsega.
† 17. Üks tundmatu mees, kes Navesti juures surnult leitud.
† 18. Vanal kerjusel Leno'l ta tüdruk.
† 21. Leppakosse Matsi t[ütar] Ewa, Reisi juures surnult leitud.
† 23. Üks tundmatu poiss, kes Pukki Härm'i juures surnud.
† 26. Üks tundmatu mees, kes Kobruvere juures surnult leitud.
† 26. Üks tundmatu teenijatüdruk, Kuiavere juures surnult leitud.
† „ Minu väike Madli, kes täiesti äranälginult oli pandud minu õuele, pärast ravitsemist surnud.
† 27. Üks tundmatu poiss, niisamuti.
† „ Üks tüdruk, kes Vastem:[õisa] juures leitud.
† 30. Üks tundmatu poiss, Tällivere juures surnult leitud.

Neist 279-st maksid ainult 26 peremeest ja perenaist, samuti 61 teist [inimest] matmisraha, teised, kes on †-ga märgitud (kes kõik nälga surnud) kui ka veel teisi, on tasuta maetud.

Veel on, niipalju kui tänaseni teada saadud, võsasse ja kalmetesse maetud nälga surnuid — 270

Summa 549

Missugusest summast mitte enam kui 76 on surnud loomulikku surma, teised kõik on surnud nälga.

c) Liivimaa kindralkuberneri Dahlbergi teadaanne talupoegade vastuhakkude kohta andamite sissenõudmise puhul. 1696. a. 27. november.

Liefländische Landes-Ordnungen nebst darzugehörigen Placaten und Stadgen, Riga 1705.

Ikaldusest ja talupoegade võlgujäänud kohustustest

Kuigi siiani on kuninglikkudele talupoegadele nende sissetulnud haledate kaebuste peale raske ikalduse pärast, millega kõigekõrgem on karistanud seda maad, antud nende viletsuses heameelega, niipalju kui võimalik, ülemuste kaitset, õigust ja abi kõikide ebaõiglaste väljapressimiste, äärmiste sundsissenõudmiste ja halastamatute sundimiste vastu ja kuninglikkude mõisate rentnikke ja valdajaid manitsetud ja juhatatud kannatlikkusele ja võimalikule mõõdukusele talupoegade, eriti vaeste suhtes, peab nüüd siiski pahameeleks kuulma ja teada saama, et sel heal kavatsusel ei olnud kõikide juures sama mõju, vaid paljud talupoegadest on seda kurjasti pruukinud. Kuna nad ei ole mitte ainult keeldunud oma andameid maksmast, on oma vilja salaja maha matnud, peitnud või teisiti kõrvaldanud ja mitte midagi maksta tahtnud, vaid ka teiste seas ja nähtavasti igasuguste nõumeeste kaudu levitanud põhjendamatut arvamust, et nad ei ole kohustatud andma mõisa rentnikkudele andameid ega tegema tegu; nagu oleks ülemus neid sellest vabastanud. Nad on mõnes kohas isegi julenud kuritegelikult valitsejatele, mõisateenijatele, staarostitele[6], kubjastele, kiltritele ja teistele, kes olid saadetud andameid taludest sisse nõudma, vägivallaga kallale minna, neile vastu hakata, peaaegu mõrtsukalikult neile kätt külge panna ja niisiis kõigest sõnakuulmisest ja kohustest, mis nad võlgnevad mõisarentnikele, tõrksalt ja kuritegelikult loobuda. Kusjuures kõige enam lasevad oma kuritegelikkust tunda need, kellele Kõigekõrgem on andnud veel natuke õnnistust ja kel on võimalik rentnikkudele, kui mitte kõike, siis ometi midagi või suurt osa tasuda. Et nüüd niisugust kahjulikku ja murettekitava tagajärje poolest hädaohtlikku kurjust on vaja ülemuste abiga aegsasti takistada ja igaühte vajalikult kaitsta niisuguste laostavate korralageduste vastu, tehakse tervele talupoegkonnale kuninglikkudes mõisates teatavaks, et kelleltki ei saa jätta [sisse nõudmata] koormisi ega statsiooni ja ratsateenistusmaksu[7], kuna neid loetakse veel peale rendi. [Talupoegi], eriti jõukaid, on sellega kästud oma kohust ja maksu vakuraamatu järgi heades ja kõlblikkudes osamaksudes selle aasta kasvu järgi

[6] *Staarost siinkohal vanema tähenduses.*

[7] *1630-ndail aastail reeglipärasteks riigimaksudeks muudetud koormised. Alates 1630. a. nõuti talupoegadelt statsiooni (majutusmaksu) nime all iga adramaa kohta 2 tündrit rukist, 2 tündrit otri, 1 tünder kaeru ja 1 parmas heinu. 1635. a. alates nõuti igalt ratsateenistuselt (=15 adramaad) 24 tündrit vilja.*

mõisa rentnikkudele või valdajatele vara ja kõigi võimaluste järgi sõnakuulelikult ja sundimiseta tasuda. Iga talupoeg on selleks seda enam kõige suurema õigusega kohustatud, kui ta mõtleb, kuidas rentnik siiani neil raskeil aastail on pidanud haarama oma viimase järele, et niihästi renti maksta kui ka talupoegi nende hädas leivaja seemneviljaga aidata ja neid elus hoida. Sellevastu antakse mõisarentnikkudele kuningliku majandusvalitsuse reglemendi[8] järgi õigus nõuda talupoegadelt [koormisi] sisse vakuraamatu järgi ja nimelt vaesematelt võimaliku leebuse ja järeleandlikkusega; jõukatelt, sõnakuulmatutelt ja maksuga viivitajatelt aga niisuguste sundimistega, mis on kuningliku majandusreglemendiga ja meetoditega ette kirjutatud ja lubatud. Kusjuures siiski rentnikud peavad kasutama kõike mõõdukust vaesemate vastu sel raskel ja pahategeval ajal, et hoida elus talupoegi ja hoida ära, nagu nõutakse kontraktides, niivõrd kui võimalik nende ruineerimist. Peaksid nüüd mõned talupojad kangekaelselt tõrkuma oma koormisi ja kohustusi täitmast, oma tagavara kurjusest maha matma, salgama või teisiti kõrvaldama, siis neid peab Tema kuningliku majesteedi viimase kõige õiglasema määruse järgi 21. märtsist[9] sel aastal karistatama eelkäiva õiglase juurdluse ja tunnistuse järele kuue paari vitstega ja peale selle tuleb neile peale panna sundtäitmine ja pantimine. Üldse aga ei tohi ükski talupoeg ei hoiduda vajalikust sõnakuulmisest ja kohusetäitmisest rentnikele ega veel vähem hakata vastu andamite või töö õiglasele vakuraamatu järgi sissenõudmisele. Ega [tohi talupojad] hakata vastu valitsejatele, staarostitele, kubjastele, kiltritele või teistele mõisateenijatele ei löömisega, ega trotslikkude halbade sõnadega või käeliigutustega, veel vähem mingi muu vägivallaga, mil kombel see ka sündida võiks, vaid [peavad] mõisa minema, rentnikkudega heaga õigust tegema, oma maksusid võimaluste järele tasuma ja nende [maksuvõimaluste] puudumisel püüdma rentnikku kannatlikult veenda. Selgelt hoiatame, et kes talupoegadest julgeb selle vastu teha ja tõesti ülalnimetatud mõisateenritele vastu hakata, seda tuleb kinni võtta, kohtu ette viia ja kuriteo iseloomu järgi ihuliselt karistada. Kui aga talupoeg peaks arvama, et temale on mõisateenrite poolt sel või teisel viisil liiga või ebaõigust tehtud, peab ta seda esiteks mõisarentnikule mõisas ja pärast seda härrale distrikti asehaldurile[10] või ülematele kombekohaselt ette kandma, kus teda ei pea, nii kuidas asi on, mitte jäetama õiguse ega abita. Siinjuures keelatakse eriti praegustel aegadel murettekitav vargus, rehevargus, aidavargus, voorivargus teel, vilja võltsimine ja niisutamine ja igasugune petmine [ähvardades] tõsiselt valju karistusega teistele hoiatuseks. Samuti ei jäta [valitsus] nii palju kui võimalik hoolt kandmata üldise julgeoleku eest. Eriti aga keelatakse talupoegadele hoopis mõisamaade omavoliline

[8] *Vt. nr. 88.*
[9] *Vt. nr. 88.*
[10] *Vt. nr. 88, märkus 2.*

kasutamine kui ka oma maa andmine teistele talupoegadele, ähvardusega, et neid muidu karistatakse kuningliku majandusseaduse[11] järgi. Selleks et oleks nii palju kui võimalik ära hoitud ka murettekitav talupoegade jooksmine võõrastesse piiridesse, kästakse sellega kõiki, kes elavad piiril, niihästi kuninglikkude kui ka aadlimõisate valdajaid, et kui kunagi tabatakse üks või teine talupoeg piirist ülejooksmisel, siis see kõige ta varaga kinni peetaks ja temast selle mõisa valdajale teatataks, kuhu alla ta kuulub, et teda saaks jälle tagasi nõuda. Seda kõike peavad pastorid talupoegadele nende keeles niihästi kantslitest kui ka teisiti selgeks tegema, sagedasti kordama ja neid kujukalt ja veenvalt vaiksele sõnakuulmisele, sündsale käsutäitmisele, oma andamite ja kohustuste kõigi oma võimaluste järele täitmisele ja armastusele ning usaldusele oma seatud ülemate vastu manitsema. [Nad peavad] neid manitsema asja tõsiselt võtma, neid noomima, et nad jumala rasket katsumist, mis on pandud peale tervele maale, kannaksid kannatlikult ja saaksid sellest üle mitte keelatud, vaid korralikkude abinõudega ja oleksid kindlad, et edaspidi pööratakse armulikult ära kõigekõrgema poolt saadetud viletsus ja et neile on kindlustatud igasugune ülemuste abi. Selle järele ennast seada. Antud kuninglikus lossis, Riias 27. novembril 1696.

Erich Dahlberg.

d) Tallinna rae otsus võitlusest vaeste valgumise vastu linna. 1697. a. 29. jaanuar.

O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697, Tartu—Tallinn 1938, lk. 188—189, 275.

Selsamal [päeval] kandis härra raeliige Arnd von Minden ette, et vaesed, kes hiljuti saadeti, pärast seda, kui neile olid antud passid, koos Rae mõisa talupoegadega nende härraste juurde, on aga siiski maalt jälle tagasi tulnud. Palus niisiis — Tema Kõrgeauline raad leidku väljapääs. Mille peale Tema kõrgeaulise rae poolt otsustati, et äsja ametisseseatud raehärrad peavad paluma Tema kõrgkrahvliku hiilguse, ekstsellentsi[12] juures niisuguse määruse [väljaandmist], et aadlimehed ja mõisarentnikud maal peavad ise hoolitsema oma vaeste talupoegade eest, vahepeal aga vahiposte linnaväravate juures kõvendatakse ja ühtki kerjust maalt sisse ei lasta.

e) Väljavõte Tündriküla rentniku W. Pöppelmanni kirjast pojale, milles räägitakse näljast ja talurahva rahutustest. 1697. a. 6. veebruar.

... Muidu on siin vägagi halb aeg, nii et jumal kaitsku. Inimesi [tabanud] nälja ja ägedate haiguste tõttu, mis on niihästi maal kui

[11] *Mõeldud on majandusreglementi (vt. nr. 88).*
[12] *Mõeldud on Eestimaa kindralkuberneri krahv Axel Julius de la Gardie'd.*

linnas võimust võtnud, ei kuule ega näe muud, kui et inimesed sageli surevad. Et kallidus on maal nii suur ja rukki eest tuleb maksta Talinnas 15 ja 20 taalrit[13], Narvas aga 24 taalrit tündrist ja seda ei ole pealegi leida ega saada. Sellepärast on häda nii suur, et seda kõike ei saa kirjeldada. On nii suur kallidus, et talupojad ei ole sel sügisel saanud kõigevähematki oma koormistest tasuda ega natukestki maha külvata; jätavad nüüd oma teopäevad [tegemata] ja kodukolded maha. Häda on nii suur, et seda ei saa küllalt kirjeldada, sest minu oma inimesed Rickarsi talust, kes olid mõned võõrad inimesed kaasa võtnud, tungisid mulle Tõrvajõe ja Tündriküla vahel avalikul sõjamaanteel teivaste ja kirvestega kallale, lõid Friedrichi minu jalge ette maa peale maha, nõnda et ta lamas nagu surnu oma vere sees. Ähvardasid, et kui mina neile järele läheksin, annavad minule nõndasamuti. Ei tee tööd, röövivad ja varastavad, mis nad iganes võivad.

[13] *Vt. nr. 81, märkused 9 ja 13.*

90. Suure-Jaani kirikuõpetaja Magnus de Molini aruanne praostile kooliolude kohta kihelkonnas. 1696. a. 23. september

O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697, Tartu—Tallinn 1938, lk. 254.

Koolilaste juurdetulek on siiani väga paha. Mõne aasta eest, kui jumal õnnistas maad viljaga, tulid noored üsna usinasti, nii et ma kolmel aastal lasksin oma toas 16-st [kuni] 20-nele [õpilasele] õpetada. Kahe aasta jooksul ei ole aga ühtainsamatki õpetatud, esimesel aastal koolimaja mitte valmisolemise tõttu, teisel suure nälja ja leivapuuduse tõttu ja sel käesoleval aastal ei ole oodata paremat, sest et kõikvõimas jumal on seda kihelkonda väga valjusti katsunud ikaldusega, nõnda, et igal pool on lugu pahasti, ja et vaesed inimesed ei saa oma lapsi mitte koolis pidada ja toiduga varustada.

91. Liivimaa kindralkuberner E. Dahlbergi kirjast Tartu kreisifoogtile[1] ebausukommete vastu võitlemisest. 1697. a. 19. mai

O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697, Tartu—Tallinn 1938, lk. 261—262.

On tulnud ettekanne tema ametitoimetustest, mida tema kohustusliku usinusega jätkaku. Ebajumalatele ohverdamise kaotamist peab ta vastavalt oma ametile usinasti ajama. Ka härra ooberst von Tiesenhausen andku talle sõjaväelist abi, kui seda nõutakse, niihästi ebajumalakohtade, puude, kivide ja sellesarnaste hävitamiseks kui ka ebajumalapidustuste ärakaotamiseks. Nende talupoegade karistamine aga, kes ei taha sellest taganeda, antagu parem kohtute kätte, kuna see on patt, mis käib jumala esimese käsu vastu, mida peab küll tõsiselt võtma.

[1] *Vt. nr. 88, märkus 4.*

92. Liivimaa kindralkuberneri E. Dahlbergi plakat Tõikvere mõisa talupoegade karistamise kohta, kes olid tapnud oma mõisahärra. 1699. a. 26. mai.

Liefländische Landes-Ordnungen nebst darzugehörigen Placaten und Stadgen, Riga 1705, lk. 719—722.

Talupoegade sõnakuulmatusest ja vastupanelikkusest.

Kuigi maal elavaid talupoegi on palju kordi valjusti manitsetud kohusetäitmisele ja sõnakuulmisele härraste ja seatud ülemate või sundijate vastu, on kogemus siiski näidanud, et see hea kavatsus kannab vähe vilja. Sest [pärast seda manitsemist] on peaaegu enam kui enne seda ette tulnud talurahva sõnakuulmatust, tõrksust ja vastuhakkamist sõnas ja teos, mis viimaks on tõusnud vägivaldseks kallaletungiks, isegi tapmiseks ja surnukslöömiseks. Ja et isegi, rääkimata teistest näidetest, on veel hiljuti mõnede ühinenud Tõikvere talupoegade ja teiste selleks äraostetud võõraste talupoegade poolt kadunud kapten Otto Diedrich Wrangelile pimedal õhtul mõisa väravate ees mõrtsukalikult kallale mindud ja temalt haledal kombel elu võetud. Et nüüd Tema Kuninglik Majesteet on kõige suurema pahameelega saanud kuulda niisugustest ja sellesarnastest mässutegudest ja nõudnud kõige õiglasemat agarust kohtumõistmisel nende üle, siis on talupoegade niisugust sõnakuulmatust, vastuhakkamist ja kuritööd karistatud vajaliku nuhtlusega [kohtu] leidmist mööda. Eriti on aga kuningliku õuekohtu poolt peetud õiguse järele teenitud karistuseks eeltoodud õndsa kapten Wrangeli tapmise eest, et mõned mõrtsukatest ja asjaosalistest said näpistatud tuliste tangidega ja rattaga ülalt alla lõhki kistud, nende kehad rattale venitatud ja mitmele maanteele hirmutuseks üles pandud; mõned on igavesele sunnitööle määratud; neid aga, kes sellest koledast mõrtsukatööst midagi teadsid ja seda üles ei andnud, on raske vitsanuhtlusega karistatud. Et nüüd igaüks, eriti aga terve talupoegkond peab saama hoiatust sellest koledast näitest ja hoiduma niisugustest rasketest mässutegudest ja kuritöödest ja neile kindlasti järgnevast samasugusest karistusest, siis manitsetakse sellega tervet talurahvast, et nad hoiduksid niihästi sõnades kui tegudes igast sõnakuulmatusest, tõrksusest ja vastuhakkamisest oma härraste, mõisarentnike, peavalitsejate, staarostite[1], kubjaste või ükskõik kelle vastu, kes nende üle seatud. Otse vastupidi, nad peavad esinema nende vastu täie tagasihoidlikkusega, sõnakuulmisega ja käsutäitmisega. Ja kui nendele võidaksegi ühe või teise poolt teha mõnes tükis liiga, peavad nad sellest ülemusele kombekohaselt teada andma — härradele asehalduritele[2], kohtutele, härrastele või teistele, kellel on võim nende üle. Need ei keeldu neile [ka] asja iseloomu järgi, niipalju kui või-

[1] *Vaata nr. 89, märkus 6.*
[2] *Vt. nr. 88, märkus 2.*

malik, õigusega, abiga ja vahendusega vastu tulemast. Selle tõsise hoiatusega ja ähvardusega, et neid, kes julgevad kõige väiksemalgi määral toimida selle vastu, karistatakse karmilt ja halastamatult kuriteo iseloomu järgi teiste hoiatamiseks. Ühtlasi antakse sellega kõigile ja igaühele teada, et üks eelnimetatud mõrtsukatest nimega Tõnne, kes on keskmise kasvuga mees, näost punane, tumepruunide juustega ja väikese hõreda habemega, nagu ka tookordne mõisa vahimees Mauro Thomas, noor mees, keskmise kujuga, natuke pruunikas ja lahja näost, mustade halbade juustega, kes oli üks selle koleda mõrtsukatöö esimestest korraldajatest, on veel jooksus. Sellepärast kästakse, et hiljem või varem, kui keegi saab nendest teada, peab ta mõrtsukad otsekohe kinni võtma ja Tartusse või kõige lähemasse kindlusesse vangi andma, — kinnitusega, et talle ei tasuta mitte ainult kulud, kui ta selleks midagi kulutab, vaid tapetud kapteni venna poolt antakse heameelega ka tasu. See plakat tuleb kõigist kantslitest kirikuõpetajate poolt talupoegadele ette lugeda emakeeles, mida nad oskavad ja kõige selgemini ette kanda ja niipalju kui võimalik pähe tuupida, et vastupanelikke meeli seda enam niisugustest mõrtsukategudest ära hirmutada. Karistuse hirmul peavad ennast selle järele seadma kõik, kellesse see puutub. Antud kuninglikus lossis Riias 26. mail 1699.

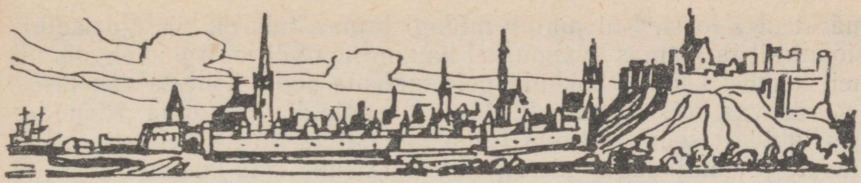

VI. EESTI ALA LINNAD XVII SAJANDIL

93. H. M. Ayrmanni reisikirjad Liivimaa ja Eestimaa linnade kohta

Hans Moritz Ayrmann (1641—1710), Leipzigis ja Nürnbergis tegutsenud kaupmehe poeg astus 1660-ndate aastate teisel poolel Rootsi sõjaväe teenistusse. Ayrmann sooritas palju merereise Läänemerel, viibis 1666.—1668. a. Tallinnas, Riias, Tartus ja Narvas. 1669.—1670. a. võttis osa saatkondadest Poolasse ja Moskva riiki. Oma reisikirjeldused koostas ta 1672. a. paiku.

Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666.—1670. Aus seinen eigenhändigen Aufzeichnungen zum erstenmal veröffentlicht und eingeleitet von Kurt Schreinert — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B-Humaniora, 40. kd., Tartu 1937, lk. 22—35.

Tallinn

See on Riia järgi teine Liivimaa distrikt ja teda nimetatakse Eestimaaks, seal räägitakse eesti keelt, mis läheb soome keelega natuke ühte ja nemad võivad üksteisest hästi aru saada. See linn ei ole väiksem kui Riia ja ületab ka kindlustuste poolest peaaegu Riia linna . . .

Muidu aga ei ole [Rootsi kuningal] linnas enam midagi käsutada, kuna raad võtab seal ametisse linnasoldatid ja maksab neile palka ja laseb valvata ka väravaid. Lossis aga (mis on kõrgendikul otse linna juures ja on looduslikult kindlustatud, sest ümberringi on kõrged kaljud, millel loss asub) on kuningal oma soldatid, kes valvavad seda, kusjuures seal elab ka kuberner. Ja üleval on ka suur plats, nõnda et see on nagu väike linn, kus aadlil, kes tavaliselt elab maal, on majad. [Seal] on ka kõik muu, mis kuulub kuningale. Seal on ka paljude epitaafidega ja muististega suur ilus kirik, milles ripuvad kõrgete ohvitseride, krahvide ja härraste hinnalised rõõmu- ja leinalipud ja seal peetakse igal nädalal saksa ja rootsi keeles jutlust. Kohe alt linnast läheb tee läbi värava

mäest üles lossi. Kui juhtub midagi linnas, mis on rae jurisdiktsiooni all ja [samas küsimuses] ka kuninga või lossi poolel, siis on neil kombeks jõuda kokkuleppele mõlema poole kohtute vahel selles väravas, mis on pooleldi lossi ja pooleldi linna oma. Kirjeldades lühidalt seda Tallinna linna ennast: ta on ka kenasti ehitud ilusate kivimajadega, mis on ehitatud nende maa kombel ja tal on seal kõvem kivi majade ehitamiseks kui Riias. Linnas on 3 kirikut, milledest üht, turu ääres olevat, kutsutakse Pühavaimu, see on mittesaksa kirik, kus ei ole ametis ka saksa õpetajat, vaid nädala sees, esmaspäeval peab üks [vaimulik] suurest linnakirikust pidama saksa jutluse. [Kirikud] on kõik seest ja väljast ilusasti ehitatud ja kahel suuremal on igal üks torn vaskkatusega, nagu ka kirikud ise on kaetud vasega. Mitte kaugel Väikesest Rannaväravast linna sees on moskoviitidel (kes on andnud ennast kuninga ja linna kaitse alla ja kellel on poed linnas) oma kirik, milles nad võivad elada oma usus. Muide on selles linnas, nõndasamuti ka Riias ja kogu Liivimaal, vastupidi meile kogukonna ja kodanikkonna asjus see komme, et neil igas linnas on 2 gildi (kuna meil selle asemel siin maal on tsunftid) — Suur ja Väike; selleks on neil ka erimajad, kutsutakse nimelt üht Suurgildi toaks, teist Väikegildi toaks. Suurgildi toas on nüüd üldse kõik kaupmehed, poepidajad ja kaubitsejad, mis nimi neil ka oleks; samasse võetakse sisse ka literaadid, kes ennast quo vis modo[1] seal elatavad, abielluvad, kollet ja kodu peavad; vabad kunstnikud nagu kullassepad, maalrid jt. Suure maksu pärast ei ole aga neid palju, kes seda au ihaldada võivad. Kui nüüd keegi nimetatud seisuses kodanikuks tahab saada, peab ta paluma gildi, et ta võetaks kui liige sinna sisse ja vastu, peab esitama oma ausa sünni ja päritolu vera testimonia[2]. Kui seda ei saa olla, ei võeta teda vastu. Samuti [peab ta esitama tõendi] tema ausa elu ja tegevuse kohta seal ja midagi sellesarnast veel. Ja kui nüüd mõni siiski saaks ja saavutaks linna kodaniku õiguse (kas või rae heatahtlikkusest või kuninga eeskirjaga) ja ei oleks aga mitte ühtegi gildi sisse kirjutatud, siis tuleks teda nimetada hädiseks või vaevalt pool-kodanikuks. Sest ta ei tohi tarvitada samu ülalpidamisviise nagu teised, sest ta ei tohi midagi suurel hulgal laevalt ja laevale osta või müüa, ka mitte kõiki kaupu. Samuti ei tohi ta ennast ülal pidada õllepruulimisega, nagu teised. Kokkuvõttes: ta on igast küljest kitsendatud, millest oleks palju rääkida. Ja mis ma siin rääkisin Suurgildist, võin ma päris hästi öelda ka Väikegildi kohta ja a majore ad minus[3] teha ja tabada õige järelduse. Selles väikeses gilditoas on nüüd kõik käsitöölised, mis laadi ja nimega nad ka on, kes ennast oma käte tööga toidavad. Siinjuures peab aga märkima, et siin mail, vastupidi meie maale, valitseb üks küll mitte kiiduväärt komme, et nende, Suur- ja Väikegildi eralda-

[1] *quo vis modo — kes teab mis moodi (ladina k.).*
[2] *vera testimonia — tõeline tunnistus (ladina k.).*
[3] *a majore od minus — suurelt väikesele (ladina k.).*

Tallinna vaade XVII saj. keskpaiku. *Illustratsioon A. Oleariuse raamatust.*

mise läbi eralduvad ka kaupmehed ja teised inimesed käsitöölistest, nõnda et üks Suurgildis olev inimene peaaegu häbeneb teisega Väikegildist läbi käia, veel vähem temaga sõbrutseda, nagu näiteks vaderiks kutsuda või käsitöölise tütart naiseks võtta. Ja kuigi see sündinud on ja selliseid haruldasi erandeid leidub, on igal juhul pärast olukord raske ja palju õiendamist, enne kui niisugune võetakse vastu ja kirjutatakse sisse Suurgildi. Jah, kuratlik kaupmehe ülbus on nii juurdunud, et seal kaltsakas koer, kes suudab müügiks pakkuda ainult 3 või 4 taalri väärtuses heeringaid või võid, häbeneb minna üle avaliku tänava ühes ausa käsitöölisega, kellel on maja ja maa ja sagedasti raha küllalt (nagu üldse käsitöölised võivad siin enam kui ühelgi muul maal väga külluses elada ja rikkaks minna) — sapienti satis![4] Et aga see on harjumusest läinud juba nii kaugele, oskab igaüks enda auväärsust ise hinnata. Nimetatud kahes gildis on nüüd judices[5] või primarii[6], keda nimetatakse oldermannideks või vanemateks, missuguse seisukoha saamiseks läheb vaja teatud aega ja viisi. Kui linna raes lubatakse või otsustatakse midagi, mis puudutab tervet linna, peavad tingimata mõlemad gildid omavahel nõu pidama ja otsustama ja neilt nõu küsitama, sest et Väikegild sõltub Suurgildist, see aga jälle raest. Ja juhtub tihti, et Suurgild paneb õigusepärastes asjades raele vastu ja raad peab oma seisukohast loobuma. Suurgildist täidetakse ja täiendatakse nüüd nimetatud raekohtunike tühjad kohad, mitte mingil tingimusel aga Väikesest. Sest maa kombe järgi ei või ükski käsitööline iialgi jõuda pürjermeistri või raeliikme astmeni, nii tark ja arukas kui ta ka oleks. Suurtes lin-

[4] *Sapienti satis — targale küllalt (ladina k.), s. o. arukas ei vaja seletusi.*
[5] *Judices — kohtunikud, ka arbiitrid (ladina k.).*
[6] *Primarii — esimehed, pealikud (ladina k.).*

nades on neil ikka 2 literaati ja üks või kaks kohalikku kaupmeest pürjermeistriteks. Kõik nimetatud seisuste pulmad peetakse nüüd gilditubades, erakordselt võivad vaimulikkudel või ilmalikkudel inimestel toimuda eramajades. Veel midagi märkimisväärset võib tähele panna selles Tallinna linnas, mida harva või üldse mitte teistes kohtades ei leita. Sellest tahan ma ka natuke, niivõrd kui mäletan, ütelda.

Igivanadest aegadest on seal näha hästiehitatud maja, mida nimetatakse Mustpeade [majaks]. Märgiks kannab ta moorapead, mis on näha ka maja sissekäigul koos teiste kujudega ukse kohale raiutult. Seespidi on maja väga pikk ja selles on näha palju muistiseid — nimelt terveid sõjavarustusi relvadega ja kõige juurdekuuluvaga niihästi ratsa- kui jalamehele — odad, mõõgad, piigid, soomusrüüd jt. usutamatu raskuse, suuruse ja tugevusega, millest võib näha, missugused tugevad on inimesed olnud endistel aegadel ja kuidas nüüdsel ajal on nende loomus väikeseks ja nõrgaks muutunud... Nõnda sai see mustpeade maja alguse vahvatest poissmeestest, kes, niihästi aadlikud kui mitteaadlikud koos, kohe alguses linnaehitamise ajal võitlesid vahvalt ja rüütellikult võitlusväljal moskoviitide ja sel ajal samuti metsinimeste vastu[7]. Nad pidasid palju lahinguid ja kui need noored inimesed saavutatud võitude järel veidikese tagasi tõmbasid ja läksid juba natuke kindlustatud linna, olid nad alguses kõik poissmehed. Saanud sealt mõtte jääda sama vahvateks ja südikateks ja mitte lasta end naisterahvaste poolt nõrgestada ja araks teha, seadsid nad oma poissmehepõlves omavahel sisse vande-vennaskonna, et kes tahab minna nendega sõjaväljale ja olla selles seltsis, peab olema veel vallalise seisuses, ei tohi tal ka ennem naist olla olnud. Hea edu järele selles vennaskonnas ehitasid nad siis, et edendada endi omapärast läbikäimist, selle maja, varustasid ja ehtisid ta suurepäraste privileegidega ning jätsid igaveseks ajaks järglastele igavese tsõlibaadi ja teised täiesti muutmata kohustused, mida ka nüüd, kuni tänini, sel kombel silmas peetakse ja täidetakse. Kes nüüd tahab saada au osaliseks kirjutada end sisse igivanasse mustpeade raamatusse..., sel peavad olema need väärtused või omadused. Esiteks, et ta on veel vallaline... Teiseks peab ta olema sellest seisusest, millest võib saada aadli või rüütliväärseks ja selleni jõuda. Ta peab kas ise kuuluma aadlisse või kaupmeeskonda, või olema literaat, üliõpilane, või ehk sõjamees või muu sellesarnane vabamees. Aga käsitöösellid ja kõik, kes elavad madalas, ei saa juurde ja neid ei tunnistata kunagi vendadeks...

Sellest kuulsast Tallinna linnast ja tema kommetest oleks muide rääkida palju, mida siin meie maal ei teata. Et aga minu eesmärk ei saa olla selle vähese ajaga kõik täpselt ära rääkida, siis tahan mööda minnes märkida ainult seda, mis tseremooniad sünnivad rae valimistel. Need on [järgmised]. Valimisajaks on

[7] *Tegelikult tekkis mustpeade vennaskond XIV saj. keskpaiku.*

pürjermeistritel, raeliikmetel ja -teenijatel komme koguneda raekotta, (mis on hästi ehitatud ja asub turuplatsil). Seal koostatakse siis mõnede sobivate isikute nimestik, keda erapooletu valimise teel võidakse võtta tühjadele kohtadele, kelle seast nüüd iga Suurgildist pärit olev raeliige valib ja märgib üles ühe, tema arvamise järgi tubli isiku, kirjutab selle sedelile ja kõik need hääled tulevad anda kõige vanema pürjermeistri kätte. Seda korratakse nüüd teist ja 3. korda ja mida otsustab häälte enamus, sellega nõustub enamasti hääletuse esimees, kõige vanem pürjermeister ja kiidab heaks. Mille peale siis, kui nad on välja selgitatud ja valitud, asub kogu raad oma korra järgi ülal avatud raekoja akende juurde, nõnda et turul seistes võib neid kõiki seal ülal näha. Allkorral jäetakse seal aga üks aken lahti, mille juures seisab üks raeteenritest ja tema ees on nii palju laudu (umbes 2 küünart pikad ja käelaiuse paksused), kui palju tuleb valida ja välja kuulutada raehärrasid. Kui nüüd kõige noorem pürjermeister (kes ikka peab toimetama väljakuulutamist ja kõnepidamist) pärast kombekohast vaikuse nõudmist loeb esiteks ette linnaseadused ja on pidanud jutluse või kõne ja vastvalitud raehärra väljahüüdmise peale kohe tuleb, peab raeteener lööma sepahaamriga vastu lauda, nii et see raksub ja praksub ja viskama siis tükid aknast välja; ja nii palju kui neid on, nii palju lüüakse laudu puruks. Seal leidub siis inimesi, kes suurest rõõmust tükid üles korjavad ja viivad vastvalitud raehärrade naistele, kes siis annavad selle eest kingituse. Mis nad aga teevad selle puuga, kas nad küpsetavad värskeltküpsetatud raehärradele sellest koogi, keedavad mune jne. või mis nad nendega teevad, ei tea mina mitte cui bono[8].

Veel midagi tähelepanuväärset. Igal aastal Püha Tooma päeva[9] hommikul peetakse turu ääres olevas Pühavaimu kirikus saksa jutlus ilusa muusikaga, millele läheb raekojast protsessioonis terve linna raad koos mõlema gildi oldermanniga jumalateenistust kuulama ja selle lõpetamise järel lähevad nad jälle nimetatud protsessioonis raekotta. Siis istub terve raad ühe pika laua taha, kus siis kogu kodanikkond, üks teise järele, paneb ühe eraldi laua peale oma andami — selleks on üks riigitaaler[10] — ja läheb jälle oma teed. Sel päeval laseb raad all raekojas mõned vaadid õlut vabalt, ilma rahata joomiseks välja pakkuda ja kes soovib, sellele vabalt anda. Kusjuures aga tooniandvad kodanikud, ma ei taha seda öeldes neid haavata, joovad selle joomingu juures mitu korda enam veini ja õlut rae terviseks oma raha eest, kui juuakse tasuta . . .

Selle linna ümber on muidu ka lõbus ja tal on suured eeslinnad, aga kõik halvasti, puust ehitatud. Neil on maa kombe kohaselt kenad aiad. Avameri on otse linna juures, nõnda et minnakse pika silla peale välja ja võib ennast lõbustada seal rohkearvuliselt ole-

[8] *Cui bono — mille heaks (ladina k.).*
[9] *21. detsembril.*
[10] *Vt. nr. 81, märkus 9.*

vate ilusate kaubalaevade vaatamisega. Linnast mitte kaugel on ilus lustimetsake, mida Suur Koppel nimetatakse. Sinna võib minna jalutama, ratsutama, sõitma ja saada igasugust lõbu oma kaasasoleva seltskonnaga.

Linna elanikud on natuke jämedamad ja mitte nii humaansed kui Riias, ka võõraste vastu mitte nii aupaklikud, ja üldse ennasttäis inimesed. Seda teeb ja [selle] põhjuseks on, et suure katku järel[11], mis viimati tegi seal peaaegu puhta töö ja jättis vähe järele, läksid sinna abiellumise teel igalt poolt uued elanikud, tihti kaltsakad kraamikaupmehed. Õnn oli aja jooksul nende poolt ja nad võeti nii vastu. Need mõtlevad nüüd — nos pomae natamus[12] ja mõtlevad, et nad on suured võimumehed. Sellepärast siis kasvatasid nad veel [katkust] järele jäänud kositud tüdrukuid enamasti niisuguses talupojakõrkuses ja need jälle ei võinud omi kasvatada paremini, kui nad teavad. Siiski leitakse nad (kui nendega kord tuttavaks saadakse) olevat ikkagi, ilma suure liialduseta, sõbralikumad kui arvatakse, ja kuigi nad ei pea sündsaks kedagi avalikult tänada, oskavad nad juba näidata tänulikkust üles eraviisil jne.

Ka on seal kõigist selle maa distriktidest kõige toredam ja võimukam aadel, kes riietes, pulmades ning teistel sündmustel väga välja paistab. Võõraste vastu on nad humaansed ja kes aegapidi õpib kohanema nende kommetega ja viisidega, see võib nendega küll toime tulla. Sest et, võrreldes meie maa kommetega, on seal suured erinevused ja nende juures peab päris õppima täiesti erisugust poliitikat, ja kes nende kunstide jälile saab, sellel on hea elu nende juures. Naised ja neiud, niihästi aadel kui mitteaadel, seal maal lasevad ennast teenida ja endaga tseremoonitseda peaaegu rohkem kui vaja. Nad on väga salakavalad, aga siiski sealjuures ka lihtsameelsed. Ja kes ainult alguses ilusasti vaikne oskab olla ja ei lase ennast välja paista kehkardina, vaid ootab, kuni naisterahval kinnikülmunud suu ükskord üles sulab, ja talle kombekalt vastab, see võib neile meeldidagi. Iseäranis aga, kes tahab selles kohas olla meeldiv meesterahvastele suurest või madalast soost, sellel ei tohi olla vaenlasteks nende naised ja peab oskama ka nende järgi end seada ...

Pärnu

See on üks peamistest linnadest, mis Liivimaal mere ääres asuvad, Riia ja Tallinna vahel (mis on 50 miili üksteisest kaugel). Nõnda on nimetatud Pärnu nende vahel, tal on ka kenakene merekaubandus ja temas peatub nimelt palju laevu Hollandist, Lüübekist ja teistest Läänemere-äärsetest kohtadest. Ta on ka hädapärast vallidega ja kraavidega kindlustatud ja ehitati minu ajal veel

[11] *Mõeldud on nähtavasti 1602.—1603. a. katku.*

[12] *Õieti: nos poma natamus — meie, õunad ujume peal. Ladina vanasõna — tarvitatakse tähenduses: meie, osavad, võtame neilt, kes rumalad.*

iga päev juurde. Linnas aga ei ole näha midagi iseäralikku teistega võrreldes, välja arvatud, et Tartu Akadeemia privileegid on nüüd kuningliku korralduse järgi üle kantud siia Pärnule ja siin jälle õitsele ning tõusule viidud[13]. Nõnda nägin ka mina omal ajal usinasti ehitatavat ja algust tehtavat kolleegiumi juures. Seal [linnas] räägitakse ja mõistetakse mõlemat, nii läti kui eesti keelt, osalt ka rootsi keelt, nõnda kuidas üldse tervel Liivimaal, eriti linnades, ei ole rootsi keel võõras, vaid hästi tuntud ja mõistetakse ja kasutatakse.

Narva

See linn on ka silmapaistev mere- ja kaubalinn, millest meri on 2 miili eemal, ja otse linnast mööda läheb suur jõgi merre. Sinna tulevad Hollandist, Inglismaalt, Prantsusmaalt, Hispaaniast ja Läänemere ääres asuvatest kohtadest igal aastal paljud [laevad]. See linn on muidu õieti kuulunud moskoviitidele, nüüd aga täiesti Rootsi oma. Nimi on sellel linnal saadud Narva jõest, mis lahutab Moskvat ja Liivimaad sel kohal...

See Narva jõgi tuleb suurest Moskoviidi järvest, nimega Peipsi (Beibas) ja kui väikesel käänul Narva juures ei oleks suurt koske (kus nimelt vesi langeb alla kaljulõhest), siis võiks Moskvamaalt sellelt Peipsilt tuua laevad Läänemerre ja pidada õige mugavat kaubavahetust. Selle [kose] pärast peavad nad aga seal peatuma ja nende kaubad tuleb vaevaga maad pidi välja ja sisse vedada.

Iseenesest on see Narva linn väike, aga hästi kindlustatud koht, tugevate müüridega, valli ja kraaviga. Seespool on näha lühikese aja jooksul ehitatud uusi ilusaid maju; on seal osalt rikkaid inimesi; on ilus kirik, mis asub päris linna keskel; on linnal ka loss, kuhu sisse minnakse maad mööda kohe linna pikk-küljelt üle silla. Seal elab ka kuberner ja seda Liivimaa distrikti nimetatakse Virumaa või ladina keeles Virlandia. Seal mõistetakse enamasti ka soome keelt ja räägitakse mittesaksa keelt nagu Tallinnas ja on peaaegu seesama keel. Nõnda kuidas ka saksa keeles erinevad ülem- ja alamsaksa keel või Meisseni ja Franki keel ja ometi kõik on saksa keel, nii on ka see keel nõnda. Linna vastas, kui minna üle puust silla, on väga tugev loss...

See kõne all olev Narva linn on Tallinnast 30 miili, Riiast 74 miili, Tartust 30 miili. Ümber või kõrval, kui ma lähen üle nimetatud Narva silla, elavad seal, kui suurt pikka tänavat mööda alla [minna], mõlemal pool vee ääres venelased, kes, et teha oma tööd ja kaubelda, on andnud ennast Rootsi kaitse alla. Neile on jäetud vabaks ka nende kirikud ja jumalateenistuste pidamine.

---

[13] *1632. a. Tartus rajatud ja 1656. a. seal tegevuse lõpetanud ülikool (vt. nr. 82 ja 84) avati 1690. a. tegelikult uuesti Tartus ja viidi alles 1699. a. üle Pärnu.*

Derpt või Dorpatum

Seda nimetavad nad ka nende keeles — Tarto. On ühtlasi terve Liivimaa tsentrum ja olnud endistel aegadel uhke piiskopi-asupaik...

Sellel linnal oli ilus kindel müür koos kindlate tornidega, mis aga nüüd väga purustatud on. Minu ajal näidati üles suurt usinust ja viidi läbi töid mõnede suurte uuesti alustatud väliskindlustuste juures. Ja nagu räägitakse, peab see tulevikus ehitatama peakindlustuseks või jälle just lahtiseks vabaks kohaks tehtama, sest niipea kui tõuseb sõda Moskva ja Rootsi vahel, on see esimene koht, mis peab kannatama kallaletungi ja kartma allaheitmist.

Linna elanikud, nii halvasti ja viletsalt kui nad ka elavad, ei tunnista oma häda, vaid on niivõrd andunud rõivauhkusele, et nad ennem riputavad endale ümber terve lao igasugust värvi riideid ja paelu, kui et nad peaksid valima üksikuid ja kindlaid värve ja nad on väga uudishimulikud igas asjas ja oskavad igaüht meisterlikult sisse vedada. Peab nii kaugel eemal asuva koha juures tõepoolest imeks panema, kuidas nad selleni jõuavad...

Mis nüüd veel võiks puutuda seda tervet Liivimaad üldse ja selle elanikke, maa viise, harjumusi, kombeid, omadusi ja sellesarnast, sellest oleks kirjutada palju poognaid, aga ma ei taha lühiduse pärast minna liiga laiali, vaid ütlen ainult lühidalt: mis puutub lihtrahvast või talupoegi, see on enamasti üsna armetu rahvas, kes seal kõik on oma ülemuste pärisorised alamad, ja siiski leidub hulguseid, kelme. Nende seas on ka vabatalupoegi, kes oskavad ennast seal juba välja paista lasta.

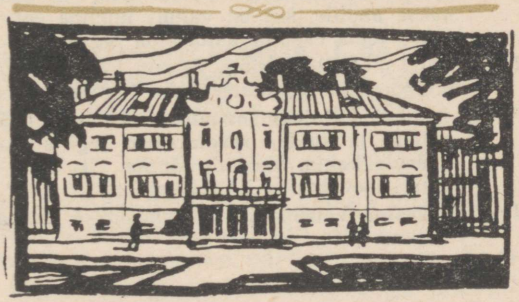

Neljas osa

XVIII sajand

MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUD JA JUHENDAVAD DOKUMENDID

К. Маркс, **Дезорганизация английского военного управления.** К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, 1933; (lk. 227 hinnang Narva lahingule 1700. a.).

К. Маркс, **Об освобождении крестьян в России,** К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, М. 1958, lk. 692—706 (lk. 692—693 iseloomustatakse Peeter I ja Katariina II poliitikat talurahva suhtes).

К. Маркс, **Письмо Энгельсу 12 февраля 1856 г.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXII, М.—Л., 1931, lk. 112—116 (Põhjasõjast).

К. Маркс, **Письмо Л. Кугельману 17 февраля 1870 г.** К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма, ОТИЗ 1948, lk. 233. (K. Marxi iseloomustus baltisaksa aadlile, kes on valmis müüma ennast igaühele, kui ainult kinnitatakse tema ekspluataatorlikud õigused).

F. Engels, **Anti-Dühring.** Tallinn 1954, («Anti-Dühringi» eeltöödes, lk. 311 — talupoegade ekspluateerimise tugevnemisest Venemaal XVIII sajandil).

V. I. Lenin, **Kuidas sotsialistid-revolutsionäärid teevad revolutsiooni kokkuvõtteid ja kuidas revolutsioon tegi kokkuvõtteid sotsialistide-revolutsionääride kohta.** Teosed, 15. kd., lk. 300—313 (lk. 306 iseloomustatakse tsaari isevalitsust XVIII sajandil).

Teesid Ukraina Venemaaga taasühinemise 300. aastapäeva kohta (1654—1954). Tallinn 1954.

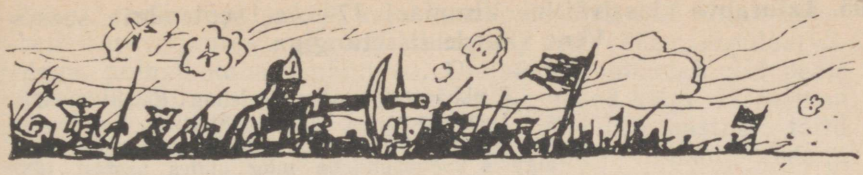

EESTI ALA ÜHENDAMINE VENE RIIGIGA PÄRISORJUSLIKU MAJANDUSE KASVAV SEOS TURUGA

I. PÕHJASÕDA. EESTI TALURAHVA KLASSIVÕITLUS MÕISNIKE JA ROOTSI KOLONIAALVÕIMU VASTU

94. Eestimaa ja Tallinna kindralkuberneri krahv A. J. de la Gardie teadaanne linna alamrahva pagemise kohta sõjaväkke värbamise eest ja abinõudest selle vastu. 1700. a. 12. aprill.

Originaal asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.

Selle järele, et praegustel aegadel peab pahameelega kuulma, et [elanikud] siinsest eeslinnast, niihästi linnuse kui linna jurisdiktsiooni all elajatest[1] on kartusest sõjaväkke värbamise eest jalga lasknud ja kuhugi mujale läinud, kuigi nad ometi praegu peavad olema kohal ja aitama oma kohust mööda kaasa kõiges, mis võiks tulla tuluks linna kaitsele, silmas pidades, et nad said siin oma toidu ja ülalpidamise rasketel ikaldusaastatel. Selletõttu ja selleks, et edaspidi keegi siit ära ei läheks ja need ka, kes juba on põgenenud, tagasi tuleksid, kästakse siinjuures ja sellega ülemuslikult, et keegi ei linna sees ega linna juures [elaja] ei tohi julgeda siit eemale minna, ka need, kes juba on ära läinud, peavad otsekohe 14 päeva jooksul selle publikatsiooni [avaldamisest] tulema jälle tagasi [sinna], kus nad on ülemuste kaitse all. Vastasel korral, kui nad pärast tabatakse, vaadatakse neile kui värvatutele ja pistetakse rügementidesse. Selle täitmiseks on kõigile maaülematele tehtud korraldus [inimesi], kes on ilma passita, kinni pidada.

[1] *Toompeal kehtis oma eriline rüütliõigus (vrd. nr. 93 algus).*

95. Talurahva klassivõitlus Virumaal 1700. a. septembris seoses Vene vägede sissetungiga

Kirikuõpetaja poeg Christian Kelch (1657—1710) saabus pärast õpinguid Stettinis, Berliinis ja Frankfurdis 1679. a. Liivimaale, tegutsedes siin alguses koduõpetajana ning alates aastast 1682 Järva-Jaanis ja aastast 1697 Viru-Jaagupis kirikuõpetajana. Aastal 1695 avaldas Kelch trükis oma kroonika «Liefländische Historia...», milles ülistatakse Rootsi valitsejate ja riigivõimude tegevust, kelle huvide teenistusse Kelch enda energiliselt rakendas ka Põhjasõja aastail. Faktiliste ja suurelt osalt isiklikel tähelepanekutel põhinevate andmete rikkalikkuse poolest omab allikana suurt tähtsust Kelchi kroonika järg, nn. Continuation, mis käsitleb, jälle Rootsi võimude seisukohast lähtudes ja väga venevaenulikult, sündmusi aastail 1690—1707 ja mis avaldati trükis alles pärast autori surma, aastal 1875.

Christian Kelch, Liefländische Historia — Continuation 1690 bis 1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben, mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius, Dorpat 1875, lk. 134—135.

Ja kui niihästi sakslased kui ka talupojad oma mõisatest ja elumajadest ära läksid, siis tungisid sinna mõned ümberhulkuvad kurjategijad, kes olid jõukudesse kogunenud nende talupoegade endi hulgast ja võtsid ära ning hävitasid selle, mis põgenikud maha olid jätnud. Niiviisi rüüstati parun kindral Vellingki, parun kindralmajor Maydeli ja mitmed teised ilusad ja hästi kaunistatud majad ja mõisad selle kergemeelse rahvarämpsu poolt enne, kui vaenlane kohale jõudis. Kui aga see kohale sai, siis tegi ta veel püsima jäänud majad tuhaks, ajas siin ja seal mitusada karilooma minema, viis niipalju väljapekstud vilja ära, kui ta leidis, ülejäänu, mis suurelt osalt oli veel põldudel, söödeti hobustele, tallati maha ja hävitati mõnel teisel viisil, nii et ilus maanurk, mis koosnes neljast kihelkonnast: Vaivara, Lüganuse, Jõhvi ja Viru-Nigula, laastati ja hävitati.

96. Narva lahing 1700. a.

Alltoodud väljavõte Peeter I sõjapäevikust iseloomustab Vene vägede lüüasaamise põhjusi Narva all 19. novembril 1700. a. ja näitab, kuidas Peeter I seda ise hindas.

Хрестоматия по истории СССР, т. II (1682—1856), 2-е издание исправленное и дополненное, Москва 1949, lk. 37—38.

Ja rootslased said meie üle sellise viktooria[1], et selles ei saa kahelda: kuid tuleb silmas pidada, missuguse väe üle nad selle saavutasid? Sest oli ainult üks vana Leforti polk (mida enne seda

[1] *Viktooria — võit.*

kutsuti Šepeljovi polguks); kaks kaardiväepolku olid ainult kahel atakil Aasovi juures[2], aga välilahinguid, veel vähem regulaarvägedega, polnud kunagi näinudki. Ülejäänud polkudes olid peale mõne polkovniku nii ohvitserid kui ka reamehed kõige värskemad nekrutid, nagu eespool on öeldud, lisaks oli hilise aastaaja tõttu suur nälg. Peale selle polnud suure pori tõttu võimalik vedada provianti ja ühe sõnaga kogu see asi oli nagu laste mängimine: aga kunstist polnud jälgegi. Seetõttu pole midagi imestada, et selline vana, õppinud ja praktiseerinud vägi saavutas sellise kogenematu üle viktooria.

Tõsi küll, see võit oli tol ajal õigegi kurvastavalt valus tunda ja nagu purustas meeleheitlikult kõik lootused tulevikule ja seda peeti suureks jumalavihaks. Kuid nüüd, kui sellele mõelda, peame tõepoolest tundma selles mitte jumala viha, vaid armulikkust. Sest kui me oleksime siis rootslaste üle viktooria saanud, olles ise nii oskamatud kõigis nii sõja kui ka poliitika asjades, siis millisesse häda kuristikku oleks võinud langeda pärast meid see õnn, mis neidsamu rootslasi, ammu juba kõiges õpetust saanud ja Euroopas kuulsaid (keda prantslased kutsusid sakslaste piitsaks), Poltaava all nii karmilt maha heitis, et kogu nende üleolek keerati pea peale. Kuid kui meid tabas see õnnetus (või parem öelda suur õnn), siis ajas hädavajalikkus laiskuse ära ja sundis päeval ja ööl töökusele ning oskuste õppimisele, millise oskuse ja ettevaatusega sai ka tund-tunnilt seda sõda peetud, nagu selgesti on näha siin järgnevast istooriast[3].

[2] *Aasovi piiramisel aastail 1695—1696.*
[3] *Istooria — lugu, ajalugu.*

97. Raamatupidaja Johan Meyeri kaebus Põhjasõja algpäevil ülestõusnud Orava mõisa talupoegade peale. 1700. a.

Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 914, nim. 1, s.-ü. 90, l. 37—38.

Kõrgaadellikult-sündinud vali, kõrgestiõpetatud ja mehis-kindel kuninglik härra maakohtunik ja kõik selle kõrgekskiidetud kuningliku Maakohtu assessorid, kõrgestiaustatud härrad.

Pärast seda kui nüüd, jumalale kiitus, on uuesti tulnud [aeg], kus võib jälle heategevalt valitseda meie kõigearmulisema kuninga ja isanda heategev kohus ja iga pahategija saada oma teenete ja kurja teo kohase tasu. Ja eriti Tema hiilguse ning kõrgkrahvliku ekstsellentsi poolt välja antud kõrgülemusliku ja õiglase käsukirja[1] kõige sõnakuulelikumaks täitmiseks, mille sisu järele peab karistatama kehaliselt ja surmaga talupoegi, kes näitasid end mässulistena ja vastupanelikkudena jne., olen niisiis ka mina näinud suurt vaeva, selleks et need, kes end siin Oravas mõrtsukalikult ja röövellikult üleval pidasid ja laastasid ning rüüstasid

[1] *Vt. nr. 92.*

seda mõisat nõndaviisi, et ei ole kunagi varem pikkade aastate jooksul Liivimaal kuuldud nii suurt vägivalda, mitte ainult kinni ei võetaks, vaid eriti ka õiglaste kohtunikkude ette viidaks ja saaksid oma õiglase tasu. Selle sihiga tahan mina siis nende kurjade mässajate ja avalikkude mõrtsukate ja röövlite kohta kõrgekskiidetud kohtunikkudele sõnakuulelikult järgneval viisil ette kanda ja kaevata. Mõned Orava talupoegadest, kelle seas Jascka Hans, Puddikall Jürri ja Titzmann Andre on juhid ja peamehed, kartmata jumalat või meil siin Liivimaal jumala kiituseks loodud kõrgelt määratud head kohut ja seadust, viimati möödunud 19. veebruaril, kui kostis kuuldus vaenlaste sissetungist, lõid kampa mõnede vene röövlitega, tungisid mitmesuguste tapa- ja röövliriistadega, nagu suured puuteibad, raudsed piigid ja püssid, päise päeva ajal ja kui mina tõesti veel olin mõisas, mõisale kallale; murdsid kõigepealt lahti kaks aita, mis olid majast natuke kaugemal järve ääres, lõid uksed tükkideks ja võtsid sealt väevõimuga vilja. Ja kuigi nende kuritegeliku jultumuse pärast ükski sel ajal minu juures mõisas olevatest inimestest ei tahtnud ja peaaegu ei jõudnud panna neile õieti vastu, lasti siiski 2 püssiga nende pihta aitade juures, mille peale nad läksid küll aitade juurest ära, aga veel lähemale, nimelt rehe juurde, kus see Titzmann Andre oli teinud linnaseid, ja tulid nii lähedale kui 30 sammu elumajast, kus sees mina olin. [Nad] võtsid poolvalmis linnaseid osalt kottidesse, osalt raputasid rehealuses oma hobuste ette. Siis kogunesid nad seal kõigist kohtadest, kus nad peidus olid, kokku ja otsustasid omavahel, kuidas siis otse elumaja ja minu vastu pihta hakata ja kinnitasid seejuures üksteisele, et kui nad ainult minu, minu naise, saksa viinameistri ja kilter Totzeni on surnuks löönud, siis võivad nad teha, mis tahavad, nõnda kuidas seda kilter Totzen, vabadik Ratta Rein, Lappi Peep ja Hermogerti poeg Peedo võivad vandega tunnistada. Sel ajal, kui nad kogunesid rehe juurde, sain mina mõisa juurde mõned talupojad püssidega, kes aitasid vahti pidada. Kui nad seda nägid, läksid nad rehe juurest ära 14 reega ja 21 mehe tugevuses, kelle seas olid kaasas Jascka Hansu vend Pilli Peep ja tema sulane Ivan, lasksid rehest eemal oma püssidega mõisa poole ühe kogupaugu ja läksid seekord nõnda ära. Teisel päeval rüüstasid päise päeva ajal viinaköögi, lõid kildudeks klaasaknad, röövisid ära kõik raudasjad ja viisid jõuga ära viina [tegemiseks] valmis jahvatatud jahu. Neljandal päeval selle järele ilmusid need mõrtsukad ja röövlid palju tugevamalt jälle päise päeva ajal. Need 2 peamist juhti ja nõumeest olid nimelt Puddikall Jürri ja Jascka Hans, viimasel olevat ta sulane Ivan olnud 2 päeva Venemaal niisuguseid mõrtsukaid ja röövleid kokku kutsumas, mille järele ka Jascka Hansu vend venelane Pilli Peep oma kahe pojaga koos paljude teistega olid liitunud selle kambaga ja tulid rehe juurde, kus see Titzmann Andre linnaseid teinud. Nende teised kambamehed aga, keda oli suur hulk, seisid igasuguste tapa- ja röövliriistadega teiste rehtede ja aitade juures koos

ja valmis. Selle üle olime nii mina kui kõik, kes sel ajal mõisas olid, väga kohkunud ja keegi ei tahtnud ega tohtinud ennast liigutada. Sellepärast, et oma ja omade elu päästa, pidin ma suures ähmis mõisast pagema. Ja sel ajal kui mina peale laadisin, mis ma kiiruga kätte sain, kiskusid need, Titzmann Andre ja Jascka Hans minu lastelt asjad vägisi käest ja olid nii jultunud ning tigedad, et pole võimalik kirjeldada. Lõpuks ütelnud üks teisele rehes: tulge, lähme ja lööme valitseja, tema naise, viinameistri Johani ja kilter Totzeni koormate vahele surnuks ja võtame kõik ära, mida aga jumal oma armus ära hoidis. Kui ma nüüd lõpuks pidin lahkuma ja olin vaevalt väljale jõudnud, hakkasid nad kõige jõuga, enam kui 100 meest tugevad, mõisat rüüstama, kõiki aidauksi tükkideks raiuma ja viisid sel ühel ööl koos mõnede venelastega umbes 1000 vakka vilja ära, milles neil algatajail on peasüü. Nad pidid juba kaua seda nõu pidanud olema, kuna mõned venelased ka kaugelt maalt ilmusid kohe siia koos nendega. 2 väiksemat aita, mis asusid järve kaldal, murdis see Jascka Hans lahti. Viinalao murdsid, nende endi tunnistuse järgi, lahti Puddikall Jürri ja Titzmann Andre ja võtsid sealt viina nii palju kui tahtsid. Ja kui mittesakslasest kiriku eestseisja Marca Lescka tulnud selle peale, manitsenud neid natuke ja ütelnud, et nad peaksid mõtlema, et on veel jumal taevas, olevat see Titzmann Andre temale kallale läinud ja oma kambameestelt küsinud: kus olevat ta raudne piik, ta pidavat sellega Lescka läbi pistma. Ja kui ta haaranud oma raudse piigi, tõmbas Marca Lesca taskupüstoli kaelakotist ja hoidis teda niikaua eemal, kuni päästis ennast põgenemisega. Samuti on Puddikall Jürri sel õhtul, kui nad minu ära ajasid, öelnud kilter Totzenile: sina ei ela ööd üle, sa oled küll meil 2 aastat adrarauad panti võtnud, aga nüüd tehakse sul selle eest lõpp peale[2]. Siit näeb nüüd Teie kõrgestikiidetud kuninglik Maakohus selgesti nende avalikkude mõrtsukate ja röövlite suurt kurjust nende väga kurjades kavatsustes, mida ei jõuagi kõrgesti kiidetud kohtunikele küllalt kirjeldada. Nad on ka selletagi olnud siiani väga mässulised ja vastuhakkajad, ei ole ka sellest ajast peale olnud ühtki päeva tööl ega röövitut tagasi andnud. Nii esitan ma Teie kõrgestikiidetud kuninglikule Maakohtule oma kõige sõnakuulelikuma palve karistada neid mõrtsukaid ja röövleid igaüht Teie leidmise järgi vastava keha- ja kaelakaristusega; eriti, kuna need on algatajad ja kõik saab alguse neilt; mõista neid hukka teistele säärastele kuritahtlikkudele mõrtsukatele ja röövlitele meeldejäävaks eeskujuks.

Jäädes Teie kõrgestikiidetud kuningliku Maakohtu kõige teenistusvalmimaks teenriks

Johan Meyer.

---

[2] *Nähtavasti korjas Orava mõisa kilter talupoegadelt kevaditi adrarauad ära, et nad enne oma põllul tööle ei saaks hakata, kui mõisatööd on tehtud.*

98. Eestimaa ja Tallinna kindralkuberneri krahv A. J. de la Gardie teadaanne maamiilitsa moodustamise kohta ainult varandusega talupoegadest ja käsitöölistest, kuna varatutele ei saa olla kindel. 1701. a. 14. jaanuar

Originaal asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.

Kõigile ja igale selle Eestimaa Hertsogkonna elanikule olgu sellega sõbraliku tervituse kõrval teada alljärgnev. Nii nagu Tema Kuninglik Majesteet, meie kõigearmulisem kuningas[1] 10. selle kuu päeval Laiuselt on siia kirjutanud ja käskinud..., et maalt tuleb koguda üks väeosa, mis koosneb talupoegadest, käsitöölistest ja teistest elanikkudest, missugune ei pea mitte ainult jälitama ja tõrjuma vaenlaste salku, vaid kestva sõja ajal ja seda nõudva hädavajaduse korral peab minema ka Tema Kuningliku Majesteedi armee juurde ja liituma sellega. Kõrgeauline Kuninglik Majesteet on sõnaselgelt käskinud, et igalt ratsateenistuselt[2] tuleb anda 10 talupoega ja nimelt niisugused, kes ei ole mitte ainult head kütid ja oskavad püssiga ümber käia, vaid kellel on ka varandust ja omandit, nõnda et sulaseid ja teisi lahtisi inimesi mitte arvestada, sest nende peale ei või olla kindel, vaid enamasti nad deserteeruvad ja jooksevad ära. Sellega antakse see niisiis teada igaühele, kes elab maal, nõndaviisi, et nad väiksemagi viivituseta annaksid maa kaitseks välja ülalnimetatud nõutavad 10 talupoega ratsateenistuselt, kes jaotatakse selle maa 4 kreisi järgi 4 osaks ja peavad kohe saama varustatud vajalikkude ülem- ja alamohvitseridega. Selle järele tuleb [end] sõnakuulelikult seada igaühel ja kõigil, kellesse see puutub.

[1] *Karl XII, kes viibis sel ajal vägedega talikorteris Laiusel.*
[2] *Ratsateenistus — maksustamisüksus (= 15 adramaad), vt. ka nr. 89, märkus 7.*

99. Eestimaa ja Tallinna kindralkuberneri krahv A. J. de la Gardie teadaanne, millega maamiilitsasse kutsutute teokohustus pandi teistele talupoegadele. 1701. a. 29. jaanuar

Originaal asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.

22. [kuupäeval] sellel kuul läks küll välja ülemuslik plakat 10 talupoja kohta, kes kutsutakse [igalt] ratsateenistuselt[1], et need, kes välja tulevad, peavad nii kaua, kui nad täidavad sõjaväeteenistust ja on oma kodust ära, kasutama seda [soodustust], et nad on vabad abiteost ja nõndanimetatud abivaimude andmisest. Siiski on pärast seda sisse tulnud Tema Kuningliku Majesteedi kõigearmulikum määrus 23. [selle kuu päevast] niisuguse sisuga, et talupojad, kes jäävad koju, peavad tegema nende töö, kes välja lähevad, nõnda et sellest midagi ei jääks tegemata, silmas pida-

[1] *Vt. nr. 98, märkus 2.*

Tartu piiramine 1704. a. *Kaasaegne gravüür.*

des, et on paras ja õige, et need, kes naudivad kaitset ja kindlat elu, aitavad ja toetavad jälle neid, keda kasutatakse kaitsmiseks, nii et need ei saaks selle läbi kahju. Niisiis selgitatakse sellega ülalnimetatud ülemuslikku plakatit ja antakse nõndaviisi teada, et igaüks peab käima selle järele kohustuslikult ja kõige sõnakuulelikumalt, nii et pärast nagu ennegi tehtaks maal takistuseta kõik tööd. Seda kõike peavad kirikuõpetajad talupoegadele selgesti ja sagedasti meelde tuletama.

100. Peeter I teade Tartu vallutamise kohta. 1704. a. 20. juuli.

Письма и бумаги императора Петра Великого. III kd., Спб. 1893, lk. 104—105.

Teen Teile teatavaks, et Tartu piiramisel tehti kolm auku kindlusemüüri: üks vene väravates, teine Pein'iks hüütud tornis, aga kolmas nende vahel keskvallis[1]. Sel kuul, õhtul vastu 13-ndat, saadeti meie sõdurid Emajõelt (Amovži jõelt) palissaadide [juurde], kus neil kästi sisse kaevuda, mida nähes vaenlane tungis neile linnast ägedasti peale ja ei lasknud meie omadel sisse kaevuda. Seda nähes andsid meie omad talle veel kõvemini, kusjuures tõrjudes vaenlast väga ägedas lahingus läksid meie omad muldraveliinile, missugune oli ehitatud vene väravate ette ja vallutasid jumala armuga selle (mille peal vaenlasel oli 5 suurtükki ja mortiiri). Ja siis, pööranud ümber vaenlase suurtükid, hakkasid laskma läbi müüri augu väravasse ja purustanud värava, läksid torni, kus tugev vaenlane laskis nende pihta suurtükkidest ja püssidest, aga kui ei jõudnud tagasi lüüa, laskis kohe lüüa allaandmise signaali; mille järel aga hädavaevalt suudeti [meie] sõdureid rahustada. Ja

[1] *Asusid praeguse botaanikaaia ümbruses.*

Peeter I Narva all 9. augustil 1704. a. *A. Kotzebue joonistus.*

nõnda selle ootamatu juhuse tõttu saadi uuesti kätte see kuulus kodumaa linn. Tõsi on, et seda ägedat tuld oli üheksa tundi, mida ise nägime. See linn oli väga kindlustatud ja ainult ühest nurgast nõrgem, aga ümbritsetud suure sooga, kus meie sõdurid pidid sumama vööni sees nii luurel kui [ka] sel juhul. Garnison oli samuti väga arvukas, kuna peale tapetute ja haavatute (keda oli kahe tuhande ümber) tuli rivis välja kolm tuhat toredat sõdurit, kellele anti akordi järele 13 musketit[2] saja peale ja igale ohvitserile mõõk; lipud aga ja sõjaväemuusika kaotasid nad kõik. Missugust suurtükiväge ja muid asju võeti, sellest loodan on üksikasjalisemalt kirjutanud härra feldmarssal. Otsese rünnaku all see linn oli pool-seitset päeva[3].

---

[2] *Musket siinkohal püssi tähenduses.*
[3] *Tartu pommitamine algas 6. juuli keskpäeval.*

101. Peeter I kiri Poola kuningale August II-le Narva vallutamise kohta. 1704. a. 13. august.

Письма и бумаги императора Петра Великого. III kd., Спб. 1893, lk. 117—118.

Ei võinud mina jätta Teie Kõrgust ja armsat [sõpra] teateta, missuguse õnnega kõige armulisem Issand arvas heaks lõpetada selle ataki ja kus [ta meid] nelja aasta eest haavas, seal tegi nüüd rõõmsaiks võitjaiks, sest sellest kuulsast kindlusest saime redelite kaudu mõõga abil kolmveerand tunniga võitu. Kuigi vaenlane meie

[positsioone] maa-aluste käikude abil õhku laskis, ikkagi ei suutnud sellega sõdureid hirmutada. Siis põgenes vaenlane teise (vanasse) kindlusesse ja lõi allaandmise signaali, selleks et saada kokkulepet või vähemalt armu. Aga meie soldatid ei tahtnud seda kuulda, murdsid kohe ka sellesse, siis lossi, kus vaenlast tublisti tuuseldati, nii et neid noorukesi palju järele ei jäänud. See tormijooks kujunes väga imepäraselt ja ei usu, [et enam kui] 300 meest meie omi selle juures langes, mille eest olgu antud jumalale kiitust. Pikemalt, ühes kindluse plaaniga, saadame sellest edaspidi ja sellega nii lõpetan. Mis puutub muusse, mis on vaja üldiseks, eriti aga Teie kasuks (mida soovime rõõmuga täita), sellest teatab Teile laiemalt meie saadik Teie Kõrguse õue juures ja selles suvatsege teda uskuda ilma igasuguse kahtluseta.

102. Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioon[1] 1710. a.

1710. a. augustis piirati Tallinn Vene vägede poolt sisse. Kuna Tallinna pikemaaegne kaitsmine oli võimatu, alustasid kohalik aadel ja linna valitsev kildkond varsti läbirääkimisi Vene väejuhatusega, et alistumise juures kindlustada oma võimu ja ekspluataatorlikke privileege. 29. septembril 1710. a. kirjutati Harkus eraldi alla Rootsi garnisoni, Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna alistumistingimustele. Allpool on toodud väljavõtteid rüütelkonna alistumislepingust.

P. Osten-Sacken, Zur Kapitulation der Estländischen Ritter- und Landschaft am 29. September 1710..., Reval 1910, lk. 25—36.

Pärast seda kui auväärne rüütel- ja maiskond[2] pidi vastupandamatute põhjuste pärast otsustama võtta vastu Tema Suur-tsaarliku Majesteedi Peter Aleksejevitši, sellenimelise kõikide venelaste esimese imperaatori[3] kõrge protektsiooni ja heitma ennast tema alla, mitte kaheldes, et Tema Suur-tsaarlik Majesteet laseb selle Eesti hertsogkonna[4] rüütel- ja maiskonnal vastavalt kõigearmulikumalt Peterburis välja antud [ja] 16. augustiga aastal 1710 dateeritud universaali sisus tehtud kõrgele lubadusele maitsta seda armu, et kinnitatakse kõik maa privileegid ja prerogatiivid ja neid ennem suurendatakse kui vähendatakse. Vastavalt sellele on auväärne rüütel- ja maiskond kõigealandlikumalt palunud armuliselt kinnitada järgmised punktid.

---

[1] *Kapitulatsioon — alistumisleping, siinkohal kokkulepe piiratavate ja piirajate vahel kindluse üleandmise suhtes.*

[2] *Rüütel- ja maiskond — kõigi vastava ala mõisaomanike üldnimetus.*

[3] *Ametlikult vormistati tsaar Peeter I-le imperaatori ehk keisri tiitli andmine senati ja sinodi aktiga alles 1721. a.*

[4] *Vt. nr. 35, märkus 4.*

I

Palub auväärne rüütel- ja maiskond end kaitsta ja tal lubada takistamatult olla puhast evangeeliumi usku Augsburgi usutunnistuse[5] järgi ja sellele vastavalt täita kiriku- ja koolikohad evangeelsete õpetajatega sel viisil, et pastorite valimise õigust võiks kasutada kogudustesse ja kihelkonda kuuluvate [mõisnike] häältetamise läbi, nõnda nagu sellest on vanast ajast, ikka ja igal pool siin maal kinni peetud ja kombeks olnud. Peale selle valida üks piiskop vaimulikkude hulgast linnas ja maal.

II

Kõiki privileege, donatsioone, statuute, immuniteete, vanu õigusega omandatud maa kombeid, kõige kuulsusrikkamate Taani kuningate, samuti kõrg- ja ordumeistrite poolt maale ja aadlile antud ja ajast-aega kinnitatud prerogatiive sõna-sõnalt, nii nagu nad kõnelevad, kinnitada ja alles hoida.

III

Ja kuulsusrikaste Rootsi kuningate ja kuningast kuningani järkjärgult kõigil aegadel aadlile antud ja lubatud privileegid, mõisad, donatsioonid ja pandimõisad jätta puutumata ja anda jälle praegustele valdajatele ja omanikkudele pärilikult ja omandina, nii nagu nad neid enne omanud; ja mis ehk Rootsi valitsuse ajal ära läinud, anda uuesti.

I

Ollakse nõus täielikult ja kõigis osades.

II

Kuna Tema Suur-tsaarlik Majesteet eriti just seda soovib, et alles hoida auväärsele rüütel- ja maiskonnale kõige armulikumalt tema vanad privileegid, donatsioonid ja immuniteedid, siis ollakse nõus ja lubatakse ka see punkt ilma ühegi erandita täielikult.

III

Kuna see punkt ei käi mitte üksi kokku õigusega, vaid kuulub ka Eestimaa hertsogkonna põhiõiguste hulka, nõnda ollakse ka sellega täielikult nõus, sest et ei ole sugugi mitte Tema Suur-tsaarliku Majesteedi kõrge nõu anda auväärsele rüütel- ja maiskonnale, kes tunnistavad teda kui õigusepärast ülemat ja elavad ja surevad sellele vastavas andumuses, tunda oma

[5] *Vt. nr. 77, märkus 1.*

armu nende vastu gratsiaalsete[6], tertsiaalsete[7] või alatiste rentidega, vaid nemad tahavad ennemini välja paista reaalse armulikkusega, millega igaühele, vastavalt publitseeritud universaalidele, antakse täiesti tagasi ta omand[8].

IV

Maa politsei- ja kohtukord nagu see on vanast ajast ja ordumeistriaegadest olnud — nagu Ülemmaakohus ja kõik sellest äärarippuvad alamkohtud nagu meeskohtud ja haagikohtunikud, jätta nende vanasse ausse ja olekusse.

IV

Selle punktiga ollakse õiguse kohaselt täiesti nõus.

V

Ja selle järgi 12 maanõunikule ja maamarssalile anda uuesti nende endine au, väärikus ja seisukoht, mis see nõukogu omas ja sai Taani kuningatelt ja kõrg- ning ordumeistritelt ja hoida neile alles nende seisukoht.

V

Nõusolek antud.

VI

Mitte lubada selles Ülemmaakohtus kui Tema Suur-tsaarliku Majesteedi kõige kõrgemas kohtus sellele hertsogkonnale olla eestseisjaks kellelgi muul kui sellel, kelle Tema Suurtsaarlik Majesteet määrab siia regendiks või kindralkuberneriks; paludes seejuures kõige alamlikumalt määrata suureks armuks maale kindralkuberneriks sakslane ja evangeeliumi

VI

Sellega ollakse samuti täiesti nõus.

---

[6] *Gratsiaalmõisad — reduktsiooni ajal (vt. nr. 88) riigile võetud ja nende endistele valdajatele teatud ajaks rendivabalt kasutamiseks jäetud mõisad.*

[7] *Tertsiaalmõisad — reduktsiooni ajal mõisnikele tertsiaalse (kolmandikulise) rendimaksu vähendusega rendile antud mõisad.*

[8] *S. t. tsaar mitte ei kingi tema poolt vallutatud maid aadlikele ega anna neid rendiks, vaid tagastab kõigile maavaldajaile nende omandi, tühistab lõplikult reduktsiooni.*

usku kuuluv, nõnda kuidas Ülemmaakohtus ei ole mõnisada aastat ja algusest peale asju aetud teisiti kui saksa keeles; kui ka siis seda, et keiserliku hiilgusliku kindralkuberneri ära olles täidab kohtu eestseisja kohta vanim maanõunik, nii nagu see on tänini olnud kombeks ja eelnevate valitsejate poolt lubatud.

VII

Ja kuna kohtu toetuseks ja ülalpidamiseks, mõningal määral, nii palju kui neist jätkub, olid Kuimetsa ja Nabala mõisad pühendatud ja omaks antud sellele nõukogule, siis ka need mõisad, mis selletagi kuuluvad era-aadlimõisate [liiki] — nõnda siis ka need mõisad anda jälle vabaks Ülemmaakohtule ja maanõunikkudele ja lubada enda kätte võtta.

VIII

Auväärne rüütelkond oli kuningliku Taani kui ka ordumeistrite ja kuningliku Rootsi valitsuste käest saanud ja alles hoidnud vabaduse pidada kõrge maaülemuse ette teades maapäevi ja koosolekuid, kui neil oli oma asju arutada. Ja samuti, kui kõrgel ülemusel oli maaseisustele midagi teada anda, siis anti need ettepanekud härra kindralkuberneri poolt maapäeva kokkukutsumise järele üle härradele maanõunikkudele, maamarssalile ja kogu rüütelkonnale. Selle üle peeti nõu ja anti tehtud otsus üle härrale selle hertsogkonna kindralkubernerile ja juhul, kui oli arutamisel midagi tähtsamat, nõnda

VII

Kuna tema suur-tsaarlik majesteet, nagu märgib ülaltoodud § 3, lubab kõige armulikumalt oma universaalides anda auväärsele rüütel- ja maiskonnale tunnistust oma armust mitte gratsiaalsete, tertsiaalsete ja alatiste rentidega, vaid nende endise omanduse täieliku tagasiandmisega, siis ollakse sellega kõige armulikumalt nõus ka § 7-s toodud mõisate suhtes, et need jälle Ülemmaakohtule langevad.

VIII

Ollakse heameelega kõigis asjus nõus.

edasi kõige kõrgemale ülemusele edasiseks otsustamiseks. Siinjuures palub auväärne rüütelkond alamlikult seda alles hoida ja kui üht peamist osa oma privileegidest säilitada.

XI

Aadlimaju Toompeal, vastavalt meie privileegide sisule mitte koormata majutamisega; ja kuna sel sõja ja piiramise ajal nähtud, et kõige suurem katk oli väga põhjustatud alamväelaste nii tihedast kooselamisest, siis et tulevaseks ajaks saaksid üles ehitatud barakid, mille jaoks siin on hea mugav võimalus, et sõjaväge vajaduse korral sinna majutada.

XIV

Peaks viimaks tulevaste aegade muutuste läbi ja teiste võimude vahendusel maa jälle Rootsi kroonile või ka teistele valitsejatele üle antama, siis palutakse Teda Suur-tsaarlikku Majesteeti aidata alles hoida oma kõrge autoriteedi ja võimu läbi neid kõige armulikumalt indulgeeritud kapitulatsioone; ka mitte kedagi tema tahtmise vastu maalt välja kuhugi mujale transporteerida, veel vähem terveid perekondi lasta välja viia.

XVII

Ja kuna kuningliku Rootsi valitsuse ajal, eelnevatel aegadel toimunud viljasulgude läbi, [mis ei lubanud] seda mitte välja vedada, tekkisid väljakannatamatud kahjud mitte ainult linnale ja maale, vaid ka avalikkudele tollidele, ainult mõnede era huvides; linna ja maa heakäekäik seisab aga vabas viljakaubanduses — siis palutakse tulevikus lubada takistamatut kauplemist, et võõramaa meestele, nagu Hollandist ja Inglismaalt, ei takistataks selle läbi vaba kauplemist ja kauplemine ära ei lõpeks.

XI

Ollakse täiesti nõus, ja peavad Toompeal olevad aadli majad, nagu ennegi, nõnda ka edaspidi olema välja jäetud igast majutamise [kohustusest].

XIV

Kui Tallinna linn ja Eesti hertsogkond peaks tuleva rahu ja sõlmitud traktaatide läbi langema jälle Rootsi kroonile, saab Tema Suur-tsaarlik Majesteet selle eest juba kõige paremini hoolt kandma, et neile alles hoitakse kõik nende privileegid, paktid ja immuniteedid ilma mingi kahjuta [tulevikus].

XVII

Kuna Temal Suur-tsaarlikul Majesteedil on kõige armulikum nõu hoida seda maad kui ka kaubandust, siis ollakse heameelega täiesti nõus ka selle punktiga.

XIX

Kuna siin maal leiduvad mõned mõisad, mis kuuluvad otse riigile ja langevad Tema Suur-tsaarliku Majesteedi piiramatusse käsutusse, siis palutakse kõige alamlikumalt, et need renditaks kohase ja tavalise rendi eest maa aadlile.

XIX

Ollakse nõus.

XX

Et sellele vaesele, kurnatud maale ei pandaks neil sõjaaegadel peale mingit suuremat koormust, kui ta võib taluda, eriti kuna kogu Virumaa, Järvamaa ja pool Harjumaad on maha põletatud, sel sügisel ka paljudes mõisates Läänemaal ei ole midagi külvatud ja tulevaks kevadeks ei ole ka paljudel olemas seemneotra, ja katk on teinud palju külasid ja talusid tühjaks ning lagedaks — niisiis palutakse Tema Suur-tsaarlikku Majesteeti lubada küllaldast armuaega ja aastaid selle maa jälle jalule seadmiseks; ka lasta vaeseks jäänud aadlile, kellel praegu ei ole seemet ja leiba, anda magasinist midagi toetuseks ja uuesti jalule aitamiseks.

XX

Kuna ruineeritud maa olukord on mulle endale teada, ei jäta ma katsumata vahendada selles asjas kõige paremini Tema Suur-tsaarliku Majesteedi juures ja võimalikult palju selle eest hoolt kanda.

XXVIII

Et rüütel- ja maiskonna, ühtlasi maa ametmeeste majadele ja platsidele niihästi Toompeal kui linnas sees ja väljaspool ei pandaks mingit majutust, kontributsiooni, valvekohustust, teopäevi, küüdikohustust ja sellesarnast, vaid oleksid niisuguste ja teiste koormuste vastu kaitstud ja kindlustatud, mis on ka selletagi rüütel- ja maiskonna privileegidega kooskõlas.

XXVIII

Nõusolek antud.

XXXI

Et ka niihästi ülem- kui alamkohtutesse ei seataks sisse mingeid teisi kohtunikke kui senini olnud ega kantseleis või mõnes muus [kohas] veel muud kui senini olnud saksa

XXXI

Seda punkti tunnistatakse täiesti ja ollakse nõus, ainult et tempelmaksu ärakaotamine jääb kuni Tema Suur-tsaarliku

keelt, ja maad ei koormataks mingi templimaksuga.

XXXIX

Selle järgi kuidas rüütelkond ja maa päriselanikud on nüüd ja edaspidi kaitstud nende hobuste ja elajate kui ka muu vara riisumise eest, palutakse siis nüüd mitte ainult piiramatut vabadust ja selleks vajalikke passe ja kaitsekirju, et igaüks võiks ja saaks oma elajaid, hobuseid ja vara üles otsida; nagu siis ka palutakse, et rüütelkonnale ja maa elanikkudele antaks tagasi elajad ja hobused, mis mõisatest enne seda ja ka linna ümber olnud blokaadi ajal võetud, kuna need elajad ja hobused on mõisate ja maa-majapidamise hing.

Majesteedi korralduseni otsustamata.

XXXIX

Kuna see punkt on õigluse kohane, siis ollakse sellega ka niikaugele nõus, ainult et sellest arvatakse välja, et seda, mis võetud enne piiramist kui vaenusaak, ei saa täiesti tagasi anda. Siiski kinnitan, et tahan kahjukannatajaid (kus ta midagi omast ära tunneb) aidata võimalikult [oma vara] tagasi saada.

Kõigi nende ülal äratoodud punktide kohta, nii nagu mina olen nendega selle kapitulatsiooni juures nõus olnud ja kokku leppinud, tõotan mina kindlasti, et neid igas ja kõigis osades ja klauslites ilma ühegi erandita murdmatult peetakse ja ka Tema Suur-tsaarlik Majesteet arvab heaks kõigearmulikumalt ratifitseerida. Mille tõenduseks peab valmistatama kaks ühesugust eksemplari ja mõlemate poolte poolt oma käega alla kirjutatama ja pitseeritama. Nii sündinud peakorteris Harkus Tallinna juures, 29. septembril aastal 1710.

R. F. Bauer, Tema Suur-tsaarliku Majesteedi, minu kõigearmulikuma isanda seatud ratsaväe kindralleitnant, Valge kotka ordu rüütel, kiiduväärse Kiievi tragunirügemendi polkovnik ja Tallinna juures seisvate vägede komandör.

Renauld d'Ungern Sternberg

Fabian Ernst Stael von Holstein

Maanõunikkude ja kogu rüütelkonna poolt.

103. Põhjasõja lõppaastad. Maanõunik O. F. Wrangelli kroonikast

O. F. Wrangell (1655—1726) valiti 1694. a. Eestimaa rüütelkonna pealikuks ja oli alates 1701. a. Eestimaa maanõunike kolleegiumi liige. Põhjasõjast kirjutab ta oma kroonikas isiklike muljete põhjal.

Landrath Wrangell's Chronik von Ehstland nebst angehängten Ehstländischen Capitulations Punkten und Nystädter Friedensschluss, in Druck gegeben von Dr. C. J. A. Paucker, Dorpat 1845, lk. 82—88, 91—92, 93—94, 98—99, 121—122, 124—125, 148, 153, 154, 156—163.

Niisiis oli järel ainult Tallinn, aga [ka] see oli juba tükk aega kannatanud palju raskusi, kuna Narva komandant polkovnik

Zotov lähenes oma Virumaal asunud tragunitega ja jäi Jõelähtme kiriku juurde, 3 miili [kaugusele] linnast paigale, nii kauaks, kuni tulid kohale brigadiir Ivanitzki jalaväega Narvast ja ka kindralleitnant Bauer Pärnust oma meestega. Rootsi poolt läks küll ooberst parun Tiesenhausen Eesti aadlilipkonnaga ja oma isikliku, temale usaldatud ratsarügemendiga moskoviitidele vastu, pidas nendega mitmeid kähmlusi, pidi aga, kuna ta oli liiga nõrk, lõpuks suure hulga eest taanduma.

22. augustil [1710. aastal] vastu õhtut piirati linn maa poolt ümber. Kindralmajor ja viitsekuberner Patküll laskis panna põlema majad Tõnismäel ja mujal eeslinnades, niisamuti ka Soome kiriku. Otse Rootsist tulid mitmel korral mõned sajad mehed jalasõdureid garnisoni kõvenduseks kohale, aga niipea kui nad kohale jõudsid, haaras neid äge katkutõbi ja [nad] surid ära hunnikute viisi. Nagu on ka ühe teatud mehe poolt üles tähendatud, et iga päev suri ainuüksi sõdureid 150 kuni sada ja mõni [kord] 70, [kaasa arvamata] naisi ja lapsi. Kõnelemata [juba sellest], mis kodanikkude seast iga päev välja langes ja peale selle veel haiged olid.

Piiramise ajal pidasid moskoviidid oma laagris suurtükkide tulistamisega ja musketite[1] kogupaukudega tänupidu, mis, nagu teatasid ülejooksikud, oli korraldatud Keksholmi kindluse vallutamise puhul[2].

Tallinna linnas läks iga päevaga viletsamaks ja kurvemaks, majad olid täis surnute laipu ja ei olnud enam võimalik saada kirstusid, veel vähem saadi nii paljusid laipu matta; igal pool oli puudus inimestest. Vaimulikud olid enamasti surnud, samuti ka kõik arstid[3].

Linna põgenenud aadlist oli veel väga vähe järel. Garnison koos kodanikkonnaga oli otsas ja ei olnud võimalik enam pidada sõjasalku ega kasutada suurtükiohvitseride ja konstaablite puuduse tõttu suurtükke vallidel. Sellepärast siis pidi kindralmajor ja viitsekuberner Patküll pärast sõjanõukogu otsustama kapituleeruda.

Akkordiga saadi valmis 29. septembril[4] ja veel samal päeval marssis moskoviidi garnison Toompea väravast sisse, rivistus üles Toompea turule ja vahetas välja rootslaste poolt mõnel määral peetud vahipostid. Siiski pidasid rootslased Suure Rannavärava [kindlusetorne] nii kaua enda käes, kuni nad, ilma haigeteta, kes jäid maha, olid läinud sõiduvalmis laevadele, et purjetada üle mere Stokholmi.

Selle üleandmise järel läksid need, kes rüütelkonnast veel ellu olid jäänud, [linnast] maale, leidsid aga vähe rõõmustavat ees,

---

[1] *Vt. nr. 100, märkus 2.*

[2] *Keksholm (praegune Priozersk) alistus 8. septembril 1710. a.*

[3] *Juba 1709. a. juulis ulatusid Tallinna andmed katku levimisest Gdanskis ja mujal Poolas. 1710. a. juulis haaras katk Lõuna-Eesti ja järgmisel kuul ka Tallinna.*

[4] *29. septembril jõuti kokkuleppele linna, Rootsi garnisoni ja Eestimaa rüütelkonna alistumistingimuste — kapitulatsiooni- ehk akkordpunktide suhtes (vt. nr. 102).*

Tallinna piiramine Vene vägede poolt 1710. a. *Kaasaegne gravüür raamatust «Kniga Marssova».*

kuna mõisad olid ruineeritud ja ka talupojad oli ära hävitanud katk, mille sarnast küll mõnesaja aasta jooksul ei olnud [nähtud]. Paljud aadlikest surid veel ka maal ja kestis see kõigekõrgema karm karistus kuni 1711. aasta alguseni, nii et mitmed mõisad ja külad jäid tühjaks ja lagedaks. Tallinnas siiski lõppes katk kohe külmade talvepäevade alates.

Viitsekuberner ja kindralmajor Patküll oli Tallinna kapitulatsiooni ajal ka nakatatud katkust ja ei saanud akkordpunkte alla kirjutada; suri mõni päev pärast allaandmist, niisamuti ka tema naine.

Lõpuks leiti, et linnas ei olnud jäänud ellu isegi üheksandat osa varem olnud arvukast kodanikkonnast. Paljud kõige tähtsamatest olid läinud laevadele, et minna [koos] ülalnimetatud Rootsi garnisoniga üle [mere] Rootsi, [samuti tahtsid nad] teiste laevadega purjetada Saksamaale. Aga [ka neist] pääses kõigeväiksem osa ära, sest nad pidid saama tunda katku ka vee peal. Kuna tuul oli Tallinna reidil neile mõne nädala kestel vastane, mistõttu siis niihästi Rootsi väed kui ka teised põgenenud isikud surid enamasti ära ja laibad visati üle parda merre, nii et neid pärast ajas mõnikord hunnikuviisi randa, aga ei saadud neid maal mitte matta, kuna oli puudus inimestest. Mõned pöörasid [laevadelt] tagasi Naissaarele ja teistele saartele, aga katk järgnes neile ka sinna ja ei tulnud peaaegu mitte keegi enam elusalt tagasi. Rootsis möllas

katk samamoodi ja pidi sellepärast isegi kuninglik õukond kõigi suurnikega lahkuma Stokholmist...

13. juulil [1711. aastal] heitsid 8 suurt Rootsi sõjalaeva ühes mõnede fregattidega Naissaare alla ankrusse ja purjetasid sama kuu 16. [päeval] Soome. Sellest ajast alates kuni hilise sügiseni ristlesid aga veel teised Rootsi sõjalaevad merel, võtsid mitmesugused Riiga, Pärnusse ja Tallinnasse [sõita] tahtvad laevad, isegi puuveo paadid ära, nii et seetõttu oli mainitud linnades kaubandus täiesti seismas. Samuti tulid tihti rannas maale ja tegid rüüstamise ja röövimisega suurt kahju vaesele rannarahvale, ka mere ääres olevaile aadlimõisatele. Saared, nagu Saaremaa, Hiiumaa, Vormsi ja Muhu olid nende võimu all ja Kuressaare kindluse olid moskoviidid juba enne nüüd lõppevat talve olnud kevadel lasknud puruks lasta, kuna seda ei olnud võimalik maa poolt kaitsta. [See juhtus] enne kui suur-tsaarlikud rügemendid marssisid osalt türklaste vastas asuva armee juurde, osalt ka Poolasse ja osalt Soomemaale...

Katk ei olnud siiani Eestimaa talupoegade seas täiesti vaibunud, vaid mõnes kohas suri ikka veel inimesi, ka oli katkutaud haaranud Tallinna moskoviidi garnisoni. Sellest kaotasid paljud [sõdurid] oma elu, aga oli imeline, et haigus jäi ainult nende sekka, ja suure jumala imepärase abi tõttu ei jäänud haigeks ega veel vähem surnud ainuski teine inimene. Tallinna komandant polkovnik Zotov laskis katku pärast valvata kõiki maanteid ja ei lastud ühtki inimest ei linnast välja maale ega maalt linna sisse, sellepärast jäid talupojad maal ilma soolata, elanikud linnas aga kannatasid algaval talvel suurt puudust puudest ja elutarvetest...

Kevadel [1712. a.] olid mõned väikesed Hollandi ja Lüübeki laevad leidnud tee Tallinna sadamasse ja toonud natuke soola, tubakat ja veini. Et aga sel ajal, kui laevad seisid sadamas, olid mõned kuninglikud Rootsi sõjalaevad asunud Naissaare alla, ei saanud kaubasõitjad enam asuda oma reisile ja kui nad lõpuks siiski julgesid ära sõita, püüti nad kõik sõjalaevade poolt kinni, viidi selle järel Soome ja nõnda edasi Stokholmi. Samuti toimus ka Riias, mille tõttu kaubandus oli siis täiesti suletud. Selle läbi kannatas siis aga ei keegi muu kui vaene maamees, silmas pidades seda, et just tema oli sunnitud olema ilma soolata või vähemalt oma viimase selle [hankimiseks kulutama].

Katk oli sel aastal — jumalale kiitus! — maal täiesti vaibunud, ainult Rakvere ringkonnas olid veel mõned külad sellest haaratud. Kuna aga maa ülemuste poolt olid võetud tarvitusele head abinõud, et keegi inimene nakatatud kohtadest ei tuleks linna ega läheks tervetesse küladesse, selletõttu jäi taud ka ainult sinna üksi ja lõppeski nõnda, et nüüd ei kuuldud kusagil enam ühestki nakkavast haigusest...

Kuna Rootsi kaaprid tulid kohe kevadel jälle Läänemerele võõraid laevu tülitama, läks Vene laevakomandör Bredahl 5 laevaga Tallinnast samuti välja merele. Tal oli ka õnne, [nii] et ta neist kolm tabas, milledest ta ühe põhja laskis, teist kurjasti vigastas ja Riiga saatis, aga kolmanda, 18 suurtükiga [laeva] tõi koos mõnede heeringalaevadega Tallinna. Vangistatud ohvitseridest olid 3 kaptenid, 4 leitnandid ja [lisaks] 137 meest alamväge — soldateid ja madruseid. Tallinnast veeti need vangid pärast seda Tema Suurtsaarliku Majesteedi käsul veeteed mööda Peterburi...

19. mail [1715. aastal] nähti hommikutunnil Tallinna ees Naissaare ja Aegna vahel mõnd laeva. Esialgu ei teatud õieti, mis [laevad] need olid, aga lõpuks sai igaüks aru, et neil olid Rootsi lipud ja [seal] oli 8 suurt sõjalaeva. Reidil seisev Vene valvelaev tõstis ankrud ja asus sadamale lähemale.

Rootslased aga purjetasid sellele järele ja ruttasid täiel purjel ja heas korras uue bolvergi poole, nagu tahaksid nad seda rünnata. Lõpuks lasksid nad oma suurtest suurtükkidest bolvergi ja selle taha kinnitatud Vene laevade pihta. Neile aga vastati omakorda suurtest suurtükkidest bolvergilt ja reduudilt Kalamajas. Selletõttu nad ei usaldanud tulla lähemale, vaid pärast seda, kui iga Rootsi laev oli kordamööda oma suurtükid tühjaks lasknud, pöörasid nad ümber ja läksid niisiis uuesti minema ja asusid õhtul Naissaare juures ankrusse ja olid järgneval ööl jälle ära purjetanud. Kahju, mida nad tegid, polnud nimetamisväärne — ainult 3 või 4 meest oli bolvergil maha lastud. Nagu kuulda, olid härrad rootslased olnud selle peale [väljas, et] üllatada ja maha lüüa Soomest väljasõitnud Vene galeeridel olevat jalaväge, aga need [galeerid] olid juba jõudnud kindlalt Tallinna sadamasse ja nad olid hiljaks jäänud.

Suured Rootsi kaaperdused merel põhjustasid lõpuks seda, et merevõimud — Inglismaa ja Holland — moodustasid 24 laevast koosneva sõjalaevastiku, millised laevad tulid juunikuu alguses [koos] 500 kaubalaevaga läbi Sundi väina Läänemerre. Ja pärast seda, kui nad olid jätnud Danzigisse, Königsbergi, Liibavisse[5], Riiga ja Pärnusse neisse kohtadesse määratud kaubasõitjad, tuli lõpuks 12. juunil nimetatud Inglise ja Hollandi laevastik ühe Inglise admirali ja Hollandi šouti[6] komando all öösi Tallinnasse. Selle [laevastiku] juures oli veel 70 kaubalaeva, milledest järgmisel päeval paljud 4 sõjalaeva saatel purjetasid Peterburgi, mõned Viiburi, 23 jäid aga Tallinna. Neil oli kaasas 1500 sälitist soola, suur hulk tubakat ja muid kaupu; panid kõik maha ja laadisid jälle ligi 4000 sälitist rukist sisse. Pärast seda, kui laevastik oli seisnud mõned päevad Tallinnas paigal ja oli antud käsk, et kaubasõidulaevad oleksid 4-nädalalise aja järel jälle purjetamisvalmis (ja ka Peter-

[5] *Praegu Gdansk, Kaliningrad, Liepaja.*
[6] *Šout — alamadmiral Hollandis.*

buri ja Viiburi laevad pidid jälle Tallinna tulema), purjetas Inglise admiral [koos] hollandi šoutiga ööse jälle minema, kuna tal oli käsk rootslasi üles otsida ja nendega kas heaga või väevõimuga kokku leppida, et kaaperdus tuleb lõpetada ja kaubandus peab saama vaba laevasõiduga vaba käigu. Härrasid rootslasi ei kohatud aga ei terve laevastikuga ega eskaadriviisi ega nähtud kusagil ka ühtki kaaprit. Sellepärast sõitnud admiral Stralsundi ja lasknud Rootsi kuningale üle anda Inglise kuninga ja Madalmaade Ühendatud Staatide[7] härrade kirjad, milledes nõuti, et antaks nende [küsimuste] kohta seletust. Kuningas saatnud aga asja Stokholmi, valitsusele...

[Aastail 1717—1718 tegi Rootsi valitsus katset sõlmida rahu Venemaaga, et tema toetusel jätkata võitlust Taani ja Hannoveriga. Läbirääkimised algasid 6. mail 1718. a. Ahvenamaa saartel, lõppesid aga pärast Karl XII langemist nurjumisega]

Vaatamata aga sellele ristlesid Vene laevad [1718. aastal] Läänemerel, tõid mitmed laevad, mis tahtsid minna Rootsi või jälle sealt välja purjetada, Tallinnasse. Muidu aga ei juhtunud armee juures midagi, nõnda nagu see seisis paigal Åbo juures piki Botnia lahe [rannikut]...

[1719. a.]

Vahepeal, kui meri oli muutunud jälle purjetamiseks jäävabaks, purjetasid 7 lahingulaeva kohe Tallinnast välja Läänemerele ristlema, võtsid ära palju Rootsi [sõita] tahtvaid ja sealt tulevaid väga rikkalikult laetud laevu, tõid need Tallinnasse ja kaubad koos laevadega konfiskeeriti, vaesed laevamehed aga ühes reisijatega pandi vangi, kus neil ei olnud midagi ei süüa ega närida ja pidid sellepärast haledasti virelema...

29. mail [1719. aastal] tõid Vene lahinglaevad 3 rootsi laeva, nimelt [ühe] 40 suurtükiga [laeva, mida juhtis] kapten-komandör Tõnnis Wrangel Idaverest, ühe fregati 16 [suurtükiga] ja ühe šnau 8 suurtükiga. Mõlema poole vahel oli peetud äge lahing Ojamaa lähedal ja kui Rootsi väikesed laevad andsid venelastele alla, pärast seda, kui nad suurtükid kaks korda olid lahti lasknud, kaitses komandör Wrangel veel 7 kuni 8 tundi ennast vahvasti seitsme vene laeva vastu, sai selles ise haavata, [laeval] lasti maha mast ja purjed, ta laev puuriti [kuulidega] hirmsasti läbi: nõnda pidi ka tema lõpuks alla andma...

Vahepeal oli [Rootsi] kuninganna Inglise kuningaga kui Hannoveri kuurvürstiga kokku leppinud Breemeni hertsogkonna asjus ja andnud need maad suure rahasumma eest igaveseks ära[8].

---

[7] *Staat — Madalmaade provints-riik.*

[8] *Rootsi loovutas Breemeni ala Inglismaale 1 miljoni riigitaalri eest. Juba alates 1717. a. püüdis Rootsi mõnedega oma vaenlastest rahu teha, et jätkata võitlust ülejäänutega. Karl XII kavatses rahu teha Venemaaga, ta järglane kuninganna Ulrika Eleonore otsustas aga liitu astuda Inglismaaga Venemaa vastu.*

Hangö merelahing. *A. Zubovi gravüür 1715. aastast.*

See [Inglise] kuningas sõlmis selle peale rootslastega liidu, laskis ka kohe oma Sundi väinas olevad sõjalaevad ühendada Karlskronas valmis olevate Rootsi lahingulaevadega ja andis siis venelaste [poolt ähvardatud] rootslastel aega hinge tõmmata. Nii et 23. augustil kogu Vene laevastik tuli jälle koos mõnede galeeridega Tallinna alla ja Suur-tsaarlik Majesteet oli [laevastikuga] kaasas. Flotill aga jäi veel Soome skääridesse maha.

Sõda hakkas niisiis võtma teistsugust ilmet, kõigepealt sellepärast, et Inglismaa püüdis tõmmata ka Taanimaad ära Venemaa poolelt ja sobitada rahu samuti [Taani ja Rootsi] kroonide vahel, millega Ahvenamaa traktaadid kaotasid täiesti oma maksvuse.

Muidu oli Rootsis niihästi enne seda kui ka Vene rüüsteretkede ajal tõusnud aadli, preesterkonna ja kodanikkude seas rahulolematus, kusjuures üks partei tahtis sõlmida Venemaaga rahu, teine pool aga jätkata sõda ja sõlmida uusi liitusid. Stokholmis oli tekkinud ka ülestõus, siiski oli see vaigistatud ja mõned kodanikud üles poodud.

Lõpuks sõlmitigi Suurbritannia kuninga vahendusel Rootsi ja Taani vahel sõjariistade rahu 6-eks kuuks ja kongress rahu sõlmimiseks pidi algama tuleva uue aastaga Braunschweigis.

Tema Suur-tsaarlik Majesteet aga ei tahtnud sellega nõus olla, vaid jätkata, vaatamata ülalnimetatud muutustele, sõda vaenlase vastu, mispärast ta laskis teha suuri ettevalmistusi veel ja maal,

nagu see teadete järele sündis ka Rootsis. Selletõttu laskis kuninganna lõpuks 1720. aastal 25. jaanuariks kokku kutsuda riigipäeva . . .

[1720. a.]

Tema Suur-tsaarlik Majesteet oli küll korduvalt püüdnud teha rahu härraste rootslastega, aga neil ei olnud selleks kõrvu, vaid lootsid Inglismaa kuninga poolt lubatud abile, sest juba olidki ju mõned Inglise eskaadri sõjalaevad ühinenud mõnede kuningliku Rootsi [sõjalaevadega]. Enne seda oli Tema Suur-tsaarlik Majesteet lasknud mitmel rügemendil marssida Tallinnasse, et vajaduse korral tõkestada võimalikku dessanti. Samuti oli kohe, kui vesi vabanes, Vene laevade eskaader sõitnud merele luurama, mida kavatseb vaenulik laevastik.

30. mai varahommikul tulid Vene laevad täispurjes merelt tagasi, kuna nad olid näinud vaenlase laevastikku. Mõned [Vene laevad] sõitsid Tallinna sadamasse sisse, enamik aga jätkas kurssi edasi Peterburi poole.

Tallinna linnas suleti väravad ja saabunud rügemendid ühes garnisoniga, mida oli kokku küll üle 18 000 mehe, jaotati mitmesugustele seisukohtadele. Kodanikkudelt aga, pärast seda kui neid oli kästud tulla turule ja turuplatsi oli enda alla võtnud rügement hästi relvastatud sõdureid, võeti ära sõjariistad; sest nimetatud kodanikkond oli vaevalt 150 meest suur, kus hulgas oli ka palju vanu mehi. Komandot juhtisid mõlemad vürstid Golitsõn ja Jussupov.

Veel samal päeval vastu lõunat ilmus vaenulik laevastik nähtavale. See pani enda Naissaare merepoolsel [küljel] ankrusse ja võis olla umbes 23 purje tugev. Isiklikult oli kaasas Inglise admiral Norris, kes saatis kirja vürst Golitsõnile, see aga saatis selle kohe St. Peterburgi. Sisu ei saadud teada, peale selle, et jutt olevat olnud [sellest], et laevastik polevat tulnud vaenulikult tegutsema, vaid Inglise kuningas püüdvat kui vahendaja edendada rahuasja.

Vürst Golitsõn saatis admiralile maalt värsket kosti ja niiviisi ei juhtunud midagi, kuni laevastik hiivas 2. juunil jälle ankrud ja purjetas ära. Vene väed jäid aga Tallinnasse ja Tallinna juurde paigale ja laagrisse.

Härrased venelased olid vahepeal Soomest oma galeeridega üle Ojamaa väina tunginud Rootsi sisse, teinud suurt kahju ja tulnud hea saagiga jälle tagasi. Selle järele said vene galeerid nimetatud väinas ka mõnede kergete Rootsi laevadega kokku ja võtsid ägeda võitluse järele 4 Rootsi laeva kõigi nende peal olevate meeskondadega ära. [Nad] oleksid saanud ka admiralilaeva peaaegu tuulevaikusesse, kui see ei oleks õigeaegselt põgenenud ja ka tuul hakanud natuke puhuma, nii et tal oli õnn pääseda. Tema Suur-tsaarlik Majesteet laskis pidada selle võidu eest St. Peterburgis suure tänupeo . . .

Aasta 1721. Sõjaettevalmistusi tehti nii St. Peterburgis kui ka Tallinnas jälle kõige agaramalt, et Rootsi kuningriiki suvel kõige suuremate jõududega rünnata ja sundida seda rahule. Siiski valmistati ikkagi edasi ette uueks kongressiks Nystadt'is[9], mis asub Soome suurvürstkonnas, kuhu pidid tulema kokku mõlemate kõrgete poolte saadikud. Ja reisisid siis ka sinna märtsis St. Peterburgist härrased Vene täievolilised esindajad ja jõudsid sinna enne kui saabusid Rootsi volinikud...

Vaatamata sellele, et Tema Keiserlik Majesteet ennast Tallinnas veidi välja puhkas, purjetasid St. Peterburgist paljud rügemendid galeeridega vettpidi Soome. Samaviisi sündis see Tallinnast. Nõnda et selle järele kogunes sinna arvukas armee, rääkimata sellest, et kõik sõjalaevad olid purjetamiseks valmis, et hiivata esimesel käsul ankrud ja edendada rahuasja, viia lõpule ettevõetud asi. Aga et mõlemate rahunõudjate poolte täievolilised esindajad olid nüüd kogunenud Nystadt'i, seisid sõjaväed vakka ja ootasid kärsitusega, mis tuleb. Et aga näis, et härrased rootslased püüdsid ainult aega võita, Tema Keiserlik Majesteet aga ei tahtnud sugugi lasta suve mööda minna, andis ta väeülematele Soomes käsu tungida mõne 50 ja enam hästimehitatud galeeriga Rootsimaale sisse, et teha proovi, kas Rootsi skäärides admiral de Norris'e komando all ankrus seisev Inglise laevastik sellepeale abistab piiril valvavaid [Rootsi] vägesid. Et aga see admiral ennast isegi ei liigutanud, läksid venelased Rootsis maale, talitasid sõja kombe kohaselt ja tegid suurt kahju. Siiski pandi neile mõnes kohas ka vahvasti vastu, millest nad ometi ei hoolinud, vaid, kuna neil olid galeerid kaasas, tegid nad varsti teises kohas jälle sissetungi, mida rootslased ei saanud takistada maapeal siia-sinna marssimisega...

Et siis nüüd oli täiesti valmis 42 000 mehest koosnev Vene armee Soomemaal ja mõni 100 galeeri [arvestamata] teisi laevu, üle väina minekuks ja sõja täielikuks lõpetamiseks Rootsis [endas], siis olid härrased rootslased kartuses ja kohkumises, et tema keiserlik Vene Majesteet kuulutab ja paneb Holsteini hertsogi Rootsimaale kuningaks. Rootsi täievolilised esindajad Nystadt'is said käsu sõlmida kohe rahu, niihästi kui nad iganes võivad: mis siis ka järgnes, nii et 30. augustil [1721. a.] Vene ja Rootsi üldiseks rõõmuks sõlmiti ja mõlemalt poolt kõrgete võimukandjate poolt kinnitati igavene rahu...

[9] *Nystadt — Uusikaupunki.*

104. Uusikaupunki rahulepingust 1721. a.

C. Schirren, Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft..., Dorpat 1865, lk. 115.

9. Tema Tsaarlik Majesteet tõotab ühes sellega, et kõik Liivi- ja Eestimaa provintside, samuti ka Saaremaa elanikud, nii aadlist kui mitteaadlist, ja samades provintsides olevad linnad, magist-

raadid, gildid ja tsunftid jäetakse alles, hoitakse ja kaitstakse nende [seniste], Rootsi valitsuse all olnud privileegide, pruukide, õiguste ja kohtute juures.

10. Ka ei toimetata neil üleantud maadel mingisugust südametunnistuse vägistamist, vaid evangeelne usk, samuti kiriku- ja koolikord ning kõik, mis sinna juurde käib, jäetakse ja hoitakse alles samal põhjal, nagu see olnud viimase Rootsi valitsuse aegu; siiski, et kreeka-katoliku usku võidakse ja tohitakse vabalt ja takistamata õpetada.

11. Nagu ka juba eelmise kuningliku Rootsi valitsuse ajal Liivi- ja Eestimaal ning ka Saaremaal tehtud reduktsioon[1] ja likvideerimine on sealseile alamaile ehk päriselanikele põhjust andnud mitmesugusteks kaebusteks, mille tõttu siis issandas puhkav, auväärilises mälestuses Rootsi Kuninglik Majesteet, samuti ka asja õigluse austamisest aetud, oli aastal üks tuhat seitsesada kolmeteistkümnendal aprillil valmis andma avalikus trükis teatavakstehtud patendi läbi kindlustuse, et juhtumusel, kui mõned tema alamaist vajalikkude tunnistustega võivad kindlaks teha, et mõisad, mis neile võiksid kuuluda, on ära võetud, siis peab nende õigus olema puutumatu, mille tagajärjel ka need alamad oma endised nimetatud reduktsiooni tõttu või muul ettekäändel neilt ära võetud või sekvestreeritud mõisad jälle omanduseks tagasi saanud; nii tõotab sellega ka Tsaarlik Majesteet, et igaüks, asugu ta maal või sellest väljas, kel säärasel juhul on õiglane nõudmine mõisate kohta Liivi- ning Eestimaal ja Saaremaa provintsis ja selle vajalikul määral suudab tõestada ja esitada, saab takistamata kätte oma õiguse, ja oma nõudmise viivitamata uurimise ja selgitamise järele võib saada temale seaduspäraselt kuuluva mõisa endale omandusse.

---

[1] *Reduktsioon — riigi käest erakätesse läinud mõisate tagastamine riigile Rootsis ja temale alluvais provintsides XVII saj. teisel poolel (vt. nr. 88).*

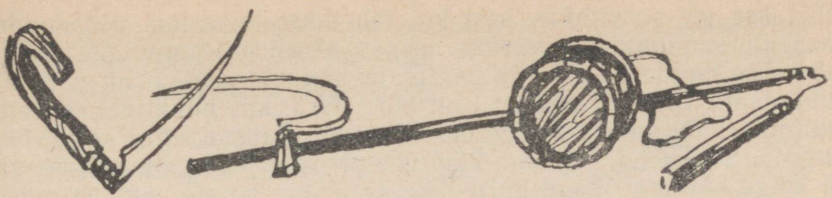

II. PÕLLUMAJANDUS, LINNAD JA KAUBANDUS XVIII SAJ.

105. Reinerus Broocmani kirjeldus põlluharimisest Liivimaal XVIII saj. algul

Reinerus Reineri Broocman (1677—1738) sündis Liivimaal Laiuse kirikuõpetaja pojana. Pärast õpinguid Tartu ja Wittenbergi ülikoolis töötas ta alates 1699. a. vaimulikuna Laiusel, Lohusuus ja Pärnus ning hiljem sõjaväevaimulikuna. 1711. a. asus ta ümber Rootsi, kus 1736. a. avaldas raamatu «En fulständig Swensk Hus-Hålds-Bok». («Täielik Rootsi majapidamisraamat»). Liivimaal XVIII saj. alguses tehtud tähelepanekute põhjal soovitab ta selles raamatus mitmesuguseid uuendusi Rootsi põllumajandusse viia.

Litterarum Societas Esthonica 1838—1938, Liber Saecularis, II kd., Tartu 1938, lk. 912—918, 923—925.

[Põllutööriistadest]

Niisiis loodan, et sõbralikud lugejad ei pea seda ebasõbralikuks, kui ma nüüd siin üht Liivimaa atra soovitan, mille kuju näitab piltlikult juurdelisatud vaselõige. Joonis 1 kujutab atra ühele paarile härgadele. Joonis 2 kujutab atra hobusele. Joonis 3 on härjaike, mis pannakse härja pea külge ja kasutatakse nende loomade juures. See seotakse ta küljes rippuvate rihmadega sarvede külge, sest igaüks teab ju, et härja peamine jõud ja kangus on ta peas ja sarvedes, nii nagu hobusel see on sapsus ja õlgades. Literum[1] A on adra hark ise, literum B on käsipuu, adraaisad või alus, literum C on kett, mille abil hark kinnitatakse aisade külge, selleks et harki soovi kohaselt või põllu pinnasest tingitult sügavamalt või madalamalt asetada ja lasta saaks. Literum D on puuosad ise. Literum E üleval on lusikad, nagu neid Liivimaal nimetatakse, milledest iga adra juures kasutatakse üht. Selle lusika sisse torgatakse puu ja kinnitatakse literum D juures. Sellest on see kasu, et ta kinnitatakse adrahargi raudosa peale ja et selle abil võib küntud kamakaid või mulda paremale või vasakule visata, just nagu

[1] *Literum — täht (ladina k.).*

tahetakse või soovitakse, sest kui tahetakse maariba või mulda vasakule saada, siis pannakse lusikas adrahargi paremale terale; tahetakse mulda visata aga paremale, siis pannakse lusikas vasakule otsale. Literum A üleval on adra hark; kus punktid seisavad, kinnitub raud, mille ots on õõnes, nii et hargi otsad sinna sisse võib torgata. Sellise adrasordiga võib ühe paari keskpäraste härgadega ka kõige kõvemat maad purustada ja ümber künda, sest paljudes paikades Liivimaal on ainult kõva savine pinnas, aga sellele vaatamata ei kasutata rohkem kui paar härgi, et seda üles künda. Kui tükk põldu on kaua söödis olnud, [ka] siis ei tarvitata tavaliselt rohkem kui üht paari härgi, et seda üles künda. Siiski oodatakse sellega enamasti kuni sügiseni, kuni on vähe külmetanud ja siis pisut vihma sadanud. Siis on muld muredam ja seda võib paari härgade või ühe hea hobusega raskusteta üles künda. Ja ma tahaksin sellest veelgi enam ütelda, mida ma oma armsate kaasmaalaste juures [küll] ei ole heaks kiitnud — nad künnavad põldu talivilja jaoks mitte kevadel, enne kui maa on kõvaks muutunud, nii nagu see mõistlikul viisil siin Rootsis kombeks on, vaid lasevad selle söödis seista ajani pärast nelipühi[2], kus põld sageli kuivadel aastatel muutub nii kõvaks kui maantee. Sellele vaatamata küntakse maad selle adraga, kuigi ma ka meelsasti tunnistan, et vaesed loomad suure palavuse ja kõva põllu puhul palju kannatavad...

Äke on kõikjal tuntud, kuigi ta on erineva kuju ja ehitusviisiga. Liivimaal kasutatakse üht erisorti äket, teritatud, tugevatest kuuse- ja muudest kõvadest okstest, mida talupojad omas keeles nimetavad karuäkkeks. Teine liik, mis neil on, ei erine väga meie omast, kuigi neil pulgad on tehtud kõvast puust — seda nad nimetavad pakkäkkeks. Aga kui võimalik oleks äkkeid raudpiidega saada ja omada, oleks sellised muidugi kõige vastupidavamad, samuti ka kõige sobivamad rohujuurte lahtikiskumiseks ja mullakamakate purustamiseks ja peenendamiseks. Mis puutub rulli, siis esineb see igal pool, isegi Saksamaal, aga mitte Liivimaal.

[Kütisetegemisest]

Inimesed, kes elavad metsa lähedal, raiuvad ja langetavad talvel mände ja kuuski, võtavad oksad maha ja veavad nad koju. Pärast seda, kui nad neid umbes 4 küünra pikkusteks tükkideks on raiunud, lõhestavad nad neid nii nagu meie jämedat hagu ja latte lõhestame, panevad nad vastamisi püsti, et nad paremini kuivaksid, ja kui siis aeg tuleb, viivad nad need lõhestatud ja kuivatatud puud kõige lahjemale põllule, mis neil on, pärast seda, kui nad ta üles on kündnud. Siis panevad nad [puud] kihtideviisi väikestesse kuhjadesse üksteisest veidi eemale, katavad ja matavad puud üleni mätastega ja jätavad nad ainult mõlemast otsast katmata ja vabaks. Puuvirnal tehakse tuli selles otsas, kust puhub tuul, et

[2] *Nelipühad — 7. pühapäev pärast lihavõttepühi.*

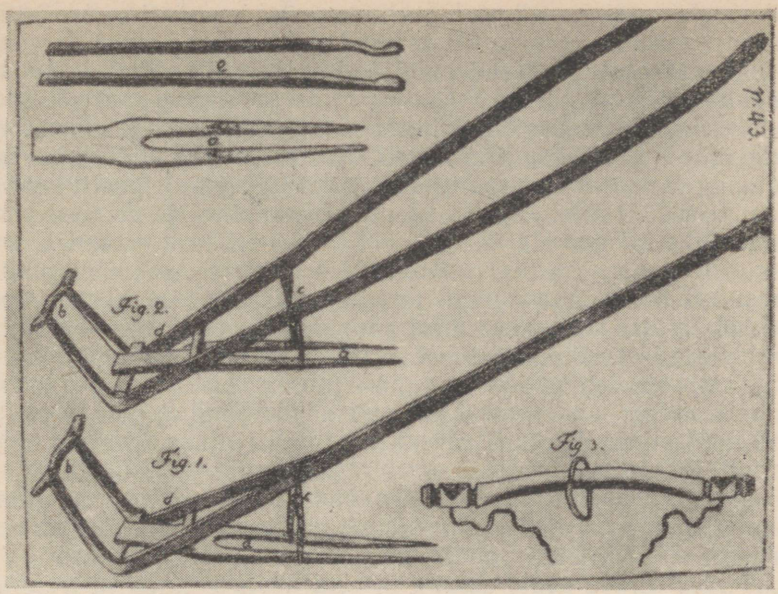

Liivimaa ader. *Joonistus R. Broocmani raamatust.*

kõik puud kiiremini põlema süttiksid ja põleksid. Kui nüüd puud ja mättad koos tuhaks on põlenud, laotatakse tuhk üle terve põllu, aetakse kohe mulla alla ja äestatakse hästi läbi. Siis külvatakse üsna hõredalt. Töö tasub ennast sedavõrd hästi, et jumala õnnistusega võib isegi viieteist-, kahekümne-, isegi kolmekümne-kordses hulgas vilja saada. Üks vana vilunud Liivimaa talupoeg jutustas mulle kord, et ta sellise kütisetegemise abil ühest tündrist 60 tündrit sai. Sellisel põllul võib rukist ja otra külvata, kummat tahes, seal kasvab ta paremaks ja täisteralisemaks viljaks kui väetatud põllul. Kus aga puid ei leidu, nagu Järvamaa maakonnas Liivimaal, kasutati hagu ja põõsaid, mida maha raiuti ja mehepaksusteks kubudeks seoti, üles seati ja üksteise vastu najatati, et nad kuivaksid nii kaua kui seda vaja oli. Ja siis talitati nende haokubudega nii, kuidas meie seda puutükkidest kirjeldasime. Kuid puud annavad rohkem ja paremat tuhka kui hagu ja on selletõttu parem, kui neid saada on. Ühte asja tuleb veel suurte puulangude ja alemaade kohta ütelda — nimelt et kütis mitte nii hästi ei põle, kui ta keskpäeva ajal tugevamas päikesepaistes süüdatakse, sellepärast ei süüdata kütist enne kui kell 3 või 4 pärast lõunat.

[Linaharimisest]

Pean siinkohal vajalikuks kirjeldada kõike seda, kuidas Liivimaal lina käsitletakse, hoitakse ja hooldatakse. Kui kellelgi on hea lina, siis ei tohi ta teda liiga kaua põllul seista lasta, vaid peab seda, kui on ilus kuiv ilm, kitkuda laskma ja seemnekuprad ära

rebima või ropsima. Siis tuleb raiuda mõned tublisti süllapikkused kuused või männid, ja nimelt sellised puud, mis on tiheda krooniga ja tugevate okstega. Need puud teritatakse alt otsast ja lüüakse tihedalt teineteise kõrval maa sisse, siis pannakse paar ritva alumistele okstele, umbes üks küünar maast kõrgemal ja nende peale okste vahele pannakse linakuprad. Kui see on toimunud, võetakse teine puu ja toetatakse see linakupardele mõlemalt poolt, kuid nii, et nende all olevatel tugedel oleks sobiv pikkus, ja et need pikkamööda ikka kõrgemale ja kõrgemale tõuseksid, et seemned, mida kõrgemal, seda paremini seisaksid ja üksteise peale vajuda ei saaks. Nii tuuldub ja kuivab ta kõige paremini ja seemnekuprad lähevad täiesti kollaseks. Siis pannakse katuse asemel natuke rohtu peale ja see hoiab seemet ja linakupraid. Lina ise viiakse vee äärde, et teda leotada ja pesta, kusjuures linade peale pannakse puid, nii et vesi on veerand küünart nende peal, muidu läheb lina pealtpoolt punaseks ja rikneb. Lina tuleb leotada ida- või läänetuulega. Põhjatuul ei kõlba, ta teeb lina kõvaks ja kangeks. Lõuna- ja kagutuul ei kõlba ka, sest siis läheb lina vees ikka roheliseks. Kui ollakse lõpuks siiski sunnitud sellise ilmaga oma linu leotama, siis peab ootama, kuni puhub ida- või läänetuul, siis lastakse paar poissi vees linade peale astuda ja neid hästi sõtkuda ja trampida, siis lähevad nad pehmeks ja heaks. Kui tahetakse teada, millal lina on hästi ära leotatud ja millal teda välja võib võtta, siis tõmmatakse 30 kuni 40 kõrt välja, mähitakse ümber sõrme; kui nad kõik kohe murduvad, nii et pinnud välja ulatuvad, siis lastakse lina otsekohe välja võtta ja pannakse ta kohale, kus tuul hästi läbi saab käia. Teda ei tohi aga liiga paksult üksteise peale panna, et ta mädaneks, vaid nii et päike ja õhk teda pleekida võivad. Kui ta nii ligi 3 nädalat on seisnud, siis võetakse 2 kuni 3 pihutäit ja pannakse sooja rehetuppa. Kui lina on kuivatatud, siis lõugutatakse teda. Kui nüüd linaluud hästi välja langevad, siis lastakse kuiva ja ilusa ilma puhul lina hunnikuisse panna, halva ilma puhul aga ritvade otsa riputada, muidu lina läheb rikki, kui ta maas lamab. Kui lina tahetakse kasutada, tuleb igal juhul seda tähele panna, et teda ei viidaks rehetuppa märjalt, sest muidu läheb ta mädanema. Linaseeme viiakse ilusa ilmaga rehe alla, siis lastakse teda ilma kuivamata hobustel tallata, sellega saab ta parema väljanägemise ja täidab paremini vakka. Aga [lina], mida tahetakse ise järgnevaks aastaks seemneks kasutada, seda kuivatatakse kõige parem rehetoas, sest kuivatamata linaseeme võib kergesti rikki minna.

[Talgud]

Kuna nüüd neil Liivimaal on üsna suured põllud, nii et pastorid ja teised ei jõua oma teenijatega küllalt jõudsasti vilja koristada, siis on neil kombeks kasutada järgmist pruuki: esiteks lastakse palgata nii palju inimesi kui vaja, nimelt neli iga morgeni[3] maa

[3] *Morgeni nime kandsid mitmesugused saksa maamõõduühikud (25—36 aari suurused).*

kohta, kes siis kõik varahommikul, kui on kuiv ilm ja algab selge päev, oma vikatitega põllule lähevad. Siis kutsutakse sinna mõned tugevad poisid sidujateks, edasi mõned mehed, kes otsekohe vilja põllul suurtesse kuhilatesse panevad või seda kohe küünidesse või rehetubadesse viivad. Nii niidetakse ja koristatakse kogu põld ühe päevaga, nii et loomad võivad järgmisel päeval siin lusti lüüa ja mõnusalt toitu leida. Kulud on üsna väikesed, kuna siin põletatud viina ei jooda ja maitsvaid toitusid ei anta. Kolm korda päevas saavad inimesed süüa, eineks 9 ja 10 vahel tuuakse nende juurde põllule suur katel jämedast rukkijahust tehtud putru, mis neile piimakaussides ette antakse koos hapupiimaga sissekastmiseks. Nad istuvad maas ja söövad seda toitu hea isuga, aga ei viida ega raiska aega selle juures nii kaua, kui see siin Rootsis kahetsemisväärseks kombeks ja pruugiks on. Lõunasöögiks keedatakse jälle katlatäis kuivatatud kala kruupidega ja vähese rõõsa piimaga ning antakse neile ette, jälle kaussides nagu ennegi. Joogiks on neil ainult kali, mida nad saavad vaadi või enam, olenevalt nende arvust; see seisab nende lähedal põllul kärul, mis neile järele veetakse, nii kiiresti kui nad edasi lähevad. Ja selleks, et töö ilma sundimata kiiresti edeneks, on üks, kes mängib torupilli. Ta käib kogu päeva lõikajate kannul, mängib ja puhub; ning kui ta kedagi märkab, kes laisk on oma töö juures ja hooletu, siis jääb ta tema juures seisma ja hakkab oma torupilliga just tema juures vinguma, nii nagu põrsas teeb, kui see kinni või hädas on, ja see põhjustab kohe kogu rahva tähelepanu ja naeru. Selle tõttu hoidub igaüks häbisse langemast ja töötab kogu jõu ning hoolega. Kui nüüd päike on loojunud, siis on harilikult ka põld koristatud ja siis lähevad kõik koos külasse järgmises korras: pillimees läheb kõige ees ja mängib oma torupilli, siis lähevad abielus naised, 2 ja 2 paaris, siis tüdrukud, ja kogu naisterahvas laulab kõva häälega omas keeles oma harilikke laule. Nende järel tulevad mehed ja lõpuks poisid samas korras kuni oma söögisaalini, mis on korraldatud rehealuses, kus kandikud on pandud toolidele ja pinkidele, ja kus nii palju vaate on joogiks pandud, kui palju on teada, et kulub öösel nende karastamiseks ja lõbustamiseks. Neid kostitatakse mõne tapetud sokuga, millest on keedetud supp kruupide ja naeristega. Kui nad nüüd on söönud, siis hakkavad nad mängima ja tantsima, vanad istuvad ja joovad, õige vähesed suitsetavad tubakat, mida neile aga ei pakuta. Noorus tantsib ringis niikaua, kuni jooki jätkub ja kui enam midagi ei ole, siis läheb igaüks oma koju. Seda nimetavad nad talguteks ja see vastab mõnevõrra Rootsis kombeks olevale slotter-ohl'ile (mahd-bier)[4], kuid ometi on virkuse ja kostitamise vahel siin ja seal suur vahe.

[4] *Lõikusõlu või priiõlu.*

106. Väljavõte Liivimaa rüütelkonna esildusest kindralkubermangu valitsusele palvega piirata kariloomade ülesostmist talupoegade käest. 1743. a. 23. august

Valsts Archiva Raksti VIII, II Dala, Riga 1930, lk. 239.

Et ära hoida talupoegi möödapääsmatult ähvardav vaesus, mis osalt põhjustatud [nende poolt] oma kariloomade asjatust müümisest, palub rüütelkond kõige alandlikumalt, et välja kuulutatud [kubermanguvalitsuse] patentidega keelataks vene ja teistel lihunikel [kauba] äravõtmise ähvardusel kariloomade salajane ülesostmine, ja et antaks käsk, et lihunikud peaksid endast kohe mõisas teatama, talupoja nime, kellelt nad looma on ostnud, üles andma ja mõisaomanikult iga talupoegade käest ostetud looma kohta tõendi võtma.

107. Talupoegade petmisest linnakaupmeeste poolt. Ajakirjast «Lühike õpetus», 1766. a.

Ajakirja kohta vt. lähemalt nr. 170.

Monni arvab ennast kül moistlikkuks, agga kui vägga rummal on temma kauba jures! Kui üks pettis tahhab middagi osta teie käest, siis ta tulleb vina puddel käes; temma ei räki sanna sest kaubast, sest kui teie kained ollete, siis moistate teie kül õiget hinda küssida; temma aiab agga muido jutto teiega; teil on hea meel, kui kegi paljo jutto teiega aiab; temma võttab su täis vina, pakkub teile ka, teie võttate ning ussute, et sesamma peaks teie söbber ollema, kes teile sedda au pakkub. Teie võttate veel klasi ehk kaks, teie sate röömsaks. Nüüd hakkab temma selle kauba pärrast räkima, kui ta nääb, et teil ep olle veel ühtegi tahtmist, siis joob temma veel ennam teiega, senni kui teie joobnud meel ei tea ennam, mis ta teeb ning mis ta räkib. Nüüd saab se kaup valmis; selle vina eest, mis teie jöite, annate teie paljo peälekaupa, vakka assemel annate teie poolteist, sedda visi müte ning vahhetate teie vilja ning lojust. Kui teie kaineks sate, siis näte teie sedda kahjo, mis teil on sündinud, ehk sedda vigga, mis sel hobbosel on, mis teie ollete vahhetanud ehk ostnud. Kui kegi teid on petnud ükskord, ehk teie siis hoiate ennast teistpuhko temma eest? Ei mitte. Kui se pettis tulleb homme jälle, siis pettab temma teid ta oma vina läbbi. Sedda visi voib teid kegi petta, kui teie omma kaupa tote müa; temma võttab teid heldeste vasto, temma nimmetab teid armsaks vennaks, temma istub mahha teiega, kässib teid kübbarat panna pähhä, aiab teiega jutto, toob varsti klasi vina teise peäle, siis hakkab temma kaupa teggema; teie lodate, et nisuggune hea innimenne ei võtta teid mitte petta, teie ussute keik omma kaupa temma kätte, temma võttab vasto, teie ei lähä liggi, teil on agga ölle kan ehk vina klas käes. Kui paljo kahjo voib teil siis tehtud sada, temma laidab teie kaupa ehk ta voib teid muido petta; kui teie võtate jälle kaupa vasto, siis voib temma suurt hinda küssida, teie ei sa paljo

rahha taggasi, rikkad ollete tulnud, vaesed lähhäte teie koddo. Tee peäle hakkate teie järrele mõtlema ning kahhetsema, pahha mele pärrast jote teie sedda rahha veel ärra, mis ülle jäi, teie naesed savad kurjaks teie peäle; teil ennestel on halle meel nüüd, sest teie näte, et keigest vaevast ning murrest, mis teie ollete näinud, ep olle teil ühtegi kasso tulnud; teie sate kurbaks, heidate meelt ärra, jäte laisaks, lassete omma maia raisko minna, ning se tüddi, mis teil nüüd on, sadab teid ennam ning ennam liajomisse peäle.

108. Väljavõte väikelinnades kehtivaist politseimäärustest kaubanduse ja käsitöö kohta. Kinnitatud valitsuse poolt 1766. a., trükitud Tallinnas 1783. a.

Polizey-Ordnung für die Städte Fellin, Wollmar, Lemsal, Walck, Wenden und Arensburg im Herzogthum Liefland . . ., Reval 1783.

IV. Kodanikkude seisusest, peatoidusest ja kauplemisest.

1) Need kodanikud, kes lähevad linnadesse kaupmeesteks, peavad ennast toitma kauplemisest korralikult ja ausalt, neil peavad olema õiged mõõdud ja kaalud; kasutama õigekstunnistatud küünarpuud, päsmrit, kaalu ja vakka, milledest viimane peab saadetama linnadele eeskujuks kindralkubermanguvalitsuse poolt, ja mitte kasutatama teist. Pidama müügil ainult häid kaupu. Nende hindu mitte liiga kõrgeks ajama. Kaupade eest, mis nad maa- ja talumeestelt ostavad, korralikult maksma. Viimastelt nende oma mitte täisjootmise abil võtma ja nendega mitte kunagi teisiti kui kohe tema kohalejõudmisel kaine aruga kauplema, temalt, kui ta ei ole nõus pakutud hinnaga, kaupu mitte välja pressima või teda takistama mõne teise juurde sõitmast. Kui ta müüb vilja vakaga, tuleb seda mõõta triiki vakaga ja kasutada külimittu ainult siis, kui hulk on alla vaka või natuke üle selle; ja üldse hoiduma kõigist nöörimistest, millega siiani on maa- ja talumeest kõige ebaõiglasemalt kiusatud. Ja nagu see eeskiri peab ka talupoegadele mittesaksa keeles teada antama, nii peavad need kodanikud, kes selle vastu talitavad, kreisifiskaalide[1] ees vastust andma seadusest üleastujatena ja neid esimesel ja teisel korral karistatama nende kuriteo iseloomu mööda valjult, kolmandal korral aga tunnistatama nad kodanikuõiguse kaotanuks.

2) Et maa heaolu nõuab, et väikestes linnades elaksid peaasjalikult head käsitöölised ja ametioskajad ja kaupmehi lubataks niisugustesse linnadesse ainult linna ja kreisi möödapääsematu vajaduse pärast, siis määratakse sellega kindlaks, et niisugustes linnades peab olema peale a p t e e k r i, kellele ainuüksi kuulub ühtlasi kõik rohu- ja vürtsikauplemine, ainult kuus kauplevat kodanikku, sest vastasel korral juhitakse kauplemise tõelist kasu kõrvale suurtest linnadest. [Seda on vaja ka selleks, et] kaoks sissejuurdunud talupoegade nöörimise pahe, millega laostatakse suurem osa mõisu, eriti lähedalasuvad.

[1] *Vt. nr. 88, märkus 4.*

3) Neile k u u e l e kaubamajale ei ole mingil juhul lubatud kõrtsipidamine, vaid nad peavad toitma ennast ainult kauplemisest, mida nad ka hästi võivad, kuna nende arv on nii väikene ja nad niisiis, kui nad hakkavad usinasti ja ausasti tööle, võivad sellest rikkalikult elada.

4) Kõrtsipidamine, mis peab olema ainult heategu neile, kes muidu ei leia väljapääsu oma olemasoluks, jääb:

a) kaupmeeste leskedele, kui nad ei taha või ei saa jätkata oma meeste surma järele nende kaupmehe-ametit;

b) kaupmeestele endile, kui nad tõestavad, et nad on ilma oma süüta sattunud vaesusse ja ei saa ennast teisiti välja aidata — aga nõnda, et seda lubataks neile esiteks neljaks aastaks ja kui nad selle aja jooksul ei kosu, pikendatakse nii, nagu leitakse;

c) neile käsitöölistele, kes vanaduse või vaesuse tõttu ei või oma ametit pidada ja nende leskedele.

5) Kui keegi ülalnimetatuist tahab kõrtsi pidada, peab ta endast teada andma magistraadi juures, esitama need asjaolud, mis teevad tema ülaltoodud eeskirja järgi selle hüve õiguslikuks ja saama selleks loa. Siiski peab magistraat vaatama selle järele, et kõrtsmikkude arv ei suureneks üldise kasu ja teiste sellest [ametist] elajate kahjuks. Nii et kõrtside arv ei tohi iialgi ületada kümmet.

6) Käsitöölised, kellel on ülal kindlaksmääratud tunnistused ja tõendused, peab kõik linna [vastu] võetama ja neist mitte kellelegi keelatama kodanikuna elama asumist. Et meie kindralkubermangu valitsus peab neid igal võimalikul viisil toetama ja nende äraelamisele kaasa aitama, lõpuks püüdma ka täiesti ära kaotada maal rohkesti esinevaid tsunftijäneseid, [siis peab ta olema] neile ka kõige kärmemate õiguse-abinõudega abiks selleks, et neile maksetaks nende töötasu. Ja neile olgu lubatud elama asumisel samuti kolm vaba-aastat, mil nad peavad olema vabad [sõjaväele] korteri andmistest ja teistest kohustustest. Need käsitöölised peavad pidama kinni ainuüksi oma tööst, tegema seda usinasti ja usaldusväärselt, varustama ennast tublide sellidega hästi tuntud inimeste hulgast ja mitte vastu võtma hulguseid. Oma õpipoisse [tuleb] korralikult pidada ja välja õpetada; selle juures aga mitte mingit teist ametit, eriti mitte kauplemise- ja kõrtsiasja ajama, mispärast ka mitte kellelegi neist ei lubata pruulida aastas rohkem kui kuuskümmend vakka oma maja vajadusteks, nii nagu see on määratud juba varem kohtumäärustega.

V. Turukord

1) Kõik talupojad, kes tulevad linna toiduainete ja elutarvetega, nagu jahu, rukis, tangud, linnased, või, munad, küünlarasv, linnud, metsloomad, kariloomad jne., samuti ka puud, heinad, kaerad, humalad, peavad enne, kui nad sõidavad sisse kodanikkude juurde, sõitma turuplatsile ja pidama oma kaubad seal mõne aja avalikult saadaval. Selleks turuplatsiks peavad kodanikud ise välja otsima sobiva koha ja jätma selle jaoks vabaks. Tulevad talupojad

ennelõunal, siis kestab ost turul kuni kella 11-ni. Sel ajal võib igaüks kodanikest ja korterimeestest osta talupoegadelt esimesest käest, mis ta vajab oma ülespidamiseks. Mis kell 11 veel ei ole müüdud, selle võib talupoeg viia sinna, kuhu ta tahab. Tuleb talupoeg pärastlõunal, siis kestab turuaeg suvel kuni kella 4-ni, talvel kuni kella 3-ni. Missugusel ajal samuti igaüks võib turul vabalt osta.

Mis ei ole müüdud selle aja järele, võib talupoeg viia oma tuttava juurde või kelle juurde ta tahab. Peaksid talupojad tulema hiljem kui neile määratud turuaeg, siis peavad nad ootama kuni järgmise hommikuni ja keegi ei tohi niisuguseid kaupu müüa või osta, kuni seda ei ole ennem avalikul turul kõigile kodanikkudele ja korterimeestele vabalt pakutud.

2) Kõik niisuguste elutarvete ost turul peab sündima vabalt ja sundimatult, talupoegadele hinda mitte peale surutama, veel vähem neid ägedalt sõimamise ja peksmisega koheldama, vaid neile peab jääma piiramatult vabaks müüa oma kaupu, kellele ta tahab ja missuguse hinnaga ta tahab ja nõndanimetatud sõbrakaup peab olema täiesti keelatud. Ka ei pea kellelgi olema lubatud anda talupoegadele laenu ilma [ta] pärishärra etteteadmiseta.

3) Keegi, kelle asi ei ole kauplemine, ei tohi ka osta elutarbeid rohkem kui ta tingimata vajab oma ja oma maja hädavajadusteks. Kes toimetab ülesostmist oma kaaskodanikkude kahjuks ja sellelt tabatakse, seda peab karistatama kaupade äravõtmisega ja õigeks leitud trahviga.

4) Teised kaubad, mis ei ole ülespidamise, vaid kauplemise ja kasu jaoks, nagu: igasugune vili suuremates hulkades müümiseks, lina, vaha, kanep, kitsenahad ja teised nahad, linaseemned jt. on vabalt ostmiseks ainult kauplevatele kodanikkudele. Siiski peavad ka need püüdma osta niisuguseid kaupu esiteks vabatahtlikkude hindadega turul ja kauplema oma majades ainult [sellega], mida ei ole ostetud turul.

5) Kodanikkudele ja kaupmeestele jäetakse selle politseimääruse väljaandmise ajast arvates üks aasta vabaks talupoegadelt vanade võlgade sissenõudmiseks.

6) Keegi ei pea julgema linna tulevaid talupoegi, eriti mitte neid, kes toovad tarbeaineid, kinni pidada linna ees või sees, kõrtsides või tänavatel või neid ükskõik missugusel ettekäändel enda juurde meelitada või sundida. Kes selle vastu talitab, peab halastamatult kaotama ostetud kaubad ja saama karistatud. Kaubad võetakse ära ja müüakse avalikult ja pool sellest saadavast rahast antakse ülesandjale, teine pool linnale ühiskondlikkudeks kuludeks. Üleastuja peab aga talupojale või maamehele, kui ta ei ole veel maksnud, täielikult ära maksma ja andma veel peale selle esimesel korral 2 rubla, teisel korral viis rubla ja kolmandal korral kümme rubla trahvi. Edasikestva sõnakuulmatuse korral peab ta aga aetama linnast välja. Need, kes ei suuda maksta rahaga, peavad heaks tegema vangistusega ja teiste kehaliste karistustega.

7) Turul sisseostmisel ei tohi keegi, ühe rubla karistuse kartusel, segada teise kaubasse ega minna koorma juurde ennem kui see, kes esimesena müüjaga rääkinud, pole temaga selles asjas leppinud või ära läinud. Siiski, et siinjuures oleks kõrvaldatud iga kuritarvitus, siis määratakse, et kui see, kes müüjaga esimesena rääkinud, ei jõuaks või tahaks jõuda sellega poole veerandtunni sees kaupade hinnas kokkuleppele, on teisel vabadus juurde astuda ja kaupade eest soovi järgi rohkem pakkuda ja need selle läbi endale kaubelda.

8) Ehitusmaterjalidega, nagu palgid, lubi, kivid jt. võib tänavale sisse sõita, ilma nendega enne seda turul seismata. Koormad põletuspuudega peab aga kõik viidama turule ja pidama need seal ülalnimetatud tunnid, kui neid ei saa ennem müüa.

9) Et turul peetaks ka korrast kinni, selleks peab kodanikkude poolt valitama ja seatama turufoogt, kes vahetatakse iga kahe aasta järele välja või ka, nii nagu leitakse, kinnitatakse [uuesti] ametisse.

III. TALURAHVA OLUKORD JA KLASSIVÕITLUS. MÕISNIKE AGRAARPOLIITIKA

109. Liivimaa kubermangu Eesti distrikti majandusasehalduri[1] Stackelbergi ettepanekud kindralkubermanguvalitsusele pagenud talupoegade tagasitoomise kohta. 1737. a.

Valsts Archiva Raksti, VIII, I Dala, Riga 1927, lk. 268—269.

Siinsete talupoegade alatine putkamine Venemaale ja see, et neid seal mitte ainult et võetakse vastu, vaid ei anta ka esitatud nõudmiste peale välja, toob nii halbu tagajärgi, et olen paratamatult sunnitud Teie Hiilguslikule Keiserlikule Kindralkuberneri Valitsusele selgitama selle lähemaid asjaolusid. Sest sellest ei tule mitte üksnes see, et mõisnikkudel ei ole võimu ega pidamist oma talupoegade üle, nende kohusetäitmises hoidmiseks, kui nad ei taha näha tervet mõisat mahajäetuna — lähevad ju mõnedest mõisatest 20 ja enam tervet peret Venemaale ja eriti Petseri kloostri alale — vaid talupoegade kurjus läheb selle läbi nii kangeks, et nad julgevad lasta oma härrastele teada anda: nad tahtvat neil majad peakohal põlema panna ja minna ära Venemaale, nagu sinna neid kutsub teiste paha eeskuju. Veel nüüd hiljuti löödi sealsete talupoegade poolt maha Mooste mõisa valitseja, teo kordasaatjad aga pagesid Venemaale ja elavad seal praegugi rahus. Jah, sellest tuleb isegi see, et Narva komandant ja brigadiir Schatilov teatab mulle, et Pihkva ja Novgorodi maadelt olevat tulnud sisse kaebused, et seal on maal juba nii ebakindel, et paljud perekonnad peavad tagasi tõmbama linnadesse. Siinsed mõisnikud on ikka ja jälle, mitmel viisil ja mitmetel aegadel vaeva näinud, et saada oma jooksikuid Venemaalt jälle tagasi, aga vaatamata sellele, et igaüks neist teab akuraatselt ja täpselt külasid, kus need elavad, ei ole tänapäevani ükski olnud nii õnnelik, et oleks üheainsamagi kätte saanud; sest jooksikud peidetakse nii kauaks ära, kui järelepärimine kestab, niipea aga, kui see möödas on, on nad jälle avalikult näha ja leida. Et nüüd seda, mitte muud kui mõrtsuka tööd, röövimist ja tapmist põhjustavat talupoegade varjamist on võimatu kauem kannatada, olen pidanud sellega Teie Hiilguslikku Keiser-

[1] *Vt. nr. 88, märkus 2.*

likku Kindralkubermangu Valitsust täies sõnakuulmises paluma, et see arvaks heaks olla kõrgeülemuslikult osavõtlik selle maa suhtes ja et minu arvamuse järele selle pahe vastu ei saa aidata muuga kui tugeva, umbes 100-mehelise sinna saadetud komandoga, kellele siinsed mõisnikud teataksid, kust nende jooksikuid leida. [Samuti tuleks] mõjuka ettekandega St. Peterburgis saavutada, et niisugune komando, nagu ülal öeldud, saadetaks sinna ja eriti Petseri kloostri alale ilma et seda ette teaksid sealsed elanikud ja selle õigusega, et vastutusele võetakse ka varjajad, missuguse abinõuga loodetakse kätte saada ka neid, keda kohe ei tabata. Kui nüüd mõisnikud niiviisi oma inimesed jälle kätte saavad, siis oleks [edaspidise põgenemise] ette ärahoidmiseks paratamatult vajalik, et piirivalvet kõvendataks ja postid asetataks lähemale, et sellega nõndamoodi võiks hoolsamalt valvata plehkupanevate talupoegade üle. Kuna minu kõige sõnakuulelikuma ettekande põhjus on suurim häda, selle siht aga on suurim õiglus, siis lohutan ma ennast seda enam kõige heasoovlikuma kaitse lootusega sellele minu palvele ja jään ikka ja igal ajal nõutava aupaklikkusega Teie Hiilgusliku Keiserliku Kindralkubermangu Valitsuse täiesti sõnakuulelikuks teenriks.

110. Vohnja mõisa mõldri Jaani kaebus tema tagakiusamise üle mõisniku poolt. 1739. a. juuli

Juris Vīgrabs, Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland, Tartu 1937, lisa lk. 37—41.

Mölder Jaani kaebus Heinrich Baeri vastu; antud sisse keiserlikule Kabinetile[1].

Ühe mõldri poeg Tallinnamaal olevast Vohnja mõisast, Johan Antoni poeg esitab kaebuse Rootsi ajal leitnandiks olnud Hindrich Baeri vastu, mille üle aga, seda näitavad järgnevad punktid.

1. Umbes 15 aasta eest olime meie lapsed koos oma isaga krahv Oxenstierna all, pärast seda saime me aga ülalnimetatud leitnant Hindrich Baer'i alla. Meie kasutada oli tükk maad ja veski Vohnjas, mille eest meie enne seda maksime aastas 15 tündrit rukist ja niisama palju otri, üleüldse 30 tündrit vilja[2] ja ühe sea, peale selle pidime meie olema kolm korda aastas väljasõidul härraga või muuks sõiduks, mida ta vajas — mida kõike me niiviisi ka tasusime niihästi ennem kui ka pärast Rootsi valitsust, kuni leitnant Baer sai isandaks meie üle.

2. Kui nüüd nimetatud leitnant Baer sai voli meie üle, siis pidid kaks meist olema pidevalt tööl mõisas, ja ta suurendas peale

[1] *Kabinet — keisrinna Anna poolt 1731. a. loodud eriline kõrgem valitsusorgan, mis koosnes nn. kabinetiministritest.*

[2] *Siinkohal on kaebusesse sattunud viga. Mölder maksis varem 12 tündrit rukist ja 12 tündrit kaera ning alles Baer tõstis koormise 30 tündri peale ja hiljem veelgi suuremaks.*

selle muidu tavalist andamit 30 tündrilt 40 tündrile viljale aastas, missuguse andami tema, ilma midagi maha jätmata, meilt sisse nõudis, mispärast minu isa tol ajal kaebas selle leitnandi peale ja sai otsuse — maksta leitnant Baerile nii palju kui endistele härrastele.

3. Andis leitnant Baer selle peale vaatamata meile jahvatada 900 tündrit kokkuleppel [jahvatada võetud] tangu, mille eest tema, leitnant, sai maksu[3], ei andnud aga sellest mitte midagi meile, millega ta tegi meile enam kui 50 rubla kahju, kuna, siis kui me pidime tangu jahvatama, oli talveaeg ja meie, samuti ka meie sulased olime päevad ja ööd selles töös kinni; pärast seda sundis ta aga veel vedama meid sedasama vilja meie oma hobustega Tallinnasse.

4. Andis leitnant meile veel 400 tündrit tema oma linnaseid jahvatada ja võttis meilt ära kaks lehma, ilma et tal oleks olnud vähematki põhjust; laskis peale selle minu isa kõige jõledamalt keppidega peksta ja siis poolsurnult aita visata, kus see pidi niisuguses viletsas seisukorras olema 24 tundi ilma söömata ja joomata. Pärast seda ajas leitnant Baer sulased veskist minema ja sundis selle järele vägivallaga, et meie pidime jahvatama veel 200 tündrit tangu, mis samuti oli kokkuleppel [jahvatada võetud] vili, mille eest ta ei andnud meile samuti mitte midagi, ega arvanud selle eest andamist maha.

5. Käskis leitnant Baer isal ehitada uue veski, mille see ka valmis tegi, sai aga temalt, leitnant Baerilt tasu asemel keppidega peksta, mille tagajärjel mu isa on veel praegu haiglane. Kuna leitnant ei lasknud vana veskit kahel aastal parandada, nii et see oli päris lagunenud, siis parandasime meie selle pealegi oma kuluga ja kasutasime oma palke, laudu, kive, rauda ja mis veel selleks vaja on, välja arvatud, et leitnant Baer andis selleks 200 palki ja 6 töömeest.

6. Et meie pidime viima linnased oma hobustega Narva, minu isa aga, kuna oli kevadeaeg ja hobustel ei olnud sööta, ei saanud panna välja veel kaht hobust, laskis leitnant Baer minu isa veel kolmandat korda nii halastamatult keppidega peksta, et ta vaevalt elusse jäi; võttis pärast seda minu isalt ära mõlemad veskid ja andis need minu kätte. Uues veskis ei ole seniajani veel jahvatatud kellelegi võõrale, ainult seda, mis oli tema, leitnandi oma.

7. Kui leitnant Baer nõudis minult, et ma pidin kahe oma hobusega vilja mõisa vedama, meil oli aga sel ajal olemas ainult üks hobune, siis ei olnud tema sellega rahul ja lõi sellepärast minu õde Katharinat, tütarlast.

8. Tuli leitnant Baer meie juurde talusse ja tahtis mind püssiga maha lasta, missugusest õnnetusest pääsesin põgenemise läbi, ja ehk küll ma sel korral kaebasin Tallinna kuberneri juures, ei saa-

---

[3] *Nähtavasti laskis mõisnik kroonu või kellegi teise vilja vastava lepingu alusel oma veskites jahvatada.*

nud ma selle peale muud otsust, kui et ma pean temaga, leitnandiga, leppima.

9. Selle kõige peale vaatamata pidas ta mind oma veskis tööl ja nõudis, et peetaks alati kaks hobust tema tööl. Üht andmast ei ole ma tõrkunud, et aga ei olnud iga kord 2 hobust välja panna, ei olnud ta sellega rahul ja käskis mind kinni püüda ja aita kinni panna, kus ta pidas mind ühe terve päeva ilma söömata ja laskis siis tuua 40 paari vitsu, et lasta mind nendega ilma ühegi süüta peksta. Kui ma vaene inimene nüüd, ennast nende inimeste käest, riidest lahti võetult, lahti kiskusin ja umbes versta 3 ihualasti peaaegu hingetuks jooksin, püüti mind leitnandi poolt, kes mind koos kolme teisega taga ajas, kinni, kus ta siis mind jalgadega trampis ja mul hambad suust välja lõi. Sellepeale pidin ma andma kolm käemeest [vastutajaks], et ma elan rahus veskis ja tasun tavalisi andameid, nii nagu neid olid maksnud endistele härrastele isa ja vanaisa.

10. Ei lasknud leitnant meid selle järele mitte rahus elada, vaid ütelnud, vastupidi, ülalnimetatud kolmandale käemehele, et ta tahab lasta meie maja ja veski maha põletada ja meid põhjani laostada.

11. Seda on ta ka tõesti teinud, kuigi ta meie maja ja veskit maha ei ole põletanud, kuna ta on meilt võtnud kõik, mis meil oli ja mis meie isa ja vanaisa olid kogunud, nõnda kuidas ta siis ka 1737. [aastal] ei võtnud meilt mitte ainult meie maja, veskit ja maad, vaid võttis endale ka kõik meie vilja, mida võttis 40 tündrit.

12. Viis leitnant meid sunniviisi Kallukse külasse, tühjale kohale, kus me leidsime eest umbes 3 tündrit külvatud rukist, mis olid veel tema, leitnandi poolt külvatud. Selle peale vaatamata võttis tema, leitnant Baer, meilt väevõimuga 10 koormat heina, 1 paari härgi ja ühe piimalehma.

13. Pidin ma, vaene inimene, võtma oma kulu peale maakohtu kutsumise, missugune kohtu kokkutulek maksis mulle 20 rubla, kuna pidin võtma enda peale tunnistajad ja mis veel kohtu asjas nõutakse. Kuna ma ei saanud siiski mingit abi, siis palusin ma niihästi teda, leitnanti kui ka teisi, kes kohal olid, et kuna seal ikkagi ei saaks olla mingit rahulikku elamist ja ma olen lõpuni laostatud inimene, anda mulle vabakiri, et mul oleks vabadus elada kus tahan — mida mulle aga samuti ei lubatud.

14. Selle mulle tehtud ülekohtu pärast esitasin ma, vaene inimene, möödaläinud 1738.[4] aastal juulikuus Tema Keiserlikule Majesteedile [Peterburis] Suveaias palvekirja, mida Tema Keiserlik Majesteet Suveaias arvas kõige armulikumalt heaks käskida vastu võtta. Ühtlasi tehti mulle Tema Keiserliku Majesteedi kõige auväärsema käsuga korraldus, anda endast teada Kabinetis. Mind ei ole aga vaatamata minu paljukordsele püüdmisele ette lastud ja olin ma sellepärast siin Peterburis kaks kuud. Kui nüüd härra salanõunik

[4] *Tegelikult 1737. a.*

Brevern mind nägi ja teada sai, et mina olen see, kes kaebab ülalpool palju kordi nimetatud leitnant Baeri peale, siis ütles seesinane mulle, et peaksin ainult minema Tallinnasse, kuna postiga olevat ära saadetud kiri [korraldusega] lasta mulle osaks saada, mis õige on.

15. Sellepeale läksin mina Tallinnasse ja ootasin seal otsust oma asjas. Vahepeal aga tõi leitnant Baer kubernerile, kindralile ja rüütlile krahv von Douglasele kingituse, mida see käskis ka vastu võtta. Ja niipalju kui mulle teada, oli kingitus 10 lammast, 5 paari kalkuneid, 1 nuumvasikas, 2 suurt siga, 6 puuda võid, 1 terve tünder mune, 2 tündrit odratangu ja 30 tündrit linnaseid. Mille peale härra kuberner ja krahv andis käsu panna mind terveks aastaks [vangi]torni, selle järele pidi mind aga kirikuukse ees avalikult vitstega peksetama, et kõik seda näha võiksid ja siitpeale keegi ei kaebaks oma härrade peale, mille kohta mulle loeti ette ka otsus. Mina olin selles tornis 7 nädalat, sõin ja jõin ära, mis veel järel oli. Kuna nüüd oli läinud nii kaugele, et mul ei olnud enam midagi süüa, siis põgenesin ma vahi alt, sest ei tahtnud lõpetada süütult oma elu näljasurmaga[5].

16. Peamiselt sellepärast on leitnant Baer palunud härrat kuberneri mind mitte enam kuulda võtta, et ta on selsamal viisil laostanud kuni 30 talupoega, kes tahtsid ennast põgenemisega päästa ja püüti pärast tema poolt jälle kinni. Sest kuigi nad on kaevanud tema peale Maakohtus, on nad saanud just niisamapalju kui mina. Neid laskis ta peale selle vitstega peksta, sellepärast kardab ta, et teisedki võivad tulla tema peale [kaebama], kui mind kuulda võetakse.

17. Kuna nüüd maa ja veski, mis meil oli ja tema, leitnant, meilt vägisi ära võttis, kuulus minu vanaisale ja isale 130 aastat ja kombekohased andamid, 30 tündrit vilja, nagu ülalpool, esimeses punktis märgitud, on alati õigesti tasutud, kuni tema, leitnant, sai voli meie üle, mis ajast 15 aasta jooksul, kui kõike arvestada, on ta teinud meile vägivallaga ja laostamisega 500 rubla kahju.

Siis on minu kõigeaulikum palve, et kutsutaks Tema Keiserliku Majesteedi kõige auväärsema ukaasiga leitnant Baer siia Peterburi kohtu ette, ühtlasi antaks seda teada minu tunnistajatele, keda ma siis nimetan ja kes ise vabast tahtest on nõus siia tulema, ja antaks neile selleks luba, kuna ma ise ei või ennast seal näidata kartusest kaotada elu.

Teie Keiserlik Majesteet arvaku ühtlasi heaks anda käsk, et mulle vaesele laostunud inimesele antaks tagasi nimetatud, minu vanemate ja esivanemate poolt 130 aastat kasutatud isamaja, veski ja maa, samuti ülalnimetatud ja muud [mulle] kuuluvad ja leitnandi poolt vägivaldselt ära võetud varad, mille eest ma tahan elu-

---

[5] *4. aprillil 1739. a. põgenes Jaan vanglast «ahju, korstna ja katuse» kaudu, ruttas Peterburi ja esitas Kabinetile kaebuse, mille saksakeelse koopia tõlge ülalpool avaldatakse.*

aeg koos kõigi oma pere liikmetega paluda kõige kõrgemat jumalat Teie Keiserliku Majesteedi tervise eest.

Kõrgeaulikumat keisrinnat ja suurt emandat, Tema Keiserlikku Majesteeti palun ma kõigealandlikumalt lasta järgneda minu palvele kõige armulisem korraldus.

Juuli 1739. Kuulub üleandmisele Tema Keiserliku Majesteedi Kabinetile.

Palvekiri valmistatud endise rootsi [sõja]vangi Michael Bong'i poolt.

Ülalnimetatud Johann Antoni asemel on tema palvele alla kirjutanud majori ja vürsti Vassili Hilfnoffi talupoeg Fedor Fedoroff.

Tõlge.

Selle supliigi asjus tuleb Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumil korraldada juurdlus ja otsustamine vastavalt ukaasidele.

1. sept. 1739

Andreas Ostermann
Vürst Aleksei Tšerkaski
Artemi Volinskoi.

111. Liivimaa maanõuniku parun Roseni deklaratsioon eesti talupoegade õiguste kohta 1739. a.

Seoses Vohnja mõisa möldri Jaani kaebusega oma mõisniku Baeri peale (vt. nr. 110) nõudis Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegium kohalikelt valitsus- ja kohtuasutustelt selgitust küsimuses — kui kaugele ulatub juriidiliselt balti mõisnike võim nende talupoegade isiku ja vara suhtes. Selles küsimuses koostati seletused 1739. a. Liivimaa resideeriva maanõuniku parun Roseni («Roseni deklaratsioon») ja 1740. a. Eestimaa ülemmaakohtu poolt. Need seletused võeti nii kohalike kohtute kui ka Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumi praktikas juhtnöörideks mõisnike ja talupoegade vaheliste tüliküsimuste lahendamisel.

Juris Vīgrabs, Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland, Tartu 1937, lisa lk. 44—47.

Pärast seda, kui Teie Kõrgestiaustatud Keiserlik Õuekohus pöördus maanõunike kolleegiumi poole Tema Kõrge Justiitskolleegiumi poolt tehtud järelepärimise asjus pärushärrade omandiõiguse suhtes oma pärustalupoegade ja nende varanduse üle. [Nimelt küsiti järele], kas ja kui palju on härradel nende arvates õigust nende [talupoegade] omanduse peale [ja kas nad] võivad oma heaksarvamise järgi suurendada koormisi? — samuti: kui kaugele ulatub nende võim määrata talupoegadele ihunuhtlust? Kuna see puudutab rüütelkonna õigusi ja privileege, on [küsimused] saadetud [maanõunikkude-kolleegiumile] sooviga saada selle kohta põhja-

likke teateid ja juurde lisada siia kuuluvad tõendid. Pärast seda pean ma vajalikuks teada anda

1. [küsimuse] kohta. Niipalju kui puutub pärishärrade omandiõigusse nende pärustalupoegade üle, siis on sellele põhi pandud maa esimesel vallutamisel. Sest kui see provints mõõga ja saksa rüütliordu läbi võideti ja tema valduseks langes, jäeti talurahvas ilma igasuguse vabaduseta, nii et nad edaspidi polnud enam ühiskonna vabad liikmed, vaid pärisorjad ja kuulusid mõisatele kui homines proprii[1] ning säärases seisukorras anti neid koos nende varaga ka edasi ja läänistati, nii et nad rüütliordu poolt selle provintsi ühiskondliku korra kujundamisest saadik senini on jäänud täielikku pärisorjusse, samuti on neid pärisorjadena ja kui glebae adscripti[2] ühelt pärishärralt teisele pärandatud, müügi või muidu lepingu teel edasi antud, võõrandatud ja jure domini[3] põhjal välja nõutud. Selle kohta eraldi tõendit tuua on seda vähem tarvilik, et mitte ainult vastuvaidlematu üldtuntus ja katkestamatu praktika, vaid ka maaõiguse [peatükis] talupoegade väljaandmise kohta § 2[4] talupoegade pärisorjuse seisukorda ja nende härrade omanikuõigust küllaldaselt ja selgesti näitab, nii ka Privilegium Sigismundi Augusti[5], nagu on näidatud lisana toodud väljavõttes AA[6] seda härrade võimu talupoegade üle kinnitab ja nende kohta omandiõiguse seaduslikuks tunnustab.

Kuna seega talupojad oma isiku ja ihuga on pärishärradele täielikult alistatud ja kuuluvad neile päriseks, siis ei saa

2 — olla kahtluse all, et selline omandiõigus ei ulatuks ka talupoegade varanduse peale ja härradel ei oleks õigusi selle omanduse üle, kuna see on omanikuõiguse vajalik tagajärg ja lahutamatu järeldus. Ja talupoja vara, mis härra varanduse alusel ja sellest on saadud, peab järgnema peaasjale, nimelt talupoegade isikule, kui päraldis. Vt. Maaõigus lk. 23 ja 24, §§ 8 ja 13. Seda rüütelkonnale kuuluvat võimu oma pärustalupoegade omanduse ja vara üle pole temale kunagi kitsendatud. Ja kuigi selle õiguse põhjal talupoeg ei muretse midagi endale, vaid oma härrale, ja sellel on õigus käsutada talupoegade vara nagu enda muudki omandust ja sellega toimida oma heaksarvamise järgi, on härrad siiski ainult enda tahtmisel seda oma kitsendamatut omanikuõigust piiranud, nii et nad — ometi ilma kahjuta sellele õigusele — määravad ainult teatavaid koormisi kümnisest ja tööst, mida talurahvas on kohustatud tasuma, sellejuures aga on tal virkuse ergutamiseks kasutada kõik, see, mis ta [muud] oma töö ja vaevaga on saanud. Andamite ja orjuse määrad pole aga mitte maaisandate poolt ettekirjutatud piirid, millest ei tohiks üle astuda, vaid see on jäänud alati rüütel-

---

[1] *Homines proprii — omanduses olevad inimesed.*
[2] *Glebae adscripti — sunnismaised, maa külge kinnitatud.*
[3] *Jus domini — omanikuõigus.*
[4] *Vt. nr. 85.*
[5] *Vt. nr. 77.*
[6] *Lisasid ei avaldata.*

konna enda arvamise ja heakspidamise asjaks, kui kõrgeks ta oma pärustalupoegade andamid määrab ja mida ta leiab sündsa olevat neilt nõuda. Seda, et tema pärustalupoegade kohustuste määramine on jäetud vabaks rüütelkonnale, kellele pärustalupoeg kuulub oma ihu ja varaga, tõendab kindlalt väljavõte Sigismund Augusti privileegist, [mis on toodud] lisana B, mis seda selgesti näitab ja kinnitab, et pärustalupoegi aadli vabaduse kahjuks ei või sundida muudele töödele, kuna nad kannavad kohustusi ainult oma pärishärrade suhtes. Kuna rüütelkond oma pärustalupoegade koormisi määrab enda heaksarvamise järgi ise, siis järgneb vastuvaidlemata

k o l m a n d a k s, et rüütelkonnal on vaba võim enda heaksarvamise järgi oma pärustalupoegade varandust suurendada, vähendada ja muuta ja seda vabadust ei kaota vähimalgi määral ära talupoegade koormiste suuruse ülesmärkimine nende revisjonide korral, mille alla aadlimõisad käivad ainult niikaua, kuni nad on uuesti kätte saanud Rootsi-aegse adramaade arvu. Sest selle talupoegade koormiste hindamise ainuke eesmärk on kindlaks teha mõisate suurus, mille järgi maksud kõrgele kroonule ja muud avalikud kohustused seatakse. Muidu aga jääb rüütelkonnale vabaks, kuidas ja mis viisil ta oma pärustalupoegade kohustusi ja töid sisse seada ja korraldada tahab, mispärast ka Majandus-reglement[7] ainult ja üksipäini riigimõisate pidajaile normi määrab ja sugugi ei puuduta rüütelkonna vabadust oma pärustalupoegadega nagu oma omandiga täieliku omaniku ja omandiõiguse järgi vabalt ümber käia. Siiski aga nii, et oma määramise või koormiste tõstmise ja vähendamisega kõrgele kroonule mingit kahju ei tehta, vaid et revisjoniga kindlaks määratud hulk korralikult ära antakse.

N e l j a n d a k s, mis puutub rüütelkonna õigusse määrata oma pärustalupoegadele ihunuhtlust, siis on ka üldiselt teada, et rüütelkonnale on see jäetud temale antud ülemusõiguse põhjal, mille alusel tal endistel aegadel oli täielik jus vitae et necis[8] oma pärustalupoegade üle, mille kohta on õigeks tõendiks Sigismund Augusti privileeg, millest väljavõte on toodud lisana C, milles rüütlitele ja nende mõisatele on antud kogu tsiviil- ja kaelakohtu-võim, mis uuesti on kinnitatud Karl IX privileegis 18. juulist 1602. aastal — lisa D. Sellest hoolimata on rüütelkond jällegi oma vabal tahtel loobunud sellest oma õigusest ja kaelakohtu-võimust alluvate talupoegade üle, nii et seda peavad nüüd kõrge kroonu kohtud nii kroonu- kui eratalupoegade üle, kusjuures aga neil juhtumeil, mis ei kuulu delicta criminalia[9] alla ja enesega surmanuhtlust kaasa ei too, pole härradel kodukari ja nuhtluseõiguse tarvitamine oma alamate ja talupoegade üle jäänud mitte ainult tühistamatuks, vaid veel enam, on eriliselt kinnitatud maaõiguses lk. 58, milline eradistsipliin kuni vitsanuhtluseni on ulatunud kõigisse aegadesse, mida talupojad ise kui vana kommet, nagu näitab

[7] *Vt. nr. 88.*
[8] *Jus vitae et necis — õigus elu ja surma (kaela) üle.*
[9] *Delicta criminalia — avalikud süüteod.*

lisa E[10] on palunud alles jätta ja põrmugi ei taha, et see muudetaks või tühistataks. Kuigi nüüd sellele kodukarile ei saa õieti panna ega määrata mingeid piire, kui kaugele ta ulatub, vaid selle pehmendamine on jäetud ainult härrade eneste teha, ja isegi talupoegade kaebusi oma härrade peale väljakannatamatu nuhtluse ja rõhumise üle ei võeta maamääruste lk. 58 sisu järele maakohtute poolt vastu, peab siiski igaüks rüütelkonnast silmas, et mõõdukuse piiridest mitte üle ei astuta ega talupoegi väljakannatamatult koormata, kuna [talupoegade] hoidmisel põhineb nende endi suurim kasu ja mõisate heaolu, nii et üldiselt rüütelkond oma pärustalupoegade isiku ja varanduse, samuti neil täita olevate kohustuste ja koormiste suhtes kui ka nende süütegude eest karistamises ja eraviisilises nuhtlemises teeb niiviisi, et Tema Keiserliku Majesteedi kõrgeimad huvid mingil kombel kahju ei saa.

Mida ma, kui praegu resideeriv [maanõunik] siinkohal teatama, ühtlasi rüütelkonna õigusi kaitsma ja hoidma ning ühtlasi paluma pean seda Tema Kõrgele Riigi Justiitskolleegiumile niiviisi ette kanda, et rüütelkonna õiguste kahjuks midagi ei otsustataks.

O. F. Fr. v. Rosen,
resideeriv maanõunik.

[10] *Lisana E esitati väljavõte Eestimaa rüütelkonna vastusest Rootsi kuningale Karl IX-le 1601. a., kus on ära toodud laialt levinud müüt selle kohta, nagu oleks pöördunud Liivimaa talupojad omal ajal Poola kuninga Stefan Bathory poole palvega tema poolt vallutatud Liivimaal ihunuhtlust mitte kaotada.*

112. Dokumente Tallima Paabu ja ta pooldajate tegevusest 1742. a.

1740 aastail kandis pärisorjusliku rõhumise vastane klassivõitlus mõnes kohas Eestis väliselt usulist ilmet. Alates 1742. a. Haanjas oma jutlusi pidav talupoeg Tallima Paap rääkis, et kõik inimesed on vennad ja peavad tarvitama kõike — ka mõisate vara, ühiselt. Tallima Paabule ja ta tähtsamaile pooldajaile määras kohus rasked karistused, millest nad juhuslikult vabanesid keisrinna Jelizaveta kroonimise puhul välja kuulutatud üldise amnestia tõttu.

Eesti NSV RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 410, l. 8—10, 15, 103—104.

a) Vana-Kasaritsa ja Haanja mõisaametnike kaebus kubermanguvalitsusse Tallima Paabu ja ta pooldajate peale, 1742. a. 29. nov.

Kõrgestisündinud härra, kõrgestiaustatav härra asehaldur![1]

Siinjuures toome Teie Kõrgestisündinu ette need pahategijad, kes on jõugu peamehed, kelle sihiks oli loobuda sõnakuulmisest kõigekõrgemate ülemuste ja härraste vastu ja ässitada, niivõrd kui

[1] *Eestimaa ja Liivimaa kubernere kutsuti XVII—XVIII sajandil ka asehaldureiks.*

see on nende võimuses, ka kogu maa talurahvas jõledale mässule. Meie oleme pidanud kannatama nende poolt palju ärevust ja pahandusi, nii kaua kui ootasime kombekalt kohtulikku abi ja kaitset ülemuse poolt. Kuna aga siis saadi teada, et hukutaja Tallima Paap, peale oma jumalateenistuste, mida ta pidas oma kogudusega väga häbiväärsel ja pahal viisil öisel ajal, on lõpuks käskinud maha põletada need, kes ei tahtnud tema jõuguga liituda ja võtnud neilt [jõugu liikmeilt] vande, et nad omavahel tõotaksid mitte ühtki inimest enam orjata ja jumalavallatult ka oma härraste sõna mitte kuulda. Seekord koosolev kogudus pidi jääma Tallima Peetri, selle tema venna juurde, kuni tema leib ja loomad on söödud ja siis minema Vana-Kasaritsasse Kusma talusse ja seal viibima, kuni [seal] olev tagavara on õgitud, selle järele aga samal viisil elama järgmistes lähemates mõisates Nursis, Vana-Kasaritsas ja nõnda edasi. Ja kui mõisate poolt neile seda teguviisi ei peaks lubatama, siis [pidid nad] viskama sakslased kõik aia taha ja kui kõik söödud, siis panema majad põlema. Et vahepeal olid Tallima Peetri juures repnelauad, rõivad, pingid ja muud puust riistad õues ära põletatud, siis ratsutas härra valitseja Packalenius koos kornet Wigand'iga ja mõnede meestega sinna, et hoida neid ära sellest pahateost ja manitseda neid seda jätma. Nähes neid, jooksis jõuk neile teivastega vastu ja Tallima Paap ise kargas härra kornetile näkku ja küünistas. Härra kornet ja härra valitseja, näinud ära, et neid on liiga palju, läksid tagasi. Nendega kaasas olnud sulased jätsid 4 hobust maha. Varsti selle järel tahtsid sulased hobused ära tuua, neile tungiti aga jõugu poolt kallale, seoti nad kinni, peksti, tallati jalgadega ja visati välja. Selle peale siis saatis härra valitseja Packalenius järgmisel päeval salga mehi sinna, nõudma Paabu väljaandmist, see aga ei vastanud, vaid kindlustas ennast majas ja kaitses uksi kahe kirve ja oradega. Et neile nüüd teisiti ligi ei saanud, katsuti lae kaudu sisse tungida, mille peale terve jõuk korraga välja tungis; nad raiusid ning peksid ümberringi, neist saadi siiski jagu ja nad võeti kinni. Kui neid nüüd oli pastor Quandti poolt üle kuulatud, manitsetud ja jumalavastaste tegude eest jumalasõnaga karistatud, arvasid nad esiteks, et nad ei ole teinud midagi paha, sest see, mis nende juht Paap neile rääkinud, olnud jumala sõna ja tahtmine. Kui aga härra pastor Quandt tõendas neile vastupidist, siis mõistis enamik oma kuritegu ja avaldas suusõnal selle üle kahetsust. Juuresolevad [inimesed] Haanjast ja Vana-Kasaritsast aga, kes jäävad ikka veel kangekaelselt oma sõgeduse juurde (nagu ka selle ühe Nursist, kes küll oma kuritegu väga kahetseb ja muidu on väga rõhutud, saadetakse aga siiski kaasa, kuna ta oli viimases mässus osaline), tahame meie anda teie kätte. Et nüüd kõigest ülalöeldust selgub, et neil mõistmatutel kurjadel inimestel ei olnud mõttes muud kui, kuidas tapmisega ja põletamisega teha häda meie ihule ja varale ja meid rüüstata, siis palume meie Teie Kõrgestisündinut, et Teie arvaksite heaks võtta need röövimist ja tapmist ning veel teisi jõledaid pahategusid kavatsevad

ja neis tõesti süüdlased kurjategijad valju vangistusse ja korraldaksite, et nad võetaks juurdluse ja karistuse alla üldiseks hirmutamiseks ja hoiatuseks. Ja kuna selle jõugu ninamehed, nimelt Tallima Paap koos kahe teisega — Jackap'iga ja Jürgega olid sel eelmisel hommikul pagenud ja läinud Eesti-, Pärnu- ja Saaremaale, siis arvaku Teie Kõrgestisündinu heaks teatada sellest sinna, kuhu vaja, et see saaks kantslitest kuulutatava patendiga Liivi-, Eesti- ja Saaremaal teatavaks tehtud ja võetaks tarvitusele kõik võimalikud ja rutulised abinõud nende kurjategijate tabamiseks.

Nõnda anname meie selle asja, mis puudutab jumalat ja kõrgeid ülemusi, samuti kui üldist rahu ja julgeolekut, Teie Kõrgestisündinu kätte, kes arvaku heaks otsustada selle üle oma ametivõimu kohaselt. Peale selle pakuvad Vana-Kasaritsa ja Haanja [mõisad] ennast esitama tunnistajaid ja jääme kõige kohusetundlikumas aukartuses Teie Kõrgestisündinu kõige sõnakuulelikumalt austavateks [teenriteks].

I. J. v. Haacken
C. I. v. Freymann
Andreas Packalenius.

b) Tartu maakohtu juurdlusprotokollist 21. veebruarist 1743. a.

Küsimus 23. Kas nad ei tahtnud, kui mõisad nende tegutsemist ei peaks lubama, sakslasi aia taha visata.

[Tallima Paabu] vastus: Seda ei tahtnud ta alguses õigeks võtta, pärast aga ja edasise pealekäimise järel tunnistas ta, et ta ütles seda niivõrd, et kui nimelt nemad (tema ja ta poolehoidjad) saaksid selleks küllalt jõudu ja võimu, siis teeksid nad seda.

Küsimus 27. Kas ei tulnud valitseja Packalenius ja kornet Wigand nende juurde, et laita neile ära säärane pahategu?

Vastus: Nemad ei olevat midagi rääkinud, vaid tulnud nende juurde, et neid kõiki kinni võtta — nõnda nagu temaga[2] kaasas olnud kubjas Mert ja kilter Sikka Peter koos 5 sulasega ka kohe alguses Torbi Hann'uga teinud ja tema kinni sidunud, mida ta küll ise ei olnud näinud, kuid kuulnud teistelt, kes tulnud tema juurde tuppa ja öelnud, et kinnisidujad olla seal. Sellepeale läinud tema särgiväel, sest olnud juba õhtu hämariku aeg, toast välja ja temast hakatud samuti kinni ja seotud ta, aga ta päästetud ära teiste poolt, kes seda näinud ja läinud siis kallaletungijaile teivastega kallale.

Küsimus 30. Kui suur olnud tema, juurdlusaluse, selts sel ajal?

Vastus: Umbes 20 kuni 30 inimest.

Küsimus 40. Kas valitseja Packalenius ei saatnud mitte järgmisel päeval mehi talusse ja ei nõudnud tema, juurdlusaluse, väljaandmist?

[2] *S. t. mõisavalitsejaga.*

Vastus: Seda olla ta kuulnud. Teda polevat aga siis enam talus olnud, vaid tema läinud sel hommikul väga vara ära Tallinnamaale ja jäänud sinna kolmeks nädalaks. Kusma Mick'u poeg Jacob ja Torbi May'e poeg Jurri — esimene Vana-Kasaritsast, viimane Haanjast, läinud temaga koos Tallinnamaale ja kui ta kuulnud, et tema selts on kinni võetud ja vangi toodud, siis tulnud ta omal heal tahtel siia ja lasknud ennast kinni panna. Ja nõnda ei teadvat ta sellest, mis vahepeal sündinud, midagi tunnistada — seda teavad teised, kes sinna jäänud.

Küsimus 90: Kas ta polevat mitte kõiki, kes olid ta koguduses, käskinud härraste sõna mitte kuulda, ka mitte mõisa ega oma tööd teha?

Vastus: Alguses ei tahtnud ta midagi teada sõnakuulmise keelamisest, pärast tunnistas ta aga, et oli öelnud, et nad ei peaks kedagi kuulama või mingit tööd tegema, enne kui issand neile ilmutab või sisendab, mis nad peavad tegema või kuhu minema.

Küsimus 91: Kas ta käskinud neid mõisale ka andameid mitte maksta?

Vastus: Jah, seda öelnud ta selle juures küll. Aga andamid olnud juba makstud.

Küsimus 92: Kas ta öelnud, et nende mõlema mõisa härrased on kõik kuradid ja peavad taganema, kui nad sinna lähevad?

Vastus: Ta öelnud, et kõik sakslased, kes keelavad jumalasõna kuulutada, on kuradid ja kui nad mõisatesse läheksid, siis, kui jumal tahab, peavad nad kaduma.

Küsimus 119: Kas ta käskinud neil, kui neile võib-olla mõisahärraste poolt kallale kiputakse, viimse meheni vastu panna ja nõnda kuidas aga saab, vastu lüüa?

Vastus: Tema öelnud: kui nende juurde keegi tuleb neid kinni võtma, siis peavad nad küsima, mis usku nad on ja manitsema neid pealt vaatama, kuidas nad laulavad ja paluvad. Ja kui nad ikkagi tahavad neid kinni võtta ja siduda, peavad nad asuma kaitsele ja hakkama vastu.

Viidi tagasi vangikongi.

113. Viru-Järva meeskohtu otsus Uhtna mõisa talupoegade karistamise kohta, kes olid tapnud sealse mõisavalitseja. 1744. a. 27. veebruar

Eesti NSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2503, l. 17—20.

Kaelakohtulise kuriteo[1] asjas ühe Uhtna mõisa poolt [kohtu kätte] antud talupoja-poisi, nimega Thoma Mihkel, asjus, kes oli kaassüüdlane Uhtna valitseja Ewald Roosi tapmises, kui ka Uhtna kupja Hansu ja Uhtna talupoegade Simo Marti Jürri, Hannusse Thoma Jürri, Pohlaka Jaako Jürri, Silla Jürri Jaagu ja Han-

[1] *Kaelakohtulised kuriteod — s. t. kriminaalasjad, mille eest sel ajal võis määrata kuni surmanuhtluseni ulatuva karistuse.*

nusse Ado Jürri asjus, kes olid teo juures, teeb keiserlik Viru ja Järva Meeskohus vastavalt keiserliku kõrgeltmääratud kindralkuberneri korraldusega 12. augustist ja 19. novembrist möödunud aastal sissesaadetud kohustava käsu, juurdlusaluste endi ülestunnistuste ja kupja ning talupoegade tunnistuste põhjal, pärast nende kõikide ettelugemist, kaalumist ja uurimist, sellega otsuseks:

kuna juurdlusalune Thoma Mihkel on vastavalt juurdlusprotokollile ise vabatahtlikult tunnistanud ja öelnud, et tema on kaasa aidanud Uhtna valitsejat tappa ja on löönud teda esiteks oma heinahangu varrega ja pärast seda, kui see läinud tükkideks, teist korda hanguga ja nimelt sellepärast, et ta on olnud veidi vihane tapetu vastu, kes teda oli sel päeval ja ka eelmisel päeval löönud ja kuna seadustes on väga kõrgelt ja valjult ja karistusega ähvardades keelatud oma käskijatele, eriti veel valitsejale, kes härraste äraolekul on nende asemik, vastu hakata ja veel enam neile tegudega kallale kippuda; kõige kõrgemalt ja valjemalt aga [keelatud] teda peaaegu ettekavatsetult tappa ja veelgi enam sellepärast, et tapetut sel ajal rünnati ja talle tungiti kallale 5 lurjuse poolt — siis peaks juurdlusalust ka selle pärast küll karistama ratta peale tõmbamisega. Arvestades aga tema noorust, kuna ta on umbes 16 aastat vana ja ka veel mitte kristluses õpetatud[2], määratakse selle läbi ja sellega ainult: et teda tuleb tema poolt tehtud kuriteo eest siis, kui ta on enne seda oma kristluses küll õpetust saanud ja surmaks ette valmistatud tema poolt täiesti ärateenitud karistuseks ja teistele kuritegelikkudele isikutele hirmutavaks näiteks [teo] kohal mõõgaga elust surma saata[3].

Et nüüd selle järele juurdlusprotokollist selgub, et Uhtna kupjal Hansul oli nii vähe tõsist [tahtmist] tapetud valitsejat aidata ja mõrtsukatööd takistada, et see [isegi] enne oma lõppu kupjale on öelnud: ta ei võivat jumala ees vastust anda selle eest, mis ta temale teinud, ja et ainult manitsemist ja appihüüdmist ei saa pidada küllaldaseks tema süüst vabastamiseks; et ta pealegi ei andnud mingit käsku süüdlaste tabamiseks, vaatamata sellele, et kingsepp Erich Christian Roselin temale ütles: katsume, kas me ei saa mõnd süüdlast tabada — seetõttu tuleb ka temale igatahes anda vastav karistus, ja niiviisi siis mõistetaksegi talle selle läbi selle eest teenitud karistuseks kümme paari vitsu, mis talle peab antama ühel pühapäeval Rakvere kiriku juures.

Et nüüd ka Uhtna talupojad, nimelt 1) Simo Marti Jürri, 2) Hannusse Thoma Jürri, 3) Pohlaka Jaako Jürri, 4) Silla Jürri Jaak ja 5) Hannusse Ado Jürri olid Uhtna valitseja tapmise juures ja ei katsunud seda takistada. Ettekääne aga, et nad olid kokku surutud ja paljakäsi võib aga olla seda vähem küllaldaseks vabanduseks, et nad sama kergesti kui kurjategijadki võisid endale muretseda malakad ja teised kaitseks vajalikud riistad, kui neil

[2] *S. t. polnud leeris käinud.*

[3] *Ülejäänud viiel talupojal, kes võtsid osa vihatud mõisavalitseja tapmisest, õnnestus põgeneda.*

oleks olnud päris tõsine [tahtmine] kuritegu takistada. Selletõttu mõistetakse ka need nõndaviisi vitsakaristuse alla, et igaüht neist ühel pühapäeval Virumaal asuva Rakvere kiriku juures terve koguduse juuresolekul sealse kiriku profossi poolt mõjuvalt peksetakse 5 paari vitstega. Õiguse nimel kirja pandud Tallinnas, keiserlikus Viru ja Järva Meeskohtus 27. veebruaril 1744. aastal.

114. Eestimaa kindralkuberneri Holsteini printsi Peetri plakat, millega kutsuti kõiki vabu inimesi esitama oma vabaduse tõendeid ja teatati, et viimaseid tähtajaks mitteesitanuid arvatakse pärisorjadeks. 1753. a. 30. juuni

Originaal asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.

Kuna vabade inimeste reguleerimise komisjon on saanud teada, et vaatamata paljukordsetele publikatsioonidele ei ole paljud neist tõeks teinud oma vabadust ega üldsegi ennast uurimisele esitanud — sellepärast on nimetatud komisjon palunud anda maal välja kindlad ja karmid käsud, et vabad ja võõrad inimesed peavad ilmuma kindla tähtaja jooksul ja selgeks tegema oma vabaduse. Nõnda siis kästakse sellega, et kõik need vabad ja võõrad inimesed, kes ei ole ennast veel uurimisele teatanud ega oma vabadust selgeks teinud, peavad endast siin 6 nädala jooksul teada andma ja oma vabadust õiguse järele tõestama. Lõpuks on härrade mõisaomanike, pandivaldajate, mõisarentnikkude ja valitsejate kohus selle aja jooksul esitada vande ja südametunnistuse järgi oma allkirjaga ja pitseriga spetsifikatsioon kõigi mõisas ja pastorid kihelkonnas leiduvate võõraste ja vabade inimeste kohta. Kui nüüd aja jooksul selgub, et määratud 6-nädalase tähtaja möödumise järele ei ole teatatud üht või teist vaba või võõrast inimest, siis langeb see, kelle juures leitakse niisugune uurimata vaba ja võõras inimene, fiskaalse kaebuse alla[1] ja mees ise kehalise karistuse alla. Samuti siis need, kes selle aja jooksul ei ole muretsenud kohale vabaduse tõendust, [mille nad] lubasid [tuua], võetakse kui pärus[talupojad] adramaade arvu sisse, mille järgi tuleb ennast sõnakuulelikult seada kõigil, kellesse see puutub. Antud Tallinna lossis, 30. juunil 1753. a.

[1] *S. t. avaliku süüdistuse alla riigitulude kahjustamises.*

115. Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse publikaat mõisast relvad hankinud ja põgenenud Ungru ja Kiltsi talupoegade tagaotsimise kohta. 1755. a. 18. juuli

Originaal asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.

Kuna Ungru mõisast lisas nr. 1 ja Kiltsi mõisast lisas nr. 2[1] kirjeldatud pärisorjad on pärast seda, kui Ungru jooksikud olid sisse murdnud Ungru mõisasse ja hea püssi ja muud asjad kaasa võt-

[1] *Lisasid ei avaldata.*

nud, Ungru paadiga sealt rannast vett mööda põgenenud ja ülalnimetatud mõisate härrad omanikud ei ole mitte üksi alandlikult palunud publikaate terves hertsogkonnas[2] [avaldada], vaid on ka pakkunud ennast maksma neile, kes mehed tagasi toob, vaevatasu 20 rubla iga mehe eest ja tasuma kõik kulud — niisiis antakse niisugune publikaat välja ja kantakse ülemuse poolt hoolt, et sellele, kes võib need mehed kohale toimetada või kindlasti üles anda, kust neid võib ära tuua, iga mehe eest 20 rubla vaevatasu ühes kõikide kulude tasumisega. Tallinna lossis, 18. juulil 1755. a.

---

[2] *Vt. nr. 35, märkus 4.*

Teine osa

XVIII sajandi lõpp ja XIX sajandi esimene pool

MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUD

К. Маркс и Ф. Энгельс, **Новый священный союз.** Соч., т. VI, M. 1957, lk. 156—157 (lk. 97—98 iseloomustatakse balti aadlikke kui tsarismi kõige reaktsioonilisemaid käsilasi).

К. Маркс, **Миссия графа Орлова. Военные финансы России.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. X, M. 1958, lk. 50—54 (lk. 52—53 vene finantspoliitikast XVIII saj. teisel ja XIX saj. esimesel poolel).

К. Маркс, **Секретная дипломатическая переписка.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т., X, M. 1958, lk. 149—164 (Krimmi sõja diplomaatilisest eelloost).

К. Маркс, **Об освобождении крестьян в России.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XII, M. 1958, lk. 629—701 (Mõisnike ja feodaalmonarhiate agraarpoliitikast XIX saj. Venemaal ja mujal Euroopas).

К. Маркс, **Господин Фогт.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XII, ч. I, M. 1935, lk. 247—543 (lk. 359, 363 tsarismi välispoliitikast XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel, Aleksander I võltsliberalismi paljastamine).

Ф. Энгельс, **Фридрих Вильгельм IV, король прусский.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, M. 1954, lk. 487—495 (lk. 487 iseloomustatakse Nikolai I).

Ф. Энгельс, **Положение Германии** — письмо третье. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. II, M. 1955, lk. 573—579 (lk. 573—574 iseloomustatakse Aleksander I valitsust kui feodaalse aristokraatia võimuorganit).

Ф. Энгельс, **Внешняя политика русского царизма.** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. XVI, ч. 2, M. 1936 (lk. 3—40 iseloomustus tsarismi kui Euroopa sandarmi välispoliitikale XIX sajandil).

V. I. Lenin, **Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus.** Teosed, 1. kd., lk. 301—460 (lk. 415—417 lükatakse ümber Struve maltusiaanlikud seisukohad rahvaarvu kohta Venemaal XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel).

V. I. Lenin, **Millisest pärandist me loobume?** Teosed, 2. kd., lk. 439—480 (lk. 442—453 iseloomustatakse XIX sajandi valgustajaid-demokraate Venemaal).

V. I. Lenin, **Kapitalismi arenemine Venemaal.** Teosed, 3. kd., Tallinn 1950.

V. I. Lenin, **183 üliõpilase soldatiks andmine.** Teosed, 4. kd., Tallinn 1950, lk. 371—376 (lk. 372—373 iseloomustatakse sõjaväeteenistust XIX sajandi esimesel poolel tsaaririigis).

V. I. Lenin, **Töölispartei ja talurahvas.** Teosed, 4. kd., Tallinn 1950, lk. 377—384 (lk. 378 iseloomustatakse tsarismi poolt läbiviidud agraarreformide põhjusi).

V. I. Lenin, **Semstvo tagakiusajad ja liberalismi hannibalid.** Teosed, 5. kd., lk. 19—63 (lk. 28 iseloomustatakse tsarismi võtteid sisepoliitikas XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel).

V. I. Lenin, **Vene sotsiaaldemokraatia agraarprogramm.** Teosed, 6. kd., lk. 89—128 (lk. 102—103 dekabristide vabariiklikest ideedest).

V. I. Lenin, **Kehvtalurahvale.** Teosed, 6. kd., lk. 325—391 (lk. 383—384 hinnang talurahva klassivõitluse ajaloolisele tähtsusele).

V. I. Lenin, **Liberaalide agraarprogramm.** Teosed, 8. kd., lk. 284—291 (lk. 286 üldine hinnang tsaarivalitsuse agraarpoliitikale).

V. I. Lenin, **Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis.** Teosed, 13. kd., lk. 191—383 (lk. 211—212 kapitalismi arengu kahest teest põllumajanduses).

V. I. Lenin, **Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul.** Teosed, 15. kd., lk. 55—126 (lk. 115—116 kapitalismi arengu kahest teest põllumajanduses).

V. I. Lenin, **«Vehhi» kohta.** Teosed, 16. kd., lk. 108—116 (lk. 110 talurahva olukorra ja klassivõitluse sõltuvus XIX saj. esimesel poolel eesrindlikust ühiskondlikust mõttest).

V. I. Lenin, **Viiskümmend aastat pärisorjuse kaotamisest.** Teosed, 17. kd., lk. 63—66 (lk. 63—64 võrreldakse pärisorjuse kaotamist Venemaal ja mujal Euroopas).

V. I. Lenin, **«Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon.** Teosed, 17. kd., lk. 90—98 (lk. 92—93 iseloomustatakse neid majanduslikke ja poliitilisi jõude, mis sundisid tsarismi agraarreformide teostamisele).

V. I. Lenin, **Herzeni mälestuseks.** Teosed, 18. kd., lk. 9—15 (dekabristide ja Herzeni ning vene revolutsioonilise liikumise ajaloo kolme perioodi iseloomustus).

V. I. Lenin, **Suurvenelaste rahvuslikust uhkusest.** Teosed, 21. kd., lk. 82—86 (lk. 83 hinnang Radištševile ja dekabristidele).

V. I. Lenin, **Juniuse brošüürist.** Teosed, 22. kd., lk. 282—295 (lk. 286 iseloomustatakse Napoleon I sõdu).

V. I. Lenin, **Proletariaadi ülesanded meie revolutsioonis.** Teosed, 24. kd., lk. 37—70 (lk. 45 iseloomustatakse tsaarimonarhia sisepoliitikat Nikolai I valitsusajal).

V. I. Lenin, **Rahvusküsimuse kohta peetud kõne 29. aprillil (12. mail).** Teosed, 24. kd., lk. 268—272 (lk. 271 Aleksander I ja Napoleon I välispoliitikast).

PÄRISORJUSE LAGUNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE KUJUNEMINE

A. XVIII SAJ. LÕPP — XIX SAJ. ESIMENE VEERAND

I. PÕLLUMAJANDUSE ARENG. LINNAD JA KAUBANDUS. ADMINISTRATIIVSED REFORMID

116. A. W. Hupel kaubavahetusest Balti ja Vene kubermangude vahel. 1777. a.

A. W. Hupel (1737—1819) oli humanistlikult meelestatud teadlane ja publitsist. Pärast Jena ülikooli lõpetamist tuli ta 1757. a. Riiga ja töötas siis kirikuõpetajana Äksis ning alates 1763. a. Põltsamaal. A. W. Hupel kogus küsimuslehtede laialisaatmise teel andmeid Eesti- ja Liivimaa geograafia, majanduse ja elanikkonna kohta. Saadud materjalide põhjal koostas ta kolm köidet «Topograafilisi teateid Liivi- ja Eestimaa» kohta (1774.—1782. a.).

August Wilhelm Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II kd., Riga 1777, lk. 339—340.

Venemaalt saame me palju hädavajalikke ja mõnusaid kaupu, mis me endale [osalt] välja tellime ja osalt ringisõitvailt venelastelt endi uste ees ostame. Need [kaubad] on head, sest kokkuhoidlik, töökas, vähesega läbi ajav ja sageli paastuv venelane oma napi ülespidamise ja ka veokulude peale vähe arvab, kuna Venemaal hobuseid küllalt on; peale selle makstakse meile toodavate vene kaupade pealt väga väikest tolli. Siia alla käivad igasugused külmutatud, soolatud ja suitsetatud kalad; kaaviar, mida me igal aastal mitusada naela ära sööme; karusnahakaubad; lihtne tubakas meie talupoegade jaoks, mida, nagu räägitakse, välismaa vabrikud väga osavalt parandada oskavad, teda tuuakse meile vaid kuivatatud lehtede näol; humalad; raud lattides ja plaatides; naelad; vask; eeskujulik nõndanimetatud moskva nisujahu; küünlad; küünlarasv; seep, mis palju parem on kui tavaline meie oma; metslinnud; suled; igasugused siidist, linast, villast ja puuvillast riidekangad; sellestsamast tehtud rätikud — moskva siidirätikud on oma ilu, suuruse ja odavuse tõttu paremad itaalia omadest; tapeedid; siidipitsid; voodi-

riided; nahad; hobuseriistad; lukud; peeglid; messingnõud; kivikaubad; ahjud jms.; eriti lina, kanep ja igasugused puud; mitut liiki linane riie ja drell, purjeriie, matid jne., milledest suurem osa jälle laevadega välja viiakse. Neil, kes vastava lepingu põhjal põletatud viina kroonule muretsevad, on vabadus Venemaal vilja üles osta ja tollivabalt sisse vedada; ja mõned alad, eriti Narva ja Tartu, saavad oma puumaterjali Pihkva ja Peipsi järve kaudu hõlpsasti Venemaalt. Sellevastu veame meie sinna väga suure hulga põletatud viina, veidi klaasi, tärklist, aedvilja, võid, sikusarvi, ka hobuseid ja palju nuumatud kariloomi, mida me toome osalt vett, osalt maad mööda ilma suuremate kuludeta. Venemaal, ka Ingerimaal põletatakse juba praegu palju viina ja tehakse palju klaasi: paistab seetõttu, et aja jooksul meie eksport sellest küljest hakkab kahju kandma; vene kaupadest meie aga loobuda ei saa.

117. Väljavõte Katariina II ukaasist tollitariifide kohta, milles on juttu Balti kubermangude ja muu riigi vaheliste tollipiiride kaotamisest. 1782. a. 27. september

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. XXI (1781—1783), Спб. 1830, nr. 15 520.

...2. Selle järel koguda Riia, Tallinna ja Viiburi kubermangudes ja Narva linnas, samuti Valgevene kubermangudes asutatud sadama ja piiri tollivalitsustel maksusid sisseveetavatelt ja väljaveetavatelt kaupadelt mitte teisiti, kui selle üldise tariifi järgi.

3. Niisuguse kõigis kubermangudes ühesuguse tariifi sisseviimisel ei või juba olla vähegi vajalikud kõik sisemised tollivalitsused ja -valved, mis olid ennem seatud nimetatud kolme ja teiste kubermangude vahele, milles maksu võeti Sankt-Peterburgi tariifi järgi, mispärast määrame, et kõik need peab kaotatama ja neid edaspidi ei tule enam pidada.

4. Et Riia, Tallinna, Viiburi ja teistes nimetatud kubermangudes asuvate meie linnade kaupmeeskond ei kasutanud seni neid soodustusi, mis on meie eelkäijate ja meie poolt kõige armulikumalt kingitud teiste meie linnade kaupmeestele nende kauplemise edendamiseks, siis anname meie need täiel määral ka kõigile Riia, Tallinna, Viiburi, Valgevene kubermangude, samuti ka Narva linna kaupmeestele ja kodanikkudele; määrame, et nemad kõik peavad kasutama:

esiteks, vaba sisekaubandust riigi seaduste järgi, mis juba iseenesest järeldub kõikide tollivalvete ja -valitsuste kaotamisest, mis olid äärmiseks kitsenduseks rahvale ja kuni selle ajani takistasid nende ja teiste kubermangude vahelist hõlpsat ühendust,

teiseks, maksude tasumist igasuguste käibivate Vene rahadega või bankoassignaatidega, ükskõik missuguses Vene linnas nad

Ukrainast Peterburi aetav härjakari. *Gravüür XVIII sajandi lõpust, Eesti ala mõisate üheks sissetulekuallikaks oli juba XVIII saj. lõpust alates Ukrainast kohaleaetud härgade nuumamine, kes pärast müüdi Peterburi.*

ka oleksid, välja arvatud ainult Riia, kus peaaegu ei kasutata muud raha kui jefimkad[1],

kolmandaks, meremaksu-reglemendis ette nähtud ja selles ukaasis alamal selgitatud soodustust maksude alal, kui nad saadavad, olgu missugusest meie impeeriumi sadamast võõrale maale kaupu oma isiklikkudel laevadel oma arvel ja seadusliku arvu madrustega,

neljandaks, samas määratud maksusoodustust, kui nad hakkavad ülalkirjeldatud viisil vedama oma laevadel võõrastelt maadelt välismaa kaupu mingisugustesse Vene sadamatesse.

[1] *Jefimka ehk Joachimstaler — suur böömi hõbemünt, mis sisaldas 26,39 g hõbedat.*

118. Väljavõte Katariina II ukaasist, millega Balti kubermangudes kehtestati pearahamaks. 1783. a. 3. mai

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. XXI (1781—1783), Спб. 1830, пг. 15 724.

... IV. Pärast maksude sellist ühtlustamist kolmes Väike-Vene, endistes Slobodaa-Ukraina ja mõlemas Valgevene kubermangus arvame meie heaks nõus olla sama korraga ka Riia, Tallinna ja Viiburi kubermangudes, määrates:

1. Seniajani adramaadelt, mantaleilt, gemantidelt[1] ja teistelt sellesarnaste nimetustega [maksustusühikutelt võetud] maksude asemel koguda kroonualluvusega ja mõisatalupoegadelt, igalt meessoost hingelt 70 kopikat aastas.

2. Kaupmeestel maksta südametunnistuse järgi nende poolt üles antud kapitalilt üks [rubla] 100 pealt, mis on määratud meie ukaasiga 1775. a. 17. märtsist.

3. Kodanikkudelt koguda igalt meessoost hingelt 1 rubla ja 20 kopikat aastas.

4. Ülalkirjeldatud hingedemaksudelt võtta lisamaksu igalt rublalt 2 kopikat.

5. Kuna neid makse nõutakse kodanikkudelt ja kroonu- ja mõisatalupoegadelt ainuüksi riigi huvides hingede arvu järgi, et üldine arvestus oleks hõlpsam[2], siis lubatakse esimestel nende magistraatide järelevalve all vastavalt nende jõukusele; aadlil aga üldiselt või igal mõisnikul eraldi adramaade [järgi] või teistel alustel; samal viisil ka kroonutalupoegadel ökonoomia departemangu järelevalve all jagada maksu. Valitsusel [tuleb] aga järele valvata ainult niivõrd, et need tulud laekuksid ilma puudujäägita riigikassasse, kitsendamata aadlit, kodanikkonda ja teisi nende poolt heaksarvatud hõlpsamate ja võrdsemate nende maksude maksmise vahendite kasutamisel.

6. Meie riigikassasse laekuvad tulud kroonuküladelt jäävad kuni meie tulevase korralduseni endisele alusele.

7. Kuigi neis kubermangudes elavatele talupoegadele pandud proviant ja furaaž tuleb koguda neile peale pandud maksude hulgas; aga et proviandi ja furaaži hind, mis on määratud ammustel aegadel, on väga madal võrreldes praegusega, sellepärast kirjutada nende kubermangude ülemustele ette esitada meie senatile oma arvamus, missuguse määrani seda hinda võib elanikkude kasuks ja kergenduseks tõsta.

[1] *Tõenäoliselt moonutatud saksakeelsed sõnad — Manntheil (meesosa), Gemeinde (kogukond).*

[2] «Как сии подати с мещан и крестьян казённого ведомства и помещичьих полагаются по числу душ единственно для удобности в общем Государственном счете...» *(toimetaja sõrendus). Seda lauset tõlgendasid talupojad nii, et seaduse väljaandmisest peale hakkavad nad maksu maksma ainult riigile.*

119. Katariina II ukaasid Eestimaa ja Liivimaa asehaldurkondade[1] moodustamisest. 1783. a. 3. juuli

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. XXI (1781—1783), Спб. 1830, nr. 15 774 ja 15 775.

Kõige armulisemalt määrame: meie kindralile, Riia ja Tallinna kindralkubernerile krahv Browne'ile — viia käesoleval aastal täide

[1] *Eesti- ja Liivimaa kubernere (või kindralkubernere) ja kubermange nimetatakse XVII—XVIII saj. dokumentides sageli asehaldureiks ja asehaldurkondadeks.*

meie 7. novembril 1775. a. välja antud kubermangude valitsemise seadus Tallinna kubermangu osas, selle asehaldurkonna moodustamisega viiest ringkonnast või maakonnast, mille määramine ja nimetamine pannakse kindralkubernerile; määrates, et Paldiski sadam tema kasuliku asukoha tõttu ehitatakse linnaks, temale maakonna juurdearvamisega. Edasi, mis puutub selle asehaldurkonna piiridesse [temaga] kokkupuutuvate [kubermangudega], selle üle [tuleb] otsustada meie nimetatud kindralkuberneril koos teiste kubermangude ülematega, ja nii sellest kui ka hingede arvust, millest see kubermang ja iga tema maakond moodustatakse, tuleb tal saata aruanne meie senatile.

Kõige armulisemalt määrame: meie kindralile, Riia ja Tallinna kindralkubernerile krahv Browne'ile — viia sel aastal täide meie 7. novembril 1775. aastal välja antud kubermangude valitsemise seadus Riia kubermangu osas, selle asehaldurkonna moodustamisega 9 ringkonnast või maakonnast, nimelt Riia, Võnnu, Valga, Volmari, Pärnu, Viljandi, Tartu [maakondadest], ühest kindralkuberneri äranägemisel määratavast [maakonnast][2] ja Saaremaast. Selle kubermangu täpsete piiride määramise paneme meie nimetatud kindralkubernerile kokkuleppe teel külgepuutuvate kubermangude ülematega, mille kohta, nõnda kui ka hingede arvu kohta, kellest iga maakond moodustatakse, peab tema saatma aruande meie senatile.

[2] *Hilisem Võru maakond.*

120. W. C. Friebe põllumajandusest ja kaubandusest Liivimaal XVIII saj. lõpul

W. C. Friebe (1762—1811) töötas pärast õpinguid Göttingeni ülikoolis, aastail 1784—1801 Liivimaal kodukooliõpetajana ning 1801—1810 oli Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Seltsi sekretär. Mitmekülgsete huvidega inimesena avaldas Friebe palju artikleid ja raamatuid ajaloo, hariduse, geograafia, majanduse ja muudes küsimustes.

Wilhelm Christian Friebe, Physisch-ökonomisch- und Statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga 1794, lk. 174—184.

Liivimaa kubermang

Kui arvata igale tiinule igas viljaliigis keskmiselt $1^1/_2$ setverti seemet, siis teeb see 1 248 000 setverti. Kui arvata edasi igalt viljaliigilt keskmiselt 5 seemet peale külvi, mis isegi keskmiste aastate kohta ei ole liiga kõrge ega liiga madal, siis oleks puhas saak 1 248 000 setverdilt külvilt $\times$ 5 = 6 240 000 setverti teravilja[1].

[1] *Friebe on nii kogusaagi kui ka kogutarviduse ilmselt hinnanud liiga kõrgeks. Tema poolt tarviduse kohta toodud andmeid saab kasutada eeskätt üksikute tarviduseliikide osatähtsuse omavahel võrdlemiseks.*

§ 114. Et see viljasaagi summa on kõige tõenäolisem, võib olla veel väikegi, võib järeldada vajadustest, mis sellest tuleb rahuldada; edasi sellest, mis on vaja viinaks, õlleks, loomasöödaks, maksudeks ja sellesarnaseks.

Selle järgi oleks iga viljaliigi tarvitus aastas, arvates kõik üheks ümber, umbes seesugune:

600 000 inimest vajavad, arvates iga inimese peale keskmiselt 5 vakka, kokku	1 000 000	setverti
Kogu seeme	1 248 000	„
Viinaks ja õlleks	2 800 000	„
Maksudeks kroonule, mõisale, pastoritele jt. .	200 000	„
Sööt loomadele ja teised talupoegade vajadused	1 000 000	„
Müük linnadesse ja praegune Liivimaa vilja väljavedu	400 000	„
	6 648 000	setverti

Juba see madalalt arvatud tarvitus hädapärasteks majanduslikeks vajadusteks tõendab, et Liivimaa peab kasvatama rohkem vilja kui harilikult arvatakse. Kui võtta nüüd see enam kui tõenäoline suurem põlispõldude suurus, nimelt 10 000 ruutversta ja 3000 ruutversta alemaid, millest mõlemast ikka kaks kolmandikku täis külvatakse, nii siis kokku umbes 8666 ruutversta või 801 264 tiinu, ja arvata külv sellele eelmise arvutuse järgi ning ka saak samal viisil, siis oleks viimase summa 6 759 480 setverti teravilja.

Et kõik [kulutused] kaetakse viljaga ja siinne talupoeg käib sellega sügisel liiga pillavalt ümber, ja kuna tema saaki ei ole ka võimalik arvele võtta, siis tuleb seda saagiarvu pidada kõige tõenäolisemaks.

§ 115. Nii suur kui see saak võibki näida välismaalastele, ei jää ometigi väiksematel mõisapidajatel üldiselt palju järele, eriti kui peale ülalloetletud vajaduste tuleb rahuldada veel mõned teised, luksustarbed. Sellevastu see, kellel on suur mõis või mitu, see võib loomulikult teha suuremaid kulutusi kui vähem rikas. Üldiselt võttes on Liivimaa aadel jõukas; leidub vähe või ei leidu üldse nii vaeseid kui teistel maadel, aga samuti [vähe] on võib-olla ka miljonäre, kes selle [varanduse] on [saavutanud] ainult ise endi tegevusega oma mõisates. Sest ainult tegelikkude sissetulekute mõõdu järgi saab arvutada kinnisvara väärtust, mitte adramaade arvu järgi. Ometi on ka esimene suhteline, sest mõisad, mis suurema aktiivsuse juures annavad 100 000 rubla sissetulekut (need mõisad võivad sisaldada kas oma või võõrast varandust, see on ükskõik), just needsamad mõisad võivad vähem aktiivse tegevuse juures anda ainult poole ülalmärgitud summast.

Pealegi võib maamõisate väärtust hinnata osalt isikliku pidamise sissetulekute järgi, osalt aga ka rendihindade järgi. Selle järgi on mõisate hind ühe aastasaja jooksul 3 kuni 4 korda tõusnud. Ja see pidigi sündima, sest suurema töökuse läbi suurenesid sisse-

tulekud. Selleks aitab kõige enam kaasa umbes 50 aasta eest alanud, ikka rikkalikumalt voolav viinapõletamise [sissetuleku-] allikas.

Mõisatel lasuvad maksud on väga mõnusas kooskõlas sissetulekutega ja ei moodusta kindlasti mitte kunagi, isegi mitte sõjaaegadel, 50 protsenti — seda on katsutud näidata ka arvestustega*. Üldiselt on maksud siin palju madalamad kui ühelgi teisel maal niisuguste sissetulekute juures.

Viinapõletamine

§ 116. Kui mõisa tulu (vastavalt arvestusele) oleks isegi heal aastal ainult 240 rubla adramaalt, mis saadakse viljast ja teatud andamitest, mis talupojad peavad vakuraamatu järgi maksma, siis ei võiks neist sissetulekutest, eriti kui maksud oleksid 50 protsenti, kuidagi jätkuda selleks, et mõisaomanikku seisusekohaselt ülal pidada. Ta peaks otsima pääseteed teistes abinõudes, et suurendada oma sissetulekuid nii palju kui võimalik.

Ja kas ei ole püüe saada oma produktidest kõige suuremat kasu hästikorraldatud majapidamise esimene reegel? Et viin annab suurema kasu kui toorteravilja müük on silmanähtav, eriti kuna selle hind on mõne aasta jooksul tõusnud palju kõrgemale kui oli muidu. Nimelt need, kes on teinud viina varumise podräädid (lepingud) kõrge kroonuga, saavad nüüd 140 kuni 150 kopikat pange ($9^1/_4$ riia toobi) eest, kuna veel 10 aasta eest saadi selle mõõdu eest 80 kuni 90 kopikat. Selle järgi maksetakse vaadi eest, mis Riias mahutab $12^2/_3$ pange või ämbrit, nüüd kroonu poolt umbes 18 rubla, kuna sellesama eest Riias makstakse ainult $6^1/_2$ kuni 7 Albertus-taalrit[2]. Kui nüüd arvestada Albertus-taaler võrdseks 2 rublale bankoassignaatidele, on see ikkagi ainult 13 kuni 14 rubla; järelikult on neil, kes varuvad viina kroonule 4 kuni 5 rubla kasu sees.

§ 117. Ühe 12-pangelise vaadi viina jaoks on vaja vähemasti 2 setverti või 6 riia vakka teravilja, mille hulgas on ka odralinnased ja kaer. (Paljud aga, kes viinapõletamist õieti ei oska, peavad selleks tihti tarvitama 3 setverti.) Selle vilja hind on keskmiste hindade juures umbes 9 rubla. Saadud viina eest makstakse aga sellevastu 15 kuni 18 rubla, järelikult oleks kasu selle viljahulga pealt, mis on vajalik ühe vaadi jaoks, 6 kuni 9 rubla.

Siia juurde peab aga peamiste kõrvalkuludena arvestama ka kallid katlad ja puud. Viimast ei arvesta küll need mõisnikud, kellel on suur mets — nad vaatavad sellele kui samasugusele [mitte

---

* *Niisuguse arvestuse, mille üks aadlik liivimaalane 1790. a. ühel kreisipäeval oma kaaslastele esitas, võiksin ma ette tuua, kui see lugejaid huvitaks. Mis puutub kindlaksmääratud maksudesse kroonule, posti ülalpidamiseks ja muuks sellesarnaseks, siis juhin ma lugeja «Topographische Nachrichten'ite» [vt. nr. 116] juurde [Friebe märkus].*

[2] *Vt. nr. 88, märkus 3.*

midagi maksvale] vahendile nagu ale või kütise [tegemise puhul]. Need mõisad aga, kellel endal on puudus puudest, peavad selle artikli täpselt arvesse võtma.

Siiski jääb viinapõletamine ka viimastele, kes puid ostavad, kõige kasulikumaks vilja turustamise viisiks. Ja kui otsitakse enam abi turbalt (mille kasu ma tagapool näitan), siis oleks ka siin kasu samasugune. Muide, viinapõletamine väärib, et praegune inimpõlv vaataks seda kui asja, mille kohta tuleb tulemuste ja arvestuste vastastikku võrdlemise ja kaalumise põhjal täpselt kindlaks teha mõlemad — kahju ja kasu.

§ 118. Nii kasulik kui viinapõletamine eelmise lõigu järele väliselt on mõisaomanikule, samavõrra rõhuvaks muutub ta enamasti talupoegadele. See raskus tekib lõpmatult palju suuremast hulgast puudest, mida nüüd selle jaoks sagedasti kahe kuni kolme miili kauguselt tuleb kohale vedada, mida aga ei olnud vaja sel ajal, kui viina veel vähe põletati või üldse mitte ei põletatud. Sellevastu ei veeta nüüd küll vilja, aga puude juurdevedu, viinavedu ja sagedasti ka veel vilja juurdevedu, kui oma viljast ei jätku, teevad enam kui kahekordseks voorid, mis oleks vaja toorvilja veoks. Ma ei hakka seda arvutustega selgitama, igaüks, kes aga teab, kui palju puid on vaja ühe vaadi peale, võib kergesti välja arvutada vooride hulga ja sellest tuleva miilide arvu.

§ 119. Veel üks koorem, mis viinapõletamisega langeb talupoegadele, on see, et paljud mõisaomanikud teevad vähe vahet viinapõletamise (mis ometigi rajaneb keemilistel põhjalustel) ja [näiteks] sõnnikuveo vahel. Võetakse üks talupoeg teise järel nagu harilikule teole; mõistku ta viinapõletamist või mitte, ükskõik — ta peab kindla hulga viina andma. Kui natuke puudub, peab ta selle asendama ja sagedasti peetakse talle veel kantsikuga loenguid keemia kohta. Inimkonna auks peab aga ütlema, et niisugune talitusviis nüüd harva esineb ja seda ei kasutata kunagi mõisaomaniku poolt, kellel on suur viinaköök. Neil on õppinud ja kindlad viinapruulid, kes peavad kõige eest vastutama. Kui esimene talitusviis oleks nüüd veel üldine (mida ta aga ei ole), siis peaks see, kes tahaks olla tundeline, mõtlema iga klaasi viina juures talupoegade pisaratele ja mõtlema just sama, milles Raynal[3] tahab meid veenda suhkru kohta, et iga suhkrupea küljes olevat mõned neegrihinged!

§ 120. Umbkaudu peaks viina hulk, mis selles asehaldurkonnas praegu põletatakse, ulatuma 400 000 vaadini või 4 800 000 pangeni[4]. Pool sellest kasutatakse siinsetes kõrtsides ja oma tarvituseks; teine pool viiakse suuremalt osalt Venemaale ja ka Valgevenesse, eriti Polotski asehaldurkonda (kus juudid ajavad sellega kõige suuremat äri).

---

[3] *G. Raynal (1713—1796), prantsuse ajaloolane ja filosoof, peateos «Mõlemas Indias asuvate Euroopa asutuste ja kaubanduse filosoofiline ja poliitiline ajalugu».*

[4] *Ka selles küsimuses on Friebe absoluutarvud ilmselt liiga suured.*

121. Väljavõte Eestimaa kubermangu maamõõtja S. S. Dobermani poolt XIX saj. algul koostatud Tallinna kirjeldusest

S. S. Doberman töötas alates 1768. a. Eestimaa kubermangus maamõõtjana, algul ülem-maakohtu, seejärel alates 1783. a. kubermanguvalitsuse juures. Tõenäoliselt XIX sajandi esimestel aastatel koostas ta Eestimaa kubermangu üksikasjalise topograafilise kirjelduse. 1858. a. avastati see käsikiri kollektsionääri Ed. Iverseni poolt ühes vanakraamipoes.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi Arhiiv, f. 70 (Iverseni kollektsioon), nim. 1, s.-ü. 2.

Avalikud linnamajad, k i v i s t:

1) Raekoda, 2) Suurgildi maja ehk maja kaupmeeskonna kooskäimiseks, 3) Mustpeade maja ehk maja vallaliste kaupmeeste ja sellide kooskäimiseks, 4) Väikegildi maja ehk Püha Kanuti[1] gildi maja tsunftisellide või käsitööliste kooskäimiseks, 5) linna arsenal, 6) linna kaalumaja, 7) linna gümnaasium koos sinna juurde kuuluvate professorite ja õpetajate majadega ning ühe majaga, kus vanast ajast peale asub privilegeeritud eratrükikoda, mis kannab nime — linna ja gümnaasiumi trükikoda, 8) noorte tütarlaste kool, 9) eriline pritsimaja, 10) linna leivavilja magasin, 11) kaks arestimaja, 12) üks vangimaja, 13) linna vaestemaja, 14) vesiveski Harju-värava juures, 15) vesiveski Karja-värava juures, 16) vesiveski Viru-värava juures[2], 17) Jaani vesiveski[3], 18) vesiveski, mida kutsutakse ülemiseks[4], 19) vesiveski haamriga, 20) linna püssirohukelder, 21) kolm sõjaväekasarmut. 22) maja sadamas tolli peal käijate jaoks, 23) mitmesugused majad kirikute juures olevate vaimulike ja ülejäänud kirikuteenrite jaoks ja p u u h o o n e t e s t: 24) kaks sõjaväekasarmut.

Kivist eraelumaju on linnas 426 tükki.

T o o m p e a p i i r k o n n a s ja t a e e s l i n n a s on:

a) kirikuid: 1) luteri Toom- ehk Rüütelkonnakirik, kivist, 33 vene sülda kõrge torniga, 2) Toompea hospitali-kirik koos puust vaestemajaga.
b) k r o o n u h o o n e d k i v i s t:
1) loss, 2) komandandimaja, 3) endine komandandikantselei, 4) arsenal.
c) a v a l i k u d h o o n e d:

---

[1] *1100. a. kuulutati Taani riigi kaitsepühakuks aastail 1080—1086 valitsenud Taani kuningas Knut IV.*

[2] *Nimetatud vesiveskid töötasid Ülemiste järvest voolava ja sisemise linnamüüri ümber kulgevas vallikraavis voolava vee jõul. Nende asukohad on märgitud Eesti NSV ajaloo I köites (Tallinn 1955), lk. 466 ja 477 vahel toodud kaardil.*

[3] *Jaaniveski asus praeguse Tallinna paberivabriku (end. Johansoni) kohal.*

[4] *Asus eelmise veski kõrval, hiljem nimetati Nahaveskiks.*

kivihoonetest 1) Eestimaa Rüütelkonna kooskäimise maja, 2) aadlik Toom- või rüütelkonnakool hoonetega õpetajate ja õpilaste korteriks, 3) Toomgildi maja, 4) mitmesugused majad vaimulikkude ja kirikuteenrite jaoks, ja puuhoonetest 5) Toompea vaeslastemaja, 6) Toompea vaeslastekool ja 7) kaks soldatite kasarmut.
d) eraelumaju on 179, milledest kõik, mis asuvad Toompea mäel, on kivist.

Tallinna elanikud on mitmest seisusest. Nende arv on 3801 mees-, 3940 naishinge, kokku 7741 hinge. Nendest on 255 kaupmehed, kelle 1800. aasta peale ülesantud kapital oli 930 469 rubla suur, ja 422 [täieõiguslikku] linnakodanikku. Kaupmeeste tegevus seisab kauplemises, osalt suurel, osalt väikesel viisil, niihästi kõigi lubatud väliskaupadega kuni soola ja heeringani, mida nad saavad merdpidi enamasti Lüübeki kaudu, kui ka [kauplemises] teravilja ja viinaga välismaale ja teiste vene produktidega, manufaktuur- ja vabrikusaadustega. Linnakodanike töö seisab mitmesuguste kunstide ja käsitöödega tegelemises, millest osa on tsunftiametid, osa mitte. Esimesest liigist on: 1) kulla- ja hõbesepad, 2) saia- ja leivapagarid, 3) kingsepad, 4) rätsepad, 5) raamatuköitjad, 6) maalrid, 7) nööbitegijad, 8) lukussepad, 9) hobuserautajad ja relvasepad, 10) tõlla- ja ratassepad, 11) karusnahaparkalid, 12) pottsepad, 13) kübarategijad, 14) parukategijad, 15) vasksepad, 16) sadulsepad, 17) lihunikud, 18) korduaan-parkalid, 19) vöötegijad, 20) treialid, 21) tislerid, 22) klaasissepad, 23) köösnerid, 24) kangrud, 25) kindategijad, 26) juhtnahaparkalid.

Kutsed, millel siin ei ole tsunfte, on: 1) kellassepad, 2) möldrid, 3) tinavalajad, 4) plekksepad, 5) messingi-tagujad, 6) magussaia- ja koogipagarid, 7) tündersepad, 8) nõelategijad, 9) paelategijad, 10) köiepunujad, 11) kellavalajad. Peale selle on seal veel lihtsad ametid, mida peavad kodanikuseisusest madalamad inimesed või nõndanimetatud vabainimesed. Siia kuuluvad: 1) voorimehed, 2) kaalukoja mehed, 3) lina- ja tubakapraakijad, 4) müürissepad, 5) puusepad, 6) kiviraiujad, 7) karusnahalõikajad, 8) mündrikud ja [lahti]pakkijad, 9) kalapraakijad ja 10) töömehed[5].

Igal aastal peetakse siin aastalaat 20. juunist kuni 1. juulini, mille ülesandeks on aga ainult tüki- ja ainekaupade müük linna ja Eestimaa kubermangu elanikkudele.

Linna juures olevad vabrikud on: 1) üks tellisevabrik ja 2) üks vasevalukoda ühes sepikojaga, mõlemad linnale kuuluvad; 3) üks eratellisevabrik, 4) üks eranahavabrik, 5) üks era sitsi- ja kattuni trükkimise vabrik, 6) neli eralubjaahju ja 7) üks era rasvaküünla valmistuskoda.

---

[5] *Neid kõige raskemaid ja halvalt tasutavaid ameteid pidasid linnakodaniku (bürgeri) õigusi mitte omavad, eeslinnades elavad eestlastest linlased.*

Linn on küllaldaselt hea veega varustatud veejuhtme läbi kaks versta eemal olevast, Kurna ja Mõigu mõisaga ühisest, Järvekülaks nimetatud järvest[6], millest veel teine veejuhe viib laevadele vajaliku mageda vee Tallinna sadamasse.

[6] *Ülemiste järv.*

122. Teateid Tartu linna kohta XIX saj. alguses. O. Huhni kollektsioonist

XVIII—XIX saj. vahetusel hakkas Riia arst O. Huhn (1764—1832) koguma andmeid «Topograafilis-statistiliste teadete» koostamiseks. Tema materjale ja käsikirju säilitatakse Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis.

Tartu linn 1802. a.

Maju ja eramaju on Tartu linnas:

	Kivist	Puust
a) kivimaju, mis kuuluvad osalt aadlile, osalt kaupmeestele ja kodanikkudele ja mille hulka on arvatud ka avalikud ja linnale kuuluvad hooned, nagu uus raekoda, staabihoone, kivikasarmud, kivist preestrimaja ja tütarlastekool... on kõigis kolmes linnajaos kokku arvatult	81	—
Puumaju, mis samuti kuuluvad aadlikele ja kodanikest linnaelanikkudele, on, kaasa arvatud avalikud ehitused ja need, mis kuuluvad linnale — koolimaja, kooli rektori ja esimese ja teise klassi õpetajate elamu, 3 vaestemaja, samuti ka ordonantsihooneks nimetatud elamu, maksuvabades linnaosades —	—	301
Üsna väikesi puumaju, mis kuuluvad osalt eesti, osalt vene tööinimestele eeslinnades, on kokku	—	195
ja kroonule kuuluvad ehitused koosnevad kivist ja puust ehitustest...	7	2

Ehitusplatse, millele veel võib elumaju ehitada, on kokku 31, need asuvad enamasti esimeses linnajaos või pärislinnas, kuhu kinnitatud plaani järgi võib püstitada ainult kiviehitusi.

Eeslinnades leidub mitmeid aiaplatse, millele veel võib ehitada puust elumaju.

Kaubandus

... Kaubandus on Tartus nüüdsel ajal üldse vähene ja enamikus talurahvakaubandus. Kaupmehi, kes kauplevad küünrakraamiga, see on kalevi, siidriide ja sellesarnasega, on ainult mõned; enamik kaupmehi tegeleb talurahvakaubandusega.

Produktid, mida maa kaubaks toodab, on lina, kanep, vaha, või jne., aga viimane ainult vähesel hulgal. Need produktid saadetakse osalt Pärnu, osalt Tallinna. Pihkva ja Narva linnadest tulevad üle Peipsi järve Emajõge mööda siia väikesed sõidukid, mida nimetatakse lotjadeks ja toovad ühed küttepuid, teised palke ja laudu; ka lehttubakat, rauda, lina, kanepit, soola, telliskive jne., milledest osa saadetakse vankritel edasi Pärnu. Kogu-kaubandus, mis siin praegu läbi käib, võib olla umbes 5 kuni 6 sada tuhat rubla.

Tartu linnas ei ole praegu ei vabrikuid ega ka manufaktuure. Ümbruskonnas ei leidu ei maapõuevarasid ega taimi, mida elanikud võiksid kasuga ümber töötada. Lina- ja villaketrus käib aadlil nende mõisates; nad lasevad valmistada ja linnas müüa linast riiet ja teisi kootud esemeid. Mõned parkalid ostavad tooreid nahku ja lambanahku, mida nad töötlevad ja Peterburgi või Tallinnasse edasi müüvad. Ka on üks kaupmees siin ühes majas sisse seadnud peegliklaaside katmise elavhõbedaga; neid klaase valmistab ta oma Võisiku mõisa maale ehitatud klaasitöökojas. Peale eelmärgitud tööde ei valmistata linnas midagi hulgaliselt. Selle [tööstuse] läbikäik on väike ja ainult mõni tuhat rubla.

Siinsete tsunftikäsitöömeistrite arv on järgmine: kellasseppi 6, rätsepaid 17, kingseppi 23, tislereid 10, sadulseppi 5, pagareid 9, müürseppi 5, lukusseppi 4, seppi 6, püssiseppi 3, klaasisseppi 4, lihunikke 9, maalreid 4, köösnereid 4, parukategijaid 4, plekkseppi 4, vöötegijaid 1, tõllasseppi 5, valgeparkaleid 5, parkaleid 4, kübarategijaid 6, treialeid 4, pottseppi 4, vaksseppi 4, nööbitegijaid 2, raamatuköitjaid 3, puuseppi 2, kindategijaid 2, toolitegijaid 3, linakangruid 1, tinavalajaid 1, tünderseppi 2, nõelategijaid 1, värvaleid 1, kokkasid 1, instrumentidetegijaid 1, korstnapühkijaid 1. Kokku niisiis 176 meistrit.

Siinsete käsitöömeistrite tööd levivad enamasti ainult selle linna alal. Naabruses asuval aadlil on ta mõisates oma käsitöölised, keda nad lasevad õppida suurtes linnades, nii et meistritele linnades antakse teha ainult seda, mida oma inimesed ei ole võimelised tegema. Muide, käsitöömeistreid kaitstakse rae ja selleks seatud tsunftikohtute poolt nii hästi kui võimalik iga sissetungi vastu nende tööalasse ja hoitakse nende õigusi...

Vaesed ja nende vaesuse põhjus

Igas seisuses on siin vaeseid. Nende vaesuse põhjus on mitmesugune. Kaupmehed kannatavad [võõraste inimeste] sissetungi tõttu kaubanduse alale. Võõrad kaupmehed sõidavad maal ringi, vahetavad ja müüvad [oma kaupu] maasaaduste vastu, mida nad viivad teistesse Vene linnadesse, tekitades nõnda siin kallinemist.

Käsitööline kannatab tihti tööpuudust, kuna maal on palju nõndanimetatud tsunftijäneseid ja enamik aadlikke peab oma käsi-

töölisi, keda nad lasevad teha töid isegi linna jaoks. Selletõttu tarvitab ta[1] praegustel aegadel ära oma vara ja satub puudusesse.

Tööinimesed ei saa samuti mitte midagi muretseda, kuna igapäevased tarbeained on mõned aastad olnud kallis hinnas ja on osalt veelgi.

Korteri- või toaüür

on esimeses linnajaos kõrgem kui teistes [linnajagudes] ja eeslinnades. Kahe kuni kolme toa eest kivimajas makstakse 100 kuni 200 rubla [aastas]. Puumajades eeslinnas umbes pool sellest. Linnast kaugemal veel vähem. Tuleb meeles pidada, et maksus ei ole arvestatud küttepuid. Tarbeainete taksid määratakse tsunfti- ja kaubanduskohtu poolt maa hindade järele igaks kuuks kindlaks, lüüakse avalikult üles ja pannakse ajalehtedesse.

Tööliste päevatasu arvatakse enamasti päeva pikkuse järele. Müürissepa käealune jne. saavad suvepäevadelt 40 kuni 45 kop.; kevadel ja sügisel 30 kuni 35 kop. ja talvel 25 kuni 30 kop.

Võõrastemaju, kus reisijad inimesed võivad saada vajalikke mugavusi, ka sööki, voodit ja üldse kõike vajalikku, on Tartus keeravad; kokku on niisiis olemas 60. Nende kõrtside või joomapoode, kus müüakse ainult õlut ja viina, on linnas ja mõlemas eeslinnas 58, peale selle 2 sissesõiduhoovi, kuhu vene voorimehed sisse keeravad; kokku on niisiis olemas 60. Nende kõrtside või joomapoodide pidamise määras omaaegne kindralkuberner krahv Browne 1781. [a.] tuluallikaks vaestele kodanikkudele ja teistele isikutele, kes ilma oma süüta on alla käinud. See määrus kinnitati ka riigi valitseva senati poolt.

Kaubandus võiks minna tõusuteed (1), kui veetee seataks jälle korda nõnda, nagu see olevat olnud vanematel aegadel, nii et kaubad, mis tulevad lotjadeks nimetatud sõiduriistadel Pihkvast, Narvast ja teistest Vene linnadest üle Peipsi järve siinsele Emajõele, saaks viia läbi Võrtsjärve Pärnusse; (2) kui paljud maal ümberrändavad kaupmehed ja kasuahned üles- ja eestostjad ära aetakse ja käsitööliste või tööonduse huvides pannakse tõepoolest piir tsunftijänestele, keda on peaaegu igal pool.

Tartu laat

Siin peetakse aastas vana traditsiooni järgi 4 laata, nimelt üks niinimetatud saksa- ja 3 talupojalaata. Esimene neist algab iga aasta 7. jaanuaril ja kestab 3 tervet nädalat, viimased on aga määratud iga aasta 29. juunile ja 8. ja 29. septembrile, ning igaüks neist kestab 3 päeva. Saksa-laadale võõraste ja siinsete kaupmeeste, juutide jne. poolt müügile toodavad kaubaartiklid on vene ja saksa küünrakaubad, raud, messing, teras, klaas, nahk, karusnahad ja vürtsikaubad, kompvekitooted jne., mille väärtus on umbes

[1] *S. t. käsitööline.*

1 miljon rubla bankoassignaatides; sellest müüakse ära keskmiselt umbes 300 000 rubla eest. Talupojalaatadele tuuakse mitmesugust teravilja, võid, mett ja teisi maasaadusi, hobuseid, sarv- ja teisi tapaloomi; kõigi 3 laada kohta kokku umbes 75 000 rubla bankoassignaatide eest. Kuigi näib, et saksalaat teeb kahju siinsele kaupmeesteseisusele, kuna võõras kaupmees müüb sageli oma kaubad, selleks et neid kohe puhta raha vastu vahetada, odavamini, kui võib siinne kaupmees, kes ostab oma kaubad alles 3-nda või 4-nda käest... on siiski teiselt poolt kasu, mida kogu siinne elanikkond saab, niihästi kõigi elutarvete odavama ostmise läbi kui ka selle läbi, et need laadad (eriti saksalaat) annavad kaupluste omanikkudele võimaluse üürida laadaajaks sissesõitnud kaupmeestele, mõisaomanikkudele maalt ja teistele võõrastele hariliku üürihinna eest välja oma tube ja võimaluse korral ka poode, [küllalt suur]. Peale selle ei tohi jätta arvestamata, et iga kauplemise pärast kohalesõitnud kaupmees maksab, kuigi väikest, platsiraha linna kassa heaks.

123. Dekabrist A. Bestuževi kirjeldus Tallinna linnast

Dekabristide Põhjaühingu liige, 14. detsembri ülestõusust osavõtja A. Bestužev (kirjanikunimega Marlinski) külastas Tallinna 1820. a. detsembris.

А. Марлинский. Поездка в Ревель (1821), Второе полное собрание сочинений А. Марлинского, изд. IV, т. II, Спб. 1847, lk. 31—33.

Kõik Tallinna tänavad on kõverad ja nii kitsad, et voorimehed on kohustatud sõitma kelladega, et hoiduda [teisega] vastamisi sattumast. Jutukas ja uudishimulik keelepeksja võib üle tänava kergesti näha oma naabri toas kõik, lugeda üle ta lauanõud ja isegi panna tähele, kelle vastu külalistest perenaine on sõbralikum. Tänavad keerlevad, põimuvad üksteisest läbi, väljuvad üksteisest, aga mitte ükski ei jätka teist, ükski ei ole iseenda jätkuks. Väljakuid on ainult kaks ja ka need ei ole suured ega korrapärased. Majad on küllalt kõrged, püramiidsete katustega (kaetud värviliseks vaabatud katusekividega), malelaua korras segipaisatud akende ja ustega. Aknad tänavale on nähtavasti raiutud sisse hiljuti, sest sõdivas linnas, mis oli kokku surutud juba selleks, et kaitsemüüride ulatus oleks väiksem, oli rünnaku puhul ohtlik sattuda piirajate raevu kätte, avades neile tee majja. Kaupmehelik arvestamine viis lõpule selle, millele pani aluse sõjaline ettevaatlikkus: eluruumid on kõik õue ümber, aga laod on kaupade laadimise hõlbustamiseks majade esiküljel.

Laternad ripuvad uulitsate keskel nööridel; roheline värv, raudtrellid [aknail] ja must-valged servad kõigi aknaraamide ümber annavad linnale kuidagi sünge välimuse. Sagedasti kohtad otse Tallinna sees väravaid laskeavadega. Räägitakse, nagu oleksid need ehitatud sisevaenu ajal kodanikkude ja garnisoni vahel

Viru tänav Tallinnas XIX sajandi alguses. *Vana akvarell.*

Toompea linnuses, mis oli alati võõraste sõjajõudude käes, kuid see pole õige. Mitte sisevaen, mida ei olnud, vaid rünnakuoht, püstitas väravad. Mitte tundes nüüdseid reduute ja retranšmente, valmistusid piiratud siis võitlema vaenlasega iga sammu pärast linna südames ja sundima [vaenlast] ostma iga sammu verehinnaga.

Alguses, pärast siia sõitu, kui ma nägin tänavatel, lävedel, seintel olevat laiali laotatud kuuseoksi, kohkusin ma tallinlaste surevuse üle, arvates, et siin, nagu meilgi, see on matuse tunnuseks. Ei olnud midagi [sarnast]: kuuseoksi puistatakse siin õhu värskendamiseks ja puhtuseks.

Muist piirdemüüre on nüüd juba otse linnas. Nad on kõik, samuti kui majadki, laotud väljaraiutud plaatidest, lubjakivist, ja sammal kasvab nende pragudes.

Gooti kellatornid, kirikute mustendavad kuplid, tornikesed, mis ripuvad paljudel linnamajadel, väravate arkaadid, kõik see meeldib oma täielikus korrapäratuses; paneb hämmastama oma kummalisusega. Siin väga meeldiv hoone, mida nimetatakse Rootsi turuks. Seal Tallinna raekoda, kus kunagi pidasid istungeid rikkad raehärrad linna esimesest ajastust: mõistsid kohut kodanikkude üle, arutasid võimsa Hansa[1] asju, saatsid Novgorodi kaupu üle mere ja kõlistasid raudkindas [käega] saksa ja vene hõbedat.

[1] *Vt. nr. 59, märkus 4.*

124. Lapimaade süsteem Munalaskme mõisas Eestimaal 1828. a.

Munalaskme mõisa omaniku C. F. Huecki poolt ta enda mõisa majapidamise andmete põhjal koostatud raamat sisaldab väärtuslikke materjale põllumajanduse arengu kohta Eestis XIX saj. esimesel poolel.

Carl Ferdinand von Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval 1845, lk. 42—43.

Senini ei olnud Munalaskme maad kunagi krunditud, ja kuigi terve mõis moodustab ühes tükis oleva ala ja seal elasid ka mitmed üksiktalunikud, ei olnud ei mõisal ega ühelgi talupojal täiesti kruntis maid. Mõisa ja talumaade endisest tükeldusest annab parima pildi olemasolev mõisa kaart aastast 1828. Mõisal oli peale põllu oma lähedal 5 poolikut majandustiinu Letsi juures, 5 p. m.-t. Ohu Aru juures, 4 p. m.-t. Võhmas ja 7 p. m.-t. Seljamaal; viimased olid mõisast enam kui 3 versta kaugel ja sellepärast vaadati neile kui karjamõisale. Eestimaal on mõisaid, mille põllud on jaotatud nöörimaadena talumaade vahele. Heinamaad Jaaniku aru juures kuulusid poolenisti vabadikkudele, samuti mõisa lähedal oja vasakul kaldal olevad (Saarukse, Pallimaa); samal ajal kasutas mõis heinamaid kõrtsi juures, Kõrve juures, Laanes, Kokasoos ja 8 versta kaugusel, võõrastes piirides asuvat heinamaad! Mets aga ei olnud mitte ainult ühine karjamaa, vaid selles olid veel aiaga piiratud heinamaad, põllud, isegi üksikud talu- ja vabadikukohad. Veel enam tükeldatud olid talupoegade, eriti külades elavate talupoegade maad. Toa talu peremehel (kaardil nr. 15), kui veerandadrikul[1] oli 12 p. m.-t. põllumaad 42-es nöörimaa tükis, mis olid tihti ainult mõned süllad laiad aga seda pikemad ja teiste talude maadega üksteisest lahutatud, 35 p. m.-t. heinamaad 6-es üksteisest eraldatud tükis ja peale selle veel 3 koplit ja väikest aeda, kokku 51 tükki, kusjuures karjamaa metsas ei olnud talle veel üldse eraldi juurde mõõdetud, vaid seda kasutati mõisa ja talude poolt ühiselt. Endisel ajal, kust pärineb ka praegune maajaotus, mille reeglipärasus näitab, et see on teostatud maamõõtja poolt, olid ka

[1] *Veerand adramaa suurust talukohta rentiv taluperemees.*

mets ja karjamaa mõõdetud talude juurde. Veel nüüd hüüti mõningaid metsi talude järele, millele nad olid kuulunud ja nende olukord tõendab, et talupojad oskasid vähemalt oma metsa väga hästi hoida. Alles, kui maa ja nimelt mets muutus mõisa omaks, kadus talupoegade armastus metsa vastu ja nad hävitasid seda liiga suure kasutamisega. Igal aastal taluperemeeste arvel oma arvu poolest kasvavate maaga ja maata vabadikkude ja saunikute loomad sõid aga karjamaa nii paljaks, et tihti ei olnud talu loomadel lähedal küllaldast karjatamise võimalust. 1829. a. oli, nagu ülal öeldud, 22 vabadikku, kellel olid oma majad ja 29 saunikut[2], kelle käes oli kokku $^{1}/_{10}$ mõisa kultiveeritud maast, kuna kõigil peremeestel kokku oli ainult $^{3}/_{10}$. Loomi oli neil suhteliselt veel enam, kuna neil oli nende väikese teokohustuse juures küllalt aega selleks, et teha suvel kahasse ära siinsete ja naabruses asuvate talude heina.

---

[2] *C. F. Hueck tegi vahet oma eluhoonega varustatud vabadike ja taludes elavate saunikute vahel. Mõlemad need rühmad kuulusid talurahva sotsiaalse diferentseerumise tagajärjel tekkiva maaproletariaadi hulka.*

II. TALURAHVA OLUKORD JA KLASSIVÕITLUS XVIII SAJ. LÕPUS

125. A. W. Hupel[1] eesti talupoegade olukorrast XVIII saj. lõpul

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II kd., Riga 1777, lk. 127—128, 214, 236—237, 239—240.

Teiselt poolt näib olevat ülekohus panna vabadikule palju tööd peale, kuna tal ei ole mõisa käest maad ja ta peab ennast ja oma lapsi toitma oma kätetööga. Vabadikke ja nende lapsi mõnikord müüakse või vahetatakse hobuste, koerte, piibukahade ja sellesarnase vastu. Inimesed ei ole siin nii kallid kui neegrid Ameerika kolooniates: vallalise mehe võib osta 30 kuni 50 rubla eest; kui ta oskab mingit käsitööd, on kokk, kangur või muu sellesarnane, makstakse ta eest ka 100 rubla. Sama palju antakse terve pere eest (vanemad koos lastega); tüdruku eest makstakse harva rohkem kui 10 rubla, lapse eest umbes 4 rubla ...

Teo poolest on paljud mõisnikud vakuraamatust täiesti mööda läinud. Talupojad teevad väga palju tegu mõisatele, nõnda et

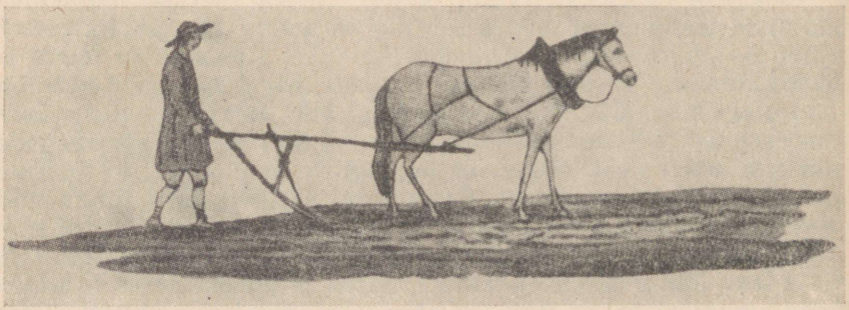

Talumees kündmas. *Illustratsioon L. C. de Braye 1817. a. ilmunud raamatust.*

[1] *Vt. nr. 116.*

Kaarikud Pärnu maakonnast. *J. Chr. Brotze joonistus XVIII—XIX saj. vahetusest.*

mõnedes maakohtades muidu väikeseks peetud Eestimaa adramaalt tehakse tegu ja mõis saab saaki niisama palju kui Liivimaa adramaalt. Sagedasti peab imeks panema, kuidas mees oma naisega suudavad teha kõik nõutud teopäevad ja kodus ka oma majapidamise tööd. Need inimesed on hakkajamad kui eestlased Liivimaa hertsogkonnas[2]. Kui palju veel peavad naised mõnes maakohas talvel mõisa jaoks ketrama!...

Meie praeguse korra järgi vaatab pärishärra endale kui kõigi tema mõisa juurde kuuluvate pärisorjade ja maade omanikule. Esimeste üle on tal, [samuti] mõisa rentnikul, isegi ainult valitsejal, kodukariõigus ja [ta] karistab, kuna meil puuduvad täiesti kodukari seadused, oma äranägemise järgi (millesse vahest võivad seguneda ka inimlikud nõrkused) kõigi kuritegude eest, mis ei kuulu kohtu alla või mida kohtutele ei esitata. Tema kas jätab alla või paneb juurde tegu ja talupojad peavad tegema iga töö, mis ta neile peale paneb igal ajal, mis talle meeldib. Vanematele, kellel on palju lapsi ja peremeestelt, kellel on mitu sulast ja ümmardajat, võtab ta oma meele järgi mõned ära, kasutab neid ise oma teenijateks või annab teistele, kellel neist on puudus. Ta müüb, vahetab ja kingib inimesi, kellele tahab. Ta paneb peremehi kohale või ajab nad koha pealt ära nii tihti kui tahab. Seda teeb ka rentnik; ainult kroonumõisates tuleb selleks ennem luba küsida. On juhuseid, et ka eramõisates oma maa pealt välja tõstetud talupojad esitavad pärishärra vastu ulatuslikke kaebusi; selle[3] õigused on aga leidnud alati kaitset... Vastupidi, kus liialt vali teoorjus tekitab

[2] *Mõeldud on Liivimaa kubermangu.*
[3] *S. o. härra.*

vaesust ja muret, mis peaks seal õhutama orja oma sugu jätkama? Tema perekonna suurenemine on tema hädade ja murede suurenemine. Ta põgeneb abielu eest. Nii kaua kui ta on vallaline, ei või härra panna teda peremeheks. Vaene peremees peab muretsema talle kui sulasele leiba ja palka. Ta näeb aga, et iga abielulist sunnitakse paljaste kätega üle võtma majapidamist, millel mitmed lühikese aja jooksul üksteisele järgnenud peremehed kannatasid kõige suuremat puudust ja oma viimase [vara] ära kulutasid. Ta näeb, et väikene mõisa poolt antud abi ei lõõ vastu; temale antud hobusel ei ole aega töötada tema jaoks, hobune langeb raske mõisatöö all kokku ja tema peab selle eest maksma. Tema lõikusest ei piisa võlgade tasumiseks. Alatine talupoegade pagemine, palju tühje talusid, peremehed, kes ei jaksa ei endale ega mõisale tööd teha, abielu vihkamine, inimeste puudus on selle paratamatu tulemus. Kes oleks siis valmis talu üle võtma?

126. Pildikesi Liivimaa mõisnike pillavast eluviisist XVIII—XIX saj. vahetusel

Alljärgnevate mälestuste autor, hilisem Tartu ülikooli professor, selle peahoone ja rea teiste ülikoolihoonete (anatoomikum, raamatukogu jt.) ehitaja J. W. Krause (1757—1828) töötas aastail 1787—1803 Liivimaal mitmes mõisas koduõpetajana. Haritud ja palju näinud ning kogenud inimesena suutis Krause läbi näha balti parunitest parasiitide vaimse tühisuse.

Baltische Monatsschrift, 52. kd., lk. 94—98, 100—105.

Mõne aja pärast otsustati teha külaskäik Salatsisse härra parun von Ferseni juurde, kelle rikkusest, kunstiarmastusest ja veidrustest palju kõneldi... Hämardus juba, kui peatusime viimaks majaukse ees. Tiibuksed lendasid lahti ja hästirõivastatud kammerteener päris saabuvate nime ning seisuse järele. Härra parun von Fersen seisis keset halli ja võttis vastu ettekande... Alles nüüd tuli ta armulikult meile vastu, sõnadega: «Olen äärmiselt meelitatud.» Korraga lõid särama kaunis, ahjude, kaminate, seina- ja kroonlühtritega varustatud hall, samuti ka avatud toad vasakul ja paremal. Kallis vaip ulatus läbi terve majapikkuse ja igas nurgas seisis ilus, hästiriietatud teener. Vaevaga tõusis sohvalt üles vanem daam — see oli auväärne, hea paruniproua. Ta võttis vana pimeda maanõuniku proua enda juurde. Kübarad, ülekuued kadusid. Siin käis kõik viipe peale ja suure maitsega. Olen väga meelitatud, minu härrad ja daamid, kordas parun lõpmatu heameelega; tere tulemast! Olgu teil meeldiv olla minu onnis, maa lihtsuses. Üks viibe ja kohal oli teelaud, kallilt ja isuäratavalt kaetud. Nüüd läks kohe lahti jutt poliitikast, siis protsessidest, ilukirjandusest, kunstimaitsest, lohutamatust üksildusest, millele liitusid kaebused selle

üle, et teadused ei suuda pidevalt lohutada, ja et sõbrad on haruldased, maitsega asjatundjad veel haruldasemad. Üks viibe ja teelaud kadus. Parun rääkis üksi, liigutades kallist nuusktubakatoosi siia ja sinna ja keerutades sagedasti sõrmes toredat sõrmust. Ta kordas ennast nii sagedasti, et saabunutel ei jäänud aegagi mõne imetluse või poolehoiusõna ütlemiseks. Jälle viibe ja hall täitus noodipultidega, muusikutega ja kaunite instrumentidega. Kapellmeister oli härra Magnus, peamised mängijad raamatupidaja Müller ja aidamees Neuland. Parun jagas noodid, asus puldi juurde ja dirigeeris tempot, flöödiga hõljutades ja keha ning pead kõvasti väänates. Hea ja täpne mäng pani varsti unustama nende liigutuste veidruse, kuigi dirigendi pilk nõudis sagedasti aplausi, eriti ilusate passaažide puhul, mille suhtes ta näis olevat eriti tundlik. Nüüd esitati kvartett — parun mängis flöödil, Magnus saatis teda viiulil, kammerteener bratšel[1] ja üks teine teener tšellol. Kõik mängisid väga hästi, ainult härra parun takerdus, andis lõpuks keha ja peaga nõksutades vale takti ja lõpetas suure vaevaga ja palehigis. Lõppsümfoonia voolas nagu meeldiv ojake, sest parun oli väsinud ja ei dirigeerinud enam. Jälle üks viibe ja kõik kadus nagu oli tulnudki. Müller ja Neuland tänasid aupaklikult selle eest, et härra parun oli neid kui kuulajaid ja imetlejaid väga õnnelikuks teinud. Laske olla, ütles härra parun üleõla — tal polevat olnud täna õiget hoogu. Ja nüüd läks lahti jutt muusikaõpinguist, kus siis ärahirmutatud, aga tubli Magnus julges vastu rääkida — pidi aga, õpetust saanult, kohe jälle järele andma ... Paruniproua ütles, et ta on väsinud ja tõmbus koos krahvinna Melliniga oma tuppa, mis toredana paistis vaiba lõpus ja millest piilusid välja väga armsakesed, arkaadiliselt riietatud näitsikud. Härra paruni viipe peale astus ette teener kahe küünlaga. «Härra sekretär ja härra kandidaat, head ööd. Järgnege teenrile ja nähke ilusat und,» ütles parun ja lahkus meist auväärse ilmega. Meid viidi hallis ilusasti kaetud treppi mööda pööningule, tubade nr. 10 ja 11 kohal asuvasse ärkiituppa. Vesi, vein, õlu, tubakas, piibud olid juba elegantselt paigutatult laual, samuti külaliste asjad hästikorraldatult lahti võetud. Tuli teine teener lühikeses kuues, pikkades pükstes ja valge põllega, kes hoolitses kingade ja saabaste eest ja viis ära rõivad. Küünlakandja teener pani öökuued ja ööpoti valmis ja tahtis oodata, kuni süüdatud piibud on lõpetatud. Aga Rolsenn laskis tal minna, andes märku, et saame juba ise hakkama. Viimaks võisime meie, metslased, tõmmata hinge tagasi sellest kultuurist. Siin õpitakse härra olema, arvas Rolsenn. Mis kulub aga inimeste niisuguseks dressuuriks, mis peab see majapidamine maksma. Mis ootab meid veel ees. Mina soovisin eriti näha ehitusi. Voodeid ümbritsesid hõbedaste palistustega taevassinised kardinad ja voodivaip oli taevassinisest siidriidest puhtalt selle peale tikitud vapiga ja perekonna Fersen nimemärgisega. Pidi ennast puhtalt ümber riietama,

[1] *Bratše — altoviiul.*

et minna kartuseta niisugusesse voodisse. Ja kõik muu oli samuti kõige peenem. Selles ümbruses näisid enesele lihtlabane. Ka Rolsenniga oli samuti. Väsimus ja uni kaalusid viimaks kõik muu üles ja said väga ruttu üle ka aseme ebamugavast pehmusest.

Päike tõusis pilvede tagant, tõotas niisiis vahelduva vihmaga ilma. Ida poole välja vaadates olid kõigepealt näha vanad aiad, lagunenud ehitused, kaugemal põllud lahjade rukkihakkidega, lõpuks laastatud mets. Kagus laskusid metsaga kaetud kaldad orgu ja siin-seal paistis läbi võimas Salatsi jõgi . . .

Hommikusöögi järel pidi välja sõidetama. Sellepärast istuti lauda varem ja ei istutud nii kaua kui õhtul enne seda. Nüüd saatis härra parun kõik lõunauinakule ja sõidu jaoks ümber riietuma. Kell 2 oli kõik valmis ja sada kätt aitasid sisse pakkida ning kõik korda seada. Paruniproua ei saanud kaasa sõita ja vana maanõunikuproua jäi ka maha. Härra parun sõidutas krahvinna Mellini ja ta abikaasat, järgnes sõiduk kahe ilusa teenijatüdrukuga, siis sõitsid lapsed oma hoidja ja tüdrukuga, siis järgnesime Rolsenn ja mina, viimaks teenrid. Kui parun jõudis väravani, kõlasid trompetid ärklitoast, hiina templil lehvis lipp ja pargist mürisesid kolm kahuripauku. Sõit läks sammu. Suure kivihunniku juures vasakul kõlas «seis» — vanad lossivaremed. Härra parun pidas sellest rohkem, kui seal tegelikult oli. Seal oli rüütlisaal; kabel, üks laudadele maalitud palvetav eremiit, lossikelder maalitud madude, sisalikkude ja konnadega; sügavikus hobuse luukere; üks lossipreili piilus võre tagant ühes lagunenud tornis. Nüüd viis sirge tee mööda alustatud ehitustest ja üle Styxi[2] (verstapikkuse veerikka soo), siis vaheldusid salud ja aasad, mõned romantilised onnid, mõned lambad ja mõned nägusad karjusneitsid, lapsed, üks lagunenud tuuleveski, väikesed tiigid ja noored kaasikud — see oli Arkaadia. Nüüd läks sõit vasakule kuusemetsakesse. Selles oli tõepoolest ilus kalmistu kabeliga, löödi kella, mõned musta riietatud kujud näisid lauldes kalmuküngast tegevat ja preester luges põleva ampli juures missat. Siin mindi maha, vaadati seda kõike ja loeti kirju hästikujundatud monumentidel. See oli Rahu Maa. Nüüd läks tee läbi Walhalla ja Thuisconi[3] hiie. Siin oli näha vaid tavalist kõnnumaad mõnede vaevaga vegeteerivate tammede ja vahtratega; Thori troon ja Freya koda[4] olid veel ehitusel, sellepärast möödusime me ruttu. Kaugemal oli «Riiu vesi», kus härra parunil oli tõepoolest olnud riid kraavikaevajate ja teetegijatega. Lõpuks jõuti Roosiaeda. Siin vallatlesid tõelised poisid ja tüdrukud lilledega ja aiatööriistadega ja pakkusid pärgi, siiski mitte roosi-

---

[2] *Styx (Stüks) — pärit kreeka mütoloogiast — allmaailmas voolav jõgi, mille pidid ületama surnute hinged.*

[3] *Valhalla — võitluses langenud sangarite pidusaal skandinaavia muinasusundis, surnuteriik germaani muinasusundis. Thuiscon, Tuisco ehk Tuisto — rooma ajaloolase Tacituse järgi paganlik jumal, germaanide legendaarne esiisa.*

[4] *Thor — muinasskandinaavia piksejumal. Freya — muinasskandinaavia armujumalatar.*

dest. Kõrval asus meierei. Mehed, naised, lapsed, veised, lambad, kitsed lonkisid ringi, majakeses lõi kärmas šveitslanna võid, teine vormis juustu, võsast kostis hästimängitud klarnetiviisi. Sealt edasi läks tee läbi põõsastiku. Ühel ristteel oli suur tugev linnupuur ja võimas, elus kotkas seal sees tõepoolest kohutas sõitjaid oma võimsa tiivalöögiga; ta oli just saanud värsket liha. Kõrvaltee viis jälle läbi põõsastiku romantilise talupojaonni juurde. Jämedate sammaste vahel seisis eesti talupoeg. Kõik pidasid teda raidkujuks. Parun laskis maha astuda ja viis krahvinna onni; sõbralik toake kaminaga, teenõudega, kirjutusvahenditega, liivakellaga, Youngi «Öiste mõtetega»[5] ja tarvitamiskõlbliku sohvaga. Välja minnes vaatas krahvinna kuju täpsemalt. Issand jumal! hüüdis ta, ta elab! Ja tõepoolest liikusid talupoja silmad ja naerdes näitas ta kõige ilusamaid hambaid. Parun rõõmustas lõpmatult selle üle, et mees oli etendanud nii petvalt puukuju, et krahvinna selle üle ehmatas. Tema ja teised tegid tublile statistile kingitusi. Hiiglasuur pea, niisugune, millega hollandlased tavatsevad ehtida oma laeva tüüri, uhkeldas eemal kõrgel alusel karjaste jumala Paanina[6]. Mõnede käänakute järele jõuti viimaks hiina laagrisse põõsaste ja üksikute kuuskede vahel. Kuuskede vahel jooksid köied, mille küljes rippusid vanad klaasist kroonlühtrid. Puude vahel olid mõned tõelised telgid ja nende juures vanad rüütlid täies varustuses, 7 või 8 meest; 3 või 4 rüütlit seisid eraldi. Need olid ehtsad vanad raudrüüd, teivastega püsti aetud ja õlgi täis topitud. Mõõgad ja piigid olid osalt ka ehtsad, osalt uued ja lisaks tehtud. See idee täitis kogu paruni hinge, mis vohas üle s a k s a rüütlite sangarivaimust — eriti h i i n a laagris, ütles Rolsenn mulle sarkastiliselt. Nüüd läks sõit lahti Peeter Suure kuulsusrikka monumendi juurde; see leiti teisel pool nõmme ja soid väikese põõsastiku taga. Rolsenn ja mina tundsime kohe ära Karl XI-da[7] kolossaalse büsti, mis varem seisis Riia linnas Kaarlivärava kohal. Härra parun oli selle hankinud, paigutanud siin suurele postamendile, lasknud korralikult puhastada, ehitada selle ümber igasuguseid astmeid ja püloone ning nüüd oli see — kuulsusrikas Peeter I. Selle lähedal oli kuni 100 sammu pikk tasandatud väljak. Ühes otsas, monumendi pool, oli suur, võrdlemisi ümmargune kivi kiviplaadil, teises otsas seisid 9 hiiglasuurt korrapäraselt laotud graniidist keeglit. Siin kutsus parun viisakalt mängima partiid keeglit. Viimaks suundus voor läbi mitmesuguste eelastmete muuseumi poole. Muuseum, väliselt päris lihtne, sisaldas peale köögi ja muude tarberuumide mõlemas tiivas suure toa. Lõunapoolne oli täis hinnalisi raamatuid — prantsuse ja inglise kirjanduse hinnalisi teoseid, maakaarte, reisikirjeldusi; ka Lavateri Füsiognoomili-

[5] *E. Young (1683—1765) — inglise luuletaja, sai üle Euroopa kuulsaks oma retooriliselt effektse poeemiga «Kaebus ehk öised mõtted elu, surma ja surematuse üle» (1742).*

[6] *Paan — karjuste jumal kreeka mütoloogias.*

[7] *Karl XI — Rootsi kuningas 1660.—1697. a.*

sed fragmendid[8] olid seal. Põhjapoolses toas olid peaaegu kõigi Euroopa linnade prospektid, palju pimekambreid[9] mitmesuguses konstruktsioonis, toredad põletus- ja suurendusklaasid, hinnalised taimede raamatud ja herbaariumid, iga liiki teokarpe ja kalleid mikroskoope. Seal seisis tuhandeid väärt esemeid kasutamata; võis märgata, et tolm oli alles hiljuti ära pühitud, kopitusehais ja hailitus osutasid harvale kasutamisele. Kahju, kahju — ma jäin päris kurvaks. Tuli munapunš, hõõgvein ja küpsised; serveeriti nagu elumajas. Lõpuks algas tagasisõit; pika sõidu järel läbi soiste alade jõuti Styxini ja mööduti peatumata rüütlilossist. Kui parun jõudis väravani, kõlasid jälle trompetid ärklitoast ja müristasid kahurid pargis. Homme jätkame, minu armuline, ütles parun ja suudles tänades krahvinna kätt; ootasid teelaud ja valgustatud toad ja kõik läks nagu eelmisel õhtul.

Alljärgnevate mälestuste autor K. T. Hermann (1796—1837), kes oli Saksimaalt pärit, töötas aastail 1796—1803 Liivimaal mitmes mõisas kodukooliõpetajana. Nagu Krauselegi torkas ka Hermannile silma läti ja eesti talupoegade viletsus ja õigusetus ning ta tundis neile kaasa, julgemata aga midagi nende kasuks ette võtta.

Altlivländische Erinnerungen, gesammelt von Fr. Bienemann, Reval 1911, lk. 55—56.

Üheks tähtsamaks kogemuseks pean ma oma tutvumist Aluksnes proua von Krüdeneri venna, salanõunik von Vietinghofiga. See oli, nagu üldiselt arvati, kõige rikkam ja toredam aadliperekond tervel maal. Salanõunikul oli mitu suurt mõisa, ta oli Saksamaa, Itaalia ja Prantsusmaa läbi reisinud, oli kunstiesemete tundja ja austaja ja oli neid omandanud kõrgete hindade eest suure hulga. Tal olid mineraalide, teokarpide, füüsikaliste aparaatide ja mitmesuguste tähelepanuväärsuste kogud ja ta rõõmustas väga, kui leidis inimese, kes tal seda enesele kõike seletada laskis ja tõsist huvi üles näitas. Ta ei tüdinenud ära mulle ühel päeval elektriaparaadiga mitu tundi järjest palju vaimukaid eksperimente näitamast. Oli lämmatavalt kuum suvepäev ja higi voolas tal üle näo, aga ta ei nurisenud. See olevat talle harukordne nauding, ütles ta, leida kedagi, kel on arusaamist teadusest ja kunstist, kõik ta naabrid ei tahtvat sellest midagi teada.

[8] *J. K. Lavater (1741—1801) — šveitsi protestantlik usuteadlane ja kirjanik. Lavater oli üks füsiognoomika rajajaid oma perioodiliste väljaannetega «Physiognomische Fragmente». Füsiognoomika — õpetus sellest, kuidas inimese näojoonte järgi kindlaks teha tema iseloomu.*

[9] *Pimekamber ehk camera obscura — optiline seadeldis, mille kaane või tagaseina mattklaasil saadi väikese ava või kumerläätse abil vaadeldavate esemete kujutis. Tarvitati vanasti meelelahutusvahendina.*

Ta auahnus anda kogu oma majapidamisele mingi valitseva vürsti õukonna ilme ajas teda mõnelegi asjatule kulutusele, ta kunstitundmine ja maitse muutusid talle tõesti hukatuseks. Ta hakkas ehitama toredaid ehitusi, mis mõnikord üldse valmis ei saanud, kuna tal vahepeal asja vastu huvi kadus ja ta jälle midagi uut alustas. Sisuline töö, mis oleks tõesti kasu toonud, jäeti hooletusse. Ta oskas suure palga lubamisega kohale meelitada osavaid välismaa käsitöölisi ja kunstnikke, kuid ta ei saanud neid kaua kasutada ja ei maksnud palka õigel ajal või täies ulatuses välja, mille peale nad varsti minema läksid. Mõned jäid elama Tartu või hakkasid põllumeesteks, tuues nii linnale kui maale kasu ja kindlustades iseendale hea sissetuleku.

See peenelt haritud seltskonna- ja õukonnainimene, kes oskas ja püüdis olla sümpaatne kõigile, kes oskas huvitavalt aega viita ja osavalt juttu puhuda (kusjuures aga ajaloolisest tõepärast kinnipidamisele sugugi lootusi panna ei tohtinud) — see inimene oli oma talupoegade suhtes mingi hoopis teine olend. Nende suhtes oli ta karm, täiesti despootlik ja omavoliline, ta hoolitses rohkem oma koduloomade kui talupoegade eest ja viimased elasid suures viletsuses. Selles mõttes olid paljud temaga sarnased, ainult selle kunsti asjus nii haritud mehe juures torkas see enam silma.

127. Eesti- ja Liivimaa kindralkuberneri Browne'i ja salanõunike Vorontsovi ja Dolgorukovi[1] raport Katariina II-le talupoegade ülestõusust Räpinas. 1784. a. 9. juuli

Eesti NSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1322, l. 11—19.

Talurahvarahutuste puhul mitmes maakonnas anti Riia asehaldusvalitsuse poolt muuseas käsk Koiola maakonna[2] alam-maakohtule[3] arutada võimalikult suure täpsusega kohapeal Räpina mõisate[4] talupoegade poolt mõisniku peale esitatud kaebusi. Milline [kohus] vastavalt sellele tuligi kokku Räpina mõisa, võttes kaasa sellesse Koiola maakonda läkitatud Našeburgi jalaväepolgu komando, mis koosnes 30 mehest ühe leitnandiga ja teatas nii mõisnikule kui ka kaebust esitanud talupoegadele, et need tuleksid igast mõisast kahe talupojaga, kellel on täistalu, ja [kogukonna] vanemaga Räpina mõisa.

Selle kutse peale kogunes, vastu iga ootust, nagu kannab ette mainitud maakohus raportiga 4. juulist, kaebuste arutamiseks

[1] *Seoses 1784. a. puhkenud talurahvarahutustega saatis valitsus senaatorid Vorontsovi ja Dolgorukovi revideerima Liivimaa kubermangu.*

[2] *Koiola maakonnaks nimetatakse dokumendis äsja rajatud Võru maakonda.*

[3] *Alam-maakohtud — 1783. a. seoses ülevenemaalise kubermangukorralduse kehtestamisega Liivimaal seniste sillakohtute asemel loodud politseikohtud.*

[4] *Räpina mõisatekompleksi kuulusid sel ajal Räpina, Võõbsu, Palli, Ravila ja Kahkova mõisad eesti ja vene talupoegadega.*

vajatud [kogukonna] vanemate ja peremeeste asemel enam kui kuussada meest talupoegi. Ja kui kohus nõudis sellelt jõugult kaebuste toojaid, siis ei tahtnud nad ei tuua kohtu ette neid ega üleüldse ka minna tagasi koju, karjudes jultunult, ühel häälel kohtule, et nemad tahavad kõik seista üksteise eest ja tarbe korral kasutada vägivalda. Kasutades selle talupoegade mässulise jultumuse juures kõige mahedamat noomimist, et pöörata neid õigele teele ja sõnakuulmisele, lubas maakohus lõpuks jätta unustusse kõik nende häbematused ja püüda kõige neile tehtud ülekohtu heakstegemist, kui nad rahunevad, aga vaatamata sellele julges üks jõugust tõugata komandeerivat leitnanti. Kohus, nähes seda lihtrahva väljaastumist ja olles ohus, leidis olevat vajaliku selleks, et mitte lasta mässavaid talupoegi minna liiga häbematuks, käskida komandot talupoegade jõuku ümber piirata, et neid hirmutada ja tuua sõnakuulmisele. Aga seda märgates tõmbasid talupojad välja hõlma alla peidetud kaikad ja püüdes välja tungida rõngast, haavasid 4 soldatit, kes tõrjusid neid tagasi püssipäradega. See viimane jultumus juba ka relvastatud komando vastu sundis kohut, nii [enda] päästmiseks kui ka pimestatud mässajatele aru pähepanemiseks, ründama ja käskima komandot nende pihta lasta, mille juures siis tapeti 5 inimest ja haavati 8.

Suurimaks kurvastuseks ei olnud sellel õpetusel aga soovitud mõju, sest talupojad, kes tungisid läbi [sõdurite] rinde, jooksid mõisaõue teise äärde ja, lõhkudes aia, relvastasid end teivastega ning jäid sellesse seisukorda tunniks-kaheks, arvates nähtavasti, et neid jälle kutsutakse. Seda aga, niisama nagu muudki juurdlust, maakohus talupoegade ägeduse kustutamiseks ja suure tapmise ärahoidmiseks, sest komando polnud küllalt suur, ei alustanud. Muuseas kirjutas [kohus] oma raportis, et nii mõisnikud kui valitsejad oma perekondadega on seal kandis tapmise ja süütamise ohus, sest pärast seda sündmust on talupojad mõisatest ära viinud kõik vahimehed, teolised — mehed ja naised, ja talupojad ei taha kuuldagi sõnakuulmisest. Sellepärast alam-maakohus lugeski vajalikuks jääda samasse kohta ilma edasise tegevuseta ja oodata korraldust Riia asehaldus-valitsuselt, aga ühtlasi kirjutas Tartu maakohtusse komandole kõvenduse saatmise asjus.

Kindralkuberner, saades raporti sellest ootamatust sündmusest, käskis kohe anda veel 50 meest kapteniga ja vastava arvu ülemohvitseridega juurde neile 50 mehele, kes olid juba enne seda, Narva pataljoni saabumisel [määratud] selle 30 mehest koosneva komando asendamiseks ja ühtlasi saatis meie ühisel nõusolekul sinna siinse kriminaalpalati nõuniku krahv Manteuffeli[5].

Aga üldine heaolu ja rahva rahu nõudsid nende äärmiste abinõude tarvituselevõtmist, seda enam, et need külad on Liivimaal adramaade arvult tõepoolest kõige tähelepandavamad ja väga rah-

[5] *Kubermangu kõrgeima kohtuorgani — kohtupalati kriminaaldepartemangu liige.*

varikkad, millede eeskuju järgi, talupoegade loomuliku kergeusklikkuse ja lihtsameelsuse juures, ei jäta talitamata teised ümbruses ja naabruses asuvad mõisad, kui seda üleastumist kohe väärilisel ei karistata; sest meie võtame julguse teie keiserlikule kõrgusele ette kanda, et rahutute talupoegade mässamise tõttu ei ole paljudes selle maakonna kohtades ei mõisa ega talupoegade oma põllud veel külviks ette valmistatud ja isegi, et ei ole alustatud nende väetamist; aga heina tegemisele pole mõeldagi.

128. Väljavõte maanõunik Manteuffeli raportist talupoegade ülestõusust Karulas. 1784. a. 30. august

Eesti NSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1322, l. 93—96.

18. augusti hommikul saabus Narva jalaväepolgu leitnant Gerassimov koos lipnik Espe'ga, ühe allohvitseriga ja 40 reamehega Karula kiriku juurde koos kümne arestandiga, kes olid süüdi mõistetud Võru alam-maakohtu[1] poolt ja keda pidi asehaldusvalitsuse käsu järgi karistatama nimetatud kiriku juures. Karula kihelkonna rahvas kogunes sel päeval nii suurel arvul, et selle Karula kihelkonna pastor h[ärra] Fick kinnitas mulle, et ta kogu oma aja jooksul ei olnud näinud nii suurt kogudust korraga kohal olevat.

Jumalateenistuse lõppemisel käskis härra kapten-ispravnik komandol minna arestantidega kiriku juurde ja paigutas need arestandid ringi sisse. Selsamal momendil algas kirikuõuele kogunenud koguduse liikmete seas nurin ja mõned neist tulid teivastega relvastatult lähemale ning seletasid härra kapten-ispravnik von Schulmannile, et nemad ei luba eksekutsiooni teostada ja andku tema arestandid kohe vabaks. Mitmed sellest summast kisasid, et nad kisuvad nimetatud kapten-ispravnikul veel samal päeval soolikad kõhust ja teevad neist rasva. Härra ispravnik püüdis neid märatsevaid inimesi igasuguste leebete [vahenditega] vaigistada. Aga midagi ei aidanud ja teivastega relvastatute hulk kasvas tund-tunnilt. Ja kuna ei olnud teist nõu, siis arestandid ise palusid, et nemad lähevad kihelkonna rahvast paluma, et nad oleksid rahulikud neile määratud ja teenitud karistuse täidesaatmise [ajal]. Sellel oli niisugune mõju, et eksekutsioon teostati rahus ja ilma iga kärata. Kaheksa meest arestantidest lasti pärast karistuse kandmist vabaks, aga kahel neist oli ette nähtud 8 päeva pärast veel 10 paari vitstega karistamine ja pooleks aastaks kroonutöödele saatmine. Aga seda viimast ei tahtnud kihelkonna rahvas mitte mingil tingimusel lubada, vaid vastupidi, nad haarasid jälle teibad, mis olid käest pannud ja nõudsid raevukalt härra kapten-ispravnikult neid kahte arestanti. Leitnant Gerassimov võttis mõlemad arestandid enda juurde ja küsis härra ispravnikult, kas

[1] *Vt. nr. 127, märkus 3.*

ta ei käsi, juhul kui talupojad püüavad väevõimuga arestante kätte saada, neid arestante kohapeal tappa. Seda aga härra ispravnik ei lubanud. Komando marssis läbi kirikuväravate paljude inimeste vahelt läbi lahtisele väljale. Ja kohe, kui ta väljus kirikuväravatest, hakkasid mõned eided, kes seisid müüri peal, loopima kividega ja üks soldat sai õlast haavata. Leitnant peatas selle peale oma komando, kellele järgnes ka ispravnik, mitte kaugel [talupoegadest] ja seadis kogunevate, teivastega [relvastatud] talupoegade vastu rivisse. Aga vaatamata sellele ei lakanud eided kividega loopimast, mille peale leitnant Gerassimov, andmata enne seda õiget lahingukäsku, käskis nende peale lasta. Soldatid eksisid sellejuures sellega, et nad sihtisid kõrgelt ja kuulid lendasid üle talupoegade peade kiriku seina, nõnda et sellest laskmisest ei saanud ükski inimene ei surma ega haavata. See ergutas 25 meest, peamisi eestvedajaid, niisuguse jultumuseni, et nad tungisid teivaste ja kividega komando kallale. Leitnant Gerassimov nägi siin oma rumala korralduse tagajärgi ja kuna ei olnud võimalik nii ruttu laadida, otsustas ta kiiruga taganeda ja jättis ispravniku kahe arestandiga maha. Kuigi härra ispravnik keelitas teda, et ta seaks oma komando võitlusrivisse, ei olnud siin aga enam pidamist, vaid tulistades läks ta komandoga mõnisada sammu eemale. Siin juhtus, et peaeestvedajatest, kes olid jõugu eesotsas, üks sai surma ja kaks haavata, kes jäid maa peale maha. See avaldas kihelkonna rahvale nii suurt mõju, et nad kohe laiali jooksid. Härra ispravnik, kes jäi kohale, löödi teivastega jalust maha ja kui ta teener ei oleks teda kaitsnud, siis oleks üks eit purustanud tal pealuu kiviga, mille ta juba selleks oli tõstnud.

Et leitnant Gerassimovi [komandol] olid nii esimese lasu puhul kui ka pärast seda [püssid] laetud kuulidega, on sellega ümberlükkamata ja kõigi poolt tõeks tehtud ja tema enda suusõnalise raporti järgi lasti välja 243 padrunit. Kõne all olev leitnant ei osanud seda ebaõnnestunud lahingukäiku vabandada muuga, kui et suur osa ta komandost olevat koosnenud nekrutitest, kes veel üldsegi ei olnud ennem lasknud.

129. A. W. Hupel[1] talupoegade koormistest riigi- ja eramõisates

A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft, Riga 1789, lk. 150.

Juba Rootsi valitsuse ajal koostatud vakuraamatust, mis määrab kindlaks talupoegade teo ja andamid, peetakse ka nüüd veel kõigis Riia asehaldurkonna kroonumõisates kinni kui kõikumatust normist. Kroonupalat vaatab valjult selle järgi, et ükski kroonumõisa rentnik ei astuks sellest üle; sellepärast määrati veel hiljuti täpselt kindlaks, kui palju tuleb maksta talupojale iga päeva eest,

[1] *Vt. nr. 116.*

mis ta teeb mõisale üle ettenähtud teo. Mõned on arvamisel, nagu oleks vakuraamat olnud ka pärishärradele seaduslikuks eeskirjaks. Aga kahele senaatorile, kes 1784. aastal vaatasid üle Riia asehaldurkonna ja tema korra[2], seletas seekordne rüütelkond[3] kirjalikult — talupoeg olevat pärishärra omand, see võivat talle tegu peale panna; loodetavat aga mõõdukust, sest talupoeg on kroonu alam; pealegi puutuvat vakuraamat ainult kroonumõisatesse ja just nõnda olevat seda varem Rootsi valitsuse all mõeldud. Selle seletuse tegi resideeriv maanõunik teatavaks kreisimarssalitele, korraldusega teha see aadlile kreisis suuliselt teatavaks, nõuda aga seejuures, et iga eramõisa omanik peab saatma rüütelkonna kantseleisse vakuraamatu (teo ja andamite hulga kohta, mis ta oma talupoegadelt nõuab) ja et ta pööraks tähelepanu talupoegade säästmisele. See toimus augustis 1784.

[2] *Vt. nr. 127, märkus 1.*

[3] *Seekordse rüütelkonna all mõtleb autor arvatavasti sel ajal peetud maapäeva.*

130. Talupoegade põgenemisest mõisnike juurest ja tsaarisõjaväest XVIII saj. lõpul

Eesti NSV RAKA, f. 29, 1797.—1803. a., s.-ü. 37, l. 20—21, 27, 32—34.

a) Eestimaa kubermanguvalitsuse ettekanne kindralprokurör A. B. Kurakinile talupoegade põgenemisest Alutaguse metsadesse. 1798. a. 27. jaanuar.

Valitseva senati poolt möödunud aasta 15. novembrikuu päeval saadetud Tema keiserliku majesteedi ukaasi kohaselt, mis sisaldab mitmesuguseid eeskirju ja hoiatusi sõjaväejooksikute varjamise kohta ja muuseas ka [eeskirja] anda põgenikud hulkurid, kellel ei ole kaasas mingeid tunnistusi, nekrutiteks, on senini selle kubermangu mitmes kohas üles otsitud 13 inimest, kelledest 12 on saadetud Tallinna komandandi härra kindralleitnant krahv de Castro-Lacorda ja üks härra siniselipu[1] admirali ja kavaleri Musin-Puškini kätte.

Toimetatud juurdluse põhjal selgus, et nende 13 mehe hulgas oli 1 ihukaardiväe grenaderi polgu jooksus olev sõdur ja kaks nekrutit, aga suurem osa olid inimesed, kes ei mäletanud päritolu ja ei teadnud oma mõisnikke. Kõigi polku antute üle on antud teada riigi sõjakolleegiumile.

Nagu kinnitab kubermanguvalitsus, püüavad siinsed härrad mõisnikud nüüd hoolega üles otsida põgenikke ja igapidi ära hoida, et niisugused põgenikud ja hulgused ei varjaks ennast nende

[1] *Tsaari-Venemaa sõjalaevad kandsid sinise ristiga lippu.*

juures külades. Siin kubermangus on aga üks piirkond, kus ei ole võimalik hoida täiesti ära, et põgenikud end seal ei varjaks, nimelt kohad, mis asuvad Peipsi järve ääres. Selle järvega piirnevad neli kubermangu: St. Peterburgi, Pihkva, Liivi- ja Eestimaa. Selle järve juures on eriti siinses kubermangus sood ja suured metsad, milles hulgused peitusid sagedasti enne ja võib tulla, et peituvad tulevikus, seda enam, et siin on elanikke üsna vähe, aga suvel, samuti ka talvel voolab selle järve juurde kõigist siiaulatuvaist kubermangudest palju rahvast kalapüügile. Sellepärast on kõigile selles paikkonnas külasid omavatele siinsetele mõisnikkudele uuesti kõige karmimalt kinnitatud, panna kõige hoolsamini tähele, et üldse ei logeleks nende külade piirides põgenikud, ja seda vähem neid varjataks. Ja selleks, et valvata ühtmoodi kõigis Peipsi järveni ulatuvates kohtades, on kirjutatud samuti St. Peterburgi, Pihkva ja Liivimaa kubermanguvalitsustele. Arvan aga, et kõige mõjukam abinõu põgenikkude varjamise väljajuurimiseks selle järve ümber oleks see, kui selle lähedal asuvatest linnadest saadetaks aeg-ajalt sõjaväekomandod seal ilma kirjalikkude tunnistusteta logelevate hulguste otsimiseks ja püüdmiseks. Sest ka möödunud suvel Narva komandandi härra kindralmajor parun Tiesenhauseni poolt saadetud komando poolt püüti 6 põgenikku, nende seas kolm sõjaväedesertööri...

b) Tsaar Paul I kiri Eestimaa kubernerile nõudega koostada kinnipüütud talupoegade ja sõdurite nimekiri. 1798. a. 13. märts.

Härra tõeline riiginõunik[2] ja Eestimaa kuberner Langell.

Teie poolt koos kahe nimekirjaga Eestimaa kubermangus kinnipüütud sõjaväejooksikute ja põgenikkude hulguste kohta saadetud raporti saadan Teile tagasi selleks, et Teie saadaksite nende inimeste kohta täiendavad nimekirjad — andmetega [selle kohta], kelle juures nad peidus leiti, selleks et nende üleastujatega seaduste järgi ümber käia.

Jään Teile muidu heasoovlikuks.

Originaalile Tema keiserliku kõrguse oma käega alla kirjutatud nii

Pavel.

c) Eestimaa kubermangus kinnipüütute nimekiri.

Nimekiri.

Eestimaa kubermangus välja otsitud ja all-loetletud komandodele üleantud alamväelaste kohta.

Märtsi 20. päeval 1798. a.

---

[2] *Tõeline riiginõunik — kõrgema ametniku tiitel tsaari-Venemaal.*

nr.	Nimi ja hüüdnimi	Millal kubermanguvalitsusse saadetud	Kuhu edasi saadetud
4	Härra Narva komandandi poolt saadetud välivahist põgenenud nekrut Dimitri Panfilov	Augusti 31. päeval 1797. a.	Härra Tallinna komandandile.

Tema tunnistuse järgi põgenenud ta 1795. a. välivahist, kus oli olnud kaks päeva, tuli Evisnu[3] mõisa Posti külla. Elas sealsete talupoegade juures, algul Juri Mihhailovi juures, aga siis oli tööl Jakov Martõnovi[4] juures, kes teadis, et ta oli põgenik. Viru ja Järva Meeskohtus korraldatud juurdlusel mõisteti selle Panfilovi poolt näidatud varjajatele, nimetatud talupoegadele, kes [küll] väitsid, et nemad ei teadnud, et ta oli sõjaväejooksik, nimetatud Meeskohtu poolt karistus ja nimelt Mihhailovile 10 paari vitsu ja trahvi 24 rubla 80 kopikat riigikassa kasuks, aga Martõnovile 10 paari vitsu, [lubades] neil [kehakaristus] välja osta 80 kopikaga vitsapaari eest ja trahvi 25 rubla 40 kopikat.

6	Härra Narva komandandi poolt saadetud Kuksholmi musketääride polgu jooksus olev sõdur Filip Vassiljev Kazavenkin	Augusti 31. päeval 1797. a.	Härra Tallinna komandandile.

Tema tunnistuse järgi oli paosoleku ajal Peipsi järve lähedal, Tartust 60 versta eemal Kallastel, kus viibis mitmelt poolt tulnud kalameeste juures. Tema peremees oli Riia kodanik Maksim Ivanov, kelle juures elas kolm aastat. Tema juurest ära läinud, tuli Rotšinu külasse[5] seal elava linlase Vassili Mitrofanovi juurde, kelle juures elas kaks aastat. Aga tema juurest ära läinud, hulkus 1796. aasta sügise ja talve ja kevade külasid pidi, [peatus] mitmete inimeste juures, iga juures mitte enam kui päeva kaks-kolm. Suvel aga 1797. aastal, tulnud Rakvere maakonna Kunsina mõisa Võmotova külla[6], astus teenistusse sealse talupoja Mihkel Semjonski juurde ja elas nädalat poolteist. Seal viibimisel püüti kinni ja viidi Narva. Selle jooksiku poolt ülesantud talupoja Semjonski, kelle juures ta Eestimaa kubermangus elas, ülesotsimine on tehtud ülesandeks selle maakonna haagikohtunikule.

[3] *Tegelikult Jõhvi (Heve) mõis, kus asus postijaam.*
[4] *Talupoegade nimed on moonutatud, mõlemad olid eestlased.*
[5] *Tõenäoliselt Rootsi küla Kurista mõisas.*
[6] *Rakvere läheduses asuva Kõnnu mõisa Võhma (või Oru-Võhma) küla.*

Haagikohtunik Roseni raporti järgi 25. märtsist tema[7] poolt ülesantud talupoega Semjonskit Kurtna[8] külas ei leidunud. Aga leitud selle küla kubjas Juri Mihkel ja peremees Hinriku Mihkel mõisteti selle eest, et nad möödunud suvel pidasid enda juures 6 päeva tööl põgenenud inimest, selgitamata, kes ta niisugune on, haagikohtuniku poolt maksma nende 6 päeva eest iga päeva eest 10 kopikat ja peale selle kupjale vitsanuhtlus [võimalusega] seda välja osta 5 rubla eest.

7 Jooksik nekrut Jaan Oktoobri 13. päeval 1797. a. Härra Tallinna komandandile.

Ette toodud Paide garnisoni komando poolt. Tema üle korraldatud juurdlusel tunnistas, et ta on pärit Tartust mitte kaugel olevast Kaagvere külast. St. Peterburgi nekrutiks andmisel põgenes ta nelja päeva pärast Narva kaudu kodumaale, kus hulkus mööda maakondi — kus päev, kus öö. Jõudnud Väinjärve mõisa, võeti kinni ja saadeti Paide linna.

13 Jooksik mereväe nekrut Heinrich Janson Jaanuari 25. päeval 1798. a. Härrale sinilipu admiralile.

Ette toodud haagikohtunik Taube poolt, temale [üle antud] aga Nurmsi mõisa mõisniku poolt. Juurdlusel selgus, et ta oli 8 aasta eest sellest mõisast müüdud Sankt Peterburgi mingitele talupoegadele, kelle nime ei teadnud ütelda; nende poolt nekrutiks antud. Läks varsti jooksu ja läks oma kodumaale, mõisniku erumajor Wrangeli Nurmsi mõisa, kus oli kogu oma äraolekuaja. Haagikohtuniku ettekandest selgus, et tal Nurmsi mõisas alatist elukohta ei olnud, vaid näitas ennast seal ainult lühikest aega, elas aga selle mõisa talupoegade tunnistuse järgi Pärnu maakonnas. Juurdlus Nurmsi mõisa kohta on tehtud ülesandeks Meeskohtule.

[7] *S. t. vangistatu.*
[8] *Võhma külast põhja pool asuv küla.*

131. J. Chr. Petri eesti talupoegade olukorrast XVIII—XIX saj. vahetusel

J. Chr. Petri (1762—1851) oli pärisorjuse vastase ühiskondliku mõtte silmapaistev esindaja. Ta tuli 1784. a. paiku Eestimaa kubermangu ja töötas nii Tallinnas kui ka maal koduõpetajana. Pöördunud umbes 1796. a. paiku tagasi Saksamaale Erfurti, kasutas Petri Eestimaal kogutud andmeid ja materjale pärisorjust paljastavate ja Eesti ala ning kogu Vene riigi majandust ja geograafiat käsitlevate tööde kirjutamiseks.

[J. Chr. Petri]. Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefland, Deutschland 1800, lk. 24—32.

Kujuteldagu ette kahvatuid või mustpruune lahjasid ja habemikke nägusid suure ümmarguse, külgedelt alla rippuva kübara all;

Tarvastu (vasemal) ja Helme talupoeg. *J. Chr. Brotze joonistus XVIII saj. lõpust.*

nägusid, millel ei näe kunagi rõõmsat naeratust, vaid ainult tardunud jõllitamist ja elutüdimust. Kujuteldagu, et ülejäänud keha on omatehtud, musta lamba villast kootud kuues või pigem kitlis, mis katab neid põlvini ja mida rihm või vöö puusa kohal eest kinni hoiab, kusjuures paar määrdunud sukki ja õhuke poolpargitud nahk, mille nad nööridega jalgade külge kinnitavad, ei suuda neid kõige vähemalgi määral kaitsta niiskuse ja külma eest. Kujuteldagu niisuguseid inimesi pärast mitmepäevast reisu täiesti läbiligunenult tänavaporis ringi vantsimas või [sõitmas] väikesel, kaks jalga kõrgel vankril, mida veab väike äranälginud hobune, kellele sagedasti ei anta päevade kaupa süüa muud kui märgi ja poolmädanenud õlgi, mida ta leiab tänavalt. Kujuteldagu niisuguseid inimesi niisugusel kujul, niisuguses rongkäigus ja küsitagu endalt, kas võib jääda liigutust tundmata niisuguse vaate juures, kas linnas, kus igal majast väljaminekul kohatakse niisuguseid pilte võib tunda täit rõõmu oma elust, kui just ei olda noorusest peale selle pildiga harjunud, või kui, soovimata heal meelel loobuda oma meelelistest himudest, räägitakse üldisest inimarmastusest ainult suuga ja ei peeta neid vaeseid inimesi selle vääriliseks, et ohverdada nende parandamiseks osa oma ülikülluseest. Aga neid inimesi nähes tekkiv kaastunne peab kindlasti muutuma ägedaks pahameeleks igas sakslases, kes tuleb siia ja on harjunud oma isamaal nägema vabu ning õnnelikke inimesi, kui ta mõtleb, et need vaesed ei ole mingid võõrad, vaid olid selle maa omanikud, kuni tulid võõralt maalt nende türannid ja röövisid neilt nende omandi, nende vabaduse ja inimõigused. Nüüd on esimestel elanikkudel ainult niipalju

aega, kui on vajalik nende viimse kurnatud jõu säilitamiseks, et välja puhata sellel maapinnal, mille nende esivanemad esimestena üles kündsid ja viljakandvaks tegid; nüüd virelevad nad rikkaliku lõikuse juures, mis koristati nende higiga. Aga nende valitsejad arvavad, et nad on küllalt töötanud, kui nad on oma orjade raskelt saavutatud lõikuse kokku kogunud ja õgivad selle siis priiskavas joovastuses. Kui see ei oleks nii, ei oleks seletatav ka sakslaste jõukus sellel maal; nii aga rikastub mõisnik oma talupoegade kulul ja linnakodanikud saavad oma kasu mõisnikelt. Siit on arusaadav, kuidas sakslased võivad armastada seda orjuse ja despotismi maad, sest nad ei leia kergesti teist maad, kus ühe õgivate inimeste klassi poolt nii palju raha käibele lastakse ja näevad selletõttu ennast seatuna võimaluse ette, tõusta lühikese ajaga jõukale järjele, kuhu nad oma isamaal kunagi ei oleks jõudnud. Aga ka juhul, kui need võõrad, meie kaasmaalased, toovad kaasa tõelise lugupidamise ja armastuse inimkonna vastu ja ei ole, nagu küll ka vahest juhtub, oma isamaa heidised, tuleb neid siiski veel vabandada, kui nad ei räägi valjusti selle põhiliste inimõiguste rikkumise vastu, mille vastu mässab nende süda, sest et nad sellega ikkagi midagi ei saavutaks ja nad isegi kui jakobiinlased[1] hukka mõistetaks ja kõrvaldataks. Nii võeti härra von Kotzebue[2] klubis väljendatud arvamuse pärast, et härra B. mõisas on üks tüdruk surnuks näljutatud, eelmise kuberneri poolt vastutusele ja kui viimane poleks talitanud väga rumalasti, oleks asi võinud kujuneda halvaks.

Kindlasti saab inimkond sellel maal ainult siis kätte oma täied õigused, kui, mida me mitte ei soovi, toimub revolutsioon, või kui rahva valitsevat osa kas naaberrahvaste eeskuju või tarkade vabameelsete ja lugupeetud meeste läbi nende endi hukatuse eest hoiatatakse ja nad nii õpivad ka vaeseis eestlastes nägema kaasvendi. Missuguse rõhumise all vaesed eestlased elavad, ei saa sa teisiti paremini mõista, kui et ma sulle näitan, kui madalal intellektuaalsel ja moraalsel arenemisastmel nad seisavad, ja selleks esitan ma sulle siin ühe võrdluse nende ja venelaste vahel. Kuigi viimased samuti on üles kasvanud orjuse ikke all, on nad paljus siiski nii otsustavalt paremad kui eestlased, et ma väga sagedasti sellepärast kahetsesin, et minu olukord takistas mind täpsemalt uurimast neid mõlemaid rahvaid nende keele lähema tundmaõppimise ja sagedase läbikäimise teel, et veenduda, kas see erinevus on enam loomuse või kasvatuse ja poliitilise olukorra tulemus. Põhjaliku uurimise kindel tagajärg peaks igatahes olema huvitav igale inimsõbrale ja eriti moraalifilosoofidele, kuna see aitaks veel kinnitada meie usku inimeste moraalsusesse. Siin mõeldakse muidugi, et talupoja süda on kuri noorusest peale ja ikka ja alati ja sellepärast ei

[1] *Jakobiinlased — väikekodanluse laiade hulkade huve väljendav äärmine pahempoolne partei Prantsuse 1789. a. kodanlikus revolutsioonis. Hiljem kasutati seda nimetust üldse revolutsionääride kohta.*

[2] *A. Kotzebue (1761—1819) — kuulus saksa näitekirjanik, elas sajandivahetusel oma äia mõisas Tallinna lähedal.*

nähtagi peaaegu üldse vaeva, et viia teda kõrgemale kultuuriastmele. Mina olen aga veendunud, et eestlane võiks saavutada sama ja võib olla veel enam kui venelane, kui ta ei seisaks nii väga orjapiitsa all, vähemasti näivad seda tõestavat mõned näited meestest, kes vaatamata kõigele rõhumisele on esile tõusnud. Tõepoolest ei tarvitse olla täiesti vale, kui öeldakse, et eestlaste hulgas on palju rohkem salakavalaid ja truuduseta inimesi kui venelaste hulgas. Kes ei leia aga, et see on loomulik, kui tuntakse venelaste usulist kasvatust ja selle juures meeles peetakse, et nad kannavad palju kergemat, ja sagedasti nii kerget orjuse iket, et nad raskust õieti ei tunnegi, või ka seda, et nende rõhujad on suursugusemad nende oma rahva hulgast. Kes on aga eestlaste despoodid? Selle rahva järglased, kes maa päriselanikkudelt röövisid maa, omandi ja kuldse vabaduse! Kui need vaesed inimesed näevad, et igaüks tema rahvusest on needitud orjaikkesse, kusjuures sakslased täidavad ennast nende higist ja veedavad kogu oma aja joomisega, magamisega, jahtimisega, reisimisega, mängimisega. Kui nad näevad, et igaüht saksa rõivais austatakse, temasarnast aga jalaga eemale tõugatakse: kas on siis ime, kui nad imevad juba emapiimaga koos sisse kustumatu vihkamise sakslaste vastu? Kas see on loomuses või põhjustab seda nende poliitiline olukord, et nende hulgas kohtab sagedasti neid, kes haiguse puhul ei taha võtta sisse rohtu, kuna nad peavad surma suureks heateoks? Kas ei pea siis olema rõhumine taevanikisendav, kui ta võib kutsuda esile niisuguse nürimeelsuse, kuna ju armastus elu vastu on kindlasti kõige tugevam loomusund.

J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten . . ., I kd., Gotha 1802, lk. 305—308, 356—359, 393—394, 419, 443—448.

Noorusest peale surub viletsus ja orjus oma jälje nende nägudele ja ilmetele, ja vihkamine ning kibeda põlastusega ühendatud salaviha on ainus jõuline tunne, milleks on võimeline mahatallatud eestlane. Sakslane[3] on talle hirmutis, koll lastele. Kui need karjuvad ja lärmavad või ei taha olla vaiksed ja kuulekad, hüüavad vanemad neile: «ollewaid, Saxa tullewad!» — ole vait, sakslane tuleb! Sellepärast jätavad külas mängule kogunenud lapsed, kui nad näevad mõnd sakslast tulevat, kõik sinnapaika ja jooksevad minema, kisendades «Sakslane tuleb!». Nad tunnevad nimelt kohe riietusest i g a s a k s l a s t, m i l l e a l l n a d m õ t l e v a d ü l d s e m i t t e-e e s t l a s i, o l g u n e e d t õ e l i s e d s a k s l a s e d, i n g l a s e d, p r a n t s l a s e d v õ i k e s t a h e s, välja arvatud rootslased, venelased ja lätlased, kellel on oma nimetus. Niisuguse alatise sakslaste ja eriti aadlivastase vastumeelsuse, vihkamise ja põlguse pärast ollakse ka alati hirmul rahutuste ja vastuhaku ees, sest siis ei pääseks seal ükski sakslane eluga.

[3] *Siin ja edaspidi kasutab Petri asjatult sõna sakslane — õigem oleks saks, härra.*

Iga sõja puhul värisetakse enam sisemaise kui välismaise vaenlase ees, ja viimase Rootsi-Vene sõja ajal[4] ilmusid siin ja seal ka rahva ikka valmis mässuvaimu nõrgad avaldused...

L-s. tõmbavad kaks oma piinaja härra von T. karmusest kibestunud talupoega tema, siis kui ta parajasti karjamõisa sõitis, hobuselt maha, löövad pikali ja lohistavad metsa. Otsitakse taga ja leitakse ta veel elusalt. Ta tuuakse koju ja sureb kolmandal päeval. Mõlemad mõrvarid ei jookse ära, vaid lasevad ennast vabatahtlikult kinni võtta ja ütlevad kohtu ees, pärast seda, kui neile on surmaotsus kuulutatud: «Meil ei ole kahju, me sureme heameelega, sest me vabastasime siiski oma kaasvennad hirmuvalitsejast...»

Ei saa mõelda, et see [pärisorjus] oleks üheski kultuurriigis karmim ja seotud suurema rõhumisega ning vaevadega kui Eestimaal. Inimesed, kes on olnud Aafrikas ja Ameerikas, kinnitavad, et isegi kõige karmim neegriorjus ei ole palju hirmsam ja barbaarsem kui siin maal. Inimestega kauplemine on vaba igale pärishärrale, kui ta leiab, et see on tema huvides kasulik. Küll ei tohi talupoegi enam müüa avalikul turul või oksjonitel, aga Tallinna ja Riia nädalalehtedes leidub peaaegu igas numbris pärisorjade üksikult ja perekonnaviisi väljapakkumisi. Mina olin enam kui üks kord tunnistajaks selle juures, kui mõni aadlimees vahetas teenri või talupoja külast ilusa hobuse või mõne koera vastu. Igal aastal tulevad vene ohvitserid, kaevanduseametnikud, vabrikuomanikud kaugelt Aasiast välja, rändavad maal ringi ja ostavad talupoegi nekrutiteks ja töölisteks. Siis kistakse ihnsate rahaahnete aadlikkude hingemüüjate poolt mõnigi isa või vend oma perekonnast lahku ja müüakse sügavale Venemaale, nii et ta kunagi enam ei näe oma kodupinda, oma naist ja lapsi, oma vendi ja õdesid.... Võimulolevast inimeste kastist, kelle meelevaldse võimu all tuhandeid orje kõige karmimalt koheldakse, nagu loomi piitsutatakse ja tihti surnuks pekstakse, võib küll uskuda, et nad ei tunne õnnetute vastu mingit kaastunnet ja et see natuke säästlikkust, mis nad talupoegadele veel osutavad, tuleneb ainult kas omakasust või seaduse sunnist...

Üks Härra von U...ll, ...laskis kord üht rehepappi, kelle hooletuse tõttu põles ära rehi 500 koorma viljaga, nii piitsutada, et tal sisikond — horrendum dictu[5] välja tuli ja õnnetu teisel päeval kirjeldamatutes valudes suri. Et hoiduda kohtulikust vastutusest selle eest, saatnud ta esiteks kohtule mingi summa ja esitanud samuti äraostetud haavaarsti kaudu vale visum repertomi[6].

Kõik niisugused vead[7] kaovad pärisorjuse kaotamise järel natukehaaval ise ära. Küll ei toimu see [vabastamine] veel mitte nii ruttu, sest seni on kõik katsed ja korraldused jäänud mõjuta,

[4] *Vene-Rootsi sõda aastail 1788—1790.*
[5] *Horrendum (õigem: horribile) dictu — kohutav öelda.*
[6] *Visum repertom (õigem: repertum) — tõend laiba ülevaatuse kohta.*
[7] *Petri loetleb eespool eestlaste iseloomu nn. halbu külgi.*

ja see ei ole ka sobiv praeguste ajamärkide järele, kus juba paljas sõna v a b a d u s äratab viha ja hirmu; aga kord tuleb see ikkagi, varem või hiljem, kindlasti...

Seadused, mis on tehtud või ette pandud nende [talupoegade] heaks, on mängupall, on vahast nina, mida võidakse loopida ja keerata nagu tahetakse, sest keegi ei valva nende järele. Ei ole kedagi, kes toetaks ja kaitseks õigusi, mille nõrk vari neil varem veel oli, sest talupoeg ei saa võtta rõhumise hädajuhul advokaati või kasutada vaesuseõigust[8]. Alatasa takistavad pärishärrad, nagu läbitungimatu vahesein alama ja monarhi vahel, vürsti tegemast midagi otsustavat talupoegade kasuks ja talupoegi tema juures kaitset leidmast, milleks nad on õigustatud ja mida nad otsivad. Kõige paremad määrused on mõjutud, sest nende täitmine oleneb ainult pärishärrast, nagu seda näeb Liivi- ja Eestimaal liigagi selgesti...

Kõigi aadlikkude absurdne väide iga kord, kui nendega rääkida sellest punktist: «Eestlased ei ole küpsed vabaduseks; neile oleks tõsiseks õnnetuseks, kui neil enam ei oleks isandaid, kes nende eest hoolitsevad» on naeruväärne null, ilustav tiraad ja peen kattemantel, mille alla nad peidavad oma suurhärralikku võimu ja rõhumisesüsteemi. Nagu oleks nende härrade hoolitsus oma pärisorjade eest tõsine! nagu ei oleks eestlastel küllalt mõistust ühendada kodanlikku vabadust ja korda; nagu peaksid nad siis loobuma oma seisukohast riigis kui põlluharijad, ei võiks enam täita oma kohuseid ja peaksid korraga loobuma seadustele allumisest! Kas siis orjus on neile õnneks? Pärishärrade hulgas on palju neid, kes priiskavad talupoegade verest ja higist ning kel on jultumust väita, et pärisorjus olevat eestlastele tõeline heategu ja nende endi poolt õnneks tunnistatud. Esiteks viisid nad oma kaasinimesed ja kaaskodanikud loomadega ühte klassi ja väidavad nüüd, et need ei olevat vabaduseks võimelised ja ei tahtvat vabad olla. Oh ei! Eestlased ja lätlased ei ole langenud nii sügavale, kui olid paljud Ungari ja Böömi pärisorjad, kes põlgasid neile Joseph II poolt pakutud vabadust ja keda pidi selleks sunnitama vägivallaga[9]. Aadlikud on ainult teinud nende püüdest selle järele kuriteo ja [vabaduse] saavutamise raskeks või võimatuks. Paljud katsed seda kallist vara saavutada, sagedased ülestõusud ja pagemised on kõnekad tõendid, kui sügaval juurdub neis tung ja soov vabadusele...

Nii sügavale orjavaimusse ei ole nad küll langenud, et nad eelistaksid seda vabadusevaimule. Kes julgeb seda väita, selle vastu on avalikud tõsiasjad. Mitte ainult valjud seadused, mis tõrjuvad väevõimuga tagasi iga mõtte vabastamisest ja suruvad

---

[8] *Vaesusõigus — õigus vabaneda kohtukuludest ja saada riigi kulul advokaadi.*

[9] *Võitluses Austria valitseja Joseph II (1756.—1790. a.) poolt läbi viidud kodanlike reformidega levitasid reaktsionäärid kuuldusi, nagu oleksid talupojad ise olnud pärisorjuse kaotamise vastu.*

maha iga vabadusevaimu avalduse kohapeal enne, kui ta levib (mis ei näi ju sugugi tunnistavat orjavaimust), vaid ka kartus, et üks väike vabadusearmastuse säde võib panna leegitsema terve maa, ja mitmesugused katsed vabadust kätte võita näitavad vastupidist. Kardetakse näiteks, et koolide parem korraldus, saksa raamatute tõlkimine eesti keelde, mida Tallinna konsistoorium püüab eestlastele odavasti kätte toimetada, niisugused nagu Beckeri Hädа- ja abiraamat, Rochowi[10] tööd jne. toidavad kaudselt vabadusearmastust ja võivad tuua maale kirjeldamatut häda. Ma olen kõnelnud selle üle mitmete aadlikkudega, kes otseselt väidavad, et olevat parem jätta talupoeg ta rumalusse, kui teha ta targaks, kuna ta muidu hakkab tegema tempusid ja katsub teha ennast vabaks, sest olevat näiteid, et talupojad, kes vaevalt veidi kirjutama õppinud, kirjutanud endale vabastuskirjad ja jooksnud minema. Neile olevat palju kasulikum mitte õppida muud kui oma katekismust lugema ja viis peatükki peast teadma. Sellest olevat küll ja muu kurjast!

Selle vastu olen ma leidnud vähe jälgi usu kinnituseks, et eestlane olevat täiesti rahul pärisorjusega ja tundvat ennast selle juures õnnelikuna...

«Mina ei ole koer, vaid inimene,» ütles üks teine [talupoeg], kellele ta peen härra oli andnud selle aunimetuse ja sai loomulikult selle jultumuse eest keretäie. Oletamegi aga, et puudust ja survet kannatatakse tegelikult kõige kannatlikuma meelega, ka siis on see kõige enam ainult alistumine hädavajaduse raudsetele seadustele, mitte veel rahulolu orjusega. Katsed ennast vabaks teha, iga võimaliku juhuse kasutamine selleks, ärajooksmine ja vastuhakk oma pärishärradele õpetavad aina [ja] liigagi näitlikult, kui vähe meeldivat leiavad eestlased pärisorjuses, vaatamata aadlikkude kordamisele ja korrutustele, millega nad püüavad meid targaks teha, et nende pärisorjad ei elaks vabaduses õnnelikult. Nad vihkavad sõltuvust neist üdi väljaimejatest, keda nad nimetavad oma keeles saksad (saxad), saksid*, sakslased, ja otsivad, kui nad muud ei suuda, vabadust põgenemisest. Paljud pagevad seepärast oma mõisahärra alalt ära, ilma et neil oleks vähimatki lootust parematele väljavaadetele. Ainult iha ja soov loomuliku vabaduse järele ja vihkamine väljakannatamatult valju orjuse vastu ajab neid seda ette võtma. Niisuguseid nimetatakse siinses solgitud saksa keeles jooksikuteks. Pagemine oleks veel sagedasem, kui see ei oleks nii raske ja valjude seadustega keelatud.

---

[10] *F. Engels iseloomustas F. E. Rochowi tööd «Lastesõber» järgmiselt: «Tema ülesandeks oli talupoegade ja käsitööliste noortele võsudele selgitada nende missiooni elus ja kohustusi ühiskonna ja riigi ülemuste vastu, aga samuti sisendada neile heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teoorjusega, madala töötasu ja isalike kepihoopidega ning teiste selletaoliste mõnususstega, ja seda kõike tol ajal nii tavalise valgustustegevuse abil.» (Anti-Dühring, Tallinn 1954, lk. 162).*

** Kuna esimesed Liivi- ja Eestimaale saabujad olid alam-saksid [Petri märkus].*

132. Väljavõte J. Chr. Petri raamatust «Kirjad Tallinnast», milles paljastatakse mõisnikke ja pastoreid

[J. Chr. Petri], Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefland, Deutschland 1800, lk. 33—37.

Paljuski hinnatakse eestlasi väga ebaõiglaselt; eriti kuna neid peaaegu eranditult peetakse võltsideks, truudusetuteks, tänamatuteks; ja kui see etteheide olekski tõesti põhjendatud, siis on selle põhjuseks kindlasti kustumatu rahvusviha sakslaste vastu, mille need [sakslased] on nende õnnetute olendite halva kohtlemisega ise esile kutsunud. Ja selles minnakse nii kaugele, et isegi kõrgest seisusest mehed ei häbene eestlasele, kes neile teel oma kaarikuga liiga lähedale tuleb, andmast halastamatut kepihoopi, nii nagu aetakse teelt ära koera. Pilt, mis mind sagedasti on kohutanud. Veel selgemaks saaks rahvusliku vihkamise põhjus, kui ma sulle ütleksin, kui kaugele lähevad Eestimaa aadlikud, kellel ei ole vakuraamatuid, nii nagu on nende naabritel Liivimaal, oma nõudmistes talupoegade vastu, nimetades seda ise õ i g l a s e k s[1]. Nad on viimastel aegadel hakanud isegi nõudma, et talupojad tooksid neile teatava hulga pähkleid. See despootlik võim, mis aadlikel käes, eksitab sellepärast mõnegi muidu hästimõtleva mehe ägeduses kõige koledamatele tegudele; nii nagu ma näiteks tean, et üks aadlimees Tallinna läheduses, härra von B, kes muidu suhtub oma talurahvasse tõesti hästi, lahutas mehe väikese eksimuse pärast naisest ja saatis kaugel eemal asuvasse mõisa. Niisuguses olukorras teeb ka keiser oma valju keeluga, et ükski aadlimees ei tohi pidada oma rahvast pühapäeval töös, talupoegadele suure heateo; kuna muidu on harilikult suur hulk talupoegi neil päevadel teel, et viia oma härra vilja- ja viinavoorid linna. [Räägitakse], et üks aadliproua Eestimaal, keda mulle nimepidi nimetati, laskis üht talupoega väikese eksimuse eest halastamatult peksta ja ei ole lubanud lakata enne, kui ta oli läbi lugenud oma peatüki piiblist. See on lugu, mille [tõepärasuse] eest ma ei või küll vastutada, mis aga, kui ta on õige, näitab, missugused lähedased vennad on vagatsemine ja halastamatus. Ma võiksin sulle kirjutada veel mõnestki teisest julmast viisist, millega vaeseid eestlasi pikkamisi surnuks piinatakse; ainult see ei saa sulle olla ei meeldiv ega kasulik ja ma ei usu, et võiksin sellega kergendada meie kaasvendade kurba saatust. Kes aga võiksid viimaseks otstarbeks kõige tugevamini kaasa aidata, on pastorid. Aga selle asemel, et rääkida õigel ajal sellest mõni sõna mõisnikkudega, aimavad nad ise sagedasti rõhumises neid järele, jah, isegi ületavad neid oma koormiste sissenõudmisel. Ma ei salga, pastorite hulgas on siiski ka austamisväärseid mehi, kes südametunnistuse järgi käivad ka sel-

---

[1] *Sõnademäng — saksa keeles «Gerechtigkeit» tähendab üldiselt «õiglus», Baltimail tarvitati seda sõna aga ka andami tähenduses ja see haaras kõik talupojale mõisa poolt peale pandud naturaalandamid.*

les sihis ja räägivad vabameelselt türannidega. Aga ma võin kartmata väita, et niisuguseid tuleb peaaegu vaadata kui erandeid reeglist. Ja seda usud sa meelsasti, kui ma sulle ütlen, kuidas siin maal täidetakse õpetajakohad. Ühte kihelkonda kuulub mitu mõisat, nende omanikud valivad igakord ühiselt uue pastori. Säärase valimise juures ei tule sugugi arvesse oskused või koguni moraalne väärtus, vaid harilikult leidub ühes mõisatest koduõpetaja, kes on kas noored härrad suureks kasvatanud või soovib oma seisukoha tõstmiseks võtta naiseks kas surnud pastori tütart või üht aadlipreilikest, kelle arv aadlipoegade suhtes olevat umbes 10:1 vastu. Juhtub mõnikord, et niisugune pastoriks esitatu alles siis hakkab õppima keelt, milles ta peab jutlustama, ja laseb oma truul teiselpoolel oma jutlusi vähemasti korrigeerida. Ja, on isegi näiteid, et õpetajapojad peavad katkestama oma poolteiseaastase akadeemiasviibimise[2], et saada oma isa järglaseks. Niisuguste — nõnda valitud subjektide eksamile tuleb vaadata kui ainult kord juba sisseseatud kombele, mis ei otsusta midagi ja mulle on isegi teada, et üks niisugune pidi esitama oma ladinakeeles koostatud töö alles pärast ordinatsiooni[3], sest esimene oli koostatud nii halvasti, et seda ei saadud vastu võtta...

Leidub ka niisuguseid, kes püüavad ainult suurendada oma tulusid ja vegeteerivad oma hästikaetud laua taga nagu taimed heas pinnases.

[2] *Siinkohal on mõeldud õpinguid ülikoolis.*
[3] *Vt. nr. 35, märkus 6.*

133. Talurahva olukord ja koormised vakuraamatu järgi Eestimaal Munalaskme mõisas[1] 1805. a.

Carl Ferdinand von Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval 1845, lk. 23—25.

Mõis oli [1805. aastal] veel mõõtmata. Vakuraamatu järgi, milles talupoegade koormised on seaduslikult kinnitatud, on mõisas talupoegi: 4 pooladrikut[2], 12 veerandadrikut, 6 kaheksandikadrikut, üks kõrtsmik, üks mölder ja palju vabadikke, sulaseid ja sulasenaisi maaga ja ilma maata.

Vastavalt sellele, kas talupojal on kasutada enam või vähem maad, on ka tegu erinev. Adrik teeb kahekordse pooladriku, neljakordse veerandadriku ja kaheksakordse kaheksandikadriku teo. Vakuraamatu järgi teeb veerandadrik (ja vastavalt siin näidatud vahekorrale adrik ja kaheksandikadrik) n ä d a l a s jüripäevast mihklipäevani[3] 3 päeva ja mihklipäevast jüripäevani 2 päeva rakendiga, jürist mihklini 2 päeva jala ja abiteona rakendiga suvel

[1] *Vt. nr. 124.*
[2] *Vrd. nr. 124, märkus 1.*
[3] *23. aprillist 29. septembrini.*

Pühapäeva õhtu kõrtsi ees. Teosulased valmistuvad mõisa minekuks, et varahommikul tööle jõuda. *Tundmatu autori joonistus 1813. aastast.*

sõnnikuveoks 3 päeva ja talvel produktide veoks 4 päeva; jala aga suvel külviks 3 päeva, viljalõikuseks 24 päeva; loomade karjatamiseks 8 päeva; väikesteks mõisa naistetöödeks 9 päeva; talvel mõisakarja talitamiseks 18 päeva, viinapõletamiseks 3 päeva; linaharimiseks, lambaniitmiseks ja teisteks mõisa naistetöödeks 20 päeva, mõisahoonete remondiks 10 päeva, vilja linnasteks tegemiseks 3 päeva.

Kõrtsmik, mölder, samuti ka maaga vabadikud[4] teevad aasta läbi 2 jalapäeva nädalas; [maata] vabadikud ja sulasenaised 1 päeva.

Talupojad tegid niisiis kokku: tööloomadega nädalategu suvel 1479, talvel 1508 [teopäeva]; abitegu suvel 42, talvel 86 [teopäeva]; jala aga nädalategu suvel 1893, talvel 40 [teopäeva]; abitegu suvel 948; talvel 970 [teopäeva], kõik kokku 3115 rakendiga ja 3821 jalapäeva. Talvel said peremehed seadusliku hulga villa ja linu ketramiseks ja kudumiseks, ja pidid peksma kõik mõisavilja.

Peale selle maksid talupojad aastas kümnist, mida Eestimaal [mõisnike poolt] nimetatakse «õigluseks»[5], 69 vakka rukist, 69 vakka otri, 46 vakka kaeru, 690 tsentnerit heinu, 22 lammast, 26 hane, 60 kana, 214 muna, 32 naela võid, 16 naela lõnga, 10 viljakotti, 200 tsentnerit õlgi ja kõik avalikud maksud, nimelt pearaha,

[4] *Vt. nr. 124, märkus 2.*
[5] *Vt. nr. 132, märkus 1.*

postimaks, magasimaks[6] ja kohustused kiriku ja kirikuõpetaja vastu jne.

Mölder kasutab maad veski juures nii kaua, kui ta peab veski vajalikus korras, jahvatab mõisa vilja ilma matita, ja maksab aastas renti 30 rubla hõbedas. Igaks tööks toob tööline vajalikud riistad kaasa.

Peremees annab täissulasele, see on niisugusele, kes teenib peremeest terve nädala, palgaks ja tasuks aastas 3 vakka rukist, 3 vakka otri, vaheldumisi ühe kuue või kasuka, 2 särki, 2 paari alusriideid, 2 paari sukki, 1 paar kootud pöiaga sukki, 3 paari kindaid, ja pastlaid, s. t. sandaale loomanahast, nii palju kui ta vajab, peale selle tasuta korteri ja toidu. Tüdruku tasu on aastas üks kleit või seelik, üks liistik[7], 2 särki, 1 puuvillane kaelarätt, 2 paari sukki, 1 paar [kootud] pöiaga sukki, 1 müts ja pastlaid nii palju, kui ta vajab. Vahimees saab ülespidamise vallast.

Veerandadriku raudvarasse, s. o. mõisast laenatud[8], koha juurde kuuluvasse inventari kuuluvad 2 härga, 1 lehm, 2 lammast, 6 vakka odraseemet, 3 vakka kaeraseemet, maas olev rukkiseeme, 1 ader, 1 äke, 1 vanker, 1 regi, 1 vikat, 2 kirvest, 1 kühvel, kõik talule kuuluvad ehitused ja aiad.

Kiriku ehitused ja parandustööd tehakse nii, et mõis annab raha, talupojad vajalikud materjalid ja tööpäevad.

---

[6] *Magasiait — igasse mõisa loodud vilja tagavaraait.*

[7] *Saksa keeles «Überteil» — arvatavasti käisteta naistejakk, liistik.*

[8] *Tegelikult polnud mõis talupojale muidugi midagi «laenanud». Mõisnikud lihtsalt kuulutasid talu tähtsamad tootmisvahendid mitte isiklikult talupojale, vaid alati selle talu juurde ja sisuliselt mõisale kuuluvaks nn. raudvaraks.*

134. Viru-Järva Meeskohtu otsus Karitsa valla vabadiku Tooma tütre Anne näljasurma asjus 1808. a.

Eesti NSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3040, l. 1, 3—5.

23. oktoobril 1808.
Kohal olid:
härra meeskohtunik parun von Rosen,
härra kaasistuja krahv von Stenbock Harjumaalt,
härra kaasistuja parun von Dellingshausen
ja kohtusekretär Hoeppener.
Needsamad: revideerisid ja kinnitasid järgmise otsuse.

Otsus.

Täites Tema Keiserliku Majesteedi, kõigi venelaste isevalitseja jne. jne. jne. käske, uurisime meile kõrge keiserliku Eestimaa kubermanguvalitsuse k. a. 4. augusti reskriptiga uurimiseks ja seadusliku otsuse langetamiseks siia saadetud juurdlusasja, mis puudutab Karitsa talusulase Tõnu Tooma last Annet, kes olevat nälga surnud. Toimetanud kõrgemalt poolt saadud korralduse põhjal

juurdluse, arvesse võtnud surnud lapse ema ja teiste tunnistajate poolt ülekuulamisel ja ülekuulatud tunnistajate vastamisi seadmisel antud seletused, samuti aktide juurde lisatud arstliku ekspertiisi otsuse surnud lapse kehalise seisukorra kohta ja saadud väljavõtte Rakvere kirikuraamatust, — pärast kõige selle täpset ettelugemist ning kõigi juurdlusprotokollist ja arutatud aktidest tulenevate asjaolude põhjalikku kaalumist tunnistab keiserlik Viru-Järva Meeskohus käesolevaga õigeks alljärgneva.

Karitsa talusulase Tõnu Tooma naine Mari — teisipäeval enne jaanipäeva, 23. juunil k. a. surnud 3-aastase lapse Anne ema (lapse isa olevat tunnistajate seletuse järgi põgenenud ja teda ei saa sellepärast üle kuulata), tunnistaja nr. 2 — emaga ühes elumajas elav vabadikunaine Eva, mõisakubjas ning mõlemad vallakohtunikud kui isikud, kes kõiki neid asjaolusid kõige enne teadma peavad, on õiguse poolest tunnistanud: et kuna surnud lapse isa teise talupoja juures teeninud, olnud lapse ema omaenda ja oma laste elu alles hoidmiseks sunnitud juba talvel oma riided ja loomad ära müüma ning elanud pärast seda oma kolme lapsega kevadest saadik ainult vähese jahuga keedetud hapuoblikatest ja kannatanud viimased 14 päeva enne lapse surma nii suurt puudust, et elanud ainult keedetud hapuoblikatest, millele ta mõnikord pisut jahu juurde lisas, kui ta seda saanud oli. Arstliku ekspertiisi otsuse järgi olnud surnud lapse keha väga kõhn ja leitud kõik peenemad sooled tühjad olevat, jämedates sooltes olnud siin-seal klompis mustust, mis koosnenud jahusest ollusest, mis sisaldas rohelisi rohttaimi, aganaid ja üksikuid rukkiterasid. See äratanud kahtlust, et kuigi laps oma viimastel elupäevadel leiba ning aganaid ja rohttaimi sisaldavat jahutoitu söönud, need leitud kujul väikese lapse maole raskesti seeditavad olid. Kõige selle tõttu ei ole küll mingit kahtlust, et surnud laps toidupuuduse all väga kannatas, ja on küll väga tõenäoline, et ta nälga suri ...

Selle põhjal tuli keiserliku kubermanguvalitsuse korralduse kohaselt toimetada väga hoolikas juurdlus selle kohta, kes nii suures toidupuuduses süüdi oli. Sel otstarbel kõigile tunnistajatele esitatud küsimustest selgub, et mullune puudus ennast surnud lapse vanematele väga tugevasti tunda andis, nii et ema pidi oma riided ja loomad enda elatamiseks juba talvel ära müüma; et vanemad ja eeskätt ema kolmest külast abi otsisid, kuid ilma abita jäid; et vanemad palusid koguni Karitsa mõisa pärishärralt ja rentnikult laenuks vilja edaspidi tehtavate tööde arvel. Ema ja tunnistaja nr. 2 — emaga ühes majas elava vabadikunaise Eva, kel seda puudust samuti kannatada tuli, seletuse järgi ei antud neile ei tööd ega mingit toetust või laenu viljas, välja arvatud see, et kumbki neist sai mõnel korral neljandiku toopi jahu, mida kõike kinnitavad ka tunnistajate nr. 3, 4 ja 5 seletused selle kohta. Seetõttu ei ole ka enam kahtlust, et lapse vanemad ja eeskätt ema tegid omalt poolt kõik mis võimalik, et tööga oma raskest puudusest välja pääseda ja endile puuduvaid elatusvahendeid muretseda, et aga Karitsa

mõisa pärishärra ja härrad rentnikud selles asjas ülekuulatud isikute tunnistuse järgi rüütelkonna komitee poolt antud ja keiserliku Eestimaa kubermanguvalitsuse k. a. 30. aprilli teadaandega üldiselt teatavaks tehtud määruse 10. punkti näivad mitte vajalikul viisil täitnud olevat[1].

Kuna aga kohtumenetlus selles asjas: ei juurdlus, ei otsuse langetamine ega seaduste täitmise üle otsustamine ei kuulu selle kohtu kompetentsi, siis tuleb kõrgeaulise keiserliku Eestimaa kubermanguvalitsuse poolt selles asjas tehtud korralduse täitmiseks jätta selle punkti kontrollimine aupaklikult tema enese hooleks.

Sellevastu selgus selles asjas toimetatud juurdluse käigus, et surnud lapse ema, vabadikunaine Mari ei pidanud silmas rüütelkonnakomitee eeskirja 2. punkti «et talupoegadel, kui neile ei peaks antama tingimata vajalikku laenu, tuleb pöörduda härra ülemkirikueestseisja poole», ja et ta temale selles suhtes seaduslikult ettekirjutatud kohustuse täitmata jättis, mille eest teda, kuna ta selles asjas tõesti süüdlaseks osutub, seda enam karistada tuleks, et ta ühest küljest osutub süüdlaseks suures lohakuses, sest tema kui ema oli kohustatud esmajärjekorras oma laste ülalpidamise eest hoolitsema ja kõike võimalikku kasutusele võtma, et oma raskest puudusest välja pääseda, teisest küljest aga ei saa eitada, et ta nimetatud korraldust pidi küllalt hästi tundma, kuna ta kuulis seda kirikus ette loetavat.

Kuna aga iga kohtunik peab mingi kuriteo eest karistamisel seaduste kohaselt seda kavatsust, mille tõttu see kuritegu toime pandi, hästi kaaluma, käesoleval juhul aga vägagi selge on, et süüalune Mari kuritegu mitte ettekavatsetult toime ei pannud, vaid et ainult lihtsameelsus tema käitumise põhjuseks oli, kusjuures tuleb õiguslikult arvesse võtta, et ta juba oma lapse surma läbi igast inimlikust karistusest suurema karistuse osaliseks sai ja et iga karistamise puhul peab olema selleks juhtnööriks, mille järgi karistus määrata tuleb, selle karistuse otstarbekus, käesoleval juhul aga igasugune kehaline karistus oma õiget otstarvet ei täidaks, siis langetatakse käesolevaga ja sel põhjusel süüaluse Mari kohta neid temasse puutuvaid asjaolusid õiguslikult arvesse võttes ainult otsus, et teda igast edasisest karistamisest vabastada, kuid temale tema sobimatu käitumise eest kohtulik laitus avaldada tuleb.

---

[1] *1808. a. muutus Põhja-Eestis näljahäda nii teravaks ja talupoegade suremine nii massiliseks, et rüütelkonna-organid ja kubermanguvalitsus olid sunnitud Peterburist asja uurima saadetud senaator Zahharovi nõudel välja andma eri määruse, mis kohustas mõisnikke puudustkannatavaile talupoegadele vilja laenuks andma.*

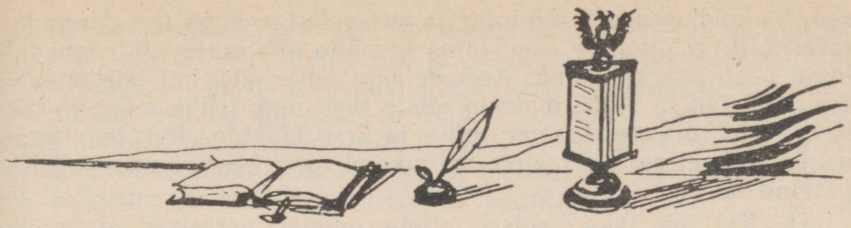

III. XIX SAJ. ALGUSE AGRAARREFORMID BALTI KUBERMANGUDES

135. 1802. aasta Eestimaa talurahvaseadus — «Iggaüks»

Sissejuhatus

Iggaüks, kes nouab sannakulik ja öige olla, ellab omma Üllema varjo al, kes temma järrel kulab ja temma eest kostab. Sest Üllemad on sellepärrast, et nemmad vaggadele toeks ja kurjadele hirmuks peavad ollema, et vaene ni hästi kui rikkas, ja rammoto ni hästi kui joukas omma teggemist keelmatta voiks aiada ja ommad teed julgeste käia. Kui ükski ei olleks, kedda üllekohtune peab kartma, siis teeksid kurjad õigedele ja teine teisele issi keskis tullist liga. Agga Üllematte ja Kohto läbbi tallitab Jummal neid ...

Teie perremehhed ja perrenaesed; kes teie omma perre issad ja emmad peate ollema! nõudke omma tö ja hole läbbi, et teie põld ikka ennam vilja kannaks, ja ka teie koddone tö kasso sadaks... Omma sullastele ja ümmardajattele tehke öigust, ja andke neile nende palka ausaste kätte, et nemmad teie tööd römsa süddamega teeksid. Ja kui teie sedda omma orjadele[1] annate mis kohhus, siis teie voite ka peäl käia, et nemmad tevad, mis nende kohhus on ...

Teie sullased ja ümmardajad! saatke ommad leivavannemad ikka parrema põlve peäle, nende maad harrides ja nende tööd tehhes. Ärge tehke nende tööd polikult, egga tehke neile holetusse läbbi kahjo, vaid kuulge nende sanna ilma nurrisematta, sest se on teie kohhus, ja siis on teil julgus sedda vasto votta, mis nemmad teile peavad andma.

Talupoegade õigustest, talukohtade valdamisest ja mõisakoormistest

I. Kui teie ommad maad õieti harrite, siis on teil lotus, et need astast astani parremaks lähvad; ja se kasso, mis sest touseb, kasvatab teie varrandust. Ja selle läbbi kinnitate omma enneste ja omma laste tullevat põlve. Sest keik mis teie oigel visil ollete kokko pannud ja eddaspiddi veel jouate sada, olgo se rahha ehk villi, veik-

[1] *Ori — taluteenija või sulane, teoline.*

sed ehk hobbosed, ehk mu lojus ja varra, kui se agga teie omma on, ja ei mitte nisuggune assi, lojus ja põllo ehk maia riist, mis tallusse peab paigale jäma; Keik sellega voite siis, kui teie ommad moisa võllad ja kohto maksud ollete tassunud, tehha mis teie tahhate. Teie voite sedda ärra müja ja ärra kinkida, kui teie agga nenda tete, et se teie lastele kahjuks ei tulle, sest et nemmad teie pärriad on.

II. Kui teie ikka hoolsad ollete, ommad perrekohhad ja ello assemed ülles piddamas, siis peab teie ello asse, ja keik mis selle järrel on, põllud ja heinamaad, ni hästi teie omma ello põlvini, kui ka teie laste pärrandusseks jäma, ni kaua kui teie issi hästi maia peate, ja ni kaua kui teie lessed ehk lapsed sedda visi tevad.

III. Ja et teie se sinnatse tootusse peale veel kindlaminni voiksite lota, lubban minna ka, et keddagi teie seast ei pea sunnitama omma perrekohta teise kohha vasto vahhetada, ja ei kogguniste nisugguse kohha vasto, kus need maad alles sötis ja harrimatta on. Agga kui se juhtub, et Moisale nisuggune vahhetaminne tarvis lähhäb, siis peab Kihhelkonna-Kohhus (mis meie teiste Kihhelkonna-Vannemattega nüüd nenda vottame seäda, kui sesinnatses ramatus pärrast õppetakse) sedda ärraarvama, mis senna jure tulleb anda. Agga on se vahhetaminne sedda visi, et parrem ehk surem koht sandima ehk vähhema vasto pakkutakse, siis jääb peäle-tassuminne mahha.

IV. Kui kellegi käest eddaspiddi maia ärravoetakse, siis on se temma omma sü. Sest se voib agga nisugguselle juhtuda, kes ei olle oige maia-mees, vaid kes holeto ja raiskaia on. Ja, et nisuggune perremees Moisale ja vallale kahjuks ja teotusseks ei olleks, tahhan minna, et kui nisuggust teie seast leitakse, siis minno Vallakohhus, mis minna nüüd sean, sedda läbbi katsub, enne kui minna tedda temma maia pealt ärra lükkan.

V. Sedda möda, mis praego on öldud, ei voi ükski perremees ärra müdud sada, enne kui temma omma kohha peält lahti on sanud. Ka ei pea ükski issa egga emma omma lastega hopis ehk seltsi visi, olgo nemmad sullased ehk vabbad innimessed, mitte muido sama müdud, kui agga siis, kui nemmad selle läbbi parreminne savad assutud. Ükslassed innimessed ei pea muido sama müdud, kui et enne Valla-kohto nou on kuuldud. Sest teie vallakohtomehhed ellavad teie seas ja teavad sepärrast keige parreminne, missuggused ei kolba teie seas ellama ja teie seltsi jäma.

VI. Sedda Valla-kohto sean minna, et temma minno naal teie rahho ja ello õnne katsub kinnitada. Ja sepärrast annan minna temmale ka melevalda, keik valla asjad ja riud läbbi kulata, selle ülle kohhud moista, ja neid teie seast nuhtlusse alla anda, kedda temma leiab süallust ollemast. Agga sedda kohhut, mis Valla-kohhus moistnud, peab temma ikka esmalt minnule teada andma, sest enne kui minna sedda õigeks arvan, ei maksa se veel mitte, ja sepärrast ei pea ükski enne sedda trahvi kätte sama . . .

VII. Sesinnane minno seädus tunnistago, kui vägga se minno süddame nou on, teid holpsama ja parrema põlve pole sata. Ja nenda, kuida se siin minno üllem silma märk on, lootke selle peäle, et sesinnane seädus igga ühhest Moisa-Vannemast, kes minno järrel selle moisa peäle tulleb, peab ausaste petud sama. Nenda ka ei pea ükski neist sedda moisa teggo ja makso, mis teie tännini piddite teggema ja maksma, suremaks tõstma.

Kohtukorraldusest

2. Agga ikka ei tohhi ennem kui üks teie seast selle Kihhelkonna-Vannema jure tulla, kui ka se assi teiste kohta puduks: Ni pea kui nemmad keik, ehk ennam kui üks temma jure lähhävad, siis nemmad kautavad omma õigust, ja sattuvad peälegi, kui kässo ülleastujad, nuhtlusse alla.

4. On teie assi sesuggune, et Kihhelkonna-Vannem sedda üksi ei sa selletada, ehk et temma leppitaminne Moisa-Vannema jures ei mõo, siis kutsub temma Kirriko-Vörmündri-Herrat kokko, ja peab nendega kohhut ...

6. Agga ilma asjata ehk valle asja pärrast teie ei pea Kihhelkonna-Vannemat mitte tüllitama. Kes sedda teeb, selle peäle moistab temma otse kohhe nuhtlust. Ka annab temma teile, kui se luggu selge on, mis pärrast teie temma jure tullete, üksi otsust. Agga kui se seggane on, siis peab temma sedda Kirriko-Vörmündri-Herradega ühtlaste läbbi vatama. Ja kui siis leitakse, et teie ilma asjata jutto teggite, siis peab teid, kui nähha, et teie sedda rummalast peast teggite, nomitama; agga kui Kihhelkonna-Kohhus nääb, et teie sedda pahha melega teggite, siis ta moistab sedda möda nuhtlust, kuida ta leiab teil süüd ollemast.

4. Valla-kohto kohhus on ka, et temma selle ette murretseb, et kui üks perremees maia peält lahti saab, temma varrandussest siis keik, mis perrekohha pärralt on, voetakse ja ue perremehhe kätte antakse: Ja senna tulleb ka suivilja seme arvata. Ka peab temma varrandussest, enne muud völga, se tassutud sama, mis temma moisaga võlga on.

8. Valla-kohto kohhus on ka selle ülle moista kui perremehhed omma sullastele ja ümmardajattele nende palka õieti ei anna, ehk sedda nende eest kinni piddavad mis nemmad õigusse polest peaksid sama. Nenda sammoti moistab valla-kohhus ka selle ülle, kui perrevannemattel orjade peäle kaebamist on.

9. Kui leivavannem omma orjaga, ehk orri leivavannemaga rahhul ei olle, siis ei pea ommiti paiga vahhetaminne ollema, enne kui valla-kohhus selle ülle saab moistnud.

10. Valla-kohto murre peab ka ollema, et teie keik sedda täieste tassute, mis teie moisa teo polest peate teggema, ja moisa makso polest peate maksma ...

Kohto-mehhed ja valla-rahvas!

Mino lotus on, et meie rahva seas vist paljo nisuggused moistlikkud on, kes neid rummalaid juhhatavad, sest muido olleksime Meie seddasinnast seädmist mitte teinud. Agga need, kes õppetussest ei holi, ja kedda au egga häbbi ei sunni, neid sunnib kohto nuhtlus, neid sunnib raudjalla põlli, ja vimaks lähhäb Jummala Iggavesse Kohto ette meie keikide te.

Sannapõlgja lagguneb; sannakuulja seisab
kindlaste rajatud.

136. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus

Eestima Tallorahva Seädus Moisavannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud, 1805 aasta sees [avaldud]. Trükkitud Minuthi Kirjadega.

Sissejuhatus

Meie olleme keik ühhe Ma sees sündinud, ja ellame keik ühhe taeva katte al. Jummal on Teie ja Meie põlve lonud, ja se läbbi meid teine teise naale seädnud. Üks ja sesammo päike annab meile valgust ja soja — sesamma taeva kaste panneb Meie ja Teie külvid kasvama; ja sesamma kurri ilm, mis Teile kahjo teeb, voib ka Meie kasso rikkuda. Olgo meil siis kindel lotus teine teise peäle! — Teil se lotus, et Minna sedda püan, mis Teie heaks on — ja Minnul se lotus, et Ma julge selle peäle woin olla, et Teie eddespiddine kombe Mind ei kurvasta, egga et Teie sedda head, mis Teile teen, Mulle ehk Mo lastele kurjaga ei tassu.

Mõisakoormised

I peatükk

3.

Jubba se on vanna pärris seädus, et tallo-perre igga tündri ma peält, kolmes põldus, kui Ma keskmist suggu on, aasta läbbi, ühhe teopäeva lojussega näddalis — ja kui keik päevad kokko arvatakse, mis aasta ülle jälla tullevad tehha, ka ni sammo paljo jalla-päivi teeb*. Keskmisse suggu põllo-maaks arvatakse se, mis ennamiste pool viet semet[1] kasso peab, nenda kui ka 29 mas numris räkitakse. Igga nisugguse tündri ma järrel, kolmes põldus, arvatakse vie koorma heinamaad, keskmist suggu[2].

* *Igga tündri ma[a] mees teeb siis igga näddalis ühhe teopäva lojussega, ja ühhe päva jalla; kahhe tündri ma mees teeb jälle igga näddalis kaks teopäva lojussega ja kaks jalla. Ja nenda teeb nüüd igga perremees omma moisa-teggo seddamöda, kui mitto tündri ma[a]ks temma koht arvatud on — igga näddalis, igga tündri ma[a] eest, ühhe teopäva lojussega, ja ühhe jalla-päva. [Seaduses esinev märkus.]*

[1] *S. t. 4½ seemet.*

[2] *S. t. iga tündrimaa põllu juurde peab alati kuuluma ka nii palju heinamaad, mis annab viis koormat heina.*

6.

Talloperre, mis seddamöda, kui nüüd temma perre märatud on, kuus teo-päva lojussega näddalis moisa teeb, nimmetakse kue-päva perreks, ja peab aasta ümber kuus sadda teo-päva, pool lojussega ja pool jalla teggema. Nenda tulleb ka igga mu[u] perre nende teopävade järrel nimmetada, mis temma igga näddalis lojussega teeb; olgo siis, et se siin ramatus teistvisi seätud olleks.

7.

Needsinnadsed kuus sadda päva, pool lojussega, teine pool jalla, teeb kue-päva perre seddavisi, et ta moisale aasta ümber — (kirriko pühhad on jo sest mahha arvatud) — kuus teopäva lojussega näddalis, ja Jürri pävast, Mihkli pävast sadik[3], ehk Mihkli pävast möda, senna pävani, mis vakko-ramatus seätud, kuus jalla päva näddalis teeb.

8.

Need teopävad, mis ülle jävad, jäggab Mois omma tahtmisse järrel igga tö ja kohha tarvidust möda. Agga nellikümmend kahheksa päva arvatakse, leikuse eest, kelle tarvis kue-päva perre, senni kui leikada on, kaks abbileikajad peab andma. Siiski peab vakko-ramatus keik selgeste nimmetud ollema.

10.

Et ammo jo tähhele pandud, et need perred, mis kue-päva perrest vähhemad, rohkem innimessi tarvitavad, kui siin seätud on, siis saab nelja ja kolme-päva perrel üks teggia innimenne jure antud. Kui vähhematte perredes kaks teggiat innimest on, siis on sest kül[4].

11.

Need teopävad, mis nende perredest, kus joud ma[a]dest surem on, rohkem tullevad tehha, savad korra-pävadeks, pigi[5] jure, linnosuggemisseks, ehk mu tö jure prugitud, ja keik vald peab nisuggused tööd korra pärast teggema[6].

12.

Kui pudo innimestest valla sees on, siis voib ka neljateistkümne aastane pois ehk tüttarlaps töteggiatta sekka sama arvatud.

---

[3] *23. aprillist 29. septembrini.*

[4] *S. t., et 3- ja 4-päeva kohtadelt nõuti nädalas mitte 3 ja 4, vaid 4 ja 5 teolist mõisatööle; 1- ja 2-päeva kohtadelt nädalas 2 teolist. Niiviisi saadud lisapäevi kasutati korrateoks, millest räägib punkt 11.*

[5] *Püükima ehk piikima — vana murdeline väljendus pesupesemise kohta.*

[6] *Põhiliselt kasutati neid kordamööda antavaid korrapäevi mõisa loomade talitamiseks.*

14.

Sedda vilja-kümnist, mis igga perre igga aasta Moisale peab maksma, on igga tündri ma[a] eest, mis keik kolm perre-põllud üllepeavad, üks küllimit rukkid, üks küllimit odre, üks küllimit kaero, kui ma keskmist suggu on[7]. Heina-kohto[8] maks on kahhekümnes ossa sest, mis ükskord üllesarvatud on, et heinama annab. Teised veiked kohto maksud peavad ühhe rukki tündri hinnaga ühte jooksma, nenda kui 49 mas nummer sedda selletab, ja ei pea mitte teistvisi sama seätud, olgo siis, et se nou möllematte poolest tulleb.

15.

Ni mitto teopäva üks perre, ü h h e näddali sees, Moisale lojussega peab teggema, ni mitto poolteist naela linno, mis kolm künart kangast naela peält annab; ehk ni mitto naela linno, mis nelli künart kangast naela peält annab; ehk ni mitto poolt naela linno, mis viis künart kangast naela peält annab, peab temma talvel Moisale kehrama. Linnade assemel voib Mois korra pärrast perrede peäle anda, kakskümmend naela villo, ehk kakskümmend naela takko, kehrusseks ja kangast sest kudduda; ja voib agga poolteist künart vatmannit ühhe naela villadest, ja kaks künart kangast ühhe naela takkust taggasi küssida. Muud korra tööd ei pea, selle kehrusse ülle, ühhegi perrese kojo antama.

18.

Mois voib perremeest, kui mitte leikusse egga semendamisse aeg ei olle, sullase assemele rehhepappiks ja linnakste teggemisse jure votta, ehk ka mu asja ajamisse peäle, kuhho ustav innimenne ärrakullub. Et se, kes moissa-vinakökis vina põlletamas on, se eest peab vastama, siis peab Mois [edaspidi] omma valla rahva seast väljaõppind vinapõlletaja meistrit nõudma, ja sepärrast ei olle [edaspidi] ennam tarvis, et perremees isse vinakökis teomehhe assemel käib, kui teomees seäl abbiks sudab olla.

22.

Kui tarvilissed moisa honed ärrapõllevad, kuhho ka moisa ello hone arvata, siis keik vald aitab neid jälle üllesehhitada, ja igga perre teeb siis, aasta kohta, ni paljo päivi, kui ühhe näddali sees temma moisa teggo on. Igga mu hone ehhitamisse jures vottab Mois, aasta kohta, veddamisse ja üllesehhitamisse tarvis, talvel ni paljo lojusse-päväd, ja suvvel ni paljo jallapäväd, kui mitme päva perre üks perrekoht on, ja tassub sedda kümnessest ärra, nenda, kui 36 ma numri al seätud on.

---

[7] *S. t. külimit rukist, külimit otri ja külimit kaeru iga tündrimaa pealt kõigilt kolmelt põllult.*

[8] *Sõna «kohus» kasutati sel ajal ka mõistete «asutus» ja «kohustuslik» väljendamiseks (vrd. kohtu-lammas — naturaalandamina antud lammas).*

36.

Kui tallopoeg sedda vilja ehk rahha, mis ta Moisa käest laenand, maksmatta jätnud, siis voib Mois tedda panna, sedda tö läbbi tassuda, ja arvab temmale ühhe küllimitto rukkid ühhe lojusse [päeva] ehk kahhe jalla päva eest, Jürri pävast Mihkli pävast sadik; ja ühhe küllimitto odre, Mihkli pävast Jürri pävast sadik[9]. Nendasammoti tassutakse, mis vilja kümmessest võlga jänud on. Kui se rahha on, mis maksmatta jäi, siis arvatakse, Jürri pävast Mihkli pävast sadik, kakskümmend kaks ja üks pool koppikat igga jallapäva eest; ja igga lojusse päva eest veel üks kord ni paljo. Pärrast sedda aega, Jürri pävast sadik, arvatakse igga jalla-päva eest viisteistkümmend koppikat, ja jälle igga lojusse-päva eest veel ükskord ni paljo[10]. Agga ei pea tallopoega sunnitama, ommad völlad, Jani pävast, Mihkli pävast sadik, tö läbbi tassuda[11].

46.

Vabbatmehhed ja vabbat-naesed[12], kes ilma madeta on; ja sullaste naesed, kes mitte ühhe [taluperemehe] perrekonna arrus ei olle, tevad sedda seädust möda, et igga teggia innimenne, kus Mois jouo vasto maad ei anna, Moisale näddalis ühhe jalla-päva peab teggema, igga näddali sees ühhe jallapäva Moisa, se on, aasta ümber, viiskümmend kaks päva. Üks naesterahvas tassub need pävad seddavisi ärra, et temma, Jürri pävast, Mihkli pävast sadik, kaks jalla-päva näddalis teeb, ja talvel kolm naela jämmedaid linno, ehk kahheksa naela takko Moisale kehrab.

Teotegemise kord.

40.

Künni-tükki mööt, igga söma vahhel, se on kolmkord pävas, on

1) kui kässa välli[13] küntakse, seitseteistkümmend Venne sülda, igga piddi;
2) kui ma[a] kordatakse, ühheksateistkümmend Venne sülda, igga piddi;
3) kui pöld kolmatkorda küntakse, ehk kui semendakse, kakskümmend üks Venne sülda, igga piddi.

Körs küntakse kordamisse künni mööto möda, ja Pärtli pävast[14] savad agga kaks tükki, sesamma mödo järrel, päva peäle antud.

41.

Heinateggemisse jures voib igga söma vahhel nellikümmend,

[9] *S. t. rakmepäeva hinnaks loeti suvel 1 külimit rukist, talvel 1 külimit otri.*
[10] *S. t. suvel loeti jalapäeva hinnaks 22½ kop., rakmepäeva hinnaks 45 kop.; talvel vastavalt 15 ja 30 kop.*
[11] *S. t. kõige kibedama põllutöö ajal 24. juunist 29. septembrini ei tohtinud neid võlapäevi nõuda.*
[12] *Mõeldud on vabadikke või popse.*
[13] *Kesaväli.*
[14] *Pärtlipäev — 24. august.*

liggi viiskümmend sammo, teolisse ja vaimo jäuks, igga ühhe peäle, moödetud sada, seddamöda, kui heinama on[15].

43.

Üks teolinne leikab päva peäle kolm verendit ehk vakka maad talvevilja. Odre leikab temma pole vakka maad; ja kaero kahhe küllimitto maad; ja abbileikajad ei pea mitte teise tö jure pöllo peält sama ärravoetud.

Kohtukorraldus

Kihelkonnakohtust

5.

Kui Tallopoial Moisaga vahhendamist on, ja sepärrast õigust otsib, siis peab temma sedda, olgo assi mis tahtes, üksi aino Kihhelkonna vannemale[16] üllesräkima, sest et Kohto polest Temmale ammetiks antud, et Ta sedda ikka essite heaga peab katsuma toimetada, enne kui Temma teised Kihhelkonna-Kohtovannemad kokko kutsub. Sedda seädust möda peab siis ka igga teine Kohtovannem, ja igga teine Kohhus nisuggust innimest Kihhelkonnavannema jure juhhatama.

9.

Kui kegi omma Moisa-Üllema vasto sanna kuulmatta ehk vastane olnud, siis ei pea sellel mitte lubba ollema, enne kui temma sedda nuhtlust kannud, mis Kihhelkonnakohhus sepärrast temma peäle moistis, teise Kohto sisse minna[17]. Sest nisugguse peäle moistetakse ikka nuhtlust, ja kui temmal lubba olleks, enne sedda, surema Kohto ette minna, siis kippuks ta agga sepärrast senna, et temma mahti saaks, ennast kõrvale hoida.

10.

Kui keegi õiete sel ajal, Kihhelkonnavannema jurest tahhab õigust otsida, kui ta Moisa tö peäl on, ehk kui mu Moisa teggeminne temma hole al seisab, siis peab ta essite keik valmis teggema, sest et muido ta ehk pärrast ei joua sedda kahjo tassuda, mis se läbbi Moisale sünnib.

11.

Kui Kihhelkonnakohhus leiab, et tallopoeg kurja melega kaebamas käinud ja ilma asjatta pahhandust püüdnud tehha, siis voib sesinnane Kohhus temma peäle moista, et temmale kümme pari vitso Kirriko sambas peab lödama. Ja sedda kahjo, mis se läbbi Moisale sünnib, kui kegi kurja melega omma tööd teggematta jättab, peab nisuggune kahhevõrra tassuma.

---

[15] *Seega kuni pool nn. postivahet (100×100 sammu).*

[16] *S. t. kohalike mõisnike poolt nende endi seast valitud kihelkonnakohtunikule.*

[17] *S. t. edasi kaevata.*

137. J. Ph. G. Ewersi kriitika Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse kohta

Pärast Eestimaa talurahvaseaduse ilmumist 1805. a. kritiseerisid seda mõned pärisorjusevastaselt ja valgustuslikult meelestatud publitsistid. Eriti rõhutati selle seaduse puudusi võrreldes Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusega. Aastail 1805—1806 avaldas hilisem Tartu ülikooli õppejõud ja rektor J. Ph. G. Ewers kaks raamatukest, milledes ta teravalt kritiseeris Eestimaa talurahvaseadust. Ewersi raamatukese (millest pärineb alljärgnev väljavõte) levitamine keelati 1806. a. kubermangu võimude poolt.

Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein Wort zu seiner Zeit . . ., Dorpat 1806, lk. 16—17, 20—22.

Kuue-päeva talupojal on igal põllul 6 tündrimaad külvi. Ta peab (Eestimaa talurahvamääruse §§ 3, 6, 29 järgi) lõikama $4^1/_2$ seemet üle külvi; niisiis 6 tündrist rukkist 27 tündrit; 4 tündrist odrast 18 tündrit, mis = 12 t rukkiga; 4 tündrist kaerast 18 tündrit, mis = 9 t rukkiga. Selle järgi saab ta aastas 48 tündrit rukist. Peale selle [saab ta] veel 30 koormat heina (§ 3), mis = 13 tündrit 1 vakk rukist; see teeb üldsummas [välja] 61 tündrit 1 vakk rukkeid. Sellevastu on tema koormised rüütelkonna poolt kindlaksmääratud viljahinna järgi arvestatult järgmised:

	Rukkeid		
	Tündrit	Vakka	Külimittu
132 hobusepäeva, jüripäevast mihklipäevani[1] 6 päeva nädalas (ptk. I § 15), millest iga päev arvestatakse (Eestimaa Talurahvaseaduse § 36) ühe külimitu rukki eest	14	2	—
168 talvepäeva hobusega; iga päev arvestatud ühe külimitu odra eest = $18^2/_3$ tündrit otri = . .	12	1	1
240 suvepäeva jala, 6 päeva nädalas, iga päev arvestatud poole külimitu rukki eest	13	1	—
60 talvepäeva jala, iga päev arvestatud poole külimitu odra eest = $3^1/_2$ tündrit otri = . . .	2	—	2
Vaimude[2] abitegu viljapeksul ei taha rüütelkond küll arvestada tasuliseks, seda nõutakse aga siiski 20 nädala jooksul 3 korda nädalas, on niisiis 20 talve-jalapäeva = 1 tünder 1 külimit otra =	—	2	$^2/_3$
6 naela lina (§ 15) ketramine 4-kordseks lõngaks, mille kohta rüütelkond ei ole andnud ka mingit võrdlevat arvestust, kuna ta ka seda ei taha arvestada tasuliseks, vastab Liivimaa taksi järgi, mis arvestab ühe naela linase lõnga ketramise 6 jalapäeva eest (Talurahvaseaduse § 66) — 36 talve-jalapäeva = 2 tündrit otri = ...	1	1	—
2 tündrit andameid igast viljast (Eestimaa seadus § 14) = ...	4	1	—
$1^1/_2$ koormat heinu = ...	—	2	—
Muud vakumaksud	1	—	—

[1] *23. aprillist 29. septembrini.*

[2] *Vaim — poiss või tüdruk, mitte täietööjõuline mõisateoline.*

Mõisa vahimehele ½ vakka rukkeid ja ½ vakka otri (mõningaid muid pisiasju arvestamata) = . .	—	—	2½
Pearaha summa on kuue-päeva talul keskmiselt vähemasti 7 rubla 68 kopikat = 34 suve-jalapäeva (Eestimaa seadus § 36) = ...	1	2	2
Kokku . . .	52	2	$2^1/_6$

[Rüütelkonna] andmete järgi olevat Eestimaal kuue täiskasvanud inimese kohta ainult kolm alla 15-aastast last ja ei olevat üldse rauku, ei töövõimetuid üle 55-aastasi naisi ega üle 60-aastasi mehi. Kindlasti imelik; aga ka siis, kui võtame selle imeliku ja usutamatu tõena, näib sellele rajatud tarvitamise arvestus olevat siiski vale. Selle võib parandada, kui veidralt ümmargustes summades ja umbes antud andmed talupoja tarviduste kohta esitada üksikasjaliselt.

	Rukkeid		
	Tündrit	Vakka	Külimittu
9 inimese ülalpidamiseks aasta jooksul (arvestatud igaühe jaoks 3 tündrit)	27	—	—
6 tündrit otri tangudeks (arvestatud igale inimesele aastas 2 vakka) = ...	4	—	—
Majapidamise tarveteks — soola, kala, raua jne. [ostu] jaoks = ...	4	—	—
2 tündrit otri linnasteks = ...	1	1	—
2 tündrit otri nuumamiseks	1	1	—
20 tündrit kaeru kolmele hobusele seitsmeks kuuks =	10	—	—
23½ koormat heinu loomade söödaks = . . .	10	1	1
Sulasele palgaks 1 tünder rukist ja 1 tünder otri = .	1	2	—
Heinad ja kaerad postimoonaks = ...	—	2	2
Pearaha = ...	1	2	2
Kiriku- ja kirikuõpetaja andamid (arvestamata leerivakkasid) = ...	1	—	—
Mõisa vahimehele palgaks = ...	—	—	2½
Mõisa andamid, mitmesugused = ...	6	—	—
Kokku . . .	69	2	1½
Eestimaa talupoeg saab aga, nagu eespool vastuvaidlematult näidatud, ainult	61	1	—
Niisiis jääb tal aastas ihutoiduks ja hädavajadusteks puudu	8	1	1½

Talurahvaseaduse § 34 tehakse kihelkonnakohtule ülesandeks valvata vakuraamatute koostamisel selle järele, et pärisorjale jääks «peale küllaldase tasu oma... töö eest ja peale talu suuruse järele vajalikule inimestehulgale [kuluva] toidu ja rõivastuse, kuuendik osa kasust...» kus on siis see kuuendik osa kasust?...

[Märkus]

Ülalesitatud tarvitamisearvestus esitab enamiku artikleid vaid lühidalt ja seda oleks võinud palju suurendada; näiteks: 1) kulud nekrutite varustamiseks; 2) sulase iga-aastased rõivastuseesemed: 3 särki, 3 paari linaseid pükse, 3 paari sukki ja üks pikkkuub (või kasukas); 3) tüdrukule: 1 pikk-kuub, 2 linast aluskuube, 2 pihtjakki, 2 särki ja 3 naela villa. Arvestamata jällegi ülemäärast tööjõudu, mis suurendab küll talupoja tegu ja söögiperet, mitte aga ta tuluallikaid.

138. Krahv L. A. Mellin Liivimaa mõisnike mahhinatsioonidest 1804. aasta talurahvaseaduse elluviimisel

1804. aasta talurahvaseaduse koostamisel ja elluviimisel oli Liivimaa mõisnike üheks eesmärgiks sanktsioneerida XVIII sajandi jooksul aset leidnud talurahva teokoormiste tõus. Selle eesmärgi taotlemisel lasti käiku ka sellised vahendid, nagu seadust arutava ja kinnitava valitsuskomitee protokollide ehk žurnaalide võltsimine ning moonutamine jms. (vt. A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen 1909, lk. 67—89; Ю. Самарин, Окраины Росии, выпуск VI, Berlin 1876, lk. 149—182 jm.)

Allpool avaldatud väljavõtte autor, Liivimaa mõisnik krahv Mellin, protesteeris 1804. aasta talurahvaseadust ellu viiva revisjonikomisjoni liikmena energiliselt ühe sellise õiguseväänamise vastu. Karistuseks mõistis Liivimaa maapäev 30. juunil 1815. a. krahv Mellini käitumise avalikult hukka ja kohustas Liivimaa aadlimarssalit järele vaatama, et nimetatud krahv aadliseisuse huve enam ei kahjustaks.

Ludwig August Graf Mellin, Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland, Riga 1824, lk. 35—40.

Peaaegu kõikjal maal valitses vana komme, et avalike ehituste puhul talupojad vedasid kohale materjalid ja andsid töömehed, mõisaomanikud aga kandsid rahalised kulud. See komme oli seda õiglasem, et sellised hooned on nii mõisnike kui ka talupoegade jaoks. Eeskätt käis see kiriklike ehituste kohta, sest kui talupojad päris üksi oleksid pidanud veel ka raha selleks andma, siis oleks see tähendanud seda, et härrad end igasugusest koostööst kiriku asjus lahti õelda tahavad. Peale selle annab ju ka kroonu, kuna ta omab mõisu, avalike ehituste jaoks omalt poolt rahalist toetust.

Kui nüüd lõplikud uued vakuraamatud välja jagati, keeldus ikka enam mõisaomanikke andmast oma rahalist toetust avalikeks ehitusteks ja nende parandamiseks ja seda [kohustust] talupoegade peale veeretama, kel nende muude koormiste ja tööde tõttu seda peaaegu võimatu anda on. Selletõttu sattusid aga segadusse need, kellele on vastutus pandud ja ülesandeks tehtud avalike hoonete heas seisukorras olemise eest hoolitseda. Selle tõttu läksid paljud ettekanded kubermanguvalitsusse ja teistesse asutustesse, milledes paluti õpetust ja asja parandamist.

Mõisnikud põhjendasid oma rahalisest toetusest keeldumist viitega uute vakuraamatute jaoks välja töötatud reglemendi 3. punktile. Siin ta on!

Reglement.

Avalikud koormised, mis talurahvas kannab.
I. Küüdikohustus jne.
II. Postihobuste moon jne.

III. Materjalide vedu ja tööliste andmine kirikute, pastoraadi-, kooli- ja postijaama hoonete, [sõjaväe] korterimajade ja ratsaväe tallide ehitamisel, palga maksmine talurahvakohtunikele ja talupoegadest kaasistujaile asutustes, samuti rahalised kulud ja postipoiste andmine vastavalt ülemuse korraldustele ja jaotustele.
IV. Andamid jutlustajale jne.

Need, kes kaldusid kõike talupoegadele veeretama, leidsid, et see 3. punkt on erakordselt arusaadav ja selge. Teised vastupidi leidsid, et see punkt on arusaamatu, sisemise seoseta ja kahemõtteline. Teiste hulgas oletas ka krahv Mellin[1], et siin on tegemist mingi eksituse või sõnade vahetamisega, kuna kõik teised määruse punktid olid selged ja sisemise seosega, siin aga polnud leida mingit korralikku sisemist kooskõla. Selle üle oli tal mitugi ebameeldivat seletust olnud ja ta oli sel viisil oma vaenlaste arvu suurendanud; sest mille kohta käib see väljendus

s a m u t i r a h a l i s e d k u l u d?

Kas postipoiste kohta? Või peab see lause nagu suure õhuhüppega üle talurahvakohtunikele ja talupoegadest kaasistujaile asutustes palga maksmise tagurpidi kargama, et mõjuda kõigile varem nimetatud ehitustele ja parandustele ja nendega seoses olla. Või on need rahalised kulud omaette eksisteeriv, korralduste ja jaotusmäärustega kindlaks määratav eriline maks? Kõigil neil juhtudel valitseb aga pimedus ja puudub seostatud selge mõte, mis ometi nii kaugeleulatuva seaduse puhul nii hädavajalikud oleksid.

Krahv Mellini umbusk õigustas end hiljem. Sest lõpptulemusena avastati diktaadi järgi kirjutatud ja allakirjutatud komitee aktides, et väljendus — s a m u t i r a h a l i s e d k u l u d — oli võõra käekirjaga teksti vahele kirjutatud ja ilma mingi seoseta vahele lülitatud. Kuidas aga selline sisselülitus sinna sisse oli sattunud?! Õnnetuseks olid määrused selle võltsinguga trükitud ja avaldatud.

Kui see sisselülitus vahele jätta ja lugeda komitee otsust ta algses puhtuses, siis leitakse arusaadav, kooskõlaline mõte, mis ei vaja mingit kommentaari, mis nii laialt mõjuval seadusel vaevalt hädavajalik ongi. Selles võib igaüks oma silmadega veenduda, kes tahab endise komitee arutlustes ja aktides järele vaadata.

Kui seda võltsingut oleks varem märgatud ja sellele tähelepanu juhitud, siis oleks kõik need arutused ära langenud ja see nii tähtis asi oleks otsekohe selgeks tehtud. Aga nüüd püsib see pahe muutmatult kuni praeguse ajani ikka edasi.

---

[1] *Raamatukese väljaandjast räägitakse kolmandas isikus.*

IV. 1805. AASTA TALURAHVARAHUTUSED EESTIMAAL

139. Lõuna-Järva haagikohtuniku ettekanne Eestimaa kubermanguvalitsusele talupoegade vastuhakust Väätsa mõisas. 1805. a. 12. oktoober

Eesti NSV RAKA, f. 29, nim. 11, a. 1805, s.-ü. 43, l. 175—176.

Kõrgestiseatud keiserlikule Eestimaa kubermanguvalitsusele on mul au teada anda, et tänasel päeval ilmusid minu juurde Väätsa talusulased Toenise Jacobi Rein, Michkle Jürri Mart, Reino Maddis, Uuetoa Maddisse Carl, Thoma Juhhanni Juhhan, Hinriko Jaani Mart, Mardi Carle Jacob, Thoma Jaago Hanso Hans, Pao Hanso Jürri, Jesso Jaani Ado, Thoma Ado Mart, Jago Hanso Jago Jürri, Toenno Jaani Thomas, Kullo Jaani Ado, Waitsi Hanso Hans, Eppo Juhhani Maddis, Koeljalla Jürri Hinrich, Noemme Jaani Michel ja tegid teatavaks, et nad olla muidu peksnud nädalas 12 reht ja nimelt, kuna nad olnud selle töö juures jaotatud 4 gruppi, iga grupp 3 reht nädalas. See rehepeksmine sündinud muidu ka ikka öösi. Sel sügisel olevat aga mõis lasknud iga gruppi peksta ühel nädalal 4 reht ja teisel nädalal jälle 5 reht, kusjuures neile antud esiteks rehepeksu jaoks aega kuni keskhommikuni, pärastpoole nõudnud aga mõis, et nad oleksid juba päevatõusuks rehega valmis ja läheksid teisele tööle, mis ka sündinud, kuni möödaläinud pühapäeva ööni vastu esmaspäeva, millal nad polevat reht peksnud, kuna mitmed neist olnud kirikus ja armulaual. Möödaläinud esmaspäeval, kui kihelkonnakohus olnud Rõa mõisas, olevat nad olnud sinna käsutatud ja nemad olevat sel korral seal palunud teha rehepeksu asjus otsus ja piirata seda sellesama rehtede arvu peale, mis muidu ikka pekstud; mille peale kihelkonnakohus mõistnud, et nii kaua kui on rukist peksta ja nimelt nii kaua kui mõis seda nõuab, tuleb igal grupil järjest ühel nädalal 4 ja teisel nädalal 5 rehte peksta, neil peab aga selleks olema aega kuni kella 10-ni enne lõunat; ja kui otra pekstakse, siis see peab sündima öösi. Selle peale olla üks grupp eile hommikul ühe rehe peksnud, ja kui nad selle töö lõpetanud, tulnud aidamees Carl rehe juurde ja ütelnud, et nad olla liiga kaua peksnud, sest kell olla juba 12; ka olla ta 8 meest nende seast mõisa viinud ja seal

olla Michkle Marti, Toenise Reinu ja üht siia mitte ilmunud sulast Willeme Jürri Hansu aidamehe poolt härra juuresolekul kepiga pekstud. Nimetatud Michkle Mart ja Toenise Rein võtsid paljaks oma seljad, mis olid verevorpides. Teised talli viidud olevat pääsenud. Sellepeale läinud mõned teistest sulastest, kes ei olnud selle rehe peksmisel, härra juurde ja palunud teda, et neid ometi ei lastaks peksta, kui neil läheb rehega aega natuke rohkem kui kella 10-ni, mille peale härra ütelnud, nad mingu kihelkonnakohtusse, mida nad siis ka teinud, ja härra saatnud sinna ka aidamehe, kupja ja kohtumehe. Selle kohaselt olevat nad eile Tori mõisas, kus kihelkonnakohus koos olnud, selle ette ilmunud. Härra kihelkonnakohtunik parun von Fersen ütelnud neile: kuna nad päevasel peksmisel [määratud] ajaga valmis ei saa, pidavat nüüdsest peale peksma ainult öösiti ja nimelt iga grupp 4 rehte nädalas, kuna nad oma vallakohtumehe tunnistuse järgi ka ennem nii palju peksnud. Ehkki nüüd küll vallakohtumehe tunnistus ei olevat olnud täiesti õige, sedavõrd kui 3 aasta jooksul, see on nimelt nii kaua kui Prääma käib Rõa juurde, pekstud iga grupi poolt ainult 3 reht nädalas, olevat nad siiski sõnakuulelikult sellele alla andnud ja lubanud selle kihelkonnakohtu mõistmise järgi teha. Kui nad aga koju tulnud, ütelnud Väätsa kohtumehe Thoma Jago Hansu naine Thoma Jago Hanso [sulasele] Hansule: «Mis te sellest saite, et te kohtus käisite, homme saate te kõik summas peksa.» Sellepärast tulnud nad siis siia ja palunud mõista, et neid ei pekstaks, kuna nad annavad ennast sõnakuulelikult kihelkonnakohtu mõistmise alla ja tahavad peksta selle poolt neile peale pandud arvu rehtesid kohtu määramise järgi.

Selle tunnistuse ajal ilmusid mõisa poolt kohale mõlemad vallakohtumehed Thoma Jago Hans ja Jani Rein.

Pärast seda, kui ma olin neile ülaltoodud tunnistuse ette lugenud ja küsinud, kas neil on midagi selle vastu ette tuua, seletasid nad üksmeelselt, et neil oleks ainult seda ütelda, et härral ei olevat olnud nõu sulaseid nende kohtuskäimise pärast karistada.

Kuigi seda asja võiks võib-olla vaadata kui kihelkonnakohtu alla kuuluvat, ei pidanud mina talurahva praeguse meeleolu juures võimalikkude korrarikkumiste ärahoidmiseks siiski mitte õigeks ülaltoodud palvet tagasi lükata, vaid võtsin vastu ja saatsin sellepärast Väätsa mõisale ärakirjana siin juures oleva kirja.

140. Ida-Järva haagikohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele talupoegade vastuhakust karistussalgale Karinul. 1805. a. 13. september

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1805—1807, s.-ü. 159, l. 28—29.

Saabunud eilsel kuupäeval siia [Karinu mõisa] komandoga, mida ma kohtasin mõne versta kaugusel [mõisast], tahtsin ma kõi-

gepealt küsitleda mõnd talupoega-peremeest ja kaht töölist[1], kes olid kogunenud mõisa. Ma küsitlesin töölisi, kes vastasid küsimustele, kus asuvad nende teised seltsilised, et need on, kuuldes, et neile tuleb järele komando, sõitnud sealsete talupoegade kutsel Orina mõisa. Sel ajal teatati mulle, et läheneb palju teivastega talupoegi. Mina ruttasin kohe kapteni juurde ütlema, et see ei laseks ilmaski ilma vajaduseta lasta, aga talupoegade kallaletungi korral tõrjuks nad tagasi püssipäradega, püüdes neid [talupoegi] võimalust mööda kinni püüda. Aga selleks, et õuele kogunenud peremehed ei saaks rutata appi teistele, lasksin ma ajada nad õue ühte nurka ja valvata nende järele. Vahepeal, kui ma kõnelesin kapteniga, murdsid talupojad juba õue ja tungisid teivastega kallale sõduritele, kes ennast ainult kaitsesid oma relvadega[2] nõnda, et jäid maha 5 meest, kelledest üks, Orina mõisa talupoja tööline löödi surnuks ja ülejäänud said haavata ning ainult suure vaevaga sain ma ohvitseride abiga hoida äärmiselt vihaseks saanud sõdureid tagasi [talupoegade] edasisest peksmisest.[3] Pärast seda panid talupojad põgenema ja mina lootsin, et nad lähevad nüüd laiali, aga lühikese aja järel ilmusid nad jälle ja endisega võrreldes veel suuremal arvul; ka kaikad olid neil nüüd piikide sarnaselt teritatud ja teistel olid vikatid. Mina käskisin laadida kuulidega, aga mitte tulistada, enne kui nad kallale tungivad, saates vahepeal nende juurde vallakohtumehed, et kutsuda neid sõnakuulmisele, lubadusega, et peasüüdlased saavad mõõduka karistuse, aga neile, kes on vähem süüdlased, antakse andeks. Nemad aga ei paindunud milleski, vaid jäid relvastatuks õhtuni ja ainult kaks noort töölist Orinalt tuli välja tõendades, et neid oli ähvardustega sunnitud teistega ühinema, nüüd aga ei taha nad nendega enam tegemist teha, vaid täidavad heameelega oma kohust. Need lasksin ma minna ilma karistuseta. Vastuhakkajate hulgas oli palju talupoegi-peremehi Karinu mõisast. Mina küsitlesin ka selle mõisa kohtu ette kutsutud peremehi. Need kinnitasid, et nad ei võtnud osa tööliste tõrkumisest, ja et see, et nad ei andnud oma viljalõikajaid tuli rumalusest, sedasi et, kuna mitte kõigil neil ei ole 6 inimest, siis mõisnik nõudis neilt, kellel on 5 inimest, viljalõikusele appi ainult ühe, aga need, kellel on 6 inimest, ütlesid, et kuna neil on sama palju maad, peavad nad tegema ka sama palju tegu. Ja kuna nad mitte üksi ei lubanud teha edasi tööd ja mitte ühineda vastuhakkajatega, vaid isegi aidata püüda neid, siis lasksin ma nad minna. Niipea kui õues läks pimedaks, läksid relvastatud mehed laiali ja sel ööl oli kõik rahulik...

Magnus von Baer. Ida-Järva haagikohtunik.

---

[1] *Venekeelses raportis on kasutatud sõna «tööline» («работник») seal, kus tegelikult õigem oleks kasutada «sulane», «teomees» («батрак»).*

[2] *S. t. ei tulistanud.*

[3] *Haagikohtunik ei räägi siinkohal aga sellest, et selle kähmluse ajal sai soldatite käest kõige rohkem hoope tegelikult üks ohvitser — leitnant Woydt, kes vigastuste tagajärjel hiljem suri.*

141. Ida-Järva haagikohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele talupoegade vastuhaku mahasurumisest Karinul ja Orinal 1805. a. 8. oktoober

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1805—1807, s.-ü. 159, l. 235—236.

Kuna kõrgeauline kõrgeltmääratud Eestimaa kubermanguvalitsus jättis mulle käsuga 30. septembrist nr. 4769 vabaks, lasta ära nii palju meeskonnast, kui mul on võimalik anda, siis tegin ka Karinu peremeestele teatavaks, et kui nad näitaksid üles tõsist hoolt põgenenud sulaste ja eriti ninameeste kinnipüüdmisel, siis vabastaksin ma nad eksekutsioonist[1] ja jätaksin igasse talusse ainult ühe mehe nagu tavalise majutuse. Kuna nad mulle seda tõotasid, siis tegin ma kohe korralduse 84 meest ära lasta ja lasksin tuua Paidest jahu ainult 36 mehele. Alles pärast seda, kui see oli sündinud, sain ma eile õhtul käsu 6. oktoobrist nr. 4813, et ma ei tohi lasta meeskonda ära, enne kui Karinus on rahu täiesti jalule seatud. Et aga peremehed täna hommikul püüdsid kinni ja andsid välja 3 põgenenud sulast ja nende seas ühe, nimega Ewarti Ado, kellest kõik teised ütlevad, et ta oli ninamees ja kes oli ka Orinal ja ässitas Orina talupoegi ka mitte rehte peksma, siis võib siit juba järeldada, et vähemasti peremehed on pööranud tagasi täielikule sõnakuulmisele ja mina pidasin ennast ka kohustatuks pidama oma antud sõna. Pärast seda, kui olin lasknud mõnd sulast 25 ja 30 kepihoobiga karistada, lasksin ma niisiis 84 meest komandost ära minna ja saatsin nendega 6 arestanti, keda tuleb lugeda kriminaalkurjategijateks, nimelt 1) Karinust Ewarti Ado, kellest teised sulased ütlevad, et tema oli esimene, kes koos ühe veel puuduvaga, nimega Nogo Thomas, kutsus teisi üles mitte rehte peksma. Kuigi ta püüab seda salata, ütlesid teised Karinu arestandid ja samuti ka teised sulased, kes olid sama rehe juures rehte peksmas, talle seda näkku. Edasi olnud ta esimene, kes valitsejale, kui see tuli rehe juurde ning manitses töölisi rehte peksma, ütelnud — seda ei tegevat nad üldsegi mitte; ka läinud tema teise rehe juurde ning keelanud ka seal rehepeksmise. Lõpuks olnud tema see, kes ässitanud orinalasi samuti talitama ja öelnud Orina sulasele Matsi Jago Joosephile: kui teie olete ka nii kindlad kui meie, siis viime meie selle juba läbi.

2) Sassi Jaani Johan, kes mitte ainult, et tabati sõjaväele kallaletungimisel, vaid kes seni veel puuduvale Toenno Jurry Toennole, [endale] vastu rinda lüües, öelnud: Vend Toenno, kui sul on samasugune süda kui mul, siis viime selle läbi, et me mitte rehte ei peksa; seda ütles Toenno ema Tio temale otse näkku ja seda ei saanud ta ka salata.

3) Ericko Micheli sulane Jaan ja Pajo Joani sulane Jaan, kes samuti said haavata ja võeti kinni kallaletungil ja kes samuti

[1] *Eksekutsiooni korras majutamisel lasus sõdurite toitmine peaaegu täiesti talupoegade õlgadel.*

kuuluvad nõndanimetatud alumisse rehte, kus kõige ennem tehti otsus rehte mitte peksta.

5) Ninamehena üles antud Orina sulane Toho Jurry Mart, kes ratsutanud Võhmutasse, et ässitada üles ka Võhmuta töölisi. Kuigi ta katsub seda salata ja ütleb, et tema sõitnud sinna ainult selleks, et ära tuua Karinu sulane Toenno Jurry Toenno, kes oli sõitnud samuti Võhmutasse, et üles ässitada Võhmuta töölisi. Siiski ütlesid Võhmuta kubjas Jaak ja toapoiss Ivan, kes olid läinud rehe juurde, et töölisi sellest tagasi hoida, et tema öelnud aidamehele Tõnule, kui see töölisi manitsenud: tule sa siis ka ühes. Et ta 2 laitmatu tunnistaja vastu enam salata ei saanud, siis ütles ta, et tal ei ole see meeles; edasi ei mäletanud ta ka, et ta Võhmutasse ratsutamisel ütles Karinu vallakohtumehele Hansule, kes oli parajasti sisse toonud koorma rukist: miks sa vead veel rukist, miks ei lähe sa teiste juurde mõisa; kui sa kohe ei lähe, löön ma su maha. Pealegi on ta teinud ennast kahtlaseks ka juba selle läbi, et ta hoidis ennast nii kaua kodust eemal, kui juba teised Orina töölised olid kõik tööl. Võhmuta aidameest Toenno't ei saanud ma temaga vastamisi seada, sest see on väga haige.

6) Orina sulane Matzi Carli Jaan, kes samuti sai haavata ja võeti kinni kallaletungil ja kes tunnistab, et ülalnimetatud Toho Jurry Mart ja juba väljaantud Corja Matzi Jaan olid ninamehed.

Kuna praegu näib olevat siin ümbruskonnas päris rahulik, sest ma seadsin korra jalule ka Kapu mõisas, kus sulased olid veidi tõrksad, siis arvan ma, et kohalejäänud 36 meest on küllaldased, selleks et kinni võtta veel puuduvaid Karinu sulaseid, kui nad ennast läheduses ilmutavad, või selleks, et lämmatada rahulolematus, kui see kusagil siin ümbruses peaks puhkema, kohe tekkimisel, enne kui ta ulatub kaugemale.

Magnus v. Baer.
Ida-Järva haagikohtunik.

142. Väljavõtted Eestimaa kubermanguvalitsuse nõuniku parun Roseni ettekandest kubernerile talupoegade ülestõusust Kose-Uuemõisas 2. oktoobril 1805. a.

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1805—1807, s.-ü. 159, l. 150—152.

Kõrgestisündinud härra, kõrgesti austatav härra salanõunik, tsiviilkuberner ja rüütel.

Teie ekstsellentsi auväärse kirja käesoleva kuu 3-ndast teatega, et kaks suurtükki koos 300 mehega on minu komando kõvendamiseks kiirmarsil teel siia, oli mul au saada täna hommikul kell 10 ja ma ei saa jätta avaldamata Teie ekstsellentsile selle eest oma kõige kohusetundlikumat tänu. Mul oli ka täiesti kindel [lootus] selle sõjaväelise kõvenduse nõudmise palve täitmise [peale], sest

mulle on teada Teie ekstsellentsi tähelepanelik väsimatu tegevus meie kõigearmulisema armastatud monarhi teenimises. Nimetatud sõjavägi ei ole veel saabunud, jõuab aga, nagu ma kuulen, paari tunni jooksul siia ja ei jäta avaldamata soovitud mõju — levitada paanilist hirmu. Muide loodan ma nüüd lõpetada seda minule ülesandeks tehtud asja ilma edasise verevalamiseta nõnda, et sõnakuulmine ja rahu saab jalule seatud mitte ainult siin ümbruskonnas, vaid ka kogu kubermangus, kus vaid saadakse teateid sellest hoolikusest, valjusest ja siis leebusest. Pärast minu 2. [kuupäevast pärineva] teate ärasaatmist ei ole siin toimunud mingit [suuremat] ettevõtmist. Siin oleva sõjaväe abil valvasin ma julgeoleku järele. Ma tahtsin samal ööl pärast sündmust[1] rünnata ülestõusnuid [Kuivajõe] kõrtsis, kuhu nad siiani ikka kogunesid ja saada nad nõnda üllatusega kätte, aga et mu meeskond oli liiga väike kõrtsi ümberpiiramiseks ja mina mõtlesin, et ülestõusnud võivad pimeduses akendest lasta ja sõjaväele kahju teha, pealegi kus ma sain teada, et ainult umbes 100 ülestõusnut võis olla kõrtsis, enamik aga olid hirmuga läinud metsa ja kaugemalt mõisatest nagu näiteks Kuimetsast pärit olevad [hoopis] minema. Siiski on järgmisel päeval need, kes olid hilinenud selle salga juurde tulemisega, nagu Kaiu mõisast ja mujalt, tulnud jälle kõrtsi juurde ja pärast kaasatoodud viina maitsmist olla neil jälle olnud julgust. Sellest ajast peale minevat nad öösiti laiali ja kogunevat päeval kõrtsi, mille läbi salk küll väiksemaks jääb, aga mõnikord ka, uudishimuliste arvel, nagu arvatakse, kasvab. Kaalukail põhjustel ei taha ma neid selles pesas segada...

Kuigi rehepeks oli selle esimeseks põhjuseks, ei olnud see sugugi nende kaugelt juurdevoolavate [talupoegade] jõuku kogunemise peamine põhjus. Sest kaugetest mõisatest, nagu Kaiu, Kuimetsa, Ingliste, Kautla jt. nende ülestõusnute juurde tulnud inimesed ei võinud oma kaasalöömisel kuulnud olla muud, kui nende ninameeste [poolt levitatud] vabadusemõtteid. Siiski pean ma mõninga inimeste ja rahvaste tundmise põhjal, mis mul mu vanuse ja kogemuste tõttu on, tunnistama, et ma siinset harimatut talupoega ainult ta inimliku väliskuju pärast loomaks ei pea. Sest on imestusväärt, kui mahajäänud ja kui kergemeelsed või ebausklikud need inimesed on, nii et neid võib viia kuni kõige metsikumate eksitusteni.

See on praegu minu suhtumine nendesse, veel jõugus püsivatesse ülestõusnutesse, eriti nende nõndanimetatud juhtidesse või sõnameestesse, sest, kuna neid inimesi ootab vältimatu karistus, siis panevad nad välja kogu oma põrguliku kõnekuse ja ähvardused, et värvata ja kinnitada, et nad jäävad ikkagi kokku ja lähevad koos Peterburgi armulise keisri juurde ja otsivad kaitset, sest keiser ei võivat sellest midagi teada. Mul on, selleks et nii mõndagi teada

[1] *Pärast 2. oktoobril ülestõusnute ja karistussalga vahel toimunud kokkupõrget, kus langes üks ohvitser, üks allohvitser ja kuus talupoega.*

saada, oma spioonid, kelleks ma kasutan eriti vanu tublisid ja mõistlikke vallakohtumehi ja vanu 70-aastaseid taluperemehi. Ja ma tean, et see kõrtsis ja mõnikord ka metsas kogunenud ülestõusnute jõuk on võtnud nõuks mitte minna mõisatesse tööle enne, kui sõjavägi on siit läinud ja kuni nad on kindlad, et nendega ei juhtu midagi, nimelt neid ei karistata. Ja kui nad siit ära aetakse, tahavad nad võtta endale teise asukoha. See on siis põhjus, miks ma ei taha, kui ka sõjavägi ja suurtükid täna pärale jõuavad, midagi kohe ette võtta, sest siis need metsinimesed või loomad läheksid kohe mujale ja selle tagajärg oleks, et puudus sunnib neid rüüstamisele ja tapmisele. Niiviisi arvestades oma ettevõtte ja tegevuse iga tulevast tagajärge, mille eest ma arvan võivat end vastutada, jätkan ma oma edasisi operatsioone...

Ma pean vajalikuks esitada Teie ekstsellentsile kaalumiseks, kas teie ei leia olevat väga vajaliku teatada Narva komandandile ja samuti ka Peterburgi, et nad, kui see ülestõusnute jõuk ei muuda meelt ja asub teele sinna, võetaks kinni, sest mina ei saa neid suurtüki- ja sõjaväega jälitada ja neid nagu hunte soodes ja võsas üles otsida...

Mahalastud, samuti ka haavatud ülestõusnute kohta saadan siinjuures nimekirja... Esimesed aga, surnud, lasen ma veel täna kirikuseaduste järgi ajada ühte auku soisel maal ja ei saanud niisiis ka ettetoodud ja teile seletatud põhjustel täita omaste palveid laipade asjus[2].

---

[2] *Tapetute sugulased palusid surnukehad neile välja anda.*

143. Kuimetsa opmani Zabeli kiri Kose pastorile Striedterile, milles räägitakse Kose-Uuemõisas ülestõusnud talupoegade seas levivast veendumusest, et vene soldatid nende poole üle tulevad. 1805. a. 4. oktoober

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1805—1807, s.-ü. 159, l. 154—155.

Kõrgeauline härra pastor

Vabandage, Teie Kõrgeauline, et ma julgen sellel kriitilisel ajal pöörduda Teie poole ja paluda Teilt sõnakuulelikult põhjalikku teadet mässuliste talupoegade kavatsustest ja nende jultumuse tagajärgedest. Mina olen küll kuulnud kõneldavat palju ja mitmesugust, muu seas seda, et soldatid olevat talupoegadega ühel meelel ja andnud talupoegadele nõu tappa ainult ohvitserid, siis ühinevat nad nendega. Ka olen ma kuulnud, et paljud talupojad kaugelt on tulnud Uuemõisa talupoegadele appi — üldse olevat talupoegade julgus väga suur, ettevõtlik ja nakatav.

Mina olen veendunud Teie kõrgeltaustatu headuses, et Teie andestate minu pealetükkivuse, kuulete mu palvet ja annate mulle

head nõu selles kahtlases olukorras, sest ka siinsed talupojad on võtnud osa lahingust. Nad teevad nüüd jälle tööd, aga nagu ma olen kuulnud, pidavat nemad ja mitmed vallad täna õhtul jälle kogunema Uuemõisasse, et homme sõdida ja kui nad võidavad, siis tapvat nad esimeseks härra von Tiesenhauseni ja selle järel halastamatult kõik ülejäänud sakslased. Lootes heatahtlikku vastust jne. jne.

Kuimetsas, 4. oktoobril 1805

Kõigesõnakuulelikum Zabel.

NB. Et soldatid on lubanud talupoegadele toetust niipea, kui nende ohvitserid on tapetud, olevat põhjendatud [teade]; seda on mulle kindlasti öeldud.[1]

[1] *Tegelikult mingeid läbirääkimisi soldatite ja ülestõusnute vahel aset ei leidnud. Zabelini ulatunud kuuldused räägivad aga kujukalt ja tõepäraselt sellest, kuidas suhtusid eesti talupojad lihtsoldateisse ja milliseid lootusi nad nende peale panid.*

144. Väljavõte parun Roseni ettekandest Eestimaa kubernerile, milles iseloomustatakse üht Kose-Uuemõisa ülestõusnute juhti. 1805. a. 5. oktoober

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1805—1807, s.-ü. 159, l. 167.

Haavatud talupoegadest suri eile jälle üks, täna aga jälle toodi siia ravimisele üks raskesti haavatud ja õlast läbilastud Ravila talupoeg. Lahinguväljale jäänud talupojad olid kõik kõige hullemad kurjategijad, eriti Evarti-nimeline Ojasoost, kel oli tõeline pugatšovlik hing.

V. 1812. AASTA ISAMAASÕDA

145. Kuramaa okupeerinud Preisi vägede ülemjuhataja teadaanne selle kohta, et talupojad peavad nagu varemgi oma mõisnike sõna kuulama. 1812. a. 13. (25.) juuli

Tõmmates Preisimaad kaasa 1812. aasta sõjakäigule Venemaa vastu lubas Napoleon I Balti kubermangud võidu puhul anda Preisi riigile. Napoleoni Suure armee Venemaale sissetungimisel okupeeriti Kuramaa selle koosseisu kuuluva preisi abikorpuse poolt.

Сборник императорского русского исторического общества, т. 133. — Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года . . ., под редакцией К. Военского, т. II: Балтийская окраина в 1812 году, Спб. 1911, lk. 172—173.

Publikatsioon

Siinse provintsi töökohustusliku maaelanikkonna seas näib tahtvat levida ekslik arvamus, nagu vabastaks tekkinud sõjaolukord ja Preisi vägede kohalviibimine nad kohustustest mõisahärrade vastu. Et seda ekslikku ja pöörast vaadet õiendada, teatan ma sellega, et provintsi korras ja isandate ning alamate suhetes kuni kõrgema käsuni mitte midagi muutma ei pea ja et Preisi korpus, nende suhete rikkumise asemel hoopis ennem valmis on neid, samuti ka korda, täie energiaga jõus hoidma ja igaühte, kes endale lubab nende rikkumist, tõsiselt karistama.

Peakorter Peterhoff, 13/25 juuli 1812
von Grawert,
Preisi kuninglik jalaväekindral ja
Preisi abikorpust komandeeriv kindral.

146. Ametlik ülevaade Liivimaa maakaitseväe moodustamise kohta 1812. a.

Сборник императорского русского исторического общества, т. 133. — Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года . . ., под редакцией К. Военского, т. II: Балтийская окраина в 1812 году, Спб. 1911, lk. 275—281.

Ajalooline ülevaade sündmustest ja asjaoludest, mis puudutavad Liivimaa maakaitset ja Liivimaa kasakapolku kuni tema laialisaatmise päevani.

Juulikuu 8. päeval 1812. a. kell 11 kesköö väljus Kuramaa kuberner Sivers[1] Jelgavast 900 mehe jalaväega, mis koosnes osalt Jelgava sisekaitse pataljonist, osalt reservpataljonidest maha jäänud vägedest, 100 kasakaga ja 20 husaariga, kes olid vaenlase poolt välja tõrjutud Kalvenes'ist; käskis võtta maha silla Jelgava all Aa jõel ja samal päeval jõudis ühe marsiga Riiga; sest kindralleitnant Essen I[2] teatas talle, et vaenlane võib ta Olaines küla juures Riiast ära lõigata. Vaenlane, juhitud kindral Grawert'i ja Kleisti poolt, kellest kumbki käsutas üht kolonni, võttis samal päeval ära Jelgava linna.

Juulikuu 17. päeval läks salanõunik Sivers kindral Esseni juurde ja esitas talle projekti üleskutseks Liivimaa ja Eestimaa aadlile Liivimaa maakaitse relvastamiseks, mis oli tema poolt koostatud piiritu andumuse tõttu kodumaale ja kõige armulisemale valitsejale. Kindral Essen tegi selle üleskutse ümber, mis sel uuel kujul ilmus trükist. Selle trükkimise järel kutsus kindral Essen kokku maapäeva, et välja töötada need määrused, mille põhjal Liivimaa maakaitse pidi moodustatama, aga see maapäev otsustas panna maakaitseks välja ainult sõjamehe sajalt hingelt ja 524 küüdimeest ning 518 taluhobust; pärast aga oli sunnitud lisama veel 652 taluhobust, mille juurde kindral Esseni korraldusel liideti veel 72 leedu hobust kindralleitnant Löwis'e korpusele proviandi ja furaaži veoks.

1812. a. augusti lõpul saatis kindral Essen Kuramaa kuberneri Siversi tema keiserliku kõrguse juurde. Tema äraoleku ajal tehti sõjameeste ja hobuste võtmine ülesandeks Jelgava politseimeistrile polkovnikule ja rüütlile parun Üxküll'ile, kes asus Rencenu mõisas. Tulles tagasi Peterburist ja leides 18. septembril Valmiera linnas osa Liivimaa maakaitsest ja tema juurde kuuluvad mõned sajad hobused, kuulis Kuramaa kuberner [Sivers] ühtlasi, et tunduv osa sellest oli juba saadetud Riiga. Valmieras olevate sõjameeste seas nägi kuberner paljusid teenistuseks kõlbmatuid ja väga kehvalt riietatud mehi, ainult suvistes riietes ja aluspükstes, ümmarguste talupoja-mütsidega, ilma kaelarättideta, ilma sukkadeta ja isegi pasteldeta (läti kingad); ühtlasi nägi tema, et suur osa hobuseid olid vanuse ja muude vigade tõttu teenistuseks kõlb-

[1] *Fr. Sivers (1748—1823), endine Liivimaa maanõunik.*
[2] *Riia sõjakuberner — kohalik kõrgem sõjaväeline ülemus.*

matud. Saabunud Riiga, tema, kuberner, kandis sellest ette kindral Essenile ja palus teda, et ta käsiks aadli ametnikul vaadata formeeritava maakaitse üle. Kindral Essen volitas maamarssal Schulzi sooritama nõutud ülevaatust ja kui see sama maamarssal ise kinnitas, et kuberner Siversil oli õigus, käskis kindral Essen teda viivitamatult minna Tartusse, et võtta tarvitusele abinõud maakaitsele vajalikkude rõivaste saamiseks, kubernerile aga tegi samal ajal ülesandeks ülemvalitsemise Riia hospidali üle, mis, mahutades üle 5000 haavatud ja haige sõduri, oli paigutatud 27-sse majja, osalt linnas endas, osalt aga eeslinnades. Kuberner vaatas need iga päev üle ja kandis iga päev ette kindral Essenile, kes sel ajal käskis Valmieras asuval maakaitsel minna Riiga ja komandeerida Jelgava garnisonipataljonist 126 meest maakaitsesse, nende asemele aga samasuguse arvu maakaitsest pataljoni. Maakaitsekomandörid polkovnik Üxküll ja polkovnik Rahden saabusid sellega 11. oktoobril, aga sama kuu 14-ndal käskis kindral Essen saata leitnant Nieroth'iga kindralleitnant Löwise[3] korpuse juurde ühe eskadroni Liivimaa maakaitse kasakaid. See korraldus täideti otsekohe, aga saata sai ainult 106 kasakat, kuna kasakate üldarvust (759), ainult neil 106-l mehel olid kalevist talupojapüksid, kõik teised aga, vaatamata juba algavale pakasele, pidid leppima räbalate suvirõivastega. Kindral Essen, nähes saadetud meeste viletsat olukorda, käskis neile anda mõned tapetud loomade nahad neile jalanõude tegemiseks. Niipea kui maamarssal Schulz jõudis Tartu, sai kindral Essen resideerivalt maanõunikult Richterilt ettekande, mille kindral Essen tegi kubernerile teatavaks 16. oktoobril. Selles ettekandes maanõunik Richter, mitte nõustudes kuberner Siversi nõudmisega maakaitsesse antud mittekõlblikkude nekrutite ja hobuste vahetamise asjus ja väites, et aadel on juba täiel määral täitnud oma kohustused, palus korraldust, et Liivimaa maakaitse jääks oma endisse seisundisse, ja et ei nõutaks ei täiendavat provianti ega furaaži ega hobuseid või mehi kõlbmatute asemele.

Kuberner luges oma kohuseks vastata sellele maanõunikkude kolleegiumi veidrale, valele põhinevale ja ebapatriootlikule palvele ettekandega, milles ta, lükates ümber kõik maanõunikkude kolleegiumi väited ja tõestades kõigi nende valelikkust, palus, et maanõunik Richteri enda, maamarssal Schulzi, sõjaväe ohvitseri ja arsti poolt vaadataks üle Liivimaa maakaitse sõjamehed ja hobused, palus ühtlasi ka käskida, et mehed oleksid rõivastatud vastavalt nekrutimäärusele, missugune korraldus oleks seda õigem, et kindral Esseni ettepanekul oli Liivimaa seekord vabastatud nekrutivõtmisest.

24. oktoobril saabus Riiga kindral Esseni asemele [kindralkuberneriks] kindralleitnant markii Paulucci, kellele kuberner Sivers andis sama kuu 25-ndal raporti. Selles raportis kuberner,

[3] *Balti sõjatandril tegutsevate vägede selleaegne ülemjuhataja.*

näidates ära Liivimaa maakaitse viletsa olukorra ja kõik kindral Esseni poolt tehtud korraldused Liivimaa maakaitse kasakatepolgu ja ühe ratsajäägrite roodu rõivastamise kohta aadli kulul, palus markiid, arvestades teiste sõjameeste räbalat suvirõivastust, mis ei suuda neid kaitsta külma ja halva ilma eest, lubada valmistada mundrid ka jalapolgule ja kahele jäägriroodule Liivimaa aadli kulul. 31. oktoobril andis markii Paulucci kuberner Siversile korralduse, millega kirjutas talle ette saata Liivimaa maakaitsest Riia kindlustamise tööle neil töil juba olevatele 380-le lisaks veel 140 meest. 4. novembril sõitis kuberner Sivers markii Paulucci käsul Riiast Üksküla mõisa, kus seisis maakaitse, kaitstes Daugava paremat kallast. Esmalt kandis [Sivers] markiile ette, et maakaitse nekrutid, olles alasti ja paljasjalgsed, vajavad hädasti rõivastust. Teise raportiga samast päevast aga kandis ta ette, et külm ja puudus, mida nekrutid kannatavad, sunnib neid jooksu minema ja et paljud neist tõepoolest on ära jooksnud. Hospidali aruanne aga näitab üksikasjaliselt, kui hävitavat mõju avaldas külm rõivastamata Liivimaa maakaitsele, sest päevast päeva kasvas nekrutite haigestumine külma tõttu suurel arvul. Saabunud Üksküla mõisa, läks kuberner Sivers maakaitsega Iumprava mõisa ja pidi markii Paulucci käsul saatma ühe eskadroni Jaun-Jelgavasse, kus nad võeti vaenlaste poolt vangi, nagu selgub kuberneri raportist. See vaenlase kallaletung Liivimaa maakaitsele teostati mõni päev pärast seda, kui vaenlase poolt oli Tornsdorfi all hävitatud ja vangi võetud kolm pataljoni, mis läksid mööda Daugava vasakut kallast Salaspilsist Jaun-Jelgavasse. Jaun-Jelgavas asus peale selle major Telõševski komando all veel üks pataljon, millest pool purustati ja võeti vangi koos Liivimaa maakaitse eskadroniga.

Pärast saadeti kindralleitnant markii Paulucci käsul veel eskadron major Telõševskile. Kindralleitnant Löwis saatis aga kuberner Siversile major Telõševski raporti, kes teatas, et Liivimaa nekrutid lahkuvad eelpostidelt. Selle peale selgitas kuberner kirjaga kindral Löwisele, et mehed lähevad postilt ära külma pärast ja et tema on mitu korda ülemusele ette kandnud, et nad on alasti ja paljasjalgsed, jäävad aga vaatamata sellele igasuguse rõivastuseta ja et sellepärast ei ole ime, et nad lähevad jooksu. 25. novembril markii Paulucci kirjutas salanõunik Siversile ette anda suurtükiväe polkovniku Tretjakovi käsutusse 150 suurtükiväe- ja 18 voorihobust Liivimaa maakaitsest, missuguse ettekirjutuse peale kuberner Sivers kandis raportiga sama kuu 26-ndast ette, et 1042-st kasaka- ja 724-st voorihobusest, kes olid alguses Liivimaa maakaitses, on juba kadunud 527 kasaka- ja 275 voorihobust, kes osalt on tapetud lahingus, osalt on antud üle teistesse polkudesse ja komandodesse ja peale selle on voorihobused alatisest proviandi ja furaaži transportimisest armeele ja mööda Koknese teed nii kurnatud ja läbi, et üle 60 hobuse on hobuste laatsaretis, ja kuna kõik aadli poolt antud voorihobused olid harilikkude väikese-

kasvuliste taluhobuste seast, siis on ebatõenäoline, et nad võiksid kõlvata suurtükiväele. Selle peale järgnes korraldus formeerida Liivimaa maakaitsest üks kasakapolk 800 mehe suuruses, teised sõjamehed lasta aga lahti; aga tervest maakaitsest ei olnud võimalik valida määratud arvu, 800 kõlblikku meest! Et aga sõjameestel oli kogu aeg puudus mitte ainult hädavajalikust rõivastusest, vaid ka toidust, siis Kuramaa tsiviilkuberner läks selles asjas ettepanekuga kindralleitnant markii Paulucci juurde, kes aga oma kirjaga 4. detsembrist vastas, et kuni koostatava Liivimaa kasakapolgu kasutamiseni tegelikus teenistuses ta ei või käskida anda nekrutitele välja viina- ja lihaportsjonit. Jaanuari 9. päeval [1813. a.], kui Kuramaa tsiviilkuberner valitses juba terve kuu temale kõige armulikumalt usaldatud kubermangu, saabus Liivimaa kasakapolk markii Paulucci korraldusel Straupes mõisast Kuramaale ja paigutati mõisatesse Jelgava ümbruses. Kuberner kandis raportiga ette, et vaadates härra sõjakuberneri korraldusel üle polku, mida komandeeris Jamburgi tragunipolgu major Radožitski, leidis ta polgu hobused olevat äraaetud, aga alamväelased ikka veel rõivastamata, mispärast palus panna toime polgu ülevaatuse, kuna ei võinud kanda [selle eest] vastutust, ja kohustada Liivimaa aadlit andma kõige kiiremas korras ettenähtud rõivastust ja täitma oma kohust. Jaanuari 11. päeval teatas Kuramaa kuberner raporti lõpus uuesti kindralleitnant markii Pauluccile, et ei rõivaid ega jalanõusid ei ole Liivimaa polgu kasakatele Liivimaa aadli poolt veel antud. Jaanuari 18. päeval Riia komandant kindralmajor Emme teatas Kuramaa kubernerile, et markii Paulucci tegi temale ülesandeks toimetada Liivimaa maakaitse kasakate ülevaatust ja selleks on talle vaja andmeid: missugusel alusel sai maakaitse oma alguse ja missugused nimelt peavad olema tema relvastus- ja varustusesemed. Riia komandandi selle kirja peale vastas Kuramaa kuberner Sivers kirjaga sama jaanuarikuu 22-sest üksikasjaliselt, tehes talle rõivastuse ja jalanõude suhtes teatavaks, et Liivimaa aadel neid ikka veel ei anna. Nähes Liivimaa aadli erakordset venitamist ettenähtud nekrutirõivastuse andmisel Liivimaa kasakapolgule, pidas Kuramaa kuberner ühtlasi vajalikuks paluda s. a. 31. jaanuaril Liivimaa kuberneri võtta tarvitusele kõige mõjuvamad abinõud, et Liivimaa aadel täidaks selle kohustuse. Ta teatas temale, et soojade rõivaste puudumise tõttu paljud selle polgu kasakad külmast mitte ainult ei nõrke, vaid isegi surevad ja juhtis tema tähelepanu Valitseva Senati ukaasile 22. augustist ning hoiatas teda, et peab ennast kohustatuks esitama selle ukaasi alusel [kaebuse], kui Liivimaa kasakapolgule nekrutirõivastust ei varuta. Et aga polk jäi ka pärast seda ilma rõivastuseta ja moonata, siis pöördus Kuramaa kuberner Sivers selle aasta 11. veebruaril uuesti Riia sõjakuberneri poole raportiga, milles ta seletas, et alates 10. jaanuarist pidas ta kogu polku oma ülalpidamisel, palus käskida Riia proviantkomisjonil teha temaga arve ja tasuda talle kulutatud summa; ühtlasi kandis ta härra

kindralleitnant markii Pauluccile ette, et Liivimaa aadel ikka veel ei varu polgule vajalikke esemeid ja rõivaid, millest polk ikka veel tunneb puudust.

Selle kirjavahetuse tulemusena saadeti Liivimaa polk lõpuks laiali pärast seda, kui ta oli veetnud terve talve ilma soojade rõivasteta, nagu ilma sineliteta, poolkasukateta, kaelarättideta, kinnasteta, sokkideta ja särkideta, mille tõttu kasakad mitte ainult ei kannatanud tervise poolest, vaid paljud neist suridki hospidalis külmetuse tagajärjel. Kuramaa kuberner aga ootab tänaseni selle raha tagastamist, mis ta kulutas polgu ülalpidamise ja toitlustamise peale.

VI. EESTI TALUPOEGADE «VABASTAMINE» 1816. JA 1819. AASTATE TALURAHVASEADUSTEGA JA SEL AJAL TOIMUNUD TALURAHVARAHUTUSED

147. Eestimaa 1816. aasta talurahvaseadus

Eestimaa Tallorahva seadmised. Tallinnas, 1816.

Üldpõhimõtted

I

Eestima Moisnikkud ütlevad ennast keikist ommast õigustest lahti, mis siit sadik Tallopoegade pärris ollemisse ja pärris-allaheitmisse peäl raiatud olnud, neid märamissi möda, mis sellesinnatse Kässo-Ramatusse Tallorahva seädusse pärrast on üllespandud ommeti sedda ennestele piddades, et Ma ja Pohhi Moisnikkute pärris-ommaks jääb kui ennegi, seddavisi et neil Tallopoegadel, kes pärris-allama pölvest lahti antud, eddespiddi Moisavannemattega muud teggemist ei olle, kui agga seddamöda, kuida nemmad teine teisega vastastikko kaupa ehk Kuntrakti on teinud, ja mis kässo-öppetust möda tulleb ärraarvata.

Eestimaa Tallorahva Kässo-Ramat. Tallinnas 1816.

§ 1.

Pärrast sedda, et Rigi Üllem-vallitsus Eestima Tallo Rahvale sedda Oigust kätte on moistnud, mis needsinnatsed Kässud kulutavad, on nemmad nende seas, kes Eestima Kubermango-maal ellavad, üks Tallopoia-seisus, mis pärris-allama pölvest lahti on.

§ 3.

Sedda seädusse-allust möda ei voi sepärrast Eestima tallopoeg üksi, egga omma sou-seltsiga, egga ükski Like neist ei Moisaga ühtlase, egga Moisata müdud, ärrakinkitud, teisele antud, panti visil ehk muud visi teise kätte kirjotud sada.

§ 4.

Eestima tallopoial on õigus Maad ja muud liikumatta varrandust ennesele pärris-ommaks õiget visi nouda ja sada.

§ 6.

Eestima Tallopoeg voib agga, kui temma sü essite on läbbikulatud, ning agga Kohto-moistmist ja Kohto-õigust möda nuhtlusse alla sada voetud. (Vaata, mis 229 ma ja 243 ma numri al Politsei Seädusses ning teises ramatus 5 mas Peatükkis 190 ma numri al kästud on).

§ 8.

Eestima Tallopoial on õigus vastastikko kaupa ehk Kuntrakti sundimatta tenimisse, Ma-kohha numamisse ja mu kassumiste[1] pärrast Iggaühhega tehha.

§ 16.

Moisavannemale jääb eddespiddi, nenda kui ennegi, Ma ja Pohhi täieks pärris-ommaks, mispärrast temmal Pollitsei-melevald omma valla Koggoduste, nenda kui ükslaste Koggoduste liikmette ülle on.

Talupoegade liikumisvabadusest

§ 27.

Külla-Koggodussel on melevald, ued Koggodusse liikmed omma Seltsi votta, ehk neid, kes jo temma seltsis on, jälle ärrasata; ommeti lähhäb Moisa-Politsei[2] lubbaandminne ja kinnitaminne senna jure tarwis.

§ 29.

Kui üks Küllakoggodusse Like Koggodust tahhab mahhajätta, et ta teise Koggodusse sisse voiks assuda, enne kui tedda voib sest hinge-kirjast, mis igga kolme aasta takka kohto sisse tulleb läkkitada, mahhakirjotada, ja teise sisse üllespanna, siis on tal lubba sedda tehha, kui ta omma Koggodussele on täit panti ehk kindlat Kä-mest saatnud selle eest, mis temma kui Rigi Allam omma Pea peält Rigile peab tassuma sel aial, kui temma väljaastub, ja sedda ni kauaks kunni 22-se numbri kässo järrel hinge-kirjade sisseläkkitaminne uut ümberkirjotamist sallib.

§ 585.

Kui ettevalmistamisse- ehk vahhe-aeg on otsa läinud, siis lähhäb uus seädus kül täieste teggevaks, ni hästi Innimeste kui Seäduste polest; agga ommeti, sest et selle Ma vasto, mis sünnib harrida, alles ni kassinaste ma rahvast veel Eestima Kubbermango Rikis ellamas on, siis ei pea ühhelgi Eestima Tallopoial lubba

[1] *S. t. vaba teenistuslepingut, maa rendilepingut ja muud kasulikku lepingut.*
[2] *S. t. mõisniku või mõisavalitseja.*

ollema, ülle Eestima Kubbermango-Ma raiade ärraminna, ehk ühhegiga, kes ülle nende raiade ellab, numamisse ehk tenimisse kaupa tehha, enne kui hingekirjad üllesnäitvad, et sellesinatse Eestima rahva hulk saa peäle nelja kümne tuhhande (140 000) meesterahva hinge arro peäle on tousnud, siis vast sünnib Eestima Kubbermango Vallitsussest, Rittersavtshauptmanni Herrat[3] senna jure vottes, Passid Eestima tallopoegadele anda, Vennema teiste Kubbermango maile minna. Ommeti sünnib agga ni paljo Passisi välja anda, kui hinge kirjade järrel ennam kui sadda nellikümmend tuhhat meeste-rahva hinge, Eestima Kubbermango maal ollemas on.

Nendesinnaste Passide al peab ühhe Kubbermango-Vallitsusse Vannema ja Rittersavtshauptmanni Herra nimmi kirjotud seisma.

§ 586.

Enne kui sesinnane aeg kätte tulleb, mis rahva hulga arrust märatakse, on Eestima Tallopoial lubba, agga seestpiddi Kubbermango-Maad, ning agga nisuggust Kaupa ehk Kuntrakti tehha, mis tedda põllo Mehhe, Ma ellamisse ja Maiateggemisse pölvest ehk Moisa asjade muust prukimissest, ehk nisugguse handverki tööst ja nisuggustest teggemistest, mis Moisa kassuks tehhakse, ei lahhuta.

§ 587.

Nisamma pissut antakse Eestima tallopoiale lubba, Eestima Kubbermango Ma Linnade sisse, ehk senna ringi, mis nende järrel on, kui ka Jama küllasse ja Sirenitse küllasse[4], mis kauplemist prukivad, ellama minna, likumatta pärrandust seäl ennesele nauda, ehk nendega, kes seäl ellavad, tenimisse kaupa, ehk Linna made pärrast numamisse kuntraktid tehha, enne kui keik sellesinnatse Eestima rahva hulk, mis ei tohhi Kubbermango maast välja minna, hingekirjasid möda, saa peäle kahhekümne tuhhande (120 000) meeste rahva hinge arro kätte sanud. Siin maksab ka se, mis 585 ma numri al on kästud.

Kohtu- ja politseikorraldusest

§ 190.

Sepärrast, et Politsei-kohtud mitte ühtlase ka koddust hirmoandmist enneste peäle ei votta, ja ka allati ei voi otsitud sada, siis on igga Leiva- ehk Tenistusse-Vannema kohhus, seddasinnast koddust hirmoandmist omma teniatte ja perre seas toimetada, ja temmal on sepärrast melevald, neid, kui nemmad ei te, mis nende kohhus on, vähhe hirmoga tallitseda ja korda juhhatada. Sesinnane hirmo-andmine voib, kui nisuggune luggu sedda tarvitab, ühhest keppi-hobist viestteistkümnest hobist, ning naesterahva, varaealiste ja nödra kehhaga innimeste jures, kolmestkümnest vitsa-ho-

[3] *Rüütelkonna pealik, Eestimaa mõisnike eestseisja.*
[4] *Virumaal Jaama ja Vasknarva külad.*

bist sadik minna. Agga kui... [keegi] tema ühhe tenimisse verendeli aasta aial kahhe- ehk kolme-kordse koddusse hirmo läbbi mitte parremaks ei lähhäks, siis peab tedda, et temma peäle käskude valjusse järrel saaks moistetud, Politsei Kohto kätte, nuhheldada, läkkitadama. Iga Tenistusse Vannem voib sedda melevalda, koddust-hirmo anda, omma maia ehk makohha Vallitseja, Üllevaatja ehk omma Vollipiddaja kätte anda; agga temma vastab selle Õigusse ülleastmisse eest kui se, kes temma assemel on, sedda, selle Ilmasütale, ehk sellele, kes ülle koddusse-hirmo mä[ä]ra trahvi sanud ei joua tassuda, mis neile tassuda moistetakse.

§ 225.

Koggodusse-Politsei Vallitsus on Koggodusse Tallitaja holeks antud. Temma on Moisa-Politsei allaseatud, ja vastab sellesammale ärra. Temma saab käsko temma käest, ja kui temma peäle kaebamist on, peab sedda Moisa-Politsei ette vidama.

§ 228.

Koggodusse-Politseil on melevald, nende Koggodusse-Liikmette süde pärrast, mis temma vallitsusse alla lo-etakse, trahvida: rahha peäle, nelli küllimitto rukki hinnast sadik, valla-laeka heaks; ihho peäle ühhest hobist neljastkümnest hobist sadik ja kahhe päva vangiga.

§ 229.

Neil, kelle kätte Koggodusse Politsei-Vallitsus on antud, on melevald, neis rutto-asjus, mis silmapilgul nouvotmist ja ussinat sannakuulmist tarvitavad, Vivitajaid ja Vastopanniaid, hirmo andes, sundida sedda teggema, mis neid kästakse, ning omma sannale sundimisse noudega, se on, keppi-hopadega ja sedda visi, ka ilma kaks Eestseisjat ehk Vollipiddajat senna jure votmatta, täit voimo anda (num. 227).

§ 238.

Moisa-Politsei vallitsus on Moisavannemale[5] antud...

§ 242.

Moisa-Politseil on — Moisa-Koggoduste Liikmette pärrast, mis süde surust möda kangemat nuhtlust tenivad, kui Koggodusse-Politsei, selle melevalla järrel, mis temmale trahvida on antud, peäle voib panna, ja sepärrast temmast ei voi nuhheldud sada — melevald, paiga pealt nisugguste Liikmette kääd kinni panna ja neid Ma-Politsei kätte lasta anda, kes nende süüd läbbikulab, ja määratud käsko möda nuhtleb.

[5] *S. t. mõisnikule või mõisarentnikule.*

§ 243.

Ma- Politseil on melevald, kui nisuggune luggu juhtub, nuhtlust moista, rahha peäle sest hinnast sadik, mis kahheksa külimitto rukkist kannab; ihho peäle ühhest keppi-hobist kahheksakümnest hobist sadik, mitte palja ihho peäle, ja ühhest lapsevitsa kimbust kümnest kimbust sadik, kümme kord lüa igga kimboga, palja ihho peäle, ning nelja päva vangiga, sellesinatse kolmandama Ramato kolmandama Peatükki järrel.

§ 353.

Kui Eestima tallopoeg, kes omma-sugguse Leivavannema ehk üllepea ühhegi Tenistusse-Vannema jures tenistusses on, mitmesugguse vastotörkumissega sest koddusest hirmoandmisse-melevallast, mis 190 ma numri al tenimisse-kauba teggemissest Tenistusse-vannemale on antud, ei holi, siis saab nisuggune, kui temma Tenistusse- ehk Leiva-Vannem temma peäle kaebab, kahhe päva vangiga neljast pävast sadik, ehk neljakümne keppi hobiga kahheksastkümnest hobist sadik nuhheldud.

Kogukonnakorraldus.

§ 30.

Külla-koggodussed on kahte jäggo, teine Perremeeste, teine Teniatte. Perremehhiks nimmetakse neid, kelle Omma üks perrekoht on, ehk kes sedda numand [s. t. rentinud]. Maiolisse ehk neid, kedda tännini Vabbatrahvaks hüti, voib, Koggodusse ennese seädust möda, ühhe ehk teise seltsi arvata.

§ 33.

Koggodusse-Tallitaja ja temma Abbimees peavad Perremeeste ehk Ma[a] numajatte seltsist vallitsetud ja muido laitmatta Koggodusse Liikmed ollema, kes ial sure kaelasü[6] pärrast nuhtlusse al ei olle olnud.

§ 34.

Koggodusse-Tallitaja körva vallitseb Koggodus kolm Nauandjameest ehk Eestseisjat, kes siis, kui keik Koggodusse kokkotullemist tarvis ei olle, keikide Koggodusse-Liikmette öigussed peavad hoidma. Neist Koggodustest, kus ennam kui sadda meesterahva Hinge on, vallitsetakse igga kahhe saa meesterahva Hinge peäl, mis ülle käib, veel kolm Eestseisjat.

§ 35.

Kaks neist Eestseisjaist peab iggakord Perremeeste jäust, kolmandamat Teniatte jäust vallitsetama.

[6] *Kaelasüü — kriminaalasi.*

§ 51.

Mollemad Koggodusse jäud ütlevad omma tahtmissenou isse-ärranis ja surema hulga sanna annab seäl jäus otsust. Koggodusse-Tallitaja koggub keikide nouud[7] kokko, ja igga Koggodusse-Liikmel, meesterahva suggu, on, kui ta Mehhe ealisseks sanud, ja isse senna tulleb, se õigus kui Koggodus ko-us on, omma tahtmissenou üttelda; ommeti on temmal ühhes ja sesammas Koggodusses ikka agga ü h h e mehhe sanna. Koggodusse-Tallitaja, temma Abbimees ja need Eestseisjad kulutavad iggaüks ka omma nou, Iggamees ommas jäus.

§ 52.

Agga kui juhtub, et Perremeeste ehk Numajatte selts ühhes nous ja Teniatte selts teises nous on, ning et Koggodusse-Tallitajaid ja Eesseisjaid ei joua nende nou ühhendada, siis on Moisa-Politseil melewald, selle ülle moista[8].

§ 226.

Koggodusse-Tallitaja kohhus on, sepärrast et temma Koggodusse-Politsei Eestseisja on, Moisa-Politseile igga näddala sest, mis iggapääv Koggodusses sünnib, ning kas rahho ja öiget ello seäl ollemas on, su[u] sannaga teäda anda. Kui suremat asja on mis vivitust ei kannata, siis peab temma Moisa-Politseile rutto teädust teggema.

[7] *Nõu — hääl (hääletamisel).*
[8] *S. t. mõisniku hääl otsustas.*

148. Väljavõte 1816. a. koostatud märgukirjast Eestimaa talurahva «vabastamise» kohta

Leningradis Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (f. 1260, s.-ü. 422, l. 64—115) koopia näol säilinud märgukirja autor on teadmata. Märgukirjas analüüsitakse neid Eestimaa rüütelkonna poolt 1811. a. välja töötatud ja tsaar Aleksander I poolt samal aastal kinnitatud põhipunkte, mis võeti aluseks 1816. aasta seaduse koostamisel.

Märkused, mis avavad uue projekteeritud seaduse tõelise mõtte

Projekti aluseks võetud põhimõtted	Märkused
Punkt I	
Eestimaa aadel loobub oma õigustest talupoja isikule, mida ta seni seaduste kaitse all kasutas. Vastavalt sellele peab iseenesest lakkama ja üldse kadu-	Mõlemad selles esimeses punktis sisalduvad määrused näivad esimesel pilgul kahe oluliselt tähtsa hüvena talupoegadele.

ma igasugune, ükskõik missugune see ka oleks, talupoegade müümine, äraandmine ja loovutamine niihästi üksikult kui kogu perega.

Esimese määrusega teeb mõisnik loobumisega oma õigusest talupoja isikule tema täiesti vabaks ja viib ta ühte seisusse kõigi teiste tema keiserliku kõrguse alamatega, kes ei allu ühelegi muule võimule kui üldiste riigiseaduste võimule.

Teise määrusega loobub mõisnik otseselt õigusest võõrandada talupoega ükskõik mil viisil.

Kui aga oli tõepoolest kavatsus lasta talupoega vabaks nõnda, nagu on selgesti väljendatud selle punkti esimeses määruses, siis tehakse sellega teine määrus kui ainult esimese järeldus täiesti tarbetuks ja sellel ei ole muud otstarvet, kui ainult tumedaks teha [seaduse] mõtet ja varjata [ta] tõelist sihti. Sest niipea kui inimene on vaba, siis on arusaadav, et teda ei saa ei müüa, kinkida ega võõrandada. Kui aga, vastupidi, kogu antav vabadus seisab ainult selles, et inimest ei tohi müüa, kinkida, võõrandada, siis on peale selle veel palju teisi tegutsemisviise, mille abil seesuguse vabaduse võib muuta kõige valjemaks orjuseks.

Kui aga mõisnik, vastupidi, nii nagu selgub järgmistest punktidest, mõistis väljenduse all «loobumine õigustest talupoja isikule», loobumist ainult õigusest talupoega võõrandada, alles hoides kõik teised õigused tema isikule, siis ei võida talupoeg sellega asjade praeguse seisukorra juures peaaegu mitte midagi. Sest juba 1802. ja 1804. aasta määrustega[1] piirati talupoegade müümise võimalust üksikult või tervete perekondadena niivõrd, et määruse korralikul täitmisel ei võinud talupojale tulla sellest midagi halba, sest mõisnik ei võinud müüa talupoega muidu kui tema olukorra parandamiseks ja ainult talurahvakohtu loaga, kellele oli antud õigus määrata, keda külast võib võõrandada.

Ei saa aga mitte nõustuda, et selles punktis esinev loobumine poleks väljendatud suurema selgusega kui endine ainult piiramine ja sel puhul järgis Eestimaa rüütelkond täielikult Liivimaa rüütelkonna eeskuju.

Nüüd on vaja vaadata, missuguse hinna eest müüakse talupojale järgnevates punktides see esimesel pilgul talupojale nii kallis eelis.

Punkt II

Kuna maa ja igasugune liikumata varandus jääb mõisniku täielikuks omandiks, siis tuleb selle omandi kasutamiseks sõlmida vastastikusel nõusolekul

Teine punkt sisaldab kaks määrust.

Esimesega võetakse talupojalt ära selle maatüki valdamine, millega ta oli seotud juba mitu

[1] *Mõeldud on «Iggaüht» (vt. nr. 135) ja 1804. aasta talurahvaseadust (vt. nr. 136).*

vabatahtlikud lepingud. Neis peavad olema näidatud nii talupoja koormised kui tegu mõisnikule. Need lepingud olenevad täiesti mõlema poole vabatahtlikust nõusolekust. Täielikumad juhtnöörid seadusliku vormi kohta, kuidas neid lepinguid tuleb sõlmida ja ära muuta, antakse üksikasjalises määruses.

sajandit. Selle ajani elatus kogu ta perekond selle maatüki saadustest, mille tema oli viinud selle seisukorrani, milles see nüüd on. Sellele maatükile on tema kuluga ja palehigis ehitatud ta vilets elamu. Kõik tema südame kiindumused ja mõtted on koondunud sellele maatükile, millest kaugemale ta soovid ei ulatu.

Selle maatüki kasutamine, mis on kujunenud talle hindamatuks väärtuseks, oli kindlustatud talle nii selle isamaa põhikorraga, milles ta on sündinud, kui ka valdamise põlisusega, ühega Vene seadusandluse põhilistest õigustest. Aadli enda ettepanekul kinnitati talupoja seda kasutamise õigust kahel korral nüüd valitseva keisri poolt, 1802. ja 1804. aastal.

Ja selle kasutamise, mis ühelt poolt oli talle täiesti hädavajalik, aga teiselt poolt oli omandatud kõige selgemal ja vaieldamatul viisil, kaotab ta vastutasuks säärase vabaduse eest, mis isegi paberil on selgitatud kõige ebamäärasemal viisil.

Niisugusel viisil paljaks riisutud talupoeg, see on: jäänud ilma oma maast ja majast, peaks kärvama nii külmast ja näljast kui ka viletsusest; aga seesama aadel, kes on haaranud endale ainukesed ja piiramatud õigused maale ja majale, mis olid sellesama talupoja valduses, ulatab talle abistava käe.

Talupoja päästmiseks sellest täielikust viletsusest pakub aadel talle tegelikult abiks sellesama punkti teist määrust, milles talupoeg orjastatakse lepinguga, mida nimetatakse v a s t a s t i k k u - v a b a t a h t l i k u k s.

Rüütelkonna poolt esitatud põhimäärusest ei saa aru, mida ta mõistab sõnade all «vastastikku-vabatahtlik leping» — seda enam, et ta on jätnud endale võimaluse kindlaks määrata selle mõiste sisu järgnevas üksikasjalises määruses. Kuid arvestades olukorda, millesse talupoeg viiakse nii esimese punktiga kui ka teise punktiga, näeb igaüks selgesti, et need lepingud ei saa olla ei vabatahtlikud ega vastastikused, ja et nad kujutavad erisugust täiesti uue olemusega sundust, millel ei saa olla midagi ühist harilike lepingutega. Et aga sellesama teise punkti teises määruses on öeldud, et neis lepingutes määratakse ühelt poolt kindlaks maa kasutamise viis, teiselt poolt aga talupoja koormised ja tegu mõisale, ja et määratakse samuti kindlaks seaduslikud vormid, mille järgi neid lepinguid hakatakse sõlmima ja muutma, siis selgub sellest, et neil aktidel, millele tahetakse anda vastastikku-vabatahtlikkude lepingute nimetus, ei saa olla mitte märkigi vabast tahtest. Järelikult pole need aktid tõelised lepingud, vaid liik ebaseaduslikke vakuraamatuid, s. o. niisugused dokumendid, milles määratakse kindlaks talupoegade tööd ja koormised, arvestamata maa headust või

hulka; milledes mõisnikel kui *ainsail ja piiramatuil* [maa] omanikel on vastavalt *ainuline ja piiramatu* võimalus koormata talupoegi niisuguste tööde ja koormistega, mis nad heaks arvavad, nõnda et talupojad ei saa sellest pääseda teisiti kui loobudes igavesti selle maa ja maja kasutamisest, mis olid [seniste] seadustega kindlustatud talle ja ta järglastele.

Liites kokku nende mõlema punkti sisu, mõistab igaüks, et talupoeg ei saa midagi muud kui ainult kujuteldava vabaduse (mis sellesama pärast ei saanudki olla määratletud selgesti), [selleks et] ootamatult üle minna olemasolevast sada korda raskemasse orjusesse, mis on talle seda julmem, et nõustudes vabatahtlikult selle üleminekuga võtab ta ilmselt endalt õiguse nõuda hüvitust.

Kui ei oleks tahetud varjata tõelist sihti, mis sisaldub neis kahes tumedatesse, segastesse ja kahemõttelistesse väljendustesse rüütatud punktis, siis oleks võinud sama asja väljendada palju selgemini järgmiste sõnadega:

«Talupojad, kes ei soovi alistuda kõigile kitsendustele maa kasutamisel ja kõigile töödele ja koormistele, mida mõisnik arvab heaks neile peale panna ... ja samuti kõigile nende koormiste ja tööde tõstmisele tulevikus ... kaotavad igavesti [õiguse] selle maa kasutamiseks, mida nad seni harisid ja selleks otstarbeks antakse neile täpselt nii palju vabadust, kui palju on vaja selleks, et neid välja ajada nende eluasemetest ilma iga kohustuseta mõisniku poolt muretseda neile peatoidust ...»

Punkt IV

Selleks et ära hoida talupoegade ja eriti nende, kes ei kuulu nõndanimetatud peremeeste klassi, hulkuma minemist, võetakse tarvitusele abinõud, mis kindlustavad ühiskondliku julgeoleku ja korra. Samuti võetakse edaspidi tarvitusele abinõud lepingute sõlmimise ja tühistamise suhtes, ühtlasi kehtestatakse kohtu- ja politseikorraldus.

Antud neljas punkt sisaldab kolm üksteisest erinevat määrust.

Esimene puudutab abinõusid hulkumise ärahoidmiseks.

Teine puudutab abinõusid, mis tulevad edaspidi tarvitusele võtta lepingute sõlmimise ja tühistamise suhtes.

Kolmanda aineks on kohtu- ja politseimäärused.

Selleks et mõista nende abinõude tõelist väärtust, mis võetakse tarvitusele hulkumise ärahoidmiseks, oleks vaja enne teada, mida mõtleb aadel sõna «hulkumine» all.

Praeguses olukorras peetakse Eestimaal hulgusteks ainult neid isikuid, kes elavad ilma passita. Hulkumise ärahoidmiseks on juba vajalikud seadused.

Uue määruse eelmiste punktidega luuakse u u s liik hulkurlust, s. o. nende peremeeste ja tööliste[2] äraminek, kes, leides, et ei ole võimalik jääda oma endiste mõisnikkude juurde, on sunnitud otsima endale elatist teises kohas. See hulkurlus on ainuke vabadus ja ainus õigus, mis neile antakse uue põhimäärusega ja mis ühtlasi on nende ainus hüvitus nende kohtade ja eluasemete kaotamise eest.

Kui niisiis võetakse, nagu siin öeldud, tarvitusele abinõud ühiskondliku julgeoleku ja korra kindlustamiseks ja hulkurluse ärahoidmiseks, mis [samal ajal] uue põhimäärusega tehakse paratamatuks ja seaduslikuks, mis määrani küll siis oleks võimalik astuda näilikult õilsa ühiskondliku julgeoleku [kaitsmise] ettekäände all vastu talupoja tahtele vahetada oma elukohta. Ja kes võib määrata p i i r e a r v u t u t e l e [k i t s e n d a v a t e l e] a s u t u s t e l e, mida võib järk-järgult sisse seada ühiskondliku korra [kaitsmise] ebamäärase ettekäände varjus.

Järelikult talupoeg, saades mõisnikult kui maa omanikult õiguse, mille kasutamise seesama mõisnik valitsuse ametnikuna võib heaksarvamise järgi talle ära keelata, saab ainult vabaduse varju. Niisugust talupoega võib võrrelda inimesega, kellel pannakse raudu käed ja jalad ja kästakse siis teha, mida tahab ja minna kuhu tahab.

Mis puutub neljanda punkti teist määrust, see on edaspidiste abinõude tarvituselevõtmist lepingute sõlmimise ja äramuutmise asjus, siis on selge, et kõik need uued abinõud, mis võetakse tarvitusele lepingute sisseseadmisel hulkumise ärahoidmise ettekäändel, kujunevad uuteks kitsendusteks lepingute sõlmimise vabadusele ja et need e d a s p i d i tarvitusele võetavad abinõud peavad olema veel ebaõiglasemad kui need, mis määrati kindlaks kohe alguses.

Mis puutub lepingute äramuutmisse, millest räägiti juba teises punktis, siis missugusteks kujunevad need muutmised talupoegadele, võib öelda alles siis, kui saavad teatavaks ettepandud uue seaduse üksikasjad; aga juba ainult sellest, et lepinguid võidakse ära muuta, tuleb järeldada, et talupoegade olukord muutub veel ebakindlamaks kui on praegu.

Neljanda punkti kolmanda määruse kohta, milles nähakse ette, et samuti edaspidi võetakse tarvitusele kohtulikud ja politseilised abinõud, tõenäoliselt neissamades küsimustes, ei saa öelda muud kui seda, et nende abinõude [tarvituselevõtmise] ettekäändel kavatsetakse tõenäoliselt teha uusi kitsendusi ainsale vabadusele, mida talupojale nähtavasti taheti anda, see on vabadusele vahetada elukohta, kitsendades talupoega selle vabaduse kasutamisel ühelt poolt politseiliste, teiselt poolt kohtulike korraldustega.

---

[2] *Vt. nr. 140, märkus 1.*

Punkt V

Kõik ühiskondlikud maksud, mis mõisnikel ei lasu, jäävad vastavalt riiklikkudele seadustele talurahva kogukondade vastutada; maaomanikud aga ei vastuta nende eest sugugi.

Praeguses olukorras on Eestimaa talupoja valduses maatükk, millelt ta peale [selle, mis vajalik] koormiste [täitmiseks] mõisnikule, saab oma elatist ja maksab riigimaksud; vaatamata sellele peab aga mõisnik hoolitsema selle eest, et ei oleks maksuvõlgasid.

Selles olukorras, millesse talupoeg sunnitakse üle minema vastavalt eeltoodud punktidele, milles ta kaotab oma maatüki kasutamise ja järelikult vahendid riigimaksude maksmiseks, ja milles talupoja maa muutub mõisniku ainuliseks ja piiramatuks omandiks, mille läbi mitmekordistatakse mõisniku vahendid [eelnimetatud] vastutuse [kandmiseks] — peab see vastutus äkki lasuma mitte mõisnikkudel, vaid talurahva kogukondadel.

Pärast nii veidrat Venemaal maksude võtmisel kinni peetavatest põhialustest eemaldumist oleks huvitav teada ühelt poolt, missugusel viisil saavad talurahva kogukonnad olla võimelised vastutama, teiselt poolt aga, kuidas hakkab kroonu sisse nõudma maksusid.

Kuigi nüüd mõisniku poolt tõepoolest antaks talupojale täielik vabadus elukoha muutmiseks, siis talurahva kogukond, kes on tehtud vastutavaks, ei lubaks lahkuda talupoegi oma elukohast muidu, kui et antakse täielik kindlustus neilt nõutavate maksude suhtes, eriti aga nekrutikohustuse suhtes mitte ainult käesoleval ajal, vaid ka tulevikus[3]. Ei saa aga kuidagi arvata, et talupoeg, kellelt võetakse nii maa kui elamu, võiks omada küllaldase summa [maksu tasumise] kindlustamiseks või leida seadusliku käemehe kõigi temal lasuvate kroonumaksude ja teiste riiklike kohustuste täitmise kohta. Ja nõnda ei jää talurahva kogukonnale muud abinõu kroonu maksude tasumise kindlustamiseks kui mitte lubada talupoegadel lahkuda kogukonnast ja järelikult sundida neid vastu võtma kõik need omavolilised tingimused, mis mõisnikul on kasulik neile ette kirjutada selle eest, et lubab neid elada temale kuuluval maal, ja sundida neid harima neid maatükke, mis neile antakse — nõnda et talupoeg peab näilise vabaduse eest tasuma ka kitsendustega sellesama vabaduse kasutamisel:

esiteks: halduslikkude abinõudega hulkumise vastu;

teiseks: järgnevate abinõudega, mis puutuvad lepingute sõlmimisse ja äramuutmisse;

kolmandaks: järgnevate kohtulikkude vahenditega;

neljandaks: järgnevate politseiliste vahenditega;

viiendaks: ja lõpuks kohtub uute takistustega abinõude

[3] *Seda nõutigi ära minna tahtvatelt talupoegadelt 1816. aasta seaduse 29. paragrahvis. Paragrahv 580 ähvardas talupoega, kes vahetas oma elukohta kavatsusega «liiskoheitmisse eest... kõrvale hoida... ni kohhe Rekrutiks anda».*

näol, mida kogukond peab võtma tarvitusele, et kindlustada maksude ja kroonu kohustuste korralikku täitmist.

Aga isegi kui võetakse tarvitusele kõik need ületamatud takistused talle kingitud elukoha vahetamise vabaduse kasutamise vastu, kas ei ole ilmne, et niisugusel viisil talupoegadest, kes ei oma midagi, koostatud kogukond, kes ise ka ei oma midagi, ei saa kanda vastutust ja et kroonul ei ole kuidagi võimalik saada talle kuuluvaid makse ja kohustusi.

Kõigest ülalöeldust selgub, et sellel 5. punktil on kolm erinevat toimet.

1. See kinnitab talupoja selle maa külge, millel ta asub praegu, ja järelikult võtab talt ära selle ainsa vabaduse, millega kavatseti pimestada tema arusaamist.

2. See vabastab mõisniku, kellel on raha ja võimu, isegi sellest kergest vastutusest, mis tal oli siiani ning

3. see võtab kroonult vahendid maksude ja kohustuste sissenõudmiseks.

Punkt VI

Arvestades provintsi rahvastiku vähearvulisust ja selleks et ära hoida põllumajanduse ilmajäämist oma tööjõust, on talupoegadel keelatud teha lepingut väljaspool kubermangu piire, samuti keelatakse ka sõlmida lepinguid niisugustele töödele, mis võiks neid välja viia põlluharijate seisusest ja põllupidamise juurde kuuluvast tegevusest. Selleks et neid selleks rohkem innustada, lubatakse eranditult igal talupojal ostu teel omandada ja pärilikult omada liikumata vara, nagu see oli riigiseadusega juba lubatud alamatele igast seisusest[4].

Selles punktis on kolm määrust: Esimese mõte kaldub selleie, et jätta talupoeg ilma sellest näilisest vabadusest, millele teda pandi lootma, sellest ainsast vastutasust maatüki kaotamise eest, millelt ta seni sai oma elatist.

Nende põhialuste esimeses punktis sai talupoeg mingisuguse, kuigi näilise vabaduse, mille kasutamist piirati järgnevate paragrahvidega, nagu juba näidati nende paragrahvide vaatlemisel. Kuid siiani ei olnud kitsendused veel avalikult talupoja vabaduse vastu, vaid said oma toime ainult mõisnikult, kellele oli ta vabaduse kaotusest kasu. Talupoeg oleks võinud veel vabaneda selle mõju alt minnes üle teise kubermangu ja omandada selle läbi tolle vabaduse, milleks talle anti lootust, et lummutada ta aru. Kuid selle VI punktiga pannakse maksma formaalne seadus, mille jõul talupoeg seotakse oma asukoha külge igaveseks.

---

[4] *Põhimõte, et Eestimaa talupoegadel ei tohi lubada ka pärast nende «vabastamist» lahkuda oma kubermangu piiridest, kinnitati Aleksander I poolt juba 1811. a. ja võeti täies ranguses sisse 1816. a. seadusesse (vt. nr. 147, § 585—587).*

Tõepoolest, talupoeg, kellel eelmiste punktide mõtte järgi ei ole võimalust otsida teist kohta kubermangus, milles uus põhimäärus annab ta täiesti aadli voli alla, omamata selle kuuenda punkti mõtte järgi võimalust minna teise kubermangu, peab paratamatult jääma igavesti oma asukohta. Sest kõik mõisnikud, olles omavahel seotud ühesuguste huvidega ja leppides omavahel kokku vastastikku-vabatahtlikkude lepingute iseloomu suhtes, sunnivad talupoega tahes-tahtmatult alluma mõisniku volile ja nõustuma vastastikku-vabatahtlikult niisuguste tingimustega, kui tema talle ette paneb.

Asjata võidakse hakata vastu väitma, et mitte kõik mõisnikud ei ole samavõrra kasuahned ja et leidub niisuguseid, kes, olles juhitud suuremeelsusest, nõustuvad ennem ohverdama oma huvid kui nõudma talupojalt midagi ebaõiglast. Niisugused heategevad mõisnikud ei aja muidugi oma taluperemehi kohast välja, aga väljaaetud ja rõhutud peremeestel ei ole sellest kergem, kuna nad ei leia tühja kohta niisuguse mõisniku juures ja peavad järelikult jääma igavesti samasse viletsasse olukorda.

Selle kuuenda punkti teises määruses keelatakse talupoegadel õppida niisuguseid tööalasid, mis võiksid neid eemaldada põllumajandusest ja viia neid välja põlluharijate seisusest. See seadus on veel solvavam isiklikule vabadusele, mida arvati heaks lubada talupojale ja igaühele on selge, et sundides teda olema mitte midagi muud kui ainult selle maa harija, mis temalt ära võeti, tahetakse peale kõiki eeltoodud kitsendusi veel mitmekordistada tema alistamist mõisniku omavolile.

Kolmas määrus, mis lubab talupoegadel omandada ostu teel liikumata varandust, ei ole mingi uus armuand aadli poolt, kuna see õigus on antud juba kõigile alamatele riigis ilma erandita. Sel juhul peab aga märkima, et see üldine ja headtegev seadus on kasulik ainult niisugustele talupoegadele, kellel on vahendeid muretseda omandit ja et Eestimaal on praegusel ajal vähe niisuguseid talupoegi, kes võiksid kasutada seda andi oma kasuks, tulevikus aga viiakse uue korra abil [vaesusesse] ka ülejäänud. Oletame aga, et leiduks talupoeg, kes, olles kogunud natuke rahakest, tahaks omandada maad päriseks, kuna aga pole võimalust lahkuda Eestimaa kubermangust, kus peaaegu kogu maa kuulub aadlile — kellelt ta siis võiks osta ja missugust hinda talt nõutaks?

Niipea kui need üldised alused on heaks kiidetud ja kinnitatud tema keiserliku kõrguse poolt, valitakse maapäeval komitee, kellele tehakse ülesandeks koostada nende alusel üksikasjaline määrus, mis peab esitatama läbiaruta-

Kuna üksikasjalise määruse koostamine neil aadli enda poolt ette pandud alustel peab teostatama sama aadli poolt valitud komitee poolt, aga pärast läbi vaadatud saama sellesama aadli poolt, siis on kerge ette näha säärase olukorra tulemusi, ja kui tulemused vasta-

miseks kogu Eestimaa aadlile erakorralisel maapäeval.

vad alustele, siis võib Eestimaa talupoega õnnitleda vabaduse asemel uute kõige raskemate ahelate saamise puhul.

149. Eestimaa kuberneri ettekanne sõjavägede ülemjuhatajale talupoegade vastuhakust Kalvi mõisas. 1816. a. 9. september

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1816, s.-ü. 399, l. 2—3.

Pean oma kohuseks teatada Teie hiilgusele, et sain praegu Ranna-Virumaa ringkonna haagikohtunikult raporti, milles see kannab ette: vastupanu avaldamise puhul Kalvi mõisa talupoegade poolt teotegemisele kutsuti teda selle mõisa mõisniku von Esseni poolt ja tema läks, võttes kaasa 3 soldatit Rakvere invaliidide komandost. Ta kutsus Koila küla talupoegi ilmuma mõisasse, aga nemad vastasid, et ei tule mõisasse ja kui ta tahab nendega rääkida, võib tulla nende juurde külasse. Selle peale läks haagikohtunik mõisniku ja nende kolme soldati saatel külasse. Mitte ennem kui kaks tundi pärast haagikohtuniku sinnatulekut ilmusid järsku kõik talupojad naiste ja lastega ja mõisniku küsimuse peale, mis põhjusel nad ei tulnud mõisasse, vastas üks, nimega Nulli Jaan: neil polevat seal midagi tegemist; kellel tarvis nendega rääkida, võib tulla külasse. Selle peale haagikohtunik, pannes käe selle Jaani õlale, manitses teda olema sõnakuulelik, aga tema haaras haagikohtunikul rinnust kinni ja hüüdis teisi appi. Ning selle hüüde peale ilmus palju talupoegi kaigastega ja aisadega, ähvardades, et ei lase ühelgi juhul, et Nulli Jaani karistatakse, aga vaatamata sellele läks haagikohtunikul korda võtta teda soldatite abil kinni. Kuigi talupojad tungisid viimastele kallale, viis haagikohtunik ta paljastatud mõõka abiks võttes ära; aga teisi asjasse segatud talupoegi ei olnud võimalik püüda tervete soldatite puudumise tõttu Rakvere invaliidide komandos. Selle peale manitses haagikohtunik neid jälle olema sõnakuulelikud ja maksma magasinile tagasi laenuks saadud vilja. Selle raporti juures esitati ka talupoeg Nulli Jaan, kes anti Viru-Järva Meeskohtu käsutusse.

Kuigi loodan, et sellega seatakse Kalvi mõisas rahu jalule, siiski, kuna nüüd ei ole Eestimaa kubermangus üldse vägesid peale invaliidide komandode, mis koosnevad raugastunud ja üldse peaaegu võimetutest inimestest, olen sunnitud paluma kõige alandlikumalt Teie kõrguse eestkostet, et kuni polkude siiasaabumiseni saadetaks 150 meest kasakaid, kes on paremad kui 500 meest harilikke soldateid, sest siinsed talupojad kardavad neid enam.

150. Väljavõte Eestimaa kuberneri kirjast krahv Araktšejevile Kalvi mõisas vastu hakanud talupoegade karistamise kohta. 1816. a. 1. detsember

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1816, s.-ü. 399, l. 81—82.

Täites Teie kõrguse kirjas minule 23. möödunud novembrikuu päevast nr-ga 708 väljendatud Tema keiserliku kõrguse soovi kanda ette Kalvi mõisas mässama hakanud talupoegade kriminaalasjast [ja selgitada], millega on põhjendatud ässitaja märkimine sunnitöölise märgiga ja kas ta jääb endisse elukohta, on mul au kanda ette järgmist: . . .

Tema keiserliku kõrguse poolt kõige kõrgemalt kinnitatud siin kehtivate rüütli- ja maaõiguste 1. raamatu 6. peatüki 7. artikkel kirjutab nimelt ette, et seda, kes paneb käe haagikohtuniku külge tema kohuste täitmisel ning kes paneb talle vastu sõna ja teoga, tuleb karistada surmaga.

Surmanuhtluse asemele, mis on ära muudetud kõigekõrgemate seadustega, astub siinses kubermangus raskete kuritegude puhul karistus 40 paari vitstega ja Siberisse tööle saatmine, missuguse viimase otsuse puhul tuleb, vastavalt Senati määrusele 1754. aasta septembrikuu 30. päevast, põletada kurjategijale sunnitöölise märk ja kiskuda lõhki ninasõõrmed.

Nendel seaduslikkudel eeskirjadel põhineb Viru-Järva Meeskohtu otsus, mis on läbi vaadatud Eestimaa Ülemmaakohtu ja kubermangu prokuröri poolt ja missuguse mina arvasin heaks kinnitada vastavalt Ülemmaakohtu arvamusele, seda enam, et karistus kriminaalasjus peab olema hirmutavaks näiteks teistele, aga käesoleval juhul oli näitlik karistamine seda vajalikum, et toimus kallaletung isiklikult haagikohtunikule, kes täitis üksnes oma kohust ja kellel oli abiks kaasas ainult kaks invaliidide komando soldatit. Ja üldse tunnistan ma vajalikuks, et ülalmärgitud juhul kasutatakse seaduse täit valjust, et hirmutada elanikke jõuku kogunemast, oma füüsilist jõudu [kurjasti] kasutamast ja siiani kuulmatu julgusega kätt oma seaduslikule kohtunikule külge panemast, rääkimata veel sellest, et karistamine ainult 40 paari vitstega, mis ei koosne enamast kui 120 hoobist, mis seaduse järgi jaotatakse kolmele korrale, ei oleks avaldanud vajalikku muljet samutimõtlevale kurjategijale, eriti kuna niisugust vitstega karistamist kasutatakse siin ka väiksemate süütegude puhul.

Kõigele sellele söandan veel lisada, et mina arvasin täie veendumusega, et käesoleval juhul tuleb kasutada seaduse valjust, kuna selle hirmutava näitega päästetakse tulevastel aegadel võib-olla tuhandete inimeste elu, eriti kuna selles kihelkonnas, kuhu kuulub Kalvi mõis, on talupojad tõrksa meelega, nad varjavad vaatamata kõigile antud hoiatustele väejooksikuid, varjavad enda juures ka varastatud asju ja nende häbematus läheb niikaugele, et teostati murdvargus isegi sealse pastori juures ja hilja aja eest lasti väejooksikute poolt maha Vatla mõisa valitseja. Siin ei seisnud asi

vale-arusaamistes, vaid seadusevastastes mässutegudes, esimesel juhul võivad tuua kasu leebed manitsused, teisel aga peab tegutsema seaduse valjus.

Järgides seda põhimõtet ja tundes tema hiilguse püha tahet, püüan ma võimalust mööda ära hoida valestimõistmisi talupoegade poolt, vältides sellega ka võimalikke ebameeldivaid sündmusi, kuna nemad, nagu ma kuulsin, on tulnud valearvamisele, nagu oleks viimase siin olnud maapäeva ja kahe härra maanõuniku St. Peterburgi sõidu sihiks taotleda, et siinsed talupojad kaotaksid kõige kõrgemalt tema keiserliku kõrguse poolt kinnitatud seisukorra kergenduse, mida nad ootavad. Aga et hävitada seda vale mõtet, laskSin ma publikatsiooniga igal pool teatada, et määrus Eestimaa talupoegade tulevase seisukorra kohta kuulutatakse neile tuleva aasta jaanuarikuu 8-ndal päeval, mis ajaks lõpetatakse selle trükkimine eesti keeles, ühtlasi sellega [teatasin ma], et igast mõisast ilmuks üks talurahva kohtunik siia Tallinna sellesama jaanuarikuu 7-ndal päeval.

151. Krahv Araktšejevi kiri Eestimaa kubernerile Kalvi mõisas vastu hakanud talupoja Nulli Jaani karistamise kohta. 1816. a. 7. detsember

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1816, s.-ü. 399, l. 59.

Minu armuline härra, parun Boris Vassiljevitš. Tema Keiserlik kõrgus, vaadanud läbi Teie ekstsellentsi kirja minule 1-st detsembrist nr. 1845, suvatses heaks kiita kõik selles näidatud korraldused ja tegi mulle korralduse teatada sellest teile, mu armuline härra, lisades juurde, et kuna Eestimaal, samuti kui teistes kubermangudes märgitakse kurjategijaid sunnitöölise märgiga, siis oleks tarvis omada ka timukat, kelle nõudmine pealinnast oligi teile esitatud küsimuse põhjuseks.

Mul on au olla täieliku lugupidamisega
Teie ekstsellentsi alandlik teener,
krahv Araktšejev.

152. Rakvere mõisa omaniku v. Rennenkampffi kaebus selle kohta, et sõjavägede majutamine laostab ta mõisa talupojad. 1816. a. 28. oktoober

Eesti NSV RAKA, f. 29, a. 1816, s.-ü. 399, l. 41.

Minu talupoegade korduvad palved sunnivad mind Teie ekstsellentsilt õigust paluma. Rakvere mõisa Torma külal on õnnetus olla linnale kõige lähemal asuv, ja selles oli, ma räägin ainult ühe aasta kohta, terve möödunud talve jooksul igas talus 10 kuni 20 meest majutatud. See majutus muutus seda rõhuvamaks, et soldateid, selleks et neid uuesti rõivastada, sagedasti vahetati ja iga

majutusega tulid uued puudustkannatajad, kuigi ülemleitnant von Freytag mehi karmis korras hoidis. Nii pidid talupojad kõige metsavaesemas kohas küpsetama soldatitele leiba. Et nad ei olnud võimelised rahuldama [metsas oma] küttepuu vajadust, põletati ära tarad aedade ja põldude ümbert, mille tõttu neil kevadel tekkisid uued kulud ja tööd, ja kuna vaene [inimene] ei olnud võimeline oma ärapõletatud aiatükki uuesti tegema, jäi vili kaitseta, põllul ümberhulkuvate loomade saagiks. Peale selle tõi see suur majutus veel selle häda, et nad võisid reht peksta ainult siis, kui soldatid vahetusid.

Nüüd on selles külas juba 14 päeva majutatud terve eskadron husaare ja igas talus asub 4—6 meest oma hobustega. Selle aja jooksul ei ole nad saanud reht peksta, sest hobused on rehealuses, üles pandud vili on kauase seismise tõttu lund täis tuisanud ja niiviisi kaduma läinud; varem pekstud vilja ei luba soldatid tuulata, kuna nende puhastatud hobused saavad siis prügiseks. Et [oma moona] kokku hoida, annavad nad hobustele heintega segatult ette rehealuseisse sisse veetud peksmata vilja ja mis ei sööda, see tallatakse ära mõnikord ööseks lahti lastud hobuste poolt. Majutatud husaarid nõuavad talupoegadelt iga päev suppi ja juurvilja ning kui see ei ole hea küllalt, viskavad selle inimestele jalge ette maha. Peale selle peab küla andma iga päev 8 voori, et vedada heinu ja kaeru. Kui talupoeg ei tee kõike, mis talt nõutakse, siis peksavad nad teda. Öösiti on husaarid käinud paljudes heinaküünides ja rehtedes vargil. Kui aga vargad ongi kindlaks tehtud, vastavad ohvitserid talupoegade kõige õigustatumale kaebusele: nemad olevat tulnud tõrksaid talupoegi korrale kutsuma . . .

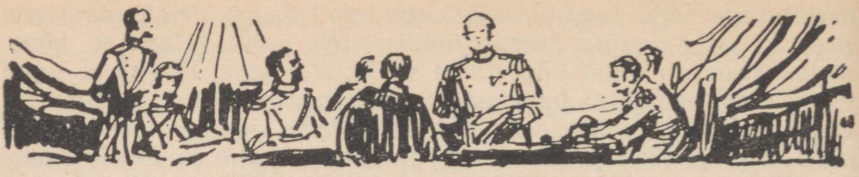

VII. DEKABRISTID EESTI RAHVAST

153. Dekabrist I. D. Jakuškini arvamus talurahva vabastamise kohta Balti kubermangudes

Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина, редакция и комментарии С. Я. Штрайха, М. 1951, lk. 21.

Keisri viibimisel Moskvas olid kuuldused, et ta tahab vabastada talupojad, mida võis uskuda seda enam, et ta vabastas Läänemere kubermangude talupojad, tõsi, niisuguseil tingimusil, et vabastatute olukord muutus endisest võrreldamatult halvemaks. Keiser Aleksander häbenes Euroopa ees, et üle 10 miljoni tema alamaist on orjad, aga oma ebajärjekindla hoiakuga ajas ta ainult pead segi, asja mitte sugugi edasi viies.

154. Dekabrist A. Bestužev[1] eesti rahva muistsest ajaloost

А. Марлинский, Поездка в Ревель (1821) — Второе полное собрание сочинений А. Марлинского, изд. IV, II kd., Спб. 1847, lk. 35—40, 76—78.

Novgorodi vürst Jaroslav ilmus arvuka sõjaväega 1223. a. noore Tallinna müüride alla: piiras neli nädalat linna, heitis nooli ja kive; aga tõenäoliselt sellepärast, et ei suutnud võtta teda, pöördus tagajärgi saavutamata koju vangidega, kullaga, mis oli röövitud ümbruskonnas[2]. Eesti elanikud ühinesid temaga piiramise ajal ja agarasti, kuigi tulemusteta, aitasid venelasi . . .

1343.[3] aastal eestlased, üles ärritatud oma uute peremeeste rõhumisest, tõstsid vabaduse lipu, nende kättemaksurelv värvus punaseks saksa verega. Umbes kaks tuhat aadlikku ja rüütlit maksid oma julmuse eest oma peadega. Lossid loitsid, piiramine ähvardas Tallinna ja taanlased olid sunnitud paluma ordu abi. Ordumeister Bernhard von Dreileven viis arvurikka, kättemaksuhimu-

[1] *Vt. nr. 123.*

[2] *Vrd. nr. 22.*

[3] *Bestuževi raamatus ekslikult 1243. a. Dreileveni eesnimi oli tegelikult Burchard.*

lise ja tugevasti relvastatud sõjaväe ülestõusnute vastu. Eestlased otsustasid surra mõõk käes — ja langesid kõik kuni viimseni mitte kaugel Tallinnast. Neid oli 10 000. Kõigi liivimaalaste täielik orjastamine oli tulemuseks sellele õilsale väljaastumisele, mis on vääriline Spartale ja Helveetsiale[4].

Lõpuks jätsime meie endale maa, mis oli olnud nõndaöelda peopaigaks põhjarahvastele, kes püüdsid riisuda Venemaad. Liivimaa, igavene võõraste sissetungijate ohver, andis ajaloole verise mälestuse; juba esimesed teated tema olemasolust on esimesed teated tema hädadest... Venelased ja taanlased, poolakad ja rootslased liikusid rüüstates kohast kohta[5], julmad, karmid rüütlid vaevasid oma talupoegi kui orje; vaenlased võtsid neilt mis võisid, peremehed mis tahtsid, aga nad tahtsid kõike. Iga mõis oli loss, iga loss kindlus; rüütlite [losside] seinad tõusid vasallide[6] käte läbi, aga vasallidel ei olnud hurtsikut, kuhu panna pea, ja isandate põlde niisutasid nad oma veriste pisaratega. Sõda laastas nurmi, nälg ja katk hävitasid elanikke...

Mitte ükski laulik, mitte ainuski lugude vestja liivimaalaste hulgast ei andnud oma rahva kangelastegusid edasi järgnevatele sajanditele. Nende kuulsad teod kustusid selle päeva valgusega, mis oli tegude tunnistajaks. Vaenlaste, sakslaste, kaudu säilisid ainult mõned Liivimaa sangarite nimed... Lembit (Leolest[7]), eestlane. Tema õhutas 1214. aastal kogu Eestit üles tõusma sissetungivate sakslaste vastu: laastas Riia ümbruse, sulges Väina jõe odadega, põletas reeturite lätlaste maa. Aga saatuse mõõk on kaheteraline: Rameko ja Durnvald[8], eestlaste poolt surnuks piinatud õnnetu Talibaldi[9] pojad, maksid rüütlite lipu all sajakordselt kätte oma isa ja hõimlaste surma eest Lembitule endale ja tema ustavatele. Üle saja pealiku ja paljud tuhanded eestlased hukkusid tuleriitadel või rängas piinamises.

[4] *Mõeldud on spartalaste kangelaslikku võitlust pärslastega Kreeka-Pärsia sõdade ajal ja helveetsia talupoegade võitlust austria feodaalidega XIV sajandil.*
[5] *Vrd. nr. 76.*
[6] *Vasallideks nimetab Bestužev siin talupoegi.*
[7] *Leole — Lõhavere.*
[8] *Õigem Drivinalde.*
[9] *Talibald — lätlaste vanem, kes muutus Saksa vallutajate käsilaseks.*

155. Väljavõtted dekabrist P. I. Pesteli konstitutsiooni projektist «Vene õigus», milles käsitletakse olusid Balti kubermangudes

Восстание декабристов — Документы, VII kd., Москва 1958, lk. 138, 141, 148—149, 152 ja 174

II peatükk. Venemaad asustavatest hõimudest.

§ 2. Seadused peavad olema ühesugused kogu riigi ulatuses.

Sellest tuleneb, et ühesugused tsiviilseadused kogu riigi ulatuses mõjuvad kõige enam selleks, et anda kõigile osadele umbes

samasugust kõlbluse vormi ja sellesamaga tekitada selle täiesti kindla ja tõeliselt tiheda sideme riigis, mille olemasolu on nii headtegev...

§ 6. Läti hõimul on kaks haru: esimese moodustavad **lätlased, teise leedulased** ehk **ljahhid.**

Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa elanikud jagunevad kahte liiki, **põliselanikud** ja **tulnukad.** Põliselanikud on läti rahvas[1], kes elab ammustest aegadest neil aladel. Tulnukad on sakslased, kes kunagi vallutasid selle maa ja jaotasid sel ajal omavahel nende poolt võidetud rahva vara ja inimesed. Neist saksa tulnukatest räägitakse tagapool. Mis aga puutub lätlastesse, siis nemad on olukorras, mis on palju vähem soodne kui on vene talupoegadel, vaatamata neile antud näilisele vabadusele. Ja sellepärast on ajutise Ülemvalitsuse ülesanne: 1) pöörata suurt tähelepanu nii nende olukorrale kui ka sellele asjaolule, et Lääne-Euroopas nii kaua määratsenud feodaalne süsteem on ajanud oma roiskunud juured ka siia ja 2) võtta tarvitusele kõik abinõud feodalismi jäänuste täielikuks lõplikuks väljajuurimiseks ja lätlaste olukorra viimiseks kooskõlla põhiliste määrustega, mis peavad olema aluseks igale heale korrale riigis...

§ 15. Välismaalased, kes asuvad Venemaal ja kuuluvad mitmesugustesse muudesse rahvustesse, võib jaotada kahte klassi: 1) **riigialamad** ja 2) **mittealamad.**

...Esimesi meie ei nimeta sellepärast venelasteks, et nad ise loevad ennast välismaalasteks ja et andsid alamlusvande Venemaa endistele valitsejatele, aga ei tunnistanud Venemaad oma isamaaks. Sellesse liiki kuuluvad **sakslased** Läänemere kubermangudes, kes moodustavad neis aadli... Kui keegi neist ei taha olla venelane, peab ta andma ajutisele Ülemvalitsusele palve tema vabastamiseks alamlusest, millise [vabastuse] viivitamatu saamise järel astub teise liiki ja allub kõigele sellele, millele allutatakse see teine liik. Kui aga keegi neist alamatest ei anna lühikese aja jooksul sisse niisugust palvet, tunnistatakse ta ilma iga edasise seletuseta venelaseks...

III peatükk. Venemaal leiduvatest seisustest.

§ 3. Rikaste aristokraatia.

Nüüdse sajandi iseloomulikuks jooneks on selge võitlus rahvaste ja feodaalse aristokraatia vahel, mille ajal hakkab tekkima rikkuse aristokraatia, feodaalsest palju kahjulikum aristokraatia, sest seda viimast võib avaliku arvamisega alati vapustada ja järelikult sõltub see mingil viisil avalikust arvamisest, sel ajal kui rikkuse aristokraatia, omades varandusi, leiab neis oma huvide jaoks relva, mille vastu avalik arvamine on täiesti võimetu ja mille abil ta teeb, nagu juba öeldud, endast täiesti ärarippuvaks kogu rahva. Sellepärast aga iga hästimõtlev valitsus mitte ainult et ei tohi lubada säärast rahva jaotamist, vaid peab isegi võtma tarvi-

[1] *Siin ja edaspidi mõistab Pestel lätlaste all kõiki Eesti- ja Liivimaa põliselanikke — nii lätlasi kui ka eestlasi.*

tusele kõik abinõud, et iseenesest ei tekiks ega ka kujuneks niisugused massist eralduvad seisused; veel enam, [valitsus] on kohustatud need kaotama, kui need kusagil olemas on...

§ 4. Aadli talupojad

Peale selle on vaja oma südametunnistuses kaaluda ka seda, et õigus omada teisi inimesi kui omandit, müüa, pantida, kinkida ja pärida inimesi asjade taoliselt, kasutada neid oma voli järgi ilma nende eelneva nõusolekuta ja ainult oma kasuks, hüveks ja lustiks, on häbiväärne tegu, vastukäiv inimlikkusele, looduse seadustele, pühale ristiusule ja kõige kõrgema looja käsutahtele, mis ütleb pühakirjas, et kõik inimesed on tema ees võrdsed ja et ainult nende teod vooruses teevad vahet [nende vahel]. Kuivõrd niisugune tähtis ettevõte nõuab küpset järelemõtlemist ja väga suurt muudatust riigis, siis ei saa seda viia edukalt täide teisiti kui järkjärgulise teostamisega. Selle asja kohta peab Ülemvalitsus nõudma projektid haritud aadlikogudelt ja korraldama ettevõtte nende järgi, juhindudes kolmest järgmisest põhimõttest: 1) talupoegade orjusest vabastamine ei tohi jätta aadlit ilma tulust, mis ta saab oma mõisast; 2) see vabastamine ei tohi tekitada rahutusi ja korratusi riigis, milleks Ülemvalitsust kohustatakse kasutama halastamatut karmust kõigi rahurikkujate vastu; 3) vabastamine peab tooma talurahvale praegusega võrreldes parema olukorra ja mitte andma neile näilikku vabadust.

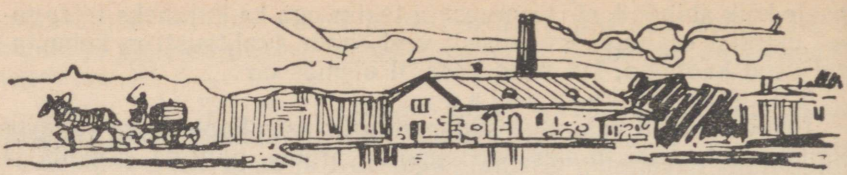

B. XIX SAJANDI TEINE VEERAND

I. KAUBANDUS JA TÖÖSTUS

156. Kariloomade ja viina müümisest Vene siseturule. Väljavõtted polkovnik Minkvitzi poolt 1840-ndail aastail koostatud sõjalis-topograafilistest ülevaadetest

Военно-статистическое обозрение Российской империи..., том VII, часть 3 — Эстляндская губерния, по рекогнисцировкам и материалам, собранным на месте, составлял гвардейского генерального штаба полковник Минквицъ, lk. 262, 281.

a) Eestimaa kubermang

Või ja juustu valmistamisest ning piima müügist saadakse üldse palju vähem tulu kui viinaköögi praagaga nuumatud kohalikest härgadest, mida saadetakse müügile pealinna. See põllumajandusharu areneb tugevasti sellest ajast peale, kui Väike-Venemaalt[1] karja ajamine pealinna vähenes. Rakvere maakond saadab igal aastal sinna[2] kuni 6000 nuum- ja peaaegu sama palju talupoja härga; kogu kubermang aga 12 000 kuni 15 000 pead sarvloomi ja 3500 kuni 5000 lammast; 1847. aastal saadeti 14 636 pead sarvloomi ja 4975 lammast. Peale selle lähevad läbi kubermangu Tartu maakonnast (Liivimaa kubermangust) tulevad 7000 kuni 10 000 härga ja karjad, mida siia aetakse Väike-Venemaalt; neid viimaseid tavaliselt nuumatakse Eestimaa mõisates viinaköögi praagaga, mis annab paljudele Rakvere kreisi mõisnikele küllaltki tähelepanuväärset tulu ...

Eestimaa [mõisate] viinaköökides igal aastal valmistatava piirituse hulk on küllaltki erinev ja sõltub kokkulepitud kroonuhangetest, saagi, eriti kartulisaagi suurusest ja viina hindadest sise-

[1] *Väike-Venemaa — Ukraina.*
[2] *S. t. Peterburgi.*

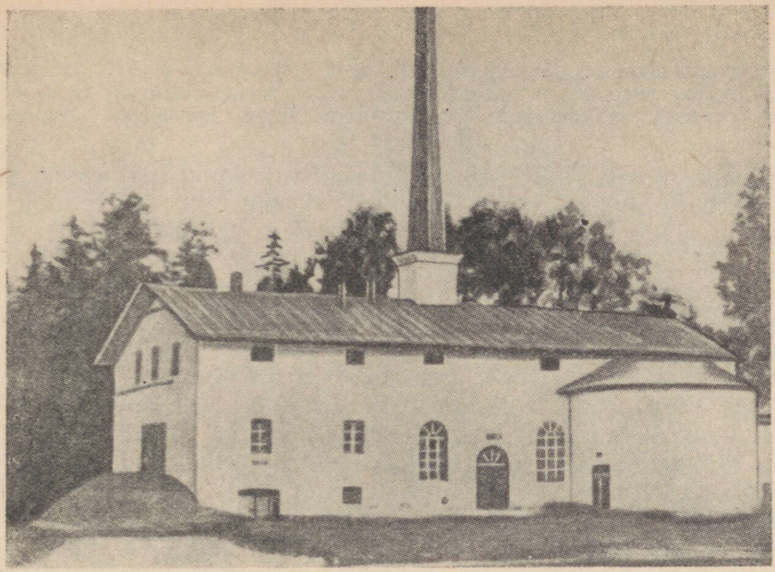

Mõisa viinavabrik.

kubermangudes. Võib võtta aluseks, et $^3/_4$ kogu piirituse hulgast veetakse välja Soome ja naaberkubermangudesse ja umbes $^1/_4$ läheb Eestimaa oma tarviduste rahuldamiseks. Kroonule müüakse harva vähem kui 180 000 ja enam kui 600 000 pange aastas. 1841. kuni 1847., [esimene ja viimane] kaasa arvatud, müüdi üldse kroonule 2 600 000 pange põletatud viina, aga 1849. aastal 750 000 pange, 10 rubla 12-pangese vaadi eest. 1 pange hind on kohapeal 55—60 kopikat, väikemüügil aga kõrtsides umbes 15 kop. tallinna toobi eest... Eestimaa kubermangu idaosa saadab viina Peterburi kubermangu maateed mööda läbi Narva; ülejäänud maakonnad saadavad teda Tallinna, Haapsalu, Kunda ja saartel olevate väikeste sadamate kaudu.

Kubermangu enda vajadused ulatuvad üle 240 000 pange aastas; neist tarvitatakse 125 000 kuni 150 000 pange ära maakondades, 60 000 pange linnades (üksi Tallinnas enam kui 55 000 pange) ja 25 000 kuni 30 000 pange tarvitatakse ära äädika- ja teiste vabrikute poolt Tallinnas ja Narva lähedal. Peale selle veetakse piiri taha ja Soome 50 000 kuni 60 000 pange, nii et kui seitsme aasta keskmist aluseks võttes lugeda igal aastal kroonule müüdud hulgaks umbes 370 000 pange, siis igal aastal Eestimaal valmistatava viina koguhulk võib ulatuda 650 00 kuni 700 000 pangeni; kõige suurem hulk, mida suurte kroonuhangete puhul võidakse talve jooksul valmistada, ulatub kuni 1 200 000 pangeni.

Военно-статистическое обозрение Российской империи..., т. VII, часть 2 — Лифляндская губерния, по рекогнисцировкам и материалам, собранным на месте, составлял гвардейского генерального штаба полковник Минквицъ. lk. 416 ja 417.

Varem, nimelt kuni 1842. a., põletati Liivimaal igal aastal kuni 1½ miljonit pange viina, järelikult keskmiselt 200 pange iga adramaa kohta, milleks kulus 250 000 kuni 300 000 setverti vilja või sellele vastav hulk kartulit. Mõnikord oli kuni pool ja enam pangede arvust määratud kroonuhangeteks, mis varem olid palju suuremad kui praegu. Kroonule müüdi 1836. a. (ainult 5-st mandri maakonnast ja Saaremaalt) 629 135 pange, 1837. a. 180 000, 1838. a. 118 000, aga 1842. a. ainult 3-st maakonnast (Tartu, Viljandi ja Võru) 750 000 pange 2 rbl. 72 kop. eest hõbedas pange pealt. Umbes ⅔ sellest hulgast saadeti Narva kaudu Peterburgi ja ⅓ Pihkvasse. Viimastel aastatel olid hanked palju väiksemad.

Kubermangu enda tarvidused viina osas ulatuvad 650 000 kuni 700 000 pangeni, millest linnad tarvitavad 180 kuni 200 tuhat pange ja selle hulgas üksi Riia kuni 140 000 pange ja enam, kuna temasse voolab palju rahvast eriti suvekuudel ja laevasõidu perioodil; ülejäänud hulk kulutatakse ära maakondades ja osalt tarvitatakse ära mõnede vabrikute ja tehaste (äädika ja teised) poolt ja piiritusega valgustamiseks. Üldise rahvaarvu järgi võib arvata, et maakondades tarvitatakse iga maaelaniku kohta (mees- ja naissoost) umbes ⅗ ja [isegi] kuni ¾ pange. Vilja ja teiste põllusaaduste vahetamine viina vastu kõrtsides on kõige karmimalt keelatud. Mis puutub viina müümisesse väljapoole kubermangu piire, kui see aset leiab, siis võib öelda järgmist: Pärnu maakond saadab viina merd mööda Tallinna, Soome ja Peterburgi; Tartu-Võru maakond ja osa Viljandi ringkonnast Pihkva kubermangu ja Narva; Kagu-Liivimaa Vitebski kubermangu, kogu Väina jõgikond ja kubermangu edelaosa varustab Riia linna, mille nõudmine viina järele, nagu ülalpool oli näidatud, on suurte rahvahulkade voolamise tõttu sellesse linna üsna tähelepanuväärne.

157. Majandusteadlane J. Johnson linakaubandusest Liivimaal

Jakob Johnson (1806—1865) oli esimene eesti rahvusest silmapaistev majandusteadlane, eriti põllumajanduse küsimustes. Lõpetanud 1833. a. Tartu ülikooli majandusteaduskonna ja töötanud Kuramaal maamõõtjana, asus ta 1841. a. Peterburgi, kus töötas Riigivarade ministeeriumis ja võttis aktiivselt osa Vaba Ökonoomilise Seltsi tegevusest. Jena ülikool omistas Johnsonile doktorikraadi, ta oli mitme kodu- ja välismaise teadusliku ühingu korrespondeeriv

liige. Oma rohkearvulistes töödes pühendas Johnson palju tähelepanu ka agraaroludele ja talupoegade olukorrale Eestis, mõistes siinjuures hukka teoorjuse süsteemi kui põllumajandusliku progressi peamise piduri (vt. nr. 167).

«Das Inland», 1837. a., 17. märts.

Kui mitte arvestada Liivimaa kolme peamist kõrgustikku, nimelt Cesise, Võru ja Otepää nõndanimetatud platoosid koos nendega ühenduses olevate küngaste ahelikkudega ja samuti Koiva jõe oru ning Balti mere äärseid liiva-alasid, siis laiub kõikjal linakasvatuseks väga hästi sobiv maapind ja me leiame ka, et kõigis neis Liivimaa osades kujutab linakasvatus endast maaelanike juures olulist tegevusala ja linnades sugugi mitte tähtsusetut kaubandusartiklit.

Linakaubanduse esimeseks astmeks Liivimaal on tema ülesostmine talupoegade käest ja see on, kui mitte arvestada Riiat ja Pärnut, kõige tähelepanuväärsem [sellistes] väikestes linnades nagu Valgas ja Viljandis ja nende järel Limbažis. Kaupmehed, kes selle ülesostuga tegelevad, on kõik kolmanda gildi liikmed ja nn. talurahvakaupmehed. Harva ostavad nad lina oma rahaga ja spekuleerimiseks, vaid enamalt jaolt saavad nad selleks mereäärsete linnade suurkaupmeestelt ülesande ja rahalise avansi. Üles ostavad nad sel teel, et talupojad ise lina nende juurde veavad või saadavad nad oma sellid sügisel ja talvel maale ja lasevad lina õige laialt ümberringi käsiraha peale kaubelda. Üldiselt makstakse talupoegadele nimeliselt seesama hind, mis kaupmees Pärnus või Riias suurkaupmehelt saab; kasu, mis ta siinjuures saab, tuleb aga nõndanimetatud «maa kaalu» kasutamisest. Talupoeg peab nimelt andma alati 25 naela [kaaluva] leisika, kuna see suurkaupmehele üle andes kaalub ainult 20 või 21 naela, ülesostja kasu on seega nähtavasti 20 kuni 25%. Nimetatud linnades on mõned kaupmehed, kes kuni 800 ja enam laevalasti (8000 puuda) lina iga aasta üles ostavad ja kuna hind paljude aastate keskmist ja linasortide mitmekesisust arvestades 80 kuni 100 rbl. banko-assignaatides ühe laevalasti eest on, siis järelikult on aastane rahakäive 64 kuni 80 tuhat rbl. ja ülesostja kasu 13 kuni 20 tuhat rbl. banko-assignaati. Kui nüüd arvestada ka keskmiselt 3 rbl. banko-assignaati transpordikulusid laevalasti pealt Pärnu ja Riiani, siis on ülejääk veelgi väga märkimisväärne ja seda enam, kuna voorimehed sama hinna eest poole koorma ulatuses [kaupa], tavaliselt tündri soola või heeringaid, tagasi veavad.

Need taludes käsiraha peale sõlmitud kaubatehingud on ka talupoegadele kõige kasulikumad ühelt poolt sellepärast, et ringi sõitvate kaubaagentide suure hulga tõttu tekib teatud konkurents, veel enam aga seetõttu, et ta pärast selle tehingu sõlmimist oma lina lihtsalt linna veab, selle eest saada oleva raha vastu võtab ja pärast seda täiesti oma soovi järgi sisseoste teeb — mis mitte hästi välja ei tule, kui ta omal algatusel oma linaga turule sõidab.

158. Teadaanne «Talurahva Kuulutajas» Riia linna sissesõiduhoovide kohta. 1846. a. 1. september

Lühhikene teda-andmine, kuis sädus kinnitap vorirahva hove pärrast, mes Rija linan petas.

Kui Rija lina koddanik särast hovi tahhap piddada, kohhe tallo-rahvas, kes kaubaga lina tulleva, võiva hobbestega nink trossiga ni kavvas jäda, kui neil linan teggemist om, sis annap Rija Kambri-kohhus säratsele lina koddanikule se tarbis lubba, kui tälle politsei-kohto polest tunnistust antas, et temma laitmata mees om.

Tallo-rahvas, kes Kura-maalt nink Liivlandi-maalt Rija lina tulleva nink sääl tahtva käe-töga omma pääd toita nink tö-mehhe nimme al jädavat assent otsi, ehk atstavku soldati[1] omme naistega nink lastega võiva kül ürikeses ajas vori-rahva hovi sisse-minna, ent ei pea jädavas korteris sinna jäma. Kui hovi-piddaja se-sinnatse säduse vasta peas säratsele rahvale jädavat korterit omman majan andma, sis peap temma trahvi masma, sedda-möda, kuis südi lõvvap[2], nink kes tõisele-, kolmandal haval jälle se vasta essip, sel ei anta ennamb lubba, vori-rahva hovi piddada.

Kui tallo-rahvas kaupa Rija lina tova, sis peap neil mõisa-täht ütten ollema, ni kuis Kubbernemango-vallitsuse-kohto polest om säetu läbbi patenti-kirja, mes 1836 mal ajastajal 25 mal Veebruaril 1237 ma numri al välja-tulli, nink säratsid kaubamehhi ei olle vaja lina-politsei-kohtule nimmitada; ent atstavku soldati nink säratse innemise, kea ürikeses ajas vori-rahva hovi sisse-lätva nink linan jädavat assent otsva, sava politseikohtule nimmitetus; nink neil peap ni kui naisil nink tütrikuil, kea lina tulleva tenima, tävvelik pas ollema.

Hovi-piddaja peava tallo-rahvale, kes kaubaga sisse-tulleva, teda andma, et nemma ei pea omma kaupa, mes lina-kalo päle sünnis vija, ehk turro pääl peap müdama, hovi mahha-pandma ehk sääl-samman ärra-müma. Sädus kinnitap nimmelt, et vori-rahvas, kes linnu, kannepit, terri nink muid säratsid asju tova, seddamaid, kui parras päiva aig om, omma kaupa peava linna-kalo päle vima, nink ei tohhi koormat enne vallale-kisku, kui kalo man, ei ka middake koorma päält ärravõtta nink ütsikult, ni kui linna-punde ehk muido ni-suggust, lin[n]a kanda nink sääl ärra-müvva. Ni-samma om ka säetu, ei kui rahvas õddangul ehk ö ajal mannu-tulleva, kui lina-kaal jo kinni om sis jäva koorma hommunguni putmata nink vijas sis tervelt kalo päle, ni pea kui kaal hommungul jälle vallale tettas.

Hovi-perre-mees peap se päle kaema, et vori-rahvas hovin kaarte ei mängi nink pilli ei aja, nink ei tohhi rahvast lijalt vinaga jota ehk suurt kärra nink piddo sallida.

---

[1] *Atstavku soldat (отставной солдат) — pärast sõjaväeteenistuse lõppemist erru lastud sõdur.*

[2] *S. t. süü leitakse.*

Vana turg Tallinnas. Esiplaanil talupoeg võid müümas. *Th. Gehlhaari litograafia 1850. aastast.*

Üllemba kohto polest om ka säetu, et tallo-mees, ke hobesega nink koormaga hovi tullep, se eest middake ei massa, kui ta päiva aigo assent võttap. Ent kes ülle ö hobbest koormaga hovi usaija päle jättap, massap 1½ tenga[3] hõbbedat, nink kui hobben koormaga talli pantas, 3 tenga hobbedat hobbese päält egga ö eest.

Et sesinnane teda-andmine säduse-kirjaga ütte-sünnip, sedda tunnistap

A. Tideböhl,
Sikkertar.

[3] *Teng — kopikas.*

159. Liivimaa kubermanguvalitsuse teadaanne selle kohta, et 33 Riia kaupmeest on võtnud endale talupoegadega suhtlemiseks eestikeelsed hüüdnimed. 1850. a. 21. september

«Tallorahva kulutaja», 14. oktoober 1850. a.

Keiserliko Liivlandima Kubbernemango-vallitsuse polest kulutetas tallorahvale, kea kaubaga Rija-lina lähva nink ome linnu ehk muud kaupa sääl kaupmeestele ärramüva, et Rija kaupmeestele, kea tallorahvaga kaupa ajjava, Ma[a]kele liignimi om pantu, mes neile jädavas jääp nink kelle pärra Marahvas rutto oma kaupmeest

linan kätte lovvap. Et sis eggaüts mamees oma lina- ehk viljavoriga moistas säetu üllekaejile[1] selle kaupmehhe nimme nimitada, kelle kätte tema oma kaupa tahhap vija, siis pantas neide Rijalina kaupmeeste Saksa-nime sija ülles nink Makele liignimi kõrvale.

	Makele liignimi
Ehlert Nikolaus Pfab	Pea
Carl Andreas v. Kröger	Sik
Friedrich George Burmeister	Kassak
Alexander Bruhns	Kivvi
Friedrich Ferdinand Baumann	Luik
Alexander Theodor Felitz	Õn
Jacob Friedrich Fastena	Erne
Samuel Gottlieb Grunwald	Kübbar
Gustav Laurentius Gadilhe	Issa
Johann Andreas Lemcke	Päiv
Gottfried Carl Schiemann	Must kuk
Alexander Joachim Stieda Johann George Zeschke	Südda
Alexander Conrad Scheinpflug	Kallis heng
Johann Friedrich Hoffmann	Must habbe
Johann Eduard Zimmermann	Rist
Valerian David Bernsdorff Johann Constantin Bernsdorff	Kalla
Adolph Julius Burmeister Johann Eduard Müller	Talv
David Voldemar Fielitz	Messilane
Samuel Justus Fielitz	Särk
Carl Heinrich Fielitz	Lil
Carl Eduard Grimm	Lanepü
Adalbert Theophil Glück	Noormees
Johann Julius Marty	Kassukas
Johann Georg Müller Theodor Neuland	Tuvvikene
Johann Heinrich Müller	Hunt
Christian Rauch	Hobben
Ludvig Carl Tatter	Lõoke
Friedrich Valentin Constantin Woltzonn Johann Wilhelm Robert Woltzonn	Täht

Rija Lossi pääl 21. Sept. 1850[2].

A. v. Richter,
Kubbernemango-vallitsuse-kohtoher.
L. Napiersky,
Sikkertar.

---

[1] *Seatud ülevaatajaile (ülekaejatele).*
[2] *Originaalis ilmselt trükivea tõttu — 1840.*

160. Töölise Petr Petrovi kaebus Eestimaa kubernerile Tallinna paberivabrikant J. W. Donati peale ja viimase seletuskiri Tallinna politseivalitsusele 1842. a. märtsis

Eesti NSV RAKA, f. 30, s.-ü. 2582, l. 1, 4—5.

Tema auväärsusele, härrale Eestimaa tsiviilkubernerile, tõelisele riiginõunikule[1] ja kavalerile[2] von Grünewaldtile

Kaluuga kubermangus Medinski maakonnas [asuva] Dmitri Gontšarovi lõuendivabriku talupoja Petr Petrovi kõige alandlikum palve.

Septembrikuust palkasin end tööle härra Donati juurde 35 rbl. assignaatide eest kuus ja juba kaks kuud mulle ei anta teenitud raha, mille kohta esitasin kaebuse härrale politseimeistrile ja sain vastuseks, et mul tuleb oodata veel üks kuu. Aga et ma nüüdsel kevadisel ajal väikese tasu tõttu ei taha enam tema juures elada, palusin ma teha minuga lõpparve, aga tema, härra Donat, ei lase mind lahti ega anna mulle raha. Sellepärast julgen langeda Teie auväärsuse jalge ette, et teie arvaksite heaks käskida, et härra Donat annaks mulle väljateenitud raha, sest mina pean nüüd kohe maksma riigimaksu ja kui ma nüüd ei maksa, siis minu maja külas müüakse oksjonil. Ootan sellele oma kõigealandlikumale palvele armulikku resolutsiooni.

Talupoeg Petr Petrov.

Keiserlikule Tallinna Politseivalitsusele.

Tallinna paberivabriku omanikult, 2. gildi kaupmehelt Johann Wilhelm Donat'ilt

Seletuseks.

Keiserlikult Tallinna Politseivalitsuselt saadud nõudmise peale selle kuu 12. päevast nr. 984 on mul vastuseks vabrikutöölise talupoja Peter Petrov'i palvekirjale kõige sõnakuulelikumalt teatada järgmist:

On õige, et ülalnimetatud Peter Petrov möödunud aasta septembrikuus St. Peterburgis palgati ja nimelt mitte otseselt minu poolt, vaid minu ülesandel kaupmees Ponnemareff'i poolt üheks aastaks tööliseks minu vabrikusse, aastapalgaga 120 rubla hõbedat või 10 rubla hõbedat kuus ja tema reisukulude [tasumisega] St. Peterburgist siia, mille järgi tema möödunud aasta 16. septembril alustas tööd.

Tema väidab, et tal on kahe kuu palk minu juures sees, mis aga ei ole õige, kuna temal kuni 1. märtsini sel aastal on sees 13 rubla 9 kop. hõbedat, mis on näha ka tema [töö]raamatust.

[1] *Vt. nr. 130, märkus 2.*

[2] *Kavaler — mõeldud on mitmesuguste ordenite (aumärkide) kavaler, s. t. neid ordeneid omavate inimeste ühenduse (ordu) liige.*

Minu vabriku korra järgi on ülalnimetatule tehtud teatavaks, et ühe kuu palk peab jääma sisse, et mina võiksin end kaitsta kahjude eest [töölise] haiguse, purjusoleku, enda peale võetud tööülesannete mittetäitmise, võimalikkude pettuste puhul. Vastavalt võiks ta minult kuni selle kuu 3-ndani nõuda 3 rubla 19 kop. hõbedat, mida talle ka ei ole keelatud, aga nimetatud Petrov tahtis minult saada 50 rubla avanssi, nagu ma olin andnud juba tema tööle asumisel, ja ka veel teistele korralikkudele tagasihoidlikkudele inimestele hea meelega jõudu mööda annan, temale aga anda ei taha, kuna ta nõuab seda sõnadega s a p e a d ja see [nõudmine] mulle ta riigimaksude asjus ka põhjendatud ei näi, kuna ta plakat-pass alles selle aasta 14. juunis lõpeb.

Mis puutub tema vabastamisesse minu teenistusest, siis ei saa see toimuda enne 16. septembrit s. a., kuna ta on palgatud aasta peale, mis selgub juba sellest, et küll keegi ei kannaks reisukulusid kuuajalise palkamise puhul.

161. Instruktsioon Rõika-Meleski (Võisiku) peeglivabriku kohalikule kohtule

Tööliste ekspluateerimine kapitalist K. Fr. Amelungi poolt kutsus Rõika-Meleski klaasivabrikus esile sagedasi konflikte ettevõtja ja tööliste vahel. Tööliste klassivõitluse mahasurumiseks kehtestas Amelung oma ettevõtteis erilised politseimäärused ja seadis sisse vabrikukohtu. Riia Manufaktuurkomitee tutvus 1843. a. Rõika-Meleski vabrikukohtu määrustega ja püüdis nende eeskujul välja töötada ülekubermangulist vabrikukohtu määrust, mis keskvalitsuse vastuseismise tõttu aga nurjus. Avaldatud on Manufaktuurkomitees arutusel olnud ärakiri Rõika-Meleski politseimäärustikust.

1. Selleks et säilitada kõlblust, rahu ja korda vabrikutööliste seas, ära hoida [kohalike politseiorganite] kauguse tõttu vabriku tööde käiku segavat korra alalhoidmise moodust[1] ja et oleks võimalik pidevalt lahendada [väiksemaid tüliasju kohapeal], asutatakse Võisiku peeglivabrikus kohalik kohus, mis koosneb eesistujast, kahest kaasistujast ja 2 asemikust.

2. Need politseikohtunikud valitakse vabrikutööliste koosoleku poolt 24. veebruaril ühel ajal teiste Liivimaa kubermangu talurahvakogukondade ametmeestega kolmeks aastaks, nõnda et eesistuja peab peale saksa keele oskama ka eesti keelt. 1. kaasistuja ja üks asemik valitakse sakslaste seast, eesistuja meistrite seast, 2. kaasistuja ja asemik aga eestlaste seast. Esimest valimist juhatab vabrikuhärra, hilisem valimine sünnib eesistuja juhatusel ja otsustatakse iga kord häälteenamusega, häälte võrdsuse puhul aga loosiga. Peetakse protokolli.

[1] *Mõeldud on nähtavasti seda, et sillakohtuniku juures jms. käimise peale kulub asjatult tööaega.*

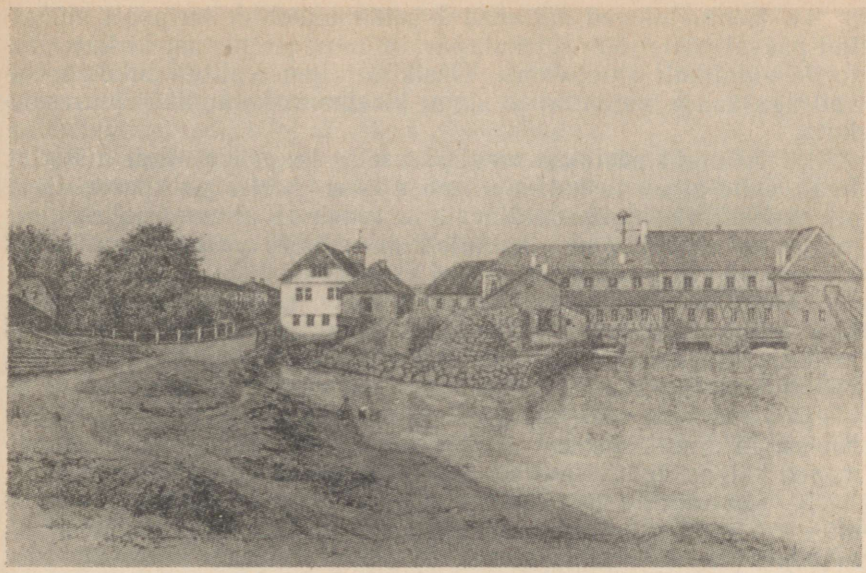

Rõika-Meleski (Võisiku) klaasivabrik. *W. Stavenhageni joonistus.*

3. Iga meessoost vabrikutööline, kes on saanud täisealiseks ja ilmub isiklikult, võtab valimisel hääletusest osa ja igaüks neist, kes on saanud 25-aastaseks, võib saada valitud.

4. Vabrikutöölist, kes on 60 aastat vana, või on juba 3 eelnenud aastat ametit pidanud, või kui ta on haige, võib mitte valida.

5. Kui ta aga 3-aastase ametipidamise järele veel kord valitakse, võib ta ametit veel 3 aastat pidada.

6. Ametipidamise ajal on kohtunik vabastatud kehalisest karistusest.

7. Asemikud, kes saavad palka ainult siis, kui nad kestvalt üle poole kuu ülesandeid täidavad, astuvad koosseisu kui kõige nooremad kaasistujad.

8. Kui üks [kohtu] liige lahkub surma läbi või on muidu sunnitud oma ameti täiesti maha panema, peab kohe toimuma uue valimine.

9. Selsamal ametmeeste valimisteks määratud koosolekupäeval määratakse häälteenamusega ka nende ja kohtukirjutaja palk. Viimane, kohtukirjutaja, peab olema laitmatu eluviisiga, saksa ja eesti keele tundja ja mõlemat kirjutada oskama.

10. Vabrikutöölised valivad igale olemasolevale kohtuametikohale 3 kandidaati ja esitavad vabrikuvalitsusele, kes ühe kolmest kinnitab. Keeldub ta ühtki kolmest kinnitamast, siis esitavad valijad 3 uut kandidaati, kellest ta ühe tingimata valima peab.

11. Kohtu liikmed annavad kihelkonnakohtuniku poolt määratud päeval, selle juuresolekul, pärast jumalateenistust kirikus pastorile pidulikult ametivande. Üksikud hiljem valitud liikmed võivad aga saada vannutatud ilma kihelkonnakohtuniku juuresolekuta.

12. Istungid peetakse reeglipäraselt: laupäeval igal nädalal. Peale selle astub ta kokku ülemuse käsu peale, vabrikuvalitsuse ettepanekul või muil ettetulevail juhtudel. Ja alluvad politseilises mõttes sellele kohalikule kohtule kõik vabriku piirkonnas viibivad töölised ja vabrikutöölised, kaasa arvatud ka kohtuliikmed.

13. Asjaarutuse juures peab olema üles seatud saksakeelsete ukaasidega varustatud kohtupeegel[2] ja selleks määratud köidetud ja folieeritud raamatusse tuleb sisse kanda kuupäev, kohalolijad, kohtunikud, kaebaja ja kaebealuse nimi, olulistes punktides juurdlus ja otsus koos selle kohta tehtud vabrikuhärra määrusega saksa keeles. Ja ainult siis, kui arutlus puudutab ainult eestlasi või viimased käivad kohut sakslastega, tuleb lisada eestikeelne tõlge.

14. Kohtutoas asuv, kihelkonnakohtu kontrolli all seisev laegas on varustatud 3 lukuga, millede jaoks on üks võti vabrikuhärral, mõlemad teised kohtuasutusel. Sellesse laekasse lähevad kõik trahvirahad, mis kasutatakse vabrikutööliste üldkasulikkudeks otstarveteks, mida ei tohi aga iialgi kulutada kohtuliikmete või kirjutaja palgalisaks.

15. Kuna asutuse ülesanne on peamiselt järelevalve vabrikutööliste kõlbelise eluviisi üle, siis pöörab ta tähelepanu sellele, et nad ei anduks prassimisele ja mängule, vaid et nad täites oma tööülesandeid peaksid ennast ülal vaikselt ja rahulikult, ei peaks kokkutulekuid üldise rahu ja korra rikkumiseks, võtaksid osa jumalateenistusest ja paneksid oma lapsed kooli, eriti kohtuliikmed [ise].

16. Iga üleastumist — ka taskuvargust ja vargust suurusega kuni 5 rubla banko-assignaatides, samuti kui vabrikutööline näitab töös üles hooletust või tõrksust ja ei näita vabrikuhärra vastu üles kohustuslikku lugupidamist, peab kohus karistama vastavalt asjaoludele: hoiatusega, noomitusega, tagasivõtmise [nõudmisega] ja kahju tasumisega, peale selle kuni 30 (15)[3] kepilöögiga, tööga ilma palgata ja süüdlase oma toiduga vabrikuhärra heaks kuni 3 päeva harilikul toidul või veel ja leival. Vajaduse korral peab andma süüdlase üle kihelkonnakohtule või kriminaalkohtule. Vabrikuhärra teenistuses seisvate inimeste (teenijate) suhtes ei tule otsest karistust mitte ilma tema loata täide viia ja vabrikuvalitsus peab kinnituse ärajäämisel talitama vastavalt § 18-le.

17. Nende karistuste juures arvestab kohus ühe päeva aresti võrdseks 10 kepihoobiga. Lapsi alla 14 aastat ja naisisikuid karistab ta kõige enam 20 vitsahoobiga ja ei mõista tublidele meister-

---

[2] *Kohtupeegel ehk kohtukull — eriline alus, kus klaasi all olid üles pandud kohtu korda puudutavad valitsuse määrused ja mis pidi alati kohtulaual seisma.*

[3] *Karistuse ülemmäära suhtes polnud komitee veel kindlale otsusele jõudnud.*

meestele ja käsitöölistele, isikutele üle 60 aasta, haiglastele ja nõrkadele inimestele, rasedatele ja imetavatele emadele iialgi kehalist karistust. Kohtul on õigus muuta kehaline karistus ja arest rahatrahviks, missugusel juhul 10 hoopi või üks päev aresti arvestatakse võrdseks 2 rubla vaskrahaga.

18. Vabrikuvalitsusel on õigus [otsuse] täideviimise vastu protesteerida ja seda edasi lükata, aga omal riisikol, asjast kihelkonnakohtule teatades. Karistust ei saa [tema] aga kõrgendada, või — välja arvatud tema isiklikud teenijad — pehmendada.

19. Otsus tehakse süüdlasele teatavaks ja kui ei järgne protesti vabrikuvalitsuse poolt, viiakse otsene kehaline karistus otsekohe selle järel selleks palgatud politseiteenri poolt täide. Siis teatatakse talle, et ta võib rahulolematuse korral 8 päeva jooksul kihelkonnakohtu poole pöörduda. Kaebaja viib siis kihelkonnakohtusse kohaliku kohtu tõendi, kus on märgitud karistuse põhjused ja [tema kaebuse] tagajärjeta jätmise korral karistatakse teda 2 rubla vaskrahaga kohtulaeka heaks.

20. Kohaliku kohtu eriliseks kohustuseks on valvata selle järele, et vabriku piirkonnas ei viibiks passita isikuid ja hulguseid ja anda need üle sillakohtule; tulekahjude ja metsapõlemiste juures kustutustöid juhtida; ülemuse käske ja korraldusi vabrikutöölistele teatavaks teha ja täide viia.

Kui vabrikuvalitsus ja vabrikutöölised tahavad töölepingut sõlmida kohaliku kohtu ees, peab see asja protokolli võtma ja mõlemale poolele kinnitatud, templipaberile kirjutatud ärakirjad kätte andma; tekkivate vaidluste korral tuleb need esitada kihelkonnakohtule, kes arutab vabriku tüliasju tsiviilõiguslikes küsimustes.

21. Kohtuliikmete ametikuritarvitusest ja kohusevastasest tegevusest peab vabrikuvalitsus tegema kohe ettekande kihelkonnakohtule, kes toimunud juurdluse järele vabastab süüdlase ametist ja teatab vallandamisest kreisikohtule, lisades juurdlusprotokolli ja oma arvamuse. Kuni ametkoha täitmiseni uue valimisega astub — juhul kui kaebus puudutab eesistujat — esimene kaasistuja jne. vabanenud kohale.

Riia, loss
28. veebr. 1835.

Tsiviilkuberner G. v. Fölkersahm.

Valitsusnõunik krahv L. A. Schlone,
sekretär.

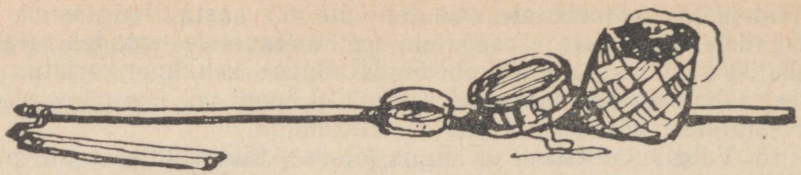

II. PÕLLUMAJANDUS

162. A. Hueck talude hävitamisest mõisnike poolt XIX sajandi teisel veerandil

A. Hueck (1802—1842) töötas pärast õpinguid Tartus ja Saksamaal Tartu ülikooli anatoomia-professorina aastail 1830—1842. Hueck tundis suurt huvi kohaliku põllumajanduse vastu. Vastav uurimus, milles ta õige teravalt kritiseerib Balti agraarolusid, ilmus alles pärast ta surma anonüümselt Leipzigis.

Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 146.

Kuna mindi välja sõnnikuhulga suurendamisele söödakasvatuse läbi, pöörati kõigepealt tähelepanu põldudele, vähem arvestades heinamaid, metsi, karjamaid ja talurahva olukorda. «Mitmevälja»-süsteemi läbi pidid söödakasvatus ja karjamaa-väljad looma tingimused veise- või lambakasvatuseks, pidi suurendatama viljasaaki ja saadama samal ajal ometi palju kartuleid, [mis kõik pidi] vastama sellele teravilja hulgale, mis varem, kolmepõllu süsteemi juures kulus sama hulga viina valmistamiseks — nagu 1825. aastal projekteeris von Brevern ja mille üle see paljuteadja põllumees viis aastat hiljem nii soodsa aruande esitas.

Et seda saavutada, suurendati kõigepealt põllupinda. Varem kütiseks tehtud ja selle järel aastakümneid kasutamata seisnud maad hariti suures ulatuses üles, kusjuures puid ei raiutud lihtsalt maha, nagu varem kütise tegemise juures, vaid juuriti välja, vinnati üles (väljavinnamist tehakse pärast juurte läbiraiumist väga otstarbekohaselt puukrooni külge kinnitatud taliga, nii et vastu puud pannakse suur tugev kolmnurkne plokk, mille üle siis puu nõnda välja tõmmatakse ja juured hooga välja tulevad). Suurema hoolega jaotati uuelt üles haritud põllutükid vakamaade viisi, Eestimaal poole tiinu viisi ruutudeks. Von Grünewaldt näiteks tegi oma mõisates 3 ruutversta metsa põlluks. Parun Brüningk laiendas Hellenurmes oma 460 revisjonivakamaa suuruse kolmepõllumajandi 700-vakamaaliseks; siis [külvati sellele alale] 1000 vakka rukist,

700 otra ja 500 kaera; nüüd [mahub sinna] 1400 vakka rukist, 1000 otra, 4000 kartulit, 300 herneid, 15 000 leisikat heina ja karjamaa 1000 lamba jaoks. Samuti suurendas von Brevern oma põlde ¼ võrra. Kus ei jätkunud ümberolevatest mõisamaadest, võeti üle mõisale kõige lähemad talupõllud, kisti majad maha ja asustati, kuna üldiselt ei olnud maast puudust, talupojad kuhugi mujale. Kuna Eestimaal olid mõisad enamasti asustatud tihedalt külade juurde, tuli seda — tervete 4 kuni 16 talu suuruste külade «hajutamist» ja talupoegade väljatõstmist — väga sagedasti ette. Brevern algas sellega . . ., et asustas kaks mõisa lähedal asuvat talu mujale; von Grünewaldt . . . paneb ette teha seda, kui [mõisa käsutuses] on liiga palju tegu. Siin-seal jäeti ainult majad järele, et majutada sinna moonamehi, poolsulaseid ja maata vabadikke, kuna maa kasutati mõisapõldude suurendamiseks.

163. Mõisasulaste ja -tüdrukute, päevatööliste ja vabadike olukord Eestimaal Munalaskme mõisas 1845. a.

Carl Ferdinand von Hueck (vt. nr. 118), Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval 1845, lk. 74, 79—81 ja 82—85.

V a n e m a põllupidamise viisi juures tehti kõik mõisatööd teopäevadega. U u e m majapidamine aga, nimelt kartulikasvatus, ristikheinakasvatus ja suurendatud põllud, teevad vajalikuks, et kasutatakse ka päevatöölisi ja m õ i s a s u l a s e i d. Mul on sulaseid, kes ennast ise toidavad ja rõivastavad ja elavad vabadikkude juures või külas talupoegade juures, ja teisi, kes söövad mõisalauas ja saavad rõivastuse mõisalt. Viimaseid nimetan ma vahetegemiseks m õ i s a p e r e k s. A b i e l u s m õ i s a s u l a n e saab: lambakarjamaaks määratud mõisamaadest

1) 1 poole majandus-tiinu rukist. Vanemsulane võib oma tüki esimesena välja valida. Kõige väiksem saak on 8 koormat rukist, millest saab 24 vakka teri, 150 leisikat õlgi ja 4 koormat sasi ja aganaid.
2) ½ p. m.-t. otra, kust ta lõikab vähemalt 3 koormat, või saab 15 vakka otri ja 3 koormat aganaid.
3) 4 leisikat õhukuiva lina; sellest saab 1 leisika lina ja takku, millest võidakse kududa kuni 60 küünart linast riiet.
4) 1 vaka kaunvilju.
5) iga härjakoorma hea laudasõnniku eest, mille mõis ise ära veab, ühe 40 sülda pika vao kartuleid mõisapõllul.
6) vähemalt 9 p. m.-t. mõisaheinamaad kahasse[1].
7) kõikide maksude tasumiseks, samuti ka rahapalgaks, vähemalt 3 rbl. hõbedat.

[1] *S. t. mõisasulane niitis heina maha ja andis poole sellest mõisale.*

Saaduste koristamiseks, samuti nende ja küttepuu veoks vajalikud tööloomad annab mõis...

Selle eest on mõisasulane aasta läbi, välja arvatud pühapäevad ja pühad, päikesetõusust päikese loojaminekuni mõisa tööl. Õhtusteks töödeks annan ma tükitööd ja tasun selle eest alates 1844. aastast eraldi...

Pühapäevadel ja pühadel võib sulane minna kodust ära ainult mõisa teadmisel. Kui ta sel päeval mõisale tööd teeb, saab ta hariliku päevapalga. Sellevastu peab ta kõik päevad, millal ta haiguse või mõne muu põhjuse pärast mõisale tööd ei tee, maksma kinni rahaga või saatma asendaja. Tööriistad toob ta nagu päevatöölisedki kaasa või saab oma palga arvel mõisast. Ta elab mõisavabadiku juures või oma sugulase juures külas. Naine peab lõikama mõisale sama palju vilja kui ta lõikab endale, see on 1 p. m.-t. talivilja, 1/2 p. m.-t. suvivilja ja võtma nii mitu vagu kartuleid, kui nad ise saavad sõnniku eest. Saadud kaunviljade ja lina eest teeb ta nende koristamisel 12 päeva...

Vallaline mõisasulane saab: 21 vakka rukist, 12 vakka otri, sularahas kõigi maksude tasumiseks 6 rubla...

Mõisainimesed saavad kohe, kui nad mõisa tulevad, selleks ajaks, mis nad mõisas on, laenuks: 1 magamisaseme, 1 heintega aluskoti, 1 teki ja 1 peapadja. Sõltub härrastest, kas nad tahavad anda inimesele need asjad ise või maksta nende eest ülalmärgitud rahalist hinda; inimestest aga ka, kas nad tahavad saada asju endid või nende rahalist hinda. Rahaga peavad olema rahul mõlemad pooled.

Toit on: pühapäeval lihasupp, neljapäeval supp looma sisikonnast, kesknädala ja laupäeva lõunaks ning pühapäeva ja neljapäeva hommikuks kartulid, kesknädala ja laupäeva õhtuks pudru (keedetud tangud), muidu hommikuks, lõunaks ja õhtuks aedviljasupp või, eriti suvel, piim. Mees saab nädalas 18 naela leiba, talvel 1 ja suvel 1 1/2 naela räimi. Tüdruk või naine saab nädalas 14 naela leiba, talvel 3/4, suvel 1 naela räimi. Kali on alatine jook. Pühapäevadel ja pühadel antakse õlut. Jõuluks, kevadpühiks ja nelipühiks saab igaüks 5 naela püülijahust leiba. Selleks et leibade kaal oleks 14 ja 18 naela, võetakse selleks 16 1/2 ja 21 naela leivatainast. Selle toidu arvestan ma mehele 23 rubla hõbeda, tüdrukule 20 rubla hõbeda [eest]. Kõik maksud mõisainimeste eest maksan mina. Rahapalgas saavad nad, igaüks selle järgi, kas nad on teeninud mõisas pikemat või lühemat aega jne. 1 kuni 15 rubla hõbedat, nii et mehe tasu on aastas vähemalt 45 rubla hõbedat, tüdruku või naise tasu vähemalt 33 rubla hõbedat...

Päevatöölised. Siin ja ümbruse aladel ei ole puudust inimestest, kellel on küllalt aega töötada päevapalga eest. Eriti otsivad päevatööd vabadikud, saunikud, sulasenaised, kellel on vähe maad ja kes peavad tegema mõisale 1 kuni 2 päeva nädalas...

Võttes arvesse töötundide arvu ja põllutööde iseloomu maksan ma töölisele päevas:

23. aprillist kuni 24. juunini $14^1/_2$ töötunni eest ... 18 kop. hõbedas ...
24. juunist kuni 24. augustini $13^1/_4$ töötunni eest ... 21 kop. hõbedas ...
29. septembrini $9^1/_2$ töötunni eest ... 15 kop. hõbedas ...
10. novembrini $7^1/_2$ töötunni eest ... 12 kop. hõbedas ...
2. veebruarini $5^3/_4$ töötunni eest ... 9 kop. hõbedas ...
25. märtsini $10^1/_5$ töötunni eest ... 12 kop. hõbedas ...
23. aprillini $13^1/_{10}$ töötunni eest ... 15 kop. hõbedas ...

Neil tingimustel ei saanud ma aga mitte alati, nimelt sagedasti mitte lõikuse ajal, vajalikku arvu päevatöölisi, sest sel ajal on neil, kes muidu tulevad mõisa päevatööle, kas oma põllud koristada või peavad nad tegema päevi rikkamatele talupoegadele, kellelt nad said talvel raha või toitu. Talupojad korraldavad sel ajal sagedasti lõikusepidusid (talguid), kuhu peavad hea kostitamise eest tulema sugulased, naabrid ja tuttavad. Ka on suured kivimurrud naabruses asuvas Kirna mõisas, mis avati alles 1843. aastal ja annavad tööd üle 500 inimesele, ajanud päevatasu väga kalliks.

Et aga võiks igal ajal kindlasti arvestada mõne päevatöölise [saamist], tegin ma nende vabadikkudega, kes elavad mõisale kuuluval maal, järgmise lepingu:

Igas vabadikumajas elavad peale vabadiku ja tema perekonna veel kaks mõisasulast; mina vaatan aga vabadikule kui peremehele. Seepärast peab tema hoidma korras elu- ja kõrvalhooned ja muretsema mõisa metsast kütte.

Ta saab 2 p. m.-t. põllumaad ja vähemasti 6 p. m.-t. heinamaad. Selle eest peab ta tegema mõisale nädalas kaks tööpäeva ja peale selle tulema ülalnäidatud päevapalga eest mõisa igal ajal, ilma et minul, vastupidi, oleks vaja teda igal ajal raha eest mõisa võtta.

Oma maksud, mis arvestatakse nii, nagu on näidatud taluperemeeste renditingimuste juures, ja ulatuvad aastas 2—3 rubla hõbedani, maksab ta ise. Kui ta jääb haigeks ja töövõimetuks, siis hoolitseb ta eest mõis, mitte vald.

1844/45 oli mul 14 vabadikku sama paljudes eraldi korterites. Ehk küll ainult mees peab tulema tööle, teevad siiski ka naised ja lapsed sagedasti raha eest päevi. Iga päeva eest, mis ta jääb koju vastu minu korraldust, võtan ma talt maha ühe päevapalga, mida alguses juhtus tihti, nüüd aga esineb ainult erandina ... Üldiselt on need inimesed ennast aga halvasti sisse seadnud. Vaatamata oma põllu vähesusele peab peaaegu iga vabadik kaht härga, kellel on aga liiga vähe tööd, selleks et nad ennast tasuksid. Ma olen neid seni tagajärjetult veennud kündma lehmadega. Sellevastu [esineb] juba sageli, et 2 vabadikku peavad ühiselt 1 paari härgi. Vabadikkude hulka arvan ma ka majapidamise peaülevaataja (kupja), kes saab natuke suurema vabadikukoha (3 p. m.-t. põldu ja 15 p. m.-t. heinamaad), mille renti ma arvestan 23 rubla hõbedat ja peale selle tasu rõivastes nagu mõisarahvale

16 hõberubla eest, rahapalka 10 rubla hõbedas, 15 vakka rukist = 15 rubla hõbedas, 9 vakka otri ja linnaseid à 90 kop. = 810 kop. hõbedas, nii siis kokku 72 rubla hõbedas. Selle eest maksab ta kõik maksud ise, on alati mõisas ja ei saa eritasu toimetuste eest õhtuti, pühapäevadel ja pühadel... Vabadikkude seas on mul ka kõige vajalikumad käsitöölised, nagu: üks väga osav lukussepp ja sepp, üks treial ja tisler, kes on ka klaasissepp ja üldse väga osav ja keda õigusega nimetatakse meistriks igas asjas, üks ratta- ja vankritegija, üks tellisetegija, üks müürsepp.

164. Mõisatalgud Eestimaal Munalaskme mõisas

Carl Ferdinand von Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval 1845, lk. 81.

Eestimaal peetavate lõikusepidude (talgute) pidamise viisi järgi tuleb vaadata ka neid kui üht päevatööliiki, ja siin sellele vastavalt märkida. (Talupojad teevad niisuguseid talguid paljude tööde puhul: sõnnikuveol, heinateol, viljakoristamisel jne.). Need talupojad, kes tahavad osa võtta või peavad (kuna osavõtmine ei ole mõnes mõisas mitte igaühe vabatahtlik asi) osa võtma mõisatalgutest, kogunevad juba varakult tööle ja töötavad torupilli saatel terve päeva, saavad selle eest lõunaks putru (keedetud odratangu) ja piima, õhtuks leiba ja väga rammusat suppi, milleks siinkandis kasutatakse vähemasti tervelt üks lehm, ja peale selle 4 kuni 5 vaati õlut. Siinkandis minu poolt uuesti ausse tõstetud torupill või nüüd enam armastatud viiul kogub siis poisid ja tüdrukud tantsule, kuna vanemad inimesed veedavad aega õllekannuga tule ääres, lapsed aga lõbustavad end posti otsa ronimisega, kiikumisega ja muu sellesarnasega. Kui ilm on hea, edeneb töö talgupäeval sageli väga hästi, kuigi suurem osa külalisi ei tööta, vaid tulevad alles õhtusöögiks ja õllevaadi juurde. Kuna mina ei anna viina, ei tule ette mingeid korrarikkumisi ja keskööks on lõikuspidu lõpetatud. Mõnedes mõisates peetakse mitmeid talguid: heina- ja ristikukoristamiseks, viljalõikuseks jne.; et aga sellega kistakse inimesed ära nende oma töö juurest ja nad saavad ikkagi ainult süüa, korraldan mina ainult ühed talgud...

165. Majandusteadlane C. Hehn uute põllutöömeetodite rakendamisest talupoegade poolt

C. Hehn, Die Intensität der livländischen Landwirtschaft, Abth. I — Der Grund und Boden, und die Arbeit, Dorpat 1858, lk. 72—73.

Meie väikeperemeeste-taluperemeeste intelligents on küll kaugel sellest, mida Lavergne[1] omistab inglise rentnikkudele, kellel

[1] *L.-G. de Lavergne (1809—1880) — prantsuse majandusteadlane ja poliitik, avaldas alates 1856. aastast rea töid Prantsusmaa ja Inglismaa põllumajanduse kohta.*

Talgupidu. *Th. Gehlhaari — F. Schlateri litograafia 1840. aastast.*

keemiateaduse-alased väljendused on nii kodused, et nad räägivad ammoniaagist ja fosforhapusooladest nagu kutselised keemikud ja saavad väga hästi aru, milline äraarvamata mõju on sellel õppimisel põllumajandusele. Aga ikkagi ei ole see nii madal, kui peaks arvama, vaadeldes talumajapidamisi üldiselt. Kus taluperemehed on saanud maa omanikkudeks — või isegi ainult raharentnikkudeks, on nad näidanud, et neile on täiesti selge, missugust teed neil tuleb edasi minna, kuna nad kohe on asunud kõige suurema agarusega maaparanduse töödele, on parandanud oma karja koosseisu, seadnud sisse oma tööjõu otstarbekohasema jaotuse ja põllupinna parema kasutamise. Eriti paistavad selle poolest silma Ruhja taluperemehed, kellele äsjasurnud parun Fölkersahm müüs nende maad päriseks. Nõndasamuti on heal järjel taluperemehed Tartu lähedal Luunja mõisas, kellele kadunud parun G. Nolcken müüs juba 30 aasta eest — niivõrd kui on teada, esimesena Liivimaal — nende maad pärisomandiks[2].

[2] *Vt. nr. 168.*

166. Majandusteadlane C. Hehn põllumajanduse mahajäämusest Balti kubermangudes

C. Hehn, Die Intensität der livländischen Landwirtschaft, Abth. I — Der Grund und Boden, und die Arbeit, Dorpat 1858, lk. 84—85, 97—98.

Kõigepealt on vaja meelde tuletada, mis tähendab meil põllu kündmine. Kui uuemal ajal on korduvalt öeldud: adra ajalugu on põllumajanduse ajalugu, ja et on vaja näha ainult ühes maakohas

kasutatavat atra, et tunda selle maa põllumajanduse arengu taset, siis ei saa me kohmetamata mõelda meie — igal pool teoorjusega lahutamatult seotud — adrale. Sellel ei ole üldse ajalugu, sest see on lähim aste hüpoteetilisele ürgadrale, puutüvest väljaulatuvale oksatüükale, millega maad kraabiti — just nii, nagu meie Liivimaa karuäke esitab veel nüüd täiesti muutmatult oma ürgkuju. Meie adra leiutamine kuulub eelajaloolisse aega ja ei leidu jälgegi mingist hilisemast täiendamisest. Autor nägi möödunud suvel Gorigo-

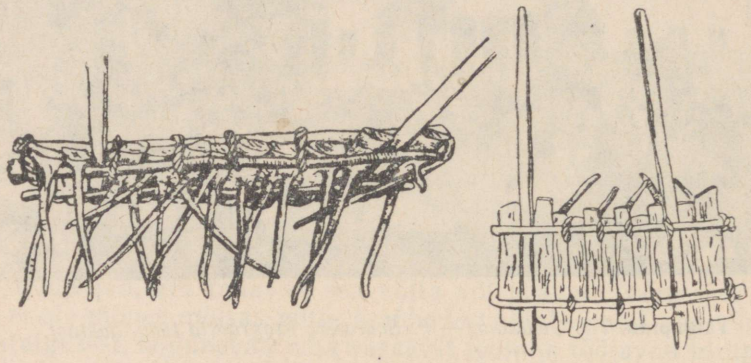

Karuäke.

rõtski[1] näidistekogus Liivimaa atra samataoliste, Venemaa teistel põhjapoolsetel aladel kasutatavate riistade seas ja pidi kurvastusega tunnistama, et Liivimaa ader oli kõigist ebatäiuslikum, kuna see oma adra-puu ja aisade suhtelise asetusega ja oma kitsate teradega ja puuduliku hargiga näitas küllalt selgesti, et ta võimaldas ainult äärmiselt pinnalist maaharimist ja pinnase purustamist ilma pööramiseta . . .

Teine rida halbusi tuleneb teotöö madalast kvaliteedist. Arvestamata seda, et teosulane, kasutades härra von Grünewaldt'i[2] sõnu — jätab töö seisma, niipea kui kepimees pöörab selja, on ka tema enda ja ta veolooma füüsiline jõud liiga vähene, selleks et teha head tööd. Selle üheks tulemuseks on pinnaline maaharimine, mis ei põhjusta mitte ainult sagedasi ikaldusi niihästi kuival kui märjal ajal, vaid teeb seni võimatuks paljude ning nimelt kõige tasuvamate taimede kasvatamise.

Leivavilja välisturg läheb aga Euroopa maadele iga aastaga kitsamaks, ja Liivimaa saab vene raudteevõrgu lõpuleviimise läbi viljakasvatavate sisekubermangude näol uue konkurendi, kellega ta kuidagi võistelda ei saa.

---

[1] *Mogiljovi kubermangus rajati 1840. a. Gorigorõtski põllumajanduslik kool, mis 1848. a. muudeti ümber instituudiks.*

[2] *O. von Grünewaldt — Baltimaadel eesrindliku põllumehe kuulsust omanud Põhja-Eesti mõisnik, sealsete mõisnike põllumajandusühingu president.*

167. Majandusteadlane J. Johnson[1] paremate adratüüpide visast levikust Saaremaal. 1850. a.

Dr. J. Johnson, Beitrag zur Kenntniss der wirtschaftlichen Verhältnisse der Insel Oesel, St. Petersburg 1850, lk. 27—28.

Kogu Saaremaal kasutatavaks sahaks pole miski muu kui see ader[2], mis mujal Euroopas võib-olla mitmesaja aasta eest tarvitusel oli. See, alltoodud pildil näha olev instrument on üleni puust

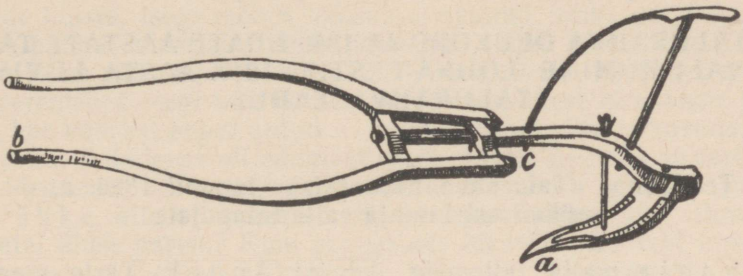

Saaremaa ader. *Illustratsioon J. Johnsoni 1850. a. ilmunud raamatust.*

ja ainult a-tähe juures varustatud rauast adraraudadega. Aiste pikkus b—c on $7^1/_2$ jalga ja nad on eestotsast ümmarguse adravarre külge nii kinnitatud, et võivad pöörduda. Kuna selle adra muud osad on eeltoodud pildil kujutatud proportsionaalselt aistele, siis on nende suurust kerge kindlaks teha. Kui küsitakse põllumeestelt, miks nad nii kangekaelselt ripuvad selle mullasonkija küljes, millel muidu pole ühtki õige saha omadust, siis saadakse vastuseks, et paljud põllumehed olid teinud katset tarvitusele võtta mandril kasutusel olevat harkatra, aga alati halbade tagajärgedega, sest paljud väikesed Saaremaa põllupinnas leiduvad kivid adrahargi vahele kinni jäid ja töö raskeks tegid. Siit on näha, et tõeliste sahkade olemasolu pole Saaremaal eriti tuntud ja et esialgu peetakse olukorra parandamise abinõuks harkadra tarvituselevõtmist, milline põllutööriist aga mitte millegi poolest Saaremaa adrast parem pole. Paremate põllutööriistade tarvituselevõtmisel on aga siin, nagu kõikjal, tegelikuks takistuseks, eriti rohkem asjatundlike peremeeste juures, [uute põllutööriistade] kallidus ja samuti Saaremaal veel esinev talupoegade teoorjus.

---

[1] *Vt. nr. 157.*

[2] *Tuntud vannasadra ehk «seanina» nime all.*

III. TALURAHVA OLUKORD JA 1840-NDATE AASTATE TALURAHVALIIKUMINE LÕUNA-EESTIS. 1849. AASTA LIIVIMAA TALURAHVASEADUS

168. Teadaanne «Talurahva Kuulutajas» 1. mail 1826. a. — talu müümisest Luunja valla talupojale

Luunja walla tallopoeg, Jürri Annok, Tarto maa- ja kihhelkonnas, on Tarto Maakonna-kohto ette omma kauba-kontrahti ülles-näitand, mis Luunja mõisa perrishärra, Baron Georg von Nolcken, selle aasta Martsi-kuu essimesel päwal Linno talloasseme maite pärrast temmaga teinud. Sellesinnatse kauba- ja mügikontrahti järrele, on nimmetud Jürri Annok, Linno talloasseme maid, kuida neid maamõetmise kõrral rajatud, ilma selle heinama[ta], mis sellesinnatse tallo maitega mitte ühhes tükkis, waid neist ärraliste on — nelja tuhhande Rubla pabberrahha eest ennesele ommaks õstnud, ja kohhut pallunud, sedda möda, kuida Tallorahwa Seäduse § 55 õppetab, awwalikult teada anda, et se kaup nenda sündinud ja tehtud.

Kulutakse siis, et kui kelgi sellesinnatse kauba wasto middagi peaks räkimist ollema, et siis, tännasest päwast arwates, aasta ja kue näddalaga, Tartus Keisriliko Maakonna-kohto ette sedda peab awwaldama. Pärrast sedda siin kinnitud aega, ei wõeta ennam keddagi selle asja pärrast kuulda.

Tartus, sel 14. Aprilil 1826.

Keisriliko Tarto Makonna kohto polest.

L. B. Löwenwolde,
Assesser.

C. v. d. Borg,
Sikkertar.

169. Fr. R. Kreutzwaldi poolt ajakirjale «Inland» saadetud sõnumid viljapuudusest ja näljast talurahva seas

Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 199, 201—202.

Võrumaalt, 30. novembril [1840. a.].

Suve vihmased ilmad kestsid edasi ka sügise suuremas osas, kuni umbes nelja nädala eest külm vähese lumega pikale kannatusele lõpu tegi. Suvivilja koristamine oli sel aastal talupoegade juures harukordselt hiljaks jäänud, kuna seda pidi tegema peaaegu ilmade kiuste; isegi mõnes mõisas ei saanud kõike vilja kuivalt kokku panna, muist läks põllul idanema, nimelt kaer, mille rõugud haljendama hakkasid. Rukkisaak oli paiguti nii vilets, et mõned taluperemehed isegi uue külvi seemet enda käest ei saanud ja — seal, kus võõrast abi ei antud — valmisküntud põld seemendamata tuli jätta. Rukkioras oli enamasti halb, ainult see, mis vanast külvist tärganud, oli kasulikuks erandiks, niisamuti see, mis siin ja seal äkke alla oli külvatud. Kas poleks viimane viis vihmastel aastatel üldse parem? Kuni praeguseni oli kõik maa veel lume all külmamata, — eilne 21-kraadine külm on loodetavasti põllud kõvaks ja talvetee sõidetavaks teinud. Eesolevale kevadele vaadatakse vastu hirmuga: viljahinnad on kõrged ja tagavarad on väikesed. Peaaegu iga päev on kuulda kaebusi viljapuuduse üle, aga sellest hoolimata nähakse igas viinaköögis suurtsugu jumalavilja pärast nagu ennegi piirituseks muudetavat! Mis paljudele miljonitele oleks küllalt toiduks, saab niisama paljudele mürgiks.

Võrumaalt, 16. mail [1841. a.].

Meie viimase sõnumiku soovitust põdrasamblast leivaaseaine asjus on hr. raehärra Stein Võrus juba praktiliselt teostama hakanud. Ta on võrdsetes osades rukkijahust ja põdrasamblast leiba lasknud küpsetada, mida ta talupoegadele proovida annab ja neile selle valmistamist õpetab[1]. Juba esimesil katseil, kus sammalt ainult külma veega üle pesti, oli leib täiesti söödav, kuigi kaunis kibe. Kui aga sammal üle valada keeva veega ja lasta ta üks öö liguneda, siis kibedust vaevalt märkabki. Edaspidi võtab hr. Stein tarvitusele ka Davidsoni poolt Šotimaal ette pandud menetluse (vt. «Inland» 1841, nr. 4, veerg 55), kus lubjaga mõjutamise abil kibedust täiesti saavat kõrvaldada, ja teeb nimelt peale selle veel katseid, kas ei saa söödavat leiba ka siis, kui sammalt on ⅔ ja rukkijahu ⅓. Nende katsete tagajärgedest teatame mõnes hilisemas artiklis.

Viletsus on aga paljude juures praegu nii suur, et nad juba nädalate ja kuude jooksul enam leiba pole saanud küpsetada, vaid jahupudru, aedvilja või umbrohu keetmisega, kuhu natuke soola ning jahu peale riputatakse, oma hinge sees on pidanud hoidma. Niisuguste inimeste jaoks sobib nüüd iseäranis põdrasammal oma toit-

[1] *Kaupmees Stein oli oma võrkudesse mässinud palju Võrumaa talupoegi — üksi 1832. a. nõudis ta kohtu teel võlgu kätte 137 inimeselt.*

ainete tõttu, mis pärast seda, kui sellelt enne tulise veega on kibedus ära võetud, süldiks keedetakse, siis läbi kurnatakse ja nii ühes soola ja natukese odra- või rukkijahuga toitvama supi annab kui ükski metsikult kasvav umbrohi.

Vajadus kartulikasvatust laiendada on igaühele selge, ka talupoegadele enestele, kuid peaaegu igal kevadel, iseäranis aga nälja-aastail, tekib üldine seemnepuudus, kuna osalt tavalistes maakoobastes kartulid ära mädanevad, osalt aga häda inimesi sunnib kõike söödavat ära sööma. (Ja kes võikski säärases olukorras teisiti teha!) Kui asjalugu nõnda on, siis ei leita teist abinõu, kui et vallad vilja-magasiaitade eeskujul ka ühised kartulikeldrid sisse seaksid, kuhu iga peremees sügisel seemnekartulid sisse paneb ja mahapanemise ajal vallavalitsuse poolt nad jälle tagasi saab.

170. Tartu sillakohtuniku L. Braschi raportid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile talurahvaülestõusu kohta Pühajärve mõisas. 1841. a. 9. september

Hans Kruus, Pühajärve sõda 1841. a., Tartu 1927, lisad.

Tunnen end kohustatud olevat esitama Teie ekstsellentsile järgneva ettekande kõrgeauliste korralduste tegemiseks . . .

1. septembril teatas mulle härra kihelkonnakohtunik von Sivers, et suur osa Otepää kihelkonnas asuva Pühajärve mõisa talupoegi on haaratud Venemaale rändamise ideest ja kõik manitsused ja seletused ei ole suutnud võõrutada neid nende kavatsusest, kuna nad toetusid õigeusu kiriku preestrite nõuannetele; kuid et siiski siiani ei ole ette tulnud takistusi põllutöös. Ühtlasi palus härra kihelkonnakohtunik mind, selleks et kiskuda pahet juurteni välja, majutada süüdlaste juurde sõjavägi ja nimetas peasüüdlastena ja eestvedajatena mitmeid isikuid, kelle kinnivõtmist ja karistamist ta palus eriti. Selle nõudmise täitmiseks tegin mina Tartu kreisi määratud kompanii ülemale kapten Rutkofskyle ülesandeks marssida kohe kogu oma meeskonnaga Kuigatsist Pühajärvele, et ulatada mulle sellega abistav käsi, niipea kui ma sinna jõuan. Enne seda saatsin ma Pühajärvele sillakohtu käskjala, andes talle käsu vangistada vallakohtu abil kihelkonnakohtuniku poolt nimetatud süüdlased ja tuua nad Tartusse sillakohtu ette. Kohalejõudmisel leidis ta aga, et nende vangistamine harilikul viisil mõisavalitsuse või vallakohtu läbi ei olnud enam võimalik ja pööras sellepärast, vallakohtumehi endaga kaasa võttes, Tartusse tagasi. Ka need seletasid sillakohtus, et neil pole võimalik vangistada mässulisi talupoegi ilma sõjaväelise abita. Mina ruttasin siis järgmisel päeval, see on selle kuu 7-ndal, Pühajärvele, kuhu ma jõudsin samal ajal Kuigatsist välja käsutatud sõjaväeosaga. Veel samal õhtul korraldasin ma kihelkonnakohtuniku poolt näidatud subjektide tagaotsimise, leidsin aga nende majad olevat täiesti tühjad ja

Pühajärve mõis. *F. Schlateri litograafia.*

mahajäetud ja otsustasin sellepärast majutada järgmisel päeval mitmetesse taludesse igasse 10 meest, et sundida niiviisi nende omanikke heitma ennast seaduse alla.

Kuna ma aga maa-ala edasisel vaatlemisel leidsin, et märgitud talud asusid üksikult ja hajali, metsast ja mägedest piiratult, siis pidasin ma otstarbekohaseks jätta see plaan ja lasta rahutuse tekitajad tugevama sõjaväeüksusega kinni võtta kas lahtisel väljal või üksikult õisel ajal. Järgmiseks hommikuks oli ärevus aga ikka kasvanud ja mets, mille ma lasksin 70 soldatiga läbi otsida ja mis võtab enda alla suurema osa mõisa territooriumist, kajas ümberhulkuvate jõukude kisast ja hõigetest, kellega, nagu kuuldus, olid seltsinud ka üksikud indiviidid naaberkogukondadest. Korraga, tee käänu kohal kõige tihedamas metsas, sattusin ma jõugule umbes 50 talupojast, kes, varustatud malakatega, ehmusid alguses sõdureid nähes ja kõhklesid edasi minemast. Vaatamata sellele lähenesid nad siiski ja küsisid minult, kes ma neile vastu olin läinud, missuguse õigusega tahetakse neid nende [kodukoha] piirides sõjariistus meestega üles otsida ja vangistada, kuna nad ju ei ole teinud mingit kurja ja tahavad ainult, käies keisri soovi järgi, lahkuda siit maalt.

Kuna tihnik, kus see väljaastumine toimus, oli liiga tihe ja talupojad oleksid ründamisel pagenud, ilma et neid tihedas metsas kätte oleks saadud, siis katsusin ma neid sõnadega rahustada ja kutsusin neid mulle järgnema mõisa ja esitama seal minule oma kaebused, et ma võiksin teha neile õigust, kui see võimalik. Pika siia-sinna rääkimise järel nõustusid nad viimaks minu ettepanekuga, siiski ainult tingimusel, et nad tohivad tulla sõdurite järel, kuna nad ei taha, et neile vaadatakse kui vangidele. Et mina mingil

juhul ei tahtnud sõdureid tihedas võsas hajutada, siis andsin ma nende soovile järele, olin aga vaevalt lagendikule välja jõudnud, kui nad ennast kohe metsa tagasi tõmbasid ja meie silmist kadusid. Et mul oli kaasas ainult 70 sõdurit, siis ei julgenud ma neid kohe jälitada, kuna mulle oli teadmata talupoegade hulk, kes võisid veel metsas olla ja tõmbusin sellepärast Pühajärve mõisa tagasi. Vaevalt tund hiljem nähti sama jõuku malakatega relvastatult jälle metsast väljuvat ja mõisa poole marssivat. Seda nähes läksin ma neile kohe kogu kompaniiga vastu ja olin vaevalt jõudnud 50 sammu kaugusele neist[1], kui nad viskasid malakad otsekohe ära ja pöördusid kiiresti metsa poole põgenema. Kuna lagendik, mis lahutab mõisat metsast, on aga väga väike, siis õnnestus mul lasta tabada ainult 9 talupoega ja ühe väljateeninud soldati, kelle ma lasen viia kindla valve all Tartusse ja kelle saatuse kohta ma ootan Teie ekstsellentsi kõrget korraldust. Esialgse ülekuulamise järel, mida ma nende juures korraldasin, salgasid need osavõtmist mässulisest tegevusest ja kinnitasid, et nad on teel tööle või koju kinni peetud suure jõugu poolt, mis sundis neid enesega kaasa minema. Ihukaardiväe grenaderide rügemendist vabaks lastud soldat Jahn eitas ka küll, et ta kuuluks meelsuse järgi mässajate hulka, ei saanud aga salata, et teda on paljude poolt kutsutud asuma ette-otsa. Ka märkasin ma teda metsas toimunud väljaastumise ajal malakaga varustatult ninameeste seas ja nii ei ole vist mingit kahtlust, et soldat Jahni tuleb karistada kõige valjemini kui peaässitajat.

Järgmisel päeval, nimelt 9. sept., võtsin ma jällegi 70 sõduri ja vallakohtumeeste saatel ette retke metsadesse ja küladesse, leidsin aga viimase täiesti tühja ja enamiku maju mahajäetud.

Küpse järelekaalumise järel ja ühes nõus Pühajärve omanikuga härra kindral von Stryk'iga pidasin esialgu kõige paremaks panna 20 talule, mis on üksteisest lahutatud ainult lühikeste distantsidega (ja mille vahel saab igal ajal pidada ühendust), peale majutus ja panna igasse talusse 6 meest ja talitada kogu alaga järjekorras nõnda niikaua, kuni on välja antud ja seadusliku uurimise alla võetud kõik sellest väljaastumisest osavõtnud subjektid. Ka nõudsin ma Võru sillakohtult 10 kasaka saatmist, kes peavad meeskonna ülejäänud osaga, umbes 40 meest, jääma mõisa kapteni juhtimise alla ja keda tuleb kasutada võimalikkudeks retkedeks. Peale selle on mul au teatada Teie ekstsellentsile, et juba nüüd on alanud rahva seas suur rahunemine ja ei ole kahtlust, et üsna varsti on jalule seatud kõige täielikum rahu. Ühtlasi kutsusin ma vallakohtumehi üles kasutama kõiki nende käsutuses olevaid vahendeid, et vabastada end rahutuse-tekitajate kinnivõtmisega kõige kiiremini majutuse koormast. Ka ei või ma jätta teie ekstsellentsile teatamata, et ma palusin täna 4. kihelkonnakohtu abikohtunikku parun Bruiningkit võtta seks korraks enda

[1] *Sõnad «ja olin vaevalt jõudnud 50 sammu kaugusele neist» olid originaalis maha kriipsutatud ja nende asemele kirjutatud «mille tagajärjel».*

peale minu ülesanded Pühajärvel, kuna minu juuresolek on möödapääsmatu kreisi teistes punktides ja neil päevil on oodata ka tema keiserliku majesteedi läbisõitu. Niipea aga, kui minu muud ametiülesanded jälle lubavad, ei jäta ma ruttamata Pühajärvele ja eelmainitud asjade käigust ette kandmata teie ekstsellentsile.

Sillakohtunik L. Brasch.

Täienduseks ettekandele Pühajärvelt, 9.[2] septembrist k. a. ei või ma jätta Teie ekstsellentsile teatamata, et selle ettekande koostamisel, mida ma tegin suurima rutuga, mul läks meelest üks asi, mis võiks olla suurima tähtsusega ja võiks suurendada rahutusest haaratud Pühajärve talupoegade süüd.

Kui mina nimelt lahkusin sõduritega metsast ja talupojad tulid järele, olin ma lasknud enne seda vangi võtta ühe kihelkonnakohtuniku poolt märgitud subjekti (peremees Keri Johani). Selle olin ma saatnud ette umbes 10 soldatiga, kellele aga tungiti äkki kallale paljude (8 või 10) malakatega talupoegade poolt, selleks et vabastada arreteeritut. Kuigi oleks kerge olnud lüüa see kallaletung tagasi, pidasin ma siiski asjaoludele kõige sobivamaks, et ära hoida verevalamist, anda esialgu sõdureile käsk lasta arreteeritu joosta, et teda, kuna ta nimi ja elumaja mulle teada olid, võtta vangi hiljem, nagu see juba ka minu korraldusel sündinud on. Kõiki sõjaväe vastu vägivalla tarvitamisesse segatud indiviide püüan ma aga võimalikult välja selgitada, et eriti neid võiks viia seadusliku nuhtluse alla.

Lõpuks tohin ma sellega kõige sõnakuulelikumalt teatada, et mulle äsja Pühajärvelt saabunud teate järgi on talupoegade meeleolu seal küll rahulikuks muutunud, mina aga siiski esialgu ja nii kaua, kui ei ole selgitatud ja vangi võetud kõik 8. skp. väljaastumises süüdlased, ei tõmba sõjaväge Pühajärvelt tagasi. Nii kaua kui see aga jääb sinna, on seal kohal ka kas mina ise või üks härradest sillakohtu adjunktidest.

[2] *Originaalis ekslikult 10.*

171. Liivimaa kubermanguvalitsuse ametniku F. Schwebsi ülevaade tsaari tiibadjutandi vürst Urussovi poolt peetud läbirääkimistest talupoegadega Võrus ja Tartus 19.—21. septembrini 1841. a.

Seoses 1841. a. kevadel puhkenud talurahvarahutustega saatis tsaar kohapeale olukorda kontrollima kaks oma tiibadjutanti, kelledest vürst Urussov korraldas ringsõite kubermangu Eesti osas.

Läti NSV RKA, f. 214, nim. 1, s.-ü. 988, l. 154—159.

Memoriaal

Mulle tehti auväärse Liivimaa kubermanguvalitsuse poolt teatavaks tema ekstsellentsi härra kindralkuberneri korraldus saata härra keiserliku Majesteedi tiibadjutanti, kaardiväe polkovnikut

ja [mitmete ordenite] rüütlit[1], vürst Urussovit tema reisil Võrusse ja Tartusse, et teenida teda tõlgina teadaannete juures, mida ta Tema keiserliku majesteedi nimel pidi tegema talupoegadele nende praeguste rahutuste puhul. Täites [seda] asusin ma käesoleva aasta 17. septembri pärastlõunal teele Võrru, kuhu ma jõudsin selle aasta 18. septembri pärastlõunal kell 5. Kell 9 õhtul jõudis vürst Urussov kohale ja pidas nõu järgmisel päeval ette võetavate asjatoimetuste üle.

Pärast seda, kui vürst oli 19. septembril kõnelenud härra kreisisaadiku von Wulffi, härra sillakohtunik von Maydelli ja Hargla pastori Hollmanniga, läks ta umbes kell 11 hommikul sillakohtusse, mille maja ette uulitsale võis olla kogunenud umbes 400—500 talupoega ja umbes 40 erus ja puhkusel olevat soldatit ja allohvitseri.

Vürst koos minuga, saadetuna härrast kreisisaadikust von Wulffist, härrast sillakohtunikust von Maydellist ja pastor Hollmannist, läks talupoegade sekka ja laskis kõigepealt ette astuda erus ja puhkusel olevad soldatid, kellele ta ütles: Tema majesteet olevat pahameelega kuulnud, et Liivimaa talupoegade seas levitatakse valekuuldusi. Vürst pidavat seepärast ennekõike hoiatama puhkusel olevaid soldateid, et nad hoiduksid kõigist neist sepitsustest, oleksid vastupidi heaks eeskujuks talupoegadele sõnakuulmises mõisahärrade ja ülemate vastu ja püüaksid selle läbi ära teenida keiserlikku armu, mida tema majesteet nende vastu üles näitab. Selle peale otsis vürst jõugust välja ühe eru-allohvitseri, kes pidi tõlkima tema kõne talupoegadele eesti keelde ja kellega vaheldumisi ma rääkisin talupoegadele eesti keeles, mida vürst vene keeles kõneles ja tegin vürstile jälle aeg-ajalt teatavaks, mis ma olin eesti keeles rääkinud talupoegadele, nõnda et vürsti kõne iga lause oli täpselt kontrollitav mitte ainult suure hulga erus ja puhkusel olevate soldatite ja allohvitseride poolt, vaid peale selle ka härra sillakohtunik von Maydelli poolt, kes kõneleb mõlemat keelt täiesti vabalt. Mina omalt poolt rääkisin väga pikkamisi ja karjusin õieti kõne silpide viisi jõugu sekka, veendusin ka pärast — kõndides jõugu igas suunas läbi ja küsitledes inimesi — et mind oli täiesti kuuldud ja mõistetud.

Vürst Urussov ütles talupoegadele põhiliselt seda: Tema keiserlik majesteet olevat pahameelega kuulnud liikumisest ja rahutustest, mis käivad Liivimaal talurahva seas, sellepärast olevat ta võtnud nõuks saata kaks oma tiibadjutanti ülesandega teha Liivimaa talupoegadele teatavaks keiserlik tahe. Kui talupoegade seas levitatakse kuuldust, nagu peaks neile antama Lõuna-Venemaal mingit maad, — siis see olevat kõik vale ja pettus. Keiser ei kavatsevat sugugi mitte anda neile kusagil maad, vaid keisri tahe ja käsk olevat, et Liivimaa talupojad jääksid ja elaksid rahulikult, vaikselt, sõnakuulelikult Liivimaal nendessamades tingimustes ja

[1] *Vt. nr. 160, märkus 2.*

seaduste all, missugused neile antud viimase talurahvaseadusega väga õndsa keisri Aleksandri valitsuse all. Kes räägib ja õpetab neile midagi muud, on, olgu ta kes tahes, neile valetanud ja neid petnud.

Edasi olevat tema keiserlik majesteet kuulnud, et talupoegade seas liigub kuulujutt, nagu oleks tema tahe, et Liivimaa talupojad läheksid kreeka usku üle ja et neile, kes on kreeka kirikusse üle läinud, antakse maad või neid vabastatakse orjusest. See olevat kõik ebaõige, valetamine ja pettus. Igaühele olevat küll lubatud minna kreeka kirikusse üle, kui see sünnib veendumusest, aga kellelegi ei pea ega või sellest tulla au ega saa ülemineja maad, ega vabastata teda orjusest, ega saa ta selle läbi mingit muud kasu. Kes räägib ja levitab midagi muud, olgu ta kes ta iganes on, see on valetanud ja neid petnud.

Olevat keisri tahe ja käsk, et Liivimaa talupojad elaksid rahulikult, vaikselt, sõnakuulelikult; kuulaksid oma härraste ja ülemate sõna, teeksid oma orjust ja täidaksid oma kohustusi, elaksid seaduste järgi, ei teeks ennast süüdlaseks ei ülestõusus ega mässus või mingis muus sõnakuulmatuses; kui neile liiga tehakse, pöörduksid kompetentsete asutuste ja lõpuks härra kindralkuberneri poole ja hoiduksid kõigest, mis võiks neile tõmmata keisri pahameele. Nad pidavat ennast ilusasti üles pidama, et nad oleksid seda väärt, et keiser heidab neile oma armuliku pilgu, vastasel korral aga karistatakse neid ja majutatakse sõdurid, kuni 20 meest iga talupoja juurde.

See kõne anti edasi üksikutes lausetes ja üksikuid lauseid korrati mitu korda mitmesugusel kujul. Jõuk vastas üldiselt igale lausele ja väljendas oma arvamust asja kohta. Tõsi küll, mõned joobnud ja ärritatud mehed, kes karjusid kaugemalseisjad üle, tungisid ettepoole ja meie juurde. Üldiselt oli meeleolu väga äge ja ärev, talupoegade vastused olid üldiselt: Jah, meie tahame kuulda jumalat ja keisrit, aga mitte härrasid; meie tahame olla keisri all, aga mitte sakste all; meie tahame olla sõnakuulelikud, aga orjus on väljakannatamatu; meie sureme nälga; meid tapetakse. Neid lauseid korrati palju kordi suure otsustavusega. Talurahva halva toidu proovina anti üle tükk leiba, mille sees oli palju aganaid.

Kui vürst jõugult küsis: kas nad siis tahavad tõesti minna kreeka usku, karjusid paljud ümberolijad ägedasti: jah, ja jõuk kordas nende hüüdu, ilma et oleks teadnud, mida neilt küsiti. Mõned talupojad tungisid kohe juurde ja seletasid: nende tahtmine ei olevat see mitte, nemad ei tahtvat mitte saada kreekausulisteks, vaid jääda oma usu juurde. Selle peale korrati küsimust suurema põhjalikkusega, kinnitati ka inimestele, et neil ei ole takistust kreeka kiriku poole üleminemiseks, neile ei saa aga sellest siiski tulla mingit au. Nüüd vastas jõuk ühel häälel: meie ei taha mitte kreeka kiriku poole üle minna.

Pärast seda, kui oli põhjalikult seletatud, et kõik kuuldused ümberasumisest ja kreeka kirikusse üleminekust on ebaõiged, küsi-

sid talupojad: kui see nii on, nagu teie ütlete ja meid on petetud, kas siis ei karistata seda, kes meid on petnud ja meid uskuma pannud. Peapiiskop ütles meile seda keisri nimel, miks ei karistata siis teda selle eest, kui ta meile valet rääkis.

Vürst seletas selle peale: piiskopil ei olevat olnud mingit õigust seda lubada ja ta ei olevat seda sellepärast ka teha võinud[2]. Keiser olevat teda, vürsti, käskinud talupoegadele seletada, et kõik need kuuldused on ebaõiged ja valed.

Vürsti küsimuse peale: kas ta võivat nüüd keisrile teatada, et talupojad on rahulikud ja kuulekad oma härrastele ja ülematele, vastas jõuk ikka ainult: meie tahame jumala ja keisri sõna kuulata.

Eriti ägedad olid mõned lähedalseisjad, kes nõudsid kõvasti, et antaks välja mõned talupojad, kes olid rahutuste pärast arreteeritud. Mõnede mõistlikkude inimeste ettepaneku peale, ka selleks, et talupoegi manitsusega vaigistada ja lõpuks, et õppida liikumise põhjust tundma, lubas vürst, et igast mõisast peaks valitama kaks talupoega, keda ta tahtis paariviisi kuulata, kuna teised talupojad peavad kohe ära minema. Lõpuks manitseti erus ja puhkusel olevaid soldateid veel kord rahule ja sõnakuulmisele.

Kogu see arutus oli küll 2 tundi kestnud. Suur jõuk järgnes esiteks valdade poolt valituile, tõmbus mitmekordsete manitsuste peale natuke tagasi, valgus aga lõpuks laiali alles siis, kui vürst laskis mõnede väljavalitute läbi, kes mõistsid vene keelt, seletada, et ta ei taha väljavalituid kuulata enne, kui teised on ära läinud.

Vürsti korteris kuulati umbes 6 tunni jooksul üksikult või paariviisi ettetoodud talupoegi, kokku arvult umbes 80. Mõned neist rääkisid üksikasjaliselt, kuidas nad olid käinud piiskopi juures Riias ja kuidas neile seal kreeka kirikusse ülemineku tingimusel lubatud ümber asuda Venemaale ja [anda] maad. Nad kirjeldasid üksikasjaliselt piiskopi välimust ja teised jutustasid, kuidas poisid juhatanud neid piiskopi juurde Kasarmu uulitsale, kus üks sõdur kirjutanud nendele 1 rubla vase eest poognalt (ja [lisaks] 20—30 kopikat tempelpaberi tasu poognalt) palvekirja, mille nad andnud pärast piiskopile ära. Peaaegu kõik ilma erandita kaebasid üle jõu käiva orjuse üle. Nimelt ütlesid nad: ristikukoristamine, ristikukõrre [põllu kündmine], kartulivõtmine, linakoristus võtvat neilt palju rohkem päevi kui neile arvestatavat; heinateo juures tehtavat neile väga liiga, nad pidavat sagedasti sõitma väga kaugele, et jõuda mõisa ja heinamaale ja kui sajab, saadetavat nad tagasi koju, ilma neile kadumaläinud aega arvestamata. Neile ei arvestatavat isegi tehtud teopäevi viisipäraselt, vaid tehtavat neile liiga, kuna lastavat [terveid] kuid mööda minna ilma tegu reguleerimata. Tükid, mis neile töötamiseks antakse, olevat liiga suured, võrreldes päevade arvuga, mille eest neid arvestatakse; isegi lõigatud vilja põllult äravedu nõutavat kui tükitööd; talvetegu kasutatavat

[2] *1841. a. süüdistasid kohalikud võimud Riia kreeka-õigeusu ülemvaimulikku Irinarhi, et ta olevat materiaalsete hüvede lubamisega talupoegi usuvahetusele meelitanud.*

suvel; palju talukohti olevat ära võetud ja liidetud mõisapõldudega ja väiksemalt arvult peremeestelt nõutavat suurema hulga põldude harimist; päevad, mil ilm on hea, nõudvat mõis, halvad päevad jäetavat talupoegadele, kes siis ainult raiskavat oma aega, ei saavat oma põldusid õigel ajal harida ja pidavat kannatama ikaldust ikalduse järel, kuna härraste põllud, mis õigel ajal ja hästi haritud, on heas korras. Nii olevat nälg ja häda tulnud talupoegade peale.

Edasi kaebasid talupojad üle jõu käiva pearaha üle, mis just nekrutivõtmise ajal rõhuvat raskesti ja olevat 8—10 rubla hingelt, peremeestelt koguni 20 rubla banko-assignaatides hingelt; lõpuks andamite üle, mida nõutakse ülekohtuselt, nõnda et ühe lamba asemele 6 aasta kohta nõutakse kaks lammast ja muud sellesarnast. Mitmed talupojad kinnitasid: nende härrad olevat head ja mõtlevat hästi, aga valitsejad rõhuvat neid igati ja härrad olevat ära. Kroonumõisate talupojad esitasid just neidsamu kaebusi kui eramõisate ja isegi kirikumõisate talupojad.

Märkuse peale, miks ei kaeba nad siis ülekohtu üle vastavatele asutustele, vastasid talupojad: neid ei kuulatavat, või kohtunikud olevat osalt härrased (saksad), osalt kinnitatavat eestlaste seast niisugused kohtumehed, kes on härrastele meele järele, kusjuures need peremehed, kes ei tahtvat härraste meele järele kohut mõista, aetavat oma taludest minema.

Neist kaebustest oli selgesti näha, et need kaebused on kutsunud esile mitte niivõrd kohalik häda ja alles viimastel aegadel tekkinud halb olukord, kuivõrd, ühelt poolt, valitsev arvamine: nüüd olevat aeg kaevata, ja teiselt poolt [see], et ässituse läbi oli lõplikult vapustatud ja hävitatud talupoegade usaldus oma härraste ja ülemuste vastu. Mitte ainult et peaaegu kõik kaebused esitati samasuguse [tooniga], vaid kaevati ka niisuguste härrade peale, kes on just kõige heatahtlikumad ja isalikud, keda kaebavad talupojad ise headeks ja hoolsateks nimetasid ja küsimus: miks talupojad ei pöördu siis härra kindralkuberneri poole, jäi vastamata.

Vürst Urussov kuulas kõik need kaebused kõikumatu rahuga ja hoolega ära, laskis endale minu poolt ühe talupojast kohtumehe ja ühe erusoldati abil, kes vabalt vene keelt rääkisid, kõik tõlkida ja saatis kaebajad ära kõige tungivamate manitsustega, et nad peaksid rahu ja kuulaksid härraste ja ülemate sõna. Tema tegevat kõik keisrile teatavaks ja nüüd olevat nad seda enam kohustatud seaduslikule käsutäitmisele, et näidata oma hea ülespidamisega, et nad on keisri armuliku tähelepanu väärilised. Kui nad on rahutud, karistatakse neid seda valjemini; kui nad jäävad sõnakuulelikkudeks ja käsutäitlikkudeks, saavad nad keisri armu osaliseks, millest sõltub kõik, kuidas aidatakse neid nende kaebustes, kui need on põhjendatud.

Väljavalitute meeleolu oli selle manitsuse läbi muutunud ilmselt paremaks. Need väljavalitud olid enamasti kohtumehed ja

vallavanemad ja paljud [tõotasid] teha kõik, et pidada rahu ja oodata kannatlikult keisri tahet. Vürsti kannatlikkus ja pikameelsus jäi kõigutamatuks, [ta] tegi oma käega ülestähendusi talupoegade kaebuste kohta. Seda tunnistati tänulikult ka talupoegade poolt ja see aitas ilmselt rahunemisele kaasa.

Umbes 1½ tundi pärast seda ülekuulamist reisisin ma öösel ära Tartu, kuhu ma jõudsin kell 7 hommikul, vürst aga kell 10 ennelõunal.

Seal räägiti turuplatsil raekoja ees talupoegadele, arvult umbes 700—800-le kell ½12 samal viisil kui Võrus. Erusoldateid oli nende hulgas kohal vähe. Nende seast väljavalitud tõlki ei saanud kasutada, mina tõlkisin sellepärast üksi, aga peale härra sillakohtuniku von Braschi olid vürsti saatkonnas veel härra sandarmipolkovnik Ehrenstolpe ja härra Tartu politseimeister major von Güldenstubbe, kes mõistavad väga hästi eesti keelt ja nagu erusoldatidki veensid teda ja talurahvast, et ma kõik õigesti tõlkisin.

Politseimeister von Güldenstubbe kõneles vürsti soovil ka talupoegadega. Arutamine kestis umbes 1½ tundi. Talupoegade meeleolu ei olnud Tartus kaugeltki nii äge ja ärev kui Võrus. Paljud seletasid: nemad ei teadvat asjast midagi ja ei olevat valekuuldustele tähelepanu pööranud. Vangistatute vabastamise nõudmist ei esitatud. Kavatsus minna kreeka kirikusse üle lükati otsustavalt tagasi ja talupojad kinnitasid, et nad ei olevat seda kunagi soovinud. Hüüe: meie tahame kuulata jumala ja keisri sõna, kostis küll sagedasti, aga hüüe: meie ei taha härraseid, mis Võrus moodustas ikka järellause, kostis harva. Selle vastu tõusid jõugus paljud, kes otsustavalt ütlesid: miks ei karistata siis mitte seda, kes meid on petnud; peapiiskop lubas meile kõigile maad ja toetus [selles] keisri [lubadusele]. Vürst seletas neile, et mitte piiskop, vaid keegi petis, kes esitas ennast piiskopina, peab olema nendega rääkinud, igatahes olevat ta rääkinud valet ja neid petnud.

Samal viisil kui Võrus valiti kogunenud talupoegade poolt umbes 150 esindajat, keda vürst, pärast seda kui ta oli külastanud areteerituid vanglas, kuulas oma korteris paariviisi, kusjuures politseimeister von Güldenstubbe toetas mind tõlgi ametis ja vürst tegi oma käega märkusi. Restu mõisast oli kohal üks talupoeg, kes jutustas üksikasjaliselt oma jutuajamisest piiskopiga. Üks talupoeg Ilmjärvelt jutustas, kuidas ta veel 9. septembril oli olnud oma valla saadikuna kolm tundi ühe vene vaimuliku, tõenäoliselt Fasanovi juures Riia lossis, ja rääkinud sellega selle proua abil, kes rääkinud eesti keelt, ümberasumisest Venemaale. Pühajärve kohtumehed ja peremehed seletasid, et valla on üles ässitanud sulased, ja lubasid ninamehed, kes nüüd on ära jooksnud ja peidus, niipea kui need üles leitakse, välja anda. Orjuse, pearaha ja andamite asjus esitasid talupojad samu kaebusi ja samal viisil kui Võrus. Mõned kaebasid koguni selle peale, et lapsi pidavat saatma kooli, kus nendega halvasti ümber käiakse. Kroonumõisate talupojad esitasid samu kaebusi kui era-, linna- ja kirikumõisate talupojad.

Krahvide Kankrini ja Šeremetjevi mõisate talupojad kaebasid sama mis teisedki ja kurtsid, et nad ei pääse oma härraste ette.

Tartus läks üksikute talupoegade ärakuulamine, mis 20. septembril kestis kuni kella 10-ni õhtul ja millele 21. septembri ennelõunal kulus umbes 2 tundi, umbes samal viisil kui Võrus. Ja sellel oli sama tagajärg meelte rahustamise mõttes nagu Võrus; nagu ka talupojad Tartus väljendasid ennast üldse rahulikumalt ja tasakaalukamalt kui Võrus ja paljud otse ütlesid, neil ei olevat mingit kaebust.

21. septembri ennelõunal kell $^1/_2$2 jätsin ma asja lõpetamise järel vürstiga jumalaga ja sõitsin Riiga tagasi.

172. Laiuse pastor H. G. von Jannau talurahvakoosolekust Painkülas 21. detsembril 1845. a.

Laiuse pastori H. G. von Jannau (1788—1869) kroonikalised ülestähendused talurahvaliikumisest Lõuna-Eestis aastail 1845—1846 on, vaatamata nende selgele tendentsile igati õigustada baltisaksa luteri kiriku tegevust, väärtuslik ajalooline allikas.

H. G. v. Jannau, Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845.—46. a., trükki toimetanud, eessõna ja märkustega varustanud Hans Kruus, Tartu 1927, lk. 82—86.

Painküla, 21-sel (detsembril). Koos 33 meest, 22 naist, 5 armulaualist, 103 last, neli peremeest Kursist. Olid ümbruskonna aukandjad[1], 3 kohtumeest jne...

Nüüd tuli üks põhjalikumaist jutuajamistest, mis kestis 3$^1/_4$ tundi ja mida ma ei suuda edasi anda, sest et aega vähe on ja ma tõesti olen hoopis ära kurnatud. Ometi mõnda. Vanim peremees tõusis üles: «Armas õppetaja, meie kahhe küllades on 48 perremeest; meie olleme teie kirriko Juttlust tähhele pannud, meie tänname süddamest. Meie hulgast ei olle ennam kui 11 ristimehhi[2] üllepea. Neil ei olle kirrikut, neil on kõrts, — se möll on kõrtsi pinkide nou.» Tänasin teda ja palusin oma küünalt mitte vaka alla panna. Teine: «Mehhed on naisi ja lapsi sundinud; kas sesuggune usk ka kinni wõttab?» — Vastus: «Ja wõttab, kui rist kaelas! Rist ei maksa ennam kui 3 koppikad! Mis tehha! Siin on 7 naist, kes nende meeste poolt ristimiseks Mustveesse veetud (wäggise wetud). Popp ei tohtinud ennam ristida, — mis nendega? Nemad päwad leinama, siis toogo mulle woi möisa täht, woi koggokonna tunnistust, et ei olle polowernikud[3], ei tahha ka sada. Meie kirrik peab puhhas ollema, kaksipiddi mõtlejad ajame välja; hea, kui kärnased lambad ärralähwad, jäwad puhtad järrele...» Nad palusid seletust

[1] *Ilmselt on mõeldud talurahvaametnikke, kirikuvöörmündreid jne.*
[2] *Ristimehed — vene õigeusku salvimisel rinnaristi saanud talupojad.*
[3] *Vt. nr. 183.*

vene obroki kohta. (Andsin.) Seletasin neile meie aja paremusi möödunuga võrreldes, kõik vanad nutsid kõvasti, jutustasin nende esivanemaist 700 aastat tagasi, kuidas nad ise paganausust kinni pidanud, kuidas praegu on, kus nad oma rahvast, mis kõigeks kõlvuline oli, põlgavad, et teise (hulka) minna ja kuidas nad enda põlguse alla saadavad. «Armas õppetaja, mis luggo se on noore keisri pärrast?» Vastus: «Rumal ja väga karistatav loba, mille eest tuleb hoida, ja keiser on mõne nädala või päeva pärast tagasi.»[4] «Agga mis se on uest õigussest, mis peab tullema?» — «See on juba tulnud, — 77 punkti[5] (nad tegid pikad näod); lugege seda omavahel, seal on palju head võlgade, tööarvutuse ja eriti ostu ning pandi kohta.» (Näod läksid väga rõõmsaks.) «Ja, agga siin pool ei olle kül ühhel ainsal rahha.» «No laina teise käest, kui Morra Hans[6].» (Pearaputus.) Ka silmapiirile toodud lootus krediitkassa peale ei tahtnud õieti mõjuda. Seal ütles paar vana ja üks noor, kes sõna sai: «Armas õppetaja, meil ei olleks ei hingemaad, ei Prawoslawi[7] tarwis, ja ellaksime kui mehhed, kui agga meie orjus teine olleks.» «Kuidas nii, kuidas pean ma seda mõistma; teed sa siis enam, kui vakuraamatus seisab?» «Ei sedda kül mitte, agga se on teine luggu.» «No mis siis?» «Armas õppetaja, wadake, mul on abbiorjus 52 teopaewa, 104 jalla paewa; see abbiorjus on metsa maide eest. Meie teeme orjust maa eest, mis otsekohhe seisab. Sõnnikud ei olle pärris põlluleki, — kes jõuab teda metsa viia?! Haggo ja puid kütta ei anta, ja kust aega wõtta parrajal ajal! Hinna eest ei tohhi ka maad ärraanda. Armas õppet(aja), abbiorjust teeme seiso-ma eest. Kas sedda ei woiks sada, et anname metsamaad taggasi ja se abbiorjus olleks maas? Meie ei joua möllemad tehha. Kuida se woib olla, et seiso ma eest tarwis tööd tehha? Kui se orjus maas, siis ei olle hingemaad tarwis!» Tunnistan, see vaade ei rabanud mind vähe, vastasin aga täitsa rahulikult: «Kes teab! Kui se abbiorjus wakkoramatus, siis on kül isse nimmi, agga sesamma tööd. Ja küllap teie saate puud suitsutada, kui pallute.» «Ei sa; Herra ütleb, küssi Metsawahti, ja Metsawaht, küssi Herrad. Meil ei olleki silmawalgust ennam; enne saime $^1/_2$ süld lömmusid, nüüd keeldakse jne.»

---

[4] *Talupoegade hulgas levisid kuuldused, et troonipärija (noor keiser) on käskinud saksad maha tappa. Troonipärija täitis Nikolai I välismaal viibimise ajal ta kohuseid.*

[5] *«77 §§» — nn. täiendusmäärused Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadusele kinnitati keisri poolt 23. I 1845 ja pandi maksma sama aasta lõpul. Nad sisuldavad mõningaid kaitsemäärusi talurahvale — äratrükitud A. Tobien, Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert (1911), lk. 389 jj. (H. Kruusi märkus).*

[6] *Hans Lorenzsohn, mölder, kes 1821. a. omandas ostu teel Laiuse kihelkonnas Mõra (saksa k. Morra) mõisa, kuid ilma rüütlimõisa õigusteta (H. Kruusi märkus).*

[7] *Õigeusk (vene k.).*

173. Hüdrograaf P. V. Kozakevitši koostatud märgukirjast eesti talupoegade olukorra kohta. 1846. a.

Hüdrograaf P. V. Kozakevitš (1813—1882) uuris Balti merd ja Balti sadamate ajalugu. Avaldatud väljavõte pärineb tema juhtimisel 1846. a. suvel Narva lahes sooritatud hüdrograafiliste tööde žurnaalist.

NSV Liidu Geograafia Seltsi Arhiiv Leningradis, liik 49, nim. 1, s.-ü. A I 13, l. 1—3, 5—6.

... Eestimaa mõisnikud, ajades kõigist [majandusaladest] raha kindlalt oma tasku, elavad, välja arvatud ainult väga vähesed, toreduses ja ülikülluses. Neil pole tegu sellega, see ei avalda neile isegi mingit mõju, kuidas elab nende põlluharija, kes peale oma üliraskete kohustuste mõisnikule peab veel ise hoolt kandma temal lasuvate riiklikkude kohustuste täitmise eest. Pole mõisniku asi, kus ja kuidas põllupidaja saab teenida raha — tema on v a b a inimene; mõisnikku ei huvita see, et tema põllupidaja võib olla maksuvõimetu — selle jaoks on kohus. Mõisnik hoolitseb ainult selle eest, et põllupidaja, kes võttis temalt maad, teeks talle täie arvu teopäevi ja koguks tema salve vilja, mida põlluharijale endale ei jätku kunagi isegi talveni (see on juba nõnda arvestatud). Ja viimasel juhul ei ole põlluharijal mitte kusagilt mujalt vilja osta kui oma mõisnikult, kes annab talle vilja isegi võlgu, hoides niiviisi kehvikut igaveses võlgnevuses endale.

Vaadates Eestimaa mõisnike suurepäraseid mõisaid ja nähes nende kõrval laialipaisatud armetuid põlluharijate osmikuid, mis sarnanevad enam loomalaudaga; nähes mõisnike rammusaid põlde ja niitusid ja nende kõrval kehva taimekasvu kõige viletsamail põllulappidel, m i l l e l e k ü l v a t a k s e v i l j a, k a s v a b a g a k u r a t t e a b m i s, — küsid tahes-tahtmatult endalt: kus on siin siis inimeste vabadus, mida nii valjusti kiidavad Eestimaa filantroobid? Minge ükskõik missugusesse Eestimaa põlluharija osmikusse ja teid hämmastab viletsuse suurus: siin on see täies õitsengus! Hädised näod, ära kurnatud igavese üle jõu käiva tööga, ja mingi hirmuga segatud orjalik alistumine annab tunnistust nende jõledate, pooleldi lagunenud hüttide õnnetute elanikkude hingelisest seisukorrast. Ja kas ta võib olla rõõmus ja rahul, kas ta nägu võib väljendada rahulolu, kui ta ei ole mitte ainult igaveseş viletsuses, vaid kui tal ei ole usku isegi oma koduse vara omamisse, ei ole veendumust, et hommik leiab ta samalt maalt, kus ta veedab öö. Rahva iseloom kujundatakse temale mõjuvate väliste asjaolude poolt. Mis jääb pärast seda kehvikul teha? Kõrts, mis kuulub mõisnikule (ja millel on seetõttu alati korsten), on tema ainus lohutus. Sinna ta viib oma viimased krossid, mida on liiga vähe perekonna toitmiseks, viskab nad selle kõrtsmiku käe kaudu mõisniku tasku ja unustab klaasi viina juures minutiks mured. Sellepärast siis pole joomine kusagil arenenud niisuguse astmeni kui Eestimaal ja mitte

kusagil ei avaldu viletsus niisugusel südantlõhestaval kujul. Ka tööks võimetu, raugastunud külavanem peab kerjama minema.

Mõisamaja välimus juba näitab omaniku jõukust. Teid võetakse küllalt tihti vastu hellitavalt, eriti noorema põlve inimeste poolt (kuna siinsed vanamehed säilitavad veel oma eelkäijate rüütellikku väärikust ühes nende roostetanud relvadega). Siit leiate küllusliku laua, suurepärase veini, tulised hobused jalutussõiduks, karja koeri jahiks, ajakirju-raamatuid ja muud...

Küsige Eestimaa mõisnikelt ja ta räägib toredasti inimese õigustest ja aasta tagasi oleks ta toonud näiteks oma v a b a d põlluharijad. Ma ütlen a a s t a t a g a s i, aga mitte nüüd, sest tema ilukõnelised sõnad mataks nüüd nälgivate, piinatud inimeste vali nurin, kes paluvad võtta neilt see vabadus, viia neid vene talupoja õigustesse, muuta isegi nende usku, anda ainult neile püsiv asupaik ja tükk leiba...

Eestimaal leidub vaevalt ühtki inimest [talupoegade seas], kes ei vaata oma mõisnikule kui rõhujale, liigkasuvõtjale, kes nagu vampiir[1] imeb välja tema jõu ja on alati õigustatud minema kihutama teda, kehalt ja vaimult vaevatut, ja võtma talt peavarju. Selle eest mõisnikud uhkeldavad oma ehituste, hobuste, koertega; hooplevad [oma] tööhingede ([kel tõepoolest on ainult hing] ilma kehata) arvuga, kes on laiali paisatud nende maale; paiskavad meile näkku ajakirjad, raamatud, millest ammutavad teateid inimõigustest; sõidavad lakkamatult [maapäevadele] kokku neid õigusi arutama, — ja rakendavad kõike seda, nagu me nägime, vabade põlluharijate suhtes.

---

[1] *Vampiir — paljude rahvaste usundis verdimeva kodukäija nimetus.*

174. Saaremaa sillakohtu raport Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile Kuressaare linna väljakul aset leidnud rahutustest. 1846. a. 10. juuni

Eesti NSV RAKA, f. 291, nim. 11, s.-ü. 908, l. 4—5.

Saaremaa sillakohtul on au oma 6. selle kuu päeva raportile täienduseks ette kanda, et selle kuu 6. päevast on talurahva kogunemised ja jõugud kasvanud ja nende põhjuseks ei ole usuline liikumine, vaid mässulised kavatsused.

Tänasel kuupäeval kogunes vähemasti 1000 talupoega Kuressaare väljakule. Nad ei väljendanud mitte soovi ühinemiseks õigeusuga, vaid nõudsid vabanemist oma kohustustest mõisnike vastu. Ühel talupojal selle jõugu seas oli isegi julgust kisendada: «Mis te siin jõude seisate, lööge nüüd kõik sakslased maha ja me saame vabaks ning ei maksa enam midagi.» See rahurikkuja võeti kohe linnapolitsei poolt kinni ja pandi türmi. Uulitsal talupojad aina räägivadki sellest, et ilma verevalamiseta ei saa saavutada

täielikku vabadust. Eriti aga kroonumõisate talupojad, nemad ei taha maksta pearaha, vabandades mitte vaesusega, vaid sellega, et tahavad maksmisest vabaneda ja arvavad, et pearaha ja nende kohustused mõisniku vastu on neile peale pandud sakslaste poolt. Talurahvarahutused levivad iga minutiga ikka enam, need [talupojad] ähvardavad juba katkestada oma kohustuste täitmist mõisniku vastu, soovides vabadust ja võrdsust.

Saaremaa sillakohtul ei ole vahendeid rahu alalhoidmiseks, sest ülemuste ettekirjutusi ei täideta, vastupidi, neid seletatakse täiesti vastupidises mõttes. Siinsest invaliidide komandost võib sillakohus saada oma käsutusse mitte enam kui 30 meest, kellest suurem osa on karistatute hulgast ja selle tõttu üldsegi mitte usaldatavad inimesed. Rahu ei ole enam võimalik jalule seada rahulikul teel ja sillakohus ei saa võtta ilma sõjalise abita enda peale edasist vastutust korra hoidmise eest 48 000 elaniku juures, kes on [peaasjalikult] talupojad; eriti veel seepärast, et Saaremaa talupojad on palju kordi küllalt näidanud oma mereröövli-iseloomu ja nende mõtteviis on täiesti vastupidine mandril elavate Liivimaa talupoegade vaimuga. Allakirjutanud sillakohtunik märkas palju tihedama vennastuse ja sideme olemasolu siinsete talupoegade vahel, sest mitte ükski kogukonnaliige ei julge jääda koju, vaid läheb linna, et mitte sattuda oma kaaslaste ähvarduste ja peksu alla.

Et lõpuks suur osa rannaelanikkudest on hülgepüüdjad ja sellepärast on talupojad vilunud laskurid, Saaremaa aga on oma asendi poolest kui saar eraldatud, siis sillakohus pöördub Teie ekstsellentsi poole kõige alandlikuma palvega komandeerida siia rood jalaväge ja 100 meest kasakaid nii kiiresti kui võimalik ja käskida neid saata merdpidi, kui selleks pole takistusi.

175. Saaremaa maanõunikkude kolleegiumi ettekanne Liivimaa kubernerile talurahvaliikumisest Saaremaal. 1846. a. 11. juuni

Eesti NSV RAKA, f. 291, nim. 11, s.-ü. 785, l. 11.

Pärast seda, kui Saaremaa sillakohus oli siin hiljuti alanud kohaliku maarahva rahutute liikumiste ja meie provintsi saarelise ja eraldatud asukoha tõttu sunnitud paluma sõjalist kaitset ja abi, peab maanõunikkude kolleegium ka omalt poolt kohustatuks teatada kinnitavalt nendest asjaoludest.

Selle provintsi aadli-esindus peab valusalt kahetsema, et alates kuulsusrikka Vene valitsuse algusest üle 100 aasta kestnud rahu provintsis on niisugusel viisil tumestatud, mis toob kaasa kaugeleulatavad tagajärjed. Sel ajal, kui provintsi mõisaid omav aadel usub ennast olevat teinud kõik, et suurte ohvritega pehmendada talupoegade häda, mis tekkis ainult mitmeaastase ikalduse läbi; sel ajal kui selle provintsi heategeva asutuse, Talurahvapanga läbi on neile antud niisugusel määral abi, et provints on ilma laenuta kõrgelt

kroonult ka sellest nälja-aastast üle saanud — [sel ajal] on talupojad, kõrgema korralduse läbi neile teatavaks tehtud, sagedasti pahatahtlikult valesti mõistetud ülemuslikkude korralduste läbi, mis puudutavad üleminekut kreeka-vene kirikusse, mida talupojad osalt võtavad kui käsku üleminekuks — [segadusse aetud]. [Ja] õhutatud kuritahtlikest sepitsustest on nad, pärast seda kui nad ennem on salajastel ja keelatud kokkutulekutel läbi rääkinud ja kokku leppinud, karjakaupa ja osalt valdade viisi Kuressaarde üles kirjutama läinud selles ümberlükkamatus meeletus usus, et nad saavad kreeka kirikusse üles kirjutamise läbi suuri maiseid kasusid, nagu teoorjusest vabanemine, pärilik omandiõigus maale — mis kõik on kergesti dokumentaalselt tõestatav. Siinjuures ei saa jätta märkimata, et eriti kõrgele kroonule kuuluvad talupojad kui kaks kolmandikku rahvastikust, on kõige agaramad ülesandjad, et loobuda maiste kasude pärast oma usust. See võib olla ka tõenduseks, et mitte äärmine häda, kuna kõrge kroonu ju ei rõhu oma talupoegi (sama vähe kui ka provintsi rüütelkond), vaid ainult sissetoodud usuliste segaduste läbi levitatud kommunistlikud ideed maade jaotamisest ja kõigist koormistest vabanemisest on mässulise liikumise põhjuseks, millele osalt on varjukatteks nimetatud üleskirjutused kreeka kirikusse.

Niisugustel asjaoludel usub selle provintsi Maanõunikkude kolleegium end tohtivat ja pidavat Teie ekstsellentsile esitama palve ja soovi, et kõrgeausus tahaks mõjustada, et siinse sillakohtu poolt vajalikuks peetud sõjaväge ei saadetaks ja ei peetaks siin ülal mitte provintsi rüütelkonna kulul, kuivõrd see ei tunne end olevat sellele rahutule liikumisele põhjust andnud.

176. Liivimaa 1849. aasta talurahvaseadus

Liivlandima Tallorahva Seäduse-ramat, Tartus 1850.

Üldpõhimõtted

§ 3.

Agga et tallorahvas pri kontrahtiteggemise õiguse läbbi mitte ei saaks vahhest kahjo sisse, sest et aegamöda su[u]rem ma[a]jaggo koggoni rendiandmisest taggasipetakse[1], ja rentnikud sel visil — sest et nende ello tarbidused ikke suremaks lähvad, ja neil vaja on ometige ühhelgi kohhal kindlat asset lõida — oma kahjuks mõisaherraga ka nisuggust rendikontrahti peaksid teggema, kelle läbbi neile liga saaks, siis kinnitakse mõisnikudele sedda seädust, ühhe seätud jao omast maksumaast, se on: oma vallamaad, issiärranis agga sel visil prukida, et nemad sedda tallorahva koggoduse-inimestele rendi peäle andvad ehk ärramüvad.

[1] *Mõeldud on seda, et talude üha massilisema mõisastamise (vt. nr. 162) tagajärjel rendile antava maa hulk võib väheneda.*

Vata § 126. ja järgm. Se seädus on tallorahva koggoduseinimestele, se on rendivõtjadele, nisamute kassuks, kui rendiandjadele, sest et kes agga tahhab maad rendi peäle võtta, sedda nüüd ka pea võib lõida, ilma et temal vaja olleks, vägga ränka kontrahti tehha.

§ 5.

Liivlandima mõisnikude koggodus arvab sellepärrast vägga vaja ollevad, et kässu järrele nõu petakse kõigis paikus teoorjust aegamöda kõrvale sata, ja seäb selle asja toimetamiseks ühhe tallorahva rendikassat, mis tallorahvale selle läbbi, et ta tedda aitab, kui rahhapudus on, sedda võimust sadab, maid sel visil rahharendi peäle sada, et neil kindlat asset saaks ja neil vaja ei olleks ühtepuhku elloassemid vahhetada, — ning ka aegamöda oma rendimaid se läbbi pärris omaks kätte sada, et kaubahind mitte ühhekõrraga nende käest ei nõuta, vaid neile lubba antakse sedda aegamöda tassuda ja igga aasta pissut havalt sissemaksta.

Talumaa eraldamine talurahvakogukondadele kasutamiseks

§ 7.

Vallama väljavallitsemise ja kinnitamise jures, mis üksipäinis se tarbis peab prugitama, et sedda tallorahva koggoduse inimestele rendi peäle antakse ehk ärramüakse pannakse iggas mõisas se maseädmine[2], mis mamõetmise-revisioni-kohhus selle seäduse järrele tallitas, mis 1804. aastal kinniteti, põhjaks, olgo mõis mõedetud ehk mõetmata.

§ 126.

Vallama jääb kül nenda kui ennegi ikke mõisapärraliseks maaks ja pärrisherra omaks, agga pärrisherra melevald selle ma ülle on seäduse läbbi nenda kitsaks tehtud, et tema ühtainustki selle ma ossa ei tohhi mu visil prukida, kui agga selle tarbis, et tema sedda tallorahvale rahharendi peäle annab ehk ärra müüb.

§ 127.

Sellegipärrast ei olle pärrisherral keeltud, sedda vallamaad iggal ajal oma tahtmise järrele jautada, tõistvisi seäda, tõine tõise ossa vasto vahhetada ja muud nisuggust ettevõtta, kui tema agga selle läbbi tõise inimese õigusse ei putu ja kontrahti ülle ei käi, egga tallorahva käest sedda maad ärra ei võtta.

§ 131.

Kui vallama kõik rahharendi peäle ei sa, vaid ossast järrele jääb, sest et koggoduse rahvast ükski ei tahha selle hinna eest võtta, mis pärrisherra paneb, siis ei või pärrisherra siiski nisugguse järrelejänud vallama ossaga tehha, mis ta isse tahhab, vaid, et her-

[2] *S. t. 1804. aasta talurahvaseaduse elluviimise komisjoni poolt kindlaks tehtud mõisa- ja talumaa piirid.*

ral kahjo ei sünni, ja et tema järrelejänuid talloassemid honete, ma-harrimise ja jädava varra polest saaks parrama kõrra peäle sata, on herral agga lubba, neid järrelejänuid talloassemid kue essimese aasta vahhel mõisast vallitseda ja piddada. Agga mõisa-põlluks ei või pärrisherra neid mitte tehha, sest et nemad ikke oma seäduse järrele vallama arvu peavad jäma.

Kvootemaa eraldamine mõisale

§ 8.

Kõigest sest maast, mis nimetud [1804. aasta] maseädmise läbbi talloma-arvu panti ja praego veel tallorahva käes on, jääb iggas mõisas üks seätud jaggo, se on: 36 vakka viljamaad heina- ja karjamaga iggaühhe mõisa adra peäle, mõisama jauks[3]; kõik, mis sest järrelejääb, arvatakse vallamaaks, ning jääb nende seäduste alla, mis vallama pärrast on antud.

§ 10.

Mõisaherral on lubba, oma tarbiduse ja tahtmise pärrast neid adrama peäle lubbatuid 36 vakka maid selgest viljamaast võtta, agga tema võib ka ossast, ehk kui ta tahhab ka kõik, metsmaast võtta, et agga metsmaad selle arro järrele võetakse, mis ma-arvupandmise jures seäduses on kinnitud, se on: et ikke kolm vakka metsmaad ühhe vakka viljama eest käib.

§ 12.

Seädus ei kinnita mitte, et mõis peab sedda vallamaad, mis mõisamaaks saab ärravõetud, nenda võtma, et ta iggaühhest tallust tiin[u] jurest ärramõedab, ehk et ta peab tervid talloassemid selle tarbis välja korjama, vaid annab mõisaherrale õigust isse nimetada, mil visil ja kelle rajades tema oma jao tahhab vallamaast ärravõtta, et agga ni paljo temal on vaja tähhelepanna, et se ma, kui ial kõrda lähhäb, suremis, ühheskous ollevis tükkis olleks rajatud. Et sellepärrast siht mõnest mõedetud ja seätud rendimaast läbbikäib ja temast ossa mahhaleikab, ei olle seäduse polest keeltud assi, agga kui nisuggune kõrd juhhuks ollevad, siis peab sel inimesel, kelle käes nisuggune rendima on, ni paljo arro järrele tema rendist mahhajäetama, et temal ühhelgi visil kahjo ei sa.

Talumaade müügist

[Talumaa müügi hind määrati kindlaks mõisniku ja talupoja «vabal kokkuleppel». Sellest räägib allpool § 25]

§ 98.

Kui üks mõis, mis kreditkassa[4] võllas on, tahhaks tallomaid

[3] *S. t. talupoegade käes rendil olevast maast võeti mõisa jaoks ära 36 vakamaad põldu ühes juurdekuuluva heina- ja karjamaaga iga mõisamaa ühe adramaa kohta.*

[4] *Liivimaa Aadli Krediitkassa — pank, mis andis laenusid ainult Liivimaa mõisnikele.*

ärramüa, siis peab iggakõrd kaubahinnast sedda ossa, mis kreditkassa võllast selle ärramüdava tallo peäle tulleb arvata, kõigeessite kreditkassale väljamaksma ehk kreditkassa heaks kohto jures mahhapanema, sest et kreditkassa essimeses võllanõudjade arvus seisab.

§ 139.

Kunagi ei tohhi vallamaad, kas rendiandmise ehk mümise tarbis, nenda jautada, et tallo vähhemaks saaks kui $^1/_{12}$ adramaad, sest et seäduse läbbi on ärrakeeltud, talloassemid ni pissukeses tehha, et majapiddaja oma perrekonnaga omast maast ei jõua oma pead toita.

Tähhendus. Talloasseme surus tähhendakse nüüd kül veel adraarvo järrele, agga eddespiddi saab vahhest nõuu petud ma laiuse ja pitkuse järrele väljaarvata, kui suur se kõigevähhem talloasse peab ollema.

§ 251.

Vallamaad võib pärrisherra iggal ajal oma valla rahvale ehk nisugguste inimestele müa, kes, ehk nemad kül muial olleks kirjutud ehk tõisest seisusest olleks, selle läbbi et nemad valda assuvad ka valla tallorahva koggoduse inimesteks arvatakse.

§ 252.

Ka mõisamaad võib tallomees pärriseks ärraosta ja piddada, agga ei mitte pärris-mõisniko-mõisat, sest sedda ei olle tallorahval ilmas lubba piddada.

Rendi korrast

§ 25.

Kumbagi teoorjuse kõrvalesaatmise visi, se on: et kas sago perremees maostmise läbbi orjusest lahti, ehk sago tema teoorjus rahharendiks ümbermudetud, jäetakse leppimise peäle, nenda et mõisaherra tallorahvaga issekeskis ilmasundimata selle ülle võivad nõuu piddada, kas teoorjus peab koggoni mahhajäma, ja missugguse arro järrele endise teoorjuse ja ma-sagi-maksu assemele rahhamaksu peab seätud sama. Sest kõrrast, et teoorjus koggoni ärrakeeltud on ja rahharenti ilmavastopanemata peab seätama, annab § 179. ja 180. selgemat õppetust.

§ 45.

Kui teoorjuse-ümbermuudmise- ja nimelt teoorjuse-mahhajätmise-kontrahti tehhakse, siis peab iggakõrd kindlaste ärraleppitud sama, kuidas kõige nende servituti-õigustega[5] eddespiddi saab

[5] *Servituudi õigused — mõisniku eelisõigused, näiteks tema ainuõigus mõisa territooriumil jahti pidada, kalu püüda, viina põletada jms.; samuti ka mõisniku poolt talupoegadele antud õigused — näiteks õigus mõisa metsas loomi karjatada, sealt puid võtta jne.*

ollema, mis mõisaherra nende rendi peäle antud ehk ärramüdud maite peäl enesele on taggasipiddanud, ehk tallomapiddajale mõisama peält on lubbanud.

§ 137.

Vallama on agga üsna selle tarbis mõisamaast lahhutud ja ärrajautud, et koggoduse tallorahvale ja mu inimestele, kes koggodusse assuvad, võib maad rahharendi peäle anda, ehk ärramüa, ehk kinkida etc.[6]

§ 138.

Siiski on mõneks ajaks veel lubba, vallamaad sel visil, kui seniajani pruuk on olnud, tallorahvale ka teoorjuse peäle ehk viljamaksu peäle ehk ka muist orjuse muist rendi peäle väljaanda, seni kui Landstoa-koggodus[7] tunneb parras aeg ja võimalik ollevad, teoorjust koggoni ärrakeelda ja seddavisi sel mapiddamise kõrral, mis hädda pärrast nüüd veel prugitakse, otsa tehha.

§ 142.

Sest et nikaua, kui teoorjus veel koggoni ei olle ärrakeeltud, mõisnikul ja tallorahval lubba on, issekeskis kontrahti tehha, nenda kui nemad isse tahhavad leppida, siis peab, kui li[i]a orjuse pärrast peaks riid sündima ja tallorahvas sellepärrast kaebdust tõstma, sedda tähhelepanema, mis siin õppetakse:

1) Et selget põhja saaks, mis sü ehk asja pärrast tallomehhel mõisniko vasto peaks kaebdust ollema, siis vallitseb kumbgi neist ühhe tunnistaja, ja mõllemad tunnistajad peavad jures ollema, kui se kaebduse assi Kihhelkonna-kohto jures ettevõetakse.

2) Kas orjus liig on, sedda arvutakse selle järrele välja, kuidas orjus vakkoramatuga ühte sünnib, ja selle tarbis prugitakse sedda vana vakkoramatut, mis 1804. aastal anti ja ka sedda uut vakkoramatut, mis 1809.[8] väljatulli; agga kui orjus olleks vähhemaks seätud, kui vakkoramatud üllesnäitavad, siis mõistetakse selle ue [vähema] seädmise järrele õigust.

3) Kui Kihhelkonna-kohhus tunneb, et tallopojal on liga tehtud, siis jäetakse Kihhelkonna-Komissioni holeks, sedda orjust jälle ümberseäda.

4) Nisuggust Kihhelkonna-Komissioni seätakse iggaühhes Kihhelkonna-kohto kohtokonnas. Komissioni peameest vallitsetakse mõisniko suggust kolme aasta peäle; mõisa-pärrisherra, kelle peäle kaebatakse, vallitseb ühhe abbimehhe, vald, kelle koggodusest kaebaja tallomees on, vallitseb võerast vallast tõise abbimehhe.

---

[6] *etc. — jne.*

[7] *Maapäev.*

[8] *Seaduse eestikeelses väljaandes on siinkohal valesti «1819», mõeldud on 1809. a. välja antud 1804. aasta talurahvaseaduse täiendavate määruste neid paragrahve, mis käisid teokoormiste suuruse kohta.*

§ 143.

Ei ühheainustki vallama jaggo ei või lühhemba vahhe peäle, kui 6. aastaks, rendi peäle väljaanda.

§ 146.

Ülleültse peavad vallama talloassemed ikke ühhe nimetud aasta arvo peäle rendi peäle väljaantud sama, agga se arv ei pea ülle viekümne aasta arvo käima, sest se on se kõigepitkem rendiaeg.

§ 175.

Teoorjuse-rent on nisuggune rent, et rentnik oma ma eest mitte ei maksa rahha egga vilja egga muido nisuggust, vaid et ta oma ma eest orjab ehk tööd teeb.

§ 176.

Kui rentnik muist orjab, muist maksab, agga maks ei olle veel neljas kõige rendi jaggo, siis on sedda ikke veel teoorjuse-rendiks arvata. Agga kui maks on neljas ehk suremgi veel kõige rendi jaggo, siis on nisuggune rent seggane rent, kelle pärrast isseseädused on kinnitud.

§ 179.

Teoorjuse-kontrahtid nisugguste talloassemide peäle, mis pärrast selle Seäduseramato kulutamist ueste olleks seätud[9], olgo mõisama ehk vallama jaust, ei olle suggugi lubba tehha, ja nisuggused kontrahtid ei maksa middagi.

§ 180.

Ka nisugguste talloassemide peäle, mis jubba 10 aastat järrestiko rahharendi peäl on olnud, on ärrakeeltud teoorjuse-rendi-kontrahtid tehha, olgo siis et valla koggodus Kihhelkonna-kohto ees tunnistab, et mõne juhtuva asja pärrast luggu sekõrd nisuggune on, et peab rahharenti mahhajätma ja teoorjust jälle üllesvõtma. Kui Kihhelkonna-kohhus tunneb, et tõeste nenda on, kuidas tunnistakse, siis tema võib lubba anda, teoorjuse-rendikontrahti tehha.

§ 183.

Agga kuidas rendiandja neid teopäivi peab pruukma, ja nimelt missugguse tö peäle ja mil ajal tema neid võttab, missugguse arvu üks ehk tõine tö pannakse, kui paljo päivi ühhe ehk tõise tö peäle sünnib arvata, sedda kõik seätakse siinsamas Seäduseramatus.

§ 186.

Kõigest rentniko aasta-teoorjusest arvatakse $^{50}/_{100}$ (se on pool orjus) näddalapäiviks, mitte enam kui $^{30}/_{100}$ abbipäiviks, ja mitte

[9] *S. t. uuesti rajatud, uued talud.*

vähhem kui $^{20}/_{100}$ kohtomaksuks.[10] Abbipäivist peavad $^{20}/_{100}$ suvvel, $^{10}/_{100}$ talvel võetud sama. Kohtomaksud tähhendavad muist nisuggusid asju, mis ma peält saab, kui vilja, linnud, kallad ja muido nisuggused, muist inimese kättetööd, ni kui kottid, puriistad ja muido nisuggused.

§ 187.

Peäle sedda teopävade-arvu, mis kontrahtis kui aasta-rent on üllespantud, ei olle lubba veel muud tööd ehk orjust üllespanna, mis peäle mõisaherra rentnikuga, olgo ka missugguse isseärralise hinna eest, olleks leppinud.

§ 188.

Kui teoorjuse-rendikontrahti tahhetakse veel pitkema aja peäle, kui kahhetõistkümne aasta peäle tehha, siis peäb kontrahtis selgeste iggaühhe tö ehk makso hind rahha järrele üllespantud sama, et kui nemad eddespiddi rahharendi peäle peaksid leppima, selle jonekirja läbbi rutto võiksid arvo piddada.

§ 190.

Kui ühhe teoorjuse-rendikontrahti essimest 12 aastat on täis sanud, siis on rendiandja ni heästi kui rendivõtja õigus, kui ka tõine peaks tõisele vasto seisma, selle leppitud ja kontrahtis üllespantud jonekirja järrele teoorjuse-renti rahharendiks lasta ümbermududa, ilma et kumbgi neist sedda tohhiks keelda.

§ 219.

Kõik, mis talloma-rendi pärrast §§ 146.—174. on seätud, tulleb ka rahharendi, se on nisugguse rendi jures tähhelepanna, kus rentnik selle ma eest, mis tema kätte on antud, igga aasta muud middagi ei pea tassuma, kui selget rahha. Kui suurt rahharenti mõisaherra rentniko käest peab nõudma, sedda ei kinnita ükski seädus, vaid nemad võivad aasta rendi summa pärrast tõine tõisega nenda leppida, kuidas nemad isse tahtvad ja kuidas kaup sünnib.

§ 220.

Kui rahharent kahhe pärria põlve peäle on leppitud ehk hulga aja peäle etc, siis ei tohhi mõisaherra sellepärrast, et rentnik vahhest ühhe termini[11] makso juhtub võlgo jävad, seddamaid kontrahti tühjaks tunnistada, vaid tema võib sedda võlga kohto läbbi rentniko varrandusest taggaotsida.

§ 221.

Agga kui rentnik tõisel terminil jälle renti võlgo jääb, nenda et mõisaherra jubba kahhest maksust ilma jääb ehk jälle kohhut

[10] *Kohtumaksu all mõisteti mõisale antavaid naturaalandameid.*
[11] *Termin — tähtaeg.*

peab appi kutsuma, siis on mõisaherra õigus, kontrahti tühjaks tunnistada ja kohto läbi lasta maad käest ärravõtta.

Talupoegade liikumisõigus

§ 282.

Liivlandima tallomehhel on lubba, kõikide Venema kubbernemangudesse assuda, ja kõigeüllema Keisri kässu järrele ei tohhi sedda ükski keelda, agga tallomees peab selle jures kõik täitma, mis seädus kinnitab.

§ 312.

Kui üks koggoduse inimene tahhab tõise koggodusse väljaminna, siis tema peab sedda oma koggoduse Koggokonna-kohto ees 10. Novembril üllestunnistama, sedda koggodust nimetama, kes tedda tahhab vastovõtta, ja viimselt oma kohto maksude ja teggude pärrast oma koggodusega ja mõisavanematega koik tassa teggema, ja kui temal võlga on, sedda ärramaksma ehk tõeks teggema, et se koggodus, kes tedda vastovõttab, ehk muud ustavad inimesed temale käemehhiks lähhävad.

Kuues osa

Kultuur ja elu-olu XVIII saj. ja XIX saj. esimesel poolel

177. Esimene eestikeelne ajakiri «Lühike õpetus». 1766. a.

1766. a. andsid A. W. Hupel (vt. nr. 116) ja arst P. W. Wilde, viimase poolt Põltsamaal rajatud trükikojas, välja 41 numbrit valgustuslikest ideedest kantud ajakirja «Lühike õpetus».

a) Tiitelleht ja esimene number

LÜHHIKE ÖPPETUS
mis sees
monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka veiste haigusse ning viggaduste vasto,
et se
kellel tarvis on, voib moista, kuida temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures.

Selle kõrvas on veel muud head nouud, öppetussed ning maenitsussed leida,
keik
meie Eesti ma rahva kassuks ning siggidusseks üllespantud
essimenne tük
Trükkitakse Paltsamal, 1766.

Armas Söbber!

Ärra panne immeks, et ma sind ommaks Söbbraks hüan, sest et ma kül tean, et minna ep olle nenda kui sinna pärrisorjaks vaid pri Innimesseks sündinud ning et minna paljo ausam sind ollen, siiski ei tahha minna mitte selle tühja Vahhe peäle uhke olla ehk suur; ma tunnen ning moistan töeste, et sinna olled innimenne ni hästi kui minna, ning et meie selle pärrast keik ühhesuggused olleme. Mo südda on üllevägga rõmus kui ma se peäle mötlen et sinna mo Liggimenne olled Jummalast ennesest mul suggulaseks lotud. Ussu agga et minna sind töe polest süddamest armastan, sepärräst teen minna ka heamelega mis innimesse kohhus on teiste vasto, se on, ma tahhan sulle nou anda mis läbbi sinno kässi ettespiddi peab parreminne käima, et sa pead siggima, et so aialik ön peab parremaks ja surremaks minnema kui Jummal parrago rummalusse läbbi, sinno luggu siitsadik on olnud.

Kül se on teäda et sul ep olle siin Ma peäle muud truid söbbrad kui sinno aus öppetaja, kes keige sinno murre ning vaeva jures sind

voiks tröstida, kinnitada ning sinno hädda koorma vähhemaks tehha. Kes sul vaesel on, kes heidab armo sinno peäle, kui sa sojas többes maas olled, kes jahhutab so keelt, kes kinnitab so süddant mis sure janno pärrast nörkaks lähhäb, kes moistab sinno havad kinni panna mis sure valloga verd jooksvad? Mittokord vingub so naene, mittokord itkub so laps omma villetsusse ja hädda sees, sinno silma ees, sul on vessi silmas agga sinna ei moista ühtegi misga nende vallo voiks vähhentud sada. Vist so naene, so laps, so vend, so ödde ehk so suggulane, kes veel olleks voinud mitto aastad sulle tööd tehha, ep olleks mitte ni varra ärrasurnud omma nore ea sees, kui sa olleksid tunnud sedda rohto, mis selle haigusse vasto on.

Se teeb mulle vägga haiget, et sa keigipiddi vaene ning villets olled, mul on vessi silmas, kui ma so peäle mötlen.

Et sa pead tundma, et minna sind töeste armastan, siis on mul nou sind öppetada, mil visil sinna need rohhud, mis sa nimme pärrast tunned pead prukima oma tervisse üllespiddamisseks; ma tahhan sind öppetada mil visil sa ennesele pead keetma sedda joki misga sa void omma janno ärrakustutada külmas ning sojas többes; ma tahhan sind öppetada, mil visil sa ennesele pead valmistama sedda pulvert ehk rohto, mis sul hingamist sadab ning so vigga parrandab; ma tahhan sind öppetada mil visil sa ennesele pead teggema sedda plaastri, sedda salvi ning rohto mis sa omma havade, muhkude ja paisede peale pead pannema et nemmad terveks savad.

Agga se ep olle veel mitte keik, ma tunnen sinno hobbose, härja ka mu veiste többed ning viggadussed, ma tean paljo head rohto mis sa siis neile pead sisseandma kui nemmad többised on, sedda rohto ma öppetan sind ka.

Ka Ma-harrimisse polest pead sa minno käest monned head öppetussed sama mis siitsadik sulle teädmatta olnud, sest et sinna agga keik tahhad tehja vanna visi järrele, agga sinna ei olle mitte katsnud, kas üks teine viis peaks parrem ollema.

Et ma so söbber ollen, siis on ka ühtlase minno kohhus sind nomida kui sa kurja teed, ma pean sind maenitsema kui sa eksid. Sinna olled üks moistlik innimenne sepärrast lodan ma, et sa heamelega need head nouud vastovöttad, mis ma ükspäinis sinno ennese heaks sulle annan; ma lodan et sa vöttad nende öppetuste järrele tehha misga minna heldest südamest püan sulle kasso sada. Sinna ei voi kül mitte sedda vaeva ning kullutamist tassuda mis ma sinno heaks nään, siiski tahhan minna heamele ja römoga keik sinno pärrast anda, kui ma agga sedda kassuks saan et sa mind armastad ja minno sannade peäle lodad; se peab minno rööm ollema kui sa teed selle nou järrele mis minna sulle annan, ning mis eest ehk sinno laste lapsed mind siis veel tännavad, kui ma jo hauas maggan. Se läbbi saab minno ettevöetud nou kinnitud, et iggal näddalal üks lühhike trükkitud öppetus minno käest sulle peab sama.

b) Selleaegsed vaated haiguste põhjuste kohta

Teine tük.

... Kevvade ning süggise aial sa näed et monned haigussed rahva peäle käivad, sinna void kül moista et kurri koht, pahha asse, se vessi mis sa jood ehk se roog mis sa sööd ep olle sedda mitte teinud; se sü peab leida ollema teise surema asja sees mis keik többisid ühtlase üht ni hea kui teist on haigeks teinud. Sedda leiad sinna nüüd sel aial ilma ning tu[u]le sees, mis pea vägga pallav ning kuiv, pea külm ning pea paljo aega vägga märg on. Peäle sedda on se tuul täis kurja uddo mis mondakord ni peen on, et sa tedda silmaga ei voi tunda[1]. Sinna tombad sedda pahha tuult tunni aial tuhhat korda ennese rinna sisse kui sa ennesele hinge saad, siin tulleb temma kohhe sinno verre jure, kui tuul on külm, siis lähheb so verri paksuks; kui tuul on vägga soe, siis se verri jääb liaste pallavaks; kui se tuul on pahha uddoga siis hakkab so verri viggaseks sama. Sesamma kõlbato viggane verri lähheb keik süddame pole, vata sest tulleb et vöttab rinnust kinni, sa tunned süddame vallo, sa kissendad et südda nõrk on. Nisammoti tead sa et se tuul on keikipiddi sinno ümber, keige sinno nahha sees on tillokessed augud kust higgi välja tulleb, need jävad kange tule käes kinni, sinna ei tunne ühtegi higgi vaid selle assemel on üks külmverring keige sinno liikmette sees. Nüüd ei sa sinno verri mitte nende adritte läbbi jooksma kui kohhus on, sinno südda tuksub ikka peäle, so lihha ning luud tundvad vallo, sinna kaebad et keik su lukondid tevad haiget.

[1] *Arvamus, et haiguse põhjuseks on «halb õhk» või «halb udu» oli sel ajal valitsev kogu Euroopa arstiteaduses.*

178. C. C. L. Klee mälestused ühe eesti talupojast-kunstniku saatusest

C. C. L. Klee (1792—1818) töötas aastail 1792—1807 kooliõpetajana mitmes Eestimaa kubermangu mõisas ja Tallinnas.

Eines deutschen Hauslehrers Pilgerschaft durch Land und Leben (1792—1818) von Christian Carl Ludvig Klee, Reval 1913, lk. 141—142.

Sellise ebaõige käitumise teine näide on mulle teada Eestimaalt. Üks teatud krahv leiab oma alal noormehe, kel on suurepäraseid andeid joonistuskunstiks. Ta saadab ta Peterburi, kus noor inimene mõne aastaga teeb nii suuri edusamme, et härra otsustab tal Itaaliasse reisida lasta. Kui peenelt haritud mees, kes saksa ja itaalia keelt räägib, pöördub ta tagasi ja peale selle, mis veel tähtsam on, meistrina oma kutsealal. Seetõttu on tal ka õigus parema elu peale. Aga see ei loe härra krahvile midagi; tema jaoks on vaid Jürri (Georg) tagasi tulnud, kes ju vaid härgi ja sigu karjatada ja atra juhtida oleks osanud, kui ta tal poleks lasknud veidi midagi õppida

ja kes tema arvates peab ka kõiki neid töid tegema, kui isand nõuab.

Jürri, kes Peterburist Roomani oli esinenud kui silmapaistev kunstnik, peab oma isanda mõisas jälle teenrikuue selga tõmbama, saab koos teenijarahvaga süüa ja härra ning selle perekond räägivad temaga vaid eesti keeles. Et see noormehele ei meeldinud, seda võib arvata. Ta põgeneb ja läheb Kopenhaageni, kus ta varsti küllalt teenistust leiab. Kuid isand avastab umbes aasta möödudes juhuslikult ta asukoha ja kuna sel ajal vähemalt Venemaa ja Taanimaa vahel vastav leping kehtis, siis anti vaene inimene välja. Ma nägin teda hiljem ise ja rääkisin temaga, kui ta maalis tubasid uues majas, mille ta härra Tallinnas ehitada laskis.

179. Väljavõte Tartu ülikooli esimese rektori G. F. Parroti poolt ülikooli avamispidustustel 22. aprillil 1802. a. peetud ettekandest

Gottlob Benjamin Jäsche — Professor der Philosophie, Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21-sten und 22-sten April 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Lievland, lk. 51—52.

Lõpuks, ja selle arutlusega lubage mul, lugupeetud koosolijad, oma seisukohtade esitamine lõpetada — lõpuks kinnitab loodusetundmine ja eriti loodusteadus neid sidemeid, mis seovad inimest inimesega. Ja need sidemed on kõigi teiste hulgas just need kõige ilusamad — austuse ja tänulikkuse sidemed.

Kelle süda on veel rikkumata, see ei vaata töötava inimklassi usinusele, see ei lahku põllumehe hütist või käsitöölise töökojast kunagi, ilma et ta seda meest tõsiselt austaks, kes väsimatu hoolega, sageli suure leidlikkusega maalt tema produktid välja nõuab või need produktid meie kasuks ümber töötab. Ja kes võib seda usinust ja kõike seda leidlikkust paremini hinnata, mida need tööd nõuavad; kel on enam võimalusi sellega tutvuda kui mehel, kes loodusteadust õppides on selleks omandanud teoreetilisi teadmisi. Ainult tema võib seda inimliku tegevuse tähtsat ala väärikalt hinnata, ja kui ta seda teeb, siis on austus ja tänulikkus töötava klassi vastu tema südamesse võetud tunnete otsene tagajärg ja eriti siis, kui ta vaatab tagasi oma noorusaastaile. Millega on noormees ära teeninud, et kogu inimsugu talle oma tööde vilja, aastatuhandete pikkuste pingutuste produkte pakub? Ta ise pole veel midagi inimsoo jaoks ära teinud. Tema kogu olemasolu on pidev rida elumõnude maitsmisi, millede muretsemiseks on töötanud kõik, ainult mitte tema! Ta kogu väärtus seisab neis lootustes, mis talle pannakse, et ta muutub kunagi kasulikuks ka teistele. Ja kas ei nõrgenda tunduvalt seda tänutunnet kogu inimsoo vastu see, kui alahinnatakse nende eelteadmiste tähtsust, mis võimaldaksid meil küllaldaselt hinnata kõigi nende eeltööde väärtust.

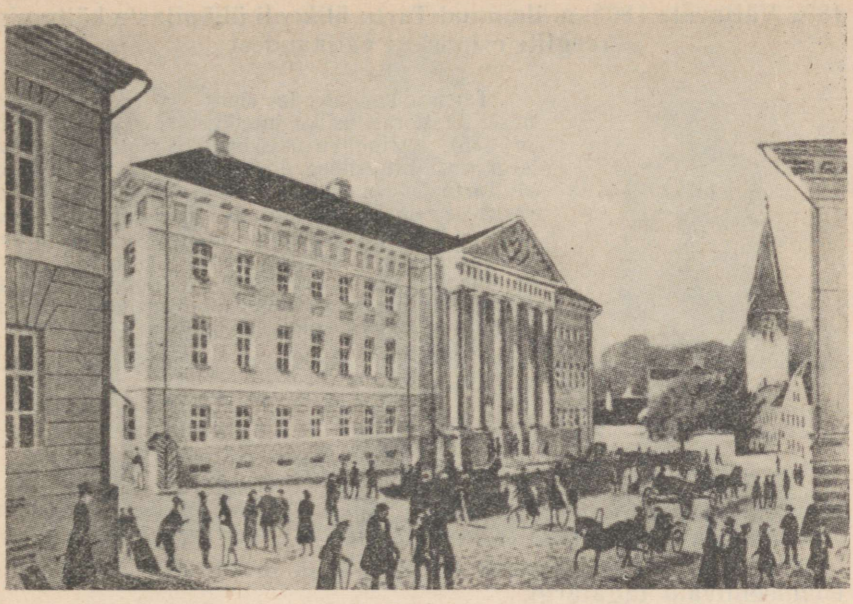

Tartu ülikooli peahoone. *F. Schlateri litograafia.*

Noormehed, kellele hariduse andmine nüüdsest peale meie suureks, meie pühaks kutsumuseks on saanud, teie eriti, kelle haridusest kunagi saab sõltuma siinse põlluharija hea käekäik, unustage see, et saatus on määranud teile kõrgema seisuse kui neile töökaile inimestele, teie toitjaile. Mõelge parem, mõelge ainult sellele, et te neid vahendeid, mis teil on neile suuremate elumõnude andmiseks, ka tõesti selleks kasutaksite. Nad on teie toitjad emarinnast kuni hauani. Kõik oma rõõmud, kõik oma naudingud võlgnete te nende vaevarikkale tööle. Ärge ainult vaadake põlgusega alla nende madalale kultuurile; sama väheste võimalustega oleksite ka teie samavõrra maha jäänud ja need väikesed edusammud, mida terve see töötav klass on teinud, kujunesid seni kahjuks ainult teie suuremate edusammude eeltingimuseks. Sel ajal kui teie siin kiitusväärse usinusega hakkate kasutama kõike, mis teadus ja kunst teie kultuuri arendamiseks anda võib, saab maamees teie jaoks põldu harima. Ta saab vaevarikka tööga, rõhuva koormuse all ägades, kogu oma päeva, ja isegi osa oma ööst, teie jaoks kasutama ja jääb sellepärast oma kultuurilises arengus maha. Olge seepärast tänulikud. Austage inimklassi, mis nii palju teie heaks teeb. — Ei! Eemale mõtted julmast kohtlemisest! Ma räägin noormeestele, kelle süda, nagu ma loodan, on veel avatud kõigile headele ja õilsatele tunnetele. Te tunnete seda, et teie toitjail on õigus rohkem kui vaid viletsa olemasolu peale, et nad õigusega võivad nõuda teie tänu, teie austust; meie tänu, meie austust.

180. Väljavõte 1803. a. ilmunud Tartu ülikooli üliõpilaste käitumisreeglite esimesest väljaandest

Tartu ülikool etendas suurt osa teaduse arendamisel eesti rahvusliku intelligentsi sepikojana (vt. nr. 185), eesrindliku ühiskondliku mõtte ja hiljem isegi revolutsioonilise liikumise keskusena. Ühtlasi oli Tartu ülikool aga ka kohaks, kus balti parunite võsukesed oma aega surnuks löid ohjeldamatu joomise ja linnaelanike kallal toorutsemisega. Sageli toodi üliõpilaste korralekutsumiseks Tartusse sõjaväekomandosid. Järgnevalt toodud reeglid kujutavad endast tegelikult üliõpilaste seas kõige rohkem levinud vägivallategude loetelu.

Vorschriften für die Studierenden auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, Dorpat 1803.

III osa.

Üliõpilaste kohustustest mitteakadeemilise publiku vastu.

§ 26. Kõigi üliõpilaste üldine kohus on austada igaühte, eriti naisi, vanemaid inimesi ja riigi teenistuses seisvaid isikuid ja selle mittetäitmine toob endaga kaasa mitut liiki ja mitmesuguse kraadiga ebameeldivaid tagajärgi.

§ 27. Kiire sõitmine või ratsutamine tänavail, kuna sellest nii kergesti võib õnnetus tekkida, on karmi nuhtluse ähvardusel keelatud. Kui selle tagajärjel, kui pole just tegemist ettenägematu ja ühegi inimese tahtest olenematu juhusega, keegi surmavalt või raskesti vigastada saab, siis antakse süüdlane § 20 punkt f järgi üle kriminaalkohtule.

§ 28. Ringikäimine tänavail põlevate piipudega, samuti püssilaskmine majade või kergesti tuld võtva materjali läheduses on karmi karistuse ähvardusel keelatud.

§ 29. Rongkäigud põlevate tõrvikutega ei tohi samuti ilma akadeemiliste ülemuste eri loata aset leida.

§ 30. Igasugune ebaviisakas lärmamine ja kõlvatu laulmine, mõõgaga vehkimine, ringikäimine maskides, vargalaternate ja suurte okslike keppide kandmine, igasugune ajajapiitsaga plaksutamine ja tulevärgi põletamine tänavail on vastavalt asjaoludele kõige rangemalt nuheldav.

§ 31. Igasugune pahatahtlik avaliku jumalateenistuse segamine või sellel viibija haavamine toob endaga kaasa kartserivangistuse veel ja leival, väljaheitmise ja veel karmimadki karistused.

§ 32. Kutsumata sissetungimine era-pidustustele ja kinnistesse [seltskondlikesse] ringidesse, veel enam nende pahatahtlik ja haavav segamine toob endaga kaasa valjud noomitused, kartserivangistuse ja vastavalt asjaoludele veel teised karistused.

§ 33. Samuti peavad üliõpilaste poolt puutumatuks jääma mitteakadeemiliste korporatsioonide rongkäigud ja käsitööliste pidustused. Selle seaduse rikkujaid tuleb karmilt karistada kui rahurikkujaid.

Kr. J. Petersoni joonistused Tartu üliõpilastest 1819.—1822. aastal.

§ 34. Akende sissepildumine, paskvillide [seintele] löömine, eraisiku sõimamine või tema kallal kehalise vägivalla tarvitamine kutsub endaga kaasa peale teisel teel nõutud seadusliku hüvituse veel kartserivangistuse, akadeemilisest albumist mahakustutamise[1] või

[1] *Akadeemiline album — üliõpilaste nimekiri. Üliõpilaste nimekirjast kustutamisega heideti üliõpilane ainult ajutiselt ülikoolist välja ja tal oli õigus mõne aja möödudes taotleda enda uuesti vastuvõtmist ülikooli. Avaliku väljaheitmise (consilium abeundi) puhul kaotati aga alatiseks tagasipöördumise võimalus.*

ka range noomituse ülikooli nõukogu ees; mõnel juhul võib järgneda isegi ülikoolist väljaheitmine.
§ 35. Avalike ja era-ehituste, vahiputkade, tõkkepuude, laternate, akende jms. pahatahtlikku rikkumist karistatakse ülikoolist väljaheitmise või isegi relegatsiooniga[2].
§ 36. Kui üliõpilane millegi puhul arreteeritakse sõjaväe või politsei-vahtkonna poolt, siis ei tohi ta isegi juhul, kui ta täiesti süütu on, vahtkonnale vastu hakata oma õiguste kaotuse ja peale selle veel karmi nuhtluse ähvardusel. Sellevastu peab aga vahtkond teda sellelt kohalt, kus ta arreteeriti, otsekohe ülikooli rektori juurde viima. Et neid otsekohe ära tuntaks kui akadeemilisi kodanikke, kohustatakse kõiki üliõpilasi linnas mitte kunagi teisiti kui ülikooli vormis ringi käima; vastasel korral kaotavad nad selle eesõiguse, kuna vahtkond neid ei saa ära tunda ega ka nende paljaile väiteile usaldust kinkida.
§ 37. Arstiteaduse ja kirurgia üliõpilased peavad, niikaua kui nad teaduslikku kraadi veel omandanud pole, hoiduma igasugusest kutsetööst. Erandi moodustab vaid see praktika, mis nad akadeemilistes haiglates või linnas teraapia ja kliinika professorite järelevalvel enda täiendamiseks sooritavad. Isegi mõne teise arsti või haavaarsti autoriteet ja järelevalve ei õigusta neid selleks, kui nad just mitte sellisel juhul pole saanud eri luba ühelt eespool nimetatud professorilt või arstiteaduskonnalt. Selle vastu talitajaid karistatakse kõige karmimal viisil.

---

[2] *Relegatsiooni puhul väljaheidetud üliõpilase nimi tehti teatavaks kõigile teistele ülikoolidele ja haridusala ülemdirektooriumile.*

181. Talurahvakooli korraldus Liivimaal 1819. a. talurahvaseaduse järgi

Lihwlandi-ma Tallorahwa Seädus, kolmas jaggu (1820), lk. 148—154.

§ 516. Tallorahva valla- ja kihhelkonna kolide pärrast on nenda seädetud:

I. Valla-kolid.

1) Iggas koggokonnas peab üks kool ollema, kus lapsi õppetakse; võivad ka kaks ehk ennamki koggokonda, kui nemmad liggistikko kül, ja kui nemmad ühtekokko, mitte peäle viis sadda meeste hinge ei loe, ühte koli ommad lapsed panna. Koolmeister peab tubli, ja selle polest, mis ammet tarvitab, kohhane mees ollema. Mõisavannem, ehk kui ennam mõisaid ühte koggokonda olleks, siis mõisavannemad koolmeistrid vallitsevad[1]; ja ammeti peäle pannevad, kui ennesedda kirriko-õppetajaga sellepärrast nõu on piddanud.

---

[1] *Valivad.*

2) Kolis õppivad koggokonna lapsed, kes selle koli järrele on: luggema, kattekismust, ja mõnned kõigetutvamad laulo-visid.
3) Igga last, kui temmale mitte nimmelt issiärralist lubba polle antud, kolist ärrajäda; ehk kui haigus tedda ei kela senna minnemast, peab kümnemast aastast senni ajani kolis petama, kunni kirriko-õppetaja ütleb, et ta täieste õppetud. Kui sedda ep olle: siis maksvad vannemad, kassuvannemad, ja perremehhed igga päva peält, mil laps koolmeistri koliramato tunnistusse järrele, mitte kolis pole olnud, viis koppikad vaske trahvirahha vallalaeka kassuks: õmmetige ei putu se nisugguste laste kõhta, kennest kirriko-õppetaja sedda kindlaste teab, et neid koddo paigas hästi õppetakse...

§ 517. — II. Kihhelkonna-kolid.

1) Iggas kihhelkonnas, kus kaks tuhhat meestehinge, peab üks kihhelkonna-kool ollema, mis kõige omma ellamisse ja kolivallitsemissega kirriko-vöörmöndri[2] härrade, ja kirriko-õppetaja issiärralisse üllevatamisse ja vallitsusse al on. Kihhelkonnad, kel vähmalt tuhhat meestehinge on, ja mitte nisuggust koli ei taha üksi piddada, peavad, seddamöda, kuida kihhelkondade surus, ja ma vahhed sedda sallivad, tõiste kihhelkondadega ühte heitma.
2) Kihhelkonna-kolis peavad koggokondade kullo peäle, kõigevähhemalt kakstõistkümmend noort innimest õppetusse al ollema; õmmetige se koggokondadel keelmata, et ennamki poeglapsi senna pannevad, kui sellepärrast enne kõik ärrarägitud. Kui võimalik tahhab olla, siis võetakse kihhelkonna-koli sesuggust noort rahvast, kes ea polest neljatõistkümne, ja seitsetõistkümne aasta vahhel, ja kelle vannemitel jõudu ja tahtmist on, neid seäl piddada. Kui sedda vähhe rahvast[3] ei olle sada, mis issi heamelega koli tulleks: siis murretseb kihhelkonnakoli-kohhus nisugguseid leida, kedda senna sata...
5) Kihhelkonna-kolis õppetakse ja õppitakse kirjutama; rehkendama; kirriko-laulo visid laulma, ja katekismusse õppetust melemõtlemissega mõistma: peäle sedda õppetakse seäl ka, mis äbbausku vähhendab; ja kuida innimenne ennast mõnne kahjo eest võib hoida; ning ommas seisusse põlves, omma töed ja teggemist mõistlikkult ajada.
12) Kihhelkonna koolmeistrid, kes ka köstriks võib olla, kui tedda selle ammetile kõlbava nähtakse ollevad, peavad mõisavannemad ja kirriko-õppetaja vallitsema, kui kirriko-kohhut[4] petakse; ja annab kihhelkond trossi[5] veddamisse tarbeks temmale vori, kui sisse tulleb, agga mitte, kui ärralähheb.

---

[2] *Kiriku-eestseisja, mõisnik.*
[3] *Vähhe rahvast — väikest arvu koolipoisse.*
[4] *Kirriko-kohhus — kirikukonvent.*
[5] *Tross — majakraam.*

182. O. W. Masingu teadaanne esimese eestikeelse nädalalehe väljaandmise kohta. 1820. a.

O. W. Masing (1763—1832) oli XIX saj. I veerandi silmapaistvaim eesti keele- ja kirjameesvalgustaja. Liivimaa rüütelkonna vastuseisust hoolimata andis ta aastail 1821—1823 ja 1824 välja eestikeelset ajalehte talurahvale — «Marahva Näddala-Leht». Andes välja kalendreid ja vastavasisulisi raamatuid (näit. «Pühhapäeva Vahheluggemissed...») rajas ta eestikeelse populaarteadusliku kirjanduse.

1788. a. alates töötas ta kirikuõpetajana Lüganusel, Viru-Nigulas ja 1815. a. kuni surmani Äksis. 1821. a. alates oli Masing Tartumaa praostiks.

«Marahva Näddala-Lehe» kuulutus (1820. a.)

Tänini armsad innimessed! ölleme muist, nenda kuida kirri ütleb: kui pimmedusse varjus istunud, ja õitse kui kottis ellanud; agga kõik innimesse suggu kõige ma peäl, on jo ammustki targemaks ja kõlblikumaks omma innimesse kutsumisse polest sanud. Miks nenda, ja miks nemmad meie ette jõudnud? Sest, ja sellepärast, et valgus varreminne neie, kui meie kõhta jõudnud. Egga siis meiegi tõistest alvemad tahha olla, vaid kui mõistlikud tallo innimessed, püame ja katsume aega möda tõiste ma tallorahva järrele jõuda, et kõik mailm meid kui harritud ja tarka tallorahvast nende kohaseks ja nende kõrva meie kõlbdusse pärrast võttaks arvada. On nimitmed asjad, mis innimessel veel peäle jummala sõnna mõistmist üllevägga ilmalikkuks kassuks vägga tarvis teada ja õppida, kui issikeskeses ellus, ei mitte kui rummal, vaid kui tark ja mõistlik, kõik ello asjad tahhab ajada; ei vallemõtlemiste, egga ei äbbaussoga kimbus olla, vaid kõigist Jummala ja innimeste seädussist nenda arvada, kuida õige ja parras on; mis ei ialgi sa ollema, kui rummalus meelt ummistab, ja tedda teadmataks teeb.

Sest et se nenda tõssi, sest ja sellepärrast, ollen jo ammustki süddamest iggatsend, üht N ä d d a l a - L e h t e armsa tallorahva heaks väljaanda, ning sellega mitmist, nihästi vaimolikkuist, kui ka ilmalikkuist asjust mõnda tarbelist õppetust Jummala auks anda, ja nenda hea rahva süddant ja meelt innimesse tõssisse aule Jummala helde abbiga üllendada.

Sellesinnatse N ä d d a l a - L ä h h e g a sovin luggeda anda:

I. Mis meie ennese maal; venne-maal, ja veel kaugemalgi rahva keskes tähhelepantavad kuulda ja nähha juhtub, kui asjad sesuggused, et nemmad tallorahva kõhta ommased ja parrajad.

II. Nisugguseid õppetussi, mis selged Jummalatundmist eddasi aitavad, ka hinge heaks tullevad.

III. Õppetussed Jummala loodud asjuist, ja sennest, mis neist mõnnikord kui immet nähtakse, ilma et teadmata, sedda mõistaks, kuida se sünnib, ja sellepärrast äbbausku võttab, ning sellega ennesele liig saggedaste suurt kahju saadab.

IV. Teadaandmissed, mis siin ehk seäl innimeste, ehk ka koddo ellajate tervisele on nähtud kahjuks ehk kassuks ollevad.

V. Teadaandmissed, kuida targad innimessed sedda põhjani ärrakatsunud, mis mitmest kõhhast põlloharrija ellamissele hinda ja head toob.

VI. Teädussed nisugguste ellust, kes kui ma-innimessed omma tarkusse ja hea viside pärrast kuulsad olnud; mõnned kirjad, mis targad ma innimessed, ühhest ehk tõisest ma nurgast, targema rahvale targaste kirjutanud; ja mitmist muist asjust, mis ennemuiste meie maal sündinud, hakkanud, ja olnud.

VII. Õppetavad juttukessed; pissikessed laulud; mõisto kõnned; mõistatussed, ja mõnned head küssimissed.

VIII. Teädussed sennest, kuida Jummal Piibliseltsi holekandmist õnnistanud, ja omma sõnna laiemale aitnud.

IX. Kulutussed, mis teada andwad, kui head makele ramatuid välja antud; kes neid kirjutanud; kus neid sada, ja mis nemmad maksavad.

X. Teadaandmissed, kuida vilja, raua, sola ehk mu asja hind Rias, Tallinas, Narwas, Pernos ja Tartus juhtub ollema.

XI. Kulutus mil päeval, ja kus kõhhas, Ria ja Tallina maal, ladad savad petud.

Sellesinnatsest Näddala-Lehhega, lootvad kõik targad mehhed paljo head, tundmisse polest, meie marahvale annetama; ning sellepärrast on siis ka kõige kõrgemast kõhhast sedda vägga heaks kidetud, ja sure armoga lubba antud, sedda väljaanda.

Saab siis tulleval Näripäval 1821 essimenne leht, ja perräst igga kõrd kahhe näddala taggant üks terve pogen Tarto linnas väljatullema, nenda et aasta õtsani kakskümmend ja viis poognid wälja antakse.

Kes sedda Näddala-Lehhe himmustavad, lövad tõistega seltsi, kui ühhe jõud tedda ei jaksa lunnastada; pannevad rahha ette omma õppetaja kätte, kes sedda ehk Tartu, Tallinna, Perno ehk ka Kurresare linna, sedda möda kuida üks ehk tõine lin lähhem on, Post-kontori peäle sadab; Post-kontorid läkkitavad siis postiga nipaljo Näddala-Lehti igga õppetaja kätte, kuida kihhelkonna peäle tahhtud, ja rahha selle tarbeks ette pantud, mis ehk kolme ku, ehk pole aasta, ehk ka terve aasta peäle sünnib ette panna. Lehhed maksvad aasta kaupa 5 Rbl. p. r.[1] ja kui postiga sata: siis 6 Rubla. Tarto linna rahvas, ja kes Tarto linna liggimaised Kihhelkonnad, savad omma lehhed J. A. Pabo poest Nummer 20 kätte, ja pannewad rahha ka senna, ja savad seält Kvitungi.

Eekses, sel 14nemal Novembril 1820.

Otto Willem Masing
Lihvlandi-ma Üllema Piiskoppi kohto
kavannem[2] ja Ekse õppetaja.

[1] *p. r. — bankorubla.*
[2] *Liivimaa kõrgema kirikunõukogu — konsistooriumi kaasistuja.*

183. Sõnum «Maarahva Nädalalehes» esivanemate kultusest Iisaku kihelkonnas. 1821. a. 12. jaanuar[1]

Üks reisija innimenne kirjutab: Tarto ja Narva vahhel, sure Peterpurri tee äeres, on Isako kirrik, mis Jõhvi kirriko kabbel on, kuhhu õppetaja kolme näddala taggant jutlust tulleb piddama. Selle veikese kihhelkonna rahvas on muist Poolvernikud, se on makele: poleusso rahvas. Nemmad on kül meie usku, agga käivad venne ridis; rägivad kangeste ma-, ja parremaste venne keelt; kannavad ka ristikessi kaelas; lövad nenda, kuida vennelaesedki, risti enneste ette, ja kui venne kirrikusse juhtuvad: siis seäl pühhade kujude ette küünlaid pannevad, ja nende ette kummardavad. Sellepärrast, et nemmad nenda kahhe vahhe peäl, neid Poolvernikuks, ehk poleusso rahvaks kutsutakse. Muido on sesamma rahvas üks hea ja tassane rahvas, ja on tedda ka Tuddolinna kihhelkonnas, Rannapungerja, ja Kaukse vallas leida.

Sel rahval olli, mõnni aasta taggasi arvates, vannast se viis jänud, et kõikide hingede päval[2] suurt sömaaega valmistasid: katsid siis lauda[3] valmis; pannivad perud õrte, ja kangad seina peäle, ja piipkannu omma kõhta rippuma. Vasto essimest kukkelaulo, panni perrenaene küünlad kässilühtrite peäl põllema, ja kandis road lauale: perremees kallas karrikatesse õllut, ja leikas leiba lahti. Kui siis kuk essimest kõrda laulis, peitis perrenaene ennast perrega kambri, ja perremees jäi üksi tuppa; lugges issameiet; võttis valge rättiku kätte; lõi ristikest ette; teggi ukse lahti, ja ütles: terre! terre! olgeterve tullemast! et tulge sisse võerukessed! ja lehvitas siis ukse peäl ni mitto kõrd rättikuga, kui suggulaesi surnud teadis ollevad, ja neid mällestas. Kui temma arrust kõik ollid sisse sanud, siis panni ukse kinni; terretas lahke sõnnaga näggemata võeraid; tännas; et ollid tulnud tedda vatama, ja pallus sellega leppida, mis jõud andnud ettepanna, ja mis Jummal temmale õnnistanud. Tarvitas[4] neid siis söma ja joma; räkis, kuida temmale kõik juhtunud; kuida kässi pärrast sedda käinud, kui vimast kõrda temmal ollid võersis käinud. Kui kukke tõist kõrda kulis laulvad, siis ütles: jubba hüab koddo tullema; touske ülles! olge terve tullemast, ja meid meles piddamast! Minge nüüd koddo! minge võerukessed Jummala rahhuga! ja vige häid tervisid vanna tutvadele. Kui ta nenda sai räkinud, siis teggi ukse lahti; satis neid sellesama visiga, kuid sisse olli tarvitanud, jälle uksest välja, panni ukse kinni, ja lõi risti tahha.

Perre, perrenaene, ja muud suggulaesed, kes kambris peidus

---

[1] *Varasemal ajal oli alljärgnevalt kirjeldatud esivanemate hingede võõrustamise komme levinud kõikjal Eestis.*

[2] *2. novembril.*

[3] *S. t. laua.*

[4] *Tarvitama — kutsuma (murdeline).*

ollid, tullid siis laggedale; südda olli kerge, et vaimud ärraläinud, ja siis läksid õiged söjad laua tahha, kes, et neil hambad suus ollivad, vaagnaid peagi tühjaks sõivad.

184. O. W. Masing[1] külakoolide olukorrast Tartumaal 1822. a.

«Marahva Näddala-Leht», 19. juuli 1822. a.

Äksis (Eekses) sel 20. mal Junil. Kui pärrast Suistepühhi omma Praustikonda käisime üllevatamas, olleme agga ühhes ainsas kihhelkonnas, nimmelt Tormas (Tõrmas), nisugust ko[o]li leidnud, mis Lihvlandi Tallorahva seaduse 517 numrid möda, iggas kihhelkonnas peab assutatama ja ollema, ja mis Seaduse ramatus kihhelkonnakoliks nimmetakse, ning kelle pärrast seälsammas numris kõik on kinnitud, ja kindlaste seatud.

Äusa Torma mõisa perrishärrale, kes seal ka kihhelkonna kohto härraks on, tulleb selle koli pärrast avvalikult tänno anda, et ta sedda omma targa nõuga õige visi, kõrra ja jone peäle on aitnud. On seäl kolis üks mõistlik noor mees kihhelkonna koolmeistriks, nimmega Dankmann, kes kaunikeste õppetud, ka vägga hästi kirjutab ja rehkendab, ning kel ka mõnda muud tundmist, ja kes issigi veel peäle sedda kõigesugguse hea õppetuse peäle vägga himmuline on. Leidsime seäl kolis 16 poissi, kes kõik hästi laulavad, ja Luggemise-Lehtede järrele nenda on õppind luggema, kuida õiete tulleb luggeda. Poisid kirjutavad kõik, ja mõnned, kes jo e[e]male jõudnud vägga kennaste ja kindlaste. On ka laste vannemad seäl kihhelkonnas vägga mõistlikud, ja sedda nõu võtnud, aasta õtsa omma poegi kihhelkonna kolis piddada, egga neid mitte suvvest koddo võtta, et ennemine valmis saaksid, ja sedda suvvel ärra ei unnustaks, mis talvel ollid õppinud. Kui sesamma kihhelkonna koli assi meie maal kõigis kihhelkondades, Lihvlandi Tallorahva seadust möda, omma kõrra peal eddespiddi saab seismas ollema; ja kui kihhelkonna õppetajad selle eest armoga hoolt kandvad, et kihhelkonna koolmeistrid nende käest, õiged õppetust savad; siis ei sa tulleva põlve rahval valla koolmeistrite pärrast ei murret, egga sedda õtsimist ollema, mis nüüd nähtakse ollevad; ja mis õmmetige muist tühhi on, ja tühjaks kullutuseks tulleb arvata; sest, et kui viis ehk kuus meest hulgast ärraarvame, ep olle Tarto praustikonnas, peale neid kuus, ei ühtainustki koolmeistrid tabbada, kennest sünniks üttelda, et ta selle ammetile kõlbaks, ehk koolmeistri nimme ja temma au väriline olleks. Sest et luggu tännini sesuggune olnud, ja nüüdki veel alles sesuggune on, ei olle laste ko[o]limisest mitte suurt kassu seie ajani nähtud ollevad; vaid on meie rahvas ikka omma vanna rummalusse ja omma vaimoliko ja äbbausso pimmedusse jänud: sest pimme ei õska pimmedale teed näidata; nemmad lähhevad mõllemad hauku.

---

[1] *Vt. nr. 182.*

185. Fr. R. Faehlmanni õpinguaastad Tartu ülikoolis. Väljavõte Fr. R. Kreutzwaldi poolt koostatud nekroloogist

Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 24—31.

Kui ta a. 1818 ülikooli astus kindla kavatsusega siit koguda tüsedate teadmiste aardeid kogu elu jaoks, läks tal selles paremini kui paljudel teistel, kes enne ja pärast teda niisamuti mõelnud, aga elavate noorustungide poolt eemale kistuna oma kiiduväärt kavatsused pea jälle unustasid. Ta alustas oma õpinguid arstiteadlaste jaoks ette kirjutatud õppekava järele ega puudunud ilma väga sundivate põhjusteta iial üheltki loengult. Mis päeval oli kuuldud, see tuli kohe samal õhtul läbi korrata, kusjuures ta eriti piinlikult ametis oli «nahkse» päheõppimisega ja end vihastas, kui tehnilised oskussõnad kahest keelest segamini või isegi keelevastaselt olid kujundatud. Üks tema esimesi akadeemilisi õpetajaid oli tolleaegne anatoomia professor Cichorius, kes temale varsti väga meeldis. Faehlmann nägi kõikjal rohkem sisu kui koort ja niipea kui ta oli veendunud oma õpetaja teaduslikus tüseduses, olid selle kui inimese nõrkused temale ainult kõrvalasi.

Oma hoolsusega oli Faehlmann varsti endale tähelepanu tõmmanud, ja kui ta ettetulnud võimalusel suure armastusega anatoomilisi preparaate valmistas, sai ta Cichoriuse lemmikõpilaseks.

Kuigi Faehlmann oli haaratud otsustavast huvist oma eriala vastu ja, nagu tavatsetakse öelda, ihu ja hingega meedik oli, ei võinud ta oma loomusele vastavalt selles ühekülgses suunas mitte täit rahuldust leida; tema teadmishimuline vaim vajas veel teist toitu, ja meelsasti kasutas ta päeval üht või teist vaba vahetundi, et oma eriteaduste kõrval ka muid loenguid kuulata. Nii käis ta agaralt filosoofilisi, filoloogilisi ja isegi teoloogilisi ettelugemisi jälgimas, nimelt Jäsche, Morgensterni, Ewersi ja Hezeli juures. Lingvistiliste uurimuste, iseäranis keelte võrdluse vastu oli tal elav huvi, — kalduvus, mis säilis kuni ta elu lõpuni. Mitte vähem ei tõmmanud teda enda poole artes liberales, nimelt poetica[1], ja ta asus teele, millel ei liikunud vahest ükski ta kaasmeedikuist. Ta kuulas, mõtles ja luges, seejuures enam multum'it kui multa't[2] tähele pannes, ega tulnud kuskilt tühjalt ära, nagu näitasid tema tuumakad märkused sõprade ringis. Ta kõneles vähe, aga mis ta ütles, oli läbi mõeldud ja sisukas. Niisama tuumakas oli ta stiil. Morgensterni juures kuulas ta esteetikat ja loenguid «Nibelungide» ja «Fausti» üle.

Klopstocki, Goethe ja Schilleriga oli ta rohkesti tegelnud juba gümnaasiumis. Nüüd püüdis ta, niipalju kui aeg lubas, ka saksa teisi eeskujuandvaid kirjanikke tundma õppida ja kasutas selleks otstarbeks usinalt ülikooli raamatukogu. Nii püüdis ta teaduse tõsisele teele poetada ka juhuslikke puhkelilli, kuna ta vahel oma väsi-

[1] *Artes liberales — vabad kunstid. Poetica — poeesia, luule.*

[2] *Ladina vanasõnast «non multa sed multum» — mitte palju, vaid põhjalikult.*

nud vaimu mõne kerge luuletootega värskendas. Aga romaanide lugemiseni ei läinud ta ometi ja tavatses naljatades öelda: ta hoidvat seda lõbu vanaduspäevade jaoks, kuni ta kord oma loorbereil puhkab.

Suvised ja talvised õppevaheajad elas Faehlmann esimestel üliõpilasaastatel harilikult Haol Paykullide juures, kus teda, noorte ja vanade poolt armastatut, võeti nagu oma perekonna liiget. Kodune ärklikamber ja suvimajake sõbralikus aias olid vaheldumisi mõlema sõbra, Faehlmanni ja Nocksi asukohaks, sest ka viimane oli Paykullide majas teretulnud külaline. Mälestus neist maaelu rahus koduselt läbielatud tundidest jäi kõigile asjaosalistele kalliks. Liigutava pieteediga nägime preili Helene von Paykulli nende aegade juures viibivat ja ehtnaiseliku, kuni kõige väiksema detailini mineva täpsusega kõike kirjeldavat, mis nende stseenidega ja lahkunud armsatega kuidagi ühenduses oli seisnud.

Sellest tusculum'ist[3] taotses Faehlmann igale poole ekskursioone ette võtta, et oma rahvajuttude rikast varaaita täiendada ja laiendada. Need olid, nagu ütleb Kleist[4], tema «poeetilised pildijahid», kus ta ühestki vaevast ei hoolinud. Niisugustel juhtumistel poetas ta end kõige meelsamini tundmatuna, mõnikord mõisateenri riietuses, rahva sekka, kus ta, rahva keele ja kommetega täiesti tuttav, endale võetud osa nii hästi mängis, et vaevalt keegi teda kahtlustama hakkas, veel vähem võõraste ja ülemuste suhtes tavalist tagasihoidlikkust osutas. «Ükskord,» jutustab ta ise, «olid inimesed ometi halba aimanud ja ma ei oleks vahest mitte ilma seljasaunata pääsenud, kui kellegi vana heatahtliku emakese hoiatus mul mitte varem poleks aidanud ära kaduda.»

Oma eriteaduslikesse ainetesse sügavamalt sisse tungides leidis Faehlmann nende piire iga päev laienevat ja oli sunnitud samal määral oma kõrvalharrastusi piirama. Vana meedik, «sammaldanud maja», haaratud oma õpingute tõsidusest, ajas meelitav-petlikud «tühiasjad» oma ümbrusest minema ja laskis neil hiljem tagasi tulla nagu mõnusaid puhkenaudinguid ainult haruldastel juhtumitel, kui ta vaim muuks liiga loid oli. Ta ei lugenud küll mitte sulega käes ega hoolinud — Mefisto[5] nõu järgi — üldse palju, et tal kõik oleks must valgel, vaid tarvitas ainult oma mälu kui mugavamat märkusteraamatut, mis tal alati käepärast oli. Uudisvara pidi kohe saama elavaks omanduseks, ja tema kriitiliselt sõeluv mõistus õppis varakult kulda ja mulda eraldama. Tema otsust võis usaldada.

Majanduslikel põhjustel oli ta endale võtnud surnud dr. Monkewitzi laste koduste õpingute juhtimise, mille eest ta sai prii korteri ja kosti. Et aga see koht tema enda õpinguile mingit kasu ei toonud, teda, just vastupidi, tööst eemale tõmbas, siis loobus ta

---

[3] *Tusculum — rahupaik (ladina k.).*

[4] *Heinrich Kleist (1777—1811) — saksa realistlik luuletaja ja draamakirjanik.*

[5] *Mephistopheles, Mephisto — kuradi nimi Goethe draamas «Faust».*

mõne aja pärast jälle sellest mentoriametist, kuna ta pigemini tahtis kitsamalt läbi ajada, kui oma kallist ajast midagi ära anda. Siitpeale kuni oma praktilise arstitegevuse alguseni elas ta raekohtu teenri Nedatzi majas, kambrikeses, mida täie õigusega võis nimetada kongiks. Voodi, laud ja kaks tooli täitsid peaaegu kogu ruumi, raamatud ja vihikud dekoreerisid seinu ja ühes nurgas nähti päritud skeleti jäänuseid. Hoolimata sellest ruumikitsusest kohtas hr. Nocks kord seal terve bostonimängijate[6] partii ja oli pealtvaatajana seltskonna viiendaks liikmeks. Faehlmannil oli niihästi mõnus kui ka seltskondlik loomus, käis seepärast hea meelega läbi oma väheste sõpradega, kes niisamuti nagu ta ise polnud õnne pailapsed, aga oma kehvast olukorrast hoolimata rahul, hoolsad ja rõõmsameelsed. Suure buršide-maailma lõbusast elust võttis ta harva osa, kuna tal selleks puudusid aeg ja raha, kui ka, et ta sellega lahutamatult seotud bakhanaaliates midagi oma maitsele vastavat ei võinud leida. Tolleaegseilt üldistelt rõõmupidudelt, nagu näit. ülikooli aastapäevalt, ei puudunud ta aga kunagi; siin pidas ta oma kohuseks mitte kõrvale jääda. Niisugustel juhtumitel ta oli lõbus ühes teiste heatujuliste nooruskaaslastega, laulis oma Gaudeamus igitur'i[7] täiest hingest ja torkas oma mütsi lõbuga läbi...

Nagu ta juba poisipõlves maadluses ja mitmes muus omal käel läbi viidud võimlemiskatses hoolsasti oma jõude oli harjutanud, nii püüdis ta ka üliõpilasena neid tegevuses hoida rapiiriga käes, et vaimu eest hoolitsedes keha kängu ei jääks. Korrapäraste võimlemisharjutuste puudusel — mis tol ajal üldse haruldased olid — tavatses ta selletaolisi kunsttükke teha omal algatusel ja enda lõbuks, kuna ta jäiga käega suuri raskusi tõstis või oma loomupoolest väga painduvate jalgadega mitmesuguseid vigureid tegi, mida mõni teine temale vaevalt järele võis aimata. Sääraste naturalisti[8] võimlemisharjutustega oli ta saavutanud suure musklijõu, nimelt eriti ülemistes jäsemetes. Seda tema kehakuju juures vaevalt oletatavat musklijõudu teiste üllatamiseks tarvitada, see näis temale üliõpilasajal ja isegi veel hilisemail aastail palju nalja tegevat, nagu näitavad mitmed koomilised väljaastumised. Nii oli ta — et siin ainult üht juhtu nimetada — kord üht uhkeldavat raudseppa, kes oma «võimsa haarde» ja kehalise üleolekuga end «kirjamäärija» vastu väga laiutas, oma sõbraliku käepigistusega lahkumisel nii endast välja viinud, et alasikangelane valu pärast möirgama hakkas. Tähtsamaid teeneid osutas temale ta käte suur musklijõud paljudel kirurgilistel juhtumitel, kus ta vahel ilma assistendita ja kunstlike ettevalmistusteta väljaväänatud või nikastanud liikme üheainsa tõmbe või jõulise sõrmedevajutusega normaalsesse asendisse tagasi tõi...

Seni kodust juurde voolanud vähesed abirahad kuivasid varsti täiesti kokku; sellest hoolimata püsis ta jonnakalt otsuse juures

[6] *Boston — neljakesi mängitav kaardimäng.*
[7] *Gaudeamus igitur — vana ladinakeelse üliõpilashümni esimesed sõnad.*
[8] *Naturalistide all mõisteti sel ajal looduseinimesi.*

oma eksam määramatu aja peale edasi lükata. Aga kus häda on kõige suurem, seal on alati ootamatu abi kõige lähem. Nii sündis see ka siin Faehlmanni õnneks. Vana tubli N e d a t z, kuigi ise ilma varanduseta, lubas oma vaiksele, mitme omaduse poolest temale kalliks saanud üürilisele tema ärklitoakese ühes kasina toiduga võlgu, mille see alles pärast õppimise lõpetamist temale aegamööda ära pidi tasuma. Nüüd tundis Faehlmann end vabana, kõigest hädast ja majanduslikust murest välja aidatuna, ja võis uue julgusega end oma õpinguile pühendada. Ta hakkas nüüd peamiselt vanemaid arstiteaduslikke autoreid lugema, et läbi uurida «seitsme pitseri all» hoitud minevikku ja meditsiiniliste teadmiste põhiehitust tundma õppida oma äranägemise järgi.

186. O. Huhni[1] kogus leiduvad andmed eestlaste rahvakommete ja -muusika kohta Saaremaal XIX saj. esimesel veerandil

Läti NSV Riiklik Keskarhiiv, O. Huhni kogu (f. 214, a. 1821, s.-ü. 246, l. 22—30).

Üldse on eestlaste ja lätlaste juures päris lauljad naised. Harva laulab ka keegi üksi, laul toimub enamasti kooris. Eestlased näivad olevat natuke musikaalsemad [kui lätlased]. Neil on oma rahvapillid, muusika ja tantsud. Muusikariistu mängivad ainult mehed, nii nagu laul on ainult naiste asi. Ainult, kui mehed on joobnud, lasevad nad kuulda metsikut laulu. Aga naistele on laulmine nende elu ja lauldakse igal pool, kus mitu koos. Tantsu armastavad eestlased eriti, samuti on kiikumine armastatud pühapäeva-lõbustus. Ühegi küla, ühegi kõrtsi juures ei tohi puududa kiik; naised, kui neid istub mitu ühel kiigel, saadavad seda lõbustust lauluga. Mõni mees on sel alal nii osav, et ta võib kiigel seistes lüüa sellega mitu korda ringi üle võlli. Mõnikord veetakse kihla, kes kõige enam üle võlli lööb.

Muusikariistad on järgmised:

1. Sokusarv — mõnede aukudega [sarv] või ka omamoodi trompet, pika paberitutu kujuline, mis on puukoorest kokku keeratud. Need on karjaste ja poiste kõige harilikumad pillid . . .

Kevadel, kui puukoor on lahti, teevad mõlemad rahvused pajukoorest isesugused otsast või küljelt puhutavad flöödid, millel on tõesti meeldiv kõla. Nad hoiavad lehte kaardus suus ja puhuvad. Toon on inimese hääle ja parmupilli vahepealne, see nõuab osavust ja mitte igaüks ei tee seda kergesti järele.

2. Lamav harf (kannel), umbes $1\frac{1}{2}$ jalga pikk ja $\frac{3}{4}$ jalga lai resonantspõhjaga ja kõla-auguga. Neil on enamasti ainult üks oktaav, keeled on punutud jõhvidest ja nüüd ka juba sagedamini metallist. Virtuoos oskab seda riista päris meeldivalt pruukida. Sagedasti saadab seda naiste laul. Mina olen seda muusikat ikka heameelega kuulanud.

[1] *Vt. nr. 122.*

3. Nüüd tuleb pea-muusikariist, kõiki elustav torupill. Nõndasama nagu šoti mägilaste juures elustab selle armastatud pilli toon väsinud liikmeid ja mina olen korduvalt näinud, et talupojad tantsivad vaeva ja töörikka päeva järel öö läbi, kuni algav päev kutsub nad uuesti tööle. Pulmades, reisul, koosviibimistel, kõikidel lõbustustel ja isegi ühistööde juures ei tohi puududa torupill. Ühistöödel, nagu näiteks viljalõikusel, sammub torupillimängija töö juures edasi-tagasi. Kui üks jääb töös maha, jääb mängija tema juurde seisma ja mängib koomiliste näovigurite saatel teiste suureks lõbuks nii kaua, kuni mahajääja on teised kätte saanud. Häda eriti vaestele tüdrukutele, sest siin on nali kõige suurem.

Eesti rahvatants on võrdlemisi äge. Ta koosneb kolmest lühikesest kiirest sammust iga takti kohta, kusjuures esimene samm astutakse natuke kõvemini. Paarid, mees naisega, või mees mehega, või naine naisega, nii nagu juhtub, tantsivad tihedalt üksteise järel ümberringi, kuni üks paar ennast osavasti ümber keerab. Sellele eeskujule järgnevad kõik teised ja tantsitakse vastupidises suunas. Seda korratakse sagedasti kuni $^1/_4$ tundi või enam-vähem nii kaua, kui torupillimängija arvab, et jätkub ja annab mõne tooniga märku lõpetamiseks. Selle peale laseb igaüks oma kaastantsijal minna, tänuga või ilma. Kui aga talupoeg tantsib isikutega kõrgemast seisusest, ei jäta ta kunagi tänutäheks neid põlvest kallistamata. Kui on veidi puhatud ja muusikategija on värskendanud oma kopsu joogiga, läheb tants jälle samal viisil lahti ja nii kestab see palju tunde üksteise järel...

Kui ma olin hiljuti Tallinnamaal Haapsalu kandis, kus jaanipäeva paigu tehakse mõisates talupoegadele harilikke talurahvapidusid (talguid), ei leidnud ma oma suureks kahetsuseks [siin] ei torupilli ega rahvatantsu, mis olid läinud siin kandis moest. Selle asemel mängiti viiulil valssi ja enamik, eriti naistest, tantsis suure graatsiaga. Eesti rahvustantsu takt on õigupoolest valsitakt.

Laulu nr. 5[2] olen ma kuulnud väga sagedasti siis, kui naised töötavad ühiselt: ketravad, kiiguvad, lehmi lüpsavad jne., sest kõige juures peavad nad laulma. Takt improviseeritakse olude kohaselt otsekohe [kohapeal], kusjuures viimast värssi natuke laiendatakse...

Eestlased kasutavad oma muusikas paljusid eeltakte või apogiatuurisid. Seda peavad nad peeneks.

Need rahvuslikud muusikariistad, laulud ja tantsud on paljudes kohtades juba kadunud ja moest läinud. Viiul ja teised võõrad instrumendid, viisid ja tantsud otse tõrjuvad rahvuslikud [pillid, laulud ja tantsud] välja.

Veel peetakse eestlaste juures siin-seal kinni vanast kombest, et kui (harilikult kellegi vana naise vahendusel) üks paar tahab astuda abiellu, siis toimub pidulik kosimine. Peigmees läheb mõnede sõpradega pruudi majja, seal nad räägivad, et neil on läi-

[2] *Käsikirjale olid lisatud mõned noodid.*

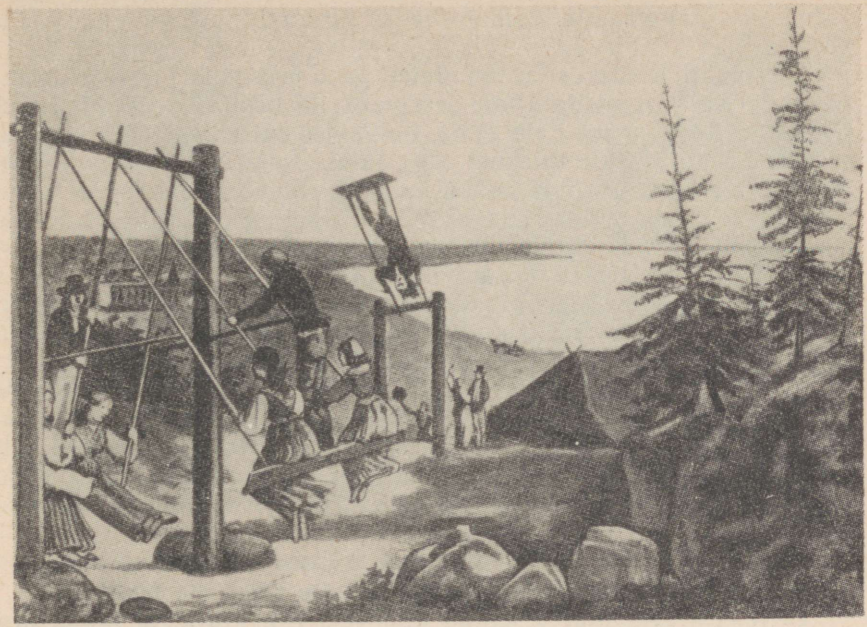

Kiigel. *Th. Gehlhaari — F. Schlateri litograafia 1840. aastast.*

nud kaduma lammas, hani või mõni muu loom; olevat teateid, et ta on siia jooksnud ja tullakse oma omandit otsima. Kõik on juba ette teatavaks tehtud, öeldakse aga siiski, et siin ei teata põgenikust midagi; selleks aga, et kõrvaldada iga kahtlust, lubatakse ette tuua kõik, mis majas on. Selle peale tuuakse ette kõik naishinged, vanad ja noored, ka meeshinged, sagedasti koosolijate suureks lõbuks loomad, kuni siis viimaks veetakse välja vastupuiklev ja ennast peita püüdev pruut. Kui see on tunnistatud õigeks kadunuks, haneks või lambaks, kulub palju vaeva, enne kui ta oma jahsõna välja ütleb. Kui see «jah» on lõpuks välja öeldud, siis vahetatakse sõrmused, juuakse viina ja asi on korras. Tihti peab üks lähemaist sugulastest kõne abieluseisuse kohustuste täitmisest ja ma olen vahest kuulnud neid kõnelevat päris mõjuvalt ja liigutavalt. Et vanad naised panevad selle juures mängu kõik oma naljad, võib juba arvata.

Kui pulmaseltskond sõidab laulatuseks kirikusse, peidab pruut ennast jälle, on aga seekord kergemini leitav. Pruut ja peigmees sõidavad eraldi. Peiupoiss sõidab või ratsutab kui marssal või tseremoniimeister pruudi poolt paljude paelte ja tuttidega ehitult lahtise mõõgaga ees. Sellele järgneb kõigi lõbustuste hing, torupill, samuti pruudi poolt paelte ja tuttidega ehitult ja nende järel ülejäänud pulmalised peale pruudi isa ja ema, kes jäävad koju ette-

valmistusi tegema ja pulmarahvast kirikust tagasitulekul vastu võtma.

Kui laulatus kirikus on toimunud, peab pruutpaar, kes nüüd sõidab juba koos, minema altari eest vankrini käsikäes. Lasevad nad käed lahti, siis on see halb enne. Peiupoiss ruttab ees pulmamajja, et teatada pulmaliste tulekust. Aga ta ei asu asja juurde enne, kui ta hobusele on kann õlut näkku valatud. Õuevärav pannakse kinni ja seda ei avata ennem, kui pruut on lubanud kinkida külalistele oma näputöö-esemeid. Need kingid koosnevad sukkadest, kinnastest, paeltest, tuttidest, brodeeritud rätikutest, vöödest jne., mille valmistamiseks iga tüdruk juba aastaid enne seda oma puhkeviivudel usinasti töötab. On loomulik, et igale kingile vastatakse vastukingiga.

Peiupoiss peab kostitama, lauda korraldama, toite ette kandma, kusjuures tehakse mitut nalja. Kui näiteks on [toitude seas] seapea, siis torgatakse selle kõrva raudnael ja peiupoiss peab katsuma [kõrva] oma mõõgaga maha lüüa, külalised saavad palju lõbu, kui see korda ei lähe. Ta peab tantsu korraldama ja valvama korra järele, tal ei ole kerge amet.

Need vanad kombed, nii nagu mitmed teisedki omapärased tavad, otse tõrjutakse nüüd välja võõraste kommete poolt.

Eriti eestlaste juures leidub aga veel rahvajutte ja laule, mis on seotud nende vanema ajalooga võitlustest, vanadest valgete habemetega meestest, kes nõu peavad ja väge juhivad, surevatest kangelastest, vahutavatest hobustest lendavate lakkadega jne. Poisina, kelle eest ei arvatud vajalikuks midagi varjata, kuulsin ma mõnikord niisuguseid lugusid ja laule (samuti retsitatiivi[3] kujul), siis hoolisin ma neist aga vähe. Hiljem oleksin ma neid lugusid heameelega uuesti kuulnud, aga inimeste suud olid lukkus ja ma ei suutnud saavutada oma sihti. Üks sõjalaul leidus Hupeli eesti keele grammatikas lk. 99.

Saaremaal austatakse rahva poolt ikka veel ühe vana kangelase Tõllu (Tõlle) mälestust ja külastatakse austusega Tõllu matusepaika. On aga kaks kohta, mis võistlevad selle au pärast. Üks on Püha kihelkonnas, Tõlluste mõisa alal, selle Tõllu arvatav asukoht; teine matusepaik on Kärla kihelkonnas Tiirimetsa mõisa piirides, missugune mõis aga ise kuulub Anseküla kihelkonna alla. Seal ei olevat midagi muud kui midagi sissevajunud kraavi taolist. Mõlemad matusekohad on märgitud minu Saaremaa kaardil.

Eestlasi peetakse hoolsamateks põllumeesteks kui lätlasi, kes elavad enamasti eraldi oma maatüki keskel. Eestlased elavad enamasti külades, sellepärast on nende maad sagedasti kaugel ja üsna väikesed, ja ometi tuleb ta toime sama hästi kui lätlane, kellel on enamasti ta pehmed maad lähedal ümberringi.

Mõlema rahva ausameelsuse ja ustavuse kohta olen ma läbi elanud tähelepanuväärseid näiteid.

---

[3] *Retsitatiiv — kõnelaul; laulu esitamisviis, mis võimalikult täpselt ühtib sõnade loomuliku kõne-ettekandega.*

Tants torupilli saatel. *J. Chr. Brotze joonistus 1795. aastast.*

187. Sõnum «Maarahva Nädalalehes» perekonnanimede võtmisest talupoegade poolt. 1822. a. 20. detsember

Tarto-maalt. Mihkli päval[1] kulutati kõigel Lihvlandi maal, ning ka Sare-maal, et tulleval Jürripäval[2] perremeeste essimene poolossa priiks saab nimmetud; ja peavad perremehhed, kellele prilaskmist ettekulutud, Mardi päval koggokonna kohto ees kulutama, kas. kui priiks savad, tahtvad ärraminna, vai vanna vakko-teo ja -makso peäle, kolm aastad, mis essimesed pärrast prilaskmist on, omma vanna assemele jäda. On siis ka kõrraste kulutud, et nenda, kuida seäduse ramato § 11-nemas numbris on kinnitud, et iggamees, kellele prilaskmist kulutud, ennesele ja omma suggovõssale liignimme peab võtma, mis ristituse nimme tahha panneb; ja on sellepärrast Kirrikovõermöndri härradele [ise]järralist käsku Kubbernemango vallitsuse polest antud, selle peäle vadata, ja selle ülle valvada, et tallopoja innimesed enestele mitte ei rummalat, ei teotavat egga ka mõisvannemite suggoseltsi nimme ei võtta.

Tulleb selle asja pärrast siin kõhhas üht ja tõist tähhendada ja nõuks anda:

I. Ei tahha se koggoniste sünts olla, et kahhed ehk kolmed vennaksed, iggaüks ärranis ennesele issinimme võtvad, nenda kuida

[1] *29. septembril.*
[2] *23. aprillil.*

mõnned on hakkamas, et vannem vend ennast Kuuseks, tõine Mihhelsoniks ja kolmas ennast Storchiks nimmetab. Se ei lähhe koggoniste kõrda, sest et sest aega möda seggadust tulleb. Kõik kolm on ühhe issa lapsed ja peab neil kõigil sellepärrast üks ja sesamma liignimmi ollema, mis nende suggoseltsile iggavesest pärriseks jäeb; nenda kuida kõiges mailmas kõige suggo rahvas sedda tarvis tundnud visiks võtta, et issikeses ellus, ja suggulaeste pärranduse perimiste kõrral, kõik seggadust ja vaidlemist tulleva põlve rahva ja omma suggoseltsi vahhel keelda.

2. Neid Mihkel-, Peter-, Karel-, Johhansonisid ja muid sonisid on mailm jo ammustki ülleliastegi täis, et neid kül mitte ennam tarvis olleks peälekasvatada, et seggadust veel suremaks tehha, kuida ta jo nüüdki on; et kui ühhest Johhansonist rägitakse, mitte ilma tähhenduseta arvu polle sada, missuggusest Johhansonist jut on.

3. Tallo assemetest võib kül mõnda head nimme perrida, nenda, et kui kegi Kämmara Mart, ehk Silla Tomas olleks, se siis võttaks tallo asseme nimme ennesele liignimeks, ja olleks temma siis Mart Kämmar; ehk Tomas Sild. Ehk kui sedda ei tahha, siis võtko ta ennesele ühhe ehk tõise loma ehk loduse nimme: nenda kuida sedda kõige mu rahva seas kulukse.

188. Sõnum «Maarahva Nädalalehes» «vigurimeestest» Tartu linnas. 1825. a. 9. detsember

Tartust. Ei ühhelgi aastal polle nipaljo tühja kunsti mehhi, ehk tühja asja näitajaid meie linnas käinud, kuida sedda tännavode nähtud, ka olli sedda, et neid kaks ehk kolm seltsi kõrraga siin nähti, ja praegogi veel siin nähtakse ollevad. Mõnned näitvad vahha kujusid; tõised käivad ja hüppavad pitki köit, mis üllespandud; mõnned kargavad tellingitest üllepea ja ülle kaela mahha, ehk lassevad ennast üllevelt kukkerpalli alla; tõised virpivad (Taschenspiel treiben[1]), veel tõised tevad sesuggusid kunsttükkisid, miska omma kehha teotavad: painutavad sedda tagguperri ülle, et ta loka jäeb seisma, ajavad siis pead jalge vahhelt läbbi, et ta jallalavvade vahhel püsti, lõug vasto maad, seisab. Veel tõised ajavad mõeka ennestele kurku; nelavad tuld alla, ja tevad veel muud innimese auu kautavad ja innimest, kedda Jummal omma lomade seas essimeseks sugguks lonud, teotavaid teggusid. Nisuggused veddelejad, kes parrema visiga pead ei viitsi toita; hulguvad ühhest linnast tõise, omma kunsttükkisid näitamas, ja nendega rahha ennaste kätte petmas; egga või sedda küllalt immeks panna, et innimesed, kes neid asju, kes teab? kui mitto kõrd näinud, neist polle tüddinend; vaid, kui ehk igga päev kunstimehhi tulleks; nemmad ikka neid lähheksid vatama, ja omma rahha neile andma, ehk

[1] *Taskukunsti tegema (saksa k.).*

kui ehk kõigesitkematki olleksid. Et se nenda, sellepärrast vivad nisuggused võera maa hulgused, kes meie kullo peäle priiskeldes ellavad, meie rahha ärra, mis enneste tarbeks hädast tarvis lähheb. Nenda olli enneminneva suvve üks hobbose tantsitaja (Kunstreiter[2]) mitto näddalat sure perre ja peäle neljakümne hobbosega Tartus; ellas uhkeste, sureste ja priisklemisega: õmmetige kui siit ärraläks, olli temma kahheksatõistkümmend tuhhat rubla, selged rahha ärravinud ja kasavõtnud, kuida temma issi sedda mitme ausa mehhele tunnistand ja üttelnud. Näitab meie arvust nenda, et se vägga hea olleks, kui sesuggusid tühja kunstimehhi koggoniste sisse ei peaks lastama; muist, et nende tempudest ei vähhematki head polle sada; muist, et innimeste nõdrus vimast koppikat ärraannab, et nende krimpsusid (Verzerrungen) nähha. — !

[2] *Kunstratsutaja (saksa k.).*

189. Väljavõte mõisnik H. A. v. Bocki artiklist talurahvakoolide kohta 1840. a.

«Inland», 1840. a. 10. jaanuar.

Meie maarahvas ei pea ju tegelema hukatusliku lugemisega, vaid õppima meeltkosutavalt palvetama ja tagajärjekalt töötama; ta ei pea endale mitte muret tegema terve maailma pärast, vaid usinasti, kasinuses ja jumalakartlikult tegema oma kutsetööd, ilmutama oma lähimas ja lähemas ringis kristlikku armastust ja kohusetruudust, — lühidalt, pühkima omaenese ukseesist. Teda ei tohi temale looduse poolt määratud tegevusala (põlluharimise) kahjuks ergutada igasugusele tühisele vabale tööstusele. Kui leiduvad üksikud (kui erandid), kes on tõepoolest enamaks ja kõrgemaks kutsutud, need oskavad (nagu kogemus on sagedasti näidanud) rajada endale tee, mida kibedama vaevaga, seda paremini ja kindlustatumalt enesepettuse eest, ilma et oleks vaja meelitada paljusid teele, millel nad varsti ei pääse ei edasi ega tagasi, ja võivad pooliku või veel madalama haridusega suurendada ainult väärasti haritud ja vussi läinud inimeste väge, kes lõpuks jäävad koormaks endale ja teistele.

190. Eesti talupoegade usust haldjaisse

Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler — mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald, St. Petersburg 1854, lk. 146—148.

Enamik eestlaste paganlikkudest jumalatest, millest on jäänud jälgi, on naissoost, nagu peale ülaltoodud vete- ja tule-ema näitavad nimed tuule-ema, udu-ema või udu-ämm ja muru-ema. Seevastu on ainult üks metsa-isa või metsa-peremees, kelle all mõel-

dakse võib-olla haldjat ja keda mõnikord nimetatakse ka puu-kuningas; sellel on, nagu me kohe kuuleme, ka pojad. Kaja nimeks on nimelt kõversilm, metsa kostmine ja metsahaldja poja hüüdmine. Mõnel pool on arvamine, et haldjapoeg püüdvat juhtida teekäijaid oma hüüdmisega eksiteele.

Sellest erinev on marduse kisendamine; seda peetakse vaimu hääleks, mida kuuldakse vaiksetel öödel metsades ja mis pidavat kuulutama tuultele «vana aja kurnamisi». Harjumaal olla niisuguseid hääli vana Jaani linna lähedalt tihti tähele pandud. Marduse kaebamistest lauldakse isegi ühes rahvalaulus:

Mardust kuulin kiljatama,
Laune nurgas nutamaie,
Kauget kurna kaebamaie,
Pika piina puhumaie.
Mardus nutab lango verda,
Lango verda, häda ärda.

Mulle näib, et marduse nimes peitub saksa Märtürer'i (märtri) moonutus, mis katoliku ajal eestlaste sekka läks. Kui kergesti võidi siis teha selle sõna kasutamine esivanemate kohta käivaks, kes ju ka olid langenud oma vana usu eest. Virumaal öeldakse, kui lautsil tekib mingil teadmata põhjusel kolinat: Mardus kolistab, ilma et oleks kindlat arusaamist, keda selle kolistaja all mõistetakse. Eespool märgitud Nissi vanamees seletas marduse hääle kohta: see olla kaebav vaimu hääl, mis kuulutab «vana aja kurja». Kui marduse häält sagedasti kuuldakse, siis võivat oodata sõda ja verevalamist.

Kui tuul eriti tugevasti ulub, ütleb eestlane harilikult: Tuule-ema nutab, ei tea, kes emad järele nutavad. Seevastu kuulub vete kohin rõõmusõnumite hulka, sest kui tugevasti paisunud jõed ja ojad kevadel kõvasti kohisevad, loodetakse häid viljasaake ja head aastat.

«Udu-ema teeb uue kuue», öeldakse, kui puud on tugevasti härmatanud; «udu-ema sõelus härmatise murule», kui esimene sügishall katab hommikul rohelist muru.

Valge ülase, Anemone nemorosa, eesti keeles ka külma lilled, tegevat muru-eit sulanud talvelumest.

Külmal on, nagu metsalgi, meesjumal, külma isa, sellel on samuti pojad. Kerge külmaga tuleb ta noorem poeg, siis keskmine ja vanem; kui läheb päris hulluks, siis on vana pakane ise väljas.

VÄHEMTUNTUD JA SELETUST VAJAVAD SÕNAD

Abt — kloostriülem.

Adjunkt — sillakohtu kaasistuja nimetus.

Adramaa — maapinna mõõdu- ja maksustusühik feodalismi perioodil Baltimail, mida kasutati mõisate, külade ja talude hindamisel ning nende maksujõu määramisel.

Kuni XV sajandini loeti Eesti alal üheks adramaaks keskmise suurusega talu koos temale kuuluva osaga küla ühismaadest. XVI—XVII saj. oli eesti talu-adramaa (tuntud ka talfinna adramaa nime all) keskmiseks suuruseks 8—10 ha (esines ka suuremaid ja väiksemaid, kuni 3 ja 18 ha suurusi) põlispõldu koos selle juurde kuuluvate teiste kõlvikutega (heinamaad, karjamaad jne.). Peale eesti talu-adramaa kasutati (eeskätt Lõuna-Eestis, Saaremaal ja ka Virumaal) veel saksa ehk Liivimaa adramaad, mille keskmine suurus oli umbes 20 ha põllumaad koos juurdekuuluvate kõlvikutega. XVI saj. lõpust on andmeid ka nn. Plettenbergi adramaa kohta — umbes 39,2 ha põllumaad koos juurdekuuluvate kõlvikutega.

Kõrvuti eelnimetatud adramaadega kasutati ka nn. mõõduadramaid, mille puhul mõõdeti ära kogu maapind (metsamaad ja kõlbmata maad kaasa arvatud). Kõige levinum neist oli nn. kõrgmeistri adramaa — 101,5 ha. Nõndanimetatud suure poola adramaa suurus oli 120 tündrimaad, s. o. umbes 60 ha.

XVII sajandil loeti täis-adramaaks talu, mis tegi mõisale korralist tegu 6 rakmepäeva nädalas. XVII saj. lõpul pärast reduktsiooni (vt. lugemispala nr. 88) võeti riigimaadel tarvitusele nn. uus ehk revisjoniadramaa. Adramaaks hakati lugema maatükki, mille pealt talupoeg tegi mõisale tegu ja maksis mõisale ning riigile makse kogusummas 60 taalri eest. Esimese järgu kvaliteediga pinnase juures pidi sellise adramaa põldude suurus olema vähemalt 60 Riia tündrimaad ehk 31,08 ha.

XVIII saj. hakati adramaid arvestama vastava mõisa alal elavate talupoegade arvu järgi. Liivimaa kubermangus loeti 1715. a. adramaaks maa, millel elas kuusteist 15—60 aastast mees- ja naistalupoega. Juba 1720-ndate aastate alguses pöörduti aga Liivimaal tagasi Rootsi revisjoniadramaa juurde. Eestimaa kubermangus loeti alates 1712. a. adramaaks maad, millel elas kaksteist 15—60 aastast meestalupoega; alates 1733. a. loeti, et sisemaal peab adramaal elama viis meest, rannikul kümme. Saaremaal loeti adramaaks maad, millel elas kaksteist tööjõulist meest.

1804. a. talurahvaseadusega loeti Liivimaal adramaaks maatükk (põllumaad ja muud kõlvikud kokku), mille pealt talupoeg tegi mõisale tegu ning maksis mõisale ja riigile makse kogusummas 80 taalri eest. Eestimaa kubermangus loeti XIX saj. esimesel poolel adramaaks maatükki, millel asuvad talud tegid mõisale aasta läbi korralist tegu 12 rakmepäeva nädalas. Eestimaa 1804. a. talurahvaseaduse järgi pidi sellistel taludel kokku olema 18 ha keskmise väärtusega põllumaad.

Adratalupoeg — taluperemees, talurentnik; talupoeg, kelle käes rendil oleva maa suurust arvutati adramaades.

Akord — alistumisleping, alistumistingimused.
Amb — keskaegne laskeriist, mis tekkis vibust, kui sellele lisandati vinnamismehhanism.
Ampel — kettidel laest rippuv lampi kandev nõu.
Apostel — vt. kristlus.
Arhidiakon ehk ülemdiakon — piiskopi abiline või asetäitja.
Arkaad — kaarestik, võlvkaarte rida.
Arkaadia — maakond Lõuna-Kreekas, mida kirjanduses hakati ülistama idüllilise karjuse-elu maana.
Assessor — kaasistuja.
Atakk — kallaletung, rünnak.

Bakhanaalia — joomapidu.
Bankorublad ehk assignaadid — Venemaal alates 1769. a. kõrvuti metallrahaga käibele tulnud paberrahad, mille kurss XIX saj. alguseks tunduvalt langes (1810. a. 1 hõberubla = 4 bankorubla).
Blokaad — ümberpiiramine.
Bojaarid — feodaalne kõrgkiht, suurmaavaldajad Venemaal.
Bolverk-sein — merekalda kindlustamiseks lainetuse toime vastu ehitatud, merepõhja kinnitatud laudsein, mida võis tarvitada ka laevade sildumiseks.
Brodeerima — ääristama.
Büst — rinnakuju.

Dekaan — toomkapiitli (vt. kapiitel) esimees.
Deserteeruma — sõjaväeteenistusest põgenema.
Despootia — valitsemiskord, kus kõrgeim võim pole millegagi piiratud.
Despoot — vägivallatseja.
Diotsees — piiskopkond.
Distants — vahemaa, kaugus.
Distrikt — valitsusringkond.
Djakk — XVI—XVII saj. kõrgema ametniku tiitel Vene riigi administratsioonis.
Donatsioon — kinkimine, annetus.
Drell — mitmeniieline toimne, mustriga linane, kanepine või puuvillane riie, tihti ka atlasstoimega; tarvitati käteräti-, laudlina-, püksi- ja madratsiriideks.

Eksekutsioon — karistuse täideviimine, sund-sissenõudmine, sundmajutus.
Ekstsellents — kõrge riigiametniku aunimetus.
Epistlid — valitud palad uues testamendis apostlite kirjadest, mis loeti ette kristlikul jumalateenistusel (vt. kristlus).
Epitaaf — hauakiri, hauasammas raidkirjaga.
Eremiit — erak, üksiklane.
Evangeelium — vt. kristlus.

Filantroop — inimarmastaja.
Flotill — väiksemate sõjalaevade üksus.
Folieerimine — raamatulehtede nummerdamine.
Foogt — ordu- või piiskopivõimu kohalik esindaja, ametnik ehk käsknik, kelle peaülesandeks oli kohtumõistmine ja andamite kogumine.
Fregatt — väiksem, kiire sõjalaev ainult ühe rea suurtükkidega.
Furaaž — hobusemoon.

Galeer — aerude jõul edasiliikuv laev.
Gildid — linna varakamad ja seetõttu kodanikuõigust omavad elanikud olid organiseerunud gildidesse — kaupmehed suur- ja käsitööliste tsunftid (vt. tsunftid) väikegildidesse. Tallinna käsitöölised ja osalt väikekaupmehed kuulusid all-linnas Kanuti ja Oleviste gildidesse, Toompeal Toomgildi. Vallalised saksa kaupmehed moodustasid Tallinnas ja Tartus erilise nn. mustapeade organisatsiooni. Suurgild (kuhu abielludes siirdusid

ka mustpead) oli linna kõrgkihi — patriitside organisatsioon, kuhu kuulusid ka kõik pürjermeistrid ja enamus raehärradest (vt. raad). Näiteks oli Tallinnas 1430. a. paiku umbes veerandsada kõige suuremat kaupmeest, kellest 16 olid raehärrad.

Haagikohtunikud — XV saj. mõisnike poolt jooksiktalupoegade püüdmiseks ja sellega seoses tekkinud tüliasjade lahendamiseks loodud politseiorganid. Aja jooksul läks nende kompetentsi kogu kohaliku politseivõimu teostamine mõisnike võimu kaitsel. Haagikohtunikud karistasid talupoegi «süütegude» eest mõisa vastu, nende peamiseks ülesandeks oli talurahva vastuhakkude mahasurumine. 1668. a. täpsustati Liivimaal haagikohtunike võimupiirid ja nimetati nad ümber sillakohtunikeks (Ordnungsrichter). Eestimaa kubermangus tõusis haagikohtunike arv esialgselt neljalt XVII saj. lõpuks seitsmeni. Kuni XVIII saj. lõpuni valiti haagi- või sillakohtunikud maanõunike (vt. maanõunike kolleegium) poolt. XIX saj. esimesel poolel oli Eestimaal 11 haagikohtunikku (Saarestiku-, Ranna-, Mandri-Lääne; Ida-, Lõuna-, Lääne-Harju; Ida- ja Lõuna-Järva; Ranna-, Mandri-Viru ja Alutaguse), Liivimaa Eesti osas 5 sillakohtunikku (Tartu, Võru, Pärnu, Viljandi ja Saaremaa). Vastava ringkonna mõisnike poolt valiti üks nende endi seast kolmeks aastaks haagi- või sillakohtunikuks. Liivimaa kubermangus kinnitati sillakohtunikud ametisse kindralkuberneri poolt. Eestimaa kubermangus nende valimisest ainult teatati kubernerile. Oma tegelikus töös, eriti võitluses talurahva klassivõitlusega olid aga nii silla- kui haagikohtunikud kuberneride otsesteks ja esimesteks käsutäitjateks.

Hinnus — feodaalne naturaalmaks, mille suurus määrati feodaali poolt juba ette kindlaks ja nõuti talupoegadelt sisse sõltumata viljasaagi suurusest.

Hüdrograafia ehk veteteadus — füüsikalise geograafia haru, mis uurib veekogusid, eeskätt meresõidu huvides.

Ikoon — pühakuju, pühakupilt.

Immatrikuleeritud aadel — vt. rüütelkond.

Immuniteet — vt. läänindussüsteem.

Indiviid — isend, üksikisik.

Indulgeerima — välja kuulutama, avaldama.

Invaliidide komandod ja roodud Venemaal XIX saj. koosnesid sõjaväelastest-invaliididest, kes olid riviteenistuseks kõlbmatud. Invaliidide komandod asusid kõigis maakonnalinnades.

Ispravnik — maakonna politseiülem XVIII—XIX saj.

Jurisdiktsioon — kohtulik võim.

Kaaperdamine — vaenlase või vaenlase sadamasse sõitvate ning sealt väljuvate erapooletute laevade vallutamine.

Kabel — kiriku ülesandeid täitev väikene hoone kihelkonna ääreosas.

Kanoonik — piiskopkonna peakiriku vaimuliku nõukogu liige.

Kantsler — kõrgem riigi- ja õukonnaametnik, tavaliselt riigi kirjaliku asjaajamise, nn. riigikantselei juhataja, kelle käes oli ka riigi pitsat väljaantavate tähtsamate dokumentide (esijoones nn. ürikute) kinnitamiseks.

Kapiitel, toomkapiitel — piiskopkonna peakiriku juures tegutsev vaimulike nõukogu.

Kaplan — kuningat või mõnda teist kõrgemat feodaali õuekabelis (capella) isiklikult teeniv preester, kes väga sageli oli ka tema kantselei ülem ja sekretär (kantsler).

Katekismus — kirikuõpetust sisaldav küsimuste ja vastuste vormis üles ehitatud õpik.

Katoliiklik ehk katoliku — vt. vaimulikkond.

Kattun — peenekoeline puuvillriie, millele tavaliselt muster peale trükiti.

Ketserlus — vt. vaimulikkond.

Kilter — mõisa tööülevaataja, kel oli õigus talupoegi kehaliselt karistada.
Kindral-superintendent — suurema kirikuringkonna, nn. konsistoriaalringkonna vaimulik ülemus luteri kirikus.
Klausel — säte, paragrahv.
Koadjuutor — vaimuliku abiline, keda ta valmistab ette enda järglaseks.
Kolleegium — mitmest isikust koosnev ja nende ühise nõupidamise alusel otsuseid langetava ametiasutuse, ka kõrgema õppeasutuse nimetus.
Komtuur — orduametnik, kel tema piirkonnas oli kõrgem kohtuvõim, ühtlasi politseiline ja sõjaline võim. XIII saj. olid Eesti alal komtuurid Lihulas, Pärnus ja Viljandis, alates 1346. a. ka Tallinnas.
Konstaabel — suurtükiväe allohvitser.
Kontributsioon — sõja korral teatud maa-ala elanikelt võetav rahaline või naturaalne maks.
Kontsiil — teatud piirkonna piiskoppide koosolek.
Konvent — ordurüütlite ühendus, elasid nn. konvendimajades.
Korduaan — pehme, õhukene, värviline nahk, mida kasutati tavaliselt raamatuköitmisel.
Kornet — ratsaväelipnik.
Kreeka-katoliiklik ehk kreeka-õigeusu — vt. vaimulikkond.
Kreis — maakond.
Kreisimarssal — Liivimaal maakonna (kreisi) aadli eestseisja.
Kreisisaadik — Liivimaa aadlikonvendi liige, kes valiti sinna teatud kreisi (maakonna) mõisnike poolt.
Kristlus — meie ajaarvamise esimestel sajanditel, Rooma orjandusliku impeeriumi kokkuvarisemise ajal tekkinud ja valitsevaks tõusnud religioon. Kristlus ehk ristiusk õigustab ja pühitseb ekspluateerimist ning rõhumist kui jumala poolt sisse seatud nähtusi, milledele ei tohi vastu hakata ja milledest ainukene väljapääs olevat lunastus pärast surma. V. I. Lenin on religiooni väga tabavalt võrrelnud oopiumiga, millega valitsevad klassid püüavad uimastada kannatustes vaevlevate rahvahulkade teadvust. Ristiusu peamiseks sisuks on õpetus jumalapojast Jeesusest Kristusest, kes ilmus maa peale sünnitatuna neitsi Maarja poolt. Risti lööduna olevat ta oma surmaga lunastanud kogu inimkonna, mille tõttu teda on kutsutud ka issandaks, lunastajaks ja õnnistegijaks. Sageli aga mõistetakse ristiusu kõrgema jumaluse all korraga kolme — jumalat, jumalapoega (Kristust) ja püha vaimu, millest tuleneb ka väljendus püha kolmainus. Kristusel olevat maa peal olnud 12 lähemat õpilast — jüngrit ehk apostlit. Kõik need apostlid, nagu ka Kristus ise, pole kunagi eksisteerinud, nad on mitteajaloolised, legendaarsed tegelased. Nendele omistatud teod pandi II—III saj. meie ajaarvamise järgi kirja nn. evangeeliumina — uue testamendi neljas esimeses raamatus. Piibli, kristluse põhitõdesid sisaldava raamatu peamisteks osadeks on vana ja uus testament, kusjuures esimene neist sisaldab ka kristliku kombeõpetuse põhireeglid — nn. kümme käsku.
Kärner — aednik.
Köösner — karusnahatöötleja.
Kümnis — feodaalne naturaalmaks, mille nime all nõuti talupoegadelt teatud osa saagist (XVI saj. oli Eestis näiteks kõige levinumaks kümnisemääraks 1/4 saagist).

Landmarssal — Liivimaa ordu välivägede ülem.
Lihavõtte, paasa- ehk ülestõusmispühad — liikuvad kiriklikud pühad, mis langesid ajavahemikule 22. märtsist 25. aprillini.
Litaur — vanaaegne löökpill, oli tarvitusel eriti sõjaväes.
Literaat — kirjanik, laiemas mõttes haritlane.
Läänindussüsteem — Pärast Baltimaade alistamist saksa feodaalide poolt XIII saj. kujunesid kohapealseiks kõrgemaiks maahärradeks ehk läänihärradeks ordumeister, Riia peapiiskop, Tartu, Saare-Lääne ja Kura piiskopid. Kuues maahärra — Taani kuningas — müüs 1346. aastal

oma valdused Põhja-Eestis ordule. Maahärrad jagasid suurema osa oma maadest läänidena neist sõltuvaile aadlikele — v a s a l l i d e l e, mille eest vasallid pidid teenima teatud aja läänihärra sõjaväes, võtma osa tema poolt kokkukutsutud nõupidamistest, aitama teda vajaduse korral majanduslikult (näiteks sõjavangist välja ostmisel) jne. Koos lääniga sai vasall ka õiguse lääni alal elavate talupoegade üle kohut mõista, neilt makse koguda jne. (nn. i m m u n i t e e d i õ i g u s e d). Vasalli surma puhul päris lääni (nn. m e e s l ä ä n i) ta meessoost järglane. Juba XIV saj. lõpul võitsid Liivimaa vasallid aga endale kätte õiguse pärandada oma lääne ka naisliinis.

M a a n õ u n i k e k o l l e e g i u m i d — XVII—XIX saj. Liivi- ja Eestimaa mõisnike seisusliku omavalitsuse kõrgemad kollegiaalsed täidesaatvad organid. Liivimaal ja Eestimaal koosnes maanõunike kolleegium 12-st, Saaremaal 4-st (ajutiselt 6-st) liikmest. Maanõunike amet oli eluaegne. Liivimaal ja Saaremaal valiti maanõunikud maapäevade poolt ja tavaliselt endiste rüütelkonna esimeeste — aadlimarssalite seast. Maapäeva poolt vakantsele kohale esitatud kahest kandidaadist kinnitas kindralkuberner ühe ametisse. Peale maanõuniku ameti pidamise oli iga kolleegiumi liige veel juhtival kohal mingis kohalikus kohtu- või administratiivorganis. Liivimaa Maanõunike kolleegiumi jooksvaid asju ajasid kuni 1721. a. iga kahe kuu järel vahetuvad kaks r e s i d e e r i v a t m a a n õ u n i k k u, pärast 1721. a. iga kuu järel vahetuv üks resideeriv maanõunik. Eestimaal täiendas maanõunike kolleegium end ise vakantseks jäänud kohtadele uute liikmete valimise teel, kusjuures uusi liikmeid ei kinnitatud ametisse kindralkuberneri poolt.

M a a p ä e v a d — Maahärraskondade (vt. läänindussüsteem) vasallide kokkutulekuid nn. m e e s p ä e v i ja maapäevi, millest võtsid osa ka maahärrad ise, peeti juba XIV sajandil. Vasallkondade ja suuremate linnade poliitilise mõju tõus viis XV sajandi 20-ndate aastate alguses üleliivimaaliste maapäevade tekkimisele. See valitsevate ringkondade feodaalne seisuslik-poliitiline institutsioon käis koos tavaliselt kord aastas üldküsimuste ja suuremate tüliasjade otsustamiseks. Maapäevast võtsid osa neli seisust ehk kuuriat: 1) Riia peapiiskop, teised Liivimaa piiskopid ja kõrgemad vaimulikud, 2) Liivimaa ordumeister koos kõrgemate orduülematega, 3) vasallkondade esindajad ja 4) Riia, Tallinna ja Tartu linnade raadide (vt. raad) esindajad. Otsuste vastuvõtmisel nõuti nelja kuuria ühehäälsust. Maapäevadel arutati ja otsustati kõiki tähtsamaid sise- ja välispoliitilisi küsimusi.

XVII sajandil kujunesid Eesti-, Liivi- ja Saaremaa jaoks eraldi maapäevad, millest võtsid osa nii aadlikest kui ka mitteaadlikest mõisaomanikud. Alates XVIII saj. II poolest olid maapäevade täieõiguslikeks liikmeiks vaid mõisa omavad immatrikuleeritud aadlikud (vt. rüütelkond). Aadlimatrikleisse mitte kantud mõisnikel, nn. maiskonnal (Landsasse) polnud kuni 1866. a. maapäeval hääleõigust. Korralised maapäevad käisid koos iga 3 aasta järel, erakorralised kutsuti kokku vajaduse korral. Maapäevad kutsuti kokku maanõunike ja vastava rüütelkonna eestseisja (Eestimaal r ü ü t e l k o n n a p e a l i k u, Liivimaal a a d l i m a r s s a l i) poolt või kubermanguvalitsuse nõudmisel. Maapäevad olid nii rüütelkondade kui ka üldse kohaliku omavalitsuse kõrgemad organid. Maapäevadel valiti kohaliku omavalitsuse ametikandjad, võeti vastu otsused mõisnike huve puudutavais küsimustes, arutati läbi kohalike seaduste projektid. Kui maapäevade otsused puudutasid ka teisi seisusi peale aadli, siis kuulusid nad formaalselt kindralkuberneri kinnitusele.

M a a r j a ehk N e i t s i M a a r j a — vt. kristlus.

M a n u k a d — vt. vabadikud.

M a r s s a l — tallmeister, talliülem.

M e e d i k — arstiteadlane.

M e e s k o h t u d — esimese astme tsiviilkohtud vabade jaoks (talupoegade üle mõistsid tsiviilasjus kohut nende pärushärrad) ja kriminaalkohtud talupoegade jaoks Põhja-Eestis XVI—XIX saj.

Missa ehk mess — katoliiklik jumalateenistus.
Mortiir — lühikese toruga, järsu laskejoonega suurtükk.
Mustapeade organisatsioon — vt. gildid.
Mõisamehed — Liivi sõja ajal endistest ordurüütlitest ja sõjas laostunud aadlikest kujunenud palgasõdurite jõugud, mis oma röövimise ja marodeerimise poolest eriti silma paistsid.
Märter — vt. pühakud.
Mündrik — sadama paadimees.

Nekroloog — järelhüüe, kellegi surma puhul avaldatud artikkel.

Okolnitši — õukondlik auaste Venemaal, esineb alates XIV sajandist. Okolnitšiteks tehti sageli vähemnimekaid bojaariperekondadest põlvnevaid inimesi, kellele oli usaldatud tähtsate riigiasjade juhtimine.
Olderman — tsunftivanem.
Ooberst — auaste Saksa sõjaväes, vastab polkovnikule.
Opritšnina-sõjavägi — 1565. a. Ivan IV poolt võitluse käigus vürstide ja bojaaride opositsiooni ning reetmisega loodud eriline sõjavägi.

Paasapühad — vt. lihavõttepühad.
Paater — preestri pühitsuse saanud munga nimetus katoliku kirikus.
Paavst — vt. vaimulikkond.
Pakt — kokkulepe, leping.
Palissaad — maasse taotud palkidest kaitseaed kindluse muldvallil või ees.
Pan — poola mõisniku tiitel.
Paskvill — väära ja haavava sisuga kirjutis mõne isiku kohta.
Pastor — kirikuõpetaja.
Patroon — kaitsja, hooldaja.
Peetrus — vt. vaimulikkond.
Piiskop — vt. vaimulikkond.
Pogost — administratiiv-territoriaalne üksus Venemaal feodaalse killustatuse ajal, mõnikümmend või isegi mõnisada küla.
Possaad — kaubanduslik-käsitööstuslik linnaosa (eeslinn) Vene linnades X—XVIII saj.
Possadnik — vürsti asevalitseja, pärast 1136. a. hakati neid Novgorodis valima veetše poolt.
Potentaat — võimukandja, valitseja.
Praost — kõrgem vaimulik. Luteri kirikus väiksema kirikuringkonna, nn. praostkonna vaimulik ülemus.
Preester — vt. vaimulikkond.
Prelaat — kõrgema katoliku vaimuliku aunimetus.
Prerogatiiv — eelis, eesõigus.
Privileeg — eesõigus.
Privilegeerima — eesõigustega varustama.
Profoss — timukas.
Protektsioon — kaitse.
Protsessioon — rongkäik.
Proviant — toidumoon.
Publikatsioon — teadaanne.
Pundenikud — vt. üksjalad.
Päsmer — margapuu, puust või metallist käsikaal.
Pühakud — Rahvahulkade mõjutamise huvides kasutas katoliku kirik ära paljude rahvaste (ka eestlaste) juures esinenud loodusejõudude, esivanemate ja «pühade esemete» austamist pühakute kultuse loomiseks. Nii näiteks rahvalik ettekujutus kariloomi kaitsvast üleloomulikust jõust sobitati kokku pühak Antoniuse (Tõnni) kultusega. Kirikliku traditsiooni järgi said pühakuteks inimesed, kes oma maapealses elus ristiusu eest kannatasid — märtrid. Poliitilistes huvides tunnistas kirik pühakuiks pärast nende surma ka riigitegelasi (näiteks Taani kuningas Knut IV kuulutati pärast surma kiriku poolt Pühaks Knutiks ehk Kanutiks).
Püha Peeter — vt. vaimulikkond.

Püloon — vanaaegses, eriti egiptuse arhitektuuris tornidega väravaehitus, eriti templite sissekäigu juures.

Raad — Linna valitsemine ja kohtuvõim linnas kuulusid suletud linnanõukogule, nn. raele ehk magistraadile, mis koosnes saksa kaupmeeste ja majaomanike kitsast kildkonnast. Raekoosseisu ei valitud, vaid ta täiendas end ise. Rae eesotsas seisis üks või mitu linnapead — nn. pürjermeistrid. Tallinna raad koosnes XIV sajandil keskmiselt 24 raehärrast ja 4 pürjermeistrist, kelledest vaheldumisi pool koosseisu oli ametis ühel, teine järgmisel aastal. Rae ülesanne oli kõigi vahenditega hoida saksa kaupmeeste võimu linnades.
Rapiir — vehklemismõõk.
Ravelliin — teravnurkne kaitsevall vallikraavi ees.
Reduut — maastikule kohandatud kolme- või mitmenurkse tulejoonega kinnine kindlustus.
Regent — riigivalitseja, kuningas; kitsamas mõttes asevalitseja, riigihoidja.
Reglement — määrustik.
Rentei — riigikassa kohalik osakond.
Reskript — ametlik korraldus.
Retranšment — peavalli taga asetsev tõkkeehitus (näit. muldvall).
Retsess — maapäeva (vt. maapäevad) otsus.
Ristiusk — vt. kristlus.
Rittmeister — ohvitseri aukraad ratsaväes, vastas kaptenile jalaväes.
Rügement — polk.
Rüütelkond — XIII—XIV saj. kujunevad Eesti alal välja maahärrade alade kaupa vasallide korporatsioonid ehk nn. rüütelkonnad. Hiljem tähistatakse sõnaga rüütelkond vastava kubermangu aadlikest mõisaomanikke. XVIII saj. keskpaigast alates mõisteti rüütelkonna all kitsamalt ainult erilistesse aadlimatriklitesse sisse kantud, nn. immatrikuleeritud aadlikke.

Sarkastiline — pilkeline.
Senat — 1711. a. rajatud kõrgeim valitsusasutus Venemaal.
Sekvestreerimine — keelustus, mingisuguse vara aresti või hoiu alla võtmine, näiteks kirikuvarade ülevõtmine riigi poolt.
Sillakohtunik — vt. haagikohtunik.
Skraa — vt. tsunftid.
Skäärid — kaljusaared ja nende vahelised kitsad lahed ning väinad.
Spetsifikatsioon — üksikasjaline nimekiri.
Staarosta — XVI saj. nimetati Poolas riigimõisate eluaegseid rentnikke staarostateks.
Statist — pisiosade ja massistseenide mängija teatris.
Statuut — põhikiri, põhikirja määrav seadus.
Streletsid — Ivan IV käsul 1550. a. rajatud regulaarne tulirelvadega varustatud jalavägi Venemaal. Streletsidest koosnesid ka linnade garnisonid.
Subjekt — isik.
Supliik — kaebus, palvekiri.
Sõbrakaup — XVII—XIX saj. Eestis levinud talurahva ekspluateerimise viis linnakaupmeeste poolt. Kaupmees müüs talupojale alguses võlgu, pärast oli aga talupoeg sunnitud viima kõik oma saadused ainult sellele kaupmehele («sõbrale»). Sõbrakauba värvika kirjelduse leiab lugemispalas nr. 107.
Snau — väike kahemastiline kitsa ninaga laev.

Taks — avalikõiguslikult määratud hind kaupadele või teenustele.
Tiibadjutant — tsaari käsundusohvitser.
Tiraad — sõnavalang.
Tiun — vene vürsti majapidamise ülem.
Trabant — kaaskondlane, ihukaitsja, saatja.
Tragunid — ratsaväe liik, mis võis täita ka jalaväe ülesandeid.

Traktaat — riikidevaheline leping.
Tseremoonitsema — liialdatud viisakusega käituma.
Tsitadell — suurem kants, mis asus viimase vastupanupunktina harilikult kindlustatud linna keskel.
Tsunftid ehk ametid hakkasid Tallinnas tekkima XIV saj. teisel poolel ja nende arv tõusis järgmise sajandi jooksul 14-ni. Tsunftides juhtisid käsitöömeistrid oma huvides tsunftiliikmete kutsetegevust ja isiklikkugi elu, otsustasid õpipoisiks võtmise, selliks ja meistriks saamise üle. Tsunftid võitlesid endale vastavas käsitööharus monopoolse seisundi saavutamise eest. Tsunftide põhikirju kutsuti skraadeks ehk šraagideks. Tsunftidesse mitte kuuluvaid käsitöölisi, nn. tsunftijäneseid kiusati tsunftide poolt igati taga.
Tsölibaat — kohustuslik vallalisus katoliku usu vaimulikele ja ordurüütlitele.
Tšuudid — vene kroonikais tarvitatav nimetus eestlaste kohta.
Tuhatnik — Novgorodi rahvamaleva ülem.
Türann — vägivallavalitseja.

Ukaas — seadus, käskkiri.
Universaal — valitseja manifest, teadaanne.

Vabadikud — XIV saj. alates on kirjalikes allikais andmeid maata talurahva — nn. vabadike olemasolust Eestis. Juba XVI saj. võib vabadike seas eristada järgmisi gruppe: 1) maata, iseseisva majapidamise ja kindla elukohata vabadikud, 2) manukad, kes teenisid sulase või tüdrukuna pikemat aega mõnes adratalus ja said talust ajutiseks kasutamiseks tüki maad, 3) iseseisva majapidamisega ja väikest maalapikest omavad pärandatava vabadikukoha pidajad. Mida rohkem Eesti ala põllumajandusse sisse tungisid kapitalistliku tootmise elemendid, seda enam hakkasid vabadikud üle kasvama maaproletariaadiks.
Vaimulikkond — Ristiusk muutus IV—V saj. m. a. j. valitsevaks religiooniks. Kõik ristiusuõpetust mitte tunnustajad kuulutati paganateks või ketseriteks ja neid hakati taga kiusama. XI saj. lõhenes ristiusu kirik lõplikult kahte ossa — kreeka-katoliku ehk kreeka-õigeusu kirikuks, mille eesotsas seisis Konstantinoopoli patriarh, ja rooma-katoliku ehk katoliku kirikuks, mille eesotsas seisis Rooma paavst. Viimane olevat kirikliku pärimuse järgi Kristuse esimese jüngri (vt. kristlus) Peetruse ehk Püha Peetri otsene võimujärglane. Katoliku kiriku vaimulike kõrgemasse kihti kuulusid peapiiskopid ja piiskopid, kes keskajal, omades laialdasi maavaldusi, kujutasid endast tegelikult võimsaid suurfeodaale. Piiskoppidele allusid kohalikud kirikuõpetajad — preestrid (pärast reformatsiooni — kirikuõpetajad ehk pastorid). Võimsaks relvaks kiriku käes olid munga- ja nunnaordud, mis rajasid väga laialdase kloostrite võrgu ja mängisid silmapaistvat osa ristiusu levitamisel, ristiusu «teaduse» (nn. teoloogia) arendamisel ja kirikuvastaste julmal tagakiusamisel ja füüsilisel hävitamisel.
Vakuraamat — Eesti- ja Liivimaal keskajal tarvitusel olnud talude nimistud, milledesse märgiti ka talude suurus ja neil lasuvad koormised. XVII saj. lõpus pärast mõisate reduktsiooni ja XIX saj. esimesel poolel pärast 1804. aasta talurahvaseadusi nimetati vakuraamatuiks erilisi formulaare, milledesse märgiti talude maa suurus ja väärtus ning taludelt nõutavad koormised. 1804. a. talurahvaseaduste järgi koostati nad Liivimaal iga talu kohta eraldi, Eestimaal mõisate kaupa.
Vakuraha — talupoegadelt nõutavate rahaliste koormiste nimetus.
Vakus — administratiivne ja maksustusühik Eestis feodalismi perioodil. Vakuse suurus oli väga kõikuv, hõlmates 15—100 küla. Vakuse eesotsas seisis talupoegadest vakuperemees, keda kutsuti vakukupjaks või vakuvardjaks. Kuni XVI saj. nõudsid feodaalid talupoegadelt algul ühel, peagi aga juba mitmel tähtajal nn. vakumakse. Maksu nõudmiseks sõitis kohale feodaal koos suurearvulise kaaskonnaga. Pärast maksude õiendamist mõistis

feodaal vakusel talupoegade üle kohut, määras koormisi ja kohustusi. Vakus lõppes ühise vakupeoga, milleks vajalikud söögid ja joogid pidid muretsema talupojad, kes juba XVI saj. algusest peale ise peosöömingust osa ei võtnud või said vaid tühise osa kokkutoodud produktidest (enamasti pisut õlut). Aja jooksul hakkasid feodaalid vakupeoks kulutatud toiduainete asemel nõudma naturaalandameid või raha. Alates XVII saj., mil vakuste korraldamise komme kadus, kutsuti seetõttu talupoegade poolt mõisale makstavaid väiksemaid naturaalandameid (vilja, mune, võid, kanu, lambaid, küttepuid jne.) vakuandameiks.

Vatman — kaleviriide sort.

Vasallid — vt. läänindussüsteem.

Vegeteerima — olelema, eksisteerima.

Vikaaria — vaimulikukoht, mida ajutiselt täidab vaimulikuks veel mitte pühitsetud isik — vikaar.

Visiteerimine, visitatsioon — kiriku ja kirikuvarade ülevaatus.

Vojevood — kõrge sõjaväeline auaste Moskva riigis, väepealik; samuti keskvõimu esindaja teatud linnas või maakonnas.

Üksjalad — XV saj. alates hakatakse dokumentides mainima uut talupoegade rühma, nn. üksjalgu, kes olid peamiselt veoloomadeta kehvikud ning elasid kogukonna ale- ja metsamaadel. Nende nimetus tulenes arvatavasti sellest, et nad tegid esialgu mõisale tegu ühe jalapäeva nädalas. Üksjalgadele võrdlemisi sarnane talurahvakiht olid Saare- ja Hiiumaal esinevad pundenikud, kes teo kõrval maksid mõisale veel 1 kaalu ehk punna teravilja. XVII saj. lõpuks sulasid need kihid ühelt poolt talupoegade ehk adratalupoegade, teiselt poolt vabadike hulka.

Ülem-kirikueestseisjad — rüütelkondade poolt valitud ametnikud kiriku tegevuse üle järelevalve teostamiseks ja selle abistamiseks.

TEKSTIS ESINEVAD MÕÕDUD JA KAALUD XIII—XVII saj.

Pikkus- ja maapinnamõõdud

1 saksa miil = 7,3 km.
Adramaa — vt. lk. 437.

Õõnesmõõdud ja kaalud

1 sälitis = 3188 liitrit ≈ 120 puuda ehk 1920 kg vilja.
1 sälitis (rukist või nisu) = 42 riia vakka = 24 tallinna tündrit.
1 tallinna tünder = 132,8 liitrit.
1 tallinna tünder (vilja) = 3 tallinna vakka = 9 tallinna külimittu ≈ 5 puuda ehk 80 kg vilja.
1 tartu tünder = 152,6 liitrit.
1 tartu tünder (vilja) = 32 kappa.
1 riia tünder = 122,8 liitrit.
1 riia tünder (vilja) = 2 riia vakka = 12 riia külimittu.
1 pund = 266 liitrit.
1 pund (vilja) = 2 tündrit ≈ 10 puuda ehk 160 kg vilja.
1 taani šeffel = 1/8 taani tündrit = 17,4 liitrit.
1 marknael = 1 nael = 409,5 grammi.

XVIII—XIX saj.

Pikkus- ja maapinnamõõdud

1 miil = 7 versta = 7,4676 km.
1 inglise jalg = 0,305 m.
1 süld = 2,24 m.
1 vene süld = 2,1336 m.
1 küünar = 0,53759 m.
1 ruutverst ≈ 107,13 ha.
1 majandustiin = 3200 ruutsülda = 1,4567 ha.
1 tiin = 2400 ruutsülda = 1,0925 ha.
1 tallinna tündrimaa = 3 tallinna vakamaad = 0,5463 ha.
1 riia tündrimaa = 2 riia uut ehk revisjoni vakamaad = 0,74 ha.

Õõnesmõõdud ja kaalud

Tündri ja vaka suurused püsivad põhiliselt samadena.

1 setvert = 210 liitrit ≈ 8 puuda ehk 128 kg vilja.
1 tsentner õlgi või heina ≈ 3 puuda ehk 48 kg.
1 tallinna vaat piiritust = 130 tallinna toopi = 124,41 vene toopi ≈ 12 pange.
1 tallinna toop piiritust = 1,177 liitrit.
1 pang piiritust = 10 vene toopi = 12,299 liitrit.
1 riia vaat piiritust = 120 uut toopi = 124,43 vene toopi.
1 riia vana toop (kuni 1763. a.) piiritust = 1,061 vene toopi.
1 riia uus toop piiritust = 1,037 vene toopi = 1,2754 liitrit.

ISIKUNIMEDE REGISTER*

Adam, Ervita talupoeg — 192
Adamson, Bengt, Lõuna-Eesti talupoeg — 196
Adašev, Aleksei Fjodorovitš, okolnitši — 146, 147
Adašev, Danil Fjodorovitš, vojevood — 147
Ahmed, Kuld-hordi khaan — 135
Alder, piiskop Alberti sõjasulane — 23
Albert, Orlamünde krahv — 32, 34, 38
Albert, Riia piiskop — 21, 25, 27, 32, 33, 38, 46
Aleksander, Leedu suurvürst — 130
Aleksander Nevski — 41, 48, 51—54
Aleksander I, tsaar — 350, 356, 362, 393
Aleksei, vene aadlik — 140
Allogia, Novgorodi vürsti Vladimir Svjatoslavitši naine — 13
Amelung, K. Fr., tööstur — 374
Amman, J., kunstnik — 95
Andreas, Lundi peapiiskop — 35
Andreas, Taani kuninga kojalaekur — 63
Andrei, suurvürst Jaroslav Vsevolodovitši poeg — 52, 53
Andrei, Vastseliina talupoeg — 178
Andres, Lahmuse mõisa karjus — 204
Anna, Vene keisrinna — 256
Anna, Suure-Jaani talunaine — 203
Annok, Jürri, Luunja valla talupoeg — 386
Andresz, Tamme mõisa talupoeg — 175
Andresz, Tamme mõisa kokk — 176
Anrep, Hermann, Erik XIV saadik — 155
Anstel, Franz, Tallinna komtuur — 111
Anton, Johan, vt. Jaan, Vohnja mölder
Araktšejev, krahv — 359, 360
Arnold, ordurüütel — 23
August II, Poola kuningas — 228
Ayako Mihkel, Suure-Jaani talupoeg — 204
Ayrmann, Hans Moritz, Rootsi sõjaväelane ja diplomaat — 211
Baer, Heinrich (Hindrich) Vohnja mõisa omanik — 256—260
Baer, Magnus v., Ida-Järva haagikohtunik — 333, 335
Balduin, paavsti legaat — 59
Barbatin, vürst, vene väepealik — 148
Bardewich, Johannes v., kirikuvasall — 51
Barth, Hans, ordurüütel — 149
Basmanov, Aleksei Danilovitš, vojevood — 141, 142
Bathory, Stefan, Poola kuningas — 167, 263
Bauer, Rudolf Felix, ratsaväe kindralleitnant — 235, 236
Baumann, Friedrich Ferdinand (Luik), Riia kaupmees — 372
Becker, vaimulik kirjamees — 312
Behr, Dietrich (Behre, Ditterich), foogt — 152, 155
Bekeshoveth, Heidenicus, kirikuvasall — 51
Belovius, Johannes, arstiteaduste doktor — 182
Bender, praost — 196
Berch, Evert, ordurüütel — 149
Berg, Berenth, foogt — 111
Berndes, Hans, Tallinna kaupmees — 142, 143
Bernhard v. Dreileven, vt. Burchard v. Dreileben
Bernhard, Lippest, Saksa feodaal ja ristisõdija — 27, 32, 34
Bernsdorff, Johann Constantin (Kalla), Riia kaupmees — 372
Berthold, ordurüütlite ülem — 22
Berthold, Pilistvere pastor — 196
Bertilla Mattisz, Valilaküla talupoeg — 192, 193
Bertold, Kaupo poeg — 23
Bestužev, A., dekabrist — 288, 362, 363
Bilden (Bilde), Peter, Taani kuninga saadik — 145
Biltemverskori, vt. Urne Klas

* Bibliograafilised osad registrites ei kajastu.

Bobigerov, Vodislav, vt. Vobitzer
Bock, H. A., Liivimaa mõisnik — 435
Boissman, Johan, Tallinna kivitööliste tsunfti olderman — 98
Bolswing, Johan, ordurüütel — 149
Bong, Michael, sõjavang — 260
Bonifacius VIII, paavst — 65
Bondo, Schleswigi piiskop — 63
Bonnickhusen, ordurüütel — 149
Borg, C. v. d., maakonnakohtu sekretär — 386
Boris Ildjatinitš, novgorodlane — 58
Boris Vassiljevitš, vt. Uxküll
Bornsdorff, Valerian David (Kalla), Riia kaupmees — 372
Borozdin, Ivan Borissovitš, vojevood — 131
Both, ooberst, palgasõdurite pealik — 187
Brackle, Henricus v., kirikuvasall — 51
Brasch, L., Tartu sillakohtunik — 388, 391, 396
Bredahl, laevakomandör — 239
Brevern, salanõunik — 259
Brevern, v., mõisnik — 378, 379
Broocmann, Reinerus (vanem), praost — 194
Broocman, Reinerus Reineri, vaimulik ja kirjamees — 245, 247
Brotze, Johann Christof, kunstnik ja kultuuriloolane — 293, 307, 433
Browne, G., Riia ja Tallinna kindralkuberner — 278, 279, 287, 299
Brüggeney, Hermann v., Liivimaa ordumeister — 110
Bruhns, Alexander (Kivvi), Riia kaupmees — 372
Bruggen, Philip v., ordurüütel — 149
Bruiningk, parun, Hellenurme mõisa omanik — 378
Bruiningk, parun, kihelkonnakohtu abikohtunik — 390
Brussmann, Hanss, raenõunik — 155
Bulgak, Ivan Vassiljevitš, vürst — 129, 130
Burchard v. Dreileben, (Bernhard v. Dreileven, Borgardus de Drelegen), Liivimaa ordumeister — 77, 78
Burmeister, Adolf Julius (Talv), Riia kaupmees — 372
Burmeister, Friedrich George (Kassak), Riia kaupmees — 372

Campen, Tonnies v., ordurüütel — 149
Carl, Väätsa mõisa aidamees — 331
Castro-Lacorda de, Tallinna komandant — 303
Chodkiewicz, Hieronimus (Katkowitz, Kotkiewicz), Poola-Leedu väepealik — 151, 158
Christoff, Vastseliina aleviku kingsepp — 180
Chytraens, D., teoloog — 182
Cichorius, anatoomia professor — 426
Conrad, Saaremaa piiskop — 68
Conrad, komtuur — 78
Conradus, vt. Konrad I
Clemens V. paavst — 66
Corja Matzi Jaan — Orina talusulane — 335

Dael, Kaarma vakusevanem — 112
Dahlberg, Erik, Liivimaa kindralkuberner — 205, 207—209
Daniel Mozotinitš, Novgorodi bojaar — 58
Dankmann, Torma kihelkonnakooli koolmeister — 425
David, Toropetsi vürst — 29
Davidson — 387
De la Gardie, Axel Julius, Eestimaa kindralkuberner — 202, 207, 221, 226
Dellingshausen, Heinrich, Tallinna tsunftihärra — 99
Dellingshausen, parun — 316
Delwig, Wolter, mõisaomanik — 176
Delmenhorst, Bernt v., ordurüütel — 149
Diderik, vt. Dorneborch
Didman, vt. Kiwel
Dietrich (Dyderick) Ressler, Tartu piiskop — 80, 84
Djadin, Zahharia, Narva raehärra — 157
Dmitri Aleksandrovitš, Perejaslavli vürst — 57, 58
Doberman, S. S., Eestimaa kubermangu maamõõtja — 283
Dole, Hans, Kaarma talupoeg — 112
Dolgorukov, senaator — 299
Domaš Tverdislavitš, Novgorodi vojevood — 52
Donat, Johann Wilhelm, paberivabrikant — 373
Dorneborch, Diderik v. d. (der Laghe), Maasilinna foogt — 84, 85
Dorogobuzški, Jossif, vürst — 132
Douglas, krahv, Eestimaa kuberner — 259
Dovmont, Pihkva vürst — 58
Dubrovski, Kazarin, djakk — 146
Duerga, Gerardus de, ordurüütel — 71
Durnvald (Drivinalde), lätlaste vanema Talibaldi poeg — 363
Dusmer, ordurüütel — 78
Dyderick, vt. Dietrich Ressler

Eirik Oprostadenist, Norra suurnik — 12, 14
Ehrenstolpe, sandarmipolkovnik — 396

Elszen, Johan v., ordurüütel — 149
Embken, Läänemaa praost — 196
Emme, Riia komandant — 343
Engels, Friedrich, teadusliku kommunismi rajaja — 312
Eppo Juhhani Maddis, Väätsa talusulane — 331
Erik Klipping, Taani kuningas — 62
Erik XIV, Rootsi kuningas — 155, 156
Ewarti Ado, Karinu talusulane — 334
Espe, Narva jalaväepolgu lipnik — 301
Essen, kindralleitnant — 340—342
Essen v., Kalvi mõisa omanik — 358
Estrid (Astrid), Norra kuninganna — 12, 13
Ezzeke, Th., kirikuvasall — 51
Eva, Karitsa valla vabadikunaine — 317
Evart, Ojasoo talupoeg — 338
Everhard, ordurüütel — 26
Ewers, J. Ph. G., Tartu ülikooli rektor — 327, 426
Eystein, rootslaste kuningas — 9

Faehlmann, Friedrich Robert — 426—429
Falko, orduülem — 182
Fastena, Jacob Friedrich (Erne), Riia kaupmees — 372
Fedor Fedoroff, vürst Hilfnoffi talupoeg — 260
Fegesack, Thomas, Tallinna pürjermeister — 110
Felitz, Alexander Theodor (Ön), Riia kaupmees — 372
Feodor Jaroslavitš, vene feodaal — 48
Fersen, parun, kihelkonnakohtunik — 332
Fersen, parun, Salatsi mõisnik — 294, 296
Fick, Karula pastor — 301
Fielitz, Carl Heinrich (Lil), Riia kaupmees — 372
Fielitz, David Voldemar (Messilane), Riia kaupmees — 372
Fielitz, Samuel Justus (Särk), Riia kaupmees — 372
Filedene, Saaremaa saadik — 71
Fincke, Gustaff, Erik XIV saadik — 155
Fjodor Danilovitš, vene feodaal — 48
Fjodor Sbõslavitš, Novgorodi bojaar — 57
Forselius, Bengt Gottfried, koolmeistrite seminari rajaja Eestis — 193
Fredehelm, foogt — 45
Frederik II, Taani kuningas — 145, 146, 152, 155, 156
Freyer, Pärnu maakonna praost — 194
Freymann, C. I. v., mõisaametnik — 265
Freytag, v., ülemleitnant — 361
Friebe, W. C., majandusteadlane — 279, 282
Friedrich II, Saksa keiser — 60
Friedrich, Tündrikülast — 208
Fölkersahm, G. v., Liivimaa kuberner — 377
Fölkersahm, parun, Ruhja mõisa omanik — 383
Fürstenberg, Wilhelm, Liivi ordumeister — 141, 142

Gadilhe, Gustav Laurentius (Issa), Riia kaupmees — 372
Galen, Heinrich v., Rujene komtuur — 148
Gavriil Gorislavitš, vojevood — 51
Gehlhaar, Th., litograaf — 371, 383, 431
Gellinckhusen, Johan, Tallinna kivitööliste tsunfti olderman — 98
Georgi Ivankovitš — 30
Gerassimov, leitnant — 301, 302
Gerbertus, Saare-Lääne piiskopi Heinrich I vend — 51
Gerdeshagen, Willem, Lasinurme mõisnik — 84
Gerth, I. H., Eestimaa piiskop — 193
Gerstenkorn, Äksi pastor — 194
Gilsen, Heinrich v., Koiola mõisa rentnik — 177
Glück, Adalbert Theophil (Noormees), Riia kaupmees — 372
Goethe, J. W., saksa kirjanik — 426, 427
Golitsõn, vürst — 242
Gontšarov, Dmitri, vabrikant — 373
Grafe, assessor — 197
Grawert, saksa kindral — 339, 340
Gretšin — 48
Grimm, Carl Eduard (Lanepü), Riia kaupmees — 372
Grunwald, Samuel Gottlieb (Kübbar), Riia kaupmees — 372
Gustav II Adolf, Rootsi kuningas — 182, 188
Grünewaldt, Eestimaa kuberner — 373
Grünewaldt, O., mõisnik — 378, 379, 384
Güldenstubbe, v., politseimeister — 396
Gylte, Bengt, Erik XIV saadik — 155

Haaken, I. J. v., mõisaametnik — 265
Haakon, Rootsi feodaal — 12
Haenn, Hynryck, foogti abiline — 111
Halli, Jurgen, Vaivere talupoeg — 114
Hannusse, Ado Jürri, Uhtna talupoeg — 266, 267

Hannusse, Thoma Jürri, Uhtna talupoeg — 266, 267
Hans, Koiola talupoeg — 177
Hans, Uhtna kubjas — 266, 267
Hans, Karinu vallakohtumees — 335
Harald Haarfagr, Norra kuningas — 10
Harjo Mart, Suure-Jaani kihelkonna talupoeg — 203
Harlamov, Lev — 132
Harrel, Ort, ordurüütel — 149
Hastfer, Ewert, mõisnik — 192
Haver, Andres, ordurüütel — 149
Hehn, C., majandusteadlane — 382, 383
Heidrich, praost — 196
Heiku, Joachim, rätsep Vastseliina alevist — 180
Heinrich I, Saare-Lääne piiskop — 49
Heinrich Üxküll, Tallinna piiskop — 80
Helmold Plessest, ordurüütel — 26
Hennike Pep, Koiola talupoeg — 178
Hennike Pepi poeg Jaen, Koiola talupoeg — 178
Henrik, vt. Läti Henrik
Henrik, Strassburgi komtuur — 78
Hensefeldt, Merten, tsunftihärra — 99
Herike, Goswin v., Viljandi komtuur — 74
Hermann, Lihula (Tartu) piiskop — 42, 43, 59
Hermann, Saare-Lääne piiskop — 63
Hermann, K. T., kodukooliõpetaja — 298
Hermensz, Jacop, Tahula talupoeg — 113
Hermogerti poeg Peedo, Orava talupoeg — 224
Hesse, Hermen, ordurüütel — 149
Hezel, Tartu ülikooli professor — 426
Hildensem, Hans v., lipnik — 149
Hildorf (Hildorp), Johann, Liivimaa saadik — 132
Hilfnoff, Vassili, vürst — 260
Hinck Hynckeni poeg, Valjala talupoeg — 114
Hinrich, Lauküla talupoeg — 176
Hinriko Jaani Mart, Väätsa talusulane — 331
Hinriku Mihkel, Kurtna küla talupoeg — 306
Hiärn (Hjärne), Thomas, kroonik — 172
Hoberch, Hinrich, ordurüütel — 149
Hoberch, Rolef, ordurüütel — 149
Hoeneke, Barttholomeus, kroonik — 72
Hoeppener, kohtusekretär — 316
Hoffmann, Johann Friedrich (Musthabe), Riia kaupmees — 372
Hollmann, Hargla pastor — 392
Holste, Johannes, Kaarma pastor — 112
Hueck, A., majandusteadlane — 378
Hueck, C. F., Munalaskme mõisnik — 290, 291
Huhn, O., arst — 285, 429
Hupel, August Wilhelm, pastor, publitsist — 275, 292, 302, 413, 432
Huxaria, Johannes v., kiriku vasall — 51

Idrisi, araabia geograaf — 16, 17
Ilsede, Wilcken, Riia komtuur — 74
Indrik, vt. Stedingk
Ingvar, rootslaste valitseja — 9, 10
Ingvar, Roskilde piiskop — 63
Irinarh, õigeusu piiskop — 394
Izjaslav, Kiievi suurvürst — 16
Isranus (Isarnus), Riia peapiiskop — 68
Ivan, Võhmuta mõisa toapoiss — 335
Ivan, Orava talusulane — 224
Ivan III, tsaar — 129
Ivan IV Vassiljevitš Groznõi, tsaar — 134, 135, 141, 142, 157, 158, 442, 443
Ivan Zinovjevitš, Novgorodi asevalitseja — 129
Ivanitski, brigadir (sõjaväeline auaste) — 236
Ivanko, possadnik — 47
Ivanov, Maksim, Riia kodanik — 305
Ivatš, novgorodlane — 58
Iversen, Ed., kollektsionäär — 283

Jaak, Võhmuta kubjas — 335
Jaan Ericko Michel, Orina talusulane — 334
Jaan, (Johan Anton), Vohnja mölder — 256, 259, 260
Jaan, nekrut Kaagvere külast — 306
Jackap, Võrumaa talupoeg — 265
Jacob, Taani õukondlane — 63
Jacobus de Wasfalia, munk — 71
Jaen, Jurgeni poeg, Koiola mõisa talupoeg — 178
Jago Hanso Jago Jürri, Väätsa talusulane — 331
Jahn, erusoldat Pühajärvelt — 390
Jakuškin, I. D., dekabrist — 362
Jani Rein, Väätsa vallakohtumees — 332
Jannau, H. G. v., Laiuse pastor — 397
Janson, Heinrich, mereväe nekrut — 306
Jaropolk, vürst — 58
Jaroslav I Vladimirovitš, Kiievi suurvürst — 15, 16, 133
Jaroslav Vsevolodovitš, Novgorodi vürst — 41, 47—49, 362
Jaroslav Jaroslavitš, Tveri suurvürst — 57
Jaroslav Vladimirovitš, Pihkva vürst — 51
Jaroslav, vürst — 130

Jascka Hans, Orava talupoeg — 224, 225
Jaszke, Jurgeni poeg, Koiola mõisa talupoeg — 178
Jelizaveta, Vene keisrinna — 263
Jerichov (Jericho), Franz, saatkonna sekretär — 155
Jesso Jaani Ado, Väätsa talusulane — 331
Jestaf, Pihkva vürst — 79
Joakim, tiun — 48
Johan, Orava mõisa viinameister — 225
Johan Anton, vt. Jaan, Vohnja mölder
Johannes, foogt — 40
Johannes, ordurüütel — 50
Johannes V Blankenfeld, Riia peapiiskop, Tartu ja Tallinna piiskop — 123
Johannes Appeldernist, piiskop Alberti vend — 46
Johannes, Lundi peapiiskop — 63
Johannes, Tallinna piiskop — 62, 63
Johannes, Odense piiskop — 63
Johannes Ambund, Riia peapiiskop — 80, 83
Johannes Orgas, Saare-Lääne piiskop — 103, 106, 116
Johannes IV Kievel (Kyvel), Saare-Lääne piiskop — 111, 114, 115
Johannes Horn, Liege'i piiskop — 122
Johannes, praost — 33
Johnson, Jakob, majandusteadlane — 368, 369, 385
Joseph II, Austria valitseja — 311
Juntri Trino, talunaine Suure-Jaanist — 203
Jürge, Võrumaa talupoeg — 265
Jurgen, Koiola talupoeg — 178
Juri Mihkel, Kurtna talupoeg — 306
Juri, Novgorodi vürsti asevalitseja — 57, 58
Jurka, Narva lätlane — 157
Jürri (Georg), kunstnik — 415, 416
Jussupov, vürst — 242
Ivan, vürst Suiski poeg — 131
Jäsche, G. B., Tartu ülikooli filosoofia professor — 426

Kaibula, Kuld-hordi prints — 135
Kaikevalde, Peeter (Petrus), preester — 36, 37
Kall, Diedrich, aadlik — 158
Kallas, Lauri, Vastseliina talupoeg — 179
Kallemeus, Thomas, Vastseliina talupoeg — 180
Kallus, Koiola talupoeg — 178
Kallus, Peter, eelmise poeg — 178
Kankrin, krahv, Reola mõisa omanik — 397
Karl V, Saksa keiser — 162
Karl IX, Rootsi kuningas — 226, 262
Karl XI, Rootsi kuningas — 193, 297
Karl XII, Rootsi kuningas — 226, 240
Kaspar Schuwenpflug, Saare-Lääne piiskop — 80
Kavaka Paep, Vastseliina talupoeg — 180
Katariina II, Vene keisrinna — 276—278, 299
Katharina, talutüdruk Vohnjast — 257
Kaubi Jago poeg Mart, Suure-Jaani talupoeg — 204
Kaupo, liivlaste vanem — 22—24, 33, 34
Kaver (Ranne) Johann, Liivimaa saadik — 132
Kazavenkin, Filip Vassiljev, sõdur — 305
Kelch, Christian, kroonik — 195, 222
Kerbet, Novgorodi vojevood — 52
Keri, Johan, taluperemees — 391
Kerssenbrock, Hinrich, ordurüütel — 149
Kettler, Gotthard, ordumeister — 150, 151
Killatotz, Tamme mõisa talupoeg — 175
Kirbo Jaan, Suure-Jaani talupoeg — 203
Kievel (Kyvel), vt. Johannes IV
Kiwel, Dietrich v. (Didman), Taani kuninga vasall — 54
Klee, C. C. L., kodukooliõpetaja — 415
Kleist, Heinrich, saksa kirjanik — 427
Kleist, kindral — 340
Klerko, eesti talupoeg — 12
Klerkon, eesti talupoeg — 12
Klopstock, Saksa kirjanik — 426
Knut IV, Taani kuningas — 283, 442
Koeljalle Jürri Heinrich, Väätsa talusulane — 331
Kollo Jurg(en), Valilaküla talupoeg — 192, 193
Kolõtšov, Mihhailo Andrejevitš, väepealik — 132
Kolotšov, Boris, väepealik — 145
Konrad I (Conradus), Saare-Lääne piiskop — 66
Kondrat, Novgorodi tuhatnik — 58
Konstatin, vürst — 58
Korf, Goertken, ordurüütel — 149
Korman Kjur, possadnik — 79
Kotzebue, A., kunstnik — 228
Kotzebue, A., näitekirjanik — 308
Kozakevitš, P. V., hüdrograaf — 399
Krause, J. W., arhitekt — 294, 298
Kreutzwald, Fr. R. — 387, 426
Kristian III, Taani kuningas — 139
Kröger, Carl Andreas, v. (Sik), Riia kaupmees — 372
Kropotkin, Andres, vürst — 132

Krüdener, aadlik — 298
Krumhausen, Joachim (Krumhusen, Jochim), Narva raehärra — 142
Kruse, Elert (Eylert), opritšnik — 158—160
Kubjas, Andresz, Lauküla mõisa talupoeg — 177
Kubjas, Andresze poeg Andresz, eelmise poeg — 177
Kubjas, Hansz, Lauküla mõisa talupoeg — 177
Kubjas, Hanzu poeg Matz, eelmise poeg — 177
Kubjas, Hanzu poeg Peter, eelmise vend — 177
Kubjas, Hanzu poeg Mert, eelmise vend — 177
Kullo Jaani Ado, Väätsa talusulane — 331
Kurakin, A. B., kindralprokurör — 303
Kusma Micku poeg Jacob, Vana-Kasaritsa talupoeg — 266
Kuste Jaak, Lauküla talupoeg — 176
Kuste Jaagu poeg Peep, talupoeg — 176
Kuste Jaagu poeg Andresz, talupoeg — 176
Kuszock, Peter, Valjala talupoeg — 114
König, Ludolf, Saksa ordu kõrgmeister — 77

Laue, Peeter, Lauküla mõisa kubjas — 176
Langell, Andreas, Eestimaa kuberner — 304
Langueman, Henricus, kaplan — 70, 71
Lappi Peep, Orava mõisa talupoeg — 224
Lavater, J. K., usuteadlane, kirjanik — 298
Lavergne, L.-G. de, majandusteadlane — 382
Lavrentjev, Ivan, saadik — 155
Lazar Ildjatinitš, Novgorodi bojaar — 58
Lazar Moissejevitš, Novgorodi bojaar — 58
Lembitu, Sakala vanem — 29, 30, 32, 34, 35, 363
Lemcke, Johann Andreas (Päiv), Riia kaupmees — 372
Letty Ivask, Koiola talupoeg — 178
Letty Jürgen, eelmise poeg — 178
Letty Illusk, eelmise vend — 178
Lenick, Matthias, staarost — 180
Leno, kerjus Suure-Jaanist — 204
Leppakosse Matsi tütar Eva, talutüdruk Suure-Jaanist — 204
Lescka, Marca, kiriku eestseisja — 225
Lewo Paep, Koiola talupoeg — 178
Limborch, Rodi v., Narva raeliige — 157
Lipperheide, Franz, pealik — 149
Live, Direk, aadlik — 149
Loban, Pjotr, vürst — 132
Lode, Christoffer, feodaal — 114
Lohho, Andres, talupoeg Suure-Jaanist — 203
Lohn, doktor — 120
Ludolph, Saaremaa piiskop — 84
Luther (Luter), Saksa ordumeister — 77, 78
Lüttke, Thomas, Vastseliina mölder — 178
Löwenwolde, L. B., Tartu maakohtu liige — 386
Löwis, kindralleitnant — 340—342
Läti Henrik, kroonik — 21, 36, 37

Maašiki, tšerkessi vürst — 135
Madli, tüdruk Suure-Jaanist — 204
Magnus, hertsog — 152—155, 158, 160
Magnus, kapellmeister — 295
Mamõrev, Danil, djakk — 130
Manivalde, Sakala vanem — 34
Manteuffel, krahv — 300
Mardi Carle Jacob, Väätsa talusulane — 331
Margareta, Taani kuninganna — 63
Mari, Karitsa talusulase Tõnu Tooma naine — 317, 318
Mardi, Anno, talunaine Suure-Jaanist — 203
Mart, Toba Hantsu saunik Suure-Jaanist — 203
Marty, Johann Julius (Kassukas), Riia kaupmees — 372
Martõnov, Jakov, Jõhvi mõisa talupoeg — 305
Masing, Otto Willem, keele- ja kirjamees — 422, 423, 425
Mathias Hannipoik, talupoeg Vastseliinast — 180
Mathys, Peter, Helmede talupoeg — 113
Mathysz, Tump, Muratsi talupoeg — 113
Matsi Jago Jooseph, Orina talusulane — 334
Matthysz, Atens, Laudjala talupoeg — 113
Matz, Lauküla talupoeg — 176
Matzi Carli Jaan, Orina talusulane — 335
Manritius, foogt — 40
Mauro, Thomas, Tõikvere mõisa vahimees — 210
Maydel, kindralmajor — 222
Maydell, Tõnis, Eestimaa rüütelkonna pealik — 125
Maydell, v., sillakohtunik — 392

Melens, Jacob, talupoeg Vaivere-Esmusest — 113
Mellin, krahvinna — 295, 296
Mellin, L. A., krahv — 329, 330
Menius, Friedrich, ajaloo professor — 182
Merret, Simon, Koiola talupoeg — 176
Merret, Otto, eelmise poeg — 176
Merret, Peep, eelmise vend — 176
Merswinsky, Simon, Vastseliina kokk — 180
Mert, kubjas — 265
Merten, Kalliküla külavardja — 114
Meyer, Johan, raamatupidaja — 223, 225
Michkle, Jürri Mart, Väätsa talusulane — 331
Michkle Mart, Väätsa talupoeg — 332
Mihhail, possadnik — 57, 58
Mihhail, vürst — 58
Mihhail Krivtsevitš, bojaar — 58
Mihhailov, Ivan, djakk — 146
Mihhailov, Juri, Jõhvi talupoeg — 305
Mikko Mik, Suure-Jaani talupoeg — 204
Mikko Jüri poeg Andres, Suure-Jaani talupoeg — 204
Mikko Jüri tütar An, eelmise õde — 204
Mikulinski, Vladimir Andrejevitš, vürst — 132
Minden, Arnd v., Tallinna raeliige — 207
Minkvitz, polkovnik — 366
Miriberck, Tamme mõisa talupoeg — 175
Miša, vürst Jaroslav Vsevolodovitši saadik — 48
Mitrofanov, Vassili, Rootsi küla elanik — 305
Moliano de, Franciscus, kaplan — 66
Molin de, Magnus, pastor — 208
Monkewitz, doktor — 427
Morgenstern, Tartu ülikooli professor — 426
Morozov, Mihhail Jakovlitš, Liivimaa asevalitseja — 155, 156
Morra Hans (Hans Lorenzsohn), Laiuse mölder — 398
Münchhausen, Johann, Saare-Lääne piiskop — 152
Münchhausen, Christoph (Christoffer Munnichhausen), eelmise vend — 150, 152, 154
Musin-Puškin, admiral — 303
Must Hants, Suure-Jaani talupoeg — 203
Must Ivan, Vastseliina talupoeg — 180
Mstislav Mstislavitš Udaloi, Novgorodi vürst — 29, 30
Mstislav Romanovitš, Novgorodi vürst — 32
Mstislav Vladimirovitš, Rostovi vürst — 15
Müller, raamatupidaja — 295
Müller, Johann Eduard (Talv), Riia kaupmees — 372
Müller, Johann Georg (Tuvvikene), Riia kaupmees — 372
Müller, Johann Heinrich (Hunt), Riia kaupmees — 372

Nicolas Hannopoick, Valjala talupoeg — 114
Nikolajev, Isak, Erik XIV saadik — 155
Napiersky, L., kubermanguvalitsuse sekretär — 372
Napoleon I, Prantsuse keiser — 339
Naštšokin, Danilo, djakk — 132
Nedatz, raekohtu teener — 428, 429
Nesen, Herman, ordurüütel — 75
Neuensted, Eberhardt, Tartu pürjermeister — 159
Neuland, Theodor (Tuvvikene), Riia kaupmees — 372
Neuland, Salatsi mõisa aidamees — 295
Nieroth, leitnant — 341
Nieruth, Hans, ordurüütel — 149
Nikifor Radjatinitš, bojaar — 58
Nikolas I, tsaar — 398
Nikolajev, Isak, Erik XIV saadik — 155
Nikolaus, Saare-Lääne piiskopi asetäitja — 50
Nikolaus, Schleswigi piiskop — 35
Nikolaus, kantsler — 63
Ninegall, Johan, feodaal — 112, 115
Nocks, Jakob, pedagoog — 427, 428
Nodas Rein, Vastseliina mölder — 178
Noemme, Jaani Michel, Väätsa talusulane — 331
Nago Thomas, Karinu talusulane — 334
Noha, Pep, Vastseliina mõisa kubjas — 178
Nolcken, Georg, Luunja mõisnik — 383, 386
Norris, Inglise admiral — 242, 243
Nothafft, Johannes, Birgelau komtuur — 78
Nulli, Jaan, Kalvi mõisa talupoeg — 358, 360
Nuztoka, Jaen, Koiola mõisa talupoeg — 178
Nyenstädt, Franz, kroonik — 143

Obolenski, Jaroslav Vassiljevitš, vürst — 129, 131
Okas, E., kunstnik — 75
Olaus Magni, kultuuriloolane — 135
Olav Trygvepoeg (Trygvesson) — 12—15

Oldenbockum, Kaspar (Jasper Kasper), Paide foogt — 138
Oldensen (Oledensen), Johann, Liivimaa saadik — 132
Olearius, Adam, diplomaat, reisikirjelduste autor — 181—183, 186, 213.
Oleg, Kiievi vürst — 11, 12
Oleksi Putilovitš, vene feodaal — 30
Oluferi, bojaar — 79
Oraw, Jürgen, Vastseliina mölder — 178
Orgas, vt. Johannes III
Ortusz, Koiola talupoeg — 178
Ortusz, Jaen, eelmise poeg — 178
Ossip, bojaar — 58
Ostermann, Andreas, Vene riigimees — 260
Otto, preester — 30
Otto, Lauküla talupoeg — 176
Oxenstierna, krahv — 256

Pabo, J. A., Tartu kaupmees — 265
Packalenius, Andreas, mõisavalitseja — 264, 265
Pajo Jaani sulane Jaan Karinust — 335
Pallele, Thidericus, kirikuvasall — 51
Pallo, Peep, Koiola talupoeg — 177
Panfilov, Dimitri, nekrut — 305
Pao Hanso Jürri, Väätsa talusulane — 331
Paramon Podvoiški, novgorodlane — 58
Parrot, G. F., Tartu ülikooli rektor — 416
Patkull, Eestimaa viitsekuberner — 236, 237
Paul I, tsaar — 304
Paulucci, Liivimaa kindralkuberner — 341—344
Pawell, Saaremaa talupoeg — 113
Peeter I (Peter Aleksejevitš), tsaar — 222, 227, 229, 297
Peeter, Viiburi piiskop — 63
Peter, Lauküla talupoeg — 177
Peter, rüütlisulane — 46
Peter, Lauküla talupoeg, Laue Petri kasuvend — 176
Peeter, Holsteini prints, Eestimaa kindralkuberner — 268
Peeter, Saaremaa talupoeg — 113
Penka, Danil Aleksandrovitš, vürst — 131
Pestel, P. I., dekabrist — 363, 364
Peterson, Kr. J., luuletaja — 419
Petri, J. Chr., valgustaja-publitsist — 306, 309, 310, 313
Petrisz, Michell, Laadjala-Kiratsi talupoeg — 113
Petrisz, Nicolas, Elme talupoeg — 113
Petrisz, Thomas, Elme talupoeg — 114
Petrov, Petr, Kaluuga kubermangu talupoeg — 373, 374
Petrus, Taani kuninga lauaülem — 63
Pfab, Ehlert Nikolaus (Pea), Riia kaupmees — 372
Pillack, Mert, Vastseliina talupoeg — 179
Pilli Peep, Orava talupoeg — 224
Plate, orduisand — 114
Pleštšejev, Juri, bojaar — 132
Plettenberg, Wolter, Liivi ordumeister — 149
Plettenberg, Walter, Vastseliina staarost — 174, 179, 180
Poene, Peep, Lauküla mõisa talupoeg — 177
Poene, Simon, eelmise vend — 177
Poljud, novgorodlane — 58
Pohlaka Jaako Jürri, Uhtna talupoeg — 266, 267
Pohlman, leitnant — 192
Ponnemareff, kaupmees — 373
Priimkov, Mikita, vürst — 145
Puddikalla Jürri, Orava talupoeg — 224, 225
Puhzep, Peteri p. Jaen, Vastseliina talupoeg — 180
Pukki Härm, Suure-Jaani talupoeg — 204
Puttkamer, v., mõisnik — 176
Paykull, Ao mõisnik — 427
Paykull, Helene v., aadlik — 427
Pöppelmann, Tündriküla rentnik — 207

Quandt, pastor — 264

Radozitski, major — 343
Radt, foogt — 154
Radziwill, Nikolaus (Ratzewill), Poola-Leedu feodaal ja väepealik — 153, 165
Rahden, polkovnik — 341
Rambouw, Dirck v., Riia komtuur — 74
Rameko, lätlaste vanema Talibaldi poeg — 363
Ramp, Jacop, Saaremaa talupoeg — 113
Ratislav Boldõzevitš, Novgorodi bojaar — 58
Ratšja, novgorodlane — 58
Ratta Rein, Orava mõisa vabadik — 224
Rauch, Christian (Hobben), Riia kaupmees — 372
Rauge, Jaan, Suure-Jaani talupoeg — 203
Rauschert, praost — 196
Rautseppa Jürri, Suure-Jaani talupoeg — 204
Raynal, G., prantsuse ajaloolane ja filosoof — 282

Reas, eesti talupoeg — 13
Reino Maddis, Väätsa talusulane — 631
Rekon (Rehhon), eesti talunaine — 13
Rennenkampff, v., mõisnik — 360
Renner, Johannes, kroonik — 72, 147
Resler, vt. Dietrich
Richter, maanõunik — 341
Richter, A., kohtunik — 372
Risebiter, Jurgen, aadlik — 149
Ritzky, Pep, mölder — 178
Robert, Läänemaa komtuur — 50
Roboam, läti sõdalane — 34
Rochow, F. E., saksa kirjamees — 312
Rodolf Jerichost, Riia saadik — 22, 23
Roebel, Hermen, ordurüütel — 149
Rolsenn — 295, 296, 297
Romodanovski, Semjon, vürst — 132
Roos, Ewald, Uhtna mõisa valitseja — 266
Rosen, O. F. Fr. v., maanõunik — 260, 263
Rosen, Reinhold, mõisameeste lipkonna pealik — 158—160
Rosen, parun, Viru-Järva Meeskohtu liige — 316
Rosen, haagikohtunik — 306
Rosen, parun, kubermanguvalitsuse nõunik — 335, 338
Roselin, Erich Christian, Uhtna mõisa kingsepp — 267
Rostovskoi, Danilo, vürst — 145
Reiter, Hans, ordurüütel — 149
Russow, Balthasar, kroonik — 106, 164
Rutkofsky, kapten — 388

Saggesare Lauri poeg Mihkel, Suure-Jaani talupoeg — 203
Sapieha, Lew, Leedu kantsler — 167
Sasse, Reinolt, ordurüütel — 149
Sassi Toomas, Suure-Jaani talupoeg — 203
Sassi Jaani Johan, Karinu talusulane — 334
Savijerw, Bartholomeus, Tartu piiskop — 86
Sbõslav Stepanõts, Novgorodi bojaar — 30
Schall v. Bell, Gabriel, ordurüütel — 149
Schall v. Bell, Verner, Kuldiga komtuur — 148
Schall v. Bell, Philip, landmarssal — 148
Schatilov, Narva komandant — 255
Scheinpflug, Alexander Conrad (Kallisheng), Riia kaupmees — 372
Schiemann, Gottfried Carl (Must kuk), Riia kaupmees — 372
Schiller, Fr., saksa kirjanik — 426
Schilling, Heinrich, koolmeister — 196
Schlater, F., litograaf — 383, 389, 417, 431
Schlone, L. A., valitsusnõunik — 377
Schmerten, Berent v., Paide foogt — 111
Schmitt, Simon, ordurüütel — 149
Schomerus, Petrus Andreas, matemaatika õpetaja — 182
Schulmann, v., kapten-ispravnik — 301
Schulz, maamarssal — 341
Schutte, Gottschalk, Kuramaa piiskop — 80
Schuwenpflug, vt. Kaspar Schuwenpflug
Schwebs, F., kubermanguvalitsuse ametnik — 391
Schütz, pastor — 197
Seitze, Hans v., mõisameeste lipkonna pealik — 158—160
Semjon, bojaar — 58
Semjon Karpovitš, Vene väepealik — 132
Semjonski, Mihkel, Võhma küla talupoeg — 305, 306
Siboki, tšerkessi vürst — 135
Siborch, Christofer, Kandava foogt — 148, 149
Sicka Henn, Vastseliina talupoeg — 179
Siegfried (Syfrid) Lander(e) von Spanheim, Liivimaa ordumeister — 80
Sigismund August, Poola-Leedu kuningas — 153, 165, 261, 262
Sigurd, rootsi aadlik — 12—14
Sikka, Peter, kilter — 265
Silberstern — 188
Silda Otza Kersten, Vastseliina talupoeg — 180
Silla, Jürri Jaak, Uhtna talupoeg — 266, 267
Siller, Hans, Vastseliina lukksepp — 180
Simo, Mart Jürri, Uhtna talupoeg — 266, 267
Sindoraamus, dominikaanlane — 51
Sitwitzki, Matt, Tamme mõisa talupoeg — 175
Sivers, Fr. W., Kuramaa kuberner — 340—343
Sivers, v., kihelkonnakohtunik — 388
Skrjabin, bojaar — 140
Skytte, Johan, Liivimaa kindralkuberner — 182
Skytte, Jakob, 1632. a. asutatud Tartu ülikooli rektor — 182
Snorre Sturluson (Snorri), islandi laulik ja ajaloolane — 9
Snyder, Jacob, aadlik — 114
Spiridon, piiskop — 52

Stridter, Kose pastor — 337
Stackelberg, majandusasehaldur — 255
Stael von Holstein, Fabian Ernst, maanõunik — 235
Stawenhagen, W., kunstnik — 375
Stecke, Luterus, Järva foogt — 78
Stein, kaupmees — 387
Steinberch, Andreas v., ordurüütel — 74
Stenbock, krahv — 316
Stigoti, marssal — 63
Stieda, Aleksander Joachim (Südda), Riia kaupmees — 372
Straszbergh, (Straszborg), Franz, Ervita mõisnik — 191, 192
Stric, Johannes, preester — 30
Stromberch, Evert, ordurüütel — 149
Stryk, v., Pühajärve mõisnik — 390
Stultus, Friedrich, ordurüütel — 50
Stultus, Heinrich, marssal — 50
Suilen, Hinrich v., ordurüütel — 149
Sveno, Burgla piiskop — 63
Svjatoslav Mstislavitš, Novgorodi vürst — 32
Svjatoslav Jaroslavitš, Tveri suurvürst — 57, 58
Söye, Kersten (Syge Kristern), Liivimaa saadik — 132
Syfried, Liivimaa ordumeister — 84
Šein, Andrei Ivanovitš, vojevood — 143
Šeremetjev, krahv, Uniküla mõisa omanik — 397
Šigh-Alei, Kaasani khaaniriigi valitseja — 134
Štšenja, Danil Vassiljevitš, vürst — 131
Šuiski, Pjotr (Peter) Ivanovitš, vürst — 143—145
Šuiski, Vassili Fjodorovitš, vürst — 129
Šuiski, Vassili Vassiljevitš, vürst — 129, 131, 132

Zabel, Kuimetsa opman — 337, 338
Zatšeslamski, Andrei, vojevood — 143
Zeimer, maanõunik — 197
Zeletz, Jaack, Lauküla talupoeg — 176
Zeschke, Johann George (Südda), Riia kaupmees — 372
Zimmermann, Johann Eduard (Rist), Riia kaupmees — 372
Zotov, polkovnik — 236, 238
Zubov, A., kunstnik — 241
Ziroslav Dorogomilovitš, bojaar — 58
Žitov, Pjotr, vürst — 132
Žuk, Vassili, djakk — 130

Tabelin, Pudiviru vanem — 37
Tacitus, rooma ajaloolane — 296
Talibald, lätlaste vanem — 363
Tallima Paap, Haanja talupoeg — 263—265
Tom, Hanz, Vastseliina mölder — 178
Tatter, Ludvig Carl (Lõoke), Riia kaupmees — 372
Taube (Duve), Johann, opritšnik — 158—160
Taube, haagikohtunik — 306
Tecnon, Johann, arhidiakon — 173
Tedder, Berend, Lauküla talupoeg — 176
Tedder, Berendi poeg Hansz, eelmise poeg — 177
Tedder, Berendi poeg Hinrich, eelmise vend — 177
Tedder, Berendi poeg Knut, eelmise vend — 177
Telõševski, major — 342
Tener, Hieronümus, doktor — 145
Teoderich, Eestimaa piiskop — 27, 35, 36
Teoderich, piiskop Alberti vend — 32, 38—40
Thidericus, Konrad, fransiskaanlane — 51
Thierbach, Christofer, ordurüütel — 149
Thjodolv, kangelaslugude laulik — 10
Thoma Ado Mart, Väätsa talusulane — 331
Thoma Jago Hans, Väätsa kohtumees — 332
Thoma Jago Hansa Hans, Väätsa talusulane — 331, 332
Thoma Juhhani Juhhan, Väätsa talusulane — 331
Thoma Mihkel, Uhtna talupoeg — 266, 267
Thurgot, Tallinna piiskop — 62
Thuco, Aarhusi piiskop — 63
Thuco, Ripeni piiskop — 63
Tideböhl, A., kohtu sekretär — 371
Tiesenhausen, v., ooberst — 208, 236
Tiesenhausen, Narva komandant — 304
Tiesenhausen, Kose-Uuemõisa mõisnik — 338
Tiliken, Hynth, Kaarma talupoeg — 112
Tio, Karina talunaine — 334
Titzmann, Andre, Orava talupoeg — 224, 225
Toba Hants, Suure-Jaani talupoeg — 203
Toenisse Jacobi Rein, Väätsa talusulane — 331, 332
Toenno Jaani Thomas, Väätsa talusulane — 331

Toenno Jurry Toenno, Karina talusulane — 334, 335
Toenno, Võhmuta mõisa aidamees — 335
Taho Jurry Mart, Orina talusulane — 335
Tohtamõš, Kuld-hordi prints — 135
Tolgo, Adam, Suure-Jaani talupoeg — 203
Tolgsdorff, Erdmann, paater — 173
Tomas, üksjalg Landeverest — 113
Tomschleger, Bernt, ordurüütel — 149
Torbi Hann, Haanja talupoeg — 265
Torbi Marje poeg Jurri, Haanja talupoeg — 266
Tories (Thorgils), Olav Trügvepoja kasuvend — 13
Torulf (Thorolv), Olav Trügvepoja kasuisa — 12, 13
Tott, Clas, Liivimaa kindralkuberner — 189
Totz, Pindi mõisa talupoeg — 178
Totzen, Orava mõisa kilter — 224, 225
Tretjakov, polkovnik — 342
Trygve, Norra kuningas — 12
Tšerkaskĭ, Aleksei, vürst — 260
Tšjulkov, Fedor Ivanovitš, vojevood — 157
Tšornõĭ, Fjodor Obolenski, vojevood — 143
Tump, Mathysz, Kaarma talupoeg — 113
Turtall, Peter, Kaarma talupoeg — 112
Tverdislav Punane, possadnik — 58
Tverdile Ivankovitš, Pihkva valitseja — 51
Tverdislav Moissejevitš, bojaar — 58
Tõnne, Tõikvere mõisa talupoeg — 210
Tõnu Tooma tütar Anne, Karitsa vabadik — 316
Tõnu Tooma naine Mari, Karitsa vabadik — 316
Tõnu, Võhmuta mõisa aidamees — 335
Tyls, Peter, Koiola talupoeg — 177
Tyls, Christoff, eelmise poeg — 177
Tyls, Jaen, eelmise vend — 177
Tyls, Peter, eelmise vend — 177
Tyls, Hans, eelmise vend — 177
Tyls, Heinrich, Koiola talupoeg — 177
Tyls, Jack, Koiola talupoeg — 177
Tyro, Simon, Lauküla talupoeg — 176
Tysenhausen, Gothard, Johan, staarost — 177

Ugametze, Claes, Ervita talupoeg — 192, 193
Ugametze, Thomas, eelmise poeg — 192
Ugametz, Johan, Ervita talupoeg — 192, 193
Ulanov, Boris Tebet, vojevood — 131
Ulrika Eleonore, Rootsi kuninganna — 240
Ungern-Sternberg, Renauld, maanõunik — 235
Unna, Dirich v., ordurüütel — 149
Unna, Hans v., ordurüütel — 149
Unnepeve, Sakala vanema Lembitu vend — 35
Urne, Klas (Biltemverskoi Klius Vernem), Taani kuninga saadik — 145
Urussov, vürst, tiibadjutant — 391, 392, 395
Utnehat, saarlaste saadik — 71
Uuetoa Maddisse Carl, Väätsa talusulane — 331
Uxel, Jacob, Lümandu mõisnik — 149
Uxel, Otto, Kircheta mõisnik — 149

Wacke, Hans, aadlik — 84
Waitsi Hanso Hans, Väätsa talusulane — 331
Waldemar II, Taani kuningas — 32, 35
Waldemar IV, Atterdag, Taani kuningas — 77
Vane, liivlaste vanema Kaupo väimees — 23
Vassili IV Ivanovitš, suurvürst — 132
Vassili Mstislavitš, vürst — 30
Vassili Voibozovitš, novgorodlane — 58
Watzinskĭ, Tamme mõisa mõisnik — 175, 176
Wetberch, Petrus (Peter Weddeberch), piiskop — 116
Wegener, Thomas, Vastseliina kangur — 180
Weidemann, pastor — 197
Veko, läti sõdalane — 34
Vellingk, kindral — 222
Velven, Andreas v., ordumeister — 49
Wescelinus, kaplan — 36
Vesse, saarlaste kuningas — 79
Wichmann, piiskopi sõjasulane — 23
Vietinghof, v., salanõunik — 298
Wigand, kornet — 264, 265
Wigand Marburgist, kroonik — 77
Wigbold, ordurüütel — 23
Wilcken M., pastor — 195
Wilde, P. W., arst, kirjamees — 413
Willeme Jürri Hans, Väätsa talusulane — 332
Willwes, Jacob, Eikla talupoeg — 114
Winter, Johann, pürjermeister, Erik XIV saadik — 155
Virginius, Andreas, 1632. a. asutatud Tartu Ülikooli prorektor — 182

Witte, Johann de, Kursi komtuur — 74
Wizzlaus (Wenezlaus), lääne-slaavi hõimude vürst — 35
Vjatško (Wiesceka), Koknese vürst — 42—44
Vjatšeslav, Novgorodi tuhatnik — 47
Vladimir Mstalavitš, Pihkva vürst — 29—32
Vladimir Svjatoslavitš (Valdamar), Novgorodi vürst — 13, 15
Vobitzer, Vladislav (Bobigerov, Vodislav), Frederik II saadik — 145
Volinskoi, Artemi, Vene riigimees — 260
Volquin, ordumeister — 32, 38, 60
Woltherus, preester — 50
Woltzonn, Friedrich Valentin Constantin (Täht), Riia kaupmees — 372
Womma Matsi tütar Liso, Suure-Jaanist — 204
Womma Matsi poeg Tõnnis, Suure-Jaanist — 204
Vorontsov, salanõunik — 299
Vottele, Sakala vanem — 34
Woydt, leitnant — 333
Wrangel, Otto Diedrich, Tõikvere mõisnik — 209
Wrangel, O. F., maanõunik — 235
Wrangel, Tõnnis, kapten-komandör — 240
Wrangel, Nurmsi mõisnik — 306
Vrymersheim, Wilhelm v., Liivimaa ordumeister — 92
Vsevolod Borissovitš, Pihkva vürst — 202, 29
Wulff, Erich, Küti mõisa valitseja — 29
Wulff, Jürgen, feodaal — 115
Wulff, v., kreisisaadik — 392
Vytynck, Jurgen, feodaal — 114

Ohhato Jaak, Suure-Jaani talupoeg — 204

Üxküll, Bernhard Johann (Boriss Vassiljevitš), Eestimaa kuberner — 360
Üxküll, vt. Heinrich
Üxküll, polkovnik — 340, 341

Young, E., inglise luuletaja — 297

KOHANIMEDE REGISTER

Aa jõgi — 340
Ao (Hao), mõis — 427
Aafrika — 310
Aasia — 310
Aasov, linn — 223
Åbo, linn — 240
Abselli, talu — 180
Adalsysla — 10
Adaši, mõis — 139
Aegna, saar — 239
Ahvenamaa, saarestik — 240
Alempois (Alenboys, Alempis), muistne kihelkond — 60
Alenborg, loss Taanis — 63
Aluksne, linnus, linn — 135, 164, 178, 298
Alutaguse, kihelkond, haagikohtu ringkond — 142, 303, 439
Ameerika — 310
Ammuta, küla — 191, 193
Anhel(i), linn — 16
Anseküla, kihelkond — 432
Appeldern, maakoht Saksamaal — 46
Arkaadia, maakoht Salatsi mõisas — 296
Arkaadia, maakond Lõuna-Kreekas — 438
Aruküla, mõis — 72
Askilus (Kiltsi?), mõis — 135
Astlanda — 16, 17
Astrahan, linn — 135
Astrahani vürstiriik — 134
Augsburg, linn — 165

Babini, Vaabina — 135
Balti kubermangud — 319
Baltimaad — 313, 384, 440
Balti (Varjaagi) meri — 9, 399
Bautzen, linn — 180
Beibas, vt. Peipsi
Beloozero, järv — 10
Berliin, linn — 222
Bernu jõgi, vt. Pärnu jõgi
Beverin, linnus — 22, 27
Bex- ehk Buxhövede, kirikuküla — 46
Botnia laht — 240
Braunschweig, linn — 241
Bremeni hertsogkond — 240
Bremerhafen, linn — 46
Bug, jõgi — 10
Bütsantsi riik — 134

Cesvaine, linn — 136
Czerendorpe, küla — 93

Danzig (Gdansk), linn — 239
Daugava (Dvinaa, Dūna, Väina), jõgi — 10, 24, 33, 42, 55, 187, 342
Daugavgriva (Dünamünde), klooster — 32, 151
Desna, jõgi — 15
Dnepri jõgi — 10
Dubrovna, küla — 47, 57
Dundaga, linnus — 139
Durbe, järv — 55
Dünamünde, vt. Daugavgriva
Dzerbene, linnus — 139

Edise, linnus — 138
Eesti — 12, 16, 21, 24, 29, 34, 38, 51, 59, 72, 103, 129, 163, 164, 169, 193, 202, 263, 277, 363, 369, 424, 437, 440, 443, 444
Eestimaa (Tšuudimaa) — 10, 21, 24, 28, 29, 31, 32, 36, 39, 41, 46, 55, 62, 72, 125, 133, 172, 181, 182, 191, 195, 211, 244, 265, 275, 290, 306, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 327, 331, 353, 357, 360, 367, 379, 382, 399, 400, 415, 441, 445
Eestimaa asehalduskond — 278
Eestimaa hertsogkond — 65, 230, 233
Eestimaa kubermang — 197, 283, 304, 305, 306, 346, 347, 358, 366, 415, 437, 439.

Eestimaa provints — 243
Eikla (Enkull) — 114
Elme (Helmede) — 113, 114
Emajõgi (Amovzi, Mater aquarum, Omovža, Vete Ema) — 28, 49, 176, 194, 196, 227, 286, 287
Eoste, mõis — 177
Epra — 203
Erfurt, linn — 306
Ergeme (Härgmäe) — 147
Ergli, linnus — 139
Ervita, mõis — 193, 191
Esmuse, talu — 113
Euroopa — 223, 290, 297, 362, 384, 385
Evele, kihelkond — 34
Evisnu (Jõhvi?), mõis — 305

Falamuse linnus — 16
Finmarki maa (Soome) — 16
Firenze, linn — 179
Frankfurt, linn — 222

Gauja (Koiva), jõgi — 22, 24, 25, 27, 138, 369
Gaujiena, linn — 138
Gdansk (Danzig), linn — 141, 236
Gorodišče — 48
Grölingsholmi heinamaa Emajõe ääres — 176
Gulbene, kihelkond — 138
Göttingen, linn — 26, 279

Haanja, kihelkond — 263, 266
Haapsalu, linn — 65, 71, 73, 122, 160, 367, 430
Hannover, linn — 240
Hao, vt. Ao mõis
Hargla, kirik — 197
Harjaste — 204
Harju (Harriaen), Harjumaa, Harju maakond, Tallinna kubermang, Tallinnamaa — 36, 59, 60, 73, 124, 125, 145, 149, 150, 152—154, 160—162, 164, 234, 256, 266, 276, 277, 279, 316, 423, 430, 436
Harku, mõis — 229, 235
Hellenurme, mõis — 378
Helme, kihelkond — 197
Helme, staarostkond — 167, 170
Helveetsia — 363
Hiiumaa — 238, 445
Hispaania — 217
Hollandi — 216, 217, 233, 239
Hulmkari linn (Holmgard), vt. Novgorod — 17
Hundiaugu väli Laiusel — 168
Härgmäe, mõis — 147, 149

Ida-Eesti — 29
Ida-Harju, haagikohtu ringkond — 439
Ida-Järva, haagikohtu ringkond — 439
Idavere, mõis — 240
Iisaku (Isako), kirik — 424
Ilmjärv, mõis — 396
India — 282
Ingeri (Ingerimaa) — 172, 276
Inglismaa — 217, 233, 239—241
Ingliste, mõis — 336
Irboska (Yserborg), linnus — 51, 77, 136
Itaalia — 298, 415
Ivangorod, linn — 131, 136, 137, 142

Jaama (Jama), küla — 347
Jaaniku org — 290
Jaani linn Harjumaal — 436
Jaskamõisa väli — 204
Jaun-Jelgava, mõis — 342
Jelgava, linn — 340, 343
Jena, linn — 275
Jeruusalemm, linn — 72
Jumpravas, mõis — 342
Jurjev, vt. Tartu
Jõelehtme, kirik — 236
Jõgeva, mõis — 168
Jõhvi, kihelkond — 222, 424
Järva, Järvamaa, Jerwia — 27, 28, 31, 37, 42, 59, 161—163, 191, 193, 234, 247
Järva-Jaani kihelkond — 222
Järveküla järv (Ülemiste järv) — 285
Jürsi (Jorsz), küla — 114

Kaagvere, küla — 306
Kaagjärve (Rastigerwe), järv — 43
Kaarma, kihelkond — 55, 71, 111
Kaasan, linn — 135
Kaasani riik — 134
Kagu-Eesti — 175
Kagu-Liivimaa — 368
Kahkova, mõis — 299
Kainu, linn — 17
Kaiu, mõis — 336
Kallaste, küla — 305
Kalliküla — 114
Kallukse, küla — 258
Kaluuga, kubermang — 373
Kalvenes, mõis — 340
Kalvi, mõis — 358—360
Kammari niit Põltsamaal — 172
Kannavere, raba — 75, 76
Kapu, mõis — 335
Kareda (Carethen), küla — 28
Karinu, mõis — 332—334
Karksi, linnus — 156
Karlskrona, linn — 241
Karula, kirik — 301
Kastre (Kuroslav, Kourslav), linnus — 135, 138
Kaukse, vald — 424

Kautla, mõis — 336
Kebliste, talu — 179
Keeni, mõis — 176
Kegola, jõgi — 58
Keksholmi (Priozersk) kindlus — 236
Kesk-Eesti — 21
Kiideva (Kividepää) — 10
Kiiev, linn — 11, 12, 15, 30
Kiievi riik — 10
Kilingi-Nõmme, alev — 169
Kiltsi, mõis — 268
Kimmole, küla — 75, 76
Kircheta, mõis — 149
Kirna, mõis — 381
Kirumpää, linnus — 138, 143
Kiwatzi, talu — 179
Kivijärve, küla — 168
Kiviloo, mõis — 124
Kleštšino, järv — 10
Kobruvere — 204
Kodavere, kihelkond — 194
Koddiel (Kodila), küla — 63
Koiola (Vana-Koiola), mõis — 176, 177
Koiola maakond, vt. Võru maakond
Koiva, vt. Gauja — 23
Koknes (Kukenois), linnus — 42, 139, 342
Koksi (Koxis), vakus — 114
Kolga, maakond — 156
Kolga-Jaani kirik — 194
Koluvere, loss — 149, 150, 151, 152, 155
Koluvan, Kolõvan, vt. Tallinn
Kokasoo, heinamaa — 290
Konguta, linnus — 135
Kopenhaagen, linn — 46, 59
Koporje, linnus — 51, 52
Kose-Uuemõisa, mõis — 335, 337
Kostroma, linn — 158
Krasnõi, linn — 136
Kuban, jõgi — 135
Kubesele, linnus — 34
Kuiavere, väli — 204
Kuigatsi, mõis — 388
Kuimetsa, mõis — 163, 232, 336, 338
Kuivajõe kõrts — 336
Kukimeltin (Smiltene?), linnus — 138
Kuldiga, linnus — 149, 180
Kunda, mõis, sadam — 181, 367
Kunsina (Kõnnu), mõis — 305
Kuramaa — 22, 71, 80, 91, 180, 190, 339, 343, 368, 370
Kuramaa piiskopkond — 142
Kuressaare (Kurresare), linn — 106, 113, 154, 238, 400, 402, 423
Kurna, mõis — 285
Kursi, kihelkond — 397
Kurtna, küla — 306
Kusma, talu — 264
Kõrve, heinamaa — 290
Kärkna klooster — 71
Kärla, kihelkond — 432
Königsberg (Kaliningrad), linn — 239
Küti, mõis — 202

Laadjala-Kiratsi (Laudel Kerredisz) — 113
Laane, heinamaa — 290
Laiuse, linnus, mõis — 135, 138, 141, 226, 245
Laiuse, staarostkond — 167
Laiuse, kihelkond — 398
Landevere (Randvere) — 113
Laszwa veski — 179
Laudjala (Landell) — 113
Lauküla (Nõtkenszhoff), mõis — 176
Leedu — 57, 59, 135, 139, 156, 190
Leedu suurvürstkond — 153
Leetva — 204
Leipzig, linn — 211, 378
Leningrad, linn — 350
Leole (Lõhavere), linnus — 29, 363
Lettia, vt. Läti
Letsi — 290
Lihula, linnus — 66, 69, 70, 150, 440
Liivimaa — 24, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 38, 43, 46, 49, 50, 51, 54, 55, 60, 67, 68, 72, 77, 78, 79, 80, 106—108, 110, 120, 122—125, 131—134, 139, 141, 142, 146, 147, 152, 153, 155, 156, 158, 161—163, 166, 167, 172, 173, 175, 185—187, 189, 193, 195, 197, 198, 202, 211, 212, 216—218, 222, 224, 244—248, 263, 265, 275, 279, 280, 282, 294, 298
Liivimaa (Lihvlandi maa) — 300, 311—313, 339, 363, 368—370, 383, 384, 392, 420, 433, 439—441, 444, 445
Liivimaa asehalduskond — 278
Liivimaa distrikt — 211
Liivimaa hertsogkond — 293
Liivimaa provints — 150, 243
Liivimaa kubermang — 279, 295, 299, 304, 366, 437, 439
Liibavi (Liepaja) — 239
Limbaši, linn — 369
Lindanose, vt. Tallinn
Lippe, linn — 27, 34
Ljubetš, linn — 12
Lohkva (Lovecotte), küla — 37
Lohusuu, kirik — 245
Ludza, linnus — 136
Luuga, linn — 51
Luuga, jõgi — 52
Luunja, mõis — 383
Lõuna-Eesti — 21, 32, 38, 167, 236, 386, 397, 437
Lõuna-Harju, haagikohtu ringkond — 439
Lõuna-Järva, haagikohtu ringkond — 439

Lõuna-Kreeka — 438
Lõuna-Venemaa — 392
Lõve, mõis — 84
Läti (Lettia), Lätimaa — 59, 182, 196
Lääne-Euroopa — 364
Lääne-Harju, haagikohtu ringkond — 439
Läänemaa, (Rotelewich) — 10, 24, 42, 49, 50, 60, 73, 121, 152, 154, 160, 164, 163, 234
Läänemeri — 9, 10, 59, 211, 216, 217, 239, 240
Läänemere kubermangud — 364
Lääne-Saksamaa — 26, 27, 46
Lüganuse, kihelkond — 222, 422
Lümandu, mõis — 149
Lüübek, linn — 216, 284

Maagide maa (Varjaagide maa) — 16
Maarja-Magdaleena, kihelkond — 194
Maasilinn (Soneburg), linnus — 84, 153
Madalmaad — 23
Madsun(i), linn — 17
Mandri-Lääne, haagikohtu ringkond — 439
Mandri-Viru, haagikohtu ringkond — 439
Mapils, linnus — 139
Medinsk, maakond — 373
Meedla (Meldell) — 113
Metsepole, kihelkond — 24
Miklin, linnus — 139
Mogiljovi kubermang — 384
Moskva, linn — 130, 132, 134, 136, 141, 155, 156, 158, 160, 182, 217, 218, 362
Moskvamaa — 217
Moskva riik — 129, 155, 211, 445
Moskoviidi järv, vt. Peipsi
Muhu, saar — 238
Munalaskme, mõis — 290, 314, 379, 382
Muratsi (Morras), mõis — 113
Mustvee, alev — 397
Must meri — 135
Mõhu (Mocha) Moge, muistne kihelkond — 28, 60
Mõigu, mõis — 285
Mõra (Morra), mõis — 398

Nurmekund (Norumegunde) — 60
Nurmsi, mõis — 306
Nursi, mõis — 264
Nürnberg, linn — 211
Nystadt (Uusikaupunki), linn — 243
Nabala, mõis — 232
Naissaar, saar — 237, 238, 239, 242
Narva, linn — 92, 93, 133, 135—139, 141—143, 147, 157, 161, 182, 208, 211, 217, 222, 228, 236, 257, 276, 286, 287, 306, 367, 368, 423, 424
Narva jõgi — 54, 57, 79, 130, 137, 142, 217
Narva laht — 399
Narvamaa — 79, 136
Navesti, jõgi — 203, 204
Nikea, linn — 165
Nižni-Novgorod, linn — 158
Nitaure, linnus — 139
Norra — 13
Novgorod, Hulmkara, Holmgard (Nogardia) — 12, 17, 29, 32, 41, 46—48, 51, 52, 54, 58, 90—92, 129—131, 133, 134, 147, 442
Novgorodimaa — 13, 14, 52, 54, 255
Novgorodi vürstiriik — 47
Nurmekunda (Norumegunde), muistne kihelkond — 28

Ohu Aru põld, Munalaskme mõis — 290
Ojamaa, saar — 37, 92, 240
Ojamaa, väin — 242
Ojasoo, mõis — 338
Okar, jõgi — 10
Olaines, küla — 340
Onega (Äänis), järv — 9
Opotška, linnus — 139
Orava, mõis — 223
Orina, mõis — 333
Oseberg, maakoht Norras — 13
Osilia, vt. Saaremaa
Ostra, jõgi — 15
Ostrova, maakoht Leedus — 180
Ostretšno, järv — 79
Otepää (Karupea), linnus — 15, 29—31, 40, 42, 48, 49, 79, 197, 369, 388

Padise, klooster — 73
Paide, linn — 73, 74, 76, 78, 138, 150, 156, 161, 306, 334
Paimla (Paymell) — 112
Painküla, küla — 397
Pala, jõgi — 32, 34, 40
Palamuse, kihelkond — 194
Paldiski, linn — 279
Pallimaa, Munalaskme mõisa heinamaa — 290
Palli, mõis — 299
Pedja, jõgi — 37
Peetri, kihelkond — 191, 193
Peipsi (Beibas, Moskoviidi järv), järv — 53, 164, 217, 276, 286, 287, 304, 305
Perejaslavl, vürstkond — 48, 52, 57
Peri, mõis — 178
Peterburi (St. Peterburgi), linn — 229, 239, 242, 243, 256, 258, 259, 277, 286, 306, 336, 337, 340, 360, 366, 368, 373, 415, 416, 424
Peterburi kubermang — 304, 367

Peterhoff — 339
Petseri, klooster — 255, 256
Piebalga, linnus — 139
Pihkva (Plescekove), linn — 16, 41, 47, 48, 51, 52, 58, 92, 129, 131—133, 136, 147, 286, 287, 368
Pihkva, järv — 48, 276
Pihkva, kubermang — 304, 368
Pihkva maad — 255
Pilistvere, kihelkond — 194
Pindi, mõis — 178
Platermõisa — 171, 172
Polota, jõgi — 10
Polotsk, vürstkond — 42, 57, 92, 157
Polotski asehalduskond — 282
Poltaava, linn — 223
Poola — 153, 173, 175, 187, 211, 236, 238, 443
Porkuni, mõis — 145
Posti, küla — 305
Prangli, saar — 195
Prantsusmaa — 130, 217, 298
Preisi (Preisimaa) — 59, 79, 91, 112, 114, 139, 166, 180, 182, 339
Prääma, mõis — 332
Pudiviru (Väike-Viru) — 37
Puiatu (Pugget), küla — 72
Purtse, jõgi — 142
Põhja-Eesti — 21, 24, 38, 65, 166, 318, 441, 36
Põhja-Läti — 34
Põltsamaa (Paltsama), loss, alev — 138, 162, 171, 194, 275, 413
Põltsamaa, staarostkond — 167
Pärnu (Perna), linn — 91, 156, 169, 216, 217, 236, 238, 239, 245, 279, 286, 287, 293, 369, 423, 439, 440
Pärnumaa, Pärnu maakond — 24, 265, 306, 368
Päraküla — 203
Pärsia — 181
Põide, kihelkond — 69, 71, 85
Püha, kihelkond — 432
Pühajärve, mõis — 688, 389, 391, 396

Raasiku, mõis — 72
Radogož, vt. Ropaži — 139
Ragvalda, linn — 16
Rakvere (Rakovor), linn — 57, 58, 133, 135, 138, 145, 156, 162, 164, 267, 268
Rakvere maakond, vt. Virumaa
Rakvere, mõis — 360, 361
Rakvere ringkond — 238
Ranna-Lääne, haagikohtu ringkond — 439
Rannapungerja, küla — 424
Ranna-Viru, haagikohtu ringkond — 439
Rauna, linnus — 139
Ravenick, küla — 74
Ravila, mõis — 299
Rebbesz — 178
Rein, jõgi — 27
Reisi, küla — 203, 204
Riekule (Rekot), linnus — 139
Rencenu, mõis — 340
Restu, mõis — 396
Rezekne, linnus — 136
Rickarsi, talu — 208
Ridala, muistne maakond — 24
Riia, linn — 24, 25, 27, 32, 35, 41, 42, 48, 50, 55, 66, 67, 78, 87, 91, 92, 115, 135, 139, 143, 153, 179, 181, 184, 196, 198, 207, 211, 212, 216, 217, 238, 239, 275, 277, 281, 340—342, 363, 368—370, 394, 397, 423
Riia linna Kaarlivärav — 297
Riia loss — 210, 372, 377, 396
Riia asehalduskond — 302
Riia kubermang — 276, 277, 279
Riia laht (Liivi laht) — 24
Riia maa(kond) — 279, 423
Riia piiskopkond — 74, 80, 116, 121, 158
Riole (Ripuka) «Punamäe» muinaslinn — 37
Rommeli, talu — 179
Rooma, linn — 49, 130, 416
Rootsi — 9, 12, 65, 91, 103, 155, 162, 175, 182, 187, 217, 218, 236, 237, 240—246, 249
Rootsi skäärid — 243
Ropaži (Radogož), linnus — 139
Rostock, linn — 182
Rostov, linn — 15
Rostov-Suzdali maa — 54
Rostovi järv — 10
Rootsi (Rotšinu), küla — 305
Rotelewich, vt. Läänemaa
Rõa, mõis — 332
Rõika-Meleski, klaasivabrik — 374, 375
Rõngu, linnus, mõis — 138, 181, 197
Rõuge, kirik — 179
Räpina, mõis, kihelkond — 178, 299
Rävala (Revaelae), muistne maakond — 24, 35, 36

Saadjärve (Sadegerwe), järv — 37
Saaremaa (Osilia) — 24, 38, 41, 49, 55, 60, 66—69, 67, 78, 79, 91, 111, 116, 120—122, 152, 153, 172, 197, 238, 244, 265, 279, 368, 385, 401, 429, 432, 433, 437, 439, 441, 445
Saaremaa piiskopkond — 66, 68, 71, 142
Saare-Lääne piiskopkond — 155

Saarestiku-Lääne, haagikohtu ringkond — 439
Saarukse, heinamaa Munalaskme mõisas — 290
Sablja, jõgi — 51
Sacka, talu — 179
Sagan, Sileesias — 180
Sagri, talu — 179
Sakala, muistne maakond — 29, 32, 33, 38, 42, 43, 59
Saksamaa — 25, 27, 130, 237, 246, 298, 306, 378
Saksimaa — 180, 298
Salaspils, mõis — 342
Salatsi, mõis — 294
Salatsi, jõgi — 296
Sangaste, mõis — 176
Saunamets, talu — 203
Schleswig-Holstein — 152
Sechsstetter, linn — 180
Seljamaa, Munalaskmes — 290
Seritsa, jõgi — 131
Severnaja Dvinaa, jõgi — 9
Siber — 359
Sigulda (Sygewalde) — 22, 25
Sileesia — 180
Sirenitse, vt. Vasknarva küla
Skujene, linnus — 139
Slavno, linn — 48
Slobodaa-Ukraina — 277
Smolensk, linn — 10, 11
Smolino, järv — 132
Sobolitse, kallas — 54
Somelinde, linnus — 28
Soome (Soomemaa) — 36, 238, 239, 242, 243, 367, 368
Soome skäärid — 241
Šotimaa — 387
Sparta — 363
Stein (Kiideva, Kividepää) — 10
Stettin, linn — 106, 222
Stokholm, linn — 157, 191, 193, 236, 238, 240, 241
Stralsund, linn — 240
Straupe, mõis — 343
Stugna, jõgi — 15
Sula, jõgi — 15
Sundi väin — 239, 241
Surtu (Sortavala), linn — 17
Suzdali vürstiriik — 47, 52
Suur-Koppel (Tallinna loode osas) — 216
Svijažski, linn — 135
Sõmerpalu (Korslov), linnus — 135
Sämi, jõgi — 58

Taabri, mõis — 149
Taani (Taanimaa) — 36, 38, 65, 240, 241, 416
Tabasti maa — 16
Taevere kõrts — 203
Tahula (Tawell) — 113
Tallinn, Koluvan, Kolõvan, Lindanise, Reval — 16, 17, 24, 35, 39, 41, 48, 55, 56, 57, 73, 74—77, 79, 91—94, 106, 108—112, 115, 124, 130, 131, 135, 137, 138, 142, 147, 153, 156, 158, 162, 163, 172, 181, 196, 208, 211, 212, 214, 216, 217, 229, 233, 235—243, 251, 257, 259, 268, 286, 288, 289, 306, 308, 313, 360, 362, 363, 367, 368, 371, 415, 416, 423, 438, 439, 440, 444,
Jaani vesiveski — 283,
Kalamaja — 239,
Lai tänav — 35, 159,
Mustpeade maja — 283,
Nahaveski — 283,
Pühavaimu kirik — 212, 215,
Raekoda — 283, 290,
Rootsi turg — 290,
Suurgildi maja — 283,
Loss — 268, 269,
Paberivabrik — 283,
Reid — 237,
Sadam — 238, 242, 285,
Toom- ehk Rüütelkonnakirik — 283,
Toompea — 100, 221, 233, 234, 283, 284,
Toompea värav — 236,
Toompea turg — 236,
Tõnismägi — 236,
Soome kirik — 236,
Suur Rannavärav — 236,
Vanaturg — 371,
Vene värav — 159,
Vesiveski Harju värava juures — 283,
Vesiveski Karja värava juures — 283,
Vesiveski Viru värava juures — 283,
Viru tänav — 289,
Väikegildi maja (Püha Kanuti gildi maja) — 283
Väike Rannavärav — 212
Tallinna kubermang, Tallinnamaa, vt. ka Harjumaa — 145, 256, 266, 276, 277, 279, 423, 430
Tamme, mõis — 175, 176
Tartu, Dorpt, Dorpatum, Dorpete, Jurjev, Tharbata, Tharbiten — 15, 16, 28, 29, 36, 41, 42, 43, 49, 57, 89, 92, 111, 115, 123, 131, 133, 135, 138, 140, 143, 145, 147, 156—158, 174, 175, 181, 182, 187, 188, 194, 197, 198, 210, 211, 217, 218, 227, 228, 276, 285—287, 299, 305, 306, 341, 368, 378, 383, 386, 388, 390—392, 396, 397, 418, 423, 424, 434, 435, 438, 439
Linnus — 43, 79,
Pein'i torn — 227,

Toome — 145,
Toome värav — 159, 160
Tartu kihelkond — 386
Tartumaa (kond), kreis — 173, 279, 366, 368, 386, 388, 425, 433
Tartu piiskopkond — 116, 123, 134, 158, 162, 163
Tartu praostkond — 425
Tarvastu staarostkond — 167
Tatarimaa — 160
Tessovo, linn — 51
Tiirimetsa, mõis — 432
Tonija (Tonnyell), vakkus — 114
Toolse (Belgrad), linnus — 138
Tori, mõis — 332
Torma (Tõrma), kihelkond — 194, 360, 425
Tornsdorf — 342
Toropets, linn — 29
Trikates, linnus — 147
Trubež, jõgi — 15
Tšeboksarõ, linn — 135
Tuddolinna, kihelkond — 424
Turaida (Thoreida), linnus — 24
Tver, linn — 57
Tõlluste, mõis — 432
Tõrvajõe — 208
Tähtvere, mõis — 175, 176
Tällivere, mõis — 203, 204
Tündriküla — 208

Udeva, mõis — 191, 193
Uduvere (Uteuer) — 112
Ugandi, muistne maakond — 28, 36, 38, 43, 59
Uglitš, linn — 158
Ugra, jõgi — 129
Uhtna, mõis — 266
Ukraina — 277
Ungru, mõis — 268
Urvaste, kihelkond — 197
Uudeküla — 204
Uuemõisa, mõis — 163

Vaabina (Babini), linnus — 135
Vatla (Vaetele), küla — 63
Vaiga (Wegele), muistne maakond — 27, 28, 37, 42, 59
Vaivara, kihelkond — 222
Vaivere (Vayuer) — 113, 114
Vaivere-Esmuse (Wayuer-Esmus) — 113
Valga, linn — 34—43, 80, 84, 136, 369
Valga, maakond — 279
Valgevene, kubermang — 276, 277, 282
Valila, küla — 191, 193
Valjala (Walldell) — 114
Vallula (Võlli?) — 203
Valtaiki, linnus — 139
Vana-Kasaritsa, mõis — 264—266
Varssavi, linn — 167
Varbola (Vorobin), linnus — 29, 38, 40
Vasknarva (Sirenitse), linnus, küla — 137, 138, 142, 347
Vastemõisa, mõis — 204
Vastseliina, linnus, mõis — 138, 143, 178, 179, 180
Wendekulla — 26
Venemaa, Russia, Vene riik — 10, 11, 16, 22, 36, 42, 77, 88, 129, 133, 178, 180, 181, 190, 192, 221, 224, 240, 241, 255, 275, 276, 282, 310, 339, 347, 355, 363, 364, 384, 388, 394, 396, 409, 416, 438, 439, 442, 443
Venta, jõgi — 22
Vepsküla (Wepzendorpe), küla — 93
Vestfaal — 147
Viiburi, linn — 143, 239
Viiburi, kubermang — 276, 277
Viljandi, linnus — 29, 32, 34, 40, 44, 78, 79
Viljandi, linn — 41, 92, 129, 130, 133, 138, 139, 141, 155, 169, 368, 369, 439, 440
Viljandi maakond — 279
Viljandi ringkond — 368
Viljandi staarostkond — 167
Virtsu, mõis — 172
Viru-Jaagupi, kihelkond — 222
Virumaa (Rakvere maakond, Vironia, Virlandia) — 37, 40, 42, 44, 54, 59, 84, 124, 125, 147, 150, 152—154, 162, 163, 202, 217, 222, 234, 236, 268, 305, 366, 436, 437
Viru-Nigula, kihelkond — 222, 422
Vitebski kubermang — 368
Vladimir, linn — 158
Vohnja, mõis — 256
Volga, jõgi — 10, 54, 135
Vormsi, saar — 238
Valmiera (Volmari), linn — 22, 340, 341
Volmari, maakond — 279
Võhma, põllumaa — 290
Võmotova (Võhma või Oru-Võhma), küla — 305
Võhma, küla — 306
Võhmuta, mõis — 335
Võisiku, mõis — 286
Võnnu (Cesis), linn — 22, 48, 94, 138, 139, 369
Võnnu, maakond — 279
Võrtsjärv (Worcegerrewe) — 28, 287
Võru, linn — 368, 369, 387, 391, 392, 396, 397, 439
Võru maakond, Võrumaa, Koiola maakond — 299, 368, 387
Võšgorod, linn — 136
Võõbsu, mõis — 299

Väike-Venemaa (Ukraina) — 277, 366
Väina, jõgi — 363
Väina jõgikond — 368
Väinjärve, mõis — 306
Väätsa, mõis — 331, 332

Äksi (Eekse), kihelkond — 194, 275, 422, 425
Änge, küla — 203

Öötla, mõis — 192

Ükskülа, mõis — 342
Ülemiste, järv — 283
Ümera, jõgi ja kihelkond — 22, 23, 24, 36

SISUKORD

Eessõna 5

Esimene osa

X—XII SAJAND. VARANE FEODALISM

Marksismi-leninismi klassikud 8

1. Venelaste, tšuudide ja teiste hõimude asukohast 9
2. Rootsi kuninga Ingvari sõjaretk eesti hõimude vastu 9
3. Rahvad ja hõimud Kiievi riigis 10
4. Olegi sõjaretk Kiievisse 882. a. 11
5. Olav Trygvepoeg (Trygvesson) Eestis 12
6. Linnade ehitamine ja mehitamine 988. a. 15
7. Jurjevi (Tartu) linnuse ehitamine 1030. a. 15
8. Otepää vallutamine Vene vägede poolt 1116. a. 15
9. Antifeodaalne ülestõus Eestis 1060. a. 16
10. Araabia geograafi Idrisi (1100—1166) poolt 1154. a. koostatud Eesti ala kirjeldus 16

Teine osa

XIII—XV SAJAND. VÕITLUS SAKSA-SKANDINAAVIA VALLUTAJATE VASTU. FEODAALSE KILLUSTUMUSE PERIOOD

Marksismi-leninismi klassikud 20

A. EESTLASTE JA VENELASTE ÜHINE VÕITLUS SAKSA-SKANDINAAVIA VALLUTAJATE VASTU

11. Merelahing Eesti rannas ristisõdijatega 1204. a. sügisel 21
12. Eestlaste võit Ümera jõel 1210. a. 22
13. Saarlaste ja mandrirandlaste sõjakäik Koiva jõele Kaupo linnuse alla ja lahing seal 1211. a. suvel 24
14. Ristisõdijate rüüsteretk Vaigasse ja Järvasse 1212. a. jaanuaris . . 27
15. Novgorodi vägede sõjaretk Eestisse 1212. a. 29
16. Leole piiramine ja vallutamine 1215. a. 29
17. Vene ja eesti vägede võit Otepää all 1217. a. 30
18. Lahing Viljandi läheduses 21. septembril 1217. a. 32
19. Lindanise vallutamine taanlaste poolt 1219. a. 35

20. Eestlaste ristimine sakslaste ja taanlaste poolt 1220. a. 36
21. Eestlaste üldine ülestõus aastail 1222—1223 38
22. Novgorodi väed Tallinna all 1223. a. 41
23. Tartu kaitsmine 1224. a. 42
24. Novgorodi tüli Pihkvaga 1228. a. 47
25. Novgorodi vägede võit saksa feodaalide üle Emajõel 1234. a. . . . 49
26. Liivimaa ordu leping saarlastega 1241. a. 49
27. Novgorodi vägede võit saksa-taani feodaalide vägede üle Jäälahingus 1242. a. 51
28. Skandinaavia feodaalide katse tungida üle Narva jõe Novgorodi maale 1256. a. 54
29. Saarlaste ülestõus 1260. a. ja selle mahasurumine 54
30. Novgorodlaste sõjaretk saksa-taani feodaalide vastu ja Rakvere lahing 1268. a. 57

B. FEODAALSE KILLUSTUMUSE PERIOOD XIII—XV SAJ.

I. Talupoegade sunnismaiseks muutmine. Feodaalide omavahelised võitlused. Talurahva klassivõitlus

31. Eesti ala territoriaalne jaotus XIII saj. algul 59
32. Liivimaa talurahvaõigus 60
33. Taani kuninga Erik Klippingi poolt 1281. a. antud kinnitus Eestimaa vasallide ja Tallinna piiskopi kokkuleppele piiskopile talupoegadelt võetavate maksude kohta 62
34. Saare-Lääne piiskopi Hermanni ürik kümnise ja teiste talupoegadelt nõutavate koormiste kohta 1284. a. 63
35. Paavst Bonifacius VIII kiri Tallinna piiskopile kirikuvande äravõtmisest tema piiskopkonnalt, kuna ristiusk seal veel väga nõrk on. 7. detsember 1300. a. 65
36. Liivimaa ordu, piiskoppide ja Riia linna vahelised võitlused XIII saj. lõpus, XIV saj. alguses 66
a) Liivimaa ordu vastuväited piiskoppide ja Riia linna süüdistustele 66
b) Saare-Lääne piiskopkonna poolt paavstile Liivimaa ordu vastu esitatud kaebus 68
c) Tunnistajate ülekuulamine 70
37. Suur nälg Eestis 1315. a. 72
38. Jüriöö ülestõus aastail 1343—1345 73
a) Väljavõte Bartholomeus Hoeneke kroonikast 73
b) Väljavõte Marburgi Wigandi kroonikast 77
c) Pihkvalaste abi ülestõusnud eestlastele 1343. a. 79
d) Novgorodi letopiss Jüriöö ülestõusust 79
39. Liivimaa suurfeodaalide kokkulepe kirikukorralduse, kaubanduse ja maapäevade pidamise küsimustes 1422. a. 80
40. 1452. a. pärinev tõend talupere müümise kohta ilma maata . . . 84
41. Maasilinna ordurüütlite kokkulepe Saare-Lääne piiskopi Ludolphiga pagenud talupoegade kinnipüüdmise ja väljaandmise kohta. 1453. a. 84
42. Tartu piiskopi Bartholomeus Savijerwe ja ta vasallide kokkulepe põgenenud talupoegade väljaandmise kohta. Vastu võetud hiljemalt 1458. a. esimesel poolel 86

II. Linnad ja kaubandus feodaalse killustumuse perioodil

43. Novgorodi saksa kaupmeeste kiri Tallinna raele Novgorodiga sõlmitud kaubalepingu kohta. 1346. a. 90
44. Liivimaa ordumeistri Wilhelm von Vrymersheimi poolt 31. oktoobril 1374. a. Narva linnale antud privileegid 92
45. Tallinna kivitööliste tsunfti skraa (põhikiri) 1459. aastast koos hilisemate täiendustega 94

XVI—XVII SAJAND. TEOORJUSLIKU MÕISAMAJANDUSE ARENEMINE JA PÄRISORJUSLIKU SURVE TUGEVNEMINE. NAABERRIIKIDE VÕITLUS EESTI TERRITOORIUMI PÄRAST. EESTI ALA ROOTSI RIIGI KOLONIAALPROVINTSINA

Marksismi-leninismi klassikud ja juhendavad dokumendid 102

I. Liivimaa siseolud XVI sajandil

46. Saare-Lääne piiskopi, ta vasallide ja teiste feodaalide kokkulepe põgenenud talupoegade väljaandmise kohta 1504. a. 103
47. Talupoegade olukord XV ja XVI sajandil Balthasar Russowi Liivimaa kroonika andmeil 106
48. Vakupidu Liivimaal 107
49. Tallinna kolme gildi kiri Liivimaa ordumeistrile selle kohta, et aadli nõudeid linna põgenenud talupoegade väljaandmise kohta pole võimalik täita 1514. a. 108
50. Turniir Tallinnas ja tüli aadlike ning linlaste vahel 110
51. Kaupmeeste ja käsitööliste halvast vahekorrast Tallinnas ja mujal Liivimaal 110
52. Talupoegade olukorra halvenemisest ja nende rõhumisest Saaremaal XVI sajandi alguses 111
53. Saare-Lääne piiskopi Johannes Kieveli poolt ta vasallidele 1524. a. antud privileegid 115
54. Liivimaa ordumeistri üleskutse Tartu piiskopkonna seisustele seoses Tartu linnas 10. jaanuaril 1525. a. puhkenud rahutustega 123
55. Väljavõte Harju-Viru rüütelkonna poolt Liivimaa ordumeistrile esitatud kaebusest Tallinna linna peale, milles räägitakse, et linlased ja uue usu kuulutajad ässitavad talupoegi nende isandate vastu üles. 1527. a. märtsi algus 124
56. Väljavõte Tallinna rae nõupidamisel 1532. a. jaanuaris vastu võetud otsusest, milles räägitakse talupoegade raskest olukorrast Liivimaal 125
57. XVI sajandi lõpust pärinevad määrused talupoegade koormiste ja kohustuste kohta Eestimaal 125

II. Võitlused Liivimaa feodaalide ja Moskva riigi vahel XV sajandi lõpul ja XVI sajandi alguses

58. Moskva suurvürsti väed Eestis 1482. a. 129
59. Saksa kaubakontori sulgemine Novgorodis 1494. a. 130
60. Vene kaupmeeste vangistamine Tartus 1501. a. 131
61. Seritsa lahing ja Vene vägede sõjakäik Liivimaale 1502. a. 131
62. Smolino lahing 1502. a. 131
63. Ordu ja piiskoppide saadikud paluvad 1509. aastal Moskvalt rahu 14 aastaks 132

III. Liivi sõda ja eesti talurahva võitlus feodaalide vastu

64. Ülevaade Liivi sõja algusest (1558.—1560. a.) «Astmete raamatus» . 133
65. Narva vojevoodi kiri Gdanski (Danzigi) linnale. 1558. a. 17. mai . 141
66. Väljavõtted Tallinna linna poolt ordumeister Wilhelm Fürstenbergi juurde läkitatud saatkonna jaoks koostatud instruktsioonist, milles räägitakse vene võimude tegevusest Narvas ja Alutaguses. 1558. a. 30. mai 142
67. Talupojad teatavad 1558. a. juulis venelastele ordumeistri ja piiskopivägede põgenemisest Kirumpäält 143

68. Tartu alistumisest Vene vägedele 1558. a. juulis 143
69. Rakvere vallutamine Vene vägede poolt 1558. a. augustis 145
70. Vaherahu sõlmimine 1559. a. 145
71. Oomuli lahing 1560. aastal 147
72. Eesti talupoegade ülestõus 1560. a. 149
a) Ülestõusnud talupojad piiravad Koluvere lossi 149
b) Ordumeister Gotthard Kettleri kiri Poola kuningale, milles ta teatab talurahva ülestõusust Harju- ja Virumaal, 1560. a. 8. oktoober 150
c) Hertsog Magnuse kiri Taani kuningale Frederik II-le, milles ta teatab eesti talurahva suurest ülestõusust. 1560. a. 17. oktoober . 152
d) Väljavõtted hertsog Magnuse kirjast Taani kuningas Frederik II-le, milles räägitakse talurahva ülestõusust ja talupoegade poolehoiust Vene võimudele. 1561. a. pärast 29. juulit 155
73. Vaherahu sõlmimine Moskva riigi ja Rootsi vahel 1564. a. 155
74. Narva vojevoodi kiri Tallinnasse, nõudega lõpetada Narva sõitvate laevade kinnipidamine. 1565. a. 16. oktoober 157
75. Poola käsilaste Johann Duve ja Elert Kruse katse vallutada Tartu 1571. a. 158
76. Maa laastamine sõja käigus 160

IV. Talurahva olukord XVI—XVII sajandi vahetusel

77. Sigismund Augusti privileegi punktid Liivimaa kiriku- ja halduskorraning talupoegade olukorra kohta 165
78. Andmeid mõisamajanduse, talupoegade ja alevielanike olukorra kohta 1599. aasta revisjoni aruandest 167
79. Näljahäda ja Poola vägede rüüsteretked Liivimaale 1601.—1602. aastail 172
80. Talurahva olukord Tartumaal XVII saj. alguses 173

V. Eesti ala Rootsi riigi koloniaalvõimu all — talurahva olukord ja klassivõitlus

81. Adramaade revisjon 1638. a. Kagu-Eestis 175
82. Adam Olearius reisist Tartusse 1633. a. ja sealsest ülikoolist . . . 181
83. Adam Olearius eesti talupoegadest 182
84. Tartu ülikooli rektori ja professorite kiri 2. juulist 1655. aastast Rootsi riigisekretärile palvega parandada ülikooli majanduslikku olukorda . 187
85. Eesti talupoegade pärisorjusliku sõltuvuse juriidiline vormistamine kindralkuberner Clas Totti poolt välja antud maapolitseikorralduses 189
86. Ervita mõisa talupoegade kaebus oma mõisahärra peale 1684. a. . . 191
87. Väljavõtteid Bengt Gottfried Forseliuse aruandest piiskop J. H. Gerthile rahvakoolide kohta Eestis 1688. a. 193
88. Talupoegade kohustused ja õigused Liivimaal 1696. a. majandusreglemendi järgi 197
89. Suur nälg Eestis 1695.—1697. aastail 202
a) Väljavõte Virumaal asunud Küti kroonumõisa valitseja Erich Wulffi kirjast Eestimaa kubernerile A. J. de la Gardiele palvega saata sõjaväge talupoegade vastuhaku mahasurumiseks. 1695. a. 6. juuni 202
b) Ülestähendused talurahva suremuse kohta 1696.—1697. a. Suure-Jaani kirikuraamatus 203
c) Liivimaa kindralkuberneri Dahlbergi teadaanne talupoegade vastuhakkude kohta andamite sissenõudmise puhul. 1696. a. 27. november 205
d) Tallinna rae otsus võitlusest vaeste valgumise vastu linna. 1697. a. 29. jaanuar 207
e) Väljavõte Tündriküla rentniku W. Pöppelmanni kirjast pojale, milles räägitakse näljast ja talurahva rahutustest. 1697. a. 6. veebruar 207

90. Suure-Jaani kirikuõpetaja Magnus de Molini aruanne praostile kooliolude kohta kihelkonnas. 1696. a. 23. september 208
91. Liivimaa kindralkuberner E. Dahlbergi kirjast Tartu kreisifoogtile ebausukommete vastu võitlemisest. 1697. a. 19. mai 208
92. Liivimaa kindralkuberneri E. Dahlbergi plakat Tõikvere mõisa talupoegade karistamise kohta, kes olid tapnud oma mõisahärra. 1699. a. 26. mai 209

VI. Eesti ala linnad XVII sajandil

93. H. M. Ayrmanni reisikirjad Liivimaa ja Eestimaa linnade kohta . . 211

Neljas osa

XVIII SAJAND. EESTI ALA ÜHENDAMINE VENE RIIGIGA. PÄRISORJUSLIKU MAJANDUSE KASVAV SEOS TURUGA

Marksismi-leninismi klassikud ja juhendavad dokumendid 220

I. Põhjasõda. Eesti talurahva klassivõitlus mõisnike ja rootsi koloniaalvõimu vastu

94. Eestimaa ja Tallinna kindralkuberneri krahv A. J. de la Gardie teadaanne linna alamrahva pagemise kohta sõjaväkke värbamise eest ja abinõudest selle vastu. 1700. a. 12. aprill 221
95. Talurahva klassivõitlus Virumaal 1700. aasta septembris seoses Vene vägede sissetungiga 222
96. Narva lahing 1700. a. 222
97. Raamatupidaja Johan Meyeri kaebus Põhjasõja algpäevil üles tõusnud Orava mõisa talupoegade peale. 1700. a. 223
98. Eestimaa ja Tallinna kindralkuberneri krahv A. J. de la Gardie teadaanne maamiilitsa moodustamise kohta ainult varandusega talupoegadest ja käsitöölistest, kuna vaestele ei saa olla kindel. 1701. a. 14. jaanuar 226
99. Eestimaa ja Tallinna kindralkuberneri krahv A. J. de la Gardie teadaanne, millega maamiilitsasse kutsututе teokohustus pandi teistele talupoegadele. 1701. a. 29. jaanuar 226
100. Peeter I teade Tartu vallutamise kohta. 1704. a. 20. juuli 227
101. Peeter I kiri Poola kuningale August II-le Narva vallutamise kohta. 1704. a. 13. august 228
102. Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioon 1710. a. 229
103. Põhjasõja lõppaastad. Maanõunik O. F. Wrangeli kroonikast . . . 235
104. Uusikaupunki rahulepingust 1721. a. 243

II. Põllumajandus, linnad ja kaubandus XVIII saj.

105. Reinerus Broocmani kirjeldus põlluharimisest Liivimaal XVIII saj. algul 245
106. Väljavõte Liivimaa rüütelkonna esildusest kindralkubermangu valitsusele palvega piirata kariloomade ülesostmist talupoegade käest. 1743. a. 23. august 250
107. Talupoegade petmisest linnakaupmeeste poolt. Ajakirjast «Lühike Õpetus» 1766. a. 250
108. Väljavõte väikelinnades kehtivaist politseimäärustest kaubanduse ja käsitöö kohta. Kinnitatud valitsuse poolt 1766. a., trükitud Tallinnas 1783. a. 251

III. Talurahva olukord ja klassivõitlus. Mõisnike agraarpoliitika

109. Liivimaa kubermangu Eesti distrikti majandus-asehalduri Stackelbergi ettepanekud kindralkubermangu-valitsusele pagenud talupoegade tagasitoomise kohta. 1737. a. 255
110. Vohnja mõisa möldri Jaani kaebus tema tagakiusamise üle mõisniku poolt. 1739. a. juuli 256
111. Liivimaa maanõuniku parun Roseni deklaratsioon eesti talupoegade õiguste kohta 1739. a. 260
112. Dokumente Tallima Paabu ja ta pooldajate tegevusest 1740. a. . . 263
113. Viru-Järva Meeskohtu otsus Uhtna mõisa talupoegade karistamise kohta, kes olid tapnud sealse mõisavalitseja. 1744. a. 27. veebruar . 266
114. Eestimaa kindralkuberneri Holsteini printsi Peetri plakat, millega kutsuti kõiki vabu inimesi esitama oma vabaduse tõendeid ja arvati tõendeid tähtajaks mitteesitanud pärisorjadeks. 1753. a. 30. juuni . 268
115. Eestimaa kindralkubermangu-valitsuse publikaat mõisast relvad hankinud ja põgenenud Ungru ja Kiltsi talupoegade tagaotsimise kohta. 1755. a. 18. juuli 268

Viies osa

XVIII SAJANDI LÕPP JA XIX SAJANDI ESIMENE POOL. PÄRISORJUSE LAGUNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE KUJUNEMINE

Marksismi-leninismi klassikud 273

A. XVIII SAJ. LÕPP — XIX SAJ. ESIMENE VEERAND

I. Põllumajanduse areng. Linnad ja kaubandus. Administratiivsed reformid

116. A. W. Hupel kaubavahetusest Balti ja Vene kubermangude vahel. 1777. a. 275
117. Väljavõte Katariina II ukaasist tollitariifide kohta, milles on juttu Balti kubermangude ja muu riigi vaheliste tollipiiride kaotamisest. 1782. a. 27. september 276
118. Väljavõte Katariina II ukaasist, millega Balti kubermangudes kehtestati pearahamaks. 1783. a. 3. mai 277
119. Katariina II ukaasid Eestimaa ja Liivimaa asehalduskondade moodustamisest. 1783. a. 3. juuli 278
120. W. C. Friebe põllumajandusest ja kaubandusest Liivimaal XVIII sajandi lõpul 279
121. Väljavõte Eestimaa kubermangu maamõõtja S. S. Dobermani poolt XIX sajandi algul koostatud Tallinna kirjeldusest 283
122. Teateid Tartu linna kohta XIX sajandi alguses. O. Huhni kollektsioonist 285
123. Dekabrist A. Bestuževi kirjeldus Tallinna linnast 288
124. Lapimaade süsteem Munalaskme mõisas Eestimaal 1828. a. 290

II. Talurahva olukord ja klassivõitlus XVIII saj. lõpul

125. A. W. Hupel eesti talupoegade olukorrast XVIII sajandi lõpul . . 292
126. Pildikesi Liivimaa mõisnike pillavast eluviisist XVIII—XIX sajandi vahetusel 294
127. Eesti- ja Liivimaa kindralkuberner Browne'i ja salanõunike Vorontsovi ja Dolgorukovi raport Katariina II-le talupoegade ülestõusust Räpinas. 1784. a. 9. juuli 299

128. Väljavõte maanõunik Manteuffeli raportist talupoegade ülestõusust Karulas. 1784. a. 30. august 301
129. A. W. Hupel talupoegade koormistest riigi- ja eramõisates 302
130. Talupoegade põgenemisest mõisnike juurest ja tsaarisõjaväest XVIII saj. lõpul 303
131. J. Chr. Petri eesti talupoegade olukorrast XVIII—XIX sajandi vahetusel 306
132. Väljavõte J. Chr. Petri raamatust «Kirjad Tallinnast», milles paljastatakse mõisnikke ja pastoreid 313
133. Talurahva olukord ja koormised vakuraamatu järgi Eestimaal Munalaskme mõisas 1805. a. 314
134. Viru-Järva Meeskohtu otsus Karitsa valla vabadiku Tooma tütre Anne näljasurma asjus 1808. aastal 316

III. XIX saj. alguse agraarreformid Balti kubermangudes

135. 1802. aasta Eestimaa talurahvaseadus — «Iggaüks» 319
136. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus 322
137. J. Ph. G. Eversi kriitika Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse kohta 327
138. Krahv L. A. Mellin Liivimaa mõisnike mahhinatsioonidest 1804. a. talurahvaseaduse elluviimisel 329

IV. 1805. aasta talurahvarahutused Eestimaal

139. Lõuna-Järva haagikohtuniku ettekanne Eestimaa kubermanguvalitsusele talupoegade vastuhakust Väätsa mõisas. 1805. a. 12. oktoober . 331
140. Ida-Järva haagikohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele talupoegade vastuhakust karistussalgale Karinul. 1805. a. 13. september 332
141. Ida-Järva haagikohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele talupoegade vastuhaku mahasurumisest Karinul. 1805. a. 8. oktoober 334
142. Väljavõtted Eestimaa kubermanguvalitsuse nõuniku parun Roseni ettekandest kubernerile talupoegade ülestõusust Kose-Uuemõisas. 2. oktoobril 1805. a. 335
143. Kuimetsa mõisniku Zabeli kiri Kose pastorile Striederile, milles räägitakse Kose-Uuemõisas ülestõusnud talupoegade seas levivast veendumusest, et vene soldatid nende poole üle tulevad. 1805. a. 4. oktoober 337
144. Väljavõte parun Roseni ettekandest Eestimaa kubernerile, milles iseloomustatakse üht Kose-Uuemõisa ülestõusnute juhti. 1805. a. 5. oktoober 338

V. 1812. aasta Isamaasõda

145. Kuramaa okupeerinud Preisi vägede ülemjuhataja teadaanne selle kohta, et talupojad peavad nagu varemgi oma mõisnike sõna kuulama. 1812. a. 13. (25.) juuli 339
146. Ametlik ülevaade Liivimaa maakaitseväe moodustamise kohta 1812. a. 340

VI. Eesti talupoegade «vabastamine» 1816.—1819. aastate talurahvaseadustega ja sel ajal toimunud talurahvarahutused

147. Eestimaa 1816. aasta talurahvaseadus 345
148. Väljavõte 1816. a. koostatud märgukirjast Eestimaa talurahva «vabastamise» kohta 350
149. Eestimaa kuberneri ettekanne sõjavägede ülemjuhatajale talupoegade vastuhakust Kalvi mõisas. 1816. a. 9. september 358

150. Väljavõte Eestimaa kuberneri kirjast krahv Araktšejevile Kalvi mõisas vastu hakanud talupoegade karistamise kohta. 1816. a. 1. detsember. 359
151. Krahv Araktšejevi kiri Eestimaa kubernerile Kalvi mõisas vastu hakanud talupoja Nulli Jaani karistamise kohta. 1816. a. 7. detsember . 360
152. Rakvere mõisa omaniku v. Rennenkampffi kaebus selle kohta, et sõjavägede majutamine laostab ta mõisa talupojad. 1816. a. 28. oktoober 360

VII. Dekabristid eesti rahvast

153. Dekabrist I. D. Jakuškini arvamus talurahva vabastamise kohta Balti kubermangudes 362
154. Dekabrist A. Bestužev eesti rahva muistsest ajaloost 362
155. Väljavõtted dekabrist P. I. Pesteli konstitutsiooni projektist «Vene õigus», milles käsitletakse olusid Balti kubermangudes 363

B. XIX SAJANDI TEINE VEERAND

I. Kaubandus ja tööstus

156. Kariloomade ja viina müümisest Vene siseturule. Väljavõtteid polkovnik Minkvitzi poolt 1840-ndail aastail koostatud sõjalis-topograafilistest ülevaadetest 366
157. Majandusteadlane J. Johnson linakaubandusest Liivimaal 368
158. Teadaanne «Talurahva Kuulutajas» Riia linna sissesõiduhoovide kohta. 1846. a. 1. september 370
159. Liivimaa kubermanguvalitsuse teadaanne selle kohta, et 33 Riia kaupmeest on võtnud endale talupoegadega suhtlemiseks eestikeelsed hüüdnimed. 1850. a. 21. september 371
160. Töölise Petr Petrovi kaebus Eestimaa kubernerile Tallinna paberivabrikant J. W. Donati peale ja viimase seletuskiri Tallinna politseivalitsusele 1842. a. märtsis 373
161. Instruktsioon Rõika-Meleski (Võisiku) peeglivabriku kohalikule kohtule 374

II. Põllumajandus

162. A. Hueck talude hävitamisest mõisnike poolt XIX sajandi teisel veerandil 378
163. Mõisasulaste ja -tüdrukute, päevatööliste ja vabadike olukord Eestimaal Munalaskme mõisas 1845. aastal 379
164. Mõisatalgud Eestimaal Munalaskme mõisas 382
165. Majandusteadlane C. Hehn uute põllutöömeetodite rakendamisest talupoegade poolt 382
166. Majandusteadlane C. Hehn põllumajanduse mahajäämusest Balti kubermangudes 383
167. Majandusteadlane J. Johnson paremate adratüüpide visast levikust Saaremaal. 1850. a. 385

III. Talurahva olukord ja 1840-ndate aastate talurahvaliikumine Lõuna-Eestis. 1849. a. Liivimaa talurahvaseadus

168. Teadaanne «Talurahva Kuulutajas» 1. mail 1826. a. — talu müümisest Luunja valla talupojale 386
169. Fr. R. Kreutzwaldi poolt ajakirjale «Inland» saadetud sõnumid viljapuudusest ja näljast talurahva seas 387

170. Tartu sillakohtuniku L. Braschi raportid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile talurahva ülestõusu kohta Pühajärve mõisas. 1841. a. 9. september 388
171. Liivimaa kubermanguvalitsuse ametniku F. Schwebsi ülevaade tsaari tiibadjutandi vürst Urussovi poolt peetud läbirääkimistest talupoegadega Võrus ja Tartus 19.—21. septembrini 1841. a. 391
172. Laiuse pastor H. C. von Jannau talurahvakoosolekust Painkülas 21. detsembril 1845. a. 397
173. Hüdrograaf P. V. Kozakevitši koostatud märgukirjast eesti talupoegade olukorra kohta. 1846. a. 399
174. Saaremaa sillakohtu raport Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubernerile Kuressaare linna väljakul aset leidnud rahutustest. 1846. a. 10. juuni 400
175. Saaremaa maanõunikkude kolleegiumi ettekanne Liivimaa kubernerile talurahvaliikumisest Saaremaal. 1846. a. 11. juuni 401
176. Liivimaa 1849. aasta talurahvaseadus 402

Kuues osa

KULTUUR JA ELU-OLU XVIII SAJ. JA XIX SAJ. ESIMESEL POOLEL

177. Esimene eestikeelne ajakiri «Lühike Õpetus». 1766. a. 413
178. C. C. L. Klee mälestused ühe eesti talupojast kunstniku saatusest . 415
179. Väljavõte Tartu ülikooli esimese rektori G. F. Parroti poolt ülikooli avamispidustustel 22. aprillil 1802. a. peetud ettekandest 416
180. Väljavõte 1803. a. ilmunud Tartu ülikooli üliõpilaste käitumisreeglite esimesest väljaandest 418
181. Talurahvakooli korraldus Liivimaal 1819. a. talurahvaseaduse järgi . 420
182. O. W. Masingu teadaanne esimese eestikeelse nädalalehe väljaandmise kohta. 1820. a. 422
183. Sõnum «Maarahva Nädalalehes» esivanemate kultusest Iisaku kihelkonnas. 1821. a. 12. jaanuar 424
184. O. W. Masing külakoolide olukorrast Tartumaal 1822. a. 425
185. Fr. R. Faehlmanni õpinguaastad Tartu ülikoolis. Väljavõte Fr. R. Kreutzwaldi poolt koostatud nekroloogist 426
186. O. Huhni kogus leiduvad andmed eestlaste rahvakommete ja -muusika kohta Saaremaal XIX sajandi esimesel veerandil 429
187. Sõnum «Maarahva Nädalalehes» perekonnanimede võtmisest talupoegade poolt. 1822. a. 20. detsember 433
188. Sõnum «Maarahva Nädalalehes» «vigurimeestest» Tartu linnas. 1825. a. 9. detsember 434
189. Väljavõte mõisnik H. A. v. Bocki artiklist talurahvakoolide kohta 1840. a. 435
190. Eesti talupoegade usust haldjaisse 435
Vähem tuntud ja seletust vajavad sõnad 437
Tekstis esinevad mõõdud ja kaalud 446

ХРЕСТОМАТИЯ ПО ИСТОРИИ
ЭСТОНСКОЙ ССР
ТОМ I

Избранные документы и материалы по истории Эстонии с древнейших времен до середины XIX века.

На эстонском языке.

Оформление О. Соанса.

Обложка художника В. Варе

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja V. Vaikjärv

Kunstiline toimetaja I. Torn

Tehniline toimetaja A. Sepp

Korrektorid E. Multer ja M. Sepp

Ladumisele antud 20. XI 1959. Trükkimisele antud 29. II 1960. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 29,75. Arvutuspoognaid 35,38. Trükiarv 8000. MB-00773. Tellimise nr. 192.

Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk t. 2,

Hind rbl. 10.—

1—9

A
23097

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00596486 3